

श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभात-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्कः-१४ ।

श्रीमज्जयानन्दस्वरिशिष्याऽमरचन्द्रेण गुम्फिता

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविहित-

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-

बृहद्वृत्त्यवचूर्णिः ।

(बृहद्वृत्तिदुर्गपद-विवरणम्)

(नवपादीं यावत्)

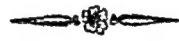
संपादन-संशोधनकर्ता च—

पंन्यासपुङ्गवः-श्रीमच्चन्द्रसागरगणिवरः ।

प्रसिद्धकर्ता—

मोतीचन्द्र मगनभाई चोकसी, कोशस्यैकः कार्यवर्हिः ।

स्थानं—

श्रेष्ठि दे० ला० जैनपुस्तकोद्धारालयः । बडेखान् चकला, गोपीपरा, सूरत ।

इदं पुस्तकं सूर्यपुरनिवासि-मोतीचन्द्र मगनभाई-चोकसीत्यनेन भावनगर-दाणापीठ-

महोदयमुद्रणालये गुलाबचन्द्र लल्लुभाई शाहद्वारा मुद्रापयित्वा प्रकाशिता ।

जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थ-मन्दिर, जयपुर.

भगवद्दीरसंवत् २४७४ ।

विक्रमसंवत् २००४ ।

शालिवाहनशके १८७० ।

ई० १९४८ ।

मूल्यम्-रूप्यपञ्चकम्

प्रथमं संस्करणम् ।

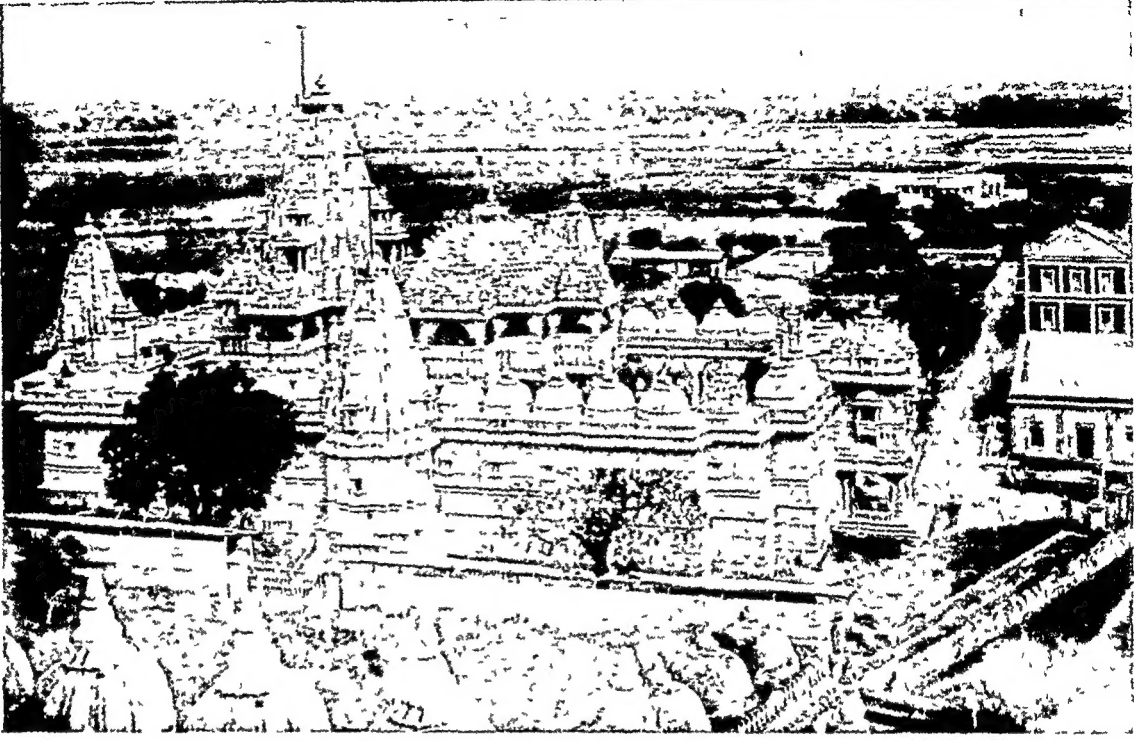

प्रति-५००

∴∴ PRINTED BY ∴∴
Gulābchand Lallubhāi Shāh
∴∴ AT ∴∴
The Mahodaya P. Press
BHAVNAGAR

published by
Motichand Maganbhāi Choksi
for
Sheth Devchand Lālbhāi Jain Pustakoddhār Fund
at the
Sheth Devchand Lālbhāi Jain Dharmashālā
(*Shree-Ratnasāgar Jain Boarding House*)
Badekhān Chaklā, Gopipurā, SURAT.

ब्लोक मुनिश्री गुणसागरजीए आपवा कृपा दाखवी छे.

शेठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
अने श्रीआगमोदयसमिति-संस्थापक,

आगमोद्धारक, आगमवाचनादाता, आगमदिवाकर,
शैलाना-नरेश-प्रतिबोधक;

आचार्य महाराज श्रीआनंदसागर-सूरीश्वर-संस्थापित
पादलिप्तपुरीय श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर.

खातमुहूर्त:-वि० सं० १९९४ वैशाख-कृष्ण-सप्तमी-मंदवासरे.
अंजनशलाका-वि० सं० १९९९ माघ-कृष्ण-द्वितीया-सोमवासरे
ता. २२-२-१९४३

प्रतिष्ठा-विक्रमसंवत् १९९९ माघ-कृष्ण-पंचमी-गुरुवासरे
ता. २५-२-१९४३

Sheth Devchand Lālbhāi Jain Pustakoddhār Fund Series, No : 94

**AVACHŪRṆĪ OF
SIDDHA HEMACHANDRA SHABDĀNUSHĀSAN
BRĪHAT VRĪTTI**

(Durgapads of Nine Pādās.)

Avachūrṇī by

Shree Amarachandra

Composed in V. S. 1264

Edited by

Paṇṇyāsa Shree Chandrasāgar Gaṇi

In V. S. 2003

Vikram Era 2004]

Price Rs. 5/-

[Christian Era 1948

Sheth Devchand Lālbhāi Jain Pustakoddhār Fund

THE BOARD OF TRUSTEES

Nemchand Gulābchand Devchand

Sakerchand Khushālchand Jhavery

Motichand Maganbhāi Choksi, Mg., Trustee

Babubhāi Premchand Jhavery, Solicitor

Talakchand Motichand Jhavery

Amichand Zaverchand Jhavery

ट्रस्टी-सण्डल

नेमचंद गुलाबचंद देवचंद

साकरचंद खुशालचंद जह्वरी

मोतीचंद मगनभाई चोकसी, मेने. ट्रस्टी

बाबूभाई प्रेमचंद जह्वरी

तलकचंद मोतीचंद जह्वरी,

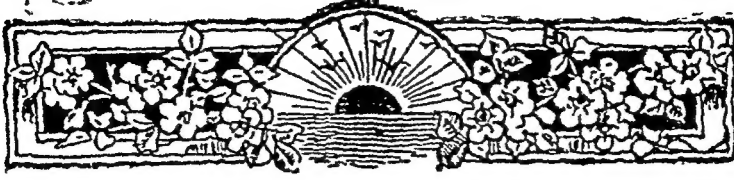
अमीचंद झवेरचंद जह्वरी

शेठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
श्रीजैन-आनंदपुस्तकालय-सुरत
श्रीआगमोदयसमिति अने
पादलिप्तपुरीय श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर संस्थापक
आगमोद्धारक, आगमवाचनादाता, आगमदिवाकर, शैलाना-नरेश-प्रतिबोधक;
जैनाचार्य श्रीमद्-आनंदसागर-सूरीश्वरजी.

जेओश्रीनी आजीवन-अद्वितीय 'आगमसाहित्यसेवा' हुं
सौ कोई अभिवादन करे छे.

जन्म-कपडवंज संवत् १९३१, दीक्षा-लीवडी संवत् १९४७, पञ्चासपद-राजनगरे
संवत् १९६०, सूरिपद-सूर्यपुरे संवत् १९७४

॥ सादर-समर्पणम् ॥

अयि महानुभावास्तपोगच्छगगनमार्तण्डाः ! सैद्धान्तिक-तार्किक-वैयाकरण-
सिद्धान्तचक्रवर्तिनः ! अविरतशास्त्रसंशोधनकर्मनिरताः ! निखिलमुनिमण्डलागम-
वाचनादातारः ! श्रीसिद्धक्षेत्रतीर्थे (आदर्श)शिलायां सूर्यपुरे त्वचिरादेव ताम्रपत्रेषु
श्रीवर्द्धमानजैनागमशास्त्रारोहकर्तारः ! शैलानानरेशप्रतिबोधकाः ! पुण्यस्मरणीयाः !
बहुश्रुतागमोद्धारकागमदिवाकराचार्यवर्याः !

पूज्यपादाः १००८ श्रीमदानन्दसागरसूरीश्वराः !

तत्रभवतां भवतां सदुपदेशाद्-अद्ययावत्प्रकाशित-प्राकृत-संस्कृत-गौर्जरी-आङ्ग-
लीयादिविविध—‘मूर्तिपूजक-जैनश्वेताम्बर-आगमादि’—शास्त्रसिद्धान्तग्रन्थकलापः
‘श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभ्रातृ’ इत्यभिधानः ‘जैन-ग्रन्थोद्धारकोशागारः’ आगमप्रका-
शनकारिणी श्रीमती ‘आगमोदयसमिति’ नाम्नी संस्था च प्रादुर्भूय महोपकारकं
प्रकाशनकार्यं सततं कुर्वतेतराम्, एवंगुणविशिष्टानां अत एव परोपकार-

प्रवणानां तत्रभवतां पवित्रकरकमलेषु सानुनयं समर्प्यतेऽस्माभिरिदं

कलिकालसर्वज्ञभगवच्छ्रीमद्देवचन्द्राचार्यप्रणीतश्रीसिद्धहेमचन्द्र-

शब्दानुशासनबृहद्बृहत्स्यवचूर्णि(दुर्गपद-विवरण)नामकं ग्रन्थरत्नं

स्वीकुर्वन्तु चास्मदुपरिसततं दयावारिधयो भवन्त

इति सप्रश्रयं विज्ञापयित्वा वयं विरमामः ।

मोहमयी, इस्वी० १९४७
विक्रमसंवत् २००४ तमे
कार्तिकमासे पूर्णिमायां
शुक्रवासरे.

भवदीयचरणेन्दीवरे मिलिन्दायमानाः—
‘चौकसी’त्युपाहो मगनभाईतनुजो मोतीचन्द्रः
श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धार-कोशागारस्य
अन्ये माननीयसञ्चालकाश्च.

॥ सादर-समर्पण ॥

શ્રીમત્પાગંધગગનભોમણિ સ્વપરસર્વસિદ્ધાન્તચક્રવર્તિ, સકલવ્યાકરણ-
સાહિત્યદર્શનાધ્યાચાર્ય, અવિરતશાસ્ત્રસંશોધનકાર્યતત્પર, સમસ્તસાધુસમૂહ
આગમવાચનાદાતાર, શ્રીસિદ્ધક્ષેત્રતીર્થે આરસપાષાણે તથા સૂર્યપુરનગરે તામ્રપત્રે
શ્રીવર્ધ્ધમાનજૈનાગમશાસ્ત્રસંસ્થાપક, પુણ્યસ્મરણીય, શૈલાનાનરેશપ્રતિભોધક—

આગમોદ્ધારક-આગમદિવાકર-પૂજ્યપાદ-આચાર્યવર્ય ૧૦૦૮

શ્રીમદ્ આનન્દસાગરસૂરીશ્વરજી

કે જેઓશ્રીના સદુપદેશથી

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

તથા

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ

નામની યે અજોડ પુસ્તક પ્રકાશન-સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે અને
જેઓશ્રીના અવિરત પ્રયાસ અને પરમ કૃપાદષ્ટિ તળે અનેક પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-
ગુર્જર-આંગલ-ગિરાના જૈનશ્વેતાંગર-મૂર્તિપૂજક-આગમ-શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થો
આજ પર્યન્ત અરુણલિતપણે પ્રકાશિત કરવા પામી છે, તે,—

પ્રાતઃસ્મરણીય પુણ્યપુરુષનાં પવિત્ર કરકમળમાં

અમારા મહત્પુણ્યોદયે આ સંસ્થાદ્વારા ગ્રંથાર્પણનો અમને પ્રથમ પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, કલિકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાન-શ્રીમદ્દેવચન્દ્રાચાર્ય-
વિરચિત શ્રીસિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનખંડદ્વૃત્તિની નવ પાદપર્યન્તની
અવચૂર્ણિ (દુર્ગપદવિવરણ)અમો વિનમ્રપણે સમર્પણ કરતાં આંતરાહલાદ
અનુભવીએ છીએ.

મુંબઈ, નવેમ્બર ૧૯૪૭

વિક્રમ સંવત્ ૨૦૦૪

કાર્તિકી પૂર્ણિમા, શુક્રવાસરે.

મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી

તથા

અન્ય માનાર્હ-સંચાલકો,

શેઠ દેવે લાં જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ.

आगमोद्धारक

सुरत श्रीवर्धमान-जैन-ताम्रपत्र-
आगम मंदिरनी प्रतिष्ठा करी
श्रीमाणिक्यसागरसूरि सह
उपाश्रये पाछा पधारता

व्यासंग

ખરતાવના.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી 'ગ્રંથાંક ૯૪' તરીકે મૂળ અને સ્વોપજ્ઞ બૃહત્પૃત્તિકાર કલિકાલસર્વજ્ઞ લગવાનું શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત શ્રીસિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન-બૃહદ્પૃત્તિ ઉપરનું શ્રીમદ્ અમરચંદ્ર મુનિ વિરચિત માત્ર નવપાદનું જ પ્રાપ્ત થયેલ દુર્ગપદોનું વિવરણ-અવચૂર્ણિ પ્રસિદ્ધ કરવા અમે લાગ્યશાળી થયા છીએ.

આ ગહન વિષયવાળા ગ્રંથના અંત ભાગોમાં 'ગ્રંથાંક ૯૨' છપાયેલ છે, અને ૯૨ માં અંક તરીકે જ પ્રસિદ્ધ કરવાના હતા; પરંતુ આ ગ્રંથ તૈયાર થવા પૂર્વે આ સંસ્થા તરફથી 'શ્રી અભિધાનચિંતામણિકોશાદિ-પંચ' અને 'જૈનકુમારસંભવ સ્ટીક' એ જે ગ્રંથરત્નોને અંક ૯૨ અને ૯૩ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોવાથી આ મહાન ગ્રંથને અંક ૯૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાની અમે ફરજ માનીએ છીએ.

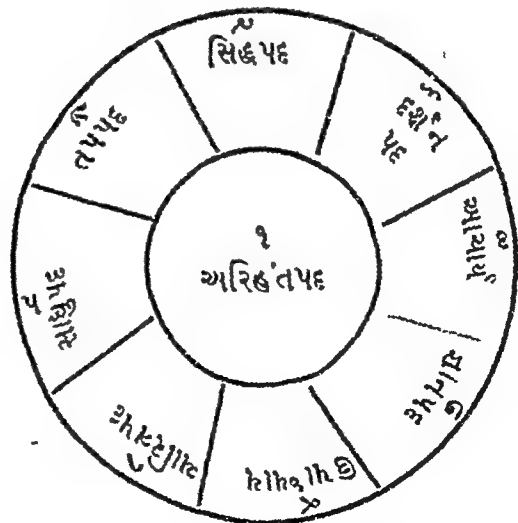
વ્યાકરણવિષયના આ ગ્રંથનું સમ્પાદન અને સંશોધન ^૧આયંબીલ તપ, ^૨નવપદ-

૧ આયંબીલ તપ—એક જ વારનું છયે વિગયો ઘી-ગલપણુ-તેલ-દહીં-દૂધ તથા કડા વિગય એટલે તળેલું અને લીલવણુ એટલે શાકભાજી ફળ-ફળાદિ વિગેરેથી રહિત એવું, લૂખું ફક્ત ધાન્ય-ભોજન, એક જ સ્થળે સ્થિર રહીને એક જ વખત દિવસના જ જમવું તે.

૨ નવપદ આયંબીલ ઝોળી તપ—આસો શુદ્ધ સપ્તમી અને ચૈત્ર શુદ્ધ સપ્તમીથી બંને પુનમે સુધી લાગત નવે દિવસ ઉપર મુજબ લૂખું વ્રત કરવું તે. એ નવે પદોના યંત્રની આઠ પાંખડીવાળા કમળદળની રચના નીચે મુજબની હોય છે, અને તે તે દિવસોએ તે તે પદનું વિધિ-વિધાન સહિત અહોરાત્રિ તેવું આરાધન કર્મકાય માટે કરાય છે. ઝોળી-પંક્તિ. ઝોળાઝોળ.

ચતુષ્કોણ યંત્ર.

૯	૨	૬
તપપદ	સિદ્ધપદ	દર્શન શ્રદ્ધા
૫	૧	૩
સાધુ	અરિહંત પદ	આચાર્ય
૮	૪	૭
ચારિત્રપદ	ઉપાધ્યાય	જ્ઞાનપદ

નવે ગ્રહોમાંથી પણ જે જે ગ્રહોની અનિષ્ટ પીડાઓ પૂર્વકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેઓને તેની પીડાઓ નિવારવા માટે પણ ઉપરોક્ત પદોનું આરાધન અતિફલદાયી છે. કારણ કે-સામા-

આયંબીલ ઓળી તપ અને વૃદ્ધિમાન આયંબીલ તપની ઓળીના પરમ-આરાધક, વ્યાકરણના અભ્યાસી, શ્રીસિદ્ધહેમવ્યાકરણ ઉપર આનંદપૂર્વક શીઘ્ર બોધ થાય એવી 'આનંદબોધિની' નામની નવી ટીકાના રચયિતા પરમપુનીત પંન્યાસપ્રવર શ્રીમન્મચ્ચન્દ્ર-સાગરજીગણિવરે કરી આપેલું હોવાથી અમે એઓશ્રીના અત્યંત ઋણી છીએ.

ગ્રન્થ, વિષય અને ગ્રંથકારો સંબંધી સમ્પાદક-સંશોધક પંન્યાસપ્રવર-શ્રીચન્દ્ર-સાગરજી મહારાજે શ્રમ સેવ્યો હોવાથી અમે લંબાણ કરતાં નથી.

વર્તમાનમાં પૂર્વે છપાવેલ વીતરાગ સ્તોત્ર મૂલ અવચૂર્ણિ-વિવરણ, મૂલના ભાષાંતર સાથે તેમજ શ્રાદ્ધવિધિ ગ્રંથના ભાષાંતર વિના કોઈપણ કાર્ય ગ્રેસમાં ચાલુ નથી. તેમજ કાગળની ક્વોટા-પરમીટ વિના તુરતમાં નવીન કાર્ય ચાલુ કરવાની સ્થિતિમાં પણ આ સંસ્થા નથી.

માખરીયા હાઉસ.
(પશ્ચિમ) સેન્ડહર્સ્ટ રોડ
ગીરગામ, સુબ્બ ૪.
સં. ૨૦૦૪ કાર્તિક વદ પ્રતિપદા
શનિવાર

લી૦ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી.
મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી.
પોતે અને બીજા ટ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૭

ન્યતઃ શાસ્ત્રો અને વૈદક ગ્રન્થોમાં પણ એવો નિયમ છે કે-કાં તો પીડાઓ દુઃખ ભોગવીને અશાતા-વેદનથી નિવારવી, યા તો દર્શન, જ્ઞાન, ઉજ્જવલ ચારિત્ર અને તપ-જપના સેવનવડે શાતા-વેદનથી નિવારવી. નવે ગ્રહોની પીડાનું નિવારણ ઉપલા નવે પદોના આરાધનવડે દૂર કરાય છે. તથા પૃથક્ પૃથક્ ગ્રહોની પીડાનું નિવારણ, ગ્રહોના જાપો કલા છે તે તે સંખ્યામાં ભાવપૂર્વક આ સુજ્ઞ કરાય છે:—

રક્તવર્ણી રવિ અને મંગળની—સિદ્ધ પદના આરાધનથી
શ્વેતવર્ણી ચંદ્ર અને શુક્રની—અરિહંત પદના „
લીલવર્ણી બુધ ગ્રહની—ઉપાધ્યાય પદના „
પીતવર્ણી બૃહસ્પતિની—આચાર્ય પદના „
નીલવર્ણી શનિ, રાહુ અને કેતુની—સાધુ પદના „

૩ શ્રી વૃદ્ધિમાન આયંબીલ તપ—શરૂઆતમાં પહેલા એક આયંબીલ પછીના એક ઉપવાસથી માંડીને અનુક્રમે વધતાં વધતાં પાંચ આયંબીલ અને ૧-૨-૩-૪-૫ વખતના આયંબીલોના આવતા પાંચ ઉપવાસોની મળી લાગટ વીસ દિવસની તપશ્ચર્યા (વીસ દિવસની લાગટ તપશ્ચર્યા તે, શ્રી વૃદ્ધિમાન આયંબીલ તપ ઓળીના પાચાર્પ છે.) એ પછી અનુકૂલતાએ છ આયંબીલ અને ઉપવાસ, સાત આયંબીલ અને ઉપવાસ એમ વધતે વધતે છેવટે સો આયંબીલ અને ઉપવાસ સુધીની તપશ્ચર્યા કરવી, તે વૃદ્ધિમાન તપ ઓળી.

આવી ચડતી ઓળી પૂરી કરનારાઓ આજે ધણા ભાગ્યવાનો જાણીતા છે. નેવુ નેવુ ઓળી સુધી પહોંચેલા પણ આજે ધણા પુણ્યશાલી તપસ્વીઓ જોવામાં આવે છે. જોનોની તપશ્ચર્યા હંમેશા બ્રહ્મચર્યાદિ પાળવાપૂર્વકની જ હોય છે, અને રાત્રિભોજન જોનોમાં સર્વથા હોતું જ નથી.

૪ આનંદબોધિની ટીકાનો છ પાદ પર્યંતનો પ્રથમ ભાગ અન્યત્ર છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયો છે.

आगमोद्धारक - आगमदिवाकर - श्रीमदानन्दसागर - सूरीश्वराणां हस्तलिपिस्वरूपा
नाद्योवधिप्रकाशितद्वात्रिंशिकायाः प्रतिकृतिः ॥

इन्द्राणां विशतिदीप्तां नरवैद्यभूतिदिक्षर^{नरे}। इन्द्रमौ विरईनस्तात् भव्यानाविघ्नद्वन्द्वम् ॥१॥
नयाः परस्परं घृन्तिमत्सराघातचेतसः। स्यात्पदेतान् समायोज्यमैत्र्यां युक्ताः समे^{स्वाहादनाथ नरकः} इति ॥२॥
विशेषवादिर्नैसायवादिनोऽन्योऽन्यमाहति। दधुर्विशेषसामान्यमयं वस्तु जागो जिनः ॥३॥
क्रियावादीमतेर्वादिं हनिवादीमतेः क्रिया। ज्ञानक्रियाभवं मोक्षं जिनभावाविरोधतया ॥४॥
हिनस्ति सद्धचोऽविद्यमानवादीतकंचतत्। सदसदात्मकं कार्यं मुशरमैत्र्यां न्यवीक्षिता ॥५॥
कार्यकारणनाशेन तदेव तद्वयसं। अप्रयत्नौ योजितौ भेदाभेदेन हेतुकार्ययोः ॥६॥
केचिन्नित्या भजित्याश्वमतेऽर्थः कस्यचित् पुनः। नित्यपत्तित्यावसमानप्रव्यात् जिनः समपुनः
निश्चयव्यवहारस्तं व्यथते सच निर्जयं। परस्परसमावेदं तीर्थधारं जिनोऽवदत् ॥७॥
आधनित्या ननयाः शाब्दा घृन्ति ते घृन्ति चैतकान्। उज्यान् सर्वगानारव्यञ्जिनः स्याद्वा ॥८॥
त्रैगमसंगृहीतीति स्ताहनि व्यवहारिणी। पारंपर्येण दृष्टेति मते सर्वनयात्मकं ॥९॥ देशकं ॥
अभिधायं तथा नेति जगुर्वस्तु परे बुधाः। अभ्यात्मकतया जगदे जगदुत्तमैः ॥१०॥
पर्यायानामकरणिर्द्वयं भावश्चो विरे। स्वतंत्राः सव्यवेसास्तु तानाह जगदीश्वरः ॥११॥
पर्यायानसत आचष्टे परे सत उदित्वरः। मुनिः स्वतः सतोऽन्यस्मादसतः सर्ववस्तुषु ॥१२॥
तैवोत्पादमयं विश्वं न पुनर्विशारुच। ध्रुवं नोत्पादविगमध्रौ व्यरूपं जात्पुनः ॥१३॥
नदुःखी न सुखी जीवः सर्वथा सर्वधामसु। संसारिणा विविक्तेस्तः सुखदुःखे स्वकर्मजे ॥१४॥
ज्ञानाः समे नवानता अर्था भुवनगाः सृताः। भूतानेन मयं विश्वं वस्तु जिनप रुचिवात् ॥१५॥
साद्याः समे नवानाद्या अर्था भुवनगामिनः। भाद्यनादिमयं सर्वं जगदीशो जेत्येत्तर ॥१६॥
एकात्मकं जगत् सर्वं मन्वते केचिदन्ततः। मनेक रूपं त्वान्ये जिन एकेतरात्मकं ॥१७॥
मुक्तैः सर्वजगद्योग्यमयोमयं मन्वतेऽपरे। योग्या योग्यमयाः सर्वं भविनैति जैनवाक् ॥१८॥
आत्मा ज्ञानमयः केचित् केचिदुक्तं क्रियामयः। अननैः पर्ययैर्नाद्यं सर्वं स्तिवस्तुषथार्थवाक् ॥१९॥
हिंसाघायप्रतापैश्चित् परैः स्वर्गायिकावना। यथा जाव पुण्यं निरतिरिति जिनेशागीः ॥२०॥
सृष्टाघानरकायैव न तथैति च्चेवना। मनेकानोत वितता देशना जगदीश्वरैः ॥२१॥
क्रियाबन्धाय केषां चित् परे बांधिषणैश्च। यथा योगं युगं चैतत् मन्यते मुनिर्कृत्तरैः ॥२२॥
उत्क्रामतैर्गिनः सर्वं न तथैति परे पुनः। विवित्रा विविगावृत्तिरनेकानामते पुनः ॥२३॥
सूयचिद्रमसोभयस्तु केचित् केचिद्वचंसौ। अबादेषु र्ति तत्स्थं जगत् सर्वं चलाचल ॥२४॥
असदुत्पद्यते नैव नैवे सत्। ति परे जगुः। सदसतोः समुत्पत्तिं मन्वते तत्त्वे दिनः ॥२५॥
साकारमीश्वरं केचित् केचिदकारवर्तितां स्वीकुर्वन्ति मते जैने। सद्धयात्मकतामितः ॥२६॥
भेदेतोपासनामिके परे भेदेन तां जगुः। यथा भूमिस्तमेह्येते मते जैनेश्वरं पुनः ॥२७॥
इशोद्वयस्तवेतेन्यो भावेनेति तयो परे। यथा यथं समाराध्य आराध्यो जैनगीः पुनः ॥२८॥
द्रव्यात्मकं सत्त्वं सत्तु परे भावः प्रकंपरे। द्रव्यभावावभेदेन सर्ववैसी भेदेन चेति तथ्यवाक् ॥२९॥
स्वतो ज्ञेयाः समे भावा इत्येके केचिदन्यथा। अन्यव्यातिरेकेण वस्तूनां ज्ञानमार्गताः ॥३०॥
जीवोवालागुपवादिमानः सर्वगतस्तथा। प्रतिपन्नो विविक्त रूपाश्चित आरतैः ॥३१॥
अर्थाः सर्वं परं नयमतेः स्वीयसंक्षेपतात्तमाप्रत्योक्ता विविधचचनैः सर्वकोधप्रहीणैः
अमूल्यास्तु कृत्स्नसमं कर्मवृत्तं समस्तं जगत्तेन निश्चितमुत्तमं चरव्यमानन्दमिच्छे ॥३२॥
हतमते च

॥ प्रास्ताविक-निवेदन ॥

સુરતનિવાસી ઉદારચરિત દાનવીર સ્વ૦ શેઠ દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જ્ઞવેરીના સ્મરણાર્થે સ્થાપન થયેલ “ શેઠ દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ ” તરફથી પ્રસ્તુત પ્રકાશનની પ્રસિદ્ધ કરાતાં ગ્રન્થરત્નો પૈકી પ્રકાશન કરાતા આ ગ્રન્થરત્નનો ક્રમાંક ઓલખ— ૧૨ છે । આ ગ્રન્થરત્નનું નામ “ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસન-વૃહદ્વૃત્યવચૂર્ણિઃ ” છે । ગ્રન્થના રચયિતા શ્રી જયાનન્દસૂરીશ્વરજીના વિદ્વજ્જનમાનનીય-શિષ્ય-મુનિશ્રી અમરચન્દ્ર છે । ગીર્વાણભાષાના રસિક અભ્યાસિયોને અતીવ ઉપયોગી થનારા આ ગ્રન્થરત્નને અભ્યાસિયોના કરકમલમાં સહર્ષ સમર્પણ કરાય છે ।

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસનની તત્ત્વપ્રકાશિકા-ટીકાના અલ્પાંશ અભ્યાસિશ્રીજયા-નન્દસૂરીશ્વરજીના વિદ્વાન્-શિષ્ય-મુનિપ્રવર-શ્રીઅમરચન્દ્રે સ્વપરહિતાર્થે આ ગ્રન્થરત્નનો આ અવચૂર્ણિ રચેલી છે । આ ગ્રન્થની અન્તિમપંક્તિમાં ‘ પ્રથમ પુસ્તિકા રચના સમય— લિખિતા ’ એવા સ્પષ્ટ શબ્દોથી દ્વિતીય પુસ્તિકા લખી હોય, લખવાની ધારણા હોય અગર લખતાં લખતાં અધૂરી હોય એવી વાસ્તવિક કલ્પનાઓને અવકાશ છે । પરન્તુ પ્રકાશન થતાં આ ગ્રન્થમાં ગ્રન્થની શરૂઆતથી ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદના અન્તિમસૂત્ર સુધીની અર્થાત્ નવ પાદની સમ્પૂર્ણ-અવચૂર્ણિ છે । ત્યાર પછીના સૂત્રોની અવચૂર્ણિ (તેઓશ્રીનું લખાણ) વર્તમાનકાલીન વિદ્યમાન ગ્રન્થાલયોમાંથી પ્રયત્ન કરવા છતાં અद्यापિ પર્યન્ત પ્રાપ્ત થયું નથી । ગ્રન્થના અન્તિમ ભાગમાં રચયિતાએ રચનાનો સમય વિગેરે નીચે મુજબ જણાવેલ છે—

“ સંવત્ ૧૨૬૪ વર્ષે શ્રાવણ શુદ્ધિ ૩ રવિ શ્રીજયાનન્દસૂરિશિષ્યેણાઽમરચન્દ્રેણાઽઽત્મ-યોગ્યાવચૂર્ણિકાયાઃ પ્રથમપુસ્તિકા લિખિતા । શુભં ભવતુ લેખકપાઠકયોઃ । ”

જૈનાચાર્યોની વ્યવસ્થિત-લેખન કલાને અનુસરતાં ઉલ્લેખો ‘ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ’ નામના ગ્રન્થમાંથી જોડતાં પ્રમાણમાં મઠી આવે છે. ચૌહુ-આ ગ્રન્થની ક્ય વંશના ઇતિહાસ સાથે જૈનાચાર્યોના નાના મોટા જીવનપ્રસંગો પ્રાચીનતા— વળાયેલાં છે । વિ. સં. ૧૦૧૭ થી વિ. સં. ૧૨૯૮ સુધી લગભગ ૨૭૫ વર્ષ ઉપરાંતનો સોલંકી વંશનો રાજ્યકાલ છે । સોલંકી વંશના મધ્યાહ્ન-કાલમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાને જૈનશાસનના સિદ્ધાન્તો અને અનુષ્ઠાનોનો આસ્વાદ જગત્ને ચલાવ્યો છે તેથી જ તેઓ માટે આખું જગત્ ઋણી છે, આથી જ અગીઆરમી શતા-

વિદ્વાના મધ્યાહ્ન-કાઠથી શરુ કરીને તેરમી શતાબ્દિના અન્તિમ સમય સુધીમાં જૈન સાહિત્યનું સામ્રાજ્ય વિશેષપણે પ્રવર્તતું હતું એ પ્રમાણે એતિહાસ-સાધનો સારી રીતે પુરવાર કરે છે । તે કાઠને સાહિત્યના સુવર્ણ-સમય તરીકે સાહિત્યકારો પ્રશંસે છે, તે સર્વથા યોગ્ય જ છે । તે તેજસ્વિ સમયમાં જ આ ગ્રન્થનું આલેખન થયેલું છે । આ ગ્રન્થની પ્રાચીનતા જણાવવા પૂરતાં આ ગ્રન્થની તાલપત્રીય પ્રતિના શરુઆતના વિભાગનો એક અને અન્તિમ વિભાગનો એક એ રીતે બે બ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે, તે જોવાથી રચયિતાનું નામ અને રચનાનો સમય વિગેરે સ્પષ્ટ જણાતાં હોવાથી આ ગ્રન્થની પ્રાચીનતા માટે વિશેષ પૂરાવાની જરૂરત રહેતી નથી-અર્થાત્ સાતસો વર્ષ ઉપરાન્તના કાઠમાં આ ગ્રન્થ લખાયેલો છે એટલે રચનાસમય પળ લગભગ તે જ હશે અગર હોવો જોઈએ એ બે ને બે ચાર જેવી સ્પષ્ટ બીના છે ।

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનની તત્ત્વપ્રકાશિકા ટીકાની આ અવચૂર્ણિના રચયિતા અને વિદ્વજ્જનમાનનીય-લઘુન્યાસકાર-મુનિશ્રીકનકપ્રભ એ બન્ને સમકાલીન અવચૂર્ણિકારના સમ- હતા અગર હશે, કારણ કે તે કાઠના સમકાલીન-અભ્યાસિયો પૈકી કાલીન અભ્યાસી આ બન્ને રચયિતાઓની રચનામાં વિશેષપણે સામ્યતા દૃષ્ટિગોચર થાય લઘુન્યાસોદ્ધારકાર- છે । આ અવચૂર્ણિનું લખાણ સ્થળે સ્થળે લઘુન્યાસના લખાણ સાથે લઘુન્યાસકાર— ઓછાવત્તા અંશે મળતું આવે છે; જેમકે નમૂના તરીકે-“તદન્તં પદમ્ ॥ ૧૧૧૨૦ ॥” પદ્યતે-ગમ્યતે કારકસંસૃષ્ટોઽર્થોઽનેનેતિ પદમ્ । ‘વર્ષાદયઃ’

ઇત્યલ્ । નન્વન્તગ્રહણં કિમર્થં ? સત્યં, XXXXઇત્યાદિ જે લખાણ અવચૂર્ણિકારે આ સૂત્રની અવચૂર્ણિમાં કરેલું છે, તેવું જ લખાણ અક્ષરે અક્ષર લઘુન્યાસકારે આ સૂત્રના લઘુન્યાસમાં કરેલું છે । વિશેષ જિજ્ઞાસુએ પ્રથમ મુદ્રિત સિંહ શં. શાસન ગ્રન્થમાં લઘુન્યાસ જોવો ।

વિશેષતઃ અવચૂર્ણિકારે જે જે સૂત્રોની અવચૂર્ણિ કરી જ નથી તે તે સૂત્રો ‘અવચૂર્ણિસ્થિત-વિષયપ્રદેશ’ નામના પ્રકરણમાં જણાવ્યાં છે । તે પ્રકરણ સમજવાથી અભ્યાસિયોને લખાણમાં આવશે કે-અવચૂર્ણિકારે જે જે સૂત્રો પર અવચૂર્ણિ લખી જ નથી તે તે સૂત્રો પર લઘુન્યાસકારે લઘુન્યાસ પળ પ્રાયઃ લખ્યો નથી । અર્થાત્ પ્રથમાધ્યાયના ચાર પાદના-સંજ્ઞા સન્ધિ અને નામ પ્રકરણનાં જે ૨૬ સૂત્રો પર અવચૂર્ણિ લખી નથી તેમાંના ફક્ત ॥ ૧૧૧૩૩ ॥, ૧૧૨૧૮, ૧૧૩૩૭ ॥, ૧૧૪૧૪ ॥; અને ૧૧૪૧૬ ॥ એ પાંચ સૂત્રો પર લઘુન્યાસકારે સ્થાનપૂરતું લખાણ કરેલું છે પરન્તુ બાકીના ૨૧ સૂત્રો પર તો અવચૂર્ણિકારની માફક લઘુન્યાસકારે લઘુન્યાસને લેશભર આલેખ્યો નથી ।

આ સમ્બન્ધમાં પહેલા અધ્યાયની માફક બાકીના અધ્યાયના સૂત્રોને તપાસવામાં આવે તો અવચૂર્ણિકારની માફક લઘુન્યાસકારે પળ તે તે સૂત્રો પર લખેલ ન્યાસને તુલનાત્મકદ્રષ્ટિએ તપાસી શકાય ।

વિશેષમાં ક્યા ક્યા સૂત્રમાં અવચૂર્ણિ અને લઘુન્યાસનું સામ્યપણું છે ?, નવ પાદનાં સૂત્રો-માંથી અવચૂર્ણિકારે ૧૦૭ સૂત્રો પર અવચૂર્ણિ કેમ ન લખી ?, એ ૧૦૭ સૂત્રોમાંના કેટલા સૂત્રો પર લઘુન્યાસકારે લઘુન્યાસ લખ્યો ?, અવચૂર્ણિની અને લઘુન્યાસની વિશેષતાઓ શી શી છે ?; વિગેરે વિગેરે પ્રકરણોથી ભરપૂર લખાણ હમારા તરફથી તૈયાર કરાતા ‘તુલનાત્મકદૃષ્ટિએ શ્રીસિદ્ધ-હેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન’ નામના નિબન્ધમાં દરેક વિષય સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આપવામાં આવશે ।

નવ પાદના સૂત્રોમાંથી ઉપર જણાવેલા ‘તદન્તં પદમ્’ એ એક જ સૂત્ર નહિ પણ અનેક સૂત્રો તો અક્ષરશઃ લઘુન્યાસને મળતાં છે, અને કેટલાંએક સૂત્રો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં લઘુન્યાસને મળતાં છે જ્યારે થોડાંક સૂત્રોમાં અવચૂર્ણિકારની સ્વતંત્ર કલ્પના અને સ્પષ્ટીકરણ માલૂમ પડે છે, તેવી જ રીતિએ લઘુન્યાસકારે પણ કેટલાંએક સૂત્રો પર સ્વતંત્ર કલ્પના અને યુક્તિપુરસ્સરના બુદ્ધિવૈભવ દેખાડ્યાં છે તે પણ અત્યંત પ્રશંસનીય છે ।

અવચૂર્ણિકારની ૧ સ્વતંત્ર કલ્પના, ૨ સ્પષ્ટીકરણ અને ૩ પ્રાયોગિક ચર્ચા માટે અનુક્રમે પ્રસ્તુત પ્રકાશનના પૃ. ૩ પં. ૧૮ થી ૨૮, પૃ. ૪ પં. ૧ થી ૧૧; અને પૃ. ૨૮ પં. ૮ થી ૨૦ સુધીનું લખાણ વાંચવા અને વિચારવાથી અવચૂર્ણિકારની સ્વતંત્ર કલ્પના, અને સ્પષ્ટીકરણપૂર્વકની પ્રાયોગિક-વ્યવસ્થાઓનું સુંદર વ્યવસ્થા-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ।

ઉપરના પ્રસંગોનું પરિશીલન કરનારને સહેજે સમજાય તેવું છે કે-અવચૂર્ણિકાર પ્રથમ થયેલા હશે અને લઘુન્યાસકાર પછી થયા હશે ?, અગર તો વન્ને સમકાલીન અભ્યાસિયો હશે ?; આ પ્રસંગનો યથાશક્ય નિર્ણય તો નિર્ણીતભૂત-અવચૂર્ણિ અને લઘુન્યાસના રચનાસંવત્, લેખનસંવત્ અને તત્કાલીન-સંયોગોને તપાસીને જ કરવો જરૂરી છે । આ પ્રકરણમાં વન્ને શાસ્ત્રકારો સમકાલીન હતા એટલું સમજીને હવે આપણે આગળ વધવા પ્રયત્નશીલ થઈએ ।

શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની દિન-પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિ કર્યા જ કરવી અને પ્રાપ્ત થયેલા અમૂલ્ય સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરવું એ શાસનપ્રભાવનાનું અદ્વિતીય અંગ છે । આ શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની અવચૂર્ણિના રચનાસમયને અને લેખનસમયને નિહાળતાં સમજી શકાય અભિવૃદ્ધિ અને સંરક્ષણ છે કે-આ ગ્રન્થ લગભગ ૭૩૮ વર્ષે આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે ।

પૂર્વકાળની સુંદર લેખનપદ્ધતિથી ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ ઉપરાંતની લખેલી પ્રતિઓના દર્શન થાય એ ઓછા આનન્દનો વિષય નથી. પરન્તુ ક્ષણભર હાસ્ય કરીને અગર તો પ્રશંસાના બે-ચાર વચનો બોલીને ઇતિકર્તવ્યતા માની લેવામાં આપણી મોટી ભૂલ છે, કારણ કે પૂર્વકાલીન પુરુષોએ તન-મન અને ધનનો સદ્વ્યય કરીને અને કરાવીને નવા જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી છે, જૂના જ્ઞાનભંડારોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ નવનવીન પ્રતિઓનું આલેખન કરાવીને અપૂર્વ-અમૂલ્ય-અલૌકિક સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરીને તે સાહિત્ય રાજાનો આપણને સમર્પણ કરીને જેમ પોતાની ફરજ બજાવી લે તેમ તેઓની માફક આપણે પણ ફરજ બજાવવાની છે ।

મુદ્રણકલાના મોહનીય-યુગમાં જ્ઞાનરસિક આત્માઓ તન, મન અને ધનદ્વારા હસ્તલિખિત તાલપત્રીય ગ્રંથો અગર કાગળ પર લેખેલા ગ્રંથોની પ્રેસકોપિઓ કરી-કરાવીને પ્રકાશન કર્યે જાય છે અને કરાવ્યે જાય છે । પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથના લાભ લેનારા કેટલા છે ? પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથનો ઉઠાવ કેટલો છે ? વર્તમાનમાં તે પ્રકાશનની જરૂરત હતી કે નહિ ? વિગેરે પ્રશ્નોના સમાધાનના ઝંડાણમાં ઉતર્યા વગર મુદ્રિત-સાહિત્યના પ્રકાશનમાં જે ફાટપી વધારો થતો જ જાય છે તેમાં એકંદરે લાભનું પલ્લું ઝૂંચું જાય છે કે નીચું જાય છે તે વાવતમાં તો વધુ વિચાર-વિનિમય અને નિર્ણયાત્મક વિવેકની જરૂરત છે, છતાં શ્રુતજ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવનારાઓએ અમુદ્રિત-મુદ્રિત ગ્રંથોને છપાવવામાં જે ઉત્સાહ વધાર્યો છે તેટલો અગર તો તેથી પણ વધુ હસ્તલિખિત ગ્રંથોને સાચવવામાં અને વધારવામાં તન-મન અને ધનનો સદ્વ્યય કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે ।

સાહિત્યસંરક્ષણ માટેના નિયમો અને યોગ્ય સૂચન અંગુલિનિર્દેશરૂપે અમૈ શાસ્ત્ર પ્રસ્તાવનામાં કરેલું છે. છતાં આ પ્રસંગે લેખન પદ્ધતિનો વેગ વધારવા પૂર્વકાલીન પુણ્ય પુરુષોની જીવનચર્યા નજર સન્મુખ હરહંમેશ રાખી શકાય તે સારુ યત્કિંચિત્ સૂચન કરવું યોગ્ય ગણાશે. શ્રી ઉપ-દેશતરંગિણી, શ્રી સુકૃતસાગર, શ્રી કુમારપાલ પ્રબન્ધ, શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર, શ્રી વસ્તુપાલ ચરિત્ર, શ્રી કુમારપાલ રાસ; અને શ્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ વિગેરે અનેક ગ્રંથોમાં છૂટી-છવાયી મઠી આવતી વિવિધ નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે-શ્રુતજ્ઞાનરસિક પૂજ્ય શ્રમણ ભગવન્તોના ઉપદેશથી રાજા, મહારાજા, મન્ત્રીશ્વરો અને શ્રેષ્ઠિઓએ જિનાગમશ્રવણ નિમિત્તે સ્વર્ગવાસી સ્વજનના કલ્યાણાર્થે સાહિત્યવૃદ્ધિના કોઈ પણ શુભ નિમિત્તને આગળ કરીને નવ-નવીન સાહિત્યો લખાવીને અથવા અસ્તવ્યસ્ત થવાના નિમિત્તને લીધે વેચવા આવનારા લહિયા વિગેરે પાસેથી ખરીદ કરીને અને કરાવીને જ્ઞાનભણ્ડારોને ગુરુશિષ્ટ રાખવાપૂર્વક સુશોભિત કરેલા છે । સાહિત્યરસિક-સિદ્ધ-રાજે, દયાવારિનિધિ-કુમારપાળે અને શાસનરસિક વસ્તુપાલ-તેજપાળે જ્ઞાનભણ્ડારો કરાવ્યાની નોંધ પ્રસંગે મઠી આવે છે ।

રાજાઓએ, મન્ત્રીશ્વરોએ અને ધનાઢ્યોએ જ્ઞાનભણ્ડાર કર્યા છે, નવીન પુસ્તકોની પ્રતિઓ સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં લખાવી છે; નમૂના તરીકે જૂઓ—

ઉપદેશતરંગિણી-ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે—

“ શ્રી કુમારપાલેન સપ્તશતલેખકપાર્શ્વાત્ ૬ લક્ષ ૩૬ સહસ્રાગમસ્ય સપ્તપ્રતયઃ સૌવર્ણા-ક્ષરાઃ, શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યપ્રણીતવ્યાકરણચરિત્રાદિગ્રન્થાનામેકવિંશતિઃ પ્રતયો લેખિતાઃ । ”

આવાં આવાં અનેકવિધ લખાણો નજરે પડે છે । આ પ્રસંગને ચાલમાં રાખી પૂર્વપુણ્ય

પુરુષોના પગલે ચાલી ‘ મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ’ એ ન્યાયને અનુસરીને ઉદ્યાપન પ્રસંગે વે-ચાર પ્રતિયો અગર દરેક વર્ષે જ્ઞાન સાધન વૃદ્ધ્યર્થે પ્રતિઓ લખવા-લખાવવાનો રિવાજ વિશેષે ચાલુ કરવાની જરૂરત છે ।

“જાગ્યા ત્યારથી સવાર”, “ટીપે ટીપે સરોવર મરાય”, “કાંકરે કાંકરે પાઠ બંધાય”; એ કહેવતોને લક્ષ્યમાં રાખી ચતુર્વિધસંઘસ્થિત-અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ તન, મન અને ધનને સમર્પણ કરે; અને લેખનપદ્ધતિને વેગ આપવા કટિબદ્ધ થશે તો ભાવિ પ્રજાના અન્તરના આશીર્વાદ મેલવવાપૂર્વક પુણ્યાનુબન્ધિપુણ્યના મળદાર ભરી શકશે એ નગ્નસત્ય સ્વીકારવા લાયક છે. લેખનપદ્ધતિને વેગ આપવા માટે આ અંગુલિનિર્દેશ યોગ્ય સૂચક વાક્યો છે, વધુ જિજ્ઞાસુઓને ઉપરના ગ્રન્થો વાંચવા-વિચારવાની મલામણ કરવામાં આવે છે । વિશેષમાં રક્ષણ કરનારાઓએ ગ્રન્થોનું શરદીયી, ઉંદરથી, ઉધડીથી રક્ષણ કરવું જરૂરી છે, ચોંટી જતા પુસ્તકોને અને ચોંટી ગયેલા પાનાંઓને खोलવાની કઠ્ઠા વડીલો પાસેથી શિખી લેવી જોઈએ, હસ્તલિખિત પ્રતોમાં ગુંદરમિશ્રિત શાહી હોવાથી અને મેજ લાગવાથી ચોંટી ગયેલા પાનાંઓને છુટાં કરવામાં ધાસ કરીને ગુલાલનો ઉપયોગ વિશેષ-પણે કરવો જોઈએ । સંરક્ષણકર્તાઓને ઉદ્દેશીને લેખકોએ પણ પ્રાયઃ હસ્તલિખિત ગ્રન્થના અન્તમાં કેટલાંક સંસ્કૃત પદ્યોદ્વારા સૂચના કરેલી હોય છે, જેમકે—

जले रक्षेत् स्थले रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबन्धनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यं, एवं वदति पुस्तकम् ॥ १ ॥

अग्ने रक्षेज्जलाद्रक्षेद्, मूषकेभ्यो विशेषतः ।

कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥ २ ॥

આ ઉપરથી કહેવાનું ઇટલું જ છે કે-જ્ઞાનરસિક આત્માઓએ શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની વૃદ્ધિ થતી રહે અને સંરક્ષણતા વધે તેવા પ્રવન્ધો યોજાયા કરે તો કરનારા પ્રત્યે ભવિષ્યમાં ભાવિ-પ્રજાના ભવ્ય-આશીર્વાદ જરૂર ઉભરાયાં કરશે । પ્રાચીન ગ્રન્થના થતાં દર્શનને ઉદ્દેશી પ્રારમ્ભેલા આ પ્રકરણને અત્ર પૂરું કરી હવે આપણે અવચૂર્ણિની મૂલ વાત કરીએ ।

આ ગ્રન્થ તાડપત્રીય-પત્રો પર આલેખન કરાયેલો છે, શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસનના સમ્પાદન પ્રસંગે યમ્માત મુકામેથી બીજા તાડપત્રીય ગ્રન્થો સાથે આ અવચૂર્ણિ-ગ્રન્થ-પ્રકા- ગ્રન્થ લાવવામાં આવ્યો હતો, એનાં પૃ. ૧ થી ૨૧૮ છે । એ ગ્રન્થ જ્ઞાનની અનિવાર્ય- લખાયાંને ૭૩૮ વર્ષ ઉપરાન્ત સમય થઈ ગયો હોવાથી એની અવસ્થા જરૂરીયાત. તદ્દન જીર્ણ અને નાજુક નિહાળીને ‘એનું મુદ્રણ કરાવવું અત્યન્ત જરૂરનું છે’ એમ લક્ષ્યમાં આવ્યું, અને તે વાતના પ્રયત્નની શરૂઆત કરવામાં આવી ।

તે અવસરે હમારું ચાતુર્માસ મુમ્બઈ મુકામે ગોડીપાર્શ્વનાથ જૈન ઉપાશ્રયમાં હતું તેથી આ ગ્રન્થને પ્રકટ કરાવવાની વાત મુમ્બઈમાં રહેતા શેઠ દે. લા. જૈન પુ. ફળડના ટ્રસ્ટી સ્વ. શેઠ નેમચન્દ અમેચન્દ ઝવેરીને સમજાવતાં તેઓએ અમારી વાત સ્વીકારીને ઉપરોક્ત વીના ફળડના વીજા ટ્રસ્ટીઓ પાસે પળ મંજુર કરાવી । ત્યાર પછી આ ગ્રન્થની પ્રેસકોપી કરાવીને છપાવવાની શરૂઆત કરાવી તે લગભગ ચાર વર્ષે બહાર પડે છે । આ ગ્રન્થની તાલપત્રીય પ્રતિ મેલ્લવી આપનાર સ્વસ્થાતનિવાસી મુશ્રાવક મૂલચન્દ બુલાખીદાસ તથા મોહનલાલ દીપચન્દ ચોકસીએ અને પ્રકાશન-કરનાર દે. લા. ફળડના ટ્રસ્ટીઓએ અલ્પ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને ભવિષ્યમાં આવાં આવાં પ્રાચીન સાહિત્યને મેલ્લવી આપીને પ્રકટ કરાવવામાં યથાશક્તિ મદદગાર બનીને પુણ્યના મળદાર ભરવામાં ઉદ્યમવંત રહેશે એવી તેઓને અમારી મલામણ છે ।

અવચૂર્ણિ-ગ્રન્થની આ અવચૂર્ણિ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના મહત્તા. પ્રથમ સૂત્રથી તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદના અન્તિમ-સૂત્ર સુધીની છે ।

સિંહાસનાદિ અષ્ટ-મહાપ્રાતિહાર્યની વાસ્તવિક મહત્તા જેમ ત્રિલોકનાથ ભગવન્ત તીર્થંકરોને આભારી છે તેમ આ અવચૂર્ણિની મહત્તા શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનને આભારી છે, તેથી તે પ્રધાનતમ-વ્યાકરણની મહત્તાને પ્રથમ પિછાળવી એ પ્રાસંગિક-નિવેદનનો આવશ્યક વિભાગ છે ।

પ્રકાશન-કરાતા આ અવચૂર્ણિગ્રન્થ-સમ્બન્ધમાં રચનાસમય, પ્રાચીનતા સમકાલીન અભ્યાસક, સાહિત્યસંરક્ષણાદિ અને પ્રકાશનની જરૂરીયાત વિગેરે પ્રકરણો જણાવીને પ્રસ્તુત પ્રકાશનની યથા-સ્થિત મહત્તા દર્શાવી ગયા છતાં જે ગ્રન્થને અવલમ્બીને આ અવચૂર્ણિ લખાઈ છે તે ગ્રન્થની મહત્તા અવશ્યમેવ જાણવી જરૂરની છે ।

કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન નામના આ પ્રધાનતમ વ્યાકરણગ્રન્થને ક્યારે રચ્યો ?, કયા સંજોગોમાં રચાયો ?, જન્મપ્રદેશ-કાર્યપ્રદેશ અને પ્રચારપ્રદેશ તેઓશ્રીને કેવી રીતે સહાયક બન્યા ?, પરમ્પરાએ પુનીત વારસો કેવી રીતે મળ્યો ?; અને તેઓશ્રીને પ્રાપ્ત થયેલાં કલિકાલસર્વજ્ઞાદિ-વિરુદ્ધો તથા તેઓશ્રીએ રચેલા આ પ્રધાનતમ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતાઓ સમ્બન્ધી સમ્પૂર્ણ પ્રકાશ પાડે તેવા ભરચક ભવ્ય પ્રકરણોથી વિભૂષિત શાસ્ત્રપ્રસ્તાવનાનો સાદ્યન્ત વાંચન, મનન અને પરિશીલનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની અભ્યાસિયોને અમારી મલામણ છે ।

૧-જૂઓ-મુમ્બઈ ચાતુર્માસિક નોંધ અ. વિભાગ ।

૨-જૂઓ-શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન ગ્રન્થની શાસ્ત્રપ્રસ્તાવના, શ્રીસિ. હે. શ. શાસન-પ્રથમવિભાગ, શ્રીહેમ-ચન્દ્રાનન્દગ્રન્થાબ્ધિ:-ગ્રન્થરત્ન ૨, પ્રકાશિકા-શ્રીસિદ્ધચક્રસાહિત્યપ્રચારકસમિતિ । પ્રસ્તુતપ્રકાશનનો આ-વિભાગ ।

ઉપર સૂચવેલી પ્રસ્તાવનાને વાંચ્યા પછી કલિકાલસર્વજ્ઞરચિત-શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુ-
શાસનની મહત્તાની સાથે સાથે આ અવચૂર્ણિની મહત્તા પણ આપોઆપ જણાઈ આવશે ।

અમો એ આનન્દબોધિની નામની વૃત્તિની રચના કરવામાં આ અવચૂર્ણિના સારભૂત રહસ્યનો
ઉપયોગ કરેલો છે, કારણ કે અન્યસ્થળે ન મળી શકે તેવી અવચૂર્ણિકારની અલૌકિક કલ્પ-
નાઓ આ ગ્રન્થમાં અમોએ નિહાલી છે, તેથી જ તેની મહત્તા અનિર્વચનીય છે એમ કહેવામાં લેશ-
મર અતિશયોક્તિ જેવું નથી ।

આ અવચૂર્ણિ-ગ્રન્થકારની બીજી રચનાઓ સમ્બન્ધિ તપાસ કરતાં જણાય છે કે
‘ શ્રીહેમશબ્દસંચય ’ નામનો ગ્રન્થ પણ પ્રાયઃ તેમનો રચેલો છે । આ
અવચૂર્ણિકારની સુયો- ગ્રન્થરત્ન ૪૩૬ પત્રમાં સુન્દર-પ્રાચીન-લિપિવદ્ધપણે લખાયેલો છે, અને
જિત એક વિશેષ રચના તે પાટણના મંડાર નં. ૩-૪ (ફોફલીયા શેરીના અને આગલી શેરીના
મંડાર)માં વિદ્યમાન છે, એમ જૈન ગ્રન્થાવલીમાં જૈનભાષાસાહિત્યવિભાગ
પૃ. ૩૦૩ ઉપર જણાવેલું છે । ‘ અમરચન્દ્ર ’ એવા નામમાત્રથી આ ગ્રન્થ પણ તેઓશ્રીએ રચ્યો
હોય એમ હાલ તો અમે કલ્પના કરીએ છીએ, પરન્તુ નિર્ણય તો એ ગ્રન્થને પ્રાપ્ત કરીને જોયા-
તપાસ્યા પછી જ કરી શકાશે । એ ગ્રન્થ સમ્બન્ધિ વિશેષ કથન હમારા તરફથી થનારા
ભાવિપ્રકાશનમાં કરવામાં આવશે ।

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનને અનુલક્ષીને રચાયેલાં-અવચૂર્ણિગ્રન્થો વિશેષ પ્રમાણમાં મળી
આવે છે, પરન્તુ આ પ્રધાનતમ વ્યાકરણની મુખ્યતથા વે વૃત્તિઓ છે,
અવચૂર્ણિ સમવિષયક બૃહદ્વૃત્તિ અથવા તત્ત્વપ્રકાશિકાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અને બીજી
ગ્રન્થો— લઘુવૃત્તિના નામથી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એ બન્ને વૃત્તિઓ મૂળ
ગ્રન્થકારની જ અર્થાત્ સ્વોપજ્ઞ રચેલી હોવાથી એમાં સાતે અધ્યાયના
સૂત્રોની સંકલના એક સરખી જ કરેલી છે. વિશેષતથા કરેલી વૃત્તિનું નામ બૃહદ્વૃત્તિ અથવા
તત્ત્વપ્રકાશિકા અને સંક્ષેપતથા કરેલી વૃત્તિનું નામ લઘુવૃત્તિ આપ્યું છે તે યથાર્થ એટલે ગુણનિષ્પન્ન
નામ જ આપેલું છે એમાં શંકાને સ્થાન જ મળી શકતું નથી ।

શ્રીસિ. હે. શ. શાસનની લઘુવૃત્તિ પર લખાયેલ અવચૂર્ણિઓ પણ ઘણી મળી આવે છે, પણ
લઘુવૃત્તિવિષયક અવચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ કરવો તે અત્ર અપ્રાસંગિક છે, કારણ કે પ્રસ્તુત પ્રકાશનરૂપ
આ અવચૂર્ણિ તો બૃહદ્વૃત્તિ ઉપર રચાયેલી છે ।

આ અવચૂર્ણિની સમકક્ષામાં આવી શકે તેવા સ્વોપજ્ઞ-શબ્દમહાર્ણવબૃહદ્વ્યાસ, શ્રીરામચન્દ્ર-
ગણિકૃત-શ્રીલઘુન્યાસ, શ્રીધર્મઘોષગણિવરકૃત-શ્રીલઘુન્યાસ, શ્રીકનકપ્રમકૃત-શ્રીન્યાસોદ્ધારકક્ષા-
પટ્ટ, દશપાદ-વિશેષવિશેષાર્થ, શ્રીસૌભાગ્યસાગરકૃત-દુષ્ટિકવૃહદ્વૃત્તિસારોદ્ધાર આદિ મહાન્
ગ્રન્થરત્નો છે ।

વિશેષતઃ આ અવચૂર્ણિગ્રન્થ કુશલશિલ્પી-શ્રીકનકપ્રમદ-ન્યાસોદ્ધારને લગભગ મળતો છે, એટલે નવ પાદની અવચૂર્ણિ અભ્યાસીયોને ન્યાસોદ્ધારની જેમ અલૌકિક-અલભ્ય કલ્પનાઓ અને સ્પષ્ટીકરણો જે પૂરાં પાડે છે તે અભ્યાસકાળે સ્વયમેવ જળાઈ આવે છે ।

આ અવચૂર્ણિ-ગ્રન્થમાં શ્રીશબ્દાનુશાસનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના પ્રથમસૂત્રના અને વૃત્તિના મંગલરૂપ શ્લોકથી શરૂ કરીને તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદના અવચૂર્ણિગ્રન્થસ્થિત અન્તિમસૂત્ર સુધી તત્ત્વપ્રકાશશિકા અપરનામ બૃહદ્વૃત્તિસ્થપદો, ઉદા-
વિષયપ્રદેશ. હરણો અને પ્રત્યુદાહરણોની અનુક્રમે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાઓ તથા સફલી-
મૂત-સુન્દર-સાધનિકાઓ સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે અભ્યાસિઓ આ ગ્રન્થને અભ્યાસની નજરે નિહાળે તો અવચૂર્ણિકારનું સૂત્રવિષયક-સુન્દર-જ્ઞાન, વૃત્તિસ્થ-પદ્ધિ વિજ્ઞાન અને પ્રાયોગિક-પ્રતિભા ઠામ ઠામ વલોણામાં માલ્ખણની જેમ તરી આવે છે ।

આજુબાજુના અગર આગલપાછલના સૂત્રોથી અને મત-મતાન્તરોથી થતા-થનારા પ્રયોગોની સિદ્ધિ સ્થળે સ્થળે કરી બતાવી છે; જેમકે નમૂના તરીકે-“ સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ ॥ ૧ । ૨ ૧ ॥” એ સૂત્રથી શરૂ થતા પાંચ સૂત્રોના ભાવાર્થ અને મતમતાન્તરને લક્ષ્યમાં રાખીને ૨૧ રૂપો જણાવ્યાં છે । વિસ્તારપૂર્વક જોવાની અમિલાષાવાળાઓએ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસનના પ્રથમ ભાગમાં આનન્દબોધિનીવૃત્તિના પૃ. ૨૬-પદ્ધિ ૩૭ થી ૪૪ અને પૃ. ૨૭ પંક્તિ ૧ થી ૩૦ સુધીની પદ્ધિઓ અભ્યાસપૂર્વક વિચારવી ।

આ ગ્રન્થમાં શ્રીસિ. હે. શ.શાસનની શરૂઆતથી તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદ સુધીના એટલે સવા બે અધ્યાયના અર્થાત્ નવપાદનાં સૂત્રોને જ અવચૂર્ણિકારે અવચૂર્ણિ કરેલી છે એમ કહીએ તો તે પણ બરાબર જ છે ।

ઉપરોક્ત નવપાદનાં એકન્દર ૮૬૪ સૂત્રો છે, તેમાંથી નવે પાદના અનુક્રમે ૨-૫-૫-૧૪-૧૨-૧૨-૧૨-૨૧ અને ૨૪ મઠ્ઠી કુલ ૧૦૭ સૂત્રોની અવચૂર્ણિ તો આ અવચૂર્ણિકારે કરેલી જ નથી । એ ૧૦૭ સૂત્રનો સૂત્રાંક અને પૃષ્ઠાંક જાણવાના અમિલાષિઓએ પરિશિષ્ટ નં. ૨ જોઈ લેવું । સાધનિકાકવસરે આવતાં સૂત્રો જે નીચે ટીપમાં જણાવ્યા છે તે જોવાની સુલભતા માટે પરિશિષ્ટ નં. ૧ માં ણાદિસહિત સાતે અધ્યાયના સૂત્રો અનુક્રમે આપવામાં આવ્યાં છે ।

આ ગ્રન્થના સમ્પાદનની શરૂઆત મુમ્બઈમાં કરવામાં આવેલી, તે અવસરે સાથે સાથે શ્રીસિ. હે. શ.શાસનના પ્રથમવિભાગના સમ્પાદનની શરૂઆત પણ ગ્રન્થ પ્રકટ થતાં થયેલા કરવાની હતી; છતાં શરૂઆતમાં સ્વમ્ભાતથી મંગાવેલી તાલપત્રીય લગભગ પાંચ વર્ષ. પ્રતિ ઉપરથી આ અવચૂર્ણિની પ્રેસકોપી કરાવીને તપાસી જોયા પછી માવનગરના શ્રીમહોદય પ્રેસમાં આ ગ્રન્થને છાપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું । ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુમ્બઈના ચાતુર્માસમાં આરંભેલા આ કાર્યમાં ત્યાર પછીના

અમદાવાદ, खम्भात, घाटकोपर અને અંધેરીના (કરમચન્દ જૈન પૌષ્ઠશાળાના) ચાતુર્માસ સુખીમાં પ્રૂફ વિગેરે આવક-જાવકમાં ઘણો જ સમય વ્યતીત થયો, તદુપરાન્ત ઝાસ કરીને દરેક ચાતુર્માસમાં ધર્મોપદેશ ઉપરાન્ત શાસનહિતવર્ધક અનેક કાર્યોમાં તથા શ્રી સિ. હે. શ. શાસનના સમ્પાદનકાર્યમાં પણ સમય જતો હોવાથી લગભગ પાંચમે વર્ષે આ ગ્રન્થને પ્રકટ કરી શકાયો છે ।

આ ગ્રન્થને પ્રકટ થવાના વિલમ્બનું કારણ વાંચનારની સમજમાં આવે એ હેતુથી મુમ્બઈના થયેલા શાસનહિતવર્ધક કાર્યોની વિસ્તારથી, તથા અમદાવાદ, खम्भात, घाटकोपर અને અંધેરીના (વીલાપાર્લાના) ચાતુર્માસમાં થયેલા શાસનહિતવર્ધક-કાર્યોની સંક્ષિપ્ત નોંધ; આ ગ્રન્થના અન્ત ભાગમાં આપેલી છે ।

વિશેષમાં શ્રી સિ. હે. શ. શાસનના પ્રથમ-વિભાગના સમ્પાદનનું કામ પણ સતત ચાલુ રહેતું હોવાથી અને તેને જલ્દી પ્રકટ કરવાનો હોવાથી આ ગ્રન્થ પ્રકટ થવામાં કાંઈક સહેતુક વિલમ્બ પણ થયો છે; આવાં સહેતુક અનેકવિધ-કારણોને ધ્યાનમાં લેતાં થયેલો વિલમ્બ યોગ્ય-સ્થાને જ થયેલો છે એમ વાંચકોને સમજાવવું પડે તેમ નથી ।

વ્યાકરણશાસ્ત્રસ્થિત-પ્રદેશોને નવ-નવીન યુક્તિ-પ્રયુક્તિ આ ગ્રન્થ વિશેષતઃ નવપલ્લવિત કરતો હોવાથી અને આ કામ હવે જલ્દી સમાપ્ત કરી આપવાની શેઠ દે. લા. જૈન પુ. ફંડના કાર્યવાહકોની વારંવાર વિનંતિઓ થતી હોવાથી ચાલુ ચાતુર્માસમાં અંધેરીના (વીલાપાર્લાના) શેઠ કરમચન્દ હૉલમાં તે પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપીને આ ગ્રન્થ સમ્બન્ધિ-વિષયાનુક્રમ, પ્રાસંગિક-નિવેદન, અનુપસ્થિતસૂત્રો આદિ આ ગ્રન્થની સુન્દરતામાં સહાયીભૂત-થનારાં પ્રકરણોને તૈયાર કરીને આ ગ્રન્થને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે ।

પ્રસ્તુત પ્રકાશનના સમ્પાદન-કાર્યમાં અત્યન્ત ઉપયોગિ-તાડપત્રીય-પ્રતિ खम्भातથી લાવી પ્રકાશનના પ્રાસંગિક- આપનાર શેઠ મૂલચન્દ બુલાહીદાસ અને મોહનલાલ દીપચન્દ ચોકસીએ મદદગારો— પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે ।

સમ્પાદન કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી આ ગ્રન્થની પ્રેસકૉપી કરાવી મુદ્રણકલાથી વિભૂષિત બનાવીને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવાનું કામ શેઠ દે. લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી તેના કાર્ય-વાહકોએ કર્યું છે. અને તે ફંડના નિયમ મુજબ પ્રાચીન પુસ્તકોનું પ્રકાશન તથા અભ્યાસિયોનું પઠન-પાઠન અને પરિશીલન વધે તે હેતુથી ઓછી કિંમતે વેચવાનું નક્કી થયેલ છે, તેથી તે ફંડના સમગ્ર કાર્યવાહકોએ પણ અનહદ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે । એવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રકાશનમાં સુન્દર ફાલ્તો આપીને પૂર્વાચાર્યપ્રણીત સાહિત્યની સેવના કરવામાં તે કાર્યવાહકો હર-હમેશ ઉદ્યમવન્ત રહો એવી અમારી શુભેચ્છા વર્તે એ સ્વાભાવિક છે ।

સર્વ-પ્રકારની સામગ્રીઓથી વિભૂષિત થયેલા આ ગ્રન્થની પ્રેસકોપી કરવામાં સંશોધન યોગ્ય સ્થાનોને શોધવામાં, ગ્રૂપ તપાસવામાં અને સમ્પાદન કાર્યને સર્વથા સુશોભિત બનાવવામાં સ્વક્ષીય સાધનોદ્વારા જેઓએ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહાયતા સમર્પણ કરવામાં ઉદારતા બતાવી છે તેઓ દરેકને આ તકે સ્મૃતિપટ પર લાવીને આ નિવેદનને સમાપ્ત કરવામાં આવે છે ।

સાધનિકામાં આવેલા સૂત્રોના સૂત્રાંકને ટિપ્પણીમાં જણાવવામાં, સંશોધન-સમ્પાદનના કાર્યે પ્રસંગમાં અંજાનંતાથી, અને વિશ્વવન્દ્ય-વીતરંગ ભગવન્તની આજ્ઞા-વિરુદ્ધ અથવા પ્રાતઃસ્મરણીય-સૂત્રાંકો-કલિકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાન્ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીના તથા અવત્તૂર્ણિકારના આજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાઈ ગયું હોય તે સમ્બન્ધિ 'દુષ્કૃત સિધ્યા થાઓ' એવી હાર્દિક અભિલાષાપૂર્વક અત્ર વિરમું છું ।

અન્તમાં ગ્રન્થના મુદ્રણ વચ્ચે કાનો-માત્રા-અનુસ્વાર-અને વિસર્ગ વિગેરે કઢી ગયા હોય અગર અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા હોય તે વિવેકપૂર્વક સુધારીને વાંચવાની વિવેકીયોને સામ્રહ ભલામણ કરવામાં આવે છે ।

શ્રીકરમચન્દ્ર-જૈન-પૌષ્ઠશ.લા-ઘોડબન્દર-રોડ } શ્રીતપાગચ્છગગનાઽર્હેમણિ-ગીતાર્થસાર્વભૌમ-આગમોદ્ધારક શ્રીવર્ધમા-
(વિલાપાર્ણ) મુંબઈ ન. ૨૪ વિ. સં. ૨૦૦૧ } નજૈનાગમમન્દિરાયનેકસંસ્થાનિર્માણોપદેશક-સંસ્થાપક-શાસનસંરક્ષક-
શાશ્વતસિદ્ધચક્રારાધન-અવસેરે આશ્વિનપૂર્ણિમા } શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વર-ચરણચંદ્રેરીકઃ—
ચન્દ્રસાગરઃ ।

॥ पू. पंन्यासप्रवरश्रीना चातुर्मासिकनी नोंध ॥

प्रातःस्मरणीय—वैयाकरणकेसरि—सिद्धचक्राराधन—तीर्थोद्धारक-
पूज्य—पंन्यासप्रवर—श्रीचन्द्रसागरजी गणिवरना चातुर्मासना
स्थळोनी संक्षिप्त—नोंध ।

- १ वि. सं. १९८४ अमदावाद—झांपडानी पोळ स्व. चन्दुलाल चुन्नीलालनुं मकान ।
- २ „ „ १९८५ जामनगर—फूलीबाईना डहेलामां ।
- ३ „ „ १९८६ खम्भात—श्रीअमरचन्द्र—जैनशाळा ।
- ४ „ „ १९८७ चाणस्मा—श्रीजैनउपाश्रय ।
- ५ „ „ १९८८ मुंबई—भूलेश्वर—लालबाग—जैन उपाश्रय ।
- ६ „ „ १९८९ सुरत—गोपीपुरा, नेमुभाईनी वाडीनो उपाश्रय ।
- ७ „ „ १९९० रतलाम—थावरीयानो उपाश्रय ।
- ८ „ „ १९९१ महीदपुर—जैन उपाश्रय, श्रीशान्तिनाथना मन्दिर पासे ।
- ९ „ „ १९९२ उज्जैन—खाराकूआ, श्रीक्र. छ. नी पेढीनो उपाश्रय ।
- १० „ „ १९९३ इन्दोर—पीपलीवाजार—जैन उपाश्रय ।
- ११ „ „ १९९४ राजगढ—जैन उपाश्रय ।
- १२ „ „ १९९५ अमदावाद—झांपडानी पोळनो उपाश्रय (पाठशाळा).
- १३ „ „ १९९६ पालीताणा—पन्नालाल बावूनी जैनधर्मशाळा ।
- १४ „ „ १९९७ मुम्बई—पायधुनी, श्रीगोडीजी जैन उपाश्रय ।
- १५ „ „ १९९८ अमदावाद—नागजी भूधरनी पोळनो उपाश्रय ।
- १६ „ „ १९९९ खम्भात—मूलचन्द बुलाखीदास—नानचन्दना मकानमां के जे हाल उपा-
श्रय तरीके वपराय छे ।
- १७ „ „ २००० घाटकोपर (मुम्बई) देरासर पासेनो, जैन उपाश्रय ।

૧૮ ,, ,, ૨૦૦૧ વીલાપાર્ણ (અન્ધેરી-મુમ્બઈ) કરમચન્દ્ર જૈન પૌષ્ઠશાળા ।

વિ. સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાક વદ ૬-શ્રીતીર્થાધિરાજરાજેશ્વર-શ્રીઆદિનાથગાદીનશીન-દિવસે, પ્રાતઃકાલે વિજયમુહૂર્તે, અમદાવાદ મુકામે જ્ઞાંપડાની પોઢના શ્રીઆદીશ્વર જૈનમન્દિરની પાછળના ઉપાશ્રયમાં પ્રાતઃસ્મરણીય-પૂજ્યપાદ-આગમોદ્ધારક-આચાર્ય-શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરજીના વરદહસ્તે દીક્ષા થઈ. સંસારીપણાનું નામ પટવા ચીમનલાલ જેશિંગભાઈ હતું. દીક્ષા સમયે મુનિશ્રી ચન્દ્રસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું, આનન્દમંગલપૂર્વક દીક્ષા થઈ; અને જેઠ વદ ૫ ના દિવસે ઉપસ્થાપના થઈ. ત્યારપછી તેઓશ્રીના વરદ હસ્તે અનુક્રમે પાલીતાણામાં વિ. સં. ૧૯૯૭ ના માગસર સુદ ૫ના દિવસે ગણિપદ, અને માગસર સુદ ૯ના દિવસે પંન્યાસ પદ સમર્પણ થયાં ।

ઉપરના વધા ચાતુર્માસ સંસ્મરણી વિગતવાર હકીકત અન્ય સ્થળે વિસ્તારથી આપવામાં આવશે. પરન્તુ આ સિ. હે. અવધૂર્ણિ અને શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન જેવા પ્રધાનતમ વ્યાકરણના સંશોધન, સંપાદન, વૃત્તિની રચના, પ્રેસમેટરની તૈયારી અને પ્રૂફસંશોધનાદિ કાર્યો મુમ્બઈ, અમદાવાદ, યશ્વંત અને ઘાટકોપર, અંધેરીના છેલ્લાં પાંચ ચાતુર્માસમાં થયેલાં છે. ઉપર જણાવેલાં સર્વ કાર્યોની સાથે સાથે વીજા પળ જે જે શાસનહિતના કાર્યો થયાં તેની, અને ચાલુ પ્રસંગને સંસ્મરણ રાખનારી જે કંઈ શાસનહિત પ્રવૃત્તિ થઈ તે વધાની સંક્ષિપ્ત નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે; અર્થાત્ વિ. સં. ૧૯૯૭ ના મુમ્બાઈ-ચાતુર્માસથી સંક્ષિપ્ત નોંધની શરૂઆત કરાય છે ।

॥ मुंबाइनं चातुर्मास ॥

वि० सं० १९९७.

पायधुनी, श्री गोडीजी पार्श्वनाथ जैन श्वे० मन्दिरनी पाछळना भागनो उपाश्रय.

नोंध—श्री सिद्धक्षेत्र पालीताणाना चातुर्मासनी पूर्णाहुतिना पूनित प्रसंगोने पूर्वरंग तरीके जणावीने मुंबाई चातुर्मासनी संक्षिप्त नोंध शरु कराय छे. गणिपद-पंन्यासपदारोपण-समये माळवादि संघनुं आगमन, घोघा-भावननर थई श्री भोयणी-तीर्थे सामुदायिक-शाश्वत-आराधन, सि० हे० श० अवचूर्णि, सूत्रकृताग, श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनना संशोधन-संपादनादि अने शासनहितवर्धक स्तुत्य प्रसंगो शरु कराय छे.

संचयकार

प्रातःस्मरणीय-पू. आगमोद्धारक-आचार्य-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरना विद्वान्शिष्यरत्न-सिद्ध-चक्राराधन-तीर्थोद्धारक पू. पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरचञ्चरीक-पं. श्रीहीरसागरजी.

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासननी तत्त्वप्रकाशिका उपर रचायेला आ अवचूर्णि-ग्रन्थने अने श्रीतत्त्वप्रकाशिका अने श्रीआनन्दबोधिनी-नामनी वृत्तिद्वय-सहित श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनना कारक पर्यन्तना प्रथम भागने बहार पाडतां ए कामनी शरुआतथी आज सुधीमां केटलो समय व्यतीत थयो अने मुश्केलीओ वेठीने पण शासनहितवर्धक कार्यो थयां ते बाबतमां जरुर पूरतुं अत्रे जणाववामां आवे छे ।

वि. सं. १९८४ ना वैशाख वद ६ ना रोज गुरुदेव पूज्य पंन्यासप्रवरनी दीक्षा थई, तयारपछी अठार वर्षना चातुर्मासना स्थळो अने ते दरेक चातुर्मासमां थयेलां शासनहितवर्धक-कार्यो विगेरेनी नोंध जरुर पडती आपीने बाकीनी नोंध अन्यत्र आपवामां आवेल छे ।

अवचूर्णि-ग्रन्थनुं संपादन-संशोधन तथा श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासनना प्रथम विभागना संशोधन-सम्पादन अने श्रीआनन्दबोधिनी-वृत्तिनी रचना वगेरे कार्योनी शरुआत वि. सं. १९९७ मां करवामां आवेली ते दरेक कार्यो समाप्त करीने आज वि. सं. २००१ मां आ अवचूर्णि-ग्रन्थने अने ' श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् ' महान् ग्रन्थने ते ते संस्थाओ द्वारा बहार पाडी शक्या छीए एज आनन्दनो विषय छे । आ कार्यमां वीतेला लगभग पांच वर्षना गाळामां पण आ कार्यना निमित्तनी आडमां कोईपण शासनहितवर्धक-कार्य करवामां पूज्यश्रीए

ઝૂળપ આવવા દીધી નથી અગર પાછી પાની કરી નથી, અને તેથી જ પ્રાસંગિક-શાસનહિતવર્ધક કાર્યો આ પ્રકરણમાં જણાવાય છે ।

આટલા લાંબા સમયે પળ પ્રકાશિત થતાં આ બન્ને ગ્રન્થની પાછળ વિઘ્નોની પરમ્પરારૂપ આવી પડેલી મુશ્કેલીઓ, ક્ષિપ્ર-પ્રતિકૂળ સંયોગો અને પરિમિત-સાધનોને લઈને આવી પડેલી અગવડો વેઠીને તથા સાધુજીવન-ચર્યાના પોષક-વિહારાદિ કાર્યો કરતાં રહીને પણ પૂજ્ય ગુરુવર્યશ્રીએ અપૂર્વ શ્રદ્ધાબલથી આરમ્ભેલા આ શુભ કાર્યની પાછળ પોતાનો અવિરત-પરિશ્રમ ચાલુ રાખ્યો ત્યારે જ આ ગ્રન્થના પ્રકાશનની અભિલાષા આજે સફળ થઈ શકી છે ।

વિ. સં. ૧૯૯૭ના સુમ્બર્ઈના ચાતુર્માસનો પૂર્વરંગ ।

શ્રીસિદ્ધક્ષેત્ર જેવા પવિત્ર-તીર્થસ્થાનમાં સં. ૧૯૯૭ ના પ્રારમ્ભમાં પૂજ્ય ગુરુદેવને શ્રીભગ-વતી-સૂત્રના યોગોદ્વહનની શુભ-ક્રિયાઓ સમાપ્ત થવા આવી હતી । તે જવસરે એ યોગો-દ્વહનની સમાપ્તિના સૂચક-ગણિપદ-સમર્પણનું મુહૂર્ત સં. ૧૯૯૭ ના માગસર શુદ્ધ ૫ નું અને પંન્યાસપદ-સમર્પણનું મુહૂર્ત માગસર શુદ્ધ ૯ નું નિશ્ચિત થયું હતું । બહી પૂજ્ય ગુરુદેવને આ યોગોદ્વહનની ક્રિયાઓ કરાવનાર સ્વ. પૂ. પં. શ્રીક્ષમાસાગરજી ગણિવરને ઉપાધ્યાય પદ સમર્પણ કરવાનું મુહૂર્ત પણ તે જ દિવસે હતું. ઉપરોક્ત ત્રણે પદના સમર્પણની ક્રિયાઓ શાસનસંરક્ષક-શૈલાનાનરેશપ્રતિબોધક-વર્દ્ધમાન જૈનાગમ-મન્દિર-સંસ્થાપક આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશ-પૂજ્ય-શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરજીના વરદ હસ્તે પન્નાલાલ વાઘૂની ધર્મશાળાના વિશાળ ચોગાનમાં વાંધવામાં આવેલા સુશોભિત મંડપમાં થઈ હતી ।

આ પદ્ધતી-પ્રદાન-પ્રસંગે અષ્ટાદિકા મહોત્સવ, શાન્તિસ્નાત્ર અને સ્વામીવાત્સલ્ય-સંઘજમણ અનુક્રમે દાનવીર શેઠ મોહનલાલ છોટાલાલ, સંઘવી પોપટલાલ ધારશીભાઈ નગરશેઠ; અને શેઠ ગિરધરલાલ છોટાલાલ તરફથી લગભગ ચાર હજારના ભવે થવાનું નિશ્ચિત થવાથી તે સંબન્ધી કુંકુમપત્રિકાઓ ઘણે સ્થળે પહોંચાડવામાં આવેલી હોવાથી અમદાવાદ વગેરેથી તથા નજીકના ગામોમાંથી કેટલાંક માણસો તો આવ્યાં હતાં. પરન્તુ પૂજ્ય ગુરુદેવના અસીમ-ઉપકારથી ઉપકૃત થયેલા માલવાદેશના ખાસ કરીને ડજ્જૈન-મહિદપુર-રાજગઢ વગેરે નગરના સંઘોમાંથી સંભાવિત શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ૪૦૦ ઉપરાંત સંખ્યામાં એક સ્પેશીયલ ટ્રેન પણ આવી હતી । આ પ્રસંગે આવનારાઓને તીર્થયાત્રાનો લાભ પણ મળેલો હોવાથી તેઓને તો “ એક પંથને દો કાજ ” ની જેમ બન્ને લાભની પ્રાપ્તિ થઈ હતી ।

પદ્ધતી-પ્રદાનની સમાપ્તિ થતાં અનેક ગામના સંઘો તરફથી તથા કેટલીએક વ્યક્તિઓ તરફથી પદવીધરોની ઉપર ગરમ કંબલો અને કપડાંની વિશાળ-વૃષ્ટિ નજરે નિહાળાતી હતી । આ પ્રસંગે વધુ ડજ્જવલ બનાવવા માટે ધર્મશાળાના, આગમમન્દિરના, શેઠ આણન્દજી

કલ્યાણજીની પેઢીના માણસોને, પંડિતો અને માસ્તરોને યથાયોગ્ય પ્રીતિદાન દેવામાં તથા પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીઓને પ્રવ્રજ્યાવિધાનકુલક નામના ગ્રન્થનું સાદર સમર્પણ કરવામાં શેઠ મોહનલાલ છોટાલાલે રૂ. ૮૦૦ ઉપરાંતનો સદ્વ્યય કર્યો હતો. શ્રીફલ્લની પ્રભાવના અને શ્રી દક્ષવૈકાલિકસૂત્રની પ્રભાવના ઉજ્જૈનની શેઠ ક્રષ્ણમદેવજી છગનીરામજીની પેઢીના સદ્ગૃહસ્થો તરફથી કરવામાં આવી હતી ।

આ પટ્ટીપ્રસંગના મહોત્સવની સમાપ્તિ થયા બાદ આગમોદ્ધારક પૂજ્ય ગુરુદેવની આજ્ઞા મેઢવીને તઢાજા વગેરે નજદિકના તીર્થ-ક્ષેત્રોની યાત્રાર્થે પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજે પોતાના પરિવાર સહિત પાલીતાણાથી વિહાર કર્યો. ૯-૧૦ દિવસમાં યાત્રા કરતાં કરતાં ભાવનગર પહોંચવાની તૈયારી થઈ. તે અવસરે મુમ્બઈની શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ-જૈનમન્દિરની શ્રીવિજયદેવસૂર-સંઘની પેઢીના ટૂસ્ટીઓ શેઠ ભાઈચન્દ નર્ગીનભાઈ ઢવેરી, તથા પાનાચન્દ રૂપચન્દ ઢવેરી ં વન્ને પાલીતાણા આવીને પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી કે પં. શ્રીચન્દ્રસાગરજીને આવતું ચાતુર્માસ મુમ્બઈ કરવાની આજ્ઞા આપવાની કૃપા કરો. પૂજ્ય પંન્યાસજીની યોગ્યતા જાણીને પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ તેઓની આગ્રહભરેલી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને તે વાવતનો આજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો, તે લઢને તે વન્ને ટૂસ્ટીઓ ઘોઘાની નજીકના ઁરશાલીયા ગામમાં પંન્યાસજીને મઢ્યા; અને આજ્ઞા-પત્ર વતાવી વિચારવિનિમય કરીને મુમ્બઈના ચાતુર્માસની જય વોલાવીને ત્યાંથી તેઓ રવાના થયા, અને પંન્યાસજી મહારાજ ભાવનગર પધાર્યા । ભાવનગરના શ્રીસંઘે ભાવભીનો સત્કાર કર્યો, શ્રીફલ્લની પ્રભાવના થઈ; અને સાત દિવસ સુધી વ્યાખ્યાનવાણીનો સારો લાભ શ્રીસંઘે લીઘો ।

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના ઉપદેશથી આ સાલની ચૈત્રમાસની આયંવીલની ઓઢી મોયળી તીર્થમાં કરાવવાનું આમંત્રણ શ્રીસિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજને મઢ્યું હતું, તેથી સિ. આ. સમાજના કાર્યવાહકોએ આરાધના કરાવવા માટે તથા સિ. આ. સમાજની આર્થિક સ્થિતિને સઢ્ધર વનાવવા માટે પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજને મોયળી પધારવાની અત્યન્ત આગ્રહભરેલી વિનંતિ કરેલી હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરીને ભાવનગરથી વિહાર કરી જૈન વસ્તીવાઢાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનોમાં વિચરતાં વિચરતાં અમદાવાદ થઈને પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ પોતાના શિષ્ય-પ્ર-શિષ્યાદિ પરિવાર સહિત મોયળી તીર્થે પધાર્યા । સિ. આ. સમાજની વિનંતિથી વિજયલાવ-ણ્યસૂરિજી પળ પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરિવાર સહિત આ પ્રસંગે મોયળી તીર્થે પધાર્યા હતા । નવપદની આરાધનાનો લાભ ૧૧૦૦૦ ઉપરાંત જૈનોએ લીઘો હતો. તેમાં ૨૦૦૦ ની સંખ્યા તો વિધિપૂર્વક ઓઢીનું આરાધન કરનારાઓની હતી । નવે દિવસ આયંવીલ અને પૂજા ઉપરાંત મગવાન્ શ્રીમહાવીર-જન્મ-કલ્યાણક, રથયાત્રા-મહોત્સવ અને ચૈત્રી પૂનમના દેવવન્દન, સાધર્મિક-વાત્સલ્યાદિ ધાર્મિક કાર્યો પળ કરવામાં આવ્યા હતાં. યાત્રાલુઓને માટે પળ જમવાની અને ઉતરવાની સગવડ કરેલી હોવાથી તથા ંકમને દિવસે પારળા અને સ્વામિવાત્સલ્ય કરવામાં

आवेलां होवाथी ओळी सिवायना पण माणसोए आ प्रसंगनो लाभ लीधो हतो। भोयणी तीर्थमां करावेली आ आराधना वगैरेना शासनप्रभावना कार्योंमां सि. आ. समाजने बधो मळीने रु. ११००० उपरांत खर्च थयो, तेमां आमंत्रण आपनारे रु. ६००० आप्या हता अने चालु फंडमां रु. २००० उपरांतनी मदद मळवाथी रु. ३००० नी घट पडी तेनी पूर्ति दानवीर शेठ माणेकलाल चुनीलाले करी आपी हती। जिंदगी पर्यन्तना सभासदोनी (लाइफ मेम्बर) तथा चालु फंडनी आवक भोयणी तीर्थमां लगभग रु. २५००० नी थइ तेथी सि. आ. समाजनी स्थिति घणी संगीन बनवा पामी।

त्यार पछी मुम्बई जवा माटे भोयणीथी विहार करीने साचादेव श्रीसुमतिनाथनी यात्रार्थे मातर मुकामे जे दिवसे पूज्य पंन्यासजी महाराज सपरिवार पधार्या ते ज दिवसे अमदावादथी साचा देवनी यात्राए त्रणसो माणसोनुं आगमन थयुं हतुं, अने आंगीपूजा भावना तथा जमणनो सर्व खर्च दानवीर शेठ मोहनलाल छोटालाल तरफथी करवामां आव्यो हतो।

मुम्बईना गोडीजीना उपाश्रयमां जेम पूज्य पंन्यासजीना चातुर्मासनो निर्णय थयो हतो तेम लालबागना उपाश्रयमां विजयरामचन्द्रसूरिजीना चातुर्मासनो निर्णय थयो हतो, ते अवसरे तिथिमन्तव्यना भेदथी तपागच्छमां वैमनस्य फेलाई रहुं हतुं. छतां मुम्बईमां तिथिमन्तव्यनी प्राचीन अने परम्परागत-प्रणालिकाने अनुसरनाराओनो मोटो वर्ग हतो अने ते श्रीगोडीजीने उपाश्रये जवाना वलणनो हतो अने परम्पराविरुद्धनी नूतन-प्रणालिकाने अनुसरनारानो नानो वर्ग हतो ते लालबागने उपाश्रये जवाना वलणनो हतो। मातरथी विहार करीने पंन्यासजी महाराज ज्यारे सुरन पधार्या त्यारे विजयरामचन्द्रसूरिजी पूनेथी घाटकोपर पधारी गया हता, ते अरसामां मुम्बईमां हुलड फाटी निकळेळुं होवाथी विजयरामचन्द्रसूरिजी लालबाग नहि पधारतां घाटकोपर चोमासुं करवाना छे माटे पू. पं. चन्द्रसागरजीए पण श्रीगोडीजी नहि पधारतां अन्य स्थळे ज चातुर्मास करवुं जोईए एवो प्रयत्न केटलाको तरफथी पत्रद्वारा तथा माणसद्वारा करवामां आव्यो. आ संबन्धी सलाह लेवा योग्य व्यक्तिओनी सलाह लेवाथी एम नकी थयुं के-“ घाटकोपर तो मुम्बई ज गणाय अथवा तो लालबागथी ११-१२-माइल ज दूर होवाथी एकदम जइ पण शकाय माटे आ संबन्धमां हाल तो सुरतथी विहार करवो ज अने वापी गया बाद आगळ वधवुं के केम ते बावतमां ते वखतना संयोगो जोईने निर्णय करवो।”

उपर प्रमाणेनी सलाह मळवाथी पूज्य पंन्यासजी सुरतथी विहार करीने वापी-दम्भण

१-आवो प्रयत्न करनाराओ आन्तरिक हेतु होवानु अनुमान थयुं हतुं के तिथिमन्तव्यनी प्राचीन प्रणालिकां समर्थन करनार समर्थमुनिनो मुम्बईमां अभाव होय तो अर्वाचीन नूतनप्रणालिकाने अनुसरनाराओनो समुदाय वेग आपवापूर्वक वधारी शकाय, अगर आपणा वलणमां खेची शकाय।

પધાર્યા, ત્યારે મુમ્બઈથી વાપી જઈને ગોહીજીથી પેઢીના ટ્રસ્ટીઓ સ્વ. શેઠ નેમચન્દ અમયચન્દ ઝવેરી, શેઠ ભાયચન્દ નગીનચન્દ ઝવેરી, શેઠ વલ્લભચન્દ કેશવલાલ મોદી, શેઠ સૌભાગ્ય-ચન્દ ઉમેદચન્દ સોલીસીટર, શેઠ દુલ્લભદાસ ભાવનગરવાલા; અને શેઠ પાનાચન્દ રૂપચન્દ ઝવેરીએ પૂજ્ય પંન્યાસજીને જણાવ્યું કે હાલમાં મુમ્બઈનું વાતાવરણ શાન્ત થતું જાય છે, તેમજ વિજયરામચન્દ્રસૂરિજી ઘાટકોપરને પડતું મૂકી લાલબાગ જ ચોમાસું કરવાના છે માટે અત્રેથી વિહાર કરીને આપ પળ હવે જલદી મુમ્બઈ પધારો એવી અમારી વિનંતિ છે ।

સં. ૧૯૯૭ નું મુમ્બઈનું ચાતુર્માસ.

પૂ. પંન્યાસજી આદિ વાપીથી વિહાર કરીને મુમ્બઈ આવતાં રસ્તામાં આવતા ઘોલવડ, દહાણું વગેરે ગામોમાં ઉપદેશ આપતાં અનુક્રમે શ્રીઅગાશી પધાર્યા ત્યાં મુમ્બઈના સમ્ભાવિત ગૃહસ્થો તરફથી આંગી-પૂજા-ભાવના અને સ્વામિવાત્સલ્ય થયાં હતાં । મલાડ મુકામે શેઠ મગનલાલ લાલજીભાઈ હરજીભાઈએ પોતાના ચન્દ્રનિવાસ નામના બંગલામાં પૂજ્ય પંન્યાસજીને ઉતારો આપીને આંગી-પૂજા તથા સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લીધો હતો. અન્વેરીમાં પ્રવેશ મહોત્સવ અને પ્રભાવના થયાં. સાન્તાક્રૂઝમાં શેઠ વલ્લભચન્દ કેશવલાલ મોદીએ પોતાના બંગલામાં પ્રવેશ-પ્રભાવના અને દર્શનાર્થે આવનારાઓની સ્વામિભક્તિનો લાભ લીધો હતો. ત્યાંથી દાદર, ભાયખાલા, થઈને સેન્ડહર્ટ રોડના ઉપાશ્રયે આવવાનું થયું, કારણ કે સામૈયાની શરૂઆત અહીંથી થવાની હતી । મુમ્બઈમાં 'હજી પળ હુલ્લડની સર્વથા શાન્તિ થઈ ન હતી છતાં પળ સામૈયામાં ભાગ લેવા શ્રાવક-શ્રાવિકાની ભરચક હાજરી થઈ गई હતી । સામૈયા સહિત આગલ ચાલતાં લાલબાગમાંના જૈન-મન્દિરે દર્શન કરીને ભૂલેશ્વર, ઝવેરી વજાર આદિ સ્થળોએ થઈને પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજાદિ ૯ ઠાળાં ગોહીજીના ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યો । પ્રવેશનો દિવસ આસાડ સુદ ૪ ને શનિવારનો હતો, તે દિવસે અમૃતસિદ્ધિયોગ, રાજયોગ અને કુમારયોગ હોવાથી એ ત્રિતયયોગના પ્રભાવથી આ ઐતિહાસિક-ચાતુર્માસમાં અનિર્વચનીય શુભ કાર્યો નિર્વિઘ્ને થઈ શક્યાં છે ।

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજે પર્વદિવસ સિવાયના રોજના ચાલુ પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં સૂત્રકૃતાંગ-સૂત્રનું દ્વિતીય અધ્યયન અને ભાવનાધિકારમાં સમરાઈચ્છકહા શરૂ કર્યા ।

ચાતુર્માસમાં દેવ-જ્ઞાન-સાધનાદિ-દ્રવ્યની વૃદ્ધિ સાથે થયેલાં શુભકાર્યોની મુખ્ય-નોંધ ।

શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર સમરાઈચ્છકહા વહોરાવવાની બોલીના તથા નવકાર મંત્ર અને અક્ષયનિધિના તપમાં થયેલી ઉપજના રૂ. ૩૦૦૦)

રોજની ગહુંલી તથા જ્ઞાનપૂજનના અને આજ્ઞા ચાતુર્માસના જ્ઞાનપૂજનના રૂ. ૨૦૦૦)

શ્રીનવકાર મંત્ર તથા નવપદનું આલેખન ચંત્રપટમાં ચાંદી તોલા ૧૩૦૦ તથા મજુરીના આશરે	રૂ. ૧૮૦૦)
નવકારમંત્ર અને અક્ષયનિધિ તપનું આરાધન કરનારાઓની ટોળીના જમણાં ખર્ચના	રૂ. ૩૨૦૦)
પર્યુષણમાં સુપનાની બોલીના તથા મા. સુ. પાંચમના વરઘોડાની બોલીના	રૂ. ૧૦૦૦)
શ્રીપાલના રાસના દર્શનીય-પટ્ટોની ટીપના	રૂ. ૧૮૨૭)
શ્રી સિદ્ધદેવચન્દ્ર-વ્યાકરણ પ્રકટ કરવા માટેની ટીપના	રૂ. ૮૫૩૯)
હજીનના નવા ઉપાશ્રય માટે શેઠ મગનીરામજી માંગીલાલજી શિરોલીયા તરફથી	રૂ. ૫૦૦૧)
શ્રી સિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજના નવા મેમ્બરો વધાર્યા તેના	રૂ. ૧૦૦૦)
માઠવાદેશ માટે સાધારણ ખાતાની ટીપના	રૂ. ૧૭૦૦)
હમરાવતી શહેરના સાધારણ ખાતાની ટીપના	રૂ. ૨૦૦)
પાલેજના ગામના ઉપાશ્રયની ટીપના	રૂ. ૧૦૦૦)
હજીન અને મહિદપુરના જ્ઞાનમન્દિરો માટે કવાટોની ટીપના	રૂ. ૪૫૦)
શ્રી પાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણકને દિવસે ગોઢીજીને દેરેથી દર સાલ વરઘોડો કાઢવા માટે વેરાવળના શેઠ લીલાધર ગુલાવચન્દ તરફથી અનામત—	રૂ. ૨૦૭૩)
હજીનના આયંબીલ ખાતામાં કાયમ તિથિઓ નોંધાવવાના	રૂ. ૩૨૦૦)
શ્રી નવપદ લક્ષ્મીનિવાસ-હજીન એ નામની જૈનધર્મશાળા બંધાવવા સારુ શેઠ યુનિલાલ લક્ષ્મીચન્દ સંઘવી તરફથી	રૂ. ૮૭૦૦)
શ્રી સિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજદ્વારા પાનસર તીર્થમાં શ્રી સિદ્ધચક્રની આરાધના કરાવવા માટે ડામલાનિવાસી શેઠ સોમચન્દ લાલચન્દ તરફથી	રૂ. ૮૫૦૦)
શાન્તિસ્નાત્ર, જલયાત્રાના વરઘોડાની ઉપજ અને સ્વામીવાત્સલ્યના	રૂ. ૩૩૦૦)
મુન્બઈના શ્રી વર્ધમાનતપ આયંબિલ ખાતાની ટીપમાં	રૂ. ૩૨૦૦)
નવકારમંત્રની આરાધના કરનારાને જર્મનસીલ્વરના પવાલાની પ્રભાવના એક સદ્ગૃહસ્થ તરફથી	રૂ. ૧૭૫)
પુસ્તકો તથા પુસ્તકો રાખવાની પેટીઓ વિગેરેના	રૂ. ૧૦૦૦)
પર્યુષણમાં તપસ્વીઓને ચાંદીના પવાલાની, રૂપીયાની અને શ્રીફળની પ્રભાવનામાં તથા પોસાતીના પારણામાં મનુભાઈ મૂલચન્દવાળા શેઠ ચીમનભાઈ તરફથી	રૂ. ૧૨૦૦)
માગશર વદ ૯-૧૦-૧૧ ની આરાધના એકાસણા જુદી જુદી વ્યક્તિઓ તરફથી તથા પારણા શેઠ જમનાદાસ મોનજી તરફથી થયાં તેના	રૂ. ૫૦૦)

વર્ધમાન જૈનાગમ મન્દિર પાલીતાણાની અર્ધી દેરીના રતલામના શ્રી સિદ્ધચક્ર-
મિત્રમંડલ તરફથી (અર્ધી દેરી ભાવનગરવાલાની હતી) રૂ. ૧૭૫૦)

મુમ્બઈ ચોપાટી ઉપર શ્રી કલ્યાણ પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગના વરઘોડા,
મહોત્સવ, પૂજા અને સ્વામીવાત્સલ્યના સ્વર્ચના રૂ. ૮૦૦૦)

આ પ્રતિષ્ઠાના કાર્યમાં મુખ્યતથા ભાગ લેનારા ભાવનગરનિવાસી શેઠ મોહનલાલ
તારાચન્દ, રાજનગરનિવાસી શેઠ મોહનલાલ મગનલાલ શાહ, પાટણનિવાસી
શેઠ ડાહ્યાભાઈ છગનલાલ વાલચન્દ અને રાધનપુરનિવાસી શેઠ કાન્તિલાલ
બકોરદાસ હતા । તેઓશ્રીએ ઉપરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ભગવાનને વેસાડવાની બોલીના
વિગેરેના ઘી મળ ચાર હજારને આશરેના રૂ. ૧૨૦૦૦)

વિહાર વચ્ચે ગોડીજીના પરચુરણ માણસો વિગેરેના પ્રીતિદાનના અપાઘ્યાં રૂ. ૨૫૦)
ઉજેન હડમતવાગની દેરીના જીર્ણોદ્ધાર માટે શ્રી ગોડીજી પેઢી તરફથી નક્કી કરેલા રૂ. ૭૫૦)
મુમ્બઈથી ચાતુર્માસ પૂરું કરીને અગાશી ગયા ત્યારે આંગી, પૂજા અને પ્રભાવના
વગેરે સ્વર્ચના શ્રી ગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓ તથા આગેવાનો તરફથી રૂ. ૧૩૦)

રૂ. ૧૦૧૪૪૫)

સાત ક્ષેત્રના પોષક અને શાસનહિતવર્ધક કાર્યો પાછલ્લ એક લાચ ઉપરાંત ચપલ્લ લક્ષ્મીને
અચલ્લ બનાવવાને શુભ પ્રયત્નો ઉદારચિત્ત શ્રમણોપાસક-વર્ગે કર્યો તે પળ અનુમોદનીય પ્રસંગ છે.

આ ઉપરાંત દયામન્દિરમાં વેરાવલ્લનિવાસી શેઠ લીલાધર ગુલાવચન્દે ચાતુર્માસ બદલાવી
વ્યાખ્યાન, પૂજા, પ્રભાવના અને રાત્રિજાગરણનો લાભ લીધો તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણકનો
વરઘોડો દરવર્ષે નિયમિત કાઢવાને માટે શ્રી ગોડીજીની પેઢીને રૂ. ૨૦૭૩ અર્પણ કર્યા ।

માગશર વદ ૯-૧૦-૧૧ એ ત્રણ દિવસની આરાધનાને પ્રસંગે શ્રીસંઘ તરફથી ત્રણ દિવસના
एकासणां તથા પારણાં થયાં અને શેઠ લીલાધર ગુલાવચન્દ તરફથી શ્રીપાર્શ્વ જન્મકલ્યાણકનો
રથયાત્રાનો મહોત્સવ અમૂતપૂર્વ પ્રાથમિકપણે શરૂ થયો ।

કોટના શ્રીશાન્તિનાથના દેરાસરમાં અઢાઈમહોત્સવ અને શાન્તિસ્નાત્ર હોવાથી પૂજ્ય પંન્યાસજી
મહારાજ ત્યાં આઠ દિવસ રોકાઈને માયચલે પધાર્યા, ત્યાં મહાપ્રભાવક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની
વર્ષગાંઠ હોવાથી અઢાઈમહોત્સવને અંગે આઠ દિવસની સ્થિરતા કરી. સ્થિરતા દરમ્યાન પૂજ્ય
પંન્યાસજી મહારાજે પોતાને ચાલતી વર્ધમાન તપની ૫૮મી ઓઢીને અન્તે છઠ્ઠ કરીને વિ. સં.
૧૯૯૮ના માગશર સુદ ૭ તા. ૨૩-૧૦-૪૧ના રોજ પારણું કર્યું તે અવસરે પાચધુની પરથી

વંદનાર્થે સંભાવિત ગૃહસ્થો, શ્રીગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓ તથા બીજા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ દરરોજ લાભ લેતાં હતાં ।

ઘળા ગામોમાં શ્રીસિદ્ધચક્રજીના ગઢાજીનો અભાવ હોવાથી શ્રીગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓએ (૧૦૦) એક સો પંચધાતુના ગઢાજી કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો ।

ચાલુ ચાતુર્માસમાં જ્ઞાનલાતાની ઉપજ લગભગ રૂ. ૪૦૦૦ ની થયેલી હોવાથી ગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓએ શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર અનેકવિધ પરિશિષ્ટો યુક્ત વીજી વાર છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો તદનુસાર તે કામ પૂજ્ય પદ્મ્યાસશ્રીજીની અધ્યક્ષતામાં દોસી સોભાગચન્દ્ર ઉમેદચન્દ્ર તથા જ્ઞાવેરી પાનાચન્દ્ર રૂપચન્દ્ર દ્વારા હાલમાં ચાલી રહ્યું છે ।

શેઠ દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી પ્રકાશન કરાતાં ગ્રંથાંક ૯૨ નમ્બર તરીકે છપાતી શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-બૃહદ્-અવચૂર્ણિમાં ફક્ત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુ-ક્રમાદિ બાકી છે તે હવે થોડા સમયમાં બહાર પડશે । શ્રીનવપદલક્ષ્મીનિવાસ, ચન્દ્રાનન્દલક્ષ્મી ચિત્કોષ, મહિદપુર-જિનમન્દિર પટ્ટપ્રતિષ્ઠાપન અને શ્રીલક્ષ્મણી તીર્થ વગેરેના શિલાલેખો કોતરાવીને મોકલવાનું કાર્ય પણ અત્રે જ થયું. પોસ શુદ્ધ ૫ ને દિવસે અમદાવાદના શારદા પ્રેસમાં સૂત્ર-કૃતાંગસૂત્રને મુદ્રણ કરવાનું કાર્ય નક્કી કરીને સોંપ્યું, માહ શુદ્ધ ૯ ને દિવસે ભાવનગરના મહો-દય પ્રેસમાં સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનની બૃહદ્વૃત્ત્યવચૂર્ણિ છાપવા માટે આપી અને સિદ્ધહેમ-ચન્દ્રશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણનું અને અવચૂર્ણિનું સંશોધન તથા સમ્પાદનના કાર્યની અહીં-મુમ્બઈ-થી જ શરૂઆત થઈ. આ કામ માટે સંભાતના શ્રીશાન્તિનાથ પ્રાચીન તાલપત્રીય ગ્રંથ-ખંડારમાંથી કેટલાક તાલપત્રીય ગ્રંથો શ્રેષ્ઠ મૂલચન્દ્ર બુલાચીદાસ તથા મોહનલાલ હીપચન્દ્ર ચોકસીદ્વારા અને પૂનાના માંડારકર-ઓરિએન્ટલ-ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી પાંચેક પ્રતો ભાવનગરનિવાસી હીરાલાલ અમૃતલાલદ્વારા મેળવીને કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. શાકટાયન-અમોઘાવૃત્તિની હસ્તલિખિત-પ્રતિ રૂ. ૩૦૦) ત્રણસો હીપોક્ષીટ મૂકીને ગોડીજીના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી જ્ઞાવેરી ભાયચન્દ્રભાઈ, બલચન્દ્રભાઈ, અને સૌભાગ્યચન્દ્રભાઈએ મેળવી આપી । સ્વ. શેઠ નેમચન્દ્ર અમયચન્દ્ર જ્ઞાવેરીની વિનંતિથી અઢાઈની તપસ્યા નિમિત્તે વાલકેશ્વર જવાનું થયું ત્યાં આંગી-પૂજા-ભાવના અને સ્વામિવાત્સલ્યનું જમણ થયું ।

આગમોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્યદેવેશશ્રીની આજ્ઞાથી પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના પરિવારના આ સાલના ચાતુર્માસો મુમ્બાઈ વિગેરે જુદા જુદા સ્થળે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે થયાં હતાં. મુમ્બ-ઈમાં ગોડીજીના ઉપાશ્રયે પૂજ્ય પં. શ્રીચન્દ્રસાગરજી, મુનિશ્રી હીરસાગરજી, મુનિશ્રી જ્ઞાનસાગરજી, શ્રીરૈવતસાગરજી અને શ્રીહિમાંસુસાગરજી ઠાળાં ૫; મુમ્બઈના કોટના ઉપાશ્રયે મુનિશ્રી હંસસાગરજી, શ્રીમુનીન્દ્રસાગરજી, શ્રીનરેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીસુરેન્દ્રવિજયજી ઠાળાં ૪, અમદાવાદ પાસે બારેજામાં

મુનિશ્રી શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, શ્રીપ્રવીણસાગરજી, શ્રીદૌલતસાગરજી, શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી અને શ્રીવિક્રમસાગરજી ઠાળાં ૫; માઝવામાં ઢગમુકામે મુનિશ્રી દર્શનસાગરજી અને શ્રીપ્રેમસાગરજી ઠાળાં ૨; ગ્વાલીયર સ્ટેટ વડોદ મુકામે મુનિશ્રી શાન્તિસાગરજી અને શ્રીમલયસાગરજી ઠાળાં ૨; અને ઇન્દોરમાં મુનિશ્રી ધર્મસાગરજી, શ્રીઅભયસાગરજી અને શ્રીન્યાયસાગરજી ઠાળાં ૩; એ રીતે કુલ છ સ્થાનોમાં થયાં હતાં ।

દર સાલ મા. સુદ ૫ ના દિવસે શ્રીગોડીજીને દેરેથી નિકઢતા રથયાત્રાના વરઘોડામાં બાર વર્ષથી લાલબાગને ઉપાશ્રયેથી કોઈ સાધુ પધારતાં નહોતાં તે પૂજ્ય પંન્યાસજીના શુભાશયથી અને શ્રીગોડીજીના ટૂસ્ટીઓના શુભ-પ્રયત્નથી આ સાલના વરઘોડામાં લાલબાગમાં સાધુઓ પધારવાની શરુઆત કરી હતી । આ પ્રસંગ બાર વર્ષે તદ્દન નવીન હોવાથી મુંબાઈના સકઢ-શ્રીસંઘની હાજરી મોટા પ્રમાણમાં હતી ।

પ્રાંતઃસ્મરણીય-પૂજ્યપાદ-આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવ-શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરજીની-પ્રતિ-કૃતિ પૂજ્ય-પંન્યાસજીના સદુપદેશથી મુમ્બઈના શ્રીસંઘે શ્રીસંઘના દર્શનાર્થે મુકાવી ।

પંન્યાસજીના સદુપદેશથી ‘ શ્રીચન્દ્રાનન્દલક્ષ્મીચિત્કોષ-ઉજ્જૈન ’ને શ્રીમાણિક્યચન્દ્ર-જૈન ગ્રન્થમાઢાના જિંદગી પર્યન્તના સમાસદ વનાવ્યા ।

લગભગ એકસો ત્રીસ વર્ષ ઉપરાંતનો વહીવટ નિહાઢતાં શ્રીપાર્શ્વનાથ-જન્મ-કલ્યાણકનો વરઘોડો અને બાર વર્ષે લાલબાગના સાધુઓ ગોડીજીથી નિકઢતા વરઘોડામાં માગ લેતાં થયાં આ બે કાર્યો તદ્દન નવીન થયાં ।

પૂજ્ય પંન્યાસજીના ઉપદેશથી ઉજ્જૈનનિવાસી શિરોલિયા ઢગનીરામજી અમરચન્દજી તરફથી બે પ્રતિમાજીને અંજનશઢાકા કરાવીને નામ લખાવ્યું । ઉજ્જૈનથી વન્દનાર્થે આવેલ શેઠ મગની-રામજી માંગીલાલજીએ ઉજ્જૈનના ધારા કુવાના જૈન ઉપાશ્રય માટે રૂ. ૫૦૦૦ આપ્યા ।

આ ચાતુર્માસમાં તિથિચર્ચાના નિર્ણય માટે બે ત્રણ વાર લાલબાગના અગ્રગણ્ય સાધુને કહેવરાવેલું અને શ્રીગોડીજીમાં વ્યાખ્યાનમાં જાહેર પળ કરેલું છતાં તે સાધુઓમાંની મુખ્ય વ્યક્તિ તરફથી એક જ જવાબ મઢતો કે “ અત્રેથી વિહાર કરી હું પાલીતાળે જવાનો છું, ત્યાં આપના પૂજ્ય-ગુરુદેવ-સાથે નિર્ણયાત્મક-ચર્ચા ન થાય ત્યાં મુધી આ વિષયમાં મૌન રહેવા ધારું છું ” ।

ઉપર જળાવ્યા પ્રમાણે મુમ્બઈનું આ ચાતુર્માસ શાસનને અને શાસનમાન્ય અંગોને વધુ લાભ-દાયી નિવડ્યું તે ઉપર જળાવેલી બિનાઓને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી વાંચનારાઓને માલૂમ પડે એમ છે ।

અમદાવાદનું ચાતુર્માસ.

વિ. સં. ૧૯૯૮

ઠિ૦ નાગજી ભૂધરની પોલનો જૈન શ્વે. મૂ. ઉપાશ્રય.

નોંધ:—દીક્ષા-પ્રતિષ્ઠાના પુનિત લાભ. સુરતમાં શાસન-પ્રભાવનાને અનુસરતો પ્રવેશ. પાનસર-મુકામે સામુદાયિક શાશ્વત-આરાધન, જોટાળા મુકામે ધ્વજાદંડારોપણ-દીક્ષા-વડીદીક્ષા-સ્વામિવાત્સલ્યાદિ, શ્રીશંખેશ્વરતીર્થે રત્નત્રયીનું આરાધન, શ્રી હેમચંદ્રાનંદ-ગ્રંથાબ્ધિની શરૂઆત, શ્રી હેમચન્દ્ર-કૃતિ કુલુમાવલીનું પ્રકાશન, સૂત્રકૃતાંગનું અને અવચૂર્ણિ મુદ્રણકાર્ય અને આનંદબોધિની ઘૃત્તિનું ગુંથન, ડંદા મુકામે માલારોપણ, પાલીતાણા અને કપડવજ મુકામે શાશ્વત આરાધનાદિ શુભ-કાર્યોની સંક્ષિપ્ત નોંધ

સંચયકાર—

પ્રાતઃસ્મરણીય-આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશ-શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરના વિદ્વાન્-શિષ્યરત્ન વૈયાકરણકેસરી-સિદ્ધચક્રારાધન-તીર્થોદ્ધારક-પૂ. પંન્યાસપ્રવર-શ્રીચન્દ્રસાગરજી-ગણીન્દ્ર-ચરણારવિંદ ચન્દ્રીક:-હીરસાગર:

અમદાવાદ-રાજનગરનું ચાતુર્માસ સં. ૧૯૯૮

ઠિ૦ માંડવીની પોલમાં નાગજી ભૂધરની પોલનો જૈન ઉપાશ્રય ।

મુમ્બઈથી વિહાર કરતાં કરતાં અગાશી તીર્થાધિપતિ-શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિના દર્શન કરીને પાલગઢની નજીકમાં પહોંચ્યા ત્યારે નવસારી સ્ટેશન પાસે નવા દીક્ષા-પ્રતિષ્ઠાના બંધાયેલા શ્રીચિન્તામણિ-પાર્શ્વનાથના મન્દિરની પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવનો પુનિત લાભ લાભ લેવા માટે નવસારીના સંઘની વિનંતિ આવી, તે સ્વીકારીને ત્યાં પહોંચવા માટે વિહારમાં તાકીદ કરી. જ્યારે ગોલવડ થઈને બોરહી પહોંચ્યા ત્યારે પૂજ્યપંન્યાસજી મહારાજના અતિપરિચયી-તલ્લતગઢનિવાસી-શ્રાવક હોગાજી કાનાજી ઘળા વચ્ચેથી દીક્ષાના અભિલાષી હતા તેઓએ પંન્યાસજી મહારાજને એવી વિનંતિ કરી હતી કે “ મારો એકનો એક બાલપુત્ર-રાજેન્દ્રકુમાર આપના ઉપદેશથી સંયમાભિલાષી થાય તો હું પણ નિશ્ચિન્ત થઈને જલ્દી સર્વવિરતિનો સ્વીકાર કરી શકું ” આ વિનંતિને લક્ષ્યમાં રાખીને મુંબઈથી વિહારમાં સાથે રહેનારા તે પિતા-પુત્રને પંન્યાસજી મહારાજ તરફથી મળતાં ઉપદેશની અસર થઈ અને રાજેન્દ્રકુમારની દીક્ષાની ભાવના દૃઢ થવાથી બોરહી મુકામે અચ્છારીવાળા શેઠ રાય-ચન્દભાઈની વોર્ડીંગના મકાનમાં સં. ૧૯૯૮ ના સાઘ વદી ૫ ના મંગલ પ્રભાતે રાજેન્દ્રકુમારની

દીક્ષાની મંગલમય ક્રિયા કરવામાં આવી । બોરહી, અને ગોલબડ અને દવીયરના શ્રીસંઘે આ દીક્ષામાં તન-મન-અને ધનથી લાભ લીધો. દીક્ષિતને પંન્યાસજી મહારાજે પોતાના શિષ્ય બનાવીને શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરજી નામથી વિમૂષિત બનાવ્યા । ત્યારપછી ત્યાંથી વિહાર કરીને નવસારી પધારીને પ્રતિષ્ઠાનો પુનિત-લાભ લીધો ।

નવસારીની પ્રતિષ્ઠા ઊપર પધારેલા પંન્યાસજી મહારાજને સુરત પધારવાની વિનંતિ સુરતના સંઘે નવસારીમાં કરી, અને સુરતના પ્રવેશનું મુહૂર્ત નક્કી કરી ગયા ।

સુરતમાં પ્રવેશ. ત્યારપછી બે દિવસ નવસારીમાં રોકાઈને પંન્યાસજી મહારાજે સપરિવાર સુરત તરફ વિહાર કર્યો । ચાતુર્માસ માટે પધારનારા પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ વગેરેનો પ્રવેશમહોત્સવ જેવા ઠાઠમાઠથી સુરતનો સંઘ કરે છે તેવાજ આઢમ્બરથી પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજનો પ્રવેશમહોત્સવ પણ સુરતના શ્રીસંઘે પાગળ સુદિ ૫ને દિવસે કર્યો. ૧૬ સાંઘેલા અને વિવિધ વાજીત્રોવાળા વરઘોડામાં અનેક જગ્યાએ ગહુંલી અને મોતીના સાથીઆ વિગેરેથી પૂજ્યશ્રીને વધાવવામાં આવ્યા. મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનોએ ફરીને વરઘોડાને ગોપીપુરામાં નેમુ-ભાઈની વાડીને ઉપાશ્રયે આવતાં બરાબર એક વાગ્યો. કારણ કે સામૈયાની શરુઆત સગરામપુરાથી થયેલ તેથી પંન્યાસજી મહારાજે પ્રથમ ત્યાં જિનદેવના દર્શન કરીને દેશના સંભળાવી હતી. છતાં અહીં વાડીમાં પણ એક કલાક પર્યંત ‘ઔચિત્યેન પ્રવૃત્તસ્ય૦’ની શરુઆતથી ભાવધર્મનું આગમન, ટકાવ, વૃદ્ધિ અને ઉત્તરોત્તર-વિશેષ-ફલદાયક કેમ વને તે સમજાવનારી દેશના આપી હતી. પ્રાન્તે લાડુની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી ।

ગોપીપુરામાં બે દિવસની સ્થિરતા કરી વ્યાખ્યાન સંભળાવીને શાન્તિસ્નાત્ર હોવાથી સાતમને દિવસે વડાચૌટાના સંઘના આગ્રહથી વડાચૌટે અને આઠમને દિવસે છાપરીયા શેરીના સંઘના આગ્રહથી બન્ને સ્થળના ઉપાશ્રયમાં વાજતેગાજતે પધારીને પૂજ્ય પંન્યાસજીએ વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું હતું. તેમજ હરિપુરા-સંઘના આગ્રહથી ‘ધર્મની આવશ્યકતા’ ઉપર એક જાહેર વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું હતું ।

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના ઉપદેશથી હામલાનિવાસી શેઠ સોમચન્દ લાલચન્દની પેઢી તરફથી આ સાલની સામુદાયિક શ્રીસિદ્ધચક્રની આરાધના પાનસર તીર્થમાં કરાવવાનું આમંત્રણ શ્રીસિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજને મળેલું હોવાથી અને આમંત્રણ આપનારના અત્યંત આગ્રહને લઈને તે અવસરે પાનસર પધારવાનું સ્વીકારેલું હોવાથી પંન્યાસજી મહારાજને સુરતમાં રોકવાનો શ્રી સંઘનો આગ્રહ હોવા છતાં તેઓશ્રી વિશેષ રોકાઈ શક્યા નહિ । સુરતના ધર્મપ્રેમી જ્ઞવેરી ઠાકોર-ભાઈ મલજીના પરિચય અને પ્રયાસથી થયેલા જૈનધર્માનુરાગી ક્ષત્રિયવંશભૂષણ શ્રીયુત્તજયકૃષ્ણદાસ વિગેરે ક્ષત્રિય ભાઈઓના અત્યંત આગ્રહથી સુરતથી વિહાર કરીને તેઓની મીલમાં વાજતે ગાજતે

પંન્યાસજી મહારાજ સપરિવાર પધાર્યા હતા. ત્યાં પળ પૂજ્યશ્રીના વ્યાખ્યાનમાં તથા પૂજામાં શહેરના ઘણા ભાઈબહેનોએ પધારીને લાભ લીધો હતો । ત્યાંથી સાંજના વિહાર કરીને તાપી નદીને કિનારે બંગલામાં રાત રહીને આગલ વિહાર કર્યો ।

આગલ વિહાર કરતાં અનુક્રમે મરુચનગરમંડન-શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના દર્શન કરી ગ્રામાનુ-ગ્રામ વિહાર કરતાં અનુક્રમે અમદાવાદની નજદીકમાં સાવરમતી-નદીને પાનસર તીર્થમાં સામુ-કિનારે આવેલા સુશ્રાવક ગિરધરલાલ છોટાલાલના બંગલામાં પંન્યાસજી દાયિક શાશ્વત મહારાજ સપરિવાર પધાર્યા । શ્રી સિ. હે. શ. શાસનના સમ્પાદન કાર્ય આરાધના. માટે તાડપત્રીય ગ્રન્થો, હસ્તલિખિત ગ્રન્થો વિગેરે સામગ્રી જે પંડિતને સોંપેલી તે કામ તેમનાથી થઈ શકે એમ ન હોવાથી તે બધી સામગ્રી તેણે સં. ૧૯૯૮ના ફાગળ માસની સમાપ્તિમાં આ સ્થળે પંન્યાસજી મહારાજને પાછી આપી દીધી । પાનસર જવાની ઉતાવળ હોવાથી પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ અમદાવાદ શહેરમાં હમણાં પધારવાના નથી એમ જાણીને તેઓશ્રીના પરમ-વિનેય-શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી આદિ શિષ્ય-પ્રશિષ્યો, સાધ્વીઓ અને શ્રાવક શ્રાવિકાઓ પૂજ્ય પંન્યાસજીના દર્શન-વન્દનાર્થે શેઠ ગિરધરલાલને બંગલે પધાર્યા હતા । ચૈત્ર સુદિ ૧ને દિવસે ત્યાંથી વિહાર કરીને સાવરમતી અને કલોલ થઈને પાનસર તીર્થમાં પ્રવેશ કરીને ચરમતીર્થકર-શ્રીમહાવીરસ્વામીના દર્શન કરીને પંન્યાસજી આદિ મુનિવરો કૃતાર્થ થયા ।

આમંત્રણ આપનાર તરફથી આ સામુદાયિક આરાધનાના આમંત્રણ નિમિત્તે રૂ. ૭૫૦૦) શાન્તિસ્નાત્રનિમિત્તે રૂ. ૫૦૧) પારણાને દિવસે સ્વામિવાત્સલ્ય કરવા માટે રૂ. ૮૫૧) સમાજના આજીવન સભાસદની ફીના રૂ. ૧૦૦૧) અને સાધુઓને મળાવવા આદિના સાધારણ ખાતામાં રૂ. ૩૦૦) મઠી કુલ રૂપીયા ૧૦૧૫૩) દશ હજાર એકસો ને ત્રેપન શ્રી સિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજાદિને મળ્યા હતા. તે ઉપરાંત આ પ્રસંગ ઉપર પોતાનાં સગાં-સમ્બન્ધીઓને બોલાવી રસોડું ખોલવામાં તથા સાધુ-સાધ્વીની ભક્તિમાં અત્યંત ઉદારતાથી દ્રવ્યનો વ્યય કરીને ચંચલ લક્ષ્મીને નિશ્ચલ કરવામાં લેશમર ખામી રાખી નથી । બહાર ગામથી આવેલા શ્રાવક-શ્રાવિકા વિગેરેની સાધાર્મિક ભક્તિમાં સમાજના આગેવાનોએ પણ રૂ. ૨૨૦૦) ઉપરાંતનો સ્વર્વ કરીને લાભ લીધો હતો ।

આરાધનાના પ્રસંગને લઈને આ તીર્થમાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની ઉપજ થઈ હતી-વરઘોડાના ચઢાવામાં રૂ. ૧૬૦૦) ઘણા વખતથી સાધારણ ખાતામાં તોટો હતો તે પૂરવા માટે સાધારણ ખાતામાં રૂ. ૩૦૦૦) અને રાજનગરનિવાસી સ્વ. શેઠ કાન્તિલાલ ચૂનીલાલની ધર્મપત્ની-શ્રીમતી-વસુમતી-બહેને ચૈત્રીપૂનમના દેવ વંદાવ્યા તે અવસરે રૂ. ૭૨૫) ની ઉપજ મંડારમાં થઈ. ઉપર જણાવેલી રૂ. ૫૩૨૫) ની ઉપજ ઉપરાંત રોજની ધીની બોલીની અને મંડારની પરચૂરણ આવક મળીને રૂ. ૫૦૦૦) ની થવાથી કુલ રૂ. ૧૦૦૦૦) ઉપરાંતની આવક આ તીર્થને થઈ હતી ।

अने श्री सि. आ. समाजने लाइफ मेम्बरनी फीना रु. ७२७०) अने चालुफंडमां रु. ११००) उपरांतनो लाभ थयो, एटले एकन्दर रु. ८३००) उपरांतनो लाभ थयो ।

आ सामुदायिक आराधनाना उत्सव प्रसंगे चतुर्विध-संघनी दरेक प्रकारनी सगवड साचववा माटे २५० माणसोनो स्टाफ रोकवामां आव्यो हतो । पानसर स्टेशने तपास करावतां नव दिवसमां ६८७२ पेसॅजरो उत्तर्या हता, अने नजीकना गामोमांथी बळद-गाडामां तेम ज पग-पाळाए लगभग ३५०० माणस आव्युं हतुं; तेथी आ आराधनामां चतुर्विध संघनी १०००० उपरांतनी संख्याए लाभ लीधो हतो. चैत्र सुदि १३-१४-१५ ने दिवसे त्यां नजरे जोनारने ' केम जाणे मानवसागर उलट्योज न होय ' एवो ज भास थतो हतो ।

आराधना करावनार तरफथी आराधना करनार दरेकने ' देववन्दननी विधि ' नामनी वूक भेट आपवामां आवी हती । पूजा, रात्रिजागरण अने रासमां लाभ लेनाराओनी संख्या पण सारा प्रमाणमां जणाती हती । भोयणी-तीर्थमां गया वर्षे थयेली आवी आराधनामां भाग लेनार करतां आ वर्षनी पानसर तीर्थमां थयेली आराधनामां भाग लेनारनी संख्या प्रायः दोढ गुणी थई हती, तेनुं खास कारण ए हतुं के आ आराधनामां पूज्य पंन्यासजी महाराजनी हाजरी होवाथी छेलां त्रण दिवसोमां अमदावादथी घणांज भाई व्हेनोनुं आवागमन थयुं हतुं ।

पानसरथी चैत्र-वदिमां विहार करी अनुक्रमे मेसाणा पधार्या, वाद पूज्यश्रीना परमविनेय मुनि श्रीदेवेन्द्रसागरजी अने श्रीहीरसागरजीने अनुक्रमे आंतरडानी अने जोटाणा मुकामे मसानी विमारी होवाथी दवाने माटे तेओनुं खेरवा जवानुं थयुं, पाछ-प्रभुप्रतिष्ठादि पुनित लब्धी पूज्यश्रीना शिष्य मुनि श्रीअमूल्यसागरजी पण पोतानी दवा लाभो कराववा खेरवे गया हता । मेसाणानी दशेक दिवसनी स्थिरतामां पूज्यश्रीना सांभळवामां आव्युं के " अहींनी यशोविजय जैन पाठ-शाळांमां संस्कृतना प्राथमिक अभ्यासकोने अत्यन्त उपयोगी थाय एवी एक जूनी हस्तलिखित बुक छे " पूज्यश्रीए ते पाठशाळाना पंडित प्रभुदास वेचरदासद्वारा ते बुक मंगावीने तपासी जोई अने ते वूकना आधारे भांडारकरनी वूक करतां पण. वधु लाभ थाय एवी पद्धतिथी ' संस्कृत-भाषाप्रवेशिका' नामनी एक नवी ज वूक वनाववानो निश्चय करी ते कामनी शरुआत करीने एकाद वे पाठोनी संकलना पण करी, परन्तु एटलामां श्री सि. हे. श.ना काम माटे मंगावेला ताडपत्रीय ग्रन्थो मुम्बईनी श्री गोडीजीनी पेढीएथी आवी जवाथी ते कामनी मुख्यतामां आ वूकनुं काम ढीलमां पड्युं ।

एटलामां वळी जोटाणाना जितमन्दिर उपर ध्वजादंड चढाववानो हतो, विम्बप्रतिष्ठा करवानी हती अने अट्टाई-महोत्सव हतो ते प्रसंग उपर पधारवानी विनंति करवा आवेल्ल

जोटाणाना आगेवान शैठ मणिलाल भीखाभाई आदिना आमहथी मेसाणैथी बिहार करीने पूज्यश्री समुदायसहित अक्षयतृतीयाने रोज जोटाणामां पधार्या। आ अवसरे नवदीक्षित श्रीचन्द्रप्रभसागरजीने वडीदीक्षाना योग चालता हता, तथा तिलकश्रीजीना समुदायनी नूतन साध्वीओने वडीदीक्षा अपाववा साध्वी-मृगेन्द्रश्रीजी साथे सुशीलाश्री अने कंचनश्री आदिनुं आगमन थयुं, तेमांनी वडी-दीक्षा रहितनी साध्वीओने वडीदीक्षाना योगमां प्रवेश कराव्यो. श्रीअमूल्यसागरजीनी साथे वडी-दीक्षा माटे खेरवेथी पधारेला पूज्यश्रीना प्रशिष्य श्रीहेमेन्द्रसागरजीने पण शुभ दिवसे योगमां प्रवेश कराव्यो। सिद्धगिरिजीनी यात्रा करीने श्रीचन्द्रप्रभसागरजीना संसारी पिता शा. छोगाजी कानाजी पण बराबर आ ज अवसरे अहीं आवी पहाँच्या. तेओ पोते दीक्षाभिलापी होवा छतां केटला-एक संयोगोने लीधे समय वीतावता जता हता, तेओने पूज्यश्रीए आ प्रसंगे उपदेश आपतां जणाव्युं के-“ तमे दीक्षार्थी होवाथी अने विशेष समयनुं अन्तर न होय तो पुत्र करतां पिताने वडी दीक्षा व्हेली आपवानी शास्त्राज्ञा होवाथी तमारा पुत्रने अर्थात् चन्द्रप्रभसागरने हमे वडी दीक्षा आपी शकता नथी अने तमे दीक्षा लेवामां हजी विलम्ब करशो तो तमारा पुत्रथी ओछी लायकातवाळा बीजा दीक्षितोने हमारे वडी दीक्षा आपीने तमारा पुत्रथी वडिल करवा पडशे, माटे जो तमे आ वैशाख शुदि ७ ना रोज दीक्षा लेवानुं नक्की करो तो दीक्षित थया पछी तमने तरत योगमां प्रवेश करावी आ बीजा साधु साध्वीओनी वडी दीक्षानी साथे ज तमारी बन्नेनी (बाप-दीकरानी वडी दीक्षा पण थइ जाय.” उपर प्रमाणेना पूज्यश्रीना उपदेशनी सचोट असर थवाथी अने दीक्षा तथा वडीदीक्षाने अनुकूल एवुं क्षेत्र तेमज भक्तिवंत श्रावक समुदाय तन-मन धनथी दरेक धर्मकार्यमां उत्साहथी भाग लेनारो होवाथी श्रेष्ठि छोगाजीए आ प्रसंगे जोटाणामां ज वै. सु. ७ नो दिवस नक्की करी दीक्षा लेवानी इच्छा जणाव्याथी आगले दिवसे तेमनी दीक्षानो वरघोडो चढावी वै. शु. ७ ना दिवसे शुभ मुहूर्ते दीक्षा आपीने श्रीचन्द्रकान्तसागरजी नाम स्थापीने पूज्य पंन्यासजीना शिष्य तरीके जाहेर कर्या। आ ज प्रसंगे साध्वीओने वडी दीक्षा आपवामां आवी हती. नूतन दीक्षामां तथा वडी दीक्षामां जोटाणाना श्रीसंघे तथा साध्वीओना संसारी सगां संवन्धीओए तन-मन अने धनथी लाभ लीधो हतो। वै. सु. १० ना ध्वजादंडारोपण अने बिम्बप्रतिष्ठाने अंगे उत्सव चालु होवाथी आजुबाजुना गामना घणा जैनो आवेला होवाथी दीक्षा अने वडी दीक्षाना प्रसंगनी शोभा सारी थइ हती। ध्वजादंडारोपण, बिम्ब-प्रतिष्ठा, वरघोडो, अट्टाई महोत्सव अने शान्तिस्नात्र वगेरेना चढावानी उपजथी मन्दिरमां रु. ३०००) उपरांतनी आवक थइ। न्हार गामथी आवेला श्रावको माटे रसोडुं खुल्लुं मूकीने अने वे स्वामिवात्सल्योना जमण करीने जोटाणाना संघे स्वामिभाईओनी भक्तियो सारो लाभ लीधो. विशेषमां पूज्यश्रीना उपदेशथी श्री सि. हे. श. ना प्रकाशनमां रु. ११७) अने उज्जैननी श्री ऋ० छ०नी पेढीद्वारा माळवाना मन्दिरा माटे केशर विगेरेनी मददमां रु. ३०१) जोटाणाना श्रीसंघे आप्या हता। श्रीचन्द्रकान्तसागरजीने दीक्षा आपीने तुरत ज योगमां प्रवेश करावेलो

હોવાથી શ્રીસિદ્ધાચલજીની વર્ષગાંઠને દટલે વૈ. વ. ૬ ને દિવસે તે બન્ને સંસારી બાપ દીકરાને— શ્રીચન્દ્રકાન્તસાગરજીને અને શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરજીને પાંચ દિવસના મહોત્સવપૂર્વક વડી દીક્ષા પળ જોટાણામાં જ આપવામાં આવી હતી । મેસાણાની શ્રીય૦ વિ૦ સં૦ પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓની તર્કસંગ્રહ, લઘુવૃત્તિ, રઘુવંશ અને કિરાત વિગેરે ગ્રન્થોની સંસ્કૃત પરીક્ષા અને જીવવિચારાદિ૦ પ્રકરણની ધાર્મિક—પરીક્ષા પૂજ્ય પંન્યાસજીએ લિખિત પેપર દ્વારા લીધી હતી । ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જોટાણામાં એક મહિનાની સ્થિરતા કરીને જેઠ સુદિ ૩ ને દિવસે જોટાણાથી વિહાર કરીને કટોસળ, રાંતેજ, કારલી, બહુચરાજી, તૂઅર અને કુંઆરજ થઈને પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ સપરિવાર શ્રીશંખેશ્વર—તીર્થમાં પધાર્યા ।

પૂજ્યશ્રીએ જ્યારે શ્રીશંખેશ્વર—તીર્થમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સાથમાં ઘીજા સાત મુનિરાજો હતા, ૧ ઠું (શ્રી હીરસાગરજી), ૨ શ્રી જ્ઞાનસાગરજી, ૩ શ્રી વિક્રમસાગરજી, શ્રીશંખેશ્વર—તીર્થમાં ૪ શ્રી હિમાંશુસાગરજી, ૫ શ્રી હેમેન્દ્રસાગરજી, ૬ શ્રી ચન્દ્રકાન્તસા-થયેલી રત્નત્રયીની ગરજી, ૭ શ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગરજી; એ પ્રમાણે સાત સાધુ હતા. સર્વે આરાધના અને ઉત્પન્ન સાધુઓ શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુની યાત્રા—ભાવપૂજા—કરીને કૃતાર્થ થયા । ઉપર થયેલો અભિલાષ જણાવેલા સાત સાધુઓમાંથી કેટલાક સાધુઓએ જેઠ સુદિ ૧૩-૧૪ અને ૧૫ એ ત્રણ દિવસોમાં અટ્ટમની અને એકાસનાદિની તપસ્યા કરીને રત્નત્રયીની આરાધના કરી હતી । આ અટ્ટમના દિવસોમાં પૂજ્યશ્રીને એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે—“ શાસનની સ્ત્રૂવ પ્રભાવના થાય એવા હેતુથી જેમ અત્યાર પહેલાં શ્રીનવપ આરાધક સમાજાદિ અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમ હવે પછી પૂર્વાચાર્ય-વિરચિત—સાહિત્યનું પઠનપાઠન અને પરિશીલન વધે તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ” ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારને સફલીકૃત કરવાનો પ્રયત્ન પૂજ્યશ્રી તરફથી સતત ચાલુ રહેલો છે, અને ઉત્તરોત્તર પ્રયત્ન ચાલુ રહેવાથી તેઓશ્રીના પ્રયત્નને સફળ થયેલો જોવા આપણે જલ્દી માન્યશાલી થઈશું એવી ધારણા છે । પારણાના દિવસે અમદાવાદથી આવેલા શ્રાદ્ધગુણસમ્પન્ન સુશ્રાવક મોહનલાલ છોટાલાલ આદિ વીસેક શ્રાવક શ્રાવિકાઓએ પૂજા, પ્રભાવના અને સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લીધો હતો । ડંજા પધારવાની વિનંતિ કરવા ડંજાના સંઘના માણસો અહીં ત્રણ દિવસથી આવ્યા હતા, મેસાણા તથા વીસનગરના સંઘના ચાતુર્માસની વિનંતિના પત્રો આવ્યા હતા, અને અમદાવાદની નાગજી ભૂધરની પોઠના શ્રાવકો પોતાની પોઠમાં ચાતુર્માસ કરવાની વિનંતિ કરવા જાતે હાજર થયા હતા; લાભાલાભનું કારણ અને અમદાવાદવાળાનો અત્યન્ત આગ્રહ હોવાથી તેઓની વિનંતિ સ્વીકારવામાં આવી અને ડંજાવાળાઓનો પણ ઘણો જ આગ્રહ હોવાથી શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી આદિને ડંજાના ચાતુર્માસની આજ્ઞા આપી । અમદાવાદના શ્રાવકો તો રાત્રી થઈને રવાના થઈ ગયા, અને અમદાવાદ ચાતુર્માસ માટે વિહાર કરતાં

ઝંઝા થઈને અમદાવાદ જવાનું પૂજ્ય પંન્યાસજી પાસે કબૂલ કરાવીને ઝંઝાના શ્રાવકો પળ રવાના થઈ ગયા । ચાળસ્માના સંઘની પોતાના ગામમાં પધારવાની વિનંતિ હોવાથી તે તરફ થઈને ઝંઝા જવાનો નિશ્ચય કરી જેઠ વદિ ૩ ના શ્રીશંકેશ્વરજીથી વિહાર કર્યો. અને અનુક્રમે મુજપુર અને હારીજ થઈને કમ્બોઈ તીર્થે જવાનું થયું, ત્યાં શ્રીમનમોહન પાર્શ્વનાથની ચમત્કારિક પ્રતિમાના દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા; ચાળસ્માના આગેવાનોએ અહીં પૂજા અને સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લીધો । ત્યાંથી વિહાર કરીને ચાળસ્મામાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી અને પૂજ્યશ્રીએ પૂર્વે ચાળસ્મામાં ચાતુર્માસ કરીને ચાળસ્માના સંઘને દેવદ્રવ્યના ઋણમાંથી મુક્ત કરાવ્યો હોવાથી આજ્ઞા ગામનો ઉત્સાહ હોવાથી પાટળથી બેન્ડ મંગાવીને વાજતે-ગાજતે ઠામ-ઠામ ગહૂલીપૂર્વક પૂજ્ય પંન્યાસજી આદિને પ્રવેશ કરાવ્યો । તે વખતે શ્રીહરિભદ્રસૂરિ-વિરચિત-ભાવશુદ્ધિ-અષ્ટકના ‘ઔચિત્યેન પ્રવૃત્તસ્ય’ એ શ્લોક ઉપર પૂજ્યશ્રીએ દેશના આપી હતી. ચાતુર્માસ માટે ઘણો જ આગ્રહ થવાથી શ્રીજ્ઞાનસાગરજી આદિને ચાળસ્મા ચાતુર્માસની આજ્ઞા આપી । ત્યાર પછી ત્યાંથી વિહાર કરતાં આજુ ગામ પીપરગામ સુધી વળાવા આવ્યું, અને પૂજા તથા સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લીધો । ત્યાં વિરાજતા શ્રીભદ્રસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-મુનિશ્રી રાજવિજયજી વિના આગ્રહ તથા ત્યાંના શ્રાવકોની વિનંતિથી પૂજ્યશ્રી બે દિવસ રોકાયા હતા અને જાહેર વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું હતું । ત્યાંથી વિહાર કરીને ધીળોજના સંઘના આગ્રહથી સામૈયા સહિત ધીળોજમાં પ્રવેશ કરી ભાવશુદ્ધિ ઉપર ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો । બીજે દિવસે કંથરાવીમાં પણ સામૈયા સહિત પ્રવેશ કરી દેશના આપી હતી । ત્યાંથી વિહાર કરીને બીજા જેઠ સુદિ ૫ને દિવસે ઝંઝા-નગરમાં પધારવાનું થયું । પૂજ્ય પંન્યાસજી આદિ સર્વે મુનિરાજોનો જાણે અત્રે ચાતુર્માસ માટેનો જ પ્રવેશ હોય એવી રીતે ઝંઝાના શ્રી સંઘે આજ્ઞા ગામને જાળગારી ઠેરઠેર ગહૂલીઓ કાઢી વાજતે-ગાજતે પૂજ્યશ્રીનો પ્રવેશ કરાવ્યો. પૂજ્યશ્રીએ ઉમાસ્વાતિ-વાચકકથિત ‘સમ્યગ્દર્શન’ ઇત્યાદિ શ્લોક પર વિવેચન કરી દેશના આપી । પૂજ્યશ્રીને અત્રે જ ચાતુર્માસ રહી જવાની વિનંતિ ઝંઝાના શ્રીસંઘે કરવા માંડી અને તેવા પ્રકારની આજ્ઞા આપવા માટે પાલીતાણે વિરાજતા પૂજ્યપાદ-આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવને પણ તાર કર્યો । ઝંઝામાં ૨૦-૨૨ દિવસની સ્થિરતા થઈ તે દરમ્યાન ત્યાંના સંઘ તરફથી પૂજા-પ્રભાવના ચાલુ જ હતાં । ત્યારપછી બીજા જેઠ વદિ ૧૩ને શનિવારે ચાતુર્માસ માટે અમદાવાદ તરફ પૂજ્યશ્રીએ વિહાર કર્યો. રસ્તામાં મેસાણે પધારતાં ત્યાંના સંઘે પણ ચાતુર્માસની વિનંતિ કરી । ઉપર પ્રમાણે શ્રીશંકેશ્વર તીર્થથી વિહાર કરીને અનુક્રમે મુજપુર, હારીજ, કમ્બોઈ, ચાળસ્મા, પીપરગામ, ધીળોજ, કંથરાવી, ઝંઝા અને મેસાણા વિગેરે ગામના અને તીર્થના અલૌકિક પ્રાભાવિક ચમત્કારિક તીર્થપતિઓના દર્શનાદિનો લાભ પૂજ્યશ્રી આદિ મુનિવરોનો અને તે તે ગામના શ્રીસંઘ વિગેરેને વ્યાખ્યાનવાળી પૂજા પ્રભાવનાદિનો લાભ મળ્યો । ઉપર જણાવેલા મુખ્ય ગામોને લાભ આપતા ૧ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ, ૨ હું (મુનિશ્રી હીરસાગરજી), ૩ મુનિશ્રી હિમાંશુસાગરજી, ૪ મુનિશ્રી ચન્દ્રકાન્તસાગરજી અને મુનિ શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરજી એ પ્રમાણે પાંચ ઠાણાં અમદાવાદ આવવાનું થયું ।

મેસાળેથી ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં કરતાં અનુક્રમે અમદાવાદથી પાંચ માઈલ પર આવેલા નરોડા તીર્થમાં તીર્થપતિ શ્રીપાર્શ્વનાથના દર્શન કરી આગળ વિહાર શ્રીઅમદાવાદનું ચાતુ- કરીને શાસનની પ્રભાવના વધે એવા ઠાઠમાઠથી સામૈયા સહિત શહેરમાં માંસ, નાગજી ભૂદર- પ્રવેશ કરી માંડવીની પોઠમાં આવેલી નાગજીભૂધરની પોઠમાં આવેલા જીની પોઠ— ઉપાશ્રયમાં પાંચ ઠાણાનો ચાતુર્માસ માટે પ્રવેશ થયો । પૂજ્યશ્રીએ સં. ૧૯૯૮ માંગલિક દેશના સંમઝાવી અને સંઘ તરફથી શ્રીફઠની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી । ત્યારપછી પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં શ્રીસ્થાનાંગસૂત્ર અને ભાવનાધિકારમાં શ્રીપાંડવચરિત્ર નિયમિત વાંચવાની શરૂઆત કરાઈ । આ અવસરે ઑંગણની ચઢવઢને લીધે શહેરભરમાં કરપ્યુઑર્ડર ચાલુ હોવાથી સાંજના ૭ વાગતામાં તો દરેકને પોત- પોતાના ઘરમાં ભરાઈ જવું પડતું હોવાથી દિવસના વ્યાખ્યાનનો લાભ લીધા બાદ વપોરના કે સાંજના કંઈ પણ લાભ લેવા માટે પોઠવાઢા સિવાય કોઈ આવતું જતું ન હતું । આ અવસરે કલિકાલસર્વજ્ઞ—ભગવાન—શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી શ્રીહેમ, પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રીચન્દ્ર- સાગરજી ગણિવર નામમાંથી ચન્દ્ર અને તેઓશ્રીના પરમ ઉપગારી આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવેશ શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી આનન્દ, એ પ્રમાણેના ત્રણ શબ્દોને સમ્મિલિત કરીને ‘શ્રીહેમચન્દ્રાઽઽનન્દગ્રન્થાબ્ધિ’ એવા નામવાઢી ગ્રન્થમાઢા શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે ગ્રન્થાબ્ધિના પ્રથમ ગ્રન્થરત્ન તરીકે ‘શ્રીહેમચન્દ્રકૃતિકુસુમાવલી’ નામનો ગ્રન્થ બહાર પાડવામાં આવ્યો । મુખપાઠ કરવાની અનુકૂઢતા માટે તે ગ્રન્થમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ—ભગવાનની મૂલકૃતિઓનો સંગ્રહ* છપાવેલો છે । શ્રીહેમચન્દ્રાઽઽનન્દગ્રન્થાબ્ધિના શ્રીહેમચન્દ્રકૃતિ—કુસુમાવલી નામના આ પ્રથમ ગ્રન્થરત્નને પ્રકટ કરવાનો લગભગ રૂ. ૭૦૦) જેટલો ખર્ચ પૂજ્ય પંન્યાસજીના ઉપદેશથી સ્વર્ગસ્થ શેઠ નેમચન્દ પોપટલાલ વોરાના સ્મરણાર્થે તેઓના કુઢ્ઢીપક પૂત્ર શ્રીજગન્નન્દભાઈએ આપીને આ ગ્રન્થમાઢાનું મંડાણ કરાવીને તથા અભ્યાસિયોના અભ્યાસમાં સવઢતા કરી આપીને મહત્પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે ।

ઉપર જણાવેલા પ્રથમ ગ્રન્થરત્નનું મુદ્રણકાર્ય, સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનું મુદ્રણકાર્ય, સિ. ૦ હે. ૦ શ. ૦ અવચૂર્ણિતું મુદ્રણકાર્ય, સિ. હે. શ. શાસનનું સંશોધન કાર્ય કરવા—કરાવવાનું અને આનન્દવોધિની નામની ટીકાની રચનાનું કાર્ય વિગેરે સાહિત્યની સેવાનો સુન્દર લાભ આ ચાતુર્માસમાં મઢ્યો । વિશેષમાં આ ચાતુર્માસમાં નાના મોટાં શુભ કાર્યો નીચે મુજબ સારા પ્રમાણમાં થયાં હતાં—

૧—શ્રીનવકાર—મંત્રની આરાધનામાં વસો ઉપરાંત શ્રાવક શ્રાવિકાઓએ લાભ લીધો હતો, અને જ્ઞાનખાતામાં રૂ. ૩૦૦) ત્રણસોની ઉપજ થઈ ।

* ૧ સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસનના સાત અધ્યાયના સૂત્રો, ૨ ઉણાદિના સૂત્રો, ૩ લિંગાનુશાસન, ૪ કાવ્યા-નુશાસનના આઠ અધ્યાયના સૂત્રો, ૫ અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા; અને ૬ અયોગવ્યવચ્છેદિકા આદિ પ્રકરણોનો સંગ્રહ છે ।

૨—પર્યુષણમાં સુપનાનું ધી મળ ૨૪૫૦ અને બારસાસૂત્રના ચિત્રોનું દર્શન કરાવવાનું ધી મળ ૧૨૫ મઠી ધી મળ ૨૫૭૫ ના રૂ. ૬૪૩૭૥ ની ઉપજ દેવદ્રવ્યમાં થઈ તે કૂલ રકમ શેઠ આંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં ભરવામાં આવી ।

૩—માલવામાં પધારતાં સાધુ-સાધ્વીઓના વિહાર-વૈયાવશ માટેની ટીપમાં રૂ. ૨૨૦૦) બાવીસો ઉપરાંત ભરાવીને ડજૈનની શેઠ ઋ૦ છ૦ની પેઢીમાં મોકલ્યા ।

૪—શ્રીહેમચન્દ્રકૃતિ-કુસુમાવલી નામનો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રૂ. ૭૦૦ સ્વ૦ શેઠ નેમચન્દ્ર પોપટલાલ વોરા તરફથી હા. જગજ્ઞન્દ્રભાઈ ।

૫—શ્રીનવકાર-સંત્રની આરાધના કરનારાઓને નવ દિવસના ઇકાસણાં કરાવનાર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ તરફથી થયેલા સ્વર્ચના રૂ. ૨૦૦૦) લગભગ ।

૬—જુદાજુદા ગામોના શ્રી વર્ધમાન-તપસ્વાતાંઓને પગભર કરવા ‘શ્રીવર્ધમાન-તપ-સહાયક-સમિતિ’ની સ્થાપના કરાવી, અને તે સમિતિદ્વારા થયેલા ફંડમાં આવેલા રૂ. ૧૬૦૦૦) સોઠ હજાર ઉપરાંતની રકમ થઈ । અને તે રકમમાંથી બાવીસ ઉપરાંત ગામોના આયંબીલ સ્વાતામાં પડેલા તોટાને સમિતિદ્વારા ભરપાઈ કરાવીને સ્વાતાંને પગભર કરવામાં આવ્યાં ।

ઉપર પ્રમાણે શાસનહિતવર્ધક કાર્યો પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી આ ચોમાસામાં થયાં હતાં ।

પંચ્યાસજીના શિષ્ય-મુનિશ્રી દેવેન્દ્રસાગરજીના ઉપદેશથી શરુ થયેલા ઉપધાનતપની માંલારોપણના શુભ કાર્ય માટે ઝંઝાના સંઘના અત્યન્ત આગ્રહને લઈને ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં કા. વર્ષ ૫ ના રોજ ઝંઝે જવા માટે સપરિવાર-પૂજ્ય પંચ્યાસજીએ અમદાવાદથી વિહાર કર્યો, અને પાનસરતીરે પધાર્યા । પાનસરમાં અમદાવાદથી વંદનારે આવેલા ભાઈબહેનોને સુશ્રાવક ગિરધરલાલ છોટાલાલ તથા મોહનલાલ છોટાલાલ તરફથી સ્વામિવાત્સલ્ય-પૂજા પ્રભાવના કરવામાં આવ્યાં હતાં । ત્યાંથી વિહાર કરીને અનુક્રમે ઝંઝા મુકામે પધારવાનું થયું ।

પૂજ્ય પંચ્યાસજીની આજ્ઞાથી મુનિશ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી, સુબોધસાગરજી, પ્રવીણસાગરજી, દૌલત-સાગરજી અને હેમેન્દ્રસાગરજી વિગેરે પૂજ્યશ્રીના પાંચ શિષ્ય-પ્રશિષ્યોનું

ઝંઝા મુકામે થયેલાં આ ચાતુર્માસ ઝંઝામાં થયું હતું । મુનિશ્રી દેવેન્દ્રસાગરજીના સદુપદેશથી માંલારોપણાદિ શુભ શ્રુતજ્ઞાનની આરાધના નિમિત્તે સુશ્રાવક શાન્તિકુમાર અસ્બાલાલ તરફથી કાર્યો— કરાવાતી ઉપધાન તપની આરાધના ચાલતી હતી, તેની સમાપ્તિ થતી હોવાથી અઢાઈ મહોત્સવ વરઘોડા અને બે સ્વામિવાત્સલ્ય વિગેરે ધાર્મિક

૧—અમદાવાદના સંઘનો એવો ઠરાવ છે કે—“ દરેક ઉપાશ્રયે પર્યુષણપર્વમાં સુપનાની બોલીની જે ઉપજ થાય તે વધી શેઠ આંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં ભરવી, વધા ઉપાશ્રયોની આવેલી રકમ જેટલી થાય તેટલી રકમ પેઢી તેમાં ઉમેરે, પછી તે વધી એકઠી થયેલ રકમ માલવા-મેવાડ આદિના જીર્ણોદ્ધારમાં સ્વર્ચવી, અને તેનો વહીવટ વધા ઉપાશ્રયોના એક એક વહીવટદારની બનેલી સમિતિ કરે । ”

કાર્યોમાં તેઓના તરફથી તથા ઝંઝાના બીજા આગેવાનો તરફથી લગભગ રૂ. ૧૫૦૦૦) પંદ્ર હજારનો ધર્મ કરવામાં આવ્યો. ઉપધાન-કરનારાઓમાં ૫૪ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને પૂજ્ય-પંન્યાસજી મહારાજશ્રીના વરદ હસ્તે મારાલોપણ કરવામાં આવ્યું તેની ઉપજના રૂ. ૪૦૦૦) ચાર હજારની આવક દેવદ્રવ્યમાં થઈ હતી. અત્ર શ્રી સિ. દે. શ. શાસનના નામપ્રકરણની આનન્દ-બોધિનીની રચનાનું કામ પણ ચાલતું હતું.

ઝંઝામાં શાસનહિતવર્ધક-કાર્યોની સમાપ્તિ થયા બાદ ત્યાંથી શ્રીશંકેશ્વર-પાર્શ્વનાથની યાત્રાએ જવાની ભાવના થવાથી વિહાર કરીને રસ્તાના ગામોમાં એક એક દિવસ રત્નત્રયીની આરાધના રહેતાં ચાણસ્મે રોકાતાં અને એ દિવસની સ્થિરતા કરીને કમ્બોઈ તીર્થની અને અંજન-શલાકા- યાત્રાએ પધાર્યા. ત્યાં ચાણસ્માથી આવેલા સંઘ તરફથી પૂજા પ્રભાવના દિના અગણિત લાભો- અને સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લેવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી વિહાર કરીને શ્રીશંકેશ્વર-પાર્શ્વનાથના જન્મ કલ્યાણકના દિવસની મુખ્યતાને અનુલક્ષીને ૧ પૂજ્ય પંન્યાસજી, ૨ હું (હીરસાગરજી), ૩ જ્ઞાનસાગરજી, ૪ વિક્રમસાગરજી, ૫ હિમાંચલસાગરજી, ૬ અમૂલ્યસાગરજી; અને ૭ ચન્દ્રકાન્તસાગરજીએ માગશર વદિ ૯-૧૦-૧૧ના દિવસોમાં અટ્ટમની તપસ્યા કરીને રત્નત્રયીની આરાધના કરી. પારણાના દિવસે અમદાવાદથી આવેલા સુશ્રાવક મોહનલાલ છોટાલાલ વિગેરે વીસેક શ્રાવકોની મંડળી તરફથી પૂજા તથા સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લેવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી વિહાર કરીને આદ્રિયાળા ગામે જવાનું થયું. ત્યાં પૂજ્યશ્રીના સદુપદેશથી શ્રીવર્ધમાન તપ આચંબીલ શ્વાતાની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને તિથિ-નોંધની તથા છુટક આવક મળીને બાર માસના ધર્મની સગવડ કરાવવામાં આવી. ત્યાંથી વિહાર કરીને પોષ સુદિ ૪ને રોજ શીંચુવાડે જવાનું થયું અને ૬ દિવસ રોકાઈને ત્યાં આચાર્યાંગસૂત્રના પ્રથમ સૂત્રનો ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી પાલીતાણાનગરમાં પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવેશના વરદ હસ્તે માહ માસમાં થનારા શ્રીવર્ધમાન-જૈનાગમ-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા, અંજનશલાકા વિગેરેના અનુપમ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે પ્રામાન્યગ્રામ વિહાર કરી પાલીતાણામાં અમારા વધા ઠાળાએ પ્રવેશ કર્યો. સો વસો વર્ષમાં પણ નહિ ઉજવાયા હોય એવા ઉત્સાહથી પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી શ્રાવકોએ પાણીની માફક પૈસો વાપરીને તે પ્રસંગો ઉજવ્યા. આ મહોત્સવના પ્રસંગનો લાભ અને સાથે સાથે તીર્થશિરોમણિ-શ્રીશંત્રુજય તીર્થની યાત્રાનો પણ લાભ મળતો હોવાથી માલવા, મેવાડ, મારવાડ, દક્ષિણ, બંગાલ, પંજાબ, ગુજરાત; કાઠિયાવાડ અને કચ્છ વિગેરે દેશોના ઘણા મનુષ્યોનું પાલીતાણામાં આગમન થયું. આ મહોત્સવમાં લાભ લેવા માટે આવેલા અમદાવાદ, મુમ્બઈ, સુરત અને જામનગર વિગેરે મોટા મોટા શહેરના મુખ્ય મુખ્ય શ્રાવકોએ આ મહોત્સવના દરેક પ્રસંગોમાં અર્થાત્ અંજનશલાકામાં, પ્રતિષ્ઠામાં, પંચકલ્યાણકના વરઘોડામાં સ્વામિવાત્સલ્યોમાં, પૂજાઓમાં અને પ્રભાવનાઓમાં પોતાની ચપલ લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરીને લક્ષ્મીને અચલ બનાવવાના હેતુરૂપ

પુણ્યાનુબંધિપુણ્યના મંદાર ભરવામાં પાછી પાની કરી નથી; તેથી આ મહોત્સવ અમૂતપૂર્વે ગણી શકાય એવી ઉત્તમ રીતિએ ઉજવાયો હતો ।

આ વર્ષની સામુદાયિક શાશ્વત આરાધના માટેનું આમંત્રણ શ્રીસિ. આ. સમાજને કપડવંજ-વાળા શેઠ ચીમનલાલ ઢાહ્યાભાઈ તરફથી મળેલું હોવાથી તેઓના તરફથી તથા કપડવંજના શ્રીસંઘ તરફથી વિનંતિ થવાથી અને પૂજ્યપાદ ગુરુદેવની આજ્ઞા થવાથી પાલીતાણાથી કપડવંજ જવાને માટે અમારો વિહાર થયો ।

શ્રીસિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજ તરફથી કેટલાંક વર્ષોથી નિયમિતપણે દરસાલ કરાવાયેલી સિ. શા. આરાધના કરતાં આ સાલની કપડવંજમાં થયેલી આરાધના કપડવંજ-નગરમાં અમૂતપૂર્વે હતી । કારણ કે આ આરાધનામાં એક તો પૂજ્યપાદ આગમો-થયેલી સામુદાયિક-દ્વારક આચાર્યદેવેશ શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરજીની અધ્યક્ષતા હતી અને શાશ્વત-આરાધના-ધીજું ઘણા મુનિરાજોએ, સાધ્વીઓએ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ આ આરાધનામાં ભાગ લીધો હતો । દૂર દૂરના તેમજ આજુબાજુના મઠીને કુલ ૬ થી ૭ હજાર માણસોનું આ પ્રસંગે આગમન થયું હતું, તેમાં ઓઢીવાળાઓની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦૦ ની હતી અને વાકીનાઓ વન્દન, પૂજન અને દર્શન આદિ નિમિત્તે આવેલા હતા । આ પ્રસંગ ઉપર પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રીની દેખરેખ નીચે શ્રીપાલ-મહારાજના ચરિત્રમાંથી અનુપમ દૃશ્યો, કપડવંજની ભૂમિને પાવન કરનાર નવાંગીવૃત્તિકારની, અને શ્રીસમેતશિખરતીર્થની આવેહુવ રચના કરાવવામાં આવી હતી । જૂદા જૂદા ભાવોને જણાવનાર પહોળા ચિતરાવીને દિવાલો ઉપર તથા અનેક પ્રકારના ઉપદેશો આપનાર નાના, નાના વાક્યોના અનેક બોર્ડો આઢેલાવીને દર્શકોની દૃષ્ટિનું આકર્ષણ કરે એવી રીતે ઠેર ઠેર ટાંગવામાં આવ્યા હતા । પૂજ્યપાદ આગમોદ્વારક આચાર્ય-દેવેશના પ્રવેશમહોત્સવમાં, શ્રી મહાવીર ભગવાન્ના જન્મકલ્યાણકના વરઘોડામાં, ચૈત્રીપૂનમના દેવ-વન્દનમાં, હમેશની નવનવીન પૂજાઓમાં, શાન્તિસ્નાત્રમાં; અને ઓઢીવાળાઓના પારણા વિગેરેમાં આરાધના કરાવનારે લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરી ઘણું જ પુણ્યાનુબંધિ-પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું અને પોતાનો નરભવ સફળ કર્યો । નવદિવસ પર્યન્ત હમેશના આરાધ્યપદ ઉપર પૂજ્યપાદ આગમો-દ્વારક આચાર્યદેવેશે આગમની શૈલીએ સુંદર વિવેચન કરીને શ્રોતાઓને નવપદની આરાધનામાં અત્યન્ત ઉત્સાહિત કર્યા હતા । બહારગામથી મદદ માટેની માંગણીઓ આવેલી હતી તેને માટે વ્યાખ્યાનમાં ઉપદેશ આપવાથી ટીપમાં રૂ. ૭૦૦૦) સાત હજાર ઉપરાંત ભરાયા હતા તે યોગ્યતાનુસાર દરેકને વહેંચી આપ્યા હતા । ધીની બોલીના રૂ. ૬૦૦૦) છ હજારની દેવદ્રવ્યની ઉપજ થઈ હતી । શ્રી સિ. આ. સમાજને આમંત્રણ આપનાર તરફથી મળેલા રૂ. ૧૧૦૦૦) ઓગણીસ હજાર ઉપરાંત જીંદગી સુધીના નવા સમાસદોના તથા વાર્ષિક ચાલુ ફંડના રૂ. ૧૧૦૦૦) અગ્યાર હજારની આર્થિક સહાયતા મળી હતી । ડઝેનની શ્રી ઋ. છ. ની પેઢીને ચૈ. સુ. ૧૪

તથા ચૈ. સુ. ૧ ના રોજ આર્યવીલ કરાવવા માટે શેઠ માળેકલાલ ચુનીલાલ, તથા સ્વ. શેઠ કાન્તિલાલ ચુનીલાલ તરફથી અનુક્રમે રૂ. ૧૦૦૦) તથા ૫૦૦) મઢીને કૂલ રૂ. પન્દરસોની મદદ પળ કપડવંજ મુકામે જ મઢી હતી । આ આરાધનાની સમાપ્તિ થયા બાદ આ પ્રસંગે અત્રે આવેલા ઘણાં ગામોના અગ્રેસરો તરફથી પોતપોતાના ગામે ચાતુર્માસ કરાવવા માટેની વિનંતિઓ પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશને કરવામાં આવી. આ વિનંતિઓમાં સ્વસ્માતના તપાગચ્છ-જૈનસંઘના આગેવાનોની વિનંતિ હતી. સ્વસ્માતની વિનંતિ ઉપરથી પૂજ્ય પંન્યાસજીને પોતાના પરિવાર સહિત સ્વસ્માત ચોમાસું કરવાની પૂજ્ય ગુરુદેવે આજ્ઞા ફરમાવી. આ અવસરે અવચૂર્ણિના મૂળ સંશોધનનું, સિ. હે. શ. શાસનના સમ્પાદનનું અને આનન્દબોધિનીની રચનાનું કાર્ય ચાલી રહ્યું હતું । અમારી મંડલીએ સ્વસ્માત જવા માટે વિહાર કરવાની તૈયારી કરવા માંડી, ઇટલામાં કેટલાક વચ્ચતથી દીક્ષાના અમિલાષી ચાળસ્માના રહેવાસી પાનાચન્દભાઈને દીક્ષા આપવાનો દિવસ નજીકમાં આવતો હોઈ ત્યાં સુધી રોકાઈને કપડવંજમાં જ તે ભાઈને દીક્ષા આપીને શ્રીજ્ઞાનસાગરજીના શિષ્ય તરીકે જાહેર કરી શ્રી પૂર્ણાનન્દસાગરજી નામ પાડવામાં આવ્યું. ત્યારપછી વિહાર કરીને અમે આંત્રોલી પહોંચ્યા, ત્યાંના સંઘ તરફથી અઢાઈ મહોત્સવ, શાન્તિસ્નાત્ર અને સ્વામિવાત્સલ્ય આદિ શુભ-કાર્યો નિમિત્તે ત્યાંના સંઘના આગ્રહથી દશેક દિવસ સુધી અમે ત્યાં રોકાયા હતા. ત્યારપછી ત્યાંથી વિહાર કરીને મહુધા, નડીયાદ અને આણંદ થઈને સ્વસ્માત તરફ અમારો વિહાર થયો અને અનુક્રમે સ્વસ્માત પહોંચ્યા ।

આ રીતિએ અમદાવાદનું ચાતુર્માસ પુરું થતાં પહેલાના વધા શાસનહિતવર્ધક કાર્યો જળાવી દીધા, હવે સ્વસ્માતના પુનીત પ્રસંગને વિચારીએ ।

સ્વમ્ભાતનું ચાતુર્માસ.

વિ. સં. ૧૯૯૯.

સ્વ. શ્રેષ્ઠિ બુલાચીદાસ નાનચંદનું મકાન કે જે ઉપાશ્રયરૂપે હાલ વપરાય છે.

નોંધ:—યોગોદ્વહન-ગણીપદ-પંન્યાસપદારોપણ-અષ્ટાઠિકામહોત્સવ-શાન્તિસ્નાત્ર-સ્વામિવાત્સલ્યાદિ. વૃહદ્વિયોગ-વિધિનું પ્રકાશન અને મેટ. ડજેન મુકામે સામુદાયિક-શાશ્વત-આરાધન, અને શાસન-પ્રભાવનાના કાર્યો. દેશવિરતિ-ધર્મારાધક-સમાજ અને માલવા-નવપદ-આરાધક-સમાજના સંમેલનો. ધાર-કાનવનની પ્રતિષ્ઠાદિ પુનિત લાભો. અને તારાપુર, શીરપુર, ધુલીઆ, માલેગાંવ, નાશિકની સ્તુત્ય-કાર્યવાહિઓ વિગેરે।

સંચયકાર—

પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશ-શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરના વિદ્વાન્-શિષ્યરત્ન-વૈયાકરણકેસરિ-સિદ્ધચક્રારાધન-તીર્થોદ્ધારક-પૂ. પંન્યાસપ્રવર-શ્રીચન્દ્રસાગરજી-ગણીન્દ્ર-ચરણારવિન્દચશ્ચરીક:-
સુબોધસાગર:।

ઘ્યારે અમારો સ્વમ્ભાત શહેરમાં પ્રવેશ થયો ત્યારે સ્વમ્ભાતના સંઘ તરફથી શાસન પ્રભાવના વધે એવી રીતની પ્રવેશ-મહોત્સવની સર્વ પ્રકારની ગોઠવણ કરવામાં આવી શ્રીસ્તમ્ભન તીર્થ હતી। પૂજ્ય-પંન્યાસજી-મહારાજ-શ્રીચન્દ્રસાગરજીએ પોતાના શિષ્ય- (સ્વમ્ભાત)ના સ્વ. શેઠ પ્રશિષ્યાદિ ૧ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ, ૨ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, ૩ શ્રીહીર-બુલાચીદાસ નાનચ- સાગરજી, ૪ શ્રીજ્ઞાનસાગરજી, ૫ મો હું (શ્રીસુબોધસાગરજી), ૬ શ્રીપ્રવીન્દના મકાનમાં થયેલું ૭ સાગરજી, ૭ શ્રીવિક્રમસાગરજી, ૮ શ્રીહિમાંશુસાગરજી, ૯ શ્રીદૌલત-સં. ૧૯૯૯નું ચાતુર્માસ. સાગરજી, ૧૦ શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી, ૧૧ શ્રીદેમેન્દ્રસાગરજી, ૧૨ શ્રીચન્દ્ર-કાન્તસાગરજી અને ૧૩ શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરજી એ પ્રમાણે ઠાણા ૧૩ સહિત ઘ્યારે સ્વમ્ભાતમાં વાજતે ગાજતે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સંઘમાં અપૂર્વ આનન્દ છવાઈ ગયો હતો। ત્યાર પછી સારો દિવસ જોઈને પૂજ્યશ્રીએ વ્યાખ્યાનમાં શ્રાવક ધર્મના એદમ્પર્ય સુધીના બોધને કરાવનાર શ્રીપંચાશકજી અને શાસનપ્રભાવનાને દ્રઢીભૂત-કરાવનાર-શ્રીકુમારપાલ ચરિત્રની શરૂઆત કરી।

સ્વમ્ભાતના ચાતુર્માસની રજા આપવાના અવસરે પૂજ્ય પંન્યાસજીને આગમોદ્ધારક આચાર્ય-દેવેશે જણાવ્યું હતું કે “ ક્ષેત્રની વરોબર અનુકૂળતા હોય, અને યોગ્યતા સ્વમ્ભાતના ચાતુર્માસ- પામેલા શિષ્યોની યોગોદ્વહનને અનુકૂળ શારીરિક સમ્પત્તિ હોય તો પદ્વી-માં થયેલા શાસન- ધર થવાને લાયક શિષ્યોને શ્રીભગવતીજીના યોગોદ્વહન કરાવીને પદ્વી હિતવર્ધક-કાર્યો— સમર્પણ કરજો. ” પૂજ્ય ગુરુદેવની ઉપરોક્ત આજ્ઞાને અનુસરીને પૂજ્ય પંન્યાસજીએ યોગ્યતાને પામી ચૂકેલા પોતાના પરમવિનેય-મુનિ-શ્રીદેવેન્દ્ર-

સાગરજીને અને મુનિ-શ્રીહીરસાગરજીને શુભ-મુહૂર્તે શ્રીભગવંતીજીના યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો । યોગોદ્વહનની ઉત્કંઠાવાળા વીજા શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને પણ આચારાંગ, સૂયગડાંગ અને મહાનિશીથાદિ સૂત્રોના યોગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો । યોગોદ્વહન કરતાંને માર્ગદર્શક થનારું પુસ્તક ‘બૃહદ્યોગ-વિધિ’ જે અગાઉ પ્રગટ થયેલું, પરંતુ હાલમાં તે મઠી શકતું નહિ હોવાથી, અને છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી તપાગચ્છની સામાચારીવાળાં પંચમહાવ્રતધારીયોની સંખ્યામાં ઘણો જ વધારો થતો જતો હોવાથી, તે પુસ્તકની ઘણા મુનિવરો તરફથી થતી માંગણીને સન્તોષવાને માટે તે પુસ્તકની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રગટ કરીને; અત્રે સમર્પણ થનારી પદ્મીને પ્રસંગે દરેક સાધુ-સાધ્વીને ભેટ આપવાનું શ્રીસંઘના આગેવાનો તરફથી નક્કી કરવામાં આવ્યું । તે ગ્રંથના સમ્પાદનનું કાર્ય પૂજ્ય પંન્યાસજીની આજ્ઞાથી મુનિશ્રી દેવેન્દ્રસાગરજીએ કરી આપ્યું હતું ।

સ્વસ્માત-શ્રી સંઘના અત્યન્ત-આગ્રહથી અને આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશની આજ્ઞાથી પૂજ્ય સ્વસ્માતના ચાતુ- પંન્યાસજી-મહારાજ-શ્રીચન્દ્રસાગરજી આદિઠાણા ૧૩ નું ચાતુર્માસ માસમાં શ્રી સંઘને પ્રાપ્ત-સ્વસ્માતમાં રંગે ચંગે સમ્પૂર્ણ થયું, અને ચાતુર્માસમાં સ્વસ્માતના શ્રીસંઘને થયેલા સુંદર લાભો. નીચે જણાવેલા મુખ્ય લાભો થયા—

- ૧—શ્રાવકધર્મના સંક્ષેપ-વિસ્તાર અને એદમ્પર્ય ભાવોને જણાવનાર શ્રીપંચાશકજીના અને સમ્ય-કત્વ-મૂલ-વારવ્રતોની અલંકૃત-આરાધના કરનાર તથા શાસનપ્રભાવનાના પુનિત-માર્ગોનું સેવન કરનાર કુમારપાલ-રાજાના ચક્રિત કરનાર વૃત્તાન્તને જણાવનાર શ્રીકુમારપાલ મહા-કાવ્યના શંકા સમાધાનપૂર્વક શ્રવણ, મનન અને પરિશીલન કરવાનો અનુપમ અવસર મળ્યો ।
- ૨—આગમાનુસારિણિ-સુધાવાણીથી સિંચાયેલા ૩૦૦ ભવ્યાત્માઓ (શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ) શ્રીનવકાર-મહામંત્રની આરાધના અને નવે દિવસ ઉપધાનની ટોળીની જેમ તેઓને અપૂર્વ-ભક્તિથી એકાસણાં કરાવીને શ્રીસંઘની જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓએ સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લીધો ।
- ૩—આ આરાધનાની સમાપ્તિમાં કાઢવામાં આવેલા રથયાત્રાના વરઘોડામાં મુશ્વર્દીના શ્રીગોડી-પાર્શ્વનાથના મન્દિરમાંથી મંગાવેલા ચાંદીના પત્રા પર કરાવેલા શ્રીનવકાર-મહામંત્રના પટ્ટક વિગેરે શાસન-પ્રભાવક-સામગ્રીઓને જોડીને અનેક-ભવ્યાત્માઓ અનુમોદનાનો લાભ લઈ શકે એવા પ્રકારની વરઘોડાની ગોઠવણ કરવામાં આવેલી હોવાથી જૈનશાસનની થયેલી પ્રભાવનાનો અપૂર્વ લાભ શ્રીસંઘને મળ્યો ।
- ૪—શ્રીનવકાર-મહામંત્રની આરાધના કરવાવાળા દરેકને સ્વ૦ શેઠ બુલાસીદાસ નાનચન્દના સુપુત્રો તરફથી જર્મન-સીલ્વરના વાટકાની, અને શા. રતિલાલ વહેચરદાસ તથા જ્ઞવેરી દલપતભાઈ શુશાલદાસ તરફથી રૂપીયો, વાટકી અને શ્રીફળની લહાણી કરવામાં આવી હતી ।
- ૫—મુનિ શ્રીજ્ઞાનસાગરજીએ કરેલી ૧૬ ઉપવાસની તપસ્યા નિમિત્તે આંગી-પૂજા-રાત્રિજાગરણ અને પ્રભાવના કરીને શ્રીસંઘે લાભ લીધો ।

૬—આરાધનમાં અને પર્યુષણ-પર્વમાં થયેલી દેવદ્રવ્યની ઉપજ લગભગ રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજારની, સાધારણ ચાતાની રૂ. ૨૦૦૦) બે હજારની; અને જ્ઞાનચાતાની રૂ. ૫૦૦) પાંચસોની મઠીને કૂલ રૂ. ૭૫૦૦) સાડાસાત હજારની ઉપજ કરાવીને શ્રીસંઘે પુણ્યાનુ-બન્ધી પુણ્ય હાંસલ કર્યું છે ।

૭—બડોદરા, ઉજ્જૈન, વડોદ, ધાર અને પાલીતાણાના આગેવાનો ટીપ માટે આવેલા તેઓને તથા કેટલાંક ગામોના મદદની માંગણી માટેના પત્રો આવેલા તે બધાઓને યોગ્યતાનુસાર રૂ. ૧૪૦૦) ચૌદસોની અત્રે થયેલી ઉપજમાંથી શ્રીસંઘે મદદ તરીકે આપ્યા ।

૮—ઉજ્જૈન, ઝંઘા, મહિદપુર અને અમદાવાદથી દર્શન-વન્દનાર્થે અત્રે આવેલી દરેક મંડલી તરફથી શ્રીફલની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી । પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓને, શ્રાવિકાઓને અને બાલિકાઓને રાજનગરનિવાસિ-સુશ્રાવક-મોહનલાલ છોટાલાલ તરફથી રૂપીયાની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી, તથા સ્વ. શેઠ બુલાચીદાસ નાનચન્દના સુપુત્રો તરફથી દરેકને પહેરવા લાયક કાપડની લહાણી કરીને અભ્યાસકોની જ્ઞાનવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપ્યું હતું ।

૯—શાસનહિતવર્ધક થયેલા વધા પ્રસંગોના કલ્પશરૂપ થયેલા ગણિ અને પંન્યાસ પદ સમર્પણના મહોત્સવમાં મહોત્સવને અત્યંત પ્રભાવશાળી બનાવવા માટે સ્વ. બુલાચીદાસ નાનચન્દના સુપુત્ર શ્રીયુત નેમચન્દભાઈ, મૂલચન્દભાઈ, હીરાલાલભાઈ અને કેશવલાલભાઈએ પોતાની ચપલ લક્ષ્મીનો ઘણો જ સદ્વ્યય કરીને અનુપમ લાભ ઉઠાવ્યો હતો ।

યોગોદ્વહન કરીને લાયક થઈ ચૂકેલા મુનિ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજીને અને મુનિ શ્રીહીરસાગરજીને ગણિ અને પંન્યાસપદ સમર્પણનું મુહૂર્ત સં. ૧૯૯૯ ના આસો વદિ ૩નું પદ સમર્પણ પ્રસંગની નિશ્ચિત થયું । તે પ્રસંગને અનુપમ રીતિએ ઉજવવા માટે સ્વ. શેઠ બુલાચી-પુનિત કાર્યવાહી— દાસ નાનચન્દના સુપુત્રો તરફથી પોતાના શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિના મન્દિરની નજીકમાં જ એક વિશાળ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો, અને તેને પંચ-રંગી ધ્વજા-વાવટા અને તોરણો વિગેરેથી સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો । મંડપની અન્દરની એક વાજુએ શ્રીસ્તમ્બનપુર-તીર્થભૂમિની પ્રાચીનતા અને પ્રભાવના સર્વેના જોવા જાણવામાં આવે એવું એક દ્રશ્ય સજ્જ કરવામાં આવ્યું હતું. તે દ્રશ્યમાં એક જંગલનો અને તેમાં વહેતી-સેઠીનદીનો દેખાવ, નદીને કાંઠે ચાલનારું જાડ, તે જાડની નીચે ચરતી ચરતી આવેલી એક ગાયના આંચળમાંથી સ્વયમેવ દૂધનું ઘરવું, દૂધના ઘરણવાળી-જમીનમાંથી શ્રીસ્તમ્બનપાર્શ્વનાથની મહા-પ્રભાવક-ચમત્કારિ-પ્રતિમાનું પ્રકટ થવું, નવાંગીવૃત્તિકાર-શ્રીઅભયદેવસૂરિજીનું તે સ્થળે સંઘ સહિત થયેલું આગમન, શ્રીજયતિહુયણસ્તોત્રની રચનાવડે સૂરિજીએ કરેલી પાર્શ્વનાથની સ્તવના,

શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુના ન્હવળજ઼઼થી થયેલું સૂરિજીના કોઢ રોગનું નિવારણ વિગેરે પ્રસંગો સ્મરણ અને સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એવા વોધક-આશ્ચર્યકારક-ચિત્રપટો તથા રચનાઓ કરવામાં આવી હતી ।

શ્રીસ્તંભનપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં અષ્ટાહ્નિકા-મહોત્સવ તથા અષ્ટોત્તરીસ્નાત્ર, પ્રભાવના, સ્વામિવાત્સલ્ય, કુમ્ભસ્થાપના અને જ઼઼યાત્રાનો વરઘોઢો વગેરે દરેક પ્રસંગો સ્ખમ્ભાતના શ્રી જૈન-તપાગચ્છ શ્રીસંઘ તરફથી શાસનપ્રભાવના વધે એવી રીતિએ અત્યન્ત ભાવપૂર્વક ઉજવવામાં આવ્યાં હતાં ।

કુમ્ભસ્થાપનાને દિવસે સુશ્રાવક સોમચન્દ પોપટલાલ તરફથી સ્વામિવાત્સલ્ય કરવામાં આવ્યું હતું । આ પ્રસંગે ળ્લવેરી રાયચન્દભાઈ તરફથી શ્રીફ઼લની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી, અને તે પ્રસંગમાં વે હજાર જનસંખ્યાનો સમુદાય હાજર થયો હતો ।

આ પદ સમર્પણના પ્રસંગને શોભાવવા માટે સુમ્ભઈના શ્રીગોઢીપાર્શ્વનાથના મન્દિરના (વિજય-દેવસૂરસંઘની પેઢીના) ઢૂસ્ટીયોમાંથી રા. વ. કાન્તિલાલ ઈશ્વરલાલ જે. પી. ળ્લવેરી, ભાયચન્દભાઈ નગીનભાઈ ળ્લવેરી તથા સૌભાગ્યચન્દ ઉમેદચન્દ ઢોશી ઉપરાંત સુમ્ભઈના ઢ્રીજા આગેવાનોમાંથી સંઘવી નગીનદાસ કરમચન્દ, સંઘવી જીવતલાલ પ્રતાપશી તથા ગાંધી વાઢીલાલ ચત્રભુજ ભાવન-ગરવા઼઼ા વિગેરે, ઉજ્જૈનથી ળગનીરામજી મગનીરામજીવા઼઼ા અમરચન્દ તથા માંગીલાલજી વિગેરે, મહિંદપુરથી ચમ્પાલાલજી રુંઢવાલ, અને અમદાવાદથી લાલભાઈ ગિરધરલાલ ળોટાલાલ તથા રસિકલાલ મોહનલાલ ળોટાલાલ વગેરે વગેરેનું સ્ખમ્ભાતમાં આગમન થયું હતું ।

આ પદ સમર્પણનો મહોત્સવ અને ચાતુર્માસના પ્રસંગોમાં સેવાનો લાભ લેનાર મન્દિર, ઉપાશ્રય, આયંઘીલ઼઼ાતાના દરેક પગારદાર ભાઈ઼઼ેનોને તેઓએ કરેલી સેવાની કદર કરીને સ્વ. શેઠ ઢુલા઼઼ીદાસના સુપુત્રો તથા શ્રીસંઘે સુન્દર પ્રીતિદાન આપીને તેઓને આનન્દિત કરવારૂપ પોતાની ફરજ વજાવી હતી ।

આ ઢ્વિતીય મહોત્સવના નિમિત્તભૂત-સૂત્રોની યોગોઢ્ઢહન ઢ્વારા સકલ શ્રમણસમુદાય સરલ-તાથી આરાઘના કરી શકે તે હેતુથી પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રીના સઢુપદેશથી ઢુહયોગવિધિના પુસ્તકની ઢ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રગટ કરીને સાધુ-સાધ્વીઓને મેટ આપવાનું નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું હતું. તેના સ્વર્ઘ માટે ઉપદેશ આપતાં સ્વ. શેઠ ઢુલા઼઼ીદાસ નાનચન્દના સુપુત્રોએ રૂ. ૭૫૧), તપાગચ્છ જૈનસંઘે રૂ. ૨૫૧), મોગીલાલ મગનલાલ નાળાવટીએ રૂ. ૧૦૧), અમ્બાલાલ પાનાચન્દની ધર્મશા઼઼ા તરફથી હા. કાન્તિલાલ ભાયંચન્દે રૂ. ૧૦૧); અને પરીસ વાઢીલાલ ળોટાલાલે રૂ. ૫૧) મ઼઼ીને ગ્રન્થ સમ્બન્ધી થયેલા સમ્પૂર્ણ સ્વર્ઘના રૂ. ૧૨૫૫) ઢારસો પંચાવન આપીને એ પ્રાંચે જળાણ ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરવાનો લાભ લીઘો, અને પઢવી સમર્પણને પ્રસંગે દરેક સાધુ સાધ્વીને તે ગ્રન્થ મેટ આપવામાં આવ્યો, અને હજુ પળ મેટ અપાય ળે.

આ ચાતુર્માસમાં કારક-પ્રકરણની આનન્દબોધિનીની રચનાનું અને ૧ સિ. હે. બૃ. અવ-
 ચૂર્ણ, ૨ સિ. હે. શ. શાસન ટીકાદ્વય સહિત, તથા ૩ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર
 સ્વસ્માતના ચાતુ- સટીક એ ત્રણ ગ્રન્થોના પ્રૂફ સંશોધનનું કામ ચાલતું હતું । માગસર
 માસની પરિસમાપ્તિ— વદિ ૯-૧૦-૧૧ ના દિવસોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના જન્મ-કલ્યાણકની
 આરાધના શ્રીસંઘસમુદાય સાથે કરવામાં આવી. આરાધના કરનાર ૭૦
 શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ટોળીને જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓએ ત્રણ દિવસ એકાસણાં કરાવ્યાં હતાં ।

આ સાલની શ્રીસિદ્ધચક્ર નવપદની સામુદાયિક-આરાધના ઉજ્જૈનમાં કરાવવાને માટે શ્રી. સિ.
 આ. સમાજને ઉજ્જૈનના શ્રીસંઘ તરફથી શેઠ ઋ. છ. ની પેઢીના કાર્યવાહકો તરફથી આમંત્રણ
 મળ્યું હતું, તથા દેશવિરતિધર્મારાધક સમાજને પણ તેનું અધિવેશન ઓળીના દિવસોમાં ઉજ્જૈ-
 નમાં ભરવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું । ઉપર પ્રમાણેના બે મહાભારત કામો ઉપાડીને તેને સાંગોપાંગ
 પાર પાડવા માટે ઉપરના પ્રસંગો પર ઉજ્જૈનમાં કોઈ પુણ્યશાળી ગુરુમહારાજની હાજરી હોવી
 અત્યંત જરૂરની છે એમ પણ ઉજ્જૈનની શ્રી ઋ. છ. ની પેઢીને નિર્ણય થયું, અને તે જરૂરીયાતને પૂરી
 પાડવાનો વિચાર કરતાં ઉજ્જૈનના સંઘની દૃષ્ટિ સ્વસ્માતમાં બિરાજતા પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ ઉપર
 પડી, કારણ કે છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી પૂજ્યશ્રીએ પોતે તેમજ પોતાના શિષ્યોને ઉજ્જૈનમાં ચાતુ-
 માસો કરી-કરાવીને ઉજ્જૈનના શ્રીસંઘ ઉપર મહાન ઉપકાર કરેલો છે, એટલા માટે પૂજ્યશ્રીને
 સ્વસ્માતથી ઉજ્જૈન પધારવાની ઉજ્જૈનના શ્રીસંઘે જોરદાર વિનંતિ કરી ।

ઉજ્જૈનની વિનંતિ આવી ત્યારે વિહારને લાયક શિયાલાનો કેટલોક સમય તો વ્યતીત થઈ
 ગયો હતો, આવતું ચાતુર્માસ આગમોદ્ધારક-ગુરુદેવ-પૂજ્ય-આચાર્ય-મહારાજની છાયામાં મુમ્બઈમાં
 કરવાનું અત્યાર પહેલાં નિર્ણય થઈ ગયું હતું, અને સ્વસ્માતથી ઉજ્જૈનના ૨૫૦ માઈલના વિહારની
 તો મુશ્કેલી નથી; પરંતુ ઉજ્જૈનથી મુમ્બઈના ૪૭૫ માઈલના સ્થાને ઉનાળાના વિહારની મુશ્કેલી
 બધા મુનિવરોની નજર આગળ તરવરવા લાગી । પૂજ્ય પંન્યાસજીની દૃષ્ટિ આગળ પણ આ અવસરે
 ‘ઘ્યાદ્ર-તટિની’ ન્યાય આવીને ડમો રહ્યો । એક તરફ આટલા લાંબા અને સ્થાને ઉનાળાના વિહાર
 માટે બધા સાધુઓ માટે તો નહિ પણ સાથેના કેટલાક સાધુઓ માટે તો વિચાર કરવો પડે એમ
 હતો, બીજી તરફ આપણા જ ઉપદેશોને પરિણામે કાંઈક સુધરેલા અને ધર્મના કાર્યો કરવામાં
 ઉત્સાહિત થયેલા ઉજ્જૈનના સંઘે આપણી હાજરીની આજ્ઞા રાખીને બે મહાભારત કામો ઉપાડ્યાં;
 અને તે જો આપણી હાજરીના અભાવે રંગે ચંગે પાર ન પડે તો માલવા દેશનો ઉદ્ધાર કરવાના
 આપણા પ્રયત્નને ઘણો ધોકો પહોંચશે, માટે કષ્ટ વેઠીને પણ આ પ્રસંગ પર આપણે ત્યાં પહોં-
 ચવું જોઈએ । આપણા ઉપદેશથી તથા આપણી હાજરીથી ઉત્સાહિત થયેલા ઉજ્જૈનના સંઘે ઉપા-
 ડેલા આ બે મહાન્ પ્રસંગો સાંગોપાંગ પાર પડી જશે તો આપણે કરવા ધારેલા માલવાના ઉદ્ધા-
 રના કાર્યને વમળો વેગ મળશે આવો વિચાર પૂજ્યશ્રીને ઉદ્ભવ્યો અને તે વિચાર સાથેના મુનિઓને

જળાવતાં ઘણા લાભનું કારણ જાણીને યાસ કારણ સિવાયના દરેક સાધુએ ડજૈન આવવાની હા પાડી અને વિહારની તૈયારી કરવા માંડી ।

ડજૈનના સંઘની જોરદાર વિનંતિ અને ત્યાં જવાથી થનારા લાભને સંક્ષેપમાં જળાવવાપૂર્વક ડજૈનના વિહારની આજ્ઞા લઈ આવવા માટે આગમોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્યદેવની પાસે શ્રાવક સોમચન્દ મંગલદાસને વડોદરે મોકલ્યા । અહીંથી જળાવેલી હકીકત ઉપર વિચાર કરીને પૂજ્ય-પાદ આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રીએ ડજૈનના વિહારની આજ્ઞા આપતાં સાથે જળાવ્યું જે “ ડજૈનમાં આ વે કાર્યો સમાપ્ત થયા પછી ડનાઢાનો ટાઈમ અને ડજૈન વિગેરે માઢવાના ક્ષેત્રોની આગ્રહ-ભરી ઑમાસાની વિનંતિઓ હોવા છતાં પળ ઑાતુર્માસ માટે મુમ્બઈ પહોંચી શકાય એમ હોય તો જ ડજૈન તરફ વિહાર કરવો” પૂ૦ ગુરુદેવની આજ્ઞા આવી જવાથી અમારા સમુદાએ ડમ્ભાતથી સં, ૨૦૦૦ના મહા સુદિ ૧૦ ને દિવસે વિહાર કરવાનું નક્કી કર્યું । ડમ્ભાતથી વિહાર કરતાં પહેલાં પૂજ્ય ગુરુદેવની ભક્તિને વશ થઈને ઑન્દ્રપ્રભ સા૦ના આપેલા ઉપદેશથી સુશ્રાવક મૂલચન્દ ઑુલાઢી-દાસ વિગેરે ભાઈઓએ પોતાના ઉપાશ્રયમાં પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરની દર્શનીય ંક પ્રતિકૃતિ ઑીતરાવીને મૂકી । પૂજ્યશ્રીના પુસ્તકોને રાઢવા માટે ડજૈનવાઢા શેઠ છગનીરામ અમરચન્દે અને મગનીરામ માંગીલાલે ંક ંક કવાટ કરાવી આપ્યા તે પળ ઉપરોક્ત ઉપાશ્રયમાં રાઢવામાં આવ્યા ।

૧ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ, ૨ શ્રીજ્ઞાનસાગરજી, ૩ જો હું (શ્રીસુવોધસાગરજી), ૪ શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી, ૫ શ્રીહેમેન્દ્રસાગરજી, ૬ શ્રીઑન્દ્રકાન્તસાગરજી અને ડમ્ભાતથી વિહાર અને ૭ શ્રીઑન્દ્રપ્રભસાગર ં પ્રમાણે સાત સાધુઓએ સં. ૨૦૦૦ ના મહા સુદિ ડજૈન તરફ પ્રયાણ- ૧૦ ને દિવસે ડમ્ભાતથી વિહાર કર્યો । નજીકના ગામોમાં ંક ંક દિવસ રોકાતાં ઑોરસદ મુકામે ત્રણ દિવસ રોકાયા, ત્યાં વ્યાઢ્યાન, પૂજા-પ્રભાવનાદિ થયાં, ત્યાંથી વિહાર કરીને ગોધરે પહોંચ્યાં ત્યાં સુધી ઑોરસદનો શ્રાવકસમુદાય વિહારમાં સાથે રહ્યો હતો । ગોધરામાં ત્રણ દિવસની સ્થિરતા દરમ્યાન વ્યાઢ્યાન પૂજા-પ્રભાવના વિગેરે થયાં હતાં । ત્યાંથી વિહાર કરીને અમે દાહોદ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી ગોધરાના શ્રાવકનો સમુદાય વિહારમાં અમારી સાથે રહ્યો હતો । દાહોદમાં અમે વે દિવસ રોકાયા ત્યાં રાજગઢની વિનંતિ આવવાથી દાહોદથી વિહાર કરીને જ્ઞાનુઆ થઈને રાજગઢ પહોંચ્યા । ગોધરાથી દાહોદ અને દાહોદથી રાજગઢ અથવા રતલામ સુધીના રસ્તામાં જંગલ આવે છે અને તેમાં મીલોના ઢુંપડાં જ આવે છે માટે ં પ્રદેશમાં વિઑરનાર સાધુઓએ અને સાધ્વીઓએ સાવધાનીથી વિહાર કરવાનો છે ।

દાહોદ આવ્યા પછી માઢવામાં જનારા સાધુ-સાધ્વીઓની સગવડ સાઑવવાનો અને વિહારની મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનો પ્રવન્ધ ૧-શેઠ ઋષભદેવજી છગનીરામજીની પેઢી ઢિ. ઢારાઢૂઆ ડજૈન (માઢવા), અને ૨ શેઠ ઋષભદેવજી કેસરીમલજીની પેઢી ઢિ. ઑજારઢાના રતલામ (માઢવા) ની પેઢી તરફથી કરવામાં આવે છે; માટે માઢવામાં જનાર સાધુ-સાધ્વીને તેવી

સગવડની જરૂરત હોય તેઓએ દાહોદ જઈને ઉપરની વે પેઢીમાંથી ગમે તે પેઢીને જળાવવું જેથી તે પેઢી તરફથી લેવા માણસો દાહોદ આવશે અને ઠેઠ સુધી વિહારમાં સાથે રહેશે । આ લખાણમાં જ્યાં ઉજ્જૈનની પેઢી એટલું જ લખાણ આવે ત્યાં ઉપર જળાવેલી (ક્ર. ૦ છ૦) ઉજ્જૈનની પેઢી સમજવાનું વાંચકોએ ધ્યાનમાં રાખવું । રાજગઢના શ્રીસંઘના માણસો પાંચ માઈલ દૂર સુધી સામે આવ્યા હતા અને શાસનની શોભા વધે એવી રીતે વાજતે ગાજતે ઠામ ઠામ ગઠુંલીયો કાઢીને રાજગઢમાં પૂ. પંચાસ-જીનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો । રાજગઢની અમારી પાંચ દિવસની સ્થિરતામાં વ્યાખ્યાન પૂજા અને પ્રભાવના થયાં હતાં અને ઉજ્જૈનમાં થનારી સામુદાયિક આરાધનમાં ભાગ લેનારાઓની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપવાથી રાજગઢના ઘણા ભાવુકોએ ઉજ્જૈન આવવાનું જણાવ્યું । દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય અને સાધારણદ્રવ્ય વિગેરે ધાર્મિક ચાતાઓની ઉપજ અને ચર્ચની વરોવર વ્યવસ્થા સચવાય એટલા માટે એક પેઢીની સ્થાપના રાજગઢમાં થવી જોઈએ એમ આગેવાન શ્રાવકોને જણાવતાં તેઓએ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને રૂ. પાંચેક હજારની મદદના વચનો મળ્યાં, પરંતુ ઉજ્જૈન જવાની અમારે ઉતાવળ હોવાથી તે કામ કોઈ બીજા પ્રસંગે હાથમાં લેવાનું જણાવીને અમારા સમુદાયે રાજગઢથી વિહાર કર્યો ।

આ નવપદની સામુદાયિક આરાધનામાં ભાગ લેવાને માટે ઉજ્જૈનની પેઢીએ હિંદુસ્થાનભરના જૈનોને આમંત્રણ પત્રિકાઓ મોકલી આપી, પરંતુ થનારા ચર્ચની ટીપની શરૂઆત અમારા પહોંચ્યા પછી જ કરવાના તેમના વિચાર જાણીને અમારે વિહારમાં ઉતાવળ કરવી પડી । જ્યારે ઉજ્જૈનથી પાંચ માઈલ દૂર અમારો મુકામ થયો ત્યારે ઉજ્જૈનના આગેવાનો આવી પહોંચ્યા । ફા. ૧-૨ ને દિવસે વર્ષાદ પડ્યો, પરંતુ ફાગણ વદિ ૩ ના અમારા પ્રવેશને દિવસે ઘઘાડ હતો એટલે સવારમાં હૃદયમતવાગમાં શ્રીસિદ્ધાચલજીના દર્શન કરી શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના મન્દિરે આવ્યા; અને ચમત્કારિક શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના દર્શન તથા સ્તવના કરીને કૃતાર્થ થયા । સામૈયાની શરૂઆત ત્યાંથી થવાની હોવાથી ત્યાં ચાતુર્માસ રહેલા પૂજ્ય પંચાસપ્રવરના તપસ્વી શિષ્ય શ્રીધર્મસાગરજી આદિ ઠાળા× ૧૦ તથા શ્રી સંઘનું આગમન થયા પછી અમૂત-પૂર્વ-સામૈયાનું પ્રયાણ થયું । શાસનની શોભા વધે એવા હેતુથી રાખવામાં આવેલા હાથી ઘોડા નિશાન ઢંકા અને વેન્ડવાજા વિગેરેથી સામૈયાની શોભા ઘણી જ વધી ગઈ હતી । વરઘોડામાં શહેરના નવાપુરાના તથા દૌલતગંજના અને બહારગામથી આવેલા જૈનોની તથા જૈનેતરોની થયેલી ભારે મેદની સાથે પૂ. પંચાસજીનો પ્રવેશ થયો, માર્ગમાં અનેક સ્થળોએ ચાંદી-સોનાના સ્વસ્તિકો રૂપયા અને ગીનીથી થયેલી ગઠુંલીઓ અને ગુરુપૂજનની ઉપજ રૂ. ૪૦૦) ઉપરાંત થઈ હતી । શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના મન્દિરેથી સામૈયું નીકળીને ગોપાલ-મન્દિર, બડાસરફા, સતી-દરવાજા, દૌલતગંજ, પટનીબાજાર અને છોટાસરફા થઈને ચારાકૂઆને

× ૧ શ્રીધર્મસાગરજી, ૨ શ્રીદર્શનસાગરજી, ૩ શ્રીન્યાયસાગરજી, ૪ શ્રીઅભયસાગરજી, ૫ શ્રીશાન્તિસાગરજી, ૬ શ્રીપ્રમોદસાગરજી, ૭ શ્રીપ્રેમસાગરજી, ૮ શ્રીકનકસાગરજી, ૯ શ્રીજિતેન્દ્રસાગરજી અને ૧૦ શ્રીઉદયસાગરજી ।

ઉપાશ્રયે પહોંચ્યા પછી સામેયાનું વિસર્જન થયું હતું । ઉજ્જૈનમાં તે અવસરે શ્રીહીરસૂરિજીના ઉપાશ્રયને નામે ઓઠાવાતા બડા-ઉપાશ્રયમાં ત્રિસ્તુતિક-સમ્પ્રદાયની ત્રણ સાધ્વીઓ હતી । છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષથી જૈન શ્રે. મૂ. પૂજક સમ્પ્રદાયના વિદ્વાન્ અને ક્રિયાપાત્ર સાધુઓના ઉપરાઉપરી આવાગમન અને ચાતુર્માસો ઉજ્જૈનમાં થવાથી, અને તેઓના વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી તથા સમયાનુસાર ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રપાલનથી; સ્થાનકવાસિ-સમ્પ્રદાયના ઘણા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ મન્દિરમાર્ગી બની ચૂક્યા હતા । તેવામાં વઢી માઠવા-પ્રાંતમાં અમૂતપૂર્વ થનારા આ મહોત્સવમાં આજી માઠવા દેશના ગામો ગામથી તેમજ મેવાડાદિ દેશમાંથી આવનારા મન્દિરમાર્ગી શ્રાવકોની સાથે ઘણા સ્થાનકવાસીઓ પણ આવશે, અને આજી આકર્ષક-મહોત્સવથી આકર્ષાઈને મૂર્તિપૂજક સમ્પ્રદાયના પ્રશંસક તથા અનુરાગી બની જશે તો આ પ્રાન્તના સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાયને ઘણો મોટો ધોકો પહોંચશે એમ જાણીને; સ્થાનકવાસિ સમ્પ્રદાયના ચોથમલજી નામના સાધુ પોતાના પરિવારને લઈને ઉજ્જૈનમાં આવી પહોંચ્યા હતા । પોતાના સમ્પ્રદાયના માણસોને સામા પક્ષના મહોત્સવમાં જવાનો સમય જ ન મળે એ હેતુથી સવારના અને વપોરના ટાઈમે તેણે વ્યાખ્યાન વાંચવાનું શરૂ કર્યું । એક તો નહિ જોણું જોવાનો અવસર મળે તો સ્વાભાવિક જ સૌનું મન લલચાય એવી અનેક પ્રકારની વિશેષતાઓ આ મહોત્સવમાં હોવાથી અને ચોથમલજીનું વ્યાખ્યાન તો તે સમ્પ્રદાયવાળાઓએ ઘણી વખત સાંભળેલું હોવાથી ચોથમલજીની ધારણાને નિષ્ફળ પ્રાયઃ બનાવીને ઘણા સ્થાનકવાસીઓએ આ મહોત્સવમાં ઉલટમેર ભાગ લીધો, અને કેટલાક સાધન-સમ્પન્ન સ્થાનકવાસીઓએ તો આ મહોત્સવના કોઈ ને કોઈ પ્રસંગમાં યથાશક્તિ દ્રવ્ય ચર્ચીને પણ લાભ લીધો હતો । ચૈત્ર સુદિ ૧૩ ના રથયાત્રાના વરઘોડાના ટાઈમે પણ ચોથમલજીએ વ્યાખ્યાન રાખેલું છતાં થોડા ચૂસ્ત-સ્થાનકવાસિઓ સિવાયના આજી સ્થાનકવાસિ-સમુદાયે વરઘોડામાં હાજરી આપી હતી । આ વરઘોડામાં શ્રીવિદ્યાવિજયજી આદિ ઠાણાં ૩ અને સાધ્વીશ્રી તિલકશ્રીજીના સમુદાયના મનોહરશ્રીજી આદિ ઠાણાં ૬ સાધ્વીઓ પણ આવ્યાં હતાં ।

શ્રીનવપદનું સામુદાયિક-આરાધન સુન્દરરીતિએ થઈ શકે એ હેતુથી ચારાકૂઆમાં આવેલી શ્રીસિદ્ધચક્ર-આરાધન-તીર્થની વિશાળ-જગ્યામાં મંડપ વિગેરેની ગોઠ-ઉજ્જૈનમાં સામુદાયિક વળનું કામ ચૈત્ર સુદિ ૧ સુધીમાં સમ્પૂર્ણ થઈ ગયું । દેરાસરમાં ઘણા આરાધના વિગેરે માણસો વેસી શકે તે માટેના બાંધકામ, અને કપડવંજ મુકામે કરેલા દેખાવોની ગોઠવણ માટે શ્રીચન્દ્રપ્રભુના મન્દિરની સામેની જગ્યામાં તાત્કાલિક માઠ બાંધીને બધા દેખાવોની ગોઠવણ કરવામાં આવી । સિદ્ધચક્રારાધન-તીર્થના મુખ્ય-મંડપ ઉપરની અગાશીમાં શ્રીસિદ્ધાચલજીના દેખાવની અને શ્રીચન્દ્રપ્રભુના મન્દિર સામે શ્રીપાલમહારાજાનો ચમ્પાનગરીમાં પ્રવેશ, રાજ્યાભિષેક, રાજ્યકચેરી અને વારાંગનાના નાષ વિગેરેની રચના-ગોઠવણ એવી સુન્દર અને આકર્ષક કરવામાં આવી હતી કે રાતના ટાઈમે વિજઢીક-

રોશનીમાં દર્શનાર્થે આવનારાઓની આઠ વાગ્યાથી થતી મેદની એક વાગ્યા સુધી ચાલુ રહેતી હતી । મંડપમાં સાંજનું પ્રતિક્રમણ થઈ ગયા બાદ તુરત જ મન્દિરના અને શ્રીપાઠરાજાના રાસના લગભગ દર્શનીય વધા પ્રસંગોનો બોધ કરાવનારાં પડદાઓ અને બોધદાયક લખાણોવાળા બોર્ડોના દર્શન કરવા તથા વિજલીક-રોશનીને નિહાળવા આવનારાઓની શરૂઆત થતી । મૂળ મન્દિરમાં પ્રવેશ કરી, જિનેશ્વરના દર્શન કરી, ઉપર ચઢી વધી રચનાઓ નિહાળીને ચન્દ્રપ્રભુના મન્દિરમાં ઉતરી દર્શન કરીને બહાર નીકળવાનું હતું, અર્થાત્ દર્શન કરવા આવનારાઓને પ્રવેશ કરવાનો અને નીકળવાનો માર્ગ જૂદો જૂદો રાખવામાં આવ્યો હતો કે જેથી કરીને વધાને દર્શન કરવામાં સરલતા થાય । ઉજ્જૈનમાં જ નહિ પરન્તુ આજ્ઞા માલવા દેશમાં આવો મહોત્સવ પહેલાવહેલો જ હોવાથી લગભગ ૨૫૦ ગામના માણસો આ પ્રસંગે ઉજ્જૈનમાં આવેલાં હતાં અને શહેરના એકલા જૈનો જ નહિ પણ જૈનેતરો પણ દર્શન કરવામાં સામેલ હોવાથી રાત્રિના ચાર કલાક સુધી દર્શકોની ઇટલી વધી મીઠ રહેતી હતી કે ઉપરથી થાણી પડે તો પણ તે જમીન પર નહિ પહોંચતાં જનસમુદાયની ઉપર જ ફોલાઈ રહે ઇટલી સંકીર્ણતા રહેતી હતી ।

બહારગામથી આવેલા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને ઉતરવા માટે શહેરની વધી ધર્મશાળાઓ અને શહેરમાં તથા પ્રીગંજમાં કેટલાક ગૃહસ્થોના મકાનો રોકવામાં આવ્યા હતા, પરન્તુ તેટલામાં સમાવેશ થઈ શકે એમ ન હોવાથી સ્ટેશન પાસે આવેલી દૂધતલાઈની વિશાળ-જગ્યામાં દૂધતલાઈમાં આવેલી ધર્મશાળા સામે શ્રીસિદ્ધચક્રનગરની રચના કરીને લોકોને ઉતારવામાં આવ્યા હતા । આ મહોત્સવના દર્શનાર્થે આવનારાઓને માટેના સ્વામિવાત્સલ્યના જમણનો પ્રવંધ પણ ત્યાં ધર્મશાળામાં કરવામાં આવ્યો હતો । આયંબીલ નહિ કરનારા દરેક યાત્રાલુઓ માટે જમવાની ત્યાં ગોઠવણ કરેલી હતી અને જમનારાઓની ગણતરી કરવાથી પ્રથમના પાંચ દિવસોમાં લગભગ ૧૫૦૦૦ પન્દર હજાર મનુષ્યોએ સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લીધો હતો, પરન્તુ ઉત્તરોત્તર યાત્રાલુઓની સંખ્યામાં વધારો થતો રહેવાથી છેલ્લા પાંચ દિવસોમાં સ્વામિવાત્સલ્યનો લાભ લેનારની સંખ્યા વધીને ૨૭૦૦૦ સત્તાવીસ હજાર સુધી પહોંચી ગઈ હતી । વિધિપૂર્વક નવપદની આરાધના કરનારાઓ માટેના આયંબીલને રસોડે આયંબીલ કરનારાઓની નવ દિવસની કૂલ સંખ્યા આસરે ૩૫૦૦) પાંત્રીસો ઉપરાંતની થઈ હતી ।

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધચક્ર-નગરમાં સમવસરણની રચના કરવામાં આવી હતી, અને દેશ-વિરતિ-ધર્મારાધક-સમાજના અધિવેશનના વ્યાખ્યાન-મંડપની રચના પણ ત્યાં જ કરવામાં આવી હતી; તથા ચોકી પહેરાનો અને પોલીસનો સારો વંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો ।

આ આરાધનામાં તથા દે. વિ. ધ. સ. ના અધિવેશનમાં ભાગ લેવા માટે અમદાવાદ, મુમ્બઈ, સુરત અને જામનગર વિગેરે ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનોના યાનપાન અને ઉતા-

રાની સગવડ અમદાવાદવાળા વવામાઈ સુબોધચન્દ્રે પોતાના પ્રીંગંજના બંગલામાં કરીને સ્વામિ-માઈની ભક્તિનો સુન્દર લાભ લઈને ઉજ્જૈનના શ્રીસંઘને મહત્ત્વની સહાયતા કરી હતી । આ કાર્યમાં વધુ સારો ભાગ લેનાર તેમના ભાગીદાર હુંગરશીમાઈ પળ હતા । આ આરાધનાના દિવસોમાં દે. વિ. ધ. સ. ના અધિવેશનમાં ભાગ લેવા માટે પ્રતિનિધિઓ તથા અધિવેશનના વરાયલા પ્રમુખ અમદાવાદનિવાસિ-શ્રીયુત્-પુંજામાઈ દીપચંદ વિગેરેનું અને માઝવાના શ્રીનવપદ-આરાધક-સમાજના પ્રમુખ વદનાવરનિવાસિ-શ્રીયુત્-નન્દરામ ચોપડા વિગેરેનું ઉજ્જૈનમાં શુભાગમન થયું ।

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના ઉપદેશથી આ મહાભારત કાર્યના સ્વર્ચને માટે ટીપ કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવતાં એકલા લોઢા સાથ (દસા ઓસવાલ) તરફથીજ. રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર હજાર ભરાયા, અને વીજા સાથ વાળાઓના રૂ. ૭૦૦૦) સાત હજાર મઠી ઉજ્જૈનના સંઘ તરફથી રૂ. ૧૯૦૦૦) ઓગળીસ હજાર ભરાયા । મુમ્બઈ, અમદાવાદ, જામનગર અને સુરતના સંઘો તરફથી રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર હજાર અને માઝવાના ઉજ્જૈન સિવાયના સ્થાનોમાંથી રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજાર ઉપરાંત ભરાયાથી કૂલ રૂ. ૩૬૦૦૦) છત્રીસ હજાર ઉપરાંતની ટીપ થઈ । જૂદા જૂદા દિવસના આયંબીલ, પૂજા, સ્વામિવાત્સલ્ય, અત્તરવાયણા (પારણા ઓઢીની શરૂઆતના આગલા દિવસના જમણ) અને પારણા વિગેરે કાર્યોના લાભ લેવાને માટે આદેશ લઈને જૂદી જૂદી વ્યક્તિ તરફથી તે શુભ કાર્યો કરવામાં આવ્યાં હતાં ।

આ નવપદ-સામુદાયિક-આરાધના અને શ્રીદેશવિરતિ-ધર્મારાધક-સમાજના અધિવેશન વિગેરે કાર્યોમાં કૂલ રૂ. ૧૫૭૦૦૦) એક લાખ સપ્તાવન હજાર ઉપરાંત સ્વર્ચ થયો । આ પ્રસંગે ઉજ્જૈનના પાંચે જિનમન્દિરોમાં સમારકામ તથા રંગરોગાન કરાવવામાં રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર લગભગનો સ્વર્ચ શ્રીસિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજે કરાવી મહત્ત્વપુણ્ય હાંસલ કર્યું હતું । ચૈ. સુ. ૧૩ ને દિવસે ૫૬ દિક્કુમારિકાઓની અને મેરુશિખર પરના ૨૫૦ અઢીસો અભિષેકની અને શ્રીમહાવીર-જન્મ-કલ્પણકના વરઘોડાની બોલીઓથી તથા નવ દિવસની આંગી, પૂજા, આરતિ અને સંગઢદીવાની બોલીઓથી દેવદ્રવ્યમાં લગભગ રૂ. ૧૧૦૦૦) અગીયાર હજારની આવક થઈ હતી । માઝવા શ્રીનવપદ-આરાધક-સમાજને પળ લગભગ રૂ. ૭૦૦૦) સાત હજારની મદદ મઠી હતી ।

ધારમાં તથા કાનવનમાં પૂજ્ય પંન્યાસજીને હાથે થનારી પ્રતિષ્ઠાઓના દિવસો નજીકમાં જ આવતા હોવાથી ઉજ્જૈનના આ બન્ને શાસનપ્રભાવક-મહોત્સવો સમાપ્ત ધારમાં તથા કાનવ- થતાં ચૈ. વદ ૧ ના દિવસે જ પૂજ્યશ્રીએ સપરિવાર ઉજ્જૈનથી વિહાર નમાં પૂજ્યશ્રીએ કરા- કર્યો અને હૃદયમત વાગમાં પધાર્યા । ત્યાં સંઘ તરફથી નવાણુંપ્રકારી પૂજા વેલી પ્રતિષ્ઠા— મળાવવામાં આવી અને વીજે દિવસે સુશ્રાવક કેસરીમલજી જેઠમલ-જીના મકાનમાં પૂજ્યશ્રી પધાર્યા । ત્યાં વ્યાખ્યાન, પૂજા, પ્રભાવના અને

આંગી વિગેરે શુભ કાર્યો થયાં હતાં । પાંચેક વર્ષ ઉપર પૂ. પં. ના ઉપદેશથી દરેક ઘર દીઠ રૂ. ૧૨) બાળું સાધારણ યાત્રામાં આપવાનો જે ઠરાવ થયેલો અને પાછળથી તે બાબતમાં લોઢા-સાથમાં વિક્ષેપ થવાથી વિક્ષેપ-પાડનારો તે ઠરાવ દરેકને અનુકૂળ ન હોવાથી વન્ને પક્ષની સમ્મતિપૂર્વક હવેથી દરેક ઘરવાળાએ ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૧| સવા એકત્રીસ સાધારણ યાત્રામાં આપવા એવો ઠરાવ કરાવીને પૂજ્યશ્રીએ લોઢાસાથમાં સંપ કરાવ્યો હતો । ઉજ્જૈનના સંઘના કેટલાંક કાર્યોને અંગે અઠવાડીયું રોકાઈને શ્રેષ્ઠિ કેસરીમલજી-જેઠમલજીને બંગલેથી વિહાર કરી ચારાકૂળ શ્રીસિદ્ધચક્ર-ભગવાનના દર્શન કરી પ્રીગંજમાં આવેલા શ્રેષ્ઠિ બબાભાઈ-સુબોધચન્દ્રના બંગલામાં પૂજ્ય પંન્યાસજી સપરિવાર પધાર્યા અને મંગલિક સંભળાવ્યું । શ્રીફલની પ્રભાવના, ગુરુપૂજન અને સ્વામિવાત્સલ્ય થયા પછી સાંજના વિહાર કરી ત્રિવેળી ઉપર મુકામ કરવામાં આવ્યો, ત્યાં પળ સ્વામિવાત્સલ્ય થયું હતું । ધારની પ્રતિષ્ઠાને અંગે ત્યાંના સંઘની જલ્દી ધાર પધારવાની માંગણી હોવાથી બીજે દિવસે સાંજના ત્રિવેળીથી વિહાર કરીને એક ગામની સમી-પમાં ચેતરમાં અમારા સર્વઠાણાનો પડાવ રહ્યો, સાથે ઉજ્જૈનના પંદરેક આગેવાન શ્રાવકોનો મુકામ પળ હતો । સવારે તેઓ અમારાથી છૂટા પડીને ઉજ્જૈન જવાના હોવાથી રાતના ટાઈમે ધણી જ્ઞાનગોષ્ઠિ થઈ હતી । ત્યાંથી સવારમાં વિહાર કરીને પૂજ્ય પંન્યાસજી આદિ ક્લેષ્ઠાણા ૮ સાવેર (હોલ્કર સ્ટેટ) પહોંચ્યા, અને સાથેના શ્રાવકો ઉજ્જૈન તરફ રવાના થયા । સાવેરના શ્રાવકોએ વાજતે-ગાજતે પ્રવેશ કરાવ્યો, ત્યાં વ્યાખ્યાન અને પૂજા ઉપરાંત ‘ સાચું સુખ અને લઈ જવા લાયક વીજો ’ એ વિષય ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાન પળ રાખવામાં આવ્યું હતું । અમારા સાધુઓને ઇન્દોર પધારવાની વિનંતિ કરવા ઇન્દોરથી ઘેવરમલજી, જુહારમલજી રાંકા, નેમિચન્દ્રજી અને ચન્દ્રકુમાર સાવેર આવ્યા હતા, અને વિનંતિ કરીને પાછા ગયા હતા । બીજે દિવસે વિહાર કરીને આજ્ઞા માલવા દેશમાં વ્યાપાર અને વરતીની અપેક્ષાએ મુખ્ય ગણાતા હોલ્કર-સ્ટેટની રાજધાની-રૂપ ઇન્દોર અમે પહોંચ્યા । ઇન્દોરના શ્રીસંઘે ચાતુર્માસને માટેના આચાર્યાદિકના પ્રવેશની માફક હાથી, હંકા, નિશાન અને વેન્ડવાજા સહિત અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । ઠામ ઠામ ગહુલીયો થવાથી રૂ. ૬૫) પાંસઠની ઉપજ થઈ હતી । સવારના નવ વાગ્યાથી તોપખાનેથી સામૈયાની શરૂઆત થઈ તે બહાસરાફા, છોટાસરાફા વિગેરે મુખ્ય મુખ્ય બજારોમાં ફરીને પીપલીબજારના નૂતન-ઉપાશ્રયે પહોંચીને વિસર્જન થયું । ચૈ. વ. ૧૩ અને ૧૪ ના રોજ મનુષ્યજીવનમાં ધર્મની કિમ્મત ઉપર વ્યાખ્યાન થયા પછી શ્રીસંઘ તરફથી ગુરુપૂજન કરવામાં આવ્યું હતું । ઇન્દોરથી વિહાર કરીને નાવડા ગયા, ત્યાં સાથે આવેલા ઇન્દોરના સંઘ તરફથી સ્વામિવાત્સલ્ય થયું હતું । ત્યાંથી કાલીયાલી થઈને બેટમા જવાનું થયું । અહીં સુધી સાથે આવેલા ઇન્દોરના સંઘે આ

* ૧ પૂજ્યપંન્યાસ પ્રવરશ્રીજી । ૨ મુનિશ્રીજ્ઞાનસાગરજી । ૩ હું (સુબોધસાગરજી) । ૪ મુનિશ્રીપ્રમોદસાગરજી । ૫ મુનિશ્રીહેમેન્દ્રસાગરજી । ૬ મુનિશ્રીચન્દ્રકાન્તસાગરજી । ૭ મુનિશ્રીચન્દ્રપ્રભસાગર । ૮ મુનિશ્રીચન્દ્રવર્મસાગર ।

ચાતુર્માસ ઇન્દોરમાં કરવાની આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી, જવાબમાં પૂજ્યશ્રીએ જણાવ્યું જે “ પૂજ્ય-આચાર્યદેવની આજ્ઞા છે કે ચાતુર્માસ મુમ્બઈમાં જ કરવાનું છે, છતાં પણ કોઈ સંયોગવશાત્ જો માલવામાં જ રહેવાનું થશે તો તમારી વિનંતિને સફળ કરવાનું લક્ષ્યમાં રાખશું ” આવો જવાબ સાંભળીને ત્રણ થયેલો ઇન્દોરનો સંઘ પૂજ્ય પંન્યાસજીની પ્રતિકૃતિને ઇન્દોરના ઉપાશ્રયમાં દર્શનાર્થે મૂકવાનું જણાવીને ઇન્દોર રવાના થયો । વેટમાથી વિહાર કર્યો, ત્યારે એક મુકામ સુધી અમને વળાવવા વેટમાનો સંઘ આવ્યો । બીજો મુકામ અમારો ગુણાવદમાં થયો ત્યાં ધારના સંઘના માણસો સામા આવ્યા હતા । બીજે દિવસે અક્ષયતૃતીયાને રોજ શાસનની પ્રભાવના વધે એવી રીતે રાવ્યના ઘેઠ વિગેરે સામગ્રીઓ સહિત વાજતે-ગાજતે ધારમાં અમારો પ્રવેશ થયો । આ શહેર ધાર સ્ટેટની રાજધાની હોવા છતાં જૈન શ્વે. ના ઘરો અહીં ૨૫) જ છે, છતાં સામૈયામાં થયેલી ગહુંલીયોમાં રૂ. ૨૫) પચીસની આવક થઈ હતી । વૈ. સુ. ૬ ની પ્રતિષ્ઠામાં લાભ લેવા માટે રજ્જૈનના કેસરીમલજી જેઠમલજી, છગનીરામજી મગનીરામજી, સીતારામજી મંવરલાલજી અને નન્દરામજી બાગમલજી યાત્રીયાને, વડનગરના કનકમલજી ચોધરીને, રતલામના રતિ-ચન્દજી બોરાળા, શ્રીઋષભદેવજી કેસરીમલની પેઢીને; અને ઇન્દોરના નથમલજી શેલાવત, લાલચન્દજી નાગોરી, નેમચન્દજી ઓસવાલ, ઘેવરમલજી અને કઢૈયાલાલજી મંડારીને; ધારના શ્રીસંઘ તરફથી તાર કરવામાં આવ્યા હતા તેથી પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ધારવા કરતાં જૈનોની ઉપસ્થિતિ સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને ગાદીનશીન કરવા વિગેરેની બોલીની ઉપજ રૂ. ૩૮૯૧) આઢત્રીસો એકાણની થઈ હતી । ધારમાં આવતાં જતાં સાધુ-સાધ્વીઓને પડતી વિહારની મુશ્કેલીઓને ટાળવા અને વિહારમાં સહાયતા કરવા માટે ફંડ કરવાનો ઉપદેશ આપતાં રૂ. ૧૬૫૧) સોળસો એકાવનની ટીપ થઈ । શાન્તિસ્નાત્ર તથા આરતિ પૂજાની બોલીના રૂ. ૩૦૦) ત્રણસોની આવક મંડારમાં થઈ । ધાર શહેરમાં પોરવાડોના નિવાસ ગણાતા વનીયાવાડમાં થઈને પશુ-પંખીને લઈને જવાની કોઈ પણ માંસાહારીને ઘણા કાઢથી રાજ્ય તરફથી મનાઈ છે, કદાચ કોઈ ભૂલથી પણ લઈ જાય તો તે ‘પશુ-પંખીઓને વગર કિંમતે પાંજરાપોલમાં આપી દેવાં પડે છે ’ એવો પરવાનો મળેલો છે, તે નિયમના પાલનની દેખ-રેખ ધારનું ‘ જીવદયામંડલ ’ કરે છે તેની તથા પાંજરાપોલની મદદ માટેની ટીપમાં રૂ. ૨૦૦૦) વે હજારની રકમ મરાઈ હતી ।

ધારની પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર આજુબાજુના પચીસેક ગામોના માણસો આવ્યા હતાં, તેઓને જમવા માટે આઠ દિવસ સુધી રસોડું ચાલુ હતું । પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવને અંગે રથયાત્રાના વે વરઘોડા કાઢવામાં આવ્યા હતાં, અને નવકારશીના ત્રણ જમણ થયા હતાં । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગે રાત્રિજગા વિગેરેમાં ભાગ લેનારી શ્રાવિકાને દરેક લઘાણીમાં વાટકી, પવાલાં, કપ, રકાબી અને થાલી-ત્રૂમચા આસરે રૂ. દશેકની કિંમતના મળ્યાં હતાં । કોઈ પણ મંદિર ઉપર કલશ

ચઢાવનાર પાસેથી અમુક ટેક લેવાનો ધારસ્ટેટમાં નિયમ હતો, તે નિયમાનુસાર બદનાવરના જૈનમંદિર ઉપર કઢશ ચઢાવનાર પાસેથી રૂ. ૪૦૦) ચારસો અગાડ લેવામાં આવ્યા હતા, પરન્તુ ગઢુલાલજી પોરવાડની કાર્યદક્ષતા અને કુનેહભરી કોશિષથી આ ટેક લેવાનો નિયમ ધાર-સ્ટેટે રદ કર્યો હતો; અને બદનાવરવાઢાને રૂ. ૪૦૦) ચારસો પાઢા આપવાનું થયું હતું । ધ્વજા-દંડ અને કઢશ પર પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરનું નામ અને પ્રતિષ્ઠાના દિવસ-વાર વિગેરેનો લેખ લખવામાં આવ્યો છે । ધાર શહેરમાં માલવી-શ્રાવકો અને પોરવાડ શ્રાવકોમાં બાવીસ વર્ષથી પરસ્પર ક્લેશ ચાલતો હતો તે પૂજ્યશ્રી ધણી મહેનત કરીને બન્ને પક્ષને સમજાવીને સમ્પ કરાવ્યો હતો, જેથી આ પ્રતિષ્ઠાના દરેક કાર્યમાં બન્ને પક્ષો ઘણા જ ઉત્સાહથી ભાગ લેને પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગને દીપાવ્યો હતો । ધારથી વૈ. સુ. ૯ ને રોજ પૂજ્યશ્રી પરિવાર સહિત વિહાર કર્યો, રાજગઢ-વાઢા સુશ્રાવક કેસરીમલજી પોતાના કુટુમ્બ સહિત વિહારમાં સાથે રહ્યા હતા । ત્રીજે દિવસે અમે બધા પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગને લેને કાનવન પહોંચ્યા । વૈ. સુ. ૧૨ ને રોજ ભગવાનને ગાદી પર વિરાજમાન કરવામાં આવ્યા, અને તેની બોલીના તથા ધ્વજાદંડ અને કઢશ ચઢાવવાની બોલીના રૂ. ૫૦૫૧) પાંચ હજાર ને ઇકાવનની દેવદ્રવ્યાદિમાં ઉપજ થઈ । પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાની હાજરી સમયાનુસાર સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી । આ પ્રસંગે બે દિવસની નવકારશી કરવામાં આવી હતી । વિહાર કરી પાઢા ધાર આવ્યા ત્યારે ઇન્દોર-શ્રીસંઘના માણસો ચાતુર્માસની વિનંતિ કરવા આવી પહોંચ્યા, પરન્તુ મુમ્બઈ જવાનું નિશ્ચિત થઈ જવાથી તેમની વિનંતિ સ્વીકારાઈ નહિ; તેથી તેઓ નિરાશ થઈને પાઢા ઇન્દોર ગયા । અમે ધારથી વિહાર કરીને નાલઢા થઈને માંડવગઢ તીર્થની યાત્રા ઇ ગયા । ત્યાંની કેટલીક પ્રાચીન જગ્યાઓ જોઈને યાત્રા કરીને ઘણો જ આનન્દ અનુભવ્યો । તથા ઇક વચ્ચતના ભવ્ય જાહોજલાલીવાઢા માંડવગઢની આજની આવી ચંડિયેરદશા જોઈને મનુષ્યોની ચઢતી-પઢતી-દશા નજરોનજર જોઈને કાંઈક સંવેગદશામાં વધારો થયો, અને “ નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ ” ઇ કવિની ઉક્તિનું રહસ્ય અનુભવમાં આવ્યું । માંડવગઢથી વિહાર કરીને ૨॥ માઈલનો ઘાટ ઉતરી ૪॥ માઈલનો પંથ કાપી તારાપુર મુકામે પહોંચ્યા । તારાપુરમાં આવેલા ઇક પ્રાચીન મન્દિરની પ્રાચીનતાનું બારીકાઈથી અવલોકન કર્યું, વર્તમાનમાં સવાલાચ દોઢલાચ રૂ. ચરચતાં પળ નહિ બાંધી શકાય ઇવા સુન્દર લાલપત્થરથી બાંધવામાં આવેલા આ મન્દિરમાં આવેલા આ ઘુમટમાંની પુતલીયો અને કોતરણીનું કામ જોઈને આવૂજીનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી । મૂર્તિ વિનાના આ મંદિરમાંનો શિલાલેખ બાંચતાં વિ. સં. ૧૫૫૨ માં આ મન્દિરની પ્રતિષ્ઠા થયાનું જણાયું । મન્દિરની નજીકમાં જ સૂર્યકુંડ આવેલો છે અને આસપાસની વૃક્ષરાજીથી આ મન્દિરનું સ્થાન કોઈ તીર્થસ્થાનની માફક આનન્દ અને શાન્તિજનક હોવાનું જણાયાથી પૂજ્યશ્રી વિચાર કર્યો કે “ આ તીર્થતુલ્ય મન્દિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન મારે અવશ્ય કરવો જ જોઈ ઇ ”

તારાપુરમાં ડઝ્જૈનવાળા છગનીરામ મગનીરામના સુપુત્રો અને ધારના શ્રાવકો તરફથી સ્વામિ-વાત્સલ્યનું જમણ થયું હતું । તારાપુરથી વૈ. વ. ૩ ને રોજ વિહાર કરીને મુમ્બઈ આગરાડની સડક ઉપર આવેલા ધામણોદગામમાં અમે પહોંચ્યા । તે ગામમાં કેટલાક દિગમ્બર જૈનોની વસ્તી હતી, ધામણોદથી સાડીત્રણસો માઈલ ઉપરાંત મુમ્બઈનો રસ્તો છે । તારાપુરથી આગલ સવાસો માઈલ દૂર આવેલા શીરપુર સુધીના રસ્તામાં જૈનોની વસ્તીવાળું એક પળ ગામ આવતું નથી તેમ રસ્તો પણ કેટલોક પહાડી અને વિકટ આવે છે ।

માંડવગઢથી અમારો વિહાર થયા પછી ત્યાંના કાર્યવાહકોએ શીરપુર સંઘના આગેવાન સુશ્રાવક-લીલાચન્દ-ગુલાબચન્દને તાર કરીને તથા પત્રથી અમારા શિરપુર આદિ ગામોના વિહારની સ્થળ આપેલી હોવાથી શીરપુરથી ૫૦ માઈલ દૂરના મુકામે સંઘોએ લીધેલો અમારી સામે શીરપુરના આગેવાનો આવ્યા હતા, ત્યાં સુધીના વિહારમાં પુનિત લાભ- અમારી સાથે ડઝ્જૈનના શ્રીસંઘના માણસો હતાં । શીરપુરના આગેવાનો અમને શીરપુર લઈ જવા માટે આવી પહોંચ્યા એટલે ડઝ્જૈનના માણસો પોતાના વતન ગયા અને અમારા સાધુઓએ શીરપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું । વૈ. વ. ૧૩ ને રોજ શાસનની પ્રભાવના વધે એવી રીતના ઠાઠમાઠથી શીરપુરમાં અમારો પ્રવેશ થયો । શીરપુરમાં મુખ્ય મંદિર શ્રીપદ્મપ્રભુજીનું છે અને બીજું શ્રીસુમતિનાથજીનું છે । શીરપુરના શ્રાવકોમાં મોટો ભાગ પાટણના નિવાસિઓનો છે તે બધાની દેવ-ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ અને ભક્તિ અનહદ છે । શીરપુરમાં પાંચ દિવસની અમારી સ્થિરતામાં આંગી પૂજા અને પ્રભાવના થયાં ઉપરાંત ખાનદેશમાંથી માંડવગઢ થઈને માલવામાં અને માલવામાંથી માંડવગઢ થઈને ખાનદેશમાં જતાં આવતાં સાધુ-સાધ્વીઓની સગવડ અને વિહારના પ્રબન્ધ માટેના ફંડનો અસરકારક ઉપદેશ પૂજ્ય પંન્યાસશ્રીએ આપ્યો, તેની અસર ઘણી સુંદર થવાથી તુરંતજ રૂ. ૫૫૦૦) સાડીપાંચ હજાર ઉપરાંતની ટીપ ભરાઈ ગઈ । જે. સુ. ૨ ની સાંજના જ્યારે શીરપુરથી અમારો વિહાર થયો ત્યારે વઢાવવા માટે આજના ગામના શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ અને છોકરાં-છોકરીઓ પણ કેટલેક દૂર સુધી આવ્યાં હતાં, અર્થાત્ ભક્તિવાળું-ધર્મની લાગણીવાળું શીરપુર ગામ છે । શીરપુરમાં શ્રીવિજયવિજ્ઞાનસૂરિજીનું ચાતુર્માસ નક્કી થઈ ગયું હોવા છતાં અમને ચાતુર્માસ કરવાની શીરપુરના સંઘે વિનંતિ કરી હતી । શીરપુરથી ધૂલીયા સુધીના ૩૬ માઈલના વિહારમાં શીરપુરના આગેવાનો અમારી સાથે વઢાવવા આવ્યાં હતાં । ધૂલીયાના શ્રીસંઘ ઉપર મુમ્બઈથી શેઠ મૂલચંદ બુલાખીદાસે તાર કરીને અમારા ધૂલીયા પહોંચવાના સમાચાર જણાવી દીધેલા હતા, એટલે જેઠ સુદિ ૫ ને દિવસે ધૂલીયાના શ્રીસંઘે વાજતે ગાજતે અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । બે દિવસની અમારી સ્થિરતામાં વ્યાખ્યાન, પૂજા, પ્રભાવના વિગેરેનો લાભ પણ સારા પ્રમાણમાં લીધો । પશ્ચિમ ખાનદેશમાં ૧૩૦૦૦) ની વસ્તીવાળું આ ધૂલીયા મુખ્ય શહેર છે, એમાં ૧૦૦ ઘર શ્રાવકના અને ૧૦૦ ઘર સ્થાનક-

વાસીના છે, શ્રાવકો તપાગચ્છ અને અંચલગચ્છને માનવાવાળાઓ છે । અહીંના શ્રાવકોની આર્થિક-સ્થિતિ એકન્દર સારી જણાય છે । અહીંની જૈનપાઠશાળા કેટલાક વસ્ત્રતથી વંધ હતી તે ચાલુ કરવાનો ઉપદેશ આપતાં ટીપમાં રૂ. ૬૦૦) છસો ભરાયા, અને પાઠશાળા ફરીથી ચાલુ કરવામાં આવી । ધૂળીયાના શ્રીસંઘે મુંબઈ વિરાજતા પૂજ્ય-આગમોદ્ધારક-આચાર્યશ્રીને તાર કરીને અમારા ચાતુર્માસની રજા મંગાવતાં અમારી ઉપર જવાબ આવ્યો કે “ કોઈ પળ સ્થળે રોકાયા વિના સીધા મુંબઈ આવો. ” ત્યાર પછી જેઠ સુદિ ૭ ના દિવસે ધૂળીયાથી અમારો વિહાર થયો, માલેગામ સુધી ધૂળીયાના માણસો વિહારમાં સાથે હતા । માલેગામથી ચાંદવડ, પીપલગામ, નાસીક અને ઘોંટી થઈને અમે શાહપુર પહોંચ્યા, ત્યાં શાસનપ્રભાવના વધે એવી રીતનો પ્રવેશ, આંગી, પૂજા, પ્રભાવના અને વ્યાખ્યાન-વાણીનો લાભ દરેક-સંઘે યથાશક્તિ લીધો હતો । ઉપરના ગામોના વિહારથી અમારા અનુભવમાં આવ્યું કે “ આ પ્રદેશમાં સારા સાધુઓનો વિહાર નામનો જ થતો હોવાથી, તથા કેટલાક એકલવિહારી અને ઢુંઢકનું વિચરતું થયા કરતું હોવાથી, શ્રાવકોની શ્રદ્ધા-ભક્તિમાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો છે; માટે સારા સાધુઓ આ પ્રદેશમાં પોતાનો વિહાર લંબાવવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે । અમને શાહપુરમાં ચાતુર્માસ રાખવાને માટેની રજા મેલવવા મુંબઈમાં વિરાજતા પૂજ્ય આચાર્યદેવની પાસે શાહપુરના શ્રાવકો જાતે જઈ પહોંચ્યા અને ઘણા આગ્રહથી વિનંતિ કરી પરન્તુ ધૂળીયાના સંઘની વિનંતિની માફક તેમની વિનંતિ પળ સફળ થઈ નહીં । શાહપુર મુકામે મુંબઈથી ગોડીજીની પેઢીના મુનીમ વિનંતિ કરવા તથા ઠાણે ક્યારે પધારવાનું થશે તે પૂછવા આવ્યા હતા, તેમની સાથેની વાતચીતથી રવિવારનો દિવસ ઠાણે આવવાને માટે મુંબઈગરાઓને ઘણો અનુકૂળ જાણીને અમારા સાધુઓ રવિવારે ઠાણે પહોંચવાનો નિર્ણય મુનીમજીને જણાવ્યો અને તેઓ મુંબઈ ગયા । બીજે દિવસે વિહાર કરીને ભીમડી થઈને અમે ઠાણે રવિવારે પહોંચી ગયા । અમારો રવિવારે થનારો ઠાણાનો પ્રવેશ શહેરમાં અને પરામાં બે દિવસથી જાહેરથઈ ગયેલો હોવાથી મુંબઈના કોટ અને સેંડહર્સ્ટરોડના તથા લાલવાડી, દાદર, સાંટાક્રૂઝ, અન્ધેરી અને ઘાટકોપર વિગેરે પરાના ઘણા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ ઉપરાંત ગોડીજીના ઉપાશ્રયના આગેવાનો દર્શન-વંદનાર્થે ઠાણે આવ્યા હતા । ગોડીજીના ઉપાશ્રયના આગેવાનો તરફથી આંગી, પૂજા અને પ્રભાવના કરવામાં આવ્યાં હતાં । ઉપર જણાવેલાઓ પોતપોતાના ઉપાશ્રયમાં ચાતુર્માસ કરવા માટેની વિનંતિઓ પળ કરી હતી । મુનીશ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરની તબીયત ઠાણે આવતાં રસ્તામાં જ બગડેલી હોવાથી ઠાણામાં બે દિવસ રોકાઈને અસાડ સુદ ૩ ને દિવસે ઘાટકોપર જવા માટે વિહાર કર્યો । બીજને દિવસે ઘાટકોપર આવવાનું પ્રથમ નક્કી થવાથી ઘાટકોપરના સંઘે પ્રવેશ મહોત્સવની ગોઠવણ કરી હતી, પરન્તુ રસ્તામાં ઉક્ત સાધુને તાવ આવવાથી (મોઢું થઈ જવાથી) ૩ ને દિવસે ઓર્ચિતાં અહીં આવવાનું થયું હતું । અ. સુ. ૩ ને દિવસે ઘાટકોપર પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૭ પધાર્યા । ત્યાં બપોરના ટાઈમે લાલવાડીથી શેઠ મેઘજીભાઈ સોજપાળે અને રાતના અન્ધેરીના આગેવાનો આ ચાતુર્માસની

વિનંતિ કરી હતી, પરન્તુ અત્યાર સુધીની દરેક વિનંતિવાળાઓને એક જ જવાબ અપાતો હતો કે “ પૂજ્ય ગુરુદેવ આચાર્યશ્રીની સમીપે હાજર થયા પછી દરેક વિનંતિઓને લક્ષ્યમાં લઈને, ચાતુર્માસના આદેશો લાભાલાભને તથા સાધુઓની અનુકૂળતાને જોઈને પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ જ્યાં ફરમાવશે ત્યાં ચાતુર્માસ થશે । ” ઘાટકોપરમાં બે દિવસ વ્યાખ્યાન-પ્રભાવનાદિ થયાં હતાં । અ. સુ. ૫ ના વિહાર કરી સીધા ભાયલખલા પહોંચવાનું ધારેલું, પરન્તુ વચમાં માટુંગા આવતાં શેઠ રવજીભાઈ સોજપાઠના આગ્રહથી તેમના શાન્તિનિકેતનમાં રોકાઈ ગયા, ત્યાં વ્યાખ્યાન અને પ્રભાવના થયા બાદ સાંજના વિહાર કરી ભાયલખલે આવી રાત રહીને અ. સુ. ૬ ની સવારે ત્યાંથી નીકળી મીંડીબજારને નાકે શ્રીશાન્તિનાથજીના મન્દિરે આવ્યાં । શ્રીગોડીજીને ઉપાશ્રયેથી કેટલાક સાધુઓ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સામે આવી પહોંચ્યા । તેઓની સાથે ળવેરી બજારમાંના શ્રીમહાવીરસ્વામીને દેરે દર્શન કરીને, શ્રીગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં આવ્યા । શ્રીપૂજ્યપાદ-આચાર્ય-દેવેશને વન્દન કરીને પૂજ્ય પંન્યાસશ્રીએ મંગલિક વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું, અને પ્રભાવના થઈ હતી । શ્રીગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં અમારી પાંચ દિવસની સ્થિરતા થઈ હતી તે દરમ્યાન ળવેરી નેમચંદ અમેચંદની બિમારીને અંગે તેમને બંગલે મંગલિક સંભળાવવા જવાનું થયું હતું, ત્યાં મંગલિક સંભળાવીને રાવસાહેબ શેઠ કાન્તિલાલ ઈશ્વરલાલના આગ્રહથી મરીનદ્રાઈવ પર તેમના બંગલે રાત રહેવાનું થયું હતું । સાંજના પ્રતિક્રમણ થયા બાદ શેઠ વલ્લભચંદ કેશવલાલ મોદીને તથા ચીનુભાઈ લાલભાઈ સોલીસીટરને બોલાવીને શેઠ કાન્તિલાલ સાથે પ્રાતઃસ્મરણીય પૂર્વાચાર્યના રચેલ વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યનો પઠન-પાઠનમાં શી રીતે વેગ વધે અને બહોલો પ્રચાર થાય તે બાબતમાં મધ્યરાત્રિ સુધી વિચારવિનિમય કરીને પૂર્વાચાર્યો અને શાસ્ત્રની નીતિ-રીતિને કાંઈ પણ બાધા ન આવે તેવા પ્રકારની એક જૈન કૉલેજ કરવાનું નક્કી થયું । સવારમાં શ્રીગોડીજીને ઉપાશ્રયે જઈને પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશને રાત્રિએ કરેલો નિર્ણય જણાવ્યો । છેવટે કૉલેજમાં કેવા પ્રકારનો જૈનધાર્મિક કૉર્સ રાખવાથી ઉચ્ચકોટિના જૈન વિદ્વાનો તૈયાર થઈ શકે તે બાબતના નિવંધોને માટે ઇનામી જાહેર ખબર આપવામાં આવી હતી । જાહેર ખબર આપવાથી પન્દરેક નિવંધો લખાઈને આવ્યા હતા । પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશની નજર તલે દરેક નિવંધની તપાસણી થતાં બે નિવંધોને પાસ કરીને, તે બન્ને નિવંધોના લેખકને અનુક્રમે રૂ. ૩૦૦) તથા રૂ. ૨૦૦) મઠીને પાંચસો રૂ. ઇનામના આપવામાં આવ્યા હતા । આ નવીન સંસ્થા (જૈન કૉલેજ) માટે પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશના સદુપદેશથી, અને પંન્યાસપ્રવરના પ્રયત્નથી લગભગ રૂ. ચાર લાખની મદદના વચનો મઠી ગયા હતાં; પરન્તુ કેટલાંએક અનિવાર્ય-કારણોને લઈને તે વિચારણાને હાલ તુરતના સંયોગોને અનુસરીને પડતી મૂકવામાં આવી હતી ।

મુમ્બઈની સ્થિરતા દરમ્યાન શ્રીગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓને ધારસ્ટેટમાં આવેલા તારાપુરના મન્દિરની હક્કીકત પૂજ્યશ્રીએ જણાવીને તેના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ અને આગ્રહ કરવાથી ગોડીજીના ટ્રસ્ટીઓએ

રુ. ૧૦૦૦૦) દશ હજારની રકમ મંજૂર કરી હતી, અને ત્યાંના મૂલનાયક ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વ-
નાથજીની પ્રતિમા હાલમાં બુરાનપુરમાં છે તે પાછા આપવાની કબૂલાત શીરપુરના શ્રીસંઘે આપી
છે; ઇંટલે થોડા વખતમાં તારાપુર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થઈ જશે એ નિઃસંશય છે ।

મુમ્બઈમાંના જૂદા જૂદા લત્તાઓને લક્ષ્યમાં લઈને તથા બધા સાધુઓ સાથે વિચારણા કરીને
પૂજ્ય આચાર્યદેવેશે પોતાના સમુદાયના સાધુઓને જૂદે જૂદે સ્થળે ચાતુર્માસ કરવાની આજ્ઞા આપી,
તદનુસાર અમારા સમુદાયના સાત સાધુઓમાંથી ૧ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રીજી, ૨ શ્રીપ્રમોદસાગરજી,
૩ શ્રીચન્દ્રકાન્તસાગરજી, ૪ શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગર અને ૫ શ્રીચન્દ્રવર્મસાગર ઠાણા ૫ નું ચોમાસું ઘાટ-
કોપર નક્કી થયું, અને ૬ શ્રીજ્ઞાનસાગરજી અને ૭ હું (શ્રીસુબોધસાગરજી) ઠાણા ૨ નું ચાતુર્માસ
લાલવાડી નક્કી થયું । બીજા સાધુઓનું કોટમાં, સેન્ડહર્સ્ટરોડમાં, સાન્તાક્રૂઝમાં તથા અન્ધેરીમાં
ચોમાસું નક્કી થયું । અમારે ઘાટકોપર જવાનું નક્કી થવાથી અ. સુ. ૧૧ ની સાંજે શ્રીગોડીજીને
ઉપાશ્રયેથી વિહાર કરીને લાલવાડી ગયા, ત્યાં બારસને દિવસે વ્યાખ્યાન આપીને બપોર પછી
વિહાર કરી કૂર્લામાં રાત રહી અ. સુ. ૧૩ ને રોજ સવારમાં વિહાર કરીને ઘાટકોપર ગયા ।
ઘાટકોપરના શ્રીસંઘે શાસનની પ્રભાવના વધે એવી રીતે ઠાઠથી અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । ઠામ
ઠામ લગભગ ૭૫ ગહુંલીઓ અને લાઢુની પ્રભાવના થઈ । અવસરોચિત પૂજ્ય-પંન્યાસપ્રવરશ્રી
ધર્મનો અંચિન્ત્ય-મહિમા સબન્ધિ દેશના આપી અને શ્રીસંઘ પ્રભાવના લેઈ વિદાય થયો । દરરોજ
સવારમાં સવા આઠથી સાડાનવ વાગ્યા સુધી વ્યાખ્યાન ચાલુ હતું । અત્ર ચારસો ઉપરાંત શ્રાવ-
કોના ઘર છે, વ્યાખ્યાન વાળીમાં સારી સંખ્યામાં જનસમુદાય લાભ લેતો હતો ।

घाटकोपरनुं चातुर्मास.

वि. सं. २०००.

ठि. श्रीजिरावलीपार्श्वनाथजीना मन्दिर पासेनो श्रीजैन श्वे. मू. उपाश्रय.

नोंधः—श्रीभगवती-सूत्र-वांचन, अखिल-भारतवर्षीय-श्रीवर्धमान-तप-सहायक-समितितुं स्थापन, अठार-अभिषेक, अष्टोत्तरी स्नात्र, श्रीचन्द्र-प्रदीप-हस्तलिखित ज्ञानभण्डारादि शुभ कार्यो.

संचयकार—

प्रातःस्मरणीय-पू. आगमोद्धारक-आचार्यदेवेश-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीना विद्वान-शिष्य-वैयाकरण-केसरी-सिद्धचक्राधनतीर्थोद्धारक-पू. पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरगणीन्द्रना चरणारविन्दचञ्चरीकः—
चन्द्रकान्तसागर.

घाटकोपरमां प्रवेश करीने क्या सूत्रने सांभळवानी इच्छा छे एम विचार विनिमय थतां घाट-
कोपरना श्रीसंघे श्रीभगवतीसूत्रने सांभळवानी इच्छा जणावतां श्रीभग-
वतीसूत्रअने साथे जैनरामायण (त्रि. श. पु. तुं ७ मुं पर्व) वांचवानी शरु-
आत करवामां आवी । सूत्रने वहोराववानी, ज्ञानपूजननी, तथा श्रीभग-
वतीसूत्र अने नवकारमंत्रनी आराधनानी बोलीथी ज्ञान खातामां लगभग
रु. ५००) पांचसोनी अने देवद्रव्यमां रु. ८७१) आठसो इकोतेरनी
आवक थइ । आराधनामां १३५ भाई-बहेनो जोडाया हतां, तेओने
जूड़ी जूड़ी व्यक्तिओ तरफथी ९ दिवसना एकासणा कराववामां आव्यां हतां । त्यार पछी
अक्षयनिधितपमां ७० भाई-बहेनो जोडायां हतां । तेना सोळ दिवसनो पण श्रीसंघ तरफथी
स्वामिवात्सल्यनो लाभ लेवामां आव्यो हतो, अने आराधना करनाराओने रुपीयानी तथा
श्रीफळ विगेरेनी प्रभावनाओ करवामां आवी हती ।

जे गामना आयंवीलखातामां तोटो पडतो होय त्यांनो हिसाब तपासीने पडेलो तोटो भरपाइ
करीने खातुं सरभर करवाने माटे घाटकोपरमां आ. सु. १४ ने दिवसे अखिल-भारतवर्षीय-
वर्धमान-तप-सहायक-समितिनी स्थापना करवामां आवी, अने तेने माटेना फंडनो उपदेश
आपतां टीपनी शरुआत करवामां आवी । तेमां घाटकोपरथी रु. ४१००) एकतालीस सो
श्रीगोडीजीने उपाश्रयेथी रु. ५१००) एकावन सो, लालवाडीथी रु. ४००) चारसो, सेन्डहर्स्ट-
रोडथी रु. ६०००) छ हजार, कोटमांथी रु. ६००) छसो, दादरथी रु. ८००) आठसो अने
अन्धेरीथी रु. ५००) पर्युषण प्रसंगे भरायां हतां, तेमां वधारो थतां थतां चोमासुं पूरूं थवा

આશ્યું; ત્યાં સુધીમાં કુલ રૂ. ૨૪૦૦૦) ચોવીસ હજારનું ફંડ થયું । પર્યુષણના આઠે દિવસોમાં છુટક છુટક પૌષધ-કરનારાઓની સંખ્યા ૨૫૦ અઢીસો ઉપર થઈ હતી । તે દરેકને શેઠ સીંઘજી વિકમશીભાઈ તરફથી ચાંદીની નવકારવાળીની, શેઠ દેવજી ટોકરશી મૂલજીની કુ. તરફથી શ્રીસિદ્ધચક્ર-આરાધનવિધિની વૂકની; અને શેઠ વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી તરફથી એક એક રૂપીયાની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી ।

વહારગામથી વન્દન કરવા આવનારા સ્વામિભાઈઓની ભક્તિને માટે લગભગ છ માસ સુધી રસોડું ખુલ્લું રાખવામાં લગભગ રૂ. ૨૦૦૦) વે હજાર ઉપરાંત ચર્ચીને શેઠ દેવજી ટોકરશી, સીંઘજી વિકમશી અને વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધીએ સાધર્મિકબન્ધુની ભક્તિ કરવાનો અપૂર્વ લાભ લીધો હતો ।

પર્યુષણ પ્રસંગે સુપનાતું ધી મળ ૨૪૫૧॥ ના રૂ. ૭૩૫૪॥ ની, તથા વારસા સૂત્રને વહોરાવવાના; અને ચિત્રોના દર્શન કરાવવાના ધી મળ ૨૬૭ ના રૂ. ૮૦૧) આઠસો એકની ઉપજ થઈ હતી ।

અઢાઈની તપસ્યા કરવાવાળા ૩૧ માણસોને શેઠ વચ્છરાજભાઈએ ચાંદીની વાટકીની, શેઠ સીંઘજીભાઈએ રૂ. પાંચની, અને વાડીલાલે ચરવળાની લઢાળી કરી હતી । શેઠ સીંઘજીભાઈએ અક્ષયનિધિ તપ કરનારા ૭૦ માણસોને ચાંદીની વાટકીની લઢાળી કરી હતી, અને સંવત્સરીને દિવસે પૌષધ કરનારા ૧૬૫ માણસોને શ્રેષ્ઠિ વાડીલાલ ગાંધીએ એક એક રૂપીયાની પ્રભાવના કરી હતી । પર્યુષણ પર્વની આરાધનાને અંતે પર્યુષણપર્વમાં અઢમ અથવા અઢમથી વધારે તપસ્યા કરનારાઓને તથા પર્યુષણમાં એક પળ પૌષધ જેણે કર્યો હોય તે વધાની શ્રીસંઘ તરફથી સ્વામિવાત્સલ્યરૂપે ભક્તિ કરવામાં આવી હતી, તેમાં ૪૦૦ ચારસો ઉપરાંત માફ-ઢ્ઢેનોએ ભાગ લીધો હતો ।

માલવામાં વિચરતાં સાધુ-સાધ્વીઓના વિનય, ભક્તિ અને વૈયાવચ્ચના ચાતામાં ઉજ્જૈનની શેઠ ઋ. છ. ની પેઢીને રૂ. ૧૧૫૫) અગીયારસો પંચાવનની મદદ પૂજ્ય પંન્યાસંપ્રવરના અપાવી । ઉજ્જૈનમાં આપણા ૫૦૦ ઘર અને અઢી હજાર લગભગ વસ્તી ઉપદેશથી થયેલાં હોવા છતાં આ સાલ ત્યાં કોઈ પળ મુનિનું ચોમાસું નહિ થયેલું હોવાથી શાસનહિતનાં મહ- પર્યુષણની આરાધનાનો પ્રબન્ધ કરવાની ત્યાંના સંઘની સૂચના આપ- ત્વનાં કાર્યો- વાથી છોટી-સાદડીવાળા શ્રેષ્ઠિ ચન્દનમલજી નાગોરીને પૂજ્યશ્રીએ ઉજ્જૈન મોકલવાનો પ્રબન્ધ કર્યો ।

ઉજ્જૈનમાં આવતાં યાત્રાલુઓને એક ટંક પ્રી અને પછી રીતસરના ચાર્જથી જમાલવાને માટે એક મોજનશાળાની જરૂરત હતી, તે સમ્બન્ધિ ઉપદેશ આપીને વઢવાળનિવાસિ-સુશ્રાવક-શાન્તિ-

લાલ જીવળલાલ અબજીભાઈ તરફથી રૂ. ૧૦૦૦૧) દશ હજાર ને એકની મદદ ઋ. છ. ની પેઢીને અપાવીને શેઠ શાન્તિલાલના ધર્મપત્ની પાર્વતીબાઈના નામથી તે ભોજનશાળા ચાલુ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે । હાલ તે ભોજનશાળાનું કાર્ય સંતોષકારક ચાલે છે.

માઝવાદેશના શ્રાવકોના ઉદ્ધારને માટે અને જ્ઞાનાદિના પ્રચારને માટે એક મકાનની ઉજ્જૈનમાં ઘણી જરૂર હતી તે માટેનો ઉપદેશ આપવાથી ભાવનગરનિવાસી શેઠ વાઢીલાલ ચત્રભુજ ગાંધીએ રૂ. ૨૧૦૦૦) એકવીસ હજારમાં એક મકાન ખરીદ્યું છે, ધર્મર્થે સમર્પણ કરવાની વાત ચાલે છે ।

ઘાટકોપરમાં વેચવા આવેલા હસ્તલિખિત ગ્રન્થસંગ્રહને રૂ. ૨૧૦૦) એકવીસોમાં વાઢીલાલ ચત્રભુજ ગાંધીએ ખરીદ કરીને પોતાના સ્વર્ગસ્થ પુત્ર પ્રદીપકુમારના સ્મરણાર્થે “શ્રીચન્દ્ર-પ્રદીપ-જૈન જ્ઞાનભંડાર” નું નામ આપીને પૂજ્ય પંન્યાસજીને સમર્પણ કર્યો ।

પૂજ્ય-આગમોદ્ધારક-આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાને અનુસરીને પૂજ્ય-પંન્યાસશ્રીએ પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને નીચે જણાવેલા પાંચ સ્થળે ચાતુર્માસ કરાવીને તે તે સ્થળના શ્રીસંઘને લાભ આપ્યો ।

૧—પં. શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, પં. શ્રીહીરસાગરજી, શ્રીવિક્રમસાગરજી, શ્રીપ્રવીણસાગરજી; અને શ્રીદોલતસાગરજી ઠાળા ૫ ને સુરત-હરિપુરાના ઉપાશ્રયે ।

૨—શ્રીધર્મસાગરજી, શ્રીઅભયસાગરજી, શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી; અને શ્રીકનકસાગરજી ઠાળા ૪ ને ભવાનીમંડી (માઝવા) ।

૩—શ્રીહંસસાગરજી, શ્રીમુનીન્દ્રસાગરજી, શ્રીનરેન્દ્રસાગરજી, અને શ્રીહિમાંશુસાગરજી ઠાળા ૪ ને અમદાવાદ-કીકામટની પોઠના ઉપાશ્રયે ।

૪—શ્રીદર્શનસાગરજી, શ્રીન્યાયસાગરજી; અને શ્રીજિતેન્દ્રસાગરજી ઠાળા ૩ ને સીતામઝ (માઝવા) ।

૫—શ્રીશાન્તિસાગરજી, શ્રીપ્રેમસાગરજી; અને શ્રીમનકસાગરજી ઠાળા ૩ ને ઢગ (માઝવા) ।

આસો મહિનામાં આયંવીલની ઓઢીનું આરાધન કરવા ઘોંટી (પશ્ચિમ ખાનદેશ) થી પચીસેક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ આવ્યા હતા । તેઓએ પૂજા-પ્રભાવનામાં સારો લાભ લીધો હતો ।

ઉજ્જૈનના સિદ્ધચક્રજીના મન્દિર માટે રાયવહાદુર શેઠ દેવજી ટોકરશી જે. પી. ટૂસ્ટીની ભલામણથી મુમ્બઈના માતબજારમાં આવેલા કચ્છી વીસાઓસવાઢના દેરાસરમાંથી કાર્યવાહકોએ ચાંદીના ત્રણ સિદ્ધચક્રજી ઉજ્જૈનની ઋ. છ. ની પેઢીને આપ્યા । અને એક એક પુંઢીયું અને એક એક ચન્દરવો કીનોલી(ખાનદેશ)ના સંઘને તથા પટલાવદ (માઝવા)ના સંઘને આપ્યા ।

માઝવા અને મેવાઢના મન્દિરોમાં જીવદયાને માટે ઘાસની સાવરણી વહેંચવા માટે પાંચ વ્યક્તિઓ પાસેથી રૂ. ૭૫) પંચોતેર ઋ. છ. ની પેઢીને અપાવ્યો ।

ઘાટકોપરના સંઘને જગદ્ગુણનું જીવનચરિત્ર સંગીત સાથે રાગરાગણીમાં સંભલાવનાર ધરમ-

પુર સ્ટેટના રાજકવિ ભોગીલાલને સોનાનો ચાંદ વિગેરે એક સો રૂપીયાનો શિરપાવ ઉક્ત શ્રીસંઘ પાસેથી અપાવ્યો ।

સામાન્ય સ્થિતિના શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને મદદ તરીકે રૂ. ૨૨૫) સવાવસો ઉદાર શ્રાવકો પાસેથી અપાવ્યા ।

જીર્ણોદ્ધાર, ઉપાશ્રય અને પાઠશાળા વિગેરેની મદદ માટે બહારગામથી આવેલી ટીપોમાં રૂ. ૨૫૦૦) લગભગ અઢી હજાર શ્રીસંઘ પાસેથી અપાવ્યા ।

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસનની જાહેર-ખબર જૈન, શ્રીસિદ્ધચક્ર અને શ્રીશાસન-સુધાકર પત્રોમાં છપાવી તથા છુટક પત્રિકાઓ પુનીત પ્રકાશન માટે છપાવીને વહેંચાવરાવી ।

નવકારમંત્ર અને અક્ષયનિધિ તપની માફક ચૌદ પૂર્વના તપમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સારા પ્રમાણમાં જોડાયા હતા, તેઓને એકાસણા કરાવવામાં તથા પૂજા-પ્રભાવનામાં પણ સંઘની જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓએ લાભ લીધો હતો ।

કા. સુ. ૫ ને દિવસે સુશ્રાવક દેશર રાણાએ નંદિ મંડાવી હતી, તે પ્રસંગે ૭ જળાણ ચતુર્થ વ્રત, ૭ જળાણ જ્ઞાનપંચમી તપ, ૯ જળાણ વીસસ્થાનક તપ, અને ૫ જળાણ અક્ષયનિધિ તપનું પ્રહણ કર્યું હતું અને શ્રીફલની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી ।

ચાતુર્માસ પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે નેમિચન્દ્રભાઈના પ્રયત્નથી કચ્છ-ભુજવાળા શેઠ સીંઘજી વીકમશીના આગ્રહથી તેમના બંગલામાં ચાતુર્માસ બદલીને શ્રીસંઘ સાથે સિદ્ધાચલના પટની યાત્રા કરવામાં આવી હતી । સીંઘજીભાઈના આજ્ઞા કુટુંબના અત્યંત આગ્રહ અને ભક્તિથી તેમના બંગલામાં ત્રણ દિવસ રોકાવાનું થયું । તે દરમિયાન રાત્રિજાગરણમાં તથા વ્યાખ્યાનમાં શ્રીફલની અને પ્રતિક્રમણનાં રૂપીયાની તથા શ્રીફલની પ્રભાવના સીંઘજીભાઈ તરફથી કરવામાં આવી હતી । પૂજ્ય પંન્યાસજીના ઉપદેશથી સીંઘજીભાઈના કુટુંબના દરેક માણસે યથાશક્તિ દેશવિરતિના નિયમો લેઈને શ્રાવકના કુલમાં જન્મ પામ્યાનું સાર્થક કર્યું હતું । કા. વ. ૩ ને રોજ વ્યાખ્યાન વાંચ્યા પછી ઉપાશ્રયે જવાનું થયું, ત્યાં મંગલિક સંભળાવ્યું ત્યારે શ્રીફલની પ્રભાવના થઈ હતી । કા. વ. ૫ ને રવિવારે સવારમાં પૂજ્યશ્રીએ જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તેમાં શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચયના “યં શ્રુત્વા સર્વં” એ શ્લોક ઉપર સુંદર વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું ।

ઘાટકોપરના મન્દિરના મૂલનાયકજીને લેપ કરાવેલો હોવાથી તે નિમિત્તે શ્રીસંઘ તરફથી માગશર માસમાં મહોત્સવ કરવાનું નક્કી થયું હતું, તે પ્રસંગે અમારી હાજરી માટે શ્રીસંઘે આગ્રહ કરવાથી તે પ્રસંગે પાછા આવવાનું શ્રીસંઘને જળાવીને સર્વ ઠાળાએ કા. વ. ૮ પછી વિહાર કર્યો, અને મુમ્બઈ-કોટના શ્રીશાન્તિનાથના ઉપાશ્રયમાં તે વચ્ચે બિરાજતા પૂજ્યપાદ ગુરુવર્ય આચાર્યદેવેશને વન્દન કરવા માટે અમે બધા સાધુઓ કોટમાં ગયા । પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશની સાથેની અમારી સ્થિરતા દરમિયાન માગસર માસમાં થનારા ઉત્સવ પ્રસંગ ઉપર આચાર્યમહારાજને પધારવાની વિનંતિ કરવા માટે ઘાટકોપરના આગેવાનો આવ્યા હતા, અને વિનંતિ કરી હતી ।

પરન્તુ પોતાની તબીયત બરાબર ઠીક રહેતી ન હોવાથી ' પોતાની અશક્તિ જણાવીને પં. શ્રી ચન્દ્રસાગરજી આદિની હાજરીથી જ સન્તોષ માનીને ઠાઠમાઠથી મહોત્સવને ઉજવશો ' એમ જણાવ્યું । ત્યાર પછી પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવની સાથે જ કોટમાંથી વિહાર કરીને લાલવાહી આવ્યા અને રાત રહીને બીજે દિવસે વિહાર કરી કા. વ. ૧૩ ને દિવસે ઘાટકોપરમાં આવી શેઠ દેવજી ટોકરશીના આગ્રહથી તેમના બંગલામાં ઉતર્યા । ત્યાં બે દિવસ વ્યાખ્યાન, પૂજા અને પ્રભાવના થયા બાદ મા. સુ. ૧ ના રોજ ઉપાશ્રયમાં અમારા સર્વ સાધુઓનું આગમન થયું ।

મા. સુ. ૨ થી ૧૦ સુધીના આઠ દિવસમાં અઢાઈમહોત્સવ, અઢાર અભિષેક, અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર અને પ્રભાવના થયાં હતાં; આઠે દિવસની આંગી, પૂજા, અભિષેક અને સ્નાત્ર સમ્બન્ધિ જૂદી જૂદી બોલીઓના ધી મળ ૨૪૭૭ ના રૂ. ત્રણનો ભાવ હોવાથી આસરે રૂ. ૭૪૩૧) સાત-હજાર ચારસોને એકત્રીસ લગભગની દેવદ્રવ્યમાં આવક થઈ હતી ।

પૂજ્ય-પંન્યાસપ્રવર-ગુરુવર્ય શ્રીચન્દ્રસાગરજી ગણિવરના તપ અને ચારિત્રના પુણ્ય-પ્રભાવથી ઘાટકોપરના ચાતુર્માસમાં મુખ્યત્વે ઉપર જણાવેલાં શાસનહિતવર્ધક-કાર્યો સુશ્રાવકોના સહકારથી થયાં હતાં ।

અન્ધેરીમાં આવેલા પોતાના ઘર દેરાસરની વર્ષગાંઠ મા. વ. ૫ ની હતી તે પ્રસંગે અન્ધેરીના કરમચન્દ હોલમાં પધારવા માટે જામનગરના નગરશેઠ સંઘવી પોપટલાલ ધારશીભાઈના ભત્રીજા સંઘવી ચુનીલાલ લક્ષ્મીચંદ તરફથી ઘણો આગ્રહ થવાથી મા. વ. ૪ ને દિવસે અન્ધેરી જવા માટે ઘાટકોપરથી અમે વિહાર કર્યો । ઘાટકોપરનો સંઘસમુદાય દૂર સુધી વઢાવવા આવ્યો હતો, રસ્તામાં માંગલિક સંભળાવ્યા પછી તે સમુદાય ઘાટકોપર ગયો; અને અમે બધા અન્ધેરીમાં શ્રેષ્ઠિ મણિલાલ કરમચંદે બંધાવેલા “ શેઠ કરમચંદ જૈન પૌષધશાળા ” ના નામથી ઓઢાલાતા ઘોડબન્દરોડ ઉપર વીલાપાર્લની હદમાં આવેલા ઉપાશ્રયમાં જઈને ઉતર્યા । શ્રાવક-શ્રાવકાને મંગલિક સંભળાવ્યું, સંભળાવ્યા પછી સૌ વિસર્જન થયાં ।

અન્ધેરીનું ચાતુર્માસ.

વિ. સં. ૨૦૦૧.

ઠિ. કરમચંદ જૈન પૌષધશાળા ઘોડવન્દરોડ, વીલાપાર્લા, મુંબઈ નં. ૨૪

નોંધ:—હસ્તલિખિત ગ્રન્થોદ્ધારણ જ્ઞાનભંડારની વૃદ્ધિ અને તે તે ગ્રન્થોની સમ્પૂર્ણ સૂચિપત્રક.

સંચયકાર—

પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરના વિદ્વાન્ શિષ્ય-વૈયાકરણકેસરી સિદ્ધચક્રારાધન તીર્થોદ્ધારક પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રીચન્દ્રસાગરગણીન્દ્રના ચરણારવિન્દચન્દ્રીક-શિષ્ય—

ચન્દ્રકાન્તસાગર.

ચાતુર્માસનો પૂર્વરંગ યાને શાસનહિત કાર્યોની શરૂઆત.

સંઘવી ચુનીલાલ લક્ષ્મીચન્દના આગ્રહથી મા. વ. ૪ ને દિવસે અમે અન્ધેરી આવી ગયા, તેથી તેમને ઘણો જ સન્તોષ થયો અને મા. વ. ૫ ને રોજ કરવા ધારેલા ઉત્સવના ઉત્સાહમાં ઘણો જ વધારો થયો ।

કા. વ. ૫ ને દિવસે સવારમાં રથયાત્રાનો વરઘોડો સંઘવી ચુ. લ. તરફથી કાઢવામાં આવ્યો હતો, ત્યાર પછી શુભ મુહૂર્તમાં તેમના મન્દિરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની બે પ્રતિમાઓ પધરાવવાની હતી, તે પધરાવ્યા બાદ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર આદિ સાધુ સમુદાયે વાસક્ષેપ કર્યો હતો ।

સંઘવી ચુ. લ. ના મન્દિરમાં મૂલનાયક તરીકે શ્રીશ્રેયાંસનાથપ્રભુ વિરાજમાન હોવાથી કલિકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાને ત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષ-ચરિત્રમાં કરેલા શ્રીશ્રેયાંસનાથપ્રભુના સમ્બન્ધના વર્ણનનું ભાવવાહી આલેખન અને કેટલુંક કાચનું કામ કરાવવા બાબતના પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી સંઘવી ચુ. લ. માર્દિય તે બન્ને કામ રૂ. ૩૫૦૦) સાઢાત્રણ હજાર ઉપરાંત ખર્ચાને કરાવ્યાં ।

મા. વ. ૯-૧૦-૧૧ ના ત્રણ દિવસોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના જન્મકલ્યાણકની વિધિપૂર્વકની આરાધનામાં પત્રીસેક માણસો જોડાયાં હતાં, તે બધાને જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ તરફથી એકાસણાં કરાવાયાં હતાં; અને દશમને દિવસે જન્મકલ્યાણકનો વરઘોડો પણ કાઢવામાં આવ્યો હતો । ત્યાર પછી પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરની તબીયત નરમ થઈ ગઈ હતી । દશેક દિવસ બાદ તબીયતમાં

સુધારો થવા માંડ્યો અને ચરાબર તવીયત સુધરતાં મહિના ઉપરાંત ટાઈમ લાગ્યો । ત્યાર પછી સુશ્રાવક મોગીલાલ લહેરચન્દ અને જ્ઞહેરી ચીમનલાલ મોહનલાલ હેમચન્દની વિનંતિથી મહા મહિનામાં અન્ધેરીમાં શેઠ મો. લ.ના બંગલામાં જવાનું થયું. ત્યાં હમેશાં વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું । ફા. સુ. ૫ના દિવસે તીર્થંકર-ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી તે નિમિત્તે મુમ્બઈમાં સેંડહર્સ્ટ-રોડના શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામિના મન્દિરમાં અઢાઈ મહોત્સવ અને શાન્તિલ્નાત્રના પ્રસંગ ઉપર પધારવાને માટે શેઠ મોહનલાલ હેમચન્દના અત્યંત આગ્રહથી પૂજ્ય પંન્યાસજી આદિ ઠાણા સેંડહર્સ્ટરોડને સ્વાશ્રયે પધાર્યા હતા, અને ફા. સુ. ૫ તા. ૧૭-૨-૪૫ને દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરાયલા ભગવાનને વાસક્ષેપ કર્યા પછી પાછા અન્ધેરી પધાર્યા હતા । ફા. સુ. ૧૪ ચોમાસી ચૌદશના પ્રતિક્રમણ કરનારાઓને શેઠ મો. લ. તરફથી એક એક રૂપીયો અને શ્રીફળની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી, તથા તેમની સુપુત્રી દીનવાળા પ્રથમ જ પૌષધ કર્યો હોવાથી તે નિમિત્તે (ફા. સુ. ૧૫)ને દિવસે તેઓના ગૃહમન્દિરમાં અન્તરાયકર્મની પૂજા મળાવીને સ્વામિવાત્સલ્યનું જમણ કરવામાં આવ્યું હતું । ફા. સુ. ૧૪ ના ચોમાસીની આરાધના કરાવવા ઘાટકોપરના સંઘની વિનંતિ થવાથી મ્હને (ચન્દ્રકાન્તસાગરને) તથા શ્રીચન્દ્રવર્મસાગરજીને મોકલ્યા હતા, તે દિવસે ૧૯ પૌષધ થયા હતા, પૌષધવાળાને શેઠ વાઢીલાલ ચત્રભુજ તરફથી વઢ્ઢે રૂપીયા અને શ્રીફળની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી । ફા. વ. ૧૪ને દિવસે પ્રતિક્રમણ કરનારાઓને પણ એક એક રૂપીયો અને શ્રીફળની પ્રભાવના શેઠ મો. લ. તરફથી કરવામાં આવી હતી ।

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરના ઉપદેશથી શેઠ ચીમનલાલ મોહનલાલે ભીમસી માળેકને ત્યાં હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોના ૧૭ પોટકાં હતાં તે મેઘજી હીરજીવાળા કુંવરજીભાઈ માર્ફત રૂ. ૬૦૦) છસોમાં ખરીદ કરીને અર્પણ કર્યા । ઘાટકોપરવાળા શિવજીભાઈ માર્ફત સ્વંભાતવાળા મોહનલાલે રૂ. ૭૫) અને મગનલાલ દલસુખરામે રૂ. ૧૦૦) આપીને રૂ. એકસો પંચોતેરમાં પૂ. પડ્યાસ પ્રવરશ્રીજીને એક ચતિનો મંડાર ખરીદી લઈને અર્પણ કર્યો ।

કૂકડેશ્વરના ચતિ વિહારીલાલજીની માર્ફત એક ચતિનો મંડાર જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓએ રૂ. ૮૦૦) આઠસોમાં ખરીદીને પૂ. પડ્યાસ પ્રવરશ્રીજીને અર્પણ કર્યો, આ મંડારની પ્રતિઓમાં ઘળીચરી પ્રતિઓ તેરમા સૈકામાં લખાણી છે ।

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ તરફથી પૂજ્ય પંન્યાસજીને અર્પણ થયેલ હસ્ત-લિખિત ગ્રંથોની ૪૦૦૦ ચાર હજાર પ્રતિઓ હતી, તે બધી પ્રતિઓને મેળવવાનું, તેમાં ગુલાલ છાંટવાનું, દરેક પ્રતિના નામ, પત્રસંખ્યા, સંવત્, લેખનસંવત્ વિગેરે નોંધવાનું અને કવર તથા પૂંઠા બઢાવવાનું કામ સારા પગારથી પંડિતો રોકીને મુનિ શ્રીચન્દ્રવર્મસાગરજીની દેખરેખમાં આ

ચાતુર્માસમાં ચાલુ રહ્યું । આ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોને કવર-પૂઠાં બઢાવવા માટેના લગભગ ૮૧) પચાસી રૂપિયાના વે. રીમ કાગળો પાટળવાળા ચીમનલાલ પોપટલાલ શાહે આપ્યા હતા ।

અન્વેરીમાંના શેઠ મો. લ. ને બંગલેથી વિહાર કરીને વીલાપાર્લાના શેઠ કરમચન્દ જૈન પૌષધશાળામાં આવ્યા, ચૈત્ર માસની ઓઢી નજીકમાં જ આવતી હોવાથી તેની આરાધના કરાવવા માટે ત્યાંના શ્રાવકોનો આગ્રહ થવાથી અમે ત્યાં જ રોકાયા, અને આયંબીલની ઓઢીનું સામુદાયિક આરાધન વિધિપૂર્વક કરાવ્યું; તેમાં નાના મોટા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સારા પ્રમાણમાં જોડાયા હતાં ।

વૈ. સુ. ૭ને દિવસે કરમચન્દ હૉલમાંથી વિહાર કરીને સાન્ડાક્રૂણ, દાદર અને ભાયલે રોકાઈને શ્રીગોઢીજીની પેઢીના ટ્રસ્ટી બલચન્દ કેશવલાલ પ્રેમચન્દ મોદીની વિનંતિથી પાયધુની ઉપર ગોઢીજીને ઉપાશ્રયે આવવાનું થયું, અને પૂજ્ય પંન્યાસજીનું વ્યાખ્યાન ચાલુ થયું । ગઈ સાલમાં વન્દર ઉપર થયેલા અકસ્માતમાં સપડાયેલાઓને મદદ આપવા માટે આ ઉપાશ્રયમાં એક રાહતકેંદ્ર ખોલવામાં આવ્યું હતું, તે રાહતકેંદ્રનો રિપોર્ટ સંભળાવવાનું તેના કાર્યવાહકોએ પૂજ્યશ્રીના વૈ. વ. ૮ના વ્યાખ્યાનમાં રાખ્યું હતું, તે અવસરે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વર-જીએ કરેલી મહાશ્રાવકપણાની વ્યાખ્યાને અનુસરીને પૂજ્યશ્રીએ પણ જણાવ્યું હતું કે—

“ સંકટમાં સપડાયેલા જૈન-જૈનેતરોને તન, મન અને ધનથી બની શકતી મદદ આપવી એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે, એવી રાહત આપવાથી શ્રાવકપણાને કાંઈ પણ વાધ આવતો નથી, ડલુંડું તેવા પ્રસંગમાં છતી શક્તિએ મદદ નહિ આપે તો પોતાની ફરજથી ચૂક્યો ગણી શકાય છે.”

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરતી, પં. દેવેન્દ્રસાગરજીની, પં. હીરસાગરજીની, જ્ઞાનસાગરજીની અને ચન્દ્રકાન્તસાગરજીની આંખો તપાસવાની હતી, તેથી કાંઈ પણ ફી લીધા વગર આંખના પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર ચીમનલાલ શ્રૉફે તપાસીને યોગ્ય ઉપચારની સૂચના આપી હતી ।

અન્વેરીના કરમચન્દ હૉલમાં અમારા ચાતુર્માસનો નિર્ણય થયેલો હોવાથી શ્રીગોઢીજીને ઉપાશ્રયેથી જે. વ. ૨ને દિવસે વિહાર કરીને ભાયલે, દાદર અને સાન્ડાક્રૂણમાં મુકામ કરતાં કરતાં જે. વ. ૧૨ને રોજ અન્વેરીના સ્ટેશન પાસે પરસોતમદાસ ચોઢીઆના બંગલામાં અમારો મુકામ થયો । જે. વ. ૧૩ની સવારે ગુરુપૂજન થયા પછી મંગલિક સંભળાવીને ત્યાંથી વિહાર કરી સાડા નવ વાગતાં ૧ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર, ૨ પં. હીરસાગરજી, ૩ (હું) ચન્દ્રકાન્તસાગરજી, ૪ શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગર, ૫ શ્રીચન્દ્રવર્મસાગર અને ૬ શ્રીમહાપ્રભસાગર ઠાળા છનો અન્વેરીના કરમચન્દ હૉલમાં ચાતુર્માસાર્થે પ્રવેશ થયો; અને સાથે રહેલા પં. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી આદિનો સાન્ડાક્રૂણના ઉપાશ્રયમાં ચાતુર્માસાર્થે પ્રવેશ થયો ।

આ ચાતુર્માસમાં શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર અને શ્રી વિક્રમચરિત્ર વાંચવાનું નહીં થવાથી તે મન્યોને વહોરાવવાનું તથા જ્ઞાનપૂજનનું ધી મળ ૧૧ના ભાવ રૂ. અઢી લેલે રૂ. જ્ઞાનપૂજનનાં કાર્યોની ૨૪૭ાની જ્ઞાનસ્વાતામાં ઉપજ થઈ. શ્રી પર્યુષણ પહેલાં નવકાર મંત્રની નોંધ— આરાધના કરાવવામાં આવી હતી, ત્યારે જ્ઞાનસ્વાતામાં રૂ. ૧૦૫) એકસો પાંચની ઉપજ થઈ હતી; નવકાર મંત્રની આરાધનાને અંગે વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો તેની બોલીથી રૂ. ૧૦૦) નવસોની ઉપજ દેવદ્રવ્યમાં થઈ. આ વરઘોડાને અંગેના સ્વર્ચની ટીપમાં રૂ. ૨૭૫) પોળી ત્રણસો જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ તરફથી ભરાયા હતા.

શ્રી પર્યુષણપર્વમાં શ્રી કલ્પસૂત્ર વહોરાવવાનું અને જ્ઞાનપૂજન વગેરેનું ધી ૧૧૫ મળ થયું તેના રૂ. ૨૧૦) વસો નેવું ઉપરાંતની ઉપજ જ્ઞાનસ્વાતામાં થઈ, અને રૂ. ૭૨|| સાડીબોતેરની ઉપજ સાધારણસ્વાતામાં થઈ. કારણ કે અહીંના સંઘે યજ્ઞો ઠરાવ કર્યો હતો કે “ આ પર્યુષણને પ્રસંગે સુપના વિગેરેની બોલીના ધીનો ભાવ રૂ. ૨||નો લેવાય છે, તે ઉપરાંત દર મળે દશ આના લેલે સાધારણસ્વાતામાં દરેક બોલનારે આપવો પડશે ” આ ઠરાવને ઉપાશ્રયમાં એક બોર્ડ ઉપર લખીને જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

શ્રીમહાવીર-જન્મવાંચનને દિવસે સુપનાની બોલીની ઉપજ રૂ. ૩૧૬૨|| એકત્રીસો સાડી-વાસઠની દેવદ્રવ્યમાં ઉપજ થઈ, અને રૂ. ૭૧૦||= સાતસો નેવું દસ આનાની ઉપજ સાધારણ-સ્વાતામાં થઈ.

વારસાસૂત્ર વહોરાવવાનું અને ચિત્રો દેખાડવાનું ધી ૧૦૩|| થયું, તેના રૂ. ૨૫૧||= વસો ઓગણસાઠ ને છ આના જ્ઞાનસ્વાતામાં, અને રૂ. ૬૫) પાંસઠ લગભગ સાધારણસ્વાતામાં ઉપજ થઈ.

મા. સુ. ૫ના વરઘોડામાં ધી મળ ૩૦૦|| થયું, તેના રૂ. ૭૫૧|| સાતસો સયા એકાદશ દેવદ્રવ્યમાં અને રૂ. ૧૮૭||= એકસો સત્યાસી ને તેર આના સાધારણસ્વાતામાં ઉપજ થઈ.

સંવત્સરીને દિવસે પ્રતિક્રમણના સૂત્રોની બોલીના ધીના રૂ. ૧૧૨|| એકસો સાડીબાણ જ્ઞાન-સ્વાતા અને રૂ. ૪૮||= અઢતાલીસ ને બે આના સાધારણસ્વાતા ઉપજ થઈ.

શ્રી પર્યુષણપર્વમાં ૬૪ પહોરના પૌષધવાઢાણ પળ લાભ લીધો હતો.

બહારગામથી આવેલી ટીપોમાં ભરવાને માટે જૂદી જૂદી ત્રણ પ્રકારની ટીપ કરવામાં આવી, તેમાં સાધારણસ્વાતાની ટીપમાં રૂ. પાંચસો ને ઓગણસાઠ, ચાતુર્માસમાં સાધુઓની ભક્તિ વિનય-વૈયાવજ્ઞ માટેની ટીપમાં રૂ. ૧૨૫૦) સાડીવારસો, અને જીવદયાની ટીપમાં રૂ. ૨૮૩) વસો ને ત્યાસી, પરાંસલીતીર્થમાંના શ્રીસિદ્ધસેન-દિવાકરસૂરિ-જૈનવિદ્યાલયની ટીપમાં રૂ. ૨૫૬) વસો ને છપ્પન; મુન્બઈના શ્રીવર્ધમાનતપ-આચંબીલસ્વાતાની ટીપમાં રૂ. ૩૩૮) ત્રણસો ને આઢત્રીસ થયા.

આ ચાતુર્માસમાં સાધુઓના વિનયવૈયાવજ્ઞ, ભક્તિ અને સગવડ-સરભરામાં અન્ધેરીના સંઘે રૂ. ૧૫૦૦) દોઢ હજાર ઉપરાંતનો ખર્ચ કર્યો ।

જામનગરનિવાસી સંઘવી ચુનીલાલ લક્ષ્મીચન્દની આ છેહી ઓઢી હોવાથી, આસો માસની આયંબીલની ઓઢીમાં આયંબીલ, પૂજા, પ્રભાવના અને રાત્રિજાગરણ વિગેરેનો તમામ ખર્ચ તેમના તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો; અને ઓઢીની આરાધના કરનારા ૨૫ માણસો હતા । તે દરેકને ચાંદીની થાઢી, વાટકી, અને નવકારવાઢી અને શ્રીસિદ્ધચક્ર આરાધન વિધિની ચોપડીની લ્હાળી કરવામાં આવી હતી; તથા પારણાને દિવસે સત્તરમેદી પૂજા મળાવીને સ્વામીવાત્સલ્યનું જમણ કરી લગભગ રૂ. ૨૫૦૦) અઢીહજાર ઉપરાંતનો ખર્ચ કર્યો હતો ।

આ ચાતુર્માસમાં સાહિત્ય સેવાની પ્રવૃત્તિમાં-૧ શ્રીસિ. હે. શ. શાસનની પ્રસ્તાવના, વિષયાનુક્રમ અને પરિશિષ્ટો વિગેરેની યોજના તથા પ્રૂફ સંશોધનાદિ ।

૨-અવચૂર્ણિની પ્રસ્તાવના, વિષયાનુક્રમ અને પરિશિષ્ટોના પ્રેસમેટર વિગેરે ।

૩-આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવેશ શ્રીસાગરાનન્દસૂરીશ્વરજીના શ્રીમગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનોનું મુદ્રાપણાદિ ।

૪-શ્રી વર્દ્ધમાનતપનો મહિમાપ્રદર્શક પુસ્તકનું આલેખન તથા મુદ્રાપણાદિ ।

૫-શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર ભાગ ૧-૨ જાનું મુદ્રાપણાદિ ।

૬-શ્રી વીતરાગસ્તોત્ર ભાષાન્તર (સાર્થ)નું મુદ્રાપણાદિ ।

ઉપરના ગ્રન્થોનું પ્રકાશનાદિ કાર્ય હજુ પળ ચાલુ છે ।

હસ્તલિખિત ૩૭૦૦ સાઢત્રીસો ઉપરાંત પ્રતિઓની લિપિ, રચનાસંવત્, લેખનસંવત્, માષા અને પત્રસંખ્યા વિગેરે બાબતોનું સૂચિપત્ર મુનિ શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરજીના શિષ્યમુનિશ્રી ચન્દ્રવર્મસાગરજીની દેખરેખ તલ્લે પંઢિત-માસ્તરને રોકીને તૈયાર કરાવ્યું ।

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રીના ઉપદેશથી શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય-જૈન-સાહિત્ય-પ્રચારક-સમિતિની સ્થાપના કરાવી સમિતિ માર્ફત લેવાનારી પરીક્ષામાં વેસનાર વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઉત્તીર્ણ થનારને રૂ. ૧૮૩૦) અઢારસો ત્રીસના ઇનામો, વિદ્યાર્થીઓને મેટના પુસ્તકો અને જાહેર ખબર વિગેરેનું પ્રથમ વર્ષનું કૂલ ખર્ચ નાળાવટી કલ્યાણભાઈ છગનલાલ તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે ।

અને વઢવાળનિવાસી શેઠ શાન્તિલાલ જીવળલાલ અવજીભાઈ તરફથી ઉજ્જૈનમાં ચાલુ કરાવેલી જૈન મોજનશાલાના મકાન માટે તેઓના તરફથી રૂ. ૬૦૦૧) છ હજાર ને ઇકની મદદ ।

ઉજ્જૈનની ઋઠ્ઠ છઠ્ઠ ની પેઢીને સામુદાયિક નવપદ આરાધના કરાવતાં જીર્ણોદ્ધાર યાતામાં, આયંબીલ યાતામાં અને સાધારણ યાતામાં તોટો પડેલો હતો તે માટે પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રી

ઉપદેશ આપીને શ્રીસિદ્ધવ્રજ આરાધક સમાજ પાસેથી રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર જીર્ણોદ્ધાર સ્વાતામાં અપાવ્યા । તથા અશિલ ભા. વ. ત. સહાયક સમિતિ પાસેથી આયંવીલ સ્વાતામાં રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર ઉપરાંત અપાવ્યા ।

૪૭૬) સિ. દે. શ. પ્રથમ ભાગની ૧૯ નકલ યોગ્ય સ્થાને ભેટ આપવા માટે રૂ. ૨૭૫) એક સહી ગૃહસ્થે, અને ૨૦૧) રૂ. મણિલાલ માલિયાએ મઢીને કૂલ રૂ. ૪૭૬) ચારસો ને છોતેર આપીને તેઓએ પુણ્ય હાંસલ કર્યું ।

પૂ. આગમોદ્ધારક ગુરુદેવની આજ્ઞાથી અને પૂ. પંન્યાસશ્રીના પરિવારના સાધુઓ નીચેના સ્થળોએ ચાતુર્માસ રહ્યા—

૧—પં. શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી, શ્રીજ્ઞાનસાગરજી, શ્રીપ્રવીણસાગરજી તથા શ્રીદોલતસાગરજી ઠાણા ૪ સાન્ડાકુલ ।

૨—મુનિ શ્રીહંસસાગરજી, શ્રીમુનીન્દ્રસાગરજી, શ્રીનરેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીહિમાંશુસાગરજી ઠાણા ૪ વેજલપુર (ગોધરા) ।

૩—મુનિ શ્રીધર્મસાગરજી, શ્રીઅભયસાગરજી, શ્રીશાન્તિસાગરજી, શ્રીકનકસાગરજી, શ્રીલાવણ્યસાગરજી અને શ્રીમનકસાગરજી ઠાણા ૬ (ઉદયપુર) મેવાડ ।

૪—મુનિ શ્રીદર્શનસાગરજી, શ્રીન્યાયસાગરજી અને શ્રીજિતેન્દ્રસાગરજી ઠાણા ૩ ઉજ્જૈન (માલવા) ।

૫—મુનિ શ્રીસંયમસાગરજી અને શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી ઠાણા ૨ રતલામ (માલવા) ।

અન્ધેરી ઉપરાંત ઉપરના પાંચ સ્થળોએ ચાતુર્માસ થવાથી તે તે સ્થળના સંઘને શાસન-પ્રભાવનાના ધાર્મિક કાર્યો કરવાનો અનુકૂળ પ્રસંગ મળ્યો ।

પૂજ્ય-પંન્યાસશ્રીના દરેક ચાતુર્માસમાં દેવદ્રવ્યમાં થતી ઉપજને પ્રાયઃ કરીને પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી ગામડાઓમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ અન્ધેરીના ચાતુર્માસમાં થયેલી દેવદ્રવ્યની ઉપજમાંથી નીચે પ્રમાણે મદદ નીચે જણાવેલાં ગામોમાં આપવામાં આવી છે;—

૧૦૦) કરમદીતીર્થ (રતલામ)

૫૦૦) રૂડર (ગુજરાત)

૧૦૦) બેટમા (હોલ્કર સ્ટેટ)

૧૦૦) સીનોર „

૧૦૦) વઢૌદ (માલવા)

૧૦૦) પેટલાદ „

૧૦૦) આલોટ (માલવા)

૧૫૦) સાંતલપુર (કચ્છ)

૧૦૦) જલગાંવ (૫૦ દક્ષિણ)

૨૦૦) ટમકુર (મૈસુર સ્ટેટ)

૧૫૦) માઈંદર (ઠાણા)

૨૦૦) વહોદરા

- ૧૦૦) નથાપુરા-હજીન ૨૫૦) ચરાહા
 ૧૦૦) સ્વારાકૂઆ-હજીન ૨૦૦) વારાહી
 ૨૦૦) જામનગર પાસેના ગામમાં
 ૫૦૦) બીબહોદ, સેમલીયા અને વહીંતીરમાં (રતલામ સ્ટેટમાં) ભગવાનને લેપ કરાવવામાં આવ્યો તેમાં મદદ આપી । ઉપર પ્રમાણે રૂ. સાઠીબત્રીસસોની મદદ દેવદ્રવ્યમાંથી અપાવવામાં આવી ।

જીવદયાની ઉપજમાંથી નીચે પ્રમાણે મદદ અપાવી ।

- ૨૫) હર પાંજરાપોઢ ૨૫) વાવ પાંજરાપોઢ
 ૨૫) હૈદાબાદ ,, ૨૫) અન્ધેરી ,,
 ૨૫) ગજાળા ,, ૫૦) પાલીતાણા ,,
 ૨૫) લીંચ ,,

ઉપર પ્રમાણે રૂ. ૨૦૦)ની વસોની મદદ પાંજરાપોઢને અપાવી ।

અંધેરી મુકામે ચાતુર્માસની પૂર્ણાહુતી અવસરે જામનગરનિવાસિ-શ્રેષ્ઠિવર્ય-શ્રીશુનીલાલ લક્ષ્મીચન્દ સંઘવીની આગ્રહભરી વિનંતિથી તેઓશ્રીના મકાનમાં તેઓશ્રીએ ચાતુર્માસ વદલાવીને લાભ લીધો, અને શ્રીસંઘ સાથે શ્રીસિદ્ધાચલપટની યાત્રા-પ્રભાવનાદિ શુભ કાર્યો કરાવ્યાં ।

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનના ઉપસંહારમાં—

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનની શરૂઆતમાં પ્રસ્તુત પ્રકાશનની ઓઢાલ, ગ્રન્થરત્ન-રચનાસમય, આ ગ્રન્થની પ્રાચીનતા, આ ગ્રન્થકારના સમકાલીન અભ્યાસી લઘુન્યાસકાર, શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની અભિવૃદ્ધિ અને સંરક્ષણ, ગ્રન્થ પ્રકાશનની અનિવાર્ય જરૂર, આ ગ્રન્થની મહત્તા, અવચૂર્ણિકારની સુયોજિત એક વિશેષ રચના, આ અવચૂર્ણિ-સમવિષયક ગ્રન્થો, અવચૂર્ણિ ગ્રન્થસ્થિત વિષય-પ્રદેશ, આ ગ્રન્થ પ્રકાશન પાછલ વ્યવસ્થિત વીતાવેલાં પુનીત-પાંચ વર્ષ; અને પ્રાસંગિક-મદદ-ગારો વિગેરે બાર પેરેગ્રાફોનું અનુક્રમે આલેખન કરીને વાંચકોની ઐતિહાસિક-વિચારસરણીને સંતુષ્ટ કરવા યથાયોગ્ય પ્રયાસ પૂ. પટ્ટ્યાસપ્રવરશ્રી તરફથી કરવામાં આવેલ છે.

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનના પૃષ્ઠ ૮ ના અંતિમ ભાગમાં “ ગ્રન્થ પ્રકટ થતાં થયેલાં લગભગ પાંચ વર્ષ ” નામના પેરેગ્રાફમાં દીર્ઘ સમયે (પાંચ વર્ષ) થયેલ પ્રકાશનમાં આ ગ્રન્થના સમ્પાદન કાર્ય સાથે શાસનહિતવર્ધક કાર્યો કરવાની સમ્પાદકને અનિવાર્ય જરૂર પડેલી હતી, તેથી પાંચ વર્ષના પાંચ ચાતુર્માસની પુનીત કાર્યવાહી સાથે સાથે આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. એટલે

સમ્પાદક પૂ. પદ્મયાસપ્રવરશ્રીના ૧૮ ચાતુર્માસની નોંધ અને તે પૈકી મુંબઈનું ચાતુર્માસ વિ. સં. ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૧ વીલાપાર્લા સુધીના પાંચ વર્ષના પાંચ ચાતુર્માસની નોંધ સંક્ષિપ્તરૂપે આલેખન કરીને અત્ર સમાપ્ત કરવામાં આવી છે.

આ ગ્રન્થ પ્રકાશનનો પ્રારંભકાલ વિ. સં. ૧૯૯૭ નો છે, અને સમાપ્તિકાલ વિ. સં. ૨૦૦૧ છે. તેથી વિ. સં. ૧૯૯૭ મુંબઈનું ચાતુર્માસ, અને વિ. સં. ૧૯૯૮ અમદાવાદનું ચાતુર્માસ આ બન્ને ચાતુર્માસની સંક્ષિપ્ત નોંધ પં. શ્રીહીરસાગરજીએ, વિ. સં. ૧૯૯૯ સ્વમ્ભાતનું ચાતુર્માસની નોંધ મુનિ શ્રીસુબોધસાગરજીએ અને વિ. સં. ૨૦૦૦નું ઘાટકોપર તથા ૨૦૦૧ વીલાપાર્લાના ચાતુર્માસની નોંધ મેં લીધેલ હતી તે અત્ર આપવામાં આવી છે.

પ્રકાશન સાથે સમ્પાદક પૂજ્ય પદ્મયાસપ્રવરશ્રીજીનો પુનીત સમય શાસનહિતવર્ધક કાર્યો માટે વ્યતીત થયો છે એ જાણવામાં આવતાં વાંચકને ऐतिहासिक बीना સાથે અનુમોદનાનો અતીવ લાભ થયા વગર રહેતો નથી. ઉપરના પાંચે ચાતુર્માસની નોંધ સંભાલપૂર્વક આપવામાં આવી છે, છતાં શીઘ્રતાદિ કારણોને લઈને નોંધમાં ઘણા પ્રસંગો રહી જાય તે બનવાજોગ છે; માટે વાંચકોએ આટલેથી સંતોષ માનવો યોગ્ય છે, એજ સુદ્ધેષુ કિં બહુના ।

લિ.—

પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશ-શ્રીઆનન્દસાગરસૂરીશ્વરના પરમવિનેય વિદ્વાન્-શિષ્યરત્ન-વૈયાકરણકેસરિ-સિદ્ધચક્રારાધન-તીર્થોદ્ધારક—પૂ. પદ્મયાસપ્રવરશ્રીચન્દ્ર-સાગરજી ગણીન્દ્ર-ચરણારવિન્દ ચચ્ચરીકઃ—

ચન્દ્રકાન્તસાગરઃ

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः ।

पत्राङ्कः ।

चूर्णिकारस्याऽऽदिमङ्गलश्लोकः	१
वृत्तिकारस्याऽऽदिमङ्गलश्लोकावचूर्णिः ।...	१- ४
अहमित्येतस्य सर्वदर्शनोपनिषद्भूतत्वम् ।...	४- ५
स्याद्वादमाश्रित्यैव शब्दानां सिद्ध्यादि-	
र्भवतीति निदर्शनम् ।	५- ९
इह शास्त्रेऽनिर्दिष्टसंज्ञादयो लोकाद्वेदि-....	
तव्या इति निदर्शनम् ।	९- १०
संज्ञाप्रकरणम् ।	१०- २६
स्वरसन्धिप्रकरणम् ।	२७- ३७
व्यञ्जनसन्धिप्रकरणम् ।	३७- ५३
नामप्रकरणम् ।....	५४- ९८
कर्त्रादिकारकप्रकरणम् ।	९९-११०
प्रथमादिविभक्तिविधानम् ।...	११०-१३६
षत्वप्रकरणम् ।...	१३६-१४५
णत्वादिप्रकरणम् ।	१४५-१५३
स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।	१५३-१७०
उपसर्गसंज्ञाया गतिसंज्ञायाश्च विधानम् ।	१७०-१७३
समासप्रकरणम् ।	१७३-१९६
एकशेषादिप्रकरणम्	१९६-२०७
परिशिष्टम् । १	२०९-२७८
परिशिष्टम् । २	२७९-२९९
परिशिष्टम् । ३	३००-३०२
शुद्धिपत्रकम् ।...	३०३-३११

THE LATE
SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI

BORN NOVEMBER 1852 A.D., SURAT.

DIED 13TH JANUARY 1906 A.D., BOMBAY

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जह्वेरी.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे

कार्तिकशुक्लैकादश्यां (देवदीपावली-सोमवासरे)
सूर्यपुरे.

निर्याणम् १९६२ वैक्रमाब्दे

पौषकृष्णतृतीयायाम् (मकरसंक्रान्ति-मठवासरे)
मोहमयीनगर्याम्.

सकलमनोवाञ्छितपूरकः श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथो विजयतेतमाम् ।

ॐ अहम्

श्रेष्ठी देवचन्द्र लालभाई जैन पुस्तकोद्धार ग्रन्थाङ्के

श्रीमज्जयानन्दसरिशिष्यामरचन्द्रेण विरचिता

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित—

5

श्रीसिद्धहेमचन्द्र- शब्दानुशासनबृहद्वृत्त्यवचूर्णिः ।

सर्वज्ञं सर्वदेवार्थं, प्रणम्य विवृणोम्यहम् ।

हैमव्याकरणादभ्र-वृत्तिदुर्गपदावलीम् ॥ १ ॥

तत्राऽऽदौ तावदभिमतदेवतानमस्कारस्य*.....शास्त्रसम्बन्ध- 10
प्रयोजनयोश्च प्रतिपादनाय वृत्तिकारः श्लोकमेकमकार्षीत् । 'प्रणम्य परमात्मा-
नम्' इत्यादि ।

इह हि शिष्टाः—कचिदिष्टे वस्तुनि प्रवर्तमानाः शिष्टसमयपरिपालनार्थं प्रार-
ब्धेष्टवस्तुनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं चेष्टदेवतानमस्कारपुरस्कारेणैव प्रवर्तन्ते । अयमपि
च श्रीमदाचार्य-हेमचन्द्रश्चौलुक्यचन्द्रश्रीमत्-कुमारपालभूपालवन्दितपादार- 15
विन्दः शिष्टसमयपरिपालनार्थं प्रारब्धश्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानु-
शासनवृत्तिनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं च श्लोकस्य पादद्वयेनाऽभिमतदेवतानमस्कारं श्रोतु-
जनप्रवृत्त्यर्थं च शास्त्रस्य सम्बन्धप्रयोजने प्रत्यपीवदत् (प्रत्यपादयत्) ।

तत्र 'प्रणम्ये' ति प्रातेः " कंचिद् " इतिङे-पिपतेः, पृणातेर्वा " खुरक्षुर० " 20
इतिनिपातनात्प्रशब्दः साधुः, तस्माच्च सेर्लुपि प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गाऽपि प्रकृत्या-

* अस्मिन् ग्रंथे यत्र यत्र...विन्दुमालाचिह्नं तत्र तत्र ताडपत्रीयप्रतीकं नृत्तिस्थलस्य सूचकं ज्ञेयम् ॥

१ प्रणम्य परमात्मानं, श्रेयः शब्दानुशासनम् । आचार्यहेमचन्द्रेण, स्मृत्वा किञ्चित् प्रकाशयते ॥ १ ॥

२ ५-१-१७१ । ३ उ. ३९६ ।

श्रितत्वेनाऽन्तरङ्गमपि समासं बाधित्वा प्रथममेव भवति । “ बहिरङ्गाऽपि लुबन्तरङ्गान् विधीन् बाधते ” इति न्यायात्, ततः प्रपूर्वान्नमेः समासे सति “ प्राक्काले ” इत्यनेन क्ताप्रत्ययः । नन्वत्र “ अहंन् पञ्चमस्य किकृति ” अनेन दीर्घत्वं परत्वेन, कृताकृत-प्रसङ्गे प्रशान्नित्याद्यबाधेशात्प्रागेव मा भूत् परा*.....

5कृत्वा..... अन्तरङ्गत्वेन

..... यवग्रहणं यपि चेति यदुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां*.....

“ यथा भवति बाधनम् ” इत्यतो दीर्घत्वात् प्रथ*.....

- 10 ‘ नम् ’ इत्यत्र “ कर्मणि कृतः ” इति षष्ठी प्राप्नोति । सा च “ वृन्नुदन्ता० ” इत्यादिना निषिध्यते । ‘ श्रेयः ’ इत्यत्र “ प्रशस्यस्य श्रः ” इत्यादेशविधानबलात् क्रियाशब्दत्वेन “ गुणाङ्गाद्वे० ” इति प्रशस्यशब्दादीयम् । “ नैकस्वरस्य ” इति निषेधात् “ व्रन्त्यस्वरादेः ” इति नाऽन्त्यस्वरादेर्लुप् । “ अर्वर्णे वर्णस्य ” इत्यपि न, अन्त्य-स्वरादेरनेकस्वरस्येत्येकसूत्रकरणात् । ‘ शब्दानुशासनम् ’ इत्यत्र कथं “ कृति ”
- 15 इति षष्ठीसमासः, “ तृतीयायाम् ” इति निषेधात् ? सत्यं, प्रत्यासत्तिन्यायेन यं कृतमपेक्ष्य षष्ठी, तमेव कृतमपेक्ष्य यदि तृतीया स्यात्तदा । ‘ आचार्यहेमचन्द्रेण ’ इति तृतीयासद्भावात्, आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन इतिवत् षष्ठीसमासनिषेधः स्यात्, अत्रतु ‘ प्रकाश्यते ’ इत्यपेक्षया तृतीया, अनुशासन इत्यपेक्षया तु षष्ठी, इति न समासनिषेधः । आचर्यते सेव्यते विनयार्थं विद्याग्रहणार्थं वा शिष्यैरिति ऋवर्णे०
- 20 १ । आचारे साधुरिति “ तर्त्र साधौ ” २ । आचारान् यातीति “ कर्चिर्दे डः ” ३ । आचारानाचष्टे, इति “ णिर्ज् बहुलं नाम्नः कृगादिषु ” इति णिजि, आचारयतीति “ शिर्क्यास्या० ” इति निपात्यते ४ । आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा “ षृषोर्दरादयः ” इति साधुः ५ । किमपि चिनोतीति “ किर्प् ” १ किमः सर्वविभक्त्यन्ताच्चिच्चनाविति वा २ । किञ्चिदित्यखण्डमव्ययं वा ३ ।

- 25 अत्र-सर्वपार्षदत्वाद् व्याकरणस्य ‘ परमात्मानम् ’ इत्यनेनाऽनिर्दिष्टनाम्ना सामान्येन देवताया निर्देशः कृतः । सर्वैरपि हि स्वकीया स्वकीया देवता परमात्मेत्यु-

१ ५-४-४७ । २ ४-१-१०७ । ३ ३-२-१५४ । ४ २-२-८३ । ५ २-२-९० ।
६ ७-४-३४ । ७ ७-३-९ । ८ ७-४-४४ । ९ ७-४-४३ । १० ७-४-६८ । ११
३-१-७७ । १२ ३-१-८४ । १३ ५-१-१७ । १४ ७-१-१५ । १५ ५-१-१७१ ।
१६ ३-४-४२ । १७ उ. ३६४ । १८ ३-२-१५५ । १९ ५-१-१४८ ।

च्यते । नमस्कार्यश्च स एव भवति, यस्य पूजातिशयवचनातिशयज्ञानातिशयापायाप-
गमातिशयलक्षणमतिशयचतुष्टयं भवति । तत्र ' परमात्मानम् ' इत्यनेन पूजाति-
शयः प्रकाशितः । अत एव " सन्महत्परमो० " इत्यनेन पूजायां समासः । तथा
श्रेयांसश्च ते शब्दाश्च, ताननुशास्तीति " रम्यादिभ्यः० " इत्यनटि श्रेयःशब्दानुशा- 5
सनः । तमेवंविधं परमात्मानमित्यावृत्तिव्याख्यानाद् वचनातिशयः, स च न ज्ञाना-
तिशयं विनेति, तेन ज्ञानातिशय आक्षिप्यते, सोऽपि च नाऽपायापगमातिशयं विनेति,
तेनाऽप्यपायापगमातिशय आक्षिप्यते । अपायभूता हि रागादयस्तेषामपगमः स
एवाऽतिशयः । ईश्वरस्याऽपि हि सदा शिवावस्थायां रागाद्यपगमोऽस्त्येव । अन्यदेव-
तानां तु सुगम एव । तथा शब्दानुशासनमिति पदेन शब्दा व्युत्पाद्याः । इदं च
व्याकरणं व्युत्पादकमिति व्युत्पाद्यव्युत्पादकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः । तदन्तर्गतं च 10
शिष्यस्य शब्दव्युत्पत्तिराचार्यस्य च शब्दव्युत्पादनं प्रयोजनं प्रतिपादितं, यत उक्तं—

“ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं, श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः, सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ १ ॥ ” इति ।

अप्रशस्यतरेण च शब्दानुशासनेन शिष्याचार्ययोः शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पादनलक्षणे
प्रयोजने नोपपद्येत, इत्याह श्रेयः प्रशस्यतरं । ननु पूर्वप्रणीतं— 15

“ बाह्यमैशानमैन्द्रं च, प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाष्टुमा पिशलं चेति, पाणिनीयमथाऽष्टमम् ॥ १ ॥ ”

इत्यादि शब्दानुशासनजातमस्ति तस्माच्च कथमिदं प्रशस्यतरमिति ? उच्यते,
तद्वि अतिविस्तीर्णं विप्रकीर्णं च कातन्त्रं तर्हि साधु भविष्यतीति चेन्न तस्य संकीर्ण-
त्वात्, इदं तु सिद्धहेमचन्द्राभिधानं शब्दानुशासनं नाऽतिविस्तीर्णं, न विप्रकीर्णं, न च 20
संकीर्णमिति । अनेनैव शब्दव्युत्पत्तिर्भवतीति, इति मौलोऽर्थः प्रतीत एव । न च
गुरुशिष्ययोः सावधानतामन्तरेण शब्दव्युत्पादनव्युत्पत्ती सम्भवत इति पूर्वार्धमा-
वृत्त्याऽपि व्याख्यायते । परं आत्मानं च प्रणम्य प्रह्वीकृत्य सावधानीकृत्येति योगः ।
किं विशिष्टं परं ? श्रेयःशब्दानुशासयतीति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, किं विशिष्टं
चाऽऽत्मानम् ? श्रेयःशब्दानुशास्ति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, उभयत्र “ रम्यादिभ्यः ” 25
इत्यनट् । इति श्लोकपूर्वार्धव्याख्या ॥ उत्तरार्द्धेन तु स्वकीयनाम भङ्ग्यस्तरेण च
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनटीका नाम च ग्रन्थकारः प्राचकटत् । स्वो-
पज्ञशब्दानुशासनस्य ' तत्त्वप्रकाशिका ' टीका मया विरच्यत इत्यर्थः । इह हि

- संस्कृतप्राकृतसौरसेनमागधपैशाचिकापभ्रंशभाषाभेदेन षोढा शब्दा भवन्ति, ते च नाव्युत्पादिता ज्ञायन्त इत्यतस्तेषां सर्वेषामपि व्युत्पादनायाऽष्टभिरध्यायैः पादचतुष्टयरूपैः श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानमिदं शब्दानुशासनं श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रश्चकार । तत्र च सप्तभिरध्यायैः संस्कृतशब्दा एकेन चाऽध्यायेन तदितरे सर्वेऽपि व्युत्पादिताः ।
- 5 तत्राऽप्यध्यायसप्तके चतुष्कांऽऽख्यातं कृत्तद्धितरूपाणि चत्वारि प्रकरणानि भवन्ति । तत्र सन्धिनामकारकसमासोश्चत्वारो मानमस्येति चतुष्कश्चतुर्णां समुदायः । धातुप्रत्यययोगात् क्रियासाधकत्वेनाऽऽख्यायते स्मेत्याख्यातं, चतुष्काख्याताभ्यां पश्चात् क्रियत इति कृत्, तेभ्योऽणादिप्रत्ययेभ्यो हितं तद्धितं । तत्र चतुष्के दश पादा, आख्याते षट्, कृति चत्वारस्तद्धिते चाष्टौ । इति सिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशा-
- 10 सनसकलसूत्रार्थसमुद्देशः । अस्य चाऽऽदौ सूत्रकारो निर्विघ्नशब्दानुशासनसूत्रनिष्पत्तिनिमित्तमिष्टदेवतानमस्कारं चकार—

- ‘ अहम् ’ १-१-१ ॥ अहम् इति इदं च सानुनासिकाकारान्तमव्ययं, अहमिति मन्तोऽप्यस्ति शब्दः । ‘ अक्षर ’ मिति समुदायसमुदायिनोरभेदादेकत्वं, अथवा न क्षरति—न चलति स्वस्वरूपादित्यक्षरं । तत्त्वं परमब्रह्मेति—यावद् । व्याख्यानं च
- 15 त्रिधा भवति, स्वरूपाख्यानमभिधातात्पर्यं चेति । ततोऽक्षरमिति स्वरूपाख्यानं । ‘ परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम् ’ इत्यभिधा, ‘ सिद्धचक्रस्याऽऽदिबीजम् ’ इति तात्पर्यं, व्याख्यानं तत्र परमे पदे तिष्ठतीति “ परमात्कित् ” इतीन् तत्पुरुषे “ कृति ” इति “ अद्वैयज्ञानात् सप्तम्या ” अलुपप्राप्तावपि “ नेर्न् सिद्धस्थे ” इत्यनेन बाधिता, ततो “ भीरुष्ठानादयः ” इति पाठात् षत्वे “ अद्वैयज्ञानात् सप्तम्या० ”
- 20 अलुपि च परमेष्ठी । परमेष्ठिनश्चाऽहर्तिसिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुरूपाः पञ्च भवन्तीति, शेषचतुष्टयव्यवच्छेदायाऽऽह—परमेश्वरस्येति, चतुस्त्रिंशदतिशयरूपपरमैश्वर्यभाजो जिनस्येत्यर्थः । सिद्धा विद्यासिद्धादयस्तेषां चक्रमिव । तस्य पञ्च बीजानि तेषु चेदमादिबीजं ‘ सकलाः ’ निशेषाः लौकिकाः लोकोत्तराश्च य आगमास्तेषामुपनिषदं भूतं प्राप्तं “ श्रितादिभिः ” इति समासः ।

- 25 ननु “ अहम् ” इत्यर्हद्वाचकत्वेन कथं लौकिकागमानामुपनिषद्भूतमिति ? सत्यं, सर्वपार्षदत्वाद्धि शब्दानुशासनस्य सर्वदर्शनानुयायीनमस्कारो वाच्यस्तत इत्थं व्याख्येयम्—

“ अकारेणोच्यते विष्णू, रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।

हकारेण हरः प्रोक्त-स्तदन्तेऽऽऽ परमं पदम् ॥ १ ॥

इतिश्लोकेनाऽर्हशब्दस्य विष्णुप्रभृतिदेवतात्रयाभिधायित्वेन लौकिकागमेष्वपि
‘ अर्हम् ’ इतिपदमुपनिषद्भूतमेवेति । अत्र ऽऽतदन्त इति तुर्यपादस्याऽयमर्थः, तस्या-
र्हशब्दस्याऽन्त उपरितनभागे परमं पदं सिद्धिशिलारूपं; तदाकारत्वादनुनासिकरूपा 5
कलाऽपि परमं पदमित्युक्तम् । ‘ अशेषविघ्नः ’ इत्यादि, विहन्यन्ते कार्याण्येभि-
रिति विघ्नाः । नियमेन हन्यते ज्ञायते पारतन्त्र्येणेति निघ्नं, उभेयत्राऽपि “ स्थादिभ्यः ”
क इति । ‘ दृष्टादृष्टः ’ इत्यादि दृष्टं राज्यादि, अदृष्टं स्वर्गादि । सङ्कल्प इच्छास-
म्पादनं । ‘ आशास्त्रः ’ इत्यादि, शास्त्रात् ‘ आ ’ अभिव्याप्य आशास्त्रं, अध्ययनं
चाऽध्यापनं चाऽध्ययनाध्यापने ते अवधी यस्य तत्तथेति क्रियाविशेषणं । 10

‘ प्रणिधानं च ’ चतुर्धा, पदस्थं पिण्डस्थं रूपस्थं रूपातीतं चेति । पदस्थमर्ह-
मितिपदस्थस्य, पिण्डस्थं शरीरस्थस्य, रूपस्थं प्रतिमारूपस्य, रूपातीतं योगिगम्य-
स्याऽर्हतोऽध्यानमिति । एवाद्ये द्वे शास्त्रारम्भे सम्भवतो नोत्तरे द्वे । ‘ अनेनाऽऽ-
त्मनः सर्वतःसम्भेदः ’ इत्युक्तं पदस्थम्, सम्भेदो वेष्टनं; अत्र सप्तमी प्राप्नोति तत्र
प्रणिधानं ध्यानमित्यर्थः । तत्कथं सामानाधिकरण्यं ? सत्यं, ध्यानं विषयि सम्भेदस्तु 15
विषय इति तयोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यं, ‘ तदभिधेयेन चाऽभेदः ’ इति
पिण्डस्थमुक्तम्; तदभिधेयेनाऽर्हताऽऽत्मनोऽभेदः । य एवाऽहं स एवाऽर्हन्निति य
एव चाऽर्हन् स एवाऽहमिति । ‘ वयमपि चः ’ इत्यादि, अत्र विशिष्टप्रणिधेयप्र-
णिधानादिगुणप्रकर्षादात्मन्युत्कर्षाधानाद्गुणबहुत्वेनाऽऽत्मनोऽपि तदभिन्नतया बहुत्वा-
द्वयमिति बहुवचननिर्देशः । ‘ तात्त्विकः ’ इति, तत्त्वमेव “ विनयैर्दिभ्यः ” इति 20
इकण्, तत्त्वं प्रयोजन मस्येति वा १-१-१ ॥

‘ सिद्धिः स्याद्वादात् ’ १-१-२ ॥ इत्यत्र गम्ययप इति पञ्चमी स्याद्वादमाश्रि-
त्येत्यर्थः । इह हि—“ संज्ञा च परिभाषा च, “विधिर्नियम एव च ।

प्रतिषेधो विकारश्च, विकल्पश्च समुच्चयः ॥ १ ॥

अतिदेशोऽनुवादश्च, दशधा सूत्रलक्षणम् । ” 25

इति दशधा सूत्राणि भवन्ति, तानि च “ औदन्ताः स्वराः ” इति १ । “ प्रत्ययः
प्रकृत्यादेः ” इति २ । “ नाम्यन्तःस्थाकवर्गात् ” इति ३ । “ नाम सिद्व्यञ्जने ”

इति ४ । “नस्तं मत्वर्थे” इति ५ । “घुटि” इति ६ । “सौ नैवेतौ” इति ७ । “शसोऽस्ता” इति ८ । “इदितो वा” इति ९ । “तयोः समूहवच्च बहुषु” इति १० । आदीनि सूत्राणि क्रमेण ज्ञातव्यानि । एतेषां मध्य एत-
दधिकारसूत्रमाशास्त्रपरिसमाप्तेः ।

- 5 ‘स्यादित्यव्ययम्’ इति यद्वा स्याद्रूपो वादः स्याद्वाद इति । “अव्ययं प्रवृद्धादिभिः” इति समासः । तदा ‘वाद’ शब्देनोक्तस्याऽनेकान्तस्य द्योतको यदा तु स्वरादित्वाद्वाचकत्वेन ‘अनेकान्तद्योतकः’ तदा स्यादित्येतस्य वादः ‘स्याद्वादः’ ‘कृति’ इत्यनेन समासः । अमति गच्छति धर्मिणमिति “दर्म्यमि०”
- 10 इति तेऽन्तो धर्मः, न एकोऽनेकः—अनेकोऽन्तो यस्याऽसाविति अनेकान्तः, तेषु तस्य वदनं याथातथ्येन कथनं वादः । स च स्वाभ्युपगतस्यैव भवतीत्याह—‘नित्या-
नित्या०’ इति निर्धुवं भवं “नेर्धुवं” इति त्यचि नित्यं, नीयते कालान्तरेऽपि प्राप्यत इति वा नित्यं “शिक्ष्यास्या०” इति निपातनादुभयान्तापरिच्छिन्नसत्ताकं नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् । आदीयतेऽर्थोऽस्मादिति “उपसर्गादः कि” इति कौ
- 15 आदिः—आदिशब्दात्सदसदात्मकत्वाभिलाष्यानभिलाष्यत्वगुणपर्यायग्रहः । सर्वं वस्तु द्रव्यरूपतया नित्यं पर्यायरूपतया त्वनित्यं, तथा सर्वं वस्तु स्वरूपेण सत् पररूपेणा-
ऽसत् । तथा—गोत्वादि सर्वगवादि व्यक्त्यनुगतत्वेन सामान्यं सत्ता सामान्यापेक्षया तु विशेषः । इक्षुक्षीरादीनां माधुर्यं शब्दाभिधेयत्वेनाऽभिलाष्यं, माधुर्यतारतम्यस्य वक्तु-
मशक्यत्वेनाऽनभिलाष्यं । सह भाविनो धर्माः सामान्यादधोगुणा उच्यन्ते, क्रमभा-
- 20 विनस्तु नवपुराणादयः पर्यायाः । धरन्ति वस्तुनो धर्मिरूपतामिति ‘धर्माः,’
शाम्यति विविधैर्धर्मैर्युगपत्परिणतिं यातीति “शैर्मेवैववा” इत्यले ‘शबलं’ ।
एति गच्छत्येकत्वसंख्यामिति क एकः । वसन्ति धर्मा अस्मिन्निति “वैसेर्णिद्धा”
इति तुनि ‘वस्तु,’ नित्यादिनाऽनेकधर्मेण शबलं यदेकं वस्तु तस्य ‘अभ्युप-
गमः’ । प्रमाणाविरुद्धोऽङ्गीकारस्तत एव शब्दानामनित्यत्ववादिमते सिद्धिर्नि-
- 25 षपत्तिः, नित्यत्ववादिमते तु ज्ञप्तिर्भवति ।

नाऽन्यथेत्यत आह—‘एकस्यैवहि०’ इत्यादि । नदि एषा इत्यादौ ह्रस्वो,
दण्डाग्रम् इत्यादौ दीर्घो, देवदत्त ३ अत्र त्वमसि इत्यादौ प्लुतः । वर्णानां च सर्वथा
नित्यत्वे पूर्वधर्मनिवृत्तिरूपस्य ‘ह्रस्वादिविधिः’ असम्भवः । सर्वथाऽनित्यत्वे तूत्प-

न्यनन्तरमेव विनाशात्कस्य 'ह्रस्वादिविधिः' । तस्माद्वर्णरूपतया नित्या वर्णा ह्रस्वा-
दिरूपतया त्वनित्या इति ह्रस्वादिविधिरूपपद्यते । 'अनेककारक०' इति द्रव्याणां
हि स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यकारकं, तच्च कर्त्राद्यनेकप्रकारमेकस्याऽपि
लभ्यते, यथा पीयमानं मधु मदयति, वृक्षमारुह्य ततः फलान्यवचिनोति, विषयेभ्यो-
ऽभिभ्यदनात्मज्ञस्तेभ्य एवाऽऽत्मानं प्रयच्छन् तैरेव बन्धमाप्नोतीत्यादि । तच्चैकस्य 5
सर्वथा नित्यत्व एकरूपवृत्तित्वेन रूपान्तरानुपपत्तेर्न घटते, सर्वथाऽनित्यत्वेपि न
घटते, तथाहि-स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं, तच्चेदं फलम्, इयं क्रिया, इदं करणम्, अयं क्रमः,
अयं व्ययः, इदमनुषङ्गजं फलम्, इयं मम दशा, अयं मम सहायः, अयं विपक्षः,
इमौ च मम प्रयतमानस्य देशकालौ इति विमृशन् प्रेक्षापूर्वकारी प्रयतते । इत्येवं
परिदृष्टं सामर्थ्यं कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं, तदपि नाऽनित्यस्य क्षणमात्रावस्थायित्वेन 10
जन्मानन्तरमेव विनष्टस्य युज्यते, किं पुनः- 'कारकसंनिपातः' ? इति नित्यानि-
त्यात्मकः स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा तमन्तरेण भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयो-
रेकत्राऽर्थे वृत्तिः 'सामानाधिकरण्यम्' इति लक्षणं सामानाधिकरण्यं न घटते,
तयोर्हि भेदे घटपटयोरिव नैकत्र वृत्तिः स्यात्, नाऽप्यत्यन्ताभेदे भेदनिबन्धनत्वात्
तस्य नहि भवति नीलं नीलमिति, किञ्च नीलशब्दादेव तदर्थप्रतिपत्तावुत्पलश- 15
ब्दानर्थक्यप्रसङ्गः । तथा 'विशेषणविशेष्ययोः' परस्परमत्यन्तभेदे घटपटयो-
रिव न विशेषणविशेष्यभावः स्यात्, अत्यन्ताभेदेऽपि स न स्यात्, नहि भवति
घटो घट इति विशेषणविशेष्यभावो द्वयनिबन्धत्वात्तस्य, तथाखञ्जकुण्डः कुण्डरवञ्ज
इत्यादिष्वेकस्यैव विवक्षावशाद्विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च भवति ततः कथञ्चिद्भेदः
कथञ्चिदभेदः, कथञ्चिद्विशेषणत्वं कथञ्चिद्विशेष्यत्वं चेत्यादिरूपः स्याद्वादोऽङ्गी- 20
कर्तव्यः, 'आदि' शब्दात् स्थान्यादेशप्रकृतिविकारनिमित्तनिमित्तिभावादपि-
ग्रहः । किञ्च-शब्दानुशासनमिदं शब्दं प्रति विप्रतिपद्यते । नित्य इत्येके, अनित्य
इत्यन्ये, नित्यानित्य इत्यपरे । अत्र नित्यत्वानित्यत्वयोरेकतरपक्षपरिग्रहे शब्दानुशास-
नस्य सर्वोपादेयत्वं न स्यादित्याह 'सर्वपार्षदत्वाच्चेति,' "पृणातीति" "प्रैः सद्"
इति पर्षद्, तत्र साधुः "पर्षदोर्ष्यणौ" इति णे पार्षदं, पार्षदत्वेन च साधारणत्वं 25
लक्ष्यते, तेन सर्वेषां पार्षदं सर्वपार्षदं सर्वसाधारणमित्यर्थः । दृश्यते तच्चमेकदेशेनैभि-
रिति दर्शनानि नयाः, समस्तानां तेषां यः समुदायस्तदात्मकस्य स्याद्वादस्याऽ-
भ्युपगमो नितरां निर्दोष इत्यर्थः । अतिरमणीयमिति-रमेणिगन्तात् "प्रवचनी-
यादयः" इत्यनीयः ।

- ‘ अन्योन्यपक्ष० ’ इति—साध्यधर्मवैशिष्ट्येन, पच्यते व्यक्तीक्रियते हेत्वादि-
भिरिति “ सावैवद्यमि० ” इति से पक्षः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी, शब्दोऽनित्य एवे-
त्यादि, प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः, अन्योन्यं पक्षप्रतिपक्षास्तेषां भावः, परस्परविरुद्ध-
धर्मोपन्यासस्तस्माद्यथा मत्सरः—सातिशयो विद्यते येषामतिशयाने “ ईनि ” इति मत्स-
5 रिणः प्रकर्षेणोद्यते प्रतिपाद्यते स्वाभ्युपगतोऽर्थ एभिरिति “ व्यञ्जनाद्वचम् ” इति घञि
प्रवादाः शेषदर्शनानि, यथा ते परस्परविरोधान्मत्सरिणः सन्तः पक्षपातिनो, न तथा
मत्सरी सन् त्वत्समयः पक्षपातीति प्रक्रमभेदाभावं न पक्षपातीति न विरोधी । सम्य-
गेति गच्छत्यर्थमिति समयः सङ्केतो, यद्वा सम्यगयन्ति गच्छन्ति जीवादयः पदार्थाः
स्वरूपप्रतिष्ठामस्मिन्निति समयः—सिद्धान्तः “ पुंनाम्नि घः ” । अत्राऽर्थे विशेषणद्वा-
10 रेण हेतुवैशिष्ट्यमिति निरवधारणा अभिप्रायविशेषाः, सावधारणास्तु दुर्नयाः; समस्तार्थ-
प्रदर्शकं तु प्रमाणमेवं—ते च नैगम १—संग्रह २—व्यवहार ३—ऋजुसूत्र ४—शब्द ५—
समभिरूढ ६—एवम्भूता ७ इति सप्त, अविशेषं समत्वेन मन्यमानः । ‘ नयास्तव० ’
इति—त्वदीयस्यात्पदचिह्निताः । अभिप्रेतं फलन्ति “ लिहादिभ्यः ” इति अभिप्रेतं
फलं येभ्य इति वा अभिप्रेतफला भवन्ति, रसेन पारदेनोपविद्ध मिश्रिता लोहध-
15 ताव इव शुल्वादिधातव इव । यतस्तस्मादारात् सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकमोक्ष-
मार्गस्य समीपं याताः । आरादूरं सर्वपापेभ्यो याता इति वा “ कचिद् ” इति डे,
“ पृषोदरादयः ” इति साधुत्वात् । आर्या—गौतमादयः, प्रणता इति प्रणन्तुमारब्धा
यतो हितैषिणस्ते ॥

अथ व्याख्यानान्तरेणाऽभिधेयप्रयोजनाभिधानायाऽऽ—अथवा इति, विविक्ता-
20 नामसाधुत्वविप्रमुक्तानां शब्दानां प्रयोगात्तत्त्वज्ञानं, तद्वारेण च परमपदं भवेत्,
यत उक्तं—

“ हे एव ब्रह्मणी ज्ञेये, परं चाऽपरमेव च ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः, परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ १ ॥ ”

इति । शब्दब्रह्म शब्दतत्त्वं तच्च शब्दानुशासनादेव ज्ञायते, अत्र च शब्दा अभि-
25 धेयाः, सम्यग्ज्ञानमनन्तरं प्रयोजनं, परम्परं तु परमपदं प्राप्तिरिति ।

१ कलिकालसर्वज्ञविरचितान्ययोगव्यवच्छेदिकायाम् । २ उ ५६४ । ३ मत्सरः । ४ ७-२-४ ।
५ ५-३-१३२ । ६ ५-३-१३० । ७ स्तुतिकारोऽप्याह—‘ नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा
इव लोहधातवः । भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमर्याः प्रणता हितैषिणः ॥ १ ॥ इति सामन्तभद्रांचा-
र्वकृतश्रीविमलनाथस्तवे । ८ ५-१-१७१ । ९ ३-२-१५५ ।

यतः शब्दानुशासनात्पदसिद्धिरर्थनिर्णयः तस्मात् तत्त्वज्ञानं तस्माच्च परं श्रेयः ।
सम्बन्धस्त्वभिधेय-प्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः । शब्दानुशासनाभिधेययोस्त्व-
भिधानाभिधेयभावः, स च तयोरेवाऽन्तर्भूतत्वात्पृथङ् न दर्शित इति ॥ १-१-२ ॥

‘लोकात्’ । १-१-३ ॥ लोकान् आलोकते सर्वभावाननन्तज्ञानोऽ-
स्मिन्निति “ व्यञ्जनाद् घञ् ” इति घञि, आलोक्यते तत्त्वनिश्चया वेति 5
“ भावोक्तोः ” इति घञि, लोके सर्वपदार्थान् इति “ अचू ” वाऽचि लोकः
तस्माद् “ गर्भ्य यपः कर्माधारे ” इति पञ्चमी । ‘उक्तातिरिक्तानाम्’
इत्यादि-उक्ताभ्योऽतिरिक्ता उक्तातिरिक्ता अधिकास्तासां पूर्वापरीभूतावयवाक्रिया,
विशेषणं-गुणः । “ सत्त्वे निविशतेऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रियाजश्च,
सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ ” इति वा विशेष्यं-द्रव्यम् । “ आकृतिग्रहणाज्जाति- 10
लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह ॥ १ ॥ ”
इति जातिः । ब्रुव्यादिलक्षणः-कालः । अयमियमिदमिति यतस्तत्पुंस्त्रीनपुं-
सकरूपं लिङ्गम् । “ अविकारोऽद्रवं मूर्त्तं, प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते । च्युतं च प्राणि-
नस्तत्त-निभं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥ ” इति स्वाङ्गम् । एकाद्यभिधानप्रत्ययहेतुः
संख्या । “ ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्, 15
संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ १ ॥ ” इति परिमाणम् । अपत्यं पुत्रपौत्रादि । क्रिया-
गुणद्रव्यैर्युगपत्प्रयोक्तव्याप्तुमिच्छा वीप्सा । अदर्शनं लुक् । अष्टादशभेदोऽकारादि-
समुदायोऽवर्णः । आदिशब्दादिवर्णादिपरिग्रहः ॥ तथा संवृतस्याऽप्यकारस्य स्वसंज्ञा-
प्रसिद्ध्यर्थं विवृतत्वमपीति वैयाकरणाः । तथा संयोगविभागयोरनपेक्ष्य कारणं कर्म-
उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनरूपं सा क्रिया, द्रव्याश्रयी गुणो, गुणाश्रयो 20
द्रव्यं, अनुवृत्तप्रत्ययहेतुः-सामान्यं जातिः, परापरादि-प्रत्ययहेतुः कालः, अनुमानं
लिङ्गं, स्वाङ्गारम्भकमवयवरूपं स्वाङ्गं, अणुमहदादिप्रत्ययहेतुः परिमाणमिति प्रामा-
णिकाः । अत्राऽऽदिशब्दाज्ज्योतिषिकच्छान्दसादिपरिग्रहः ।

‘परान्नित्यम्’ इति तथाहि-वनानीत्यादौ “ शैसोऽस्ता० ” इति दीर्घं बाधित्वा
परत्वात् “ नपुंसकस्य शिः ” इत्येव भवति, तस्मान्नित्यं बलीयः-यथा स्योन इत्यत्र परमपि 25
गुणं बाधित्वा नित्यत्वादूट् । तथा नित्यादन्तरङ्गं यथाऽत्रैवोदि कृते नित्यमपि
गुणं बाधित्वाऽल्पाश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाद्यत्वं, तथाऽन्तरङ्गादनवकाशं यथा-गर्ग-

स्याऽपत्यानि यञ् तेषां छात्रा “ दोरीयः ” इत्यतो “ बहुष्वस्त्रियाम् ” इति यञि लुप्, “ न प्राग्जितीये० ” इति तन्निषेधश्च प्राप्नुतः परमनवकाशत्वात् “ न प्राग्जि तीये० ” इत्येव प्रवर्तते ततो गार्गीया इति सिद्धम् । तथा परादन्तरङ्गमपि यथा-सिवेः “ प्याघापन्यनि० ” इति नेऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वं नित्यत्वादूटि च कृते 5 परत्वादुणे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा यत्वं भवति स्योन इति ।

एतासां क्रियादीनां नीयते संदिग्धोऽर्थ [निर्णयपदम्] एभिरिति “ न्यायार्थावा-
याध्यायोद्याव० ” इति निपातनात्, न्यायाः-युक्तयः, तेषां च शास्त्रस्य, “ क्रियाार्थोधातुः ”
“ गुणार्दस्त्रियां नवा ” “ जातिकालसुखादेर्नवा ” “ स्वाङ्गादेरकृतमित० ” इति ।
“ संख्यानां णाम् ” “ परिमाणोत्तद्धित० ” इति, “ डसोऽर्पत्ये ” “ वीर्षायां ”
10 “ लुगस्यादेत्यपदे० ” “ अवर्णस्येर्वर्णा० ” इति, “ इवर्णादेरस्वे स्वरे० ” इत्यादिकस्य प्रवृत्तये
सिद्धिर्वेदितव्या, ‘ वर्णसमाम्नायस्य च ’ सिद्धिः । सम्यगाम्नायन्तेऽभ्यस्यन्ते वर्णा
अस्मादिति “ भार्वाकर्त्रो ” इति घञि साम्नायः, वर्णानां साम्नायःपाठक्रमः,
स च-अकारादिस्वराः १४ । अं अः इत्यनुस्वारविसर्गौ २ । अनुस्वारोपलक्षितोऽनु-
नासिको १ । विसर्गोपलक्षितौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ २ । अल्पविषयत्वेन चैषामु-
15 पलक्षणं कृतं न तु साक्षात्पाठः । कादिव्यञ्जनानि च ३३ इत्येवं द्विपञ्चाशदक्षरात्मको
लोकप्रसिद्धो मातृकारूपो ज्ञेयो, न ह्यस्माभिर्नूतनोऽञ्जलादिरूपो विधेयः । सर्वज्ञ-
प्रणीतकेवलिकादिशास्त्रेषु, एन्द्रेशानादिव्याकरणेषु चाऽचह्लादिरूपस्याऽप्रसिद्धेः ।
एकस्मिन्नेव च पाणिनिव्याकरणे तस्य प्रसिद्धेः, तथाहि-अइउण्, ऋलृक्, एओङ्,
एऔच्, हयवरट्, लण्, ञमङ्गणनम्, झभञ्, घढधष्, जवगडदश्, रवफळठथ-
20 चटतव्, कपय्, शषसर्, हल् इति प्रत्याहारः । आदिरन्त्येनेता सह मध्यवर्णानां
ग्राहक इति । अण्-अइउवर्णाः, अक्-समानाः, एङ्गुणः, ऐच् वृद्धिः, अच् स्वराः,
हल् व्यञ्जनानीत्यादि । अयं तु क्रमः कष्टगम्यस्ततः प्रसिद्धो वर्णसमाम्नायः,
प्रसिद्धाश्च स्वरादिसंज्ञा अस्माभिराहताः । तत्रेति वर्णसमाम्नाये स्वरादयः प्रस्तूयन्ते ।

‘ औदन्ताः स्वराः ’ । १-१-४ ॥ अत्र औकारेण अवयवेन विग्रहसमुदायः,
25 अकारादिश्चतुर्दशवर्णरूपोऽन्यपदार्थसमासस्याऽर्थः, अत एवाऽत्र लम्बकर्ण इत्यादिव-
चद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, न तु चित्रगुरित्यादिवदतद्गुणसंविज्ञानः । “ प्रश्नार्चा० ” इत्या-

दिसूत्रे सन्ध्यक्षरग्रहणात्तत्र हि सूत्रे “ सम्मर्त्यसूयाकोप० ” इत्यादिसूत्रादधिकारागतस्य
 स्वरेष्विति पदस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामेन स्वरस्येति परिणामात् स्वररूपः सन्ध्यक्षरः
 प्लुतो भवतीति सूत्रार्थः । अतद्गुणसंविज्ञाने तु औकारस्य स्वरसंज्ञत्वाभावे संख्येयैदै-
 दोदित्येवं क्रियते न तु सन्ध्यक्षरस्येति । ज्ञापकं चाऽत्र, “ अष्ट और्जसूशसोः, ”
 “ आतोर्णैव औः, ” “ उर्ते और्विति व्यञ्जनेऽद्वेः ” इत्यादि । औकारस्य हि स्वरत्वा- 5
 भावे अष्ट औः इत्यादिसूत्रेषु “ स्वरे वा ” इत्यनेन यलोपो न स्यात् । तकार इति
 उच्चार्यते स्वरूपेण स्वीक्रियतेऽनेनेत्युच्चारणं स्वरूपपरिग्रह इति भावः । तपरत्वान्नि-
 देशस्य औदित्युक्ते औकारस्य स्वरूपं प्रतीयते, तकाराभावे तु आवन्ता इति
 कृते कष्टा-प्रतीतिः स्यात् । ननु औदित्युक्तेऽपि “ विशेषणमन्तः ” इति सूत्रवशात् 10
 औदन्ता वर्णा इति लप्स्यते, किमन्तग्रहणेनेति ? नैवं, उदात्तादिभेदेनाऽपि 10
 बहुवचनस्य चरितार्थत्वेन औदन्ता अकाराद्या वर्णा इति न लभ्येत, ततो दधि नौः
 इत्यत्र नौशब्दस्य स्वरत्व इकारस्य यत्वे च दध्यनौः इत्यनिष्टं रूपं स्यात्;
 एवं “ लदन्ताः समानाः ” इत्यत्राऽप्यन्तग्रहणफलं ज्ञेयं । न तु लकारः कल्पिस्थ
 एव प्रयुज्यते, न च लकारस्य स्वरसंज्ञाफलमस्ति, लकारस्य तु प्रयोगोऽपि न क्वाऽपि 15
 दृश्यत इति ? नैवम्, क्लृप्तः इत्यत्र “ अदीर्घाद्विरामैक० ” इति द्वित्वस्य, क्लृप्तशिख 15
 इत्यादौ प्लुतस्य चाऽधिकारागतस्वराश्रितस्य दर्शनात्, *.... कारावित्यत्र इकारस्य च
 लकारे स्वरे यत्वविधानात्, प्रदेशा इति प्रदिश्यन्ते-कथ्यन्ते संज्ञाप्रयोजनानि
 एष्विति “ व्यञ्जनाद्धञ् ” इति घञि प्रदेशाः प्रयोजनस्थानानि ।

‘ एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ’ । १-१-५ ॥ इति एकेति “ सर्वादीयोऽ-
 स्यादौ ” इति पुंवद्भावः । मात्रेति निमेषोन्मेषक्रियापरिच्छिन्न उच्चारणकालो मात्रा, 20
 ऐदौतौ चतुर्मात्रावपीत्यन्ये, इति शेषा हि पादाः । अर्धमात्रिकयोरिति, अर्धं मात्राया
 अर्धमात्रा साऽस्त्यनयोरिति, “ व्रीह्यादिभ्यस्तौ ” इतीके अर्धमात्रिके तयोः । तितउ-
 च्छत्रमित्यत्र तु विधानबलादोत्वं न भवति । अन्यैः कालापकाद्यैर्दीर्घसंज्ञाऽपि कृता
 नास्ति, ततोऽत्र संज्ञाद्वयेऽपि सन्देहः । यद्वा अ आ इत्यादौ क्रमेण ह्रस्वदीर्घसंज्ञा
 दृष्टा, ए ऐ इत्यादावपि किं तथैवेत्याशङ्क्यायामाह-सन्ध्यक्षराणां त्वित्यादि । 25

‘ अनवर्णा नामी ’ १-१-६ ॥ न विद्यतेऽवर्णो येष्वौदन्तेषु तेऽनवर्णाः, ननु
 संज्ञिसमानाधिकरणत्वेनौदन्ताः स्वरा इतिवन्नामिन इत्येवं बहुवचननिर्देशो युज्यते ?

उच्यते, वचनभेदेन संज्ञां कुर्वन्नेवं ज्ञापयति यत्र नामिनः कार्यं विधीयते तत्र यदि कार्यात्कार्यी स्वरो न्यूनो भवति तदैव नामिसंज्ञा प्रवर्तते नाऽन्यथा, तेन ग्लायति-ग्लायतीत्यादौ न गुणोऽत एव तत्राऽऽह । ऐकारोपदेशबलान्नामित्वाभावाद्गुणाभाव इति । विशेषणविशेष्यभावस्तु सामान्यविशेषभावेन यथा पञ्चादौ घुट्, वेदाः प्रमाण-
5 मिति एवं “ अं अः ५ क ५ पशषसाः शिद्र ” इत्यादावपि द्रष्टव्यं । अत्रोत्तरयोश्च सूत्रयोर्बहुवचनं प्लुतसंग्रहार्थं, नामित्वे च निष्कुल इत्यादौ षत्वं सिद्धं ।

‘ लृदन्ताः समानाः ’ । १-१-७ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकनिरनुना-
सिकभेदादष्टादशधा भिद्यन्तेऽवर्णादयः, तेन सम्यगिति प्राणितितुल्यत्वप्रतीतिरने-
नेति । समानं तुल्यं मानं परिमाणं परिच्छेदो येषां “ समानस्य धर्मादिषु ” इति सादेशे
10 समानाः परस्परविलक्षणमाकारं बिभ्राणा अपीति । अत्राऽनवर्णा इति नाऽनुवर्तते,
कादिरित्यादाववर्णस्य समानसंज्ञाफलभूतदीर्घत्वदर्शनात्, तथा कू ऋकारः क्लृऋका-
रश्चेति द्विधाऽपि कृकार इत्यत्र ऋवर्णस्य समानसंज्ञत्वे दीर्घत्वं सिद्धम् ।

‘ एऐओऔ सन्ध्यक्षरम् ’ । १-१-८ ॥ न क्षरतीति वा “ ज्वल० ” इति
णप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानादचि अक्षरं सन्धौ सत्यक्षरं सन्ध्यक्षरं, तथाहि-अवर्णस्ये-
15 वर्णेन सन्धौ एकारः [एकारैकाराभ्यामैकारः] अवर्णस्योवर्णेन ओकारः ओकारौ-
काराभ्यां च औकार इति ।

‘ अं अः अनुस्वार विसर्गौ ’ । १-१-९ ॥ विसृज्यते-विरम्यत इति घञि
विसर्गः, कर्मप्रत्ययोपलक्षणं चेदं, तेन विसृष्टो विसर्जनीय इत्यपि संज्ञाद्वयं द्रष्टव्यं ।

‘ कादिव्यञ्जनम् ’ । १-१-१० ॥ आदीयते-गृह्यतेऽर्थोऽस्मादित्यादिः, स च
20 सामीप्यव्यवस्थाप्रकारावयवेषु वर्तते, तत्र गङ्गादौ घोष इति सामीप्ये, ब्राह्मणादयो
वर्णा इति व्यवस्थायां, आद्या देवदत्तादय इति प्रकारे, स्तम्भादयो गृहा इत्यवयवे,
सामीप्यवाचकस्याऽऽदिशब्दस्य ग्रहणे ककारस्य व्यञ्जनसंज्ञा न स्यात्, उपलक्षणस्य
कार्येऽनुपयोगात्, यथा-चित्रगुरानीयतामित्युक्ते चित्रगवोपलक्षितः पुमानेवाऽऽ-
नीयते, न तु चित्रा गौरिति; व्यवस्थार्थोऽपि न घटते वर्णसामान्यायस्य व्यवस्थित-
25 त्वेन व्यभिचारासम्भवः, व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदिति हि न्यायः । कादीनां
परस्परमत्यन्तवैसदृश्यात् प्रकारार्थोऽपि न घटते । अवयवार्थवृत्तिस्तु संगच्छते-ककार
आदिरवयवो यस्य वर्णसमुदायस्य स कादिः, अत एवाऽत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः,

समुदायस्याऽवयवित्वे समवेतत्वाद्भूतावयवत्वेन समुदायप्राधान्यादेकवचनं, संज्ञि-
सामानाधिकरण्येऽपि स्मृतयः प्रमाणमितिवदाविष्टलिङ्गत्वाद् व्यञ्जनमिति नपुंसकत्वं,
व्यञ्ज्यते-प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं, स्वराणामर्थप्रकाशने उपकारकं यथा सूपा-
दीन्योदनस्येति व्यञ्जनसादृश्यादन्वर्थं चेदं नामेति । कस्याऽऽदिः कादिरिति व्यव-
स्थावाच्यप्यादिशब्दस्तेन स्वराणां न व्यञ्जनसंज्ञा, अनुस्वारविसर्गयोस्तु भवति । 5
ततोऽनुस्वारस्य व्यञ्जनसंज्ञायां संस्कर्ता इत्यादावनुस्वाररूपव्यञ्जनात्परस्य सस्य
“ धुटो धुटि स्वे वा ” इत्यनेन लुक् सिद्धो, विसर्गस्य तु व्यञ्जनत्वे सुपूर्वस्य दुःख-
यतेः क्विपि णिलुकि सेश्च लुकि “ पदैस्य ” इति विसर्गरूपसंयोगान्तस्य खस्य लुक्
सिद्धस्ततो विसर्गस्य कस्याऽऽदिरितिव्युत्पत्त्या धुट्त्वे “ घुट्स्त्वैतीय ” इति स्थान्या-
सन्ने गत्वे सति सुदुग् इति सिद्धम् । 10

‘ अपञ्चमान्तःस्थो धुट् ’ । १-१-११ ॥ धुट्छब्दो विषयनामत्वात्पुंलिङ्गः,
एवमुत्तरत्र णुट्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

‘ पञ्चको वर्गः ’ । १-१-१२ ॥ सजातीयसमुदायो वर्गः, स चाऽवर्गकवर्गादि-
भेदेनाऽष्टधा, वर्णसमाम्नाये केवलिकादिशास्त्रेषु च प्रसिद्धः । तत्र च यः पञ्चसंख्य-
त्वेन व्यवस्थितस्तस्येह वर्गसंज्ञेति, अत आह कादिष्विति । यो य इति संज्ञिनां बहु- 15
त्वादगृहीतवीप्सोऽपि पञ्चकशब्दो वीप्सां गमयतीति । वृणोत्यात्मीयमेकत्वेन व्यव-
स्थापयति, “ गर्म्यमि० ” इति गे, वर्गः जात्यपेक्षमेकवचनम् ।

‘ आद्यद्वितीय शषसा अघोषाः ’ । १-१-१३ ॥ इति घुष् इत्यस्य “ भावौ-
कर्त्रोः ” इति घञि, घुष्ण् “ युर्वर्ण ” इत्यलि वा घोषः, अविद्यमानो घोषो येषां
यथाऽनुदरा कन्येति । ननु लाघवार्थं समाहार एव युक्तो यतो मात्रालाघवमप्युत्स- 20
वाय मन्यन्ते वैयाकरणा इत्याह बहुवचनमिति ।

‘ अन्यो घोषवान् ’ । १-१-१४ ॥ घोषो ध्वनिर्विद्यते यस्य स तथा, अन्वर्थता
च तुल्यस्थानास्येत्यत्र दर्शयिष्यते, घोषवानिति जातिनिर्देशः, अघोषापेक्षया चाऽ-
न्यत्वं तेन येषामतिशायी घोषस्तेऽन्यत्वजात्यध्यासिता घोषवन्त इत्यर्थः ।

‘ यरलवा अन्तःस्थाः ’ । १-१-१५ ॥ लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति, वर्ण- 25
विशेषणमप्यन्तस्थाशब्दः स्त्रीलिङ्गो बाहुलकात् शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्बहुत्ववृत्तिश्च
प्राय इति । यरलव इतीति-अर्थवच्चाभावे नामत्वाभावान्न स्यादिः ।

- ‘अं अः × क × पशषसाः शिद्’ १-१-१६ ॥ देशकाललिपिभेदेऽपि रूपाभे-
दाद्दृष्टान्तमाह-वज्राकृतिरिति । वज्रस्येवाऽऽकृतिर्यस्येति स तथा, गजकुम्भयोरिवा-
ऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि तथा, ककारपकारौ चाऽनयोः परदेशस्थानुच्चार्येते, सर्वत्र परस-
म्बद्धावेवैतौ भवतो न स्वतन्त्रौ, नाऽपि पूर्वसम्बद्धावनुस्वारवदिति । रेफदेशत्वात्कख-
5 पफसंनिधावेव तयोः प्रयोगादल्पविषयत्वम्, अत एव सत्यपि संज्ञिसामानाधिकरण्येऽ-
ल्पीयस्त्वज्ञापनाय शिडित्येकवचनेन निर्देशः कृतः । अथ कथमनयोर्वर्णत्वम् ? वर्ण-
समाम्नाये पाठाभावात्, सत्यं; रेफस्य वर्णत्वात्तयोश्च रेफादेशत्वाद्गर्णत्वसिद्धिः । न च
वर्णादेशत्वेन लोपस्याऽपि वर्णत्वमाशङ्कनीयम्, तस्याऽभावरूपत्वात्; न चाऽभावो-
भावस्याऽऽश्रयो भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । अयमेवाऽर्थो बहुवचनेन सूच्यते, अनुवा-
10 कत्वेन तस्य साधकत्वाभावात् इत्याह-बहुवचनमिति । ननु कथं × क × पयोव्यञ्जन-
संज्ञाऽपि-पूर्वेषामस्ति तत्कथं तैः सह न विरोधः ? उच्यते, व्यञ्जनसंज्ञानन्तरमेपां
संज्ञाविधानाद् व्यञ्जनसंज्ञाऽपि, यदि वा कादिव्यञ्जनमित्यत्राऽऽवृत्त्या कस्याऽऽदिर्यो-
ऽनुस्वारो विसृष्टो वा सोऽपि व्यञ्जनमित्यविरोध इति ।

- ‘तुल्यस्थानास्य प्रयत्नः स्वः’ । १-१-१७ ॥ प्रायो णिजन्ता चुरादावतुलेः
15 [चुरादौ तुलेः] तोल्यतेऽनयेति “ भिदाद्येङि ” [इत्यनेन] तुला, अस्यति-क्षिपति
वर्णाननेनेत्यास्यम्; प्रयत्नः उत्साहः । नासिकोष्ठौ चेति व्यस्तावेतौ, समासे
तु “ प्राणितूर्य० ” इति समाहारः स्यात् । तर्तीति तालुः “ ऋतृशृमृभादिभ्यो रोलश्च ”
इत्यनेन णिदु प्रत्यये रेफस्य च लत्वे तालुः । कलयतीषदास्यभावमित्यचू, अल्पाद्यर्थे
कपि णके वा कुईषत्कलके “ अल्पे ” इति कादेशः, काकलक इति संज्ञा यस्य स
20 तथा, ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः आन्तर इत्यन्तरा भवो “ भवे ” अण इति अन्तर्जातो
वा, भवे तु अर्थे “ दिर्गादित्वाद्यः ” स्यात् । स्पृश्यन्ते स्म स्पृष्टा वर्णास्तेषां भावः
स्पृष्टता, वर्णानां प्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्टताहेतुत्वात्प्रयत्नोऽपि स्पृष्टता; “ अर्भ्रादिभ्यः ”
इति अ प्रत्यये वा प्रयत्नानां संज्ञा इमा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते एवं सर्वत्र ।
एवमीषत्स्पृष्टतादि । विव्रियन्तेस्म विवृता वर्णास्तेषां भावः, ईषद्विव्रियन्ते स्म ।
25 करणमिति वर्णोत्पत्तिकाले स्थानानां प्रयत्नानां च सहकारि कारणं । सर्वं मुखं
स्थानमस्य, मुखस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानान्यवर्णस्येत्यर्थः । कण्ठतालव्याविति
कण्ठतालुनि भवौ दे...स[दिहांशाद्यः] समुदायादपि यः । सृक् स्थानः इति सृकन्-
शब्द ओष्ठपर्यन्ते वर्तते । स्पृष्टं करणमिति स्पृश्यन्ते वर्णा अस्मिन्नित्यौणादिके

“ शीरीः ” इत्यादिबहुवचनसामर्थ्यात् किति ते स्पृष्टं स्पृष्टता गुणः, स्पृष्टतानुगतं करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः; एवमीपत्स्पृष्टं करणम् इत्यादावप्युत्तरत्र द्रष्टव्यम् । स्वरेषु ए ओ विवृततराविति इत्यत्र विवृततरताऽतिविवृततरताऽतिविवृततमतारूपाणां प्रयत्नान्तराणां सद्भावात् सप्तधा प्रयत्न इति वक्तुमुचितं कथं चतुर्थेत्युक्तं ? सत्यं, विवृततरतादीन्यपि विवृततया परिगृह्योक्तं चतुर्थेति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावात् । 5
 अकारः संवृत इत्यन्ये, अतिसंवृताख्यं पञ्चमं प्रयत्नमन्ये मन्यन्ते, इत्युत्पत्त्यर्थः [इत्यर्थः] । अकारं संवृतं शिक्षायामेके पठन्ति, तेनाऽकाराऽऽकारयोर्भिन्नप्रयत्नत्वात् स्वसंज्ञा न प्राप्नोति । अतिविवृत एवाऽत्र प्रतिज्ञायते, प्रयोगे तु संवृत एवाऽसौ स्वरूपेणेत्यन्य इत्युक्तं । सानुनासिकेति नासिकानुगतो यो वर्णधर्मः, सह तेन वर्तते यो वर्णः स तथा । निर्गतोऽनुनासिकाद्यः स तथा । स्वरः संजातो येषां ते स्वरिताः । 10
 यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः । अनुनासिक इति, अनुनासिको धर्मोऽस्याऽस्तीति “ अभ्रादित्वादः, ” तद्धर्मरहितोऽनुनासिक इति, रेफोष्मणां त्विति, अन्यवर्णपिक्षया तेषां स्वत्वाभावात् रेफस्य रेफः स्वो भवत्येव । एवमूष्मणामपि स्वा न भवन्तीति । ननु वर्णानां तुल्यास्यप्रयत्नत्वे कथं श्रुतिभेदः ? उच्यते—कालपरिमाणकृतगुणभेदाच्छ्रुतिभेदः तथाहि—यावता कालेनाऽक्ष्ण उन्मेषो निमेषो वा भवति तावत्कालो मात्रा, 15
 मात्राकालो वर्णो मात्रिको, द्विस्तावान् द्विमात्रः, त्रिस्तावान् त्रिमात्रः अर्धमात्राकालं व्यञ्जनं, तदिदं वर्णेषु चतुर्विधं कालपरिमाणं भेदकृद् भवति । ते ह्यासन्न इत्यत्रैवैति । आसन्न इत्यत्राऽपि महाप्राणस्यैवाऽवकाशः, अन्येषां च वेदे प्रयोजनम् । श्वासनादावित्यादि, श्वासादय एव ध्वनिविशेषण नादादय उत्पद्यन्ते, इति युगल-
 केनोक्ताः । वायुना कोष्ठ इति, कोष्ठे—उदरे, शिक्षामिति शिक्षयतेऽस्या इति 20
 “ केटोगुरोर्व्यञ्जनाद् ” इति अप्रत्यये शिक्षा । संवृतेति त्विति संकुचिते कण्ठविलेनादध्वनिसंसर्गादिति नादः प्रयत्नो ध्वनिः शब्दस्तयोः संसर्गात् । निग्रह इति निश्चितो ग्रहः, श्रसनं—शैथिल्यम् । वर्ण[निष्पत्ति]कालभावेति—अल्पस्वरत्वेन भावशब्दस्य पूर्वनिपातः । विवृतकण्ठा इति—विवृतो विवाराख्यप्रयत्नेन संस्कार्यः कण्ठो येषां ते तथा । अधोषा इति—अधोषताख्यप्रयत्नेन संस्कार्याः । घोषवन्त 25
 इति—घोषवत्ताप्रयत्नेन संस्कार्याः । अरुक् श्रयोततीति रुजे रुचेर्वा कर्त्रभावे वा क्तिप् ।

‘स्यौजसमौ०’ । १-१-१८ ॥ त्रयी त्रयीति—भवनक्रियायां वीप्सा, विशेषणार्था इति विशेषणं विशेषो—व्यवच्छेद इति यावत् तत्प्रयोजना इत्यर्थः, बहुवचनमिति—

तदादेशास्तद्वद्भवन्तीति न्यायात् साध्यसिद्धिर्भविष्यति किं बहुवचनेन ? सत्यं, न्यायं विनाऽपीत्थं साधितं, इयं हि महती शक्तिर्यत्परिभाषां न्यायांश्च विना साध्यत इति ।

‘स्यादिर्विभक्तिः’ । १-१-१९ ॥ विभज्यन्ते विभागशः प्रकाशयन्ते कर्तृकर्मादयोऽर्था अनयेति “श्वादिभ्यः” इति क्तिः । अनुबध्यते कार्यार्थमुपदिश्यत इत्यनुबन्ध । इत उत्सृष्टः—त्यक्तोऽनुबन्धो येन यस्य वा स तथा तस्य । व्यवस्थावाचीति तेम ये यदनुबन्धा यावन्तो विभक्तिसंज्ञायां पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थापितास्त एव तदनुबन्धा एव तावन्त एवाऽनुगृह्यन्त इति ।

‘तदन्तं पदम्’ । १-१-२० ॥ पद्यते—गम्यते कारकसंसृष्टोऽर्थोऽनेनेति पदं “वैर्षादयः” इत्यल् । नन्वन्तग्रहणं किमर्थं ? सत्यं, न चाऽसत्यन्तग्रहणे सा पदमिति कृते स्यादेरेव पदसंज्ञा स्यात्ततश्चाऽग्निष्वित्यादौ पदमध्ये विधीयमानं षत्वं पदादौ न स्यादिति वाच्यम्, “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति ? सत्यं, पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तप्रतिषेधार्थं, अन्यथा “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति परिभाषया स्याद्यन्तस्य विभक्तिसंज्ञा स्यात्, तस्यां च सत्यां काष्ठगृहं युष्मत्पुत्राणामित्यादौ काष्ठशब्दस्य गृहमिति विभक्त्या पदत्वे ततः परस्य युष्मदः स्थाने पुत्राणामिति विभक्त्या सह वसादेशः स्यादित्यतिव्याप्तिः, ददाति नः शास्त्रमित्यादौ च ददातीत्यादेर्विभक्तिसंज्ञकत्वेन पदाभावाच्च न स्यादित्यव्याप्तिरिति ते मा भूतामित्यन्तग्रहणम् ।

‘नामसिदध्यञ्जने’ । १-१-२१ ॥ नमति धातवे इति, नमति प्रह्वीभावं गच्छत्यर्थं प्रति इति, “सात्सन्नात्मन्” इति निपातनान्नामशब्दः साधुः । वेति विशिष्टार्थप्रतीतिं जनयतीति विः, “नीवीर्ग्रेहभ्यो” ङिदिति ङिद् इः । ऊर्णाद्युरिति—अत्र पदत्वात् “अवर्णेर्वर्णस्य” इत्यनेन आलोपो न भवति, तत्र “नोऽप्यदस्य” इत्यतोऽप्यदस्येत्यधिकारागमनात् । दृक्त्वमिति—पश्यतीति दर्शनमिति—दृश्यतेऽनयेति वा क्तिपि दृश् । यज्वेति—इष्टवान् यज्वा “सुर्यजो ङुनिप्” । ननु नामसिदध्यञ्जन इत्येव क्रियतां किं य वर्जनेन ? न च वाच्यतीत्यादावपि पदसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यं, यतो व्यञ्जनद्वाराऽनेनैव राजीयतीत्यादौ पदत्वे सिद्धे “नं क्यं” इति सूत्रं नियमसूत्रतया व्याख्यास्यते, नकारान्तमेव क्यप्रत्यये पदसंज्ञं भवति नाऽन्यदिति, नान्तं क्यप्रत्यय एव पदं न प्रत्ययान्तर इति विपरीतनियमोऽपि कथं न भवति ? तथा च राजा सीमेत्यादा-

वपि पदत्वं न स्यादिति चेत् तन्न “ युवांखलति ” इत्यादिनिर्देशात्, सत्यं, यवर्जना-
भावे सत्सु साधु सत्यमित्यादिषु नामसिद्धि पदसंज्ञा स्यादित्येतदर्थं यवर्जनमिति ।
राजतेत्यादि, सौश्रुतमित्यादौ नियमस्य चरितार्थत्वात् पयोभ्यामित्यादौ चाऽयव्य-
ञ्जनमित्यस्य राजतादृक्त्वमित्यत्रोभयप्राप्तौ “ स्पर्धे परम् ” इति न्यायाद् व्यञ्जना-
श्रितं पदत्वं भवति ।

5

‘नं क्ये’ । १-१-२२ ॥ चर्मायतीति चर्मणः प्रागतत्तत्त्वासम्भवाद् च्यवर्थाभावे
क्यङ् न प्राप्नोतीति तद्वद्भूतेश्चर्मन्शब्दात्प्रत्ययः । अचर्मवान् चर्मवान् भवतीति,
यथा निद्रायतीत्यादि । अयितीति-अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या “ तदन्तं पदम् ” इति
पदत्वं प्राप्तं तत्सित्येवेति नियमेनाऽपोदितमपि व्यञ्जन इत्यंशेन पुनः प्रसूतम्, ततोऽ-
यिति प्रतिषेधेन प्रतिषिद्धमनेन प्रतिप्रसूयते ।

10

‘नस्तं मत्वर्थे’ । १-१-२३ ॥ मतुर्मत्वर्थोऽर्थो यस्येति समानाधिकरणो बहु-
व्रीहिः । यथोष्ट्रो मुखमस्येत्युष्ट्रमुख इत्यत्र, नहि प्राणी प्राण्यन्तरस्य साक्षान्मुखं भव-
तीति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः, समग्रेण चोष्ट्रेण सह सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे
वर्तते, मुखेनैव मुखसादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यान्मुखमिव मुखमस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते,
एवमिहाऽर्थेन मतुशब्दस्याऽर्थेन सामानाधिकरण्यमनुपपद्यमानं मतुशब्दं मत्वर्थवृत्तिं 15
गमयतीत्युक्ते मतोरपि । मतुशब्दस्याऽपि मत्वर्थाव्यभिचारान्मत्वर्थेन ग्रहणमिति ।
पेचुष्मानिति-“ स्थानीवाऽवर्णविधौ ” इति न्यायेनाऽपदसंज्ञस्याऽऽदेशोऽप्यपद-
मित्युपादेशे कृते सन्तत्वाभावेऽपदत्वाद् “ धुटस्त्वेतीयः ” इति षस्य डत्वं न भवति ।

‘मनुर्नभोऽङ्गिरोवति’ । १-१-२४ ॥ इति शब्दः सान्त उकारान्तमनुशब्दव-
त्प्रजापतौ वर्तते, न भातीति असित्यसि “ नख्वादयः ” इति नरवादित्वाद्, भसभ- 20
र्जनदीप्त्योरित्यस्य भसेर्नभस्तीति क्किपि नभ्यतीत्यसि वा नभाः-श्रावणः, नभ
आकाशं तद्वन्नभस्वत् अयं शब्दः पाणिनीये शाकटायने च छान्दसो निर्णीतः, परं लोक-
प्रसिद्ध्या शाकटायन एतदर्थं सूत्रं चकार, ततो लौकिकप्रयोगो नभोवदिति द्रष्टव्यः ।

‘वृत्त्यन्तोऽसवे’ । १-१-२५ ॥ वर्तनं-वृत्तिः क्तिःवर्तनव्यापारवतीत्यर्थः,
वर्तनं त्ववयवार्थापेक्षया परस्य समुदायार्थस्य प्रतिपादनं, यद्वा वर्तिषीष्ट परार्थमभि- 25
धेयादित्याशस्यमाना वृत्तिः कर्तरि तिक्, यद्वा वर्तन्ते स्वार्थपरित्यागेन पदान्यत्रे-
त्याधारे क्तौ वृत्तिः पदसमुदायादिरूपा, सा त्रेधा-समीसवृत्तिः, तद्वितीतवृत्तिः,

- नामधौतुवृत्तिश्चेति; राजपुरुष, औपगैवं, पुत्रकौम्यतीत्यादि । परार्थाभिधानमिति-
 अवयवार्थपेक्षया परोऽर्थः, समुदायार्थो यद्वाऽवयवपदापेक्षया समुदायः परमदिव-
 लक्षणः परः तस्याऽर्थस्तस्याऽभिधानम् । अनेकार्थत्वात्परार्थाभिधानेऽपि वृत्तिशब्दः ।
 अवसानमिति अवसीयतेऽस्मिन्नित्यवसानम् । लीढ इति लिहौ क्क्विप्, शुनो लिहौ
 5 श्वलिहौ, “षष्ठ्ययत्नाच्छेषे” इति समास इति कर्तव्यं, न तु श्वानं लीढ इति;
 यतस्तस्मिन् कृते “गतिंकारकः” इति क्क्विप्तेन लिह् इत्यनेन समासे सति लिह्
 इत्यस्याऽविभक्त्यन्तत्वेन पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्तीति । राजवागिति-अत्राऽन्तग्रह-
 णात्पूर्वस्य पदत्वे सति न लोपः, तथाऽवयवाश्रितपदत्वप्रतिषेधेऽपि समुदायविभ-
 क्त्याश्रितं पदत्वमस्तीति क्त्वं बभूवेति । वाक्त्वक्स्त्रुच इति-अत्र वाक्छब्दापेक्षया
 10 त्वक्छब्दो वृत्त्यन्त इति परस्याऽऽशय इति । वाक्त्वचमिति-अत्र समासान्ते
 कृते वृत्तिरकारान्ता भवति, न तत्र त्वगिति वृत्त्यन्तः ततो “वृत्त्यन्तोऽसपे” इति
 पदत्वप्रतिषेधस्त्वचो न प्राप्नोति, समाधत्त-उच्यत इत्यादिना अयमर्थः समासात्स-
 मासान्तो विधीयमानस्तस्यैवाऽन्तत्वं व्याहन्ति, न तु तदवयवस्य त्वचः तस्य
 समासावयवत्वात् । नहि समुदायस्याऽवयवोऽवयवस्याऽवयवो भवति । यद्वेत्थं
 15 व्याख्या-समासशब्देन समासावयवोऽभिधीयते, ततः समासात्समासावयवाच्चचः
 समासान्तो विधीयत इति, भवत्ववृत्त्यन्तत्वं त्वचस्तथापि सित्येवेति नियमेन
 पदत्वं निवर्तत इति भावः । अथवा समासात्परः समासान्तो विधीयते ततः
 स्यादेः पूर्वस्त्वच एव परो भवतीत्यस्तु अवृत्त्यन्तत्वं त्वचः तत्र च पदत्वप्राप्तिरेव
 नाऽस्तीति क्त्वाभाव इति । समास शब्दस्तु लक्ष्यवशात् क्वचित्समासावयवं
 20 क्वचित्समासं चाऽऽहेति । दधिसेगिति-सिञ्चतीति विच् ततो दध्नः सेक् इत्येव
 कार्यं, दधि सिञ्चतीति तु न, यतः ‘सोपपदात्सिचेर्विच नेष्यत’ इति न्यासः । ननु
 बहुसर्पिषा दीर्घाद्युपेत्यादौ असप इति वचनात्पदमध्यत्वाभावे सस्य पत्वं न
 प्राप्नोतीति ? उच्यते, “व्याप्तौ रसात्” इत्यत्र द्विसकारपाठो वृत्त्यन्तोऽसपे न
 पदमित्येवं, नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थगमकत्वेन, न न सपे पदमपि तु पदमेवेत्यप्राप्तताऽपि
 25 पदसंज्ञा सस्य पत्वे भवतीति । अग्निसादित्यादौ पदादित्वादेव सस्य पत्वाभावान्नि-
 रर्थकः सन् ज्ञापयति नञा निर्दिष्टं पदत्वं सस्य पत्वेऽनित्यं, ततो बहुसर्पिपेत्यादावन्ते
 स्थितस्य सस्य पत्वे न पदसंज्ञा, आदिस्थस्य तु सस्य पत्वे दधिसेगित्यादौ पदसंज्ञेति ।

‘सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्’ । १-१-२६ ॥ आख्यायतेस्म क्रिया
 प्रधानत्वेन साध्यार्थाभिधायितया वेत्याख्यातम् । यत्र क्रियापदं कर्तरि तत्र कर्ता

क्रियापदस्य समानाधिकरणं विशेषणमन्यानि व्यधिकरणानि । कर्मणि तु क्रियापदे कर्म समानाधिकरणं, साधुर्वो रक्षतु इत्यादौ साधुरिति रक्षणादिक्रियायाः कर्ता समानाधिकरणं च, रक्षतु इत्यादिक्रियापदस्य तु व इति व्यधिकरणमिति । उच्चैर्वो वदतीति-उदञ्चतीत्युच्चैः “न्युद्भ्यामञ्चैः ककाकैसष्टावच्च” इति टावत्कार्यं, उदच्च उदीचितिरूपं बाहुलकत्वान्न भवति । भोक्तुमिति-सामानाधिकरण्याभावात् क्रिया- 5 विशेषणत्वेऽपि न द्वितीया, किन्तु तुमोऽपि तुमर्थाऽव्यभिचारविवक्षायां “तुमोऽर्थे भाववचनात्” इति चतुर्थी, हेतुहेतुमद्भावविवक्षायां “हेतुर्कर्तृ०” इति तृतीया, सम्बन्ध-विवक्षायां तु “शेषे” इति षष्ठी, “कत्वातुमम्” इत्यव्ययत्वेन विभक्तिलोपः । लुनीहि ३, पुनीहि ३ इत्यत्र “क्षियाशीःप्रैषे” इत्यनेन प्लुतः । शीलं ते स्वमिति-शेरते सर्वगुणा अस्मिन्निति “शुक्लंशी०” इत्यले शीलं, अत्राऽस्तीत्यादि क्रियापदं न प्रयुज्यते परं तस्या- 10 ऽप्रयुज्यमानस्याऽति स्वमिति समानाधिकरणं । ननु शब्दप्रयोगोऽर्थप्रतिपत्त्युपायस्तस्य चाऽप्रयुज्यमानस्याऽपि विशेषणविशेष्यभावेऽतिप्रसङ्गः, अप्रयुज्यमानत्वाविशेषात्सर्व सर्वस्य विशेषणं विशेष्यं च स्यात्, किञ्च यद्यप्रयुज्यमानमपि शब्दरूपं विशेष्यं विशेषणं वा गमयेत्तदाऽनर्थकः सर्वत्र तत्प्रयोग इत्याह-अर्थादित्यादि । लोकादे-वेति-लोको हि साकाङ्क्षत्वे सति क्रियाभेदेऽप्येकवाक्यत्वं प्रतिपद्यते, साकाङ्क्षत्वेऽपि 15 क्रियाभेदे वाक्यभेदार्थं वचनमिति भावः । कुरु कुरु न इति-अत्र युगपद्वाक्यद्वय-प्रयोग इत्येकवाक्यत्वाभावान्नसादेशस्य न प्राप्तिरिति पराभिप्रायः ।

‘अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम’ । १-१-२७ ॥ उच्यते विशिष्टोऽर्थोऽने-नेति बाहुलकात्करणेऽपि ध्यणि वाक्यं, कर्मणि तु प्रतीतमेव । अर्थो द्वेधा, अभिधेयः स्वार्थादिभेदात्पञ्चधा, द्योत्यश्च समुच्चयादिरिति-यद्वा चकारादिना द्योत्यस्य 20 समुच्चयादेः समासादिनाऽभिधीयमानत्वादभिधेयत्वमप्यस्तीत्याह-द्योत्यश्चेत्यादि, अभिधेय इति शेषः । न केवलं स्वार्थादिरभिधेयो द्योत्यश्च, समुच्चयादिरभिधेय इति चार्थः । समुच्चयादिरित्यादिपदाद्वा विकल्पादौ एवोऽवधारणे बोध्यम् । तथा द्योत-कानां विशेषणं न भवति, यथा घटश्च भव्यमिति, तथा चादीनां स्वार्थोऽपि द्योत्यतया न वाचकतयेत्येकोऽप्यभिधेयो नाऽस्ति, स्वरादीनां तु लिङ्गसंख्ये न स्तः । ननु अह- 25 न्नित्यत्र विभक्त्यन्तद्वारेणैव नामत्वं न भविष्यति, किं धातुवर्जनेन ? सत्यं, तथापि हन्तीत्यत्र धातुवर्जनाभावे विभक्तेः प्राक्तनस्य हन्नित्यस्य नामत्वे “नार्भसिद०” इति व्यञ्जनद्वारा पदत्वे च न लोपः स्यादिति धातोर्वर्जनमिति । अथ वृक्षान् इत्यत्र नकार-

- विधानसामर्थ्यादेव न लुग्नं न भविष्यति, किं विभक्तिवर्जनेनेति ? सत्यं, काँस्कान् इत्यादौ “ शंसोऽस्ता० ” इति न विधानं चरितार्थमित्यन्यत्र नलोपः स्यादिति । ननु साधुर्धर्मं ब्रूत इत्यत्र विभक्त्यन्तत्वादेव नामत्वं न भविष्यति, किं वाक्यवर्जनेन ? सत्यं, “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति परिभाषया ब्रूधातोरेव विभक्त्यन्तत्वं, न तु समग्रवाक्य-
 5 स्य, ततो वाक्यस्य नामत्वे साधुर्धर्मं ब्रूत इत्येवंरूपाद्वाक्याद्विभक्तावनिष्टरूपप्रसङ्ग इति । समासादेर्भवत्येवेति-अन्यथा हि अर्थवच्छब्दस्य नामत्वे विधीयमानेऽर्थव-
 त्समुदायरूपस्य वाक्यस्य प्रसङ्ग एव नाऽस्ति, किं वाक्यवर्जनेन ? ततश्चैतदेव वाक्यवर्जनं बोधयति, समासादेः समुदायस्य भवत्येवेति । नन्वधातुविभक्तीत्यत्र पर्युदासाश्रयणादर्थवत् एव नामत्वं भविष्यति, नाऽर्थोऽर्थवदित्यनेन, सत्यं; अर्थवदिति
 10 संज्ञिनिर्देशार्थं पर्युदासाश्रयणे हि केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यात्, ततश्चाऽनर्थकानामपि धर्मान्तरेण सदृशत्वे नामसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह-अर्थवदिति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे वन इत्यादेः अखण्डस्यैवाऽर्थवत्त्वं, न तु तदवयवार्थस्य वन इत्यादेर्नान्तस्येति, व्युत्पत्तिपक्षे तु धात्वर्थेनाऽर्थवत्तायामपि धातुद्वारेणैव वर्जनसि-
 द्विरिति । ननु गौरिति वक्तव्ये शक्तिवैकल्याद्गो इति केनचिदुक्तं तत्समीपवर्ती च
 15 तदुक्तमपरेण पृष्ठः सन् अनुकरोति तदा तदनुकरणस्य नामसंज्ञा स्याद्वा नवेत्याह-
 यदेत्यादि-अनुकाऽर्थेणेति-वर्णावलीरूपेणेत्यर्थः ।

- ‘ पुंस्त्रियोः स्यमौजस् ’ । १-१-२९ ॥ अलौकिकोऽयं निर्देशः, अन्यथा पुमांश्च स्त्री चेति कृतेऽर्च्यत्वात् स्त्रीशब्दस्य प्राङ्निपाते “ स्त्रियौः पुंसो द्वन्द्वश्च ” इति समासान्ते च स्त्रीपुंसयोरिति स्यात्, अनेन चैतद् ज्ञाप्यते कचिदलौकिकोऽपि निर्देशो भवतीति ।
 20 स्यमौजसिति-अत्र व्यतिक्रमनिर्देश एवाऽऽवृत्त्या औकारद्वयग्रहणं साधयति, तथाहि-
 अम् च औश्च अमौ, ततः सिश्च अमौ च जस् चेति कृतेऽम्सहचरितस्य द्वितीया-
 द्विवचनस्य ग्रहः, आवृत्त्या तु व्याख्याने औश्च जस् च औजस्, सिश्च अम् च औजस्
 चेति कृते जस् साहचर्यात्प्रथमाद्विवचनस्य ग्रहः, एकशेषो वा क्रियते, औश्च औश्च
 आवौ, ततः सिश्च अम् च आवौ च जस् च तत्तथेति, इत्याह-औरिति ।

- 25 ‘ स्वरादयोऽव्ययम् ’ । १-१-३० ॥ “ छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ” इत्यस्य पश्चात्

“ स्रष्टुः सदाऽभ्यासगृहीतशील-विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा,

अदृश्यताऽऽदर्शतलामलेषु ॥ ” इति पादत्रयं द्रष्टव्यम् ।

अत्युच्चैऽसाविति—ननु पूर्वपदमप्यत्राऽव्ययं ततस्तत्सम्बन्धित्वाल्लुप् प्राप्नोतीति ? सत्यं, अतिक्रान्तेऽर्थे लिङ्गसंख्यायोगादतिशब्दः सत्त्वे वर्तते इति नाऽव्ययम् । “ अ-
तिरतिक्रमे च ” इत्यत्र बाहुलकात्समासाभावेऽतिस्तुत्वेत्यादौ क्रिया [संबद्धस्य]
शब्दस्याऽतिशब्दस्य द्योतकत्वमेवेति । परमनीचैः इत्यादौ, अत्र तुशब्दो विशेष-
णार्थः, पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयति तेन किं सिद्धम् ? यत्राऽनुपसर्जनस्वराद्यन्तो भवति 5
तत्राऽव्ययः समुदायश्चोभयमप्यव्ययं भवत्येव, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् ।
अन्वर्थसंज्ञेति—अनुगतोऽर्थेन, अर्थमनुगता वा, अनुगतोऽर्थो यस्या इति वाऽन्वर्था,
सा चाऽसौ संज्ञेति । कारकविभक्तीति—विभक्तयो वचनानि । विभक्तिष्विति—विभ-
क्त्यर्थेषु कारकेष्विति—यावत् । ननु भवत्वेवं तथापि संज्ञाविधौ तदन्तप्रतिषेधस्य
ज्ञापितत्वात्, “ ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः ” इति प्रतिषेधाच्च कथं परमोच्चै- 10
रित्यादौ तदन्तस्याऽव्ययसंज्ञेत्याह—अन्वर्थश्रयणे चेत्यादि । न व्येति न नानात्वं
गच्छति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यन्वर्थसिद्धिः । अयमर्थो यदन्वर्थसंज्ञाकरणाद्वितीयम-
व्ययमित्युपस्थापितं तद् विशेष्यत्वेन विज्ञायते तस्य स्वरादीतिविशेषणत्वेन, ततश्च
“ विशेषणमन्तः ” इति न्यायात्तदन्तविज्ञानात्केवलस्य तु व्यपदेशिवद्भावात्परमोच्चै-
रित्यादावप्यव्ययसंज्ञा विज्ञायत इत्यर्थः । यदव्ययमक्षयं शब्दरूपं, किं विशिष्टम् ? 15
स्वरादि स्वराद्यं तदव्ययसंज्ञं भवतीति च सूत्रार्थः समजनि । सनुतर्-मेध्यकाले
[अधोभागे], अस्तम्-नाशे यथाऽस्तं गतः—सवितेति, दिवा—दिने, दोषा—रात्रौ पर्यु-
षिते च, योस्—वैषयिकं सुखम्, मयस्—सुखम्, विहायसा—खम्, रुदेः “ तृप्तं तन्द्रित-
न्वविभ्यः ” इति बहुवचनादीप्रत्ययेऽसागमे च रोदसी—द्यावाभूमी, ॐ—प्रणवा-
भ्युपगमादौ, भूस्—भूमिः, भुवस्—अन्तरिक्षम्, समया निकषा च सामीप्ये, अन्तं 20
रातीति आप्रत्ययेऽन्तरा—विमर्शे मध्ये चाऽऽधेयप्रधाने, बहिः—बहिर्भूते बहिष्ठे च,
असाम्प्रतं—अयुक्तम्, विस्मितार्थाददः पराद्धातेर्विदित्याप्रत्यये अद्धा—अशंसये, अर्त्तेः
“ शीरी० ” इति किति ते गणपाठान्मान्तत्वे, ऋतं—शुद्धौ, अस्तेः “ शिक्थ्यास्याह्य० ”
इति निपातनात् ये शतादेशे गणपाठान्मागमे, सत्यं—प्रश्नप्रतिषेधयोः, इत्पूर्वाद्धाते-
र्वित्याकारे इद्धा—प्राकाशये, मुधा—निर्निमित्तप्रीतिकरणयोः, मिथो—रहःसहार्थयोः, 25
मिथ—स्वाङ्गे, मिथः—विजनवियोगेतरे नराद्यैः, मिथुस्—सङ्गमे, मिथुनं—युग्मम् निपा-
तनान्मान्तत्वं, अनिशं—अनवच्छेदः, मङ्गु—शीघ्रं, झटि—संघाते इत्यतः “ प्लुङ्गायजि ”
इत्यादिबहुवचनात्तिप्रत्यये बाहुलकादिटि च, झटिति—शीघ्रार्थे, सामि—अर्थे, साचि-

- बक्रत्वे, विष्वक्-समन्तात्, अन्वक्-पश्चात्, ताजग्द्राक्साक् इति त्रयः शब्दा
 त्यजिद्ववतिस्रवतीनां “ द्रागादयः ” इति निपातनात्सिद्धाः शीघ्रार्थे, ऋधक्-
 शीघ्रानृतसामीप्यलाभेषु, धिकादयश्चत्वारो द्रागादित्वात्, हिरुग्-वियोगे, द्योक-
 शीघ्रसम्प्रत्यर्थयोः, मनाग्-ईषदप्राप्तयोः, अरं-शीघ्रमत्यर्थं वा, वरं-मनागिष्टे, परं
 5 किन्तु, तिरस्-अन्तर्ह्यवज्ञा तिर्यग्भावेषु, मनस्-चित्तं, नमस्-प्रणामे, भूयस्-वारं
 वारम्, प्रायस्-बाहुल्येन, प्रबाहु-अध्वयौ अस्यैव गणपाठान्मान्तत्वे प्रबाहुक्-
 अत्यर्थं, प्रबाहुकं-अत्यर्थं समकालं च, आर्थ-प्रीतिसम्बोधने पापाद्विरते च,
 हलं-सीरं, आर्यहलं-विशिष्टं सीरं बलात्कारश्च, बलवत्-अत्यर्थं, ऋते-वियोगे
 विना च, सम्पूर्वात्पदेः पदिपठीति इ प्रत्यये गणपाठात्समो मलोपे सपदि,
 10 साक्षात्-प्रत्यक्षतुल्ययोः, सत्-परित्राणे, प्रशाम्-प्रशामके, सनात्-चिरन्तने,
 सनत्-हिंसायां, नाना-पृथग्भावे, विना-योगप्रतिषेधे, सहसा-अतर्किते, युगपत्-
 क्रियासमभिव्यक्तिं सहार्थं च, उपांशु-रहस्यशनैर्बचने च, पुरतसादयः ३ प्रथमे
 पुरोऽर्थे च, शश्वत्-नित्ये, पुनः-पुनरर्थे च, यः शश्वद्वक्तिकुशिक्षित इति कुपूर्वाद्विदेः
 क्विपि कुवित्-योगप्रशंसास्तिभावेषु; इति स्वरादयः । इतिशब्द-एवं प्रकारार्थः, एवं
 15 प्रकाराः स्वरादयो गृह्यन्ते न त्वेतावन्त इत्यर्थः, यतः—

“इत्यन्त इति संख्यानं, निपातानां न विद्यते । प्रयोजनवशादेते, निपात्यन्ते पदे पदे ॥१॥”

- आकृतिगणार्थमिति—आक्रियतेऽनयेत्याकृतिर्वर्णिकतस्या गणस्तदर्थमिति ।
 अव्ययीभावस्य चाऽव्ययत्वं नाऽङ्गीकर्तव्यं, तदङ्गीकरणे ह्युच्चकैर्नीचकैरित्यादिवदु-
 पाधिप्रत्यग्नीत्यत्राऽपि “अव्ययस्य कोद् च ” इत्यक् प्रसज्येत । तथोपकुम्भमन्यमि-
 20 त्यादौ दोषामन्यमहरित्यादिवन्मागमप्रतिषेधः-स्यात् । अथाऽव्ययीभावस्य “तृप्तार्थ-
 पूरणव्ययः” इति षष्ठीसमासप्रतिषेधेऽव्ययसंज्ञाफलमिति चेन्न, तत्र समासकाण्डे बहु-
 लाधिकारादेव सेत्स्यतीति, किञ्चाऽव्ययीभाव इति महती संज्ञा यच्च कृतवानाचार्य-
 स्तज्ज्ञापयति कचिदव्ययत्वमपीति, तेन चैत्रस्योपकुम्भमित्यत्र न समासः ।

- ‘चादयोऽसत्त्वे’ । १-१-३१ ॥ अनुकार्यादाविति-आदिशब्दादत्युच्चैसावि-
 25 त्यत्र वाचकस्याऽतिशब्दस्य चिनोतीति च इत्येवं क्रियाप्रधानस्य च चशब्दस्य नाऽ-
 व्ययसंज्ञेति, अह-निर्देशविनियोगकिलार्थेषु, एवशब्दस्यैव निपातनान्मान्तत्वे एवम्-
 उपमानोपदेशप्रश्नावितर्कप्रशंसासु, नेत् चेत् नयतेश्चिनोतेश्च विचि निपातनात्तागमे
 द्वावपि प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु, नचेत् नयदि-निषेधयोः, चण चशब्द एवाऽयं णित्

चेदर्थे पठ्यते, अयं च दास्यति, अयं चेदास्यतीत्यर्थः, केचित्तु चण शब्द इत्यस्य विजन्तस्य रूपमिच्छन्ति तत्तु न बुध्यामहे, कच्चित्-प्रश्नकालयोः, यत्र-यस्मिन् स्थाने तदा वाचकः, नह-प्रत्यारम्भविषादप्रतिबोधेषु, नहि-अभावे, हन्तप्रीतिवि-
 षादसम्प्रदानेषु, माकिस् नकिस्-माङ्पूर्वान्नङ्पूर्वाच्च कायतेर्विति इसि आलोपे 5
 नञदित्यच्चाभावे च एतौ द्वावपि निषेधे वर्जने च, वाव त्वाव-सम्बोधने, न्वाव 5
 वावत् त्वावत् न्वावत् एते सर्वेऽप्यनुमानप्रतिज्ञाप्रैषसमाप्तिषु, त्वै तुवै न्वै नुवै एते
 वितर्के पादपूरणे च, रै-दाने दीप्तौ च, वै-स्फुटार्थे, शृणोति वातिवष्टिभ्यो बाहुलकादटि
 प्रत्यये यथाक्रमं श्रौषवौषवपादेशे च श्रौषट् वौषट् वषट् एते त्रयोऽपि देवहविर्दानादौ,
 वट् वाट् वेट् एते त्रयः प्रशंसायां, पाट् प्याट् एतौ सम्बोधने, फट् हुम्फट् छंवट्-
 भर्त्सनसम्बोधने, अध-अधोऽर्थे, आत्-कोपपीडयोः, स्वधा-पितृबलौ, स्वाहा- 10
 हविर्दाने, चन-अप्यर्थे पादपूरणे च, हि-हेतावधारणे च, अथ-मङ्गलाऽनन्तरा-
 ऽऽरम्भप्रश्नकात्स्न्येषु, अथो-अन्वादेशादौ, नो नोहि-एतौ निषेधे, भोस् इत्यादयो
 नव सम्बोधने, ही-विस्मये, हे इत्यादयो दश अनुशयसम्बोधनयोः । ननु-विरो-
 धोक्तौ, अनन्वयादौ च; शुकमादयः पञ्च प्रत्याख्याने, ऊम्-प्रश्ने, हुम्-भर्त्सने,
 कुम्-प्रश्ने, उञ् सुञ् एतौ रूपोक्तौ, हम्-रोषानुकम्पादौ, हिम्-सम्भ्रम-भर्त्सनयोः, 15
 अद्-विस्मये, कद्-कुत्सायां, यद् तद्-हेत्वर्थवाक्योपन्यासयोः, इद्-एवार्थे ईषदर्थे
 च, चिद्-प्रश्नावधारणयोः, किद्-भर्त्सनपादपूरणयोः, स्विद् विमर्श-प्रश्नयोः, उत-
 विकल्पे, वत-खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेषु, इव उपमावधारणयोः, तु विशेष-
 णपादपुरणयोः, नु(शब्दो)वितर्कोपमानयोः, यच्च वाक्यान्तरोपक्रमे, कच्चन-कच्चि- 20
 दर्थे, किमुत-वितर्के, किल-सम्प्रश्नवार्तयोः, किं किल-विषादशोकार्त्तिषु किलार्थे 20
 च, किंस्विद् उदस्विद् आहोस्विद् इति त्रयोऽपि प्रश्नवितर्कविकल्पेषु, अहह
 अद्भुतखेदयोः, नहवै नवै इत्येतौ प्रत्याख्याने, नवा-विभाषायां, अन्यत्-अन्यार्थे
 निपातनाच्च तकारः, अन्यत्र अन्यपूर्वात्रायतेरातो रोऽह्वावाम इति रे, अन्या विकर-
 णकाले, शपतेः क्विपि “जर्पादीनां पोवः” इति पस्यैकत्र वत्त्वे, शब् शप् एतौ प्रतिग्रहे,
 अथकिम्-अङ्गीकारे, विषु-नानात्वे, पट्-पटुत्वे, पशु-दृश्यर्थे, खलु-निषेधवाक्या- 25
 लङ्कारजिज्ञासाऽनुनयनिश्चयेषु, यदिनाम-पक्षान्तरे, यदुत-पराशयप्रकाशनादौ,
 प्रत्युत-पूर्वोक्तवैपरीत्ये, यद्पूर्वादितेरिदिति डाप्रत्यये यदा देशाद्यधिकरणे, यथा
 कथा चेति अनादरेणेत्यर्थः यमेः “पथयूथेति ” ये आत्वे च यथा-योग्यतावीप्सा-

- र्थाऽनतिवृत्तिसादृश्यार्थेषु, पुद्-कुत्सायां, घ-हिंसाप्रातिलोम्ययोः, यावत्तावत् एतौ मर्यादावधारणेषु, दिष्ट्या-प्रीतिसेवनयोः सभाजनप्रातिलोम्ययोर्वा, मर्या-सीमबन्धे, आम-पीडायां, नाम-प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधापगमकुत्सनेषु, स्म-अतीते पादपूरणे च, इतिह पुराश्रुतौ, सहादयः पञ्च-सहार्थनिर्देशनिवेदनवाक्यपादपूरणेषु, ईम्-संशय
- 5 प्रश्नानुमानेषु, सीम्-अभिनवव्यावहरणामर्षपादपूरणेष्वित्येके, कीम्-अव्यक्ते, आम्-प्रतिवचनावधारयोः, आस्-स्मृतिखेदयोः, इति-एवमर्थे १, आद्येऽर्थे २, हेत्वर्थे ३, प्रकारार्थे ४, शब्दप्रादुर्भावे ५, ग्रन्थसमाप्तौ ६, पदार्थविपर्यासादौ ७ च, अव अड अट एते त्रयोऽपि भर्त्सने, बाह्या-निष्पत्तौ, अनुषक्-अनुमाने, केचित्तान्तमन्ये, दान्तमपरे दीर्घादिं च मन्यन्ते; रवोस्-कुत्सायां, अआप्रभृतयश्चतुर्दशाऽपि पूरणभर्त्सनाऽऽ-
- 10 मन्त्रणनिषेधेषु ।

- ‘अधणूतस्वाद्याशसः’ ।-१--१-३२ ॥ तस्वादयः प्रत्ययास्ते च प्रकृत्यवि-
नाभाविन इति तैः प्रकृतिरनुमीयते, तस्याश्चैते विशेषणत्वेनाऽऽश्रीयन्ते, ततो
“ विशेषणमन्तः ” इति तदन्तविज्ञानं भवतीत्याह तदन्तमिति, किञ्च प्रत्ययस्यै-
वाऽव्ययत्वेनाऽर्जुनत इत्यादौ प्रत्ययमात्रावयवादर्थवत्त्वेन नामत्वे स्याद्युत्पत्तौ
- 15 “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति वचनात्प्रत्ययमात्रस्यैव प्रकृतित्वेन तदन्तत्वे पूर्वस्य च
“ नामैसिद० ” इति पदत्वे “ सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा० ” इति विकल्पप्रसङ्गः तस्मात्तदन्तः
समुदाय एवाऽव्ययं न प्रत्ययमात्रमिति, अर्जुनत इति । अत्र सप्तम्येकवचनस्य
लुप्, बहुधा “ बहोर्धाऽऽसन्ने ” इत्यनेन । धा, प्राक् प्राच्या दिशः प्राच्यां वा दिशीति,
“ दिक्छब्दादिदिशैकालेषु ” इति धा तस्य “ लुब्ध्वेः ” इति लुब्, यथासम्भवं च
- 20 “ इयादेर्गौर्णस्य० ” इति ङीलुक्, ततः सिङ्सिङीनां “ अव्ययस्य० ” इति लुक्,
एतद्विशेषणस्य च क्रियाव्ययविशेषण इत्यनेनाऽव्ययविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं भवति,
एवं दक्षिणादिशब्देभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः सिङ्सिङ्यन्तेभ्योऽस्तसादयो ज्ञेयाः,
यथासम्भवं च “ सर्वादयोऽस्यादौ ” इति पुंवद्भावः, नवरं उपरि उपरिष्ठादित्यत्र
नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्याऽपीति न्यायादूर्ध्वशब्दस्याऽप्युपादेशः । बहुशः इति
- 25 बहवो ददति प्राशिन्नादौ “ बह्वर्त्पार्थात्० ” इति शस्, बहवो ददतीति “ संख्यैर्कार्था० ”
इति शस् । पथि द्वैधानीत्यत्र वनानीति शेषः, संशयत्रैधानीत्यत्र च वचनानीति शेषः ।

‘वत्तस्याम्’ । १-१-३४ ॥ आमिति पृष्ठीबहुवचनस्य, तद्धितस्य, परोक्षास्थान-

निष्पन्नस्य चाऽविशेषेण त्रयाणामपि ग्रहणं प्राप्नोति, द्वयोरेव चेष्ट्यतेऽतीतिव्याप्त्य-
 पहतत्वादलक्षणमेतदित्याह-वत्तसीति, तद्धितस्येत्युपलक्षणं ततो “धातोर्नेकस्व-
 रादा०” इत्यादिना विहितस्याऽप्यामो ग्रहणं तेन पाचयाश्चक्रुषेत्यादौ टालोपे पद-
 त्वादनुस्वारः सिद्धिः, न चोपलक्षणात् षष्ठीबहुवचनस्याऽपीति ग्रहणं किं न स्यादिति 5
 वाच्यम् ? यतो य आम् आमेव भवति स एव गृह्यतेऽयं तु नाम् साम् वा भवतीति,
 यद्वा वत्तसी अविभक्ती तत्साहचर्यादामोऽप्यविभक्तेरेव ग्रहणं ततो दरिद्राश्चक्रुवद्भि-
 रित्यत्र कस् स्थाननिष्पन्नस्य पचतितरामित्यत्र “किं त्याद्येऽव्यय०” इति विहितस्य
 च ग्रहणं भवति, यत एतावेव तयोर्वत्तस्योरविभक्तित्वेन हिताविति व्युत्पत्त्या तद्धि-
 तावित्यभिधीयेते अस्मिंश्च व्याख्याने “किं त्याद्येऽव्यय०” इत्यनेनेदमेव सूत्रं सम्पूर्णं
 गृह्यते, आदि शब्देन तु धातोर्नेकस्वरेति विहितस्य कस् कानस्थानस्येति । तथा 10
 दरिद्राश्चक्रुवद्भिरित्यत्राऽऽमन्तस्याऽव्ययत्वेऽपि कुत्सिताद्यर्थे “अव्ययस्यकोद् च”
 इत्यक् न भवति, अपरिसमाप्तार्थत्वेनाऽऽमन्तस्य कुत्सिताद्यर्थासम्भवादिति । उच्चै-
 स्तरामिति-कचित्स्वार्थेऽतिप्रकृष्टे वाऽर्थे तरप् ।

‘क्त्वातुमम्’ । १-१-३५ ॥ क्त्वेति ककारोऽसन्देहार्थः, अन्यथा त्वा इति 15
 निर्देशे सन्देहः स्यात्, किमयं क्त्वा प्रत्ययस्य निर्देशः किंवा विदित्वं गोत्वं
 यकाभिस्ता विदितगोत्वा इति त्वप्रत्ययस्याऽवन्तस्येति । न द्वितीयैकवच-
 नस्येति—द्वितीयैकवचनान्तस्याऽव्ययत्वे—“अव्ययस्यकोद् च” इत्यक् स्यात्, तथा
 देवस्य दर्शनं कुर्वित्यादौ “तृन्नुदन्त०” इत्यनेन षष्ठी न स्यात् । नन्वेवं ह्यस्त-
 न्यद्यतन्यमन्तस्याऽव्ययत्वं कथं निषिध्यते ? सत्यं, द्वितीयं च तदेकवचनं चेति
 विग्रहे तस्याऽपि संग्रहः, द्वितीयापेक्षया द्वितीयं चैकवचनं ह्यस्तन्यद्यतन्योरमिति । 20
 स्वादुंकारमिति-स्वादुनः करणं पूर्वमिति “स्वाद्वैर्थाददीर्घाद्” इति रणम् । यावज्जीव-
 मदादिति यावज्जीव्यत इति णम्, अदादित्यत्राऽनद्यतने ह्यस्तनीति ह्यस्तनी न भवति,
 नाऽनद्यतनप्रबन्धासत्त्वरिति निषेधात्, किंतु भूतमात्रेऽद्यतनीत्यनेनाऽद्यतनी ।

‘गतिः’ । १-१-३६ ॥ अदः कृत्येति-अग्रहानुपदेशेऽन्तरद इत्यनेनाऽदः-
 शब्दस्य गतिसंज्ञा ।

‘अप्रयोगीत्’ । १-१-३७ ॥ प्रयोगः-शब्दस्योच्चारणं सोऽस्याऽस्ति प्रयोगी, न
 प्रयोग्यप्रयोगीति संज्ञिनिर्देशः, इदिति संज्ञेति । लौकिक इति-लोकस्य ज्ञातो “लोक-
 सर्वलोकाज्ज्ञाते” इत्यनेन इतीकण् लौकिकः ।

- ‘ अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ’ । १-१-३८ ॥ न विद्यतेऽन्तशब्दो वाचको यस्य स तथा, पञ्चमीति प्रत्ययोऽभिधीयते स च प्रकृत्याविनाभावीति तेन प्रकृतिराक्षिप्यते तथा चाऽर्थ इत्याह पञ्चम्यर्थादित्यादि, शब्द इति स च शब्दो वर्णस्तत्समुदायो वा भवति, शब्दत इति कृत्वा शब्द शब्देनोच्यत इति । ननु
- 5 नागमस्य प्रत्ययत्वे को दोष इति ? सत्यं, अनन्ददित्यादौ नागमेन धातोः खण्डित्वान्नन्दधातो प्राक् “अङ्धातोः०” इत्यङागमो न स्यात्, अथ तन्मध्यपतित-
स्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति भविष्यति तर्ह्यस्य न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तथाऽ-
न्तग्रहणाभावे लाङ्कायनिः इत्यत्र “चर्मिर्वर्म०” इत्यायनिजिकागमे तस्य प्रत्ययत्वे
“द्व्यादीदूतैः” के इत्येन न ह्रस्वः स्यादिति तथाऽन्तग्रहणाभावे पञ्चम्यर्थाद्विधीयमा-
नत्वेनाऽऽगमस्याऽपि प्रत्ययत्वे प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति न्यायात् प्रेण्वनमि-
त्यादावेव “वोत्तरैपदान्त०” इत्यनेन णत्वं स्यान्न तु मद्रबाहुणा कुलेनेत्यादौ, “अ-
नामैखरे०” इति पञ्चान्ताद्विधीयमानस्य प्रत्ययत्वाभाव इति । अपरं च “ऋतृषमृष०”
इत्यत्र श्रथुङ्शैथिल्य इत्यस्य प्रत्ययाप्रत्ययोः इति न्यायेन नागमस्य प्रत्ययत्वे
सत्यस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु श्रन्थश्मोचनप्रतिहर्षयोरित्यस्य, तस्मादन्तग्रहणमवश्यं
- 15 विधेयमिति । उभयथाऽपि पञ्चम्यां सम्भवन्त्यां “परैः” इति परिभाषया प्रत्ययो नियन्त्र्यते प्रकृतेः पर एवेति, तर्हि स्वरात्पूर्वो नोऽन्त इत्यपि कथं न लभ्यत इति चेत् ? सत्यं, “नो व्यञ्जनस्य” इत्यत्राऽनुदित इति भणनात्, अन्यथोपान्त्यत्वाभा-
वात् प्राप्तिरेव लोपस्य नाऽस्तीति ।

- ‘ डत्यतु संख्यावत् ’ । १-१-३९ ॥ वत्करणाभावे कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति
- 20 न्यायाद् एक द्व्यादीनामकृत्रिमाणां न स्यादिति ।

- ‘ बहुगणं भेदे ’ । १-१-४० ॥ वैपुल्य इति-यथा बहौ सूत्रे, बहु घृतं श्रेय इति, अथ बहुगणशब्दयोर्भेदवचनात् संख्यात्वमस्त्येव यतो भेदः परिगणनं संख्येति, ततश्चैकद्व्यादीनामिव बहुगणशब्दयोरपि लोकादेव संख्यात्वसिद्धौ किमने-
नाऽतिदेशवचनेन ? अतिदेशो हि अन्यत्र प्रसिद्धस्याऽन्यत्र प्रसिद्धिप्रापणार्थ इत्याह-
- 25 बहुगणावित्यादि, लोके ह्येकद्व्यादीनां नियतावधिभेदाभिधायित्वे संख्याप्रसिद्धिरन-
योश्च न तथेति संख्याप्रसिद्धेरभाव इति ।

अवचूर्णिकायां समाप्तोऽयं प्रथमः पादः ॥

‘समानानां तेन दीर्घः’ । १-२-१ ॥ सम्यगिति प्राणिसादृश्यप्रतीतिरने-
नेति व्यञ्जनाद् घञिति घञि समानं, तुल्यं मानं परिमाणं येषां “समानस्य धर्मा०”
इति सभावे समानाः, अत्राऽनन्तरानन्तरिभावलक्षणे सम्बन्धे षष्ठी । तेनेति तृती-
यानिर्देशः स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थः । दण्डाग्रमित्यत्र “वृत्त्यन्तः” इत्यग्रशब्दस्य पद-
त्वाभावे दण्डशब्दाकारस्य “लुगस्य” इति कथं लुग् न भवतीति ? उच्यते, 5
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायाद् अपद इति सावधारणं व्याख्येयम्, अपद
एव यद्यकारो भवतीति, अयं तु वाक्यावस्थायां पदेऽपीति, तर्हि “गतिकारक”
इति न्यायात् प्रायणमित्यादौ विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासे कथं न भवतीति ? सत्यं,
अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते उत्तरं च तत्पदं चेति कृते “ते लुग्वा” इत्युत्तरशब्द-
लोपादिति । तवाऽऽयुरिति-इणकगतौ “कृवापाजि०” इति उणि आयुः, पुरुषः, 10
शकटम्, औषधम्, जीवनम्, पुरुरवः पुत्रो वा; इणोऽणि दित्युसि वा, आयुः-
जीवितम् कल्ल ऋषभ इति । “दूरादामन्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपिलृद्” इत्यत्र
ऋद्वर्जनाल्लकारस्याऽपि ऋकारापदिष्टकार्यविज्ञानात् कल्लऋषभ इति विग्रहे कल्लऋषभः
कलचिह्न ऋषभ इत्यर्थः ।

‘ऋलृति ह्रस्वो वा’ । १-२-२ ॥ बाल ऋश्य इति ति बल् प्राणनेति बलतेर्वा 15
“वर्ला०” इत्यनेनणे वा रुड् आप्लाव्ये वा रुडो वाऽचि रस्य लत्वे च बालः ।
ऋशिर्गतौ प्लुतौ वा सौत्रो धातुस्तस्मात् “ऋषिर्जनि” इति किति ये ऋश्यः
मृगजातिः, “अर्जेर्ऋजं च” इति अर्जेः उप्रत्यये ऋजादेशे च ऋजु ।

‘लृत् रृत् ऋलृभ्यां वा’ १-२-३ ॥ ऋ इति दीर्घश्चेदुत्तरेण सिद्धत्वादत्र
विधानमनर्थकमिति सविशेषमादेशमाह-ऋ इति स्वरसमुदायो चेति वर्णान्तरत्वे 20
मतभेदानाह तदपीति । द्विरेफतुरीयमिति रेफस्य तुरीयौ रेफतुरीयौ एकस्य
रेफस्य चतुर्भागीकृतस्य द्वौ चतुर्थभागावित्यर्थः, द्वौ रेफतुरीयावस्मिन्निति, अधिक-
मर्थं यस्याः अध्यारूढा अर्धेन वा अध्यर्धा, स्वरस्य मात्रा स्वरमात्रा अध्यर्धा
स्वरमात्राऽस्मिन्नित्यध्यर्धं स्वरमात्रम् । सकलरेफकारमिति, सकलः परिपूर्णो
रेफ ऋकारश्चाऽत्र तत्तथा । अर्धं मात्रा यस्याः सार्धमात्रा, स्वरस्य भक्तिर्भागः 25
स्वरभक्तिः, अर्धमात्रा स्वरभक्तिर्यस्य तत्तथा ।

‘ऋतो वा तौ च’ । १-२-४ ॥ होतृकार इति, होतुर्ऋकार इति षष्ठीसमासः,
होतृसम्बन्धी होत्रा लिखित उच्चारितो वा ऋकार इत्यर्थः ।

‘ऋस्तयोः’ १-२-५ ॥ अथ ऋकारलृकारयोः सजातीयस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वात्समानानां तेनेत्यनेनैव द्विमात्रऋकारः सेत्स्यति किमनेन ? न च वाच्यम् कल ऋषभ इत्यत्र लृकारस्य स्थानित्वादीर्घत्वे प्रत्यासन्नत्वात् लृकारः स्यादिति । यतो द्वयोः स्थानित्वमुक्तं तत्र ऋकारमेव स्थानिनमाश्रित्य दीर्घे क्रियमाणे प्रत्यासत्या ऋकार एव भविष्यति । सत्यं स्यादेवम् यदि ऋकारस्यैव स्थानित्वे किञ्चिन्नियामकः स्यात् । यावता द्वयोः षष्ठीतृतीयानिर्दिष्टयोः स्थानित्वमिति पूर्वं परं वा लृकाररूपं स्थानिनमाश्रित्य दीर्घे क्रियमाणे लृकारोऽपि स्यात्, ऋकार एव चेष्ट्यत इत्यतदर्थमस्याऽऽरम्भ इति ।

अत्र च प्रकरणे ऋकारस्य ऋकारे दीर्घत्वात् पितृषभः, ह्रस्वत्वात् पितृ ऋषभः, ‘ऋतो वाँ तौ च’ । इत्यनेन रु ऋ इत्यादेशद्वयात् पितृषभः पितृषभः इति रूपचतुष्टयं सिद्धम् । लृकारस्य लृकारे दीर्घत्वात् कलृकारः ह्रस्वत्वात् कृलृकारः, लृसङ्गात् कलृकार इति रूपत्रयं सिद्धम् । ऋकारस्य ऋकारे लृकारस्य लृकारे दीर्घत्वह्रस्वत्वमतान्तरप्रकृतिवद्भावस्त्रीणि त्रीणि रूपाणि । तथा ऋकारस्य लृकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावात् “ऋतो वाँ तौ च” इत्यत्र मतान्तरेण रुवर्णस्थानित्वात् रुऋ इत्यादेशद्वयात् “ऋस्तयोः” इति ऋविधानाच्च रूपपञ्चकं । एवं लृकारस्य ऋकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावात् लृत रु इति रुभावात् “ऋस्तयोः” ऋभावाच्च रूपचतुष्टयं तथा ऋकारस्य लृकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् “ऋतो वाँ तौ च” इत्यनेन रु ऋ इत्यादेशद्वयात् “ऋस्तयोः” इति ऋ इति विधानाच्च रूपचतुष्टयम् । तथा लृकारस्य ऋकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् लृत रु विधानात् “ऋस्तयोः” इति ऋविधानाच्च रूपत्रयम् ।

‘ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार्’ । १-२-७ ॥ ऋणूयी गताविति अर्णीतीति के ऋक् गतौ ऋ प्रापणे चेत्याभ्यां कर्तरि कर्मणि वा क्ते “ऋही०” ति तस्य नत्वे, आभ्यामेव “धृवीही” इति किति णप्रत्यये ऋणम् प्रगतमित्युपलक्षणं तेन प्रकृष्टं प्रवृद्धं वा ऋणमित्यपि । दश ऋणान्यस्येति वर्णानुपूर्वीविज्ञानार्थं व्युत्पत्तिमात्रमेतद्यावत् संज्ञाशब्दोऽयम् । यद्यपि परत्वात्सर्वत्राऽऽर् प्राप्नोति तथाप्येव वाधक आरादेशो न ह्रस्वस्येत्याह-समानानामितीति ।

‘ऋते तृतीया समासे’ । १-२-८ ॥ अर्तेः क्ते “ऋही०” इति नत्वविकल्पे

ऋतघृणेति ऋतधातोः कर्तरि के वा ऋतः, तत्पुरुषानन्तरं कर्मधारये निमित्तनिमि-
त्तिनोरेकः समासोऽस्त्येवेति कुतो नाऽऽरादेशः ? उच्यते, ऋतकृतशब्दावयवस्य
ऋतशब्दस्याऽनर्थकत्वेनाऽनर्थकत्वान्नाऽऽरादेश इत्याह-परमर्तकृत इत्यत्रत्वित्यादि ।
क्षुधार्त्त इत्यत्र तृतीयान्तस्य क्षुच्छब्दस्य “ ओर्माङि ” इत्याकारलोपे प्रत्ययाश्रित-
त्वेनोभयपदाश्रितत्वेन वा बहिरङ्गः, प्रकृत्याश्रितत्वेनैकपदाश्रितत्वेन वाऽन्तरङ्गे कर्त- 5
व्येऽसिद्ध इत्याकारलोपे सति धस्य पदान्तत्वाभावान्न दत्वम् ।

‘ऋत्यारूपसर्गस्य’ । १-२-९ ॥ उपसृत्य धातुमर्थविशेषं सृजतीति लिहा-
द्यचि न्यङ्क्कादित्वाद्वत्वे उपसर्गः । सर्वापवाद इति-पूर्वसूत्रविहित आरा-
देशः “ अवर्णस्य० ” इत्यर एव बाधको न ह्रस्वस्य, अयं त्वरो ह्रस्वस्य
च सर्वस्य प्राप्नुवतो बाधक इत्यर्थः । प्रार्च्छतीति-ऋच्छेः अर्त्तेर्वा “ श्रौति० ” इति 10
ऋच्छादेशे येन धातुनेति यद्येवं प्रणसं मुखमित्यादौ प्रशब्दस्योपसर्गत्वाभाव
“ उपसर्गा० ” इत्यनेन नासिकाशब्दस्य नसादेशो न प्राप्नोति ? उच्यते, यत्रोपस-
र्गत्वं न सम्भवति, तत्रोपसर्गत्वेन प्रादयो लक्ष्यन्ते, न तु सम्भवत्युपसर्गत्व इति । अत्र
च नसशब्दनकारस्य “ नसस्य ” इति णत्वं, नन्वेवं प्रगता ऋच्छका यस्मात्स प्रच्छक
इत्यादौ प्रादित्वेन प्रशब्दस्योपसर्गत्वादार प्राप्नोति ? नैवम्, प्रशब्दोऽत्र गतार्थम- 15
न्तर्भाव्यप्रवर्तमानो णकप्रत्ययस्यार्थं कर्तारं विशिनष्टि, न ऋच्छेर्धातोर्र्थमित्येतद्धातु-
सम्बन्धाभावात् एनं प्रत्यनुपसर्गत्वमस्योच्यत इति ।

‘नाम्नि वा’ । १ । २ । १० ॥ नामावयवयोगाद्धातुरपि नाम तस्मिन् एवमग्रे-
ऽपि, वा नाम्नीत्यत्र द्रष्टव्यं नाम्नीत्यनेन ऋकारादिर्धातुःसामानाधिकरण्येन विशेष-
यितुं न शक्यत इत्यवयवद्वारेण ऋकारादिसमुदायो धातुर्नाम्नीत्यनेन विशेष्यत 20
इत्याह-नामावयव इति ।

‘ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः’ । १ । २ । १२ ॥ नन्वत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरादेशिनोः
स्थाने कथं द्विमात्रावेवाऽऽदेशौ भवतः, यावता स्थानी “ आसन्नैः ” इति न्याया-
त्रिमात्रौ चतुर्मात्रौ च प्राप्नुत इति ? सत्यम्, सन्ध्यक्षरैरिति बहुवचनं द्विमात्रादेश-
प्रतिपत्त्यर्थं, अन्यथैकवचनेन निर्देशेत् ; एतदर्थं च सदुपसर्गनिवृत्तिमपि करोतीत्याह 25
सन्ध्यक्षरैरिति ।

‘ऊटा’ । १ । २ । १३ ॥ पदादिसमुदायानुवृत्तावपि “ आसन्नैः ” इति न्याया-
दौदेव भवतीत्याह-औकारदेश इति । लौः पौरिति-अकारस्याप्युदाहरणमिदमेव,

लघूभ्यामजनन्ताभ्यामलन्ताभ्यां वा । लघमाचष्टे पवमाचष्टे “ णिज्बहुलम् ” इति णिचि क्तिवादिः पूर्ववत् ।

‘प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण’ । १ । २ । १४ ॥ अवर्णस्य कार्यिणोऽनुवृत्तेस्तस्य च प्रशब्देन सामानाधिकरण्यायोगादवयवावयविसम्बन्धे षष्ठीत्याह—प्रशब्दसम्बन्धिनोऽवर्णस्येति, प्रैष इति न्यकारपूर्वको व्यापार एवं प्रेषोऽपि, प्रैष्यः प्रैष्यश्च दास उच्यते, प्रौहो हस्तिनः पश्चाज्जानुप्रदेशः प्रकृष्टतर्कश्च, अपोढः अपोह्यतेस्मेति क्ते रूपं निराकृतेऽर्थे । प्रेत इति—इं इतिधातोः प्रायतिस्मेति, इण्क इतिधातोः प्रैति स्मेति, ईङ्क गतावित्यस्य प्रेयते स्मेति वा गत्यर्थेति क्ते रूपं मृतार्थे प्रकर्षं गतार्थे च, प्रोत इति वेंगुधातोः प्रोयते स्मेति कर्मणि क्ते ण्वृति च, ऊयैङ्क तन्तुसन्ताने इत्यस्य प्रोय्यते स्मेति के यलोपे च, उङ्कुङ्क इत्युङ्कः प्रोयते स्मेति क्ते च सिध्यति, यदा आ ईष्य इति क्रियते तदापि “ ओमौङि ” इत्यस्य विषयेऽपि “ उपसर्गस्यानिणे० ” इत्यस्य प्राप्तिरेव, उभयोः स्थाने इति न्यायेन आङ्ई इत्येतयोरुभयोः स्थाने निष्पन्नस्य एतो यदा आङा व्यपदेशस्तदा “ ओमौङि ” इत्यस्य, अन्यथा “ उपसर्गस्य० ” इत्यस्येत्यत उक्तं यस्मिन् प्राप्त इति, प्राप्त एवेत्यवधारणव्याख्यानात् ।

15 ‘स्वैर स्वैर्यक्षौहिण्याम्’ । १-२-१५ ॥ स्वैर यथा सममात्रौषधनिष्पन्नशूर्णोऽपि सम इत्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेश एवमिहापि स्वैरावयवयोगात्समुदायोऽपि व्यात्मकः स्वैरः, स्वैर्यवयवयोगात् स्वैरी, अक्षौहिण्यवयवयोगादक्षौहिणी, ततः स्वैरश्चाऽसौ स्वैरी च, स चाऽसावक्षौहिणी चेति कर्मधारयः, यथा मर्यादाभिविधौ च यः इत्यत्र समुदायोऽवयवशब्देन मर्यादावयवत्वान्मर्यादा, अभिविध्यवयवत्वाद-
20 भिविधिरिति व्यपदिश्यते, ततो विशेषणसमासो भवति, समुदाये च स्वैरस्वैर्यक्षौहिणी-रूपे कार्यासम्भवादवयव एव स्वैर इत्यादिः कार्यभागिति सौत्रो वा निर्देशः तेनेतरेतरयोगे बहुवचनं समाहारे ह्रस्वत्वं च न भवति, अथवा स्वैरस्वैरिभ्यां सहिताऽक्षौहिणी स्वैरस्वैर्यक्षौहिणीति “ मयूरैर्व्यंसकेत्यादयः ” इति सूत्रत्वान्मध्यपदलोपी समासः, एवमन्यत्राऽपि । तथाऽत्र सूत्रे विषयसप्तमी, तेन स्वैरादिषु निष्पत्त्यमानेषु योऽकार
25 इत्यर्थः, स्वेनाऽऽत्मना ईरः स्वैरः “ कारकं कृता ” इति समासः, ईर इति सामान्येन घञन्तस्य कान्तस्य च परिग्रह इत्युभयत्राऽपि कार्यं, स्वैरशब्दस्य घञन्तस्याऽप्य-
आदिदर्शनान्मत्वर्थीयेनाप्रत्ययेन कर्त्रभिधानं भवति, स्वयमीरतीति युजादित्वात्पा-
क्षिकणिजन्ततया प्रयोगोऽयम् । ऐत्वार्थमिति—अन्यथा णिनि स्वैरीत्यनिष्टं रूपमाप-

येत । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति, इदमर्थकथनमात्रं, अक्षाणामूहिनीति तु विग्रहः कार्यः, अक्षौहिणीपूर्वपदस्थादिति णत्वम् ।

‘ अनियोगेलुगेवे ’ । १-२-१६ ॥ अनियोगे-अवधारणमवश्यम्भाव इत्यर्थः । इहैवेत्यत्र एवशब्दो वाक्यालङ्कारे, ये त्वनियोगेऽव्यापारणे इच्छन्तीति-ये शिव-
मुख्याः, कटं कुर्वन्त्यादिव्यापारणं तदभावे । “ अमैर्वाऽव्ययेन ” इत्यादि एतेषु सर्वेषु स्व- 5
रूपाख्यानमेवाऽस्ति, न तु व्यापारणमिति, यदाऽव्ययेन सह समासस्तदाऽमाऽमन्तेनैवे-
त्यर्थः-निमूलकाषं कषतीत्यादाविति । “ धातोस्तन्निमित्तकस्यैव ” इति, क्यनिमित्तस्यैव
औदौत इत्यर्थः । “ लङःशाकटायनस्यैव ” इति ह्यस्तन्याःवाक्यमित्युक्तिः । वृत्तिर-
पीति-मुमूर्ष इत्येव वा सन्प्रत्ययस्य वा वृत्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । इहैव स्यादित्यादीनि
पाणिनीयसूत्राणि । ‘ यदैव पूर्वे जनने शरीरम् ’ इति कुमारसम्भवः । ‘ दृशैर्वकोप० ’ 10
इत्यादि कादम्बर्याम्, अत्र रिपोर्हिरेण्यकश्यपोः, ‘ अद्यैवाऽऽवां रण० ’ इति वेणीसंहारे,
‘ तरसैव० ’ इत्यादि किरीते, कुलटाऽसती, पतञ्जलिः-सांख्यमताध्यात्मशास्त्रकर्ता
पुरुषविशेषः, सीम्नोऽन्तः-एकदेशः, प्रध्ययनमिति प्रशब्दस्याऽव्ययस्य हितादित्वा-
त्समासः, मनीषा बुद्धिः, त्वै इति तुशब्दस्योकारलोपे त्वै इति रूपं मन्यते परः, ततः
केन सूत्रेणोकारलोप इति परस्याऽऽशयः, तुवै, त्वै, नुवै, न्वै, इति तु ४ अवधारणार्थाः । 15

‘ वौष्ठौ तौ समासे ’ । १-२-१७ ॥ अत्र सूत्रत्वात्समाहारोऽन्यथा “ प्राणि-
तुर्य० ” इति स्वैरिति व्यावृत्त्या निषेधः स्यात्, यद्वा पुटापुटिकेतिवत् ओष्ठावयवयो-
गात्समुदायोऽप्योष्ठ इति प्रक्रियया कर्मधारयः । तौ चेन्निमित्तेति-एकत्रैवेति, पर-
ममोष्ठसौन्दर्यं यस्या इति परमौष्ठसौन्दर्या इत्यत्राऽकारलुग्भवति । विम्ब्याः फलं
विकारोऽवयवो वा “ हेमादिर्भ्योऽञ्, ” अधरोत्तरयोरोष्ठे नित्यमिति नन्दिस्वामी । 20
“ ओम्माङ्कि ” आ ऊहा ओढेति “ गतिर्केन्यः ” इति समासः, खद्वश्यात्निक्षेपणीये-
त्यादिक्रिया योज्या, तथा दध्यर्त्तोरिति भक्षणीयं वर्जनीयं वेति योगः ।

‘ उपसर्गस्यानिणेधेदोति ’ । १-२-१९ ॥ न इणेत् अनिणेत्, अनिणेच्च

१ अनियोगे-नियोगशब्दस्य० । २ पा० २-२-२० । ३ पा० ६-१-८० । ४ पा० ३-४-१११ ।
५ यदैव पूर्वजनने शरीरम्, सा दक्षरोषाद् सुदती ससर्ज । तदा प्रभृत्येव विमुक्त संगः, पतिः पद्मनाभ-
परिमहोऽभूत् ॥ इति कुमार संभवे. प्र० स० ५३ श्लो० ॥ ६ जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतोविभि-
त्सया यः क्षणलब्धलक्षया । दृशैर्वकोपारुणया रिपोरः स्वयंभयाद् भिन्नमिवास्त्रपाटलम् ॥ कादम्बर्या मंगल
श्लो० ३ ॥ ७ अङ्क ४ श्लो० १५ । ८ सर्ग १२ श्लो० २६ । ९ ३-१-१३७ । १० ६-२-४५ ।
११ १-२-१८ । १२ ३-१-४२ ।

तदेच्च अनिणेधेत्, अनिणेधेच्च ओच्चेत्यादिविग्रहः, न विद्येते इणेधौ यत्र सोऽनिणेध् स चाऽसौ एचेति द्वन्द्व इति वा ।

‘ वा नाम्नि ’ । १-२-२० ॥ उपेकीयतीति इत्यत्र धुटस्तृतीय इति न पस्य बत्वं, ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग ’ इति न्यायात्, न च वाच्यं “स्वरस्य परे०” इति, “नै 5 सन्धी०” त्यादिना बाधितत्वात्, यतस्तत्र परिभाषाऽपि ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग’ मित्यनेन न्यायेनाऽबाधि, एवमन्यत्राऽपि “ ओमौडि ” इति पूर्वसूत्रेणाऽनेन च सूत्रेण अवर्णे लोपे व्यञ्जनान्तत्वे संयोगान्तत्वे “ पदैस्य ” इति लोपोऽसंयोगान्तत्वे “ धुटस्तृतीय ” इति तृतीयत्वं च प्राप्नोति, तदसिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायान्न भवतीति ज्ञेयम् ।

‘ इवर्णादेरस्वेस्वरे यचरलम् ’ । १-२-२१ ॥ अस्वे स्वरे इत्यसमस्तनि- 10 देशः स्वरसम्बन्धनिवृत्त्यर्थः, तेन “ एदैतोऽयाय् ” इत्यादौ स्वरस्यैवाऽनुवृत्तिः, न त्वस्वस्येति तेन रायैन्द्रीत्यादौ स्वेऽपि भवति । पित्रर्थ इति पित्रेऽयमर्थशब्देन विग्रहः, “ तदर्थाथेन ” इति अर्थशब्देनैव चतुर्थ्या अभिहितत्वाद्वाक्याभावे अर्थशब्देन नित्यसमासः ।

‘ ह्रस्वोऽपदेवा ’ । १-२-२२ ॥ अति एतीति, ह्रस्वोऽपि सन्धिकार्यमिति, 15 “ नित्या धातूपसर्गयोः ” इति वर्तत एवेति । ह्रस्वस्याऽपीति-अयमर्थः, व्यक्तिः पदार्थः तत्र च प्रतिव्यक्तिलक्षणेन प्रवर्तितव्यं, अग्रवृत्तौ च तस्याऽऽनर्थक्यं स्यादिति पर्जन्यवत्सर्वत्र फलाभावेऽपि तेन प्रवर्तितव्यं, पर्जन्यो हि यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । बध्वाविति-ननु ऊकारस्यौकारस्य च ओष्ठ्यत्वादस्वस्वराभावेनाऽपद इति व्यावृत्तेर्द्व्यङ्गविकलतेति ? सत्यम्, मतान्तरेणौकारः कण्ठोष्ठ्य इत्यूकारमोष्ठ्यं प्रति 20 अस्व इति न द्व्यङ्गविकलतेति । नद्युदकमित्यादौ षष्ठीसमासे सत्यप्यन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षया पदत्वमपीति, युगपत्पदत्वापदत्वे, अत्र च सूत्रेऽपद इति सूत्रांशे नञः प्रसज्याश्रयणात्तत्र च विधिः सामर्थ्यप्राप्ततया गौणत्वात्प्रतिषेधस्य च विधीयमानतया प्राधान्यात्तदाश्रयमेव कार्यं भवतीति भावः । एवमिति-“ नाम नाम्न्यैकार्थ्ये० ” इत्यनेन प्रथमं वेः पश्चादनोः समासे सतीत्यर्थः, ततोऽनुव्यचलदित्यतः समासात्सेर्लुग् 25 “ दीर्घङ्ङ्याब० ” इत्यनेन अथवेति-स्वरादेराकृतिगणत्वाद्विभक्त्यन्ताभत्वाद्वाऽव्ययत्वमित्यर्थः, अव्ययत्वात्स्याद्युत्पत्तिरर्थश्च स एवेति । ईवर्णादेरिति-ह्रस्वोऽपदे चेति च सूत्रद्वयेन दध्यत्रेति ?, यत्वे मतान्तरेणेवर्णात् य् दधि यत्रेति यत्वबाधनार्थम्, ह्रस्वत्वे

दधि अत्रेति ३, तत्र दध्यत्रेति स्वरूपेणैकं रूपं, “अदीर्घाद्वि०” इत्यादिसूत्रेण व्रतकारस्य द्वित्वे द्वितीयं, धस्य द्वित्वे तृतीयं, धस्य व्रतकारस्य च द्वित्वे चतुर्थं, तथा “ततोऽस्या” इति यस्य द्वित्वे पञ्चमं, यस्य व्रतकारस्य च द्वित्वे षष्ठमेवं दधि यत्रेति दधि अत्रेति च रूपे व्रतकारस्य विकल्पेन द्वित्वे रूपचतुष्टयमित्येवं दश रूपाणि ज्ञेयानि । तथा नदी एषेति शब्दयोर्यत्वे नद्येषा १ अत्राऽदीर्घा० इति विकल्पेन दस्य द्वित्वे नद्येषा २ “ततोऽस्या” 5 इति यस्य द्वित्वे नद्येषा ३ ह्रस्वत्वे नदि एषा ४ इवर्णात्परतो यकारे नदी येषा ५ मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावे नदी एषा ६ इति षड् रूपाणि । इवर्णोवर्णाभ्यामेव च परतो यकारवकारौ दृश्येते नतु ऋवर्णलृवर्णाभ्यां परतो रलाविति ।

‘ एदैतोऽयाय् ’ । १-२-२३ ॥ रायैन्द्रीति, इन्द्रो “ देवता ”ऽस्या इत्यणि ऐन्द्री पूर्वदिक्, धृङ्प्रस्थाने ध्रियते स्वेन रूपेणाऽऽत्माऽनयेति “ श्र्वादिभ्यः ” इतिक्तौ 10 धृतिः सन्तोषस्तया धृतिरिति “ कारकं कृता ” इति समासः, रायो धृतिर्धरणमिति कृतीति षष्ठीसमासो वा ।

‘ य्यक्वे ’ । १-२-२५ ॥ गव्यमिति गोशब्दस्य युगादिपाठो हितादावर्थे तदन्तावपि तस्माद्यप्रत्ययार्थः, तेन सुगव्यम् अतिगव्यम् इत्यादावापि “ उवैर्ण-युगादेर्यः ” इति यः सिद्धः । उपोयते, औयत इति रूपे, वैग्-तन्तुसन्ताने इत्यस्य 15 वैगः, उंद् कुंद् इत्यस्य च कर्मणि, शरशब्दाद्यप्रत्यये ओकाराभावादवादेशाभावे कथं शरव्यमित्याशङ्क्याऽऽह शरव्यमितीति ।

‘ ऋतोरस्तद्धिते ’ । १-२-२६ ॥ ननु कार्यमित्यत्र परत्वाद् व्यणित्यत्र णोपदेशाद्वा वृद्धिरेव भविष्यति किं तद्धितग्रहणेन ? सत्यं, अत्र तद्धितग्रहणं विना जागृयात् इयृयात् इत्यनयो रत्वं स्यात्, ननु परिसर्येत्यत्राऽपि प्राप्नोति । न तत्रा- 20 ऽन्यदपि वक्तुं शक्यं क्यपोऽधिकारे यग्रहणं गुणार्थमिति ।

‘ एदोतः पदान्तेऽस्य लृक् ’ । १-२-२७ ॥ यद्यपि पदान्त इति व्यधिक-रणमकारस्य एदोतश्च सम्भवति तथाप्येदोतोरेव कर्तव्यम् ।

‘ गोर्नामन्यवोक्षे ’ । १-२-२८ ॥ इत्यत्राऽकारलोपबाधनार्थमवादेशविधानात् अकारस्य च पदान्त इति च विशेषणे गवाक्ष इत्यत्राऽपदान्तत्वादकारस्य लोप- 25 प्राप्तिरेव नाऽस्ति, कुतस्तदपवादोऽवादेशः सम्भवति ? किञ्च, “ एदोतैः ” इत्यत्रैव सूत्रेऽ-

स्यैत्यस्मिन्नेव सूत्रांशेऽकारस्य “नामसिद्ध०” इति पदत्वे, “एदोतः पदान्त” इत्यनेन लोपप्राप्तिर्नाऽन्यत्रेत्येदोतोरेव पदान्त इति विशेषणमिति ।

‘गोर्नामन्यवोऽक्षे’ । १-२-२८ ॥ गोर्नाग्नि संज्ञायामिति, सा च समुदायेनैव गम्यते नाऽवयवैरित्याह गम्यमानायामिति ।

- 5 ‘स्वरे वाऽनक्षे’ । १-२-२९ ॥ न अक्षोऽनक्ष इति प्रसज्यवृत्तिर्नञ्, पर्युदासे हि विधिः प्राधान्यात् प्रतिषेधस्य तु सामर्थ्यप्रापितत्वाद् गोऽक्षसङ्घात इत्यादावनक्ष-विधिरेव स्यान्नत्वक्षाश्रितः प्रतिषेधः, प्रसज्ये तु प्रतिषेधस्य प्रधानत्वादक्षादिसमुदाय-स्थेऽप्यक्षशब्देऽक्षाश्रितः प्रतिषेधः सिध्यतीत्याह-सचेत्स्वर इत्यादि, ओत इत्येवेति, चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं च, ततश्चित्रगवेऽयं चित्रग्वर्थ इति,
10 अत्र ओत इत्यनुवृत्तिमन्तरेण ह्रस्वत्वे कृत एकदेशविकृतोऽप्ययं गोशब्द एवेत्यत्राऽपि स्यादित्यर्थः ।

‘इन्द्रे’ । १-२-३० ॥ स्वर इत्यस्याऽधिकरणं, इन्द्रे इति, ततस्तदादाचिति वक्तव्यं, गवेन्द्रयज्ञ इत्याद्यर्थे केवले च व्यपदेशिवद्भावाद्भवति ।

- ‘प्लुतोऽनितौ’ । १-२-३२ ॥ अतीति नाऽनुवर्तते, इति शब्दवर्जनवैयर्थ्या-
15 दित्याह-इति शब्देत्यादि । असन्धिरिति-न विद्यते सन्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणा व्याख्येयं, एव उत्तरत्र, देवदत्त ३ अत्र न्वसि, “दूरादामन्यस्येति” प्लुतः, आगच्छ भो देवदत्तेति कस्यचिद्वाक्यस्याऽन्त इदमामन्यपदं द्रष्टव्यं, वाक्यान्ते प्लुतस्य विधानादिति ।

- ‘ईश्वा’ । १-२-३३ ॥ लुनीहि ३ इति, “क्षियाशीः प्रैषे” इति प्लुतः, केन-
20 चित् कश्चित्पृष्ठश्चिनोमीदं ? स पृच्छकं प्रत्याह चिनुहि ३ इदमिति, अत्र हेः प्रश्नाख्यान इति प्लुतः । वशा ३ इति, वशक् कान्तौ वष्टीत्यचि वशाऽत्र प्लुतोऽपि छान्दसः ।

- ‘ईदूदेद् द्विवचनम्’ । १-२-३४ ॥ अग्नी इति इत्यादौ “दूरादामन्यस्य०” इति प्लुतः । तवे इति, ननु यथा स्वरे परे सन्धिकार्यनिषेधस्तथा पूर्वदेशस्थितेऽपि किं नेति ? सत्यं, “सप्तम्या निर्दिष्टेपूर्वस्य” इति न्यायात्स्वरापेक्षया पूर्वदेशव्यव-
25 स्थितस्यैव ईदादेः सन्धिनिषेधो नतु पूर्वस्थिते स्वरे, यद्येवं यत्र परत्र स्वरो भवति तवे आसाते इति तत्र पूर्वेणाऽपि सह सन्धिप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह-प्रत्यासत्तेरित्यादि, अयमर्थो यस्मिन् सति यद्भवति तत्तस्य निमित्तमिति परस्वराश्रितत्वात्प्रथमं यत्वस्य

तदनु अयादेशस्य च निषेधस्ते एव च परस्वरस्य प्रत्यासन्ने एत्वं तु परस्वरमन्तरेणा-
ऽपि भवतीति न तत्स्वरनिमित्तं नतु प्रत्यासन्नं चेति प्रत्यासत्तिन्यायात्तन्निमित्तकस्यैव
कार्यस्य निषेधो नाऽतन्निमित्तकस्येति । केचित्तु इति-जयादित्यप्रभृतयः । वाशब्देने-
त्यादि-भाष्यकारवार्तिककारयोरसंमतत्वाच्चेति । अन्ये त्विति-उत्पलादयः । द्यौश्च
पृथिवी चेति पृषोदरादित्वात् रोदसि इदन्त आदेशस्ततो द्विवचनम् ।

5

‘ अदो मुमी ’ । १-२-३५ ॥ अदसो मुमी इति विग्रहो नत्वमुष्यं मुमी इति
विग्रहः प्राप्नोति, कथमदस इति ? सत्यं, अविवक्षितार्थस्य प्रायोगिकस्याऽदस् शब्द-
स्याऽत्र प्रयोगः, तत्र तु सार्थको गृह्यते, इत्यदः शब्दसम्बन्धिकायाभावेऽदस इति
भवति । ह्रस्वाभावे तु स्वैरादिसूत्रवत्सर्वं द्रष्टव्यं, सूत्रत्वाद्वा समाहारेऽपि न ह्रस्वः ।
अम्यत्रेति-अम् गतावित्यतो भावे घञि अमः सोऽस्याऽस्ति इन् ।

10

‘ चादिः स्वरोऽनाङ् ’ । १-२-३६ ॥ अनाङित्यत्र पर्युदासाश्रयणेन सदृश-
ग्रहणाच्चादिना स्वरस्य विशेषणात्तदन्तत्वासम्भवात्सामानाधिकरण्यालाभात् केवलस्य
ग्रहणमित्याह-आङ्वर्जितश्चादिरव्ययसंज्ञः स्वर इति । वृत्तौ तु द्वितीयमुत्तरम् । अ अपेहि
इत्यादौ अ इ ए ओ शब्दा अहोशब्दार्थे, ई-खेदे, उ-अक्षमायां, ऊ इति अन्यायद्यो-
तने, आ एवं किल मन्यसे इति आकारो वाक्यालङ्कारं वाक्यार्थविपर्ययं वा द्योतयति, 15
ऊष्यते-पीड्यते बीजादिवस्त्वनेनेति “ व्यञ्जनाद्घञि ” ऊषः, सोऽस्मिन्नस्ति “ मध्वा-
दिभ्यो र ” इति रे ऊषरः, शृणोतेर्णिग्यलि श्राव ओः श्राव ओश्रावस्तं करोति णिचि पूर्व-
वत्, हौ ओश्रावयेति क्रियापदमखण्डं, जानु उ इति जायतेऽनेनाऽऽकुञ्चनादीति “ कृवा-
पाजि० ” इत्यादिना उणि जानु, अत्र जानीत्युकारनिर्देशान्न “ नजनवध ” इति प्रतिषि-
द्धाऽपि वृद्धिर्भवति । आ उदकान्तादिति-अत्राऽऽङ्मर्यादायां तेन प्रियप्रोथानुव्रजन- 20
स्योदकमर्यादाभाव आङ्गो द्योत्यते । आ आर्येभ्य इति-अत्र आङ्गभिविधौ तेन यशो
गतिं प्रत्यार्याणामभिविधित्वं द्योत्यते । मर्यादाभिविधौ चेति-अवधिमता सम्ब-
द्धोऽवधिरभिविधिरभिव्याप्तिः, अवधिमपि यो व्याप्नोतीत्यर्थः, अवधिमता सम्बद्धो
योऽवधि स मर्यादा तं परित्यज्य यो वर्तत इत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यशब्देन
वाक्यार्थ उच्यते, चादीनां द्योतकत्वात्, अर्थस्यैव च द्योत्यत्वात्, न तु शब्दस्येति । 25
आ एवं किल मन्यसे-पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्याऽन्यथात्वद्योतनायायमत्राऽऽकारः, अन्ये
तु वाक्यशब्देन वाक्यमेवाऽऽहुस्तत आ एवं किल मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थाः सम्प्रति

मन्यस इति वाक्यसूचनायाऽऽकारः प्रसज्यते तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रसज्यते ततः स्मृत्यर्थो निर्दिश्यते आ एवं नु तदिति ।

‘ ओदन्तः ’ । १-२-३७ ॥ नो इन्द्रियमिति, इन्द्र-आत्मा तेन मृष्टं दृष्टं जुष्टं वा तस्य चिह्नं वा इन्द्रियमिति, सूत्रनिपातनादिन्द्रियं, नो सदृशमिन्द्रियं नोइन्द्रियं मन 5 उच्यते । समपद्यतेति-वृत्तावर्थकथनं, नतु च्वेरास्मभकमिदं वाक्यं, कृभ्वस्तियोग एव च्वेर्विधानात्, गोऽभवदित्यत्र “ अधणत्स्वा० ” इत्यव्ययत्वे सेर्लुप्येदोतः पदान्त इत्यलोपः । इत्याद्यपीति-तिरस्नमसूअदम् इत्याद्यपि स्वरादिर्नतु चादिरित्यर्थः । अहो इत्यादय इति-अ ह उ अहो इति, उत अहउ उताहो इति, आ ह उ आहो 10 इत्यादावर्थाभेदाच्चादिसमुदायस्याऽपि चादित्वात्पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, अनर्थकमिति परस्याऽऽशयो, नैवं, एकनिपातत्वाच्चादिषु तथैव पाठात्पूर्वेण न प्राप्नोतीति पृथग्यो- गारम्भ इत्याह-अहो इत्यादय इति ।

‘ सौ नवेतौ ’ । १-२-३८ ॥ आमन्यविहितः सिरत्र ग्राह्यः, अन्येन स्वरस्य व्यवधानादोकारासम्भवाच्च प्राप्तेरभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः, वेत्युक्तेऽपि विकल्पे सिद्धे 15 नवेत्यधिकारार्थं कृतं तेन सर्वत्र यत्र नवेति तत्राऽधिकारो यत्र तु वेति तत्र नाऽधिकार इति ।

‘ ऊँ चोञ् ’ । १-२-३९ ॥ ऊँ चेति सूत्रत्वाल्लुप्तविभक्तिकं पदं प्रक्रियालाघवार्थं, कार्यीं निमित्तं कार्यमित्येष निर्देशक्रम इति कार्यिणः पूर्वोपादाने प्राप्ते ऊँ चेति कार्यो- पादानमसन्धिलक्षणकार्यप्रत्यासत्त्यर्थं, तेन तस्यैवाऽसौ भवति तस्य चाऽभावरूपत्वा- 20 त्तद्विषयस्यैव ऊजोऽभवत् चकाराद्विकल्पेन भवतीत्याह-असन्धीति, उ इति अहो इती- त्यर्थः । तेन विकृतस्येति-विकृतस्याऽजितो विकृतौ सत्यां स्वरूपहानेस्त्यर्थः, अयम- भिप्रायो द्वाविमाबुकारौ, एको निरनुबन्धोऽपरः सानुबन्ध इति, तत्र यो निरनुबन्ध- स्तस्याऽहो इत्यत्र ओकारादेश इष्यते नाऽपरस्य, अत एव जान्वस्य रुजतीत्यत्र वत्त्वं सिद्धं, अथवाऽत्र सूत्रे उकारप्रश्लेषात् उ उञ् ऊञ् इत्युकारेण उजो विशेषणादुकाररूप- 25 स्योजो ग्रहणादहो इत्यादौ न भवति, उत्तरत्र तु जात्याश्रयणाद्दीर्घाभूतस्याऽपि जान्व- स्य रुजतीत्यादौ वत्त्वं भवति ।

‘ अञ्वर्गात्स्वरे वोसञ् ’ । १-२-४० ॥ ननु तत्पुरुषगर्भकर्मधारयात्पञ्चमी, अत्राऽऽसन्नित्युक्ते यदि वकाररूपादेशस्य स्वरूपेणाऽभावो विधीयते तदाऽऽदेशविधान- नमनर्थकं स्यात्, अथ उञ् रूपस्य स्थानिनो निवृत्त्यर्थं तदिति चेत् ? सत्यं, एवं सत्युज

एव निवृत्तिं कुर्यात्, तस्मादसन्निति मुख्यार्थबाधायां गुणकल्पनाऽप्रधानकल्पनाऽऽ-
 श्रीयत इत्याह-असन्नभूतवदिति-असिद्धवदकृतवदित्यर्थः । ततश्च स्थान्याश्रयं कार्यं
 सिद्धं भवति, ननु असन्निति विनाऽपि प्रथममेव द्वित्वे क्रुङ्ङास्त इति सेत्स्यति तत्कि-
 मनेनाऽत्र दर्शितेन ? सत्यं, अत्र परत्वात् “ ह्रस्वाद् ङणनो द्वे ” इत्यनेन जायमानं
 द्वित्वं बाधित्वा नित्यत्वादानेन वकारस्तस्य चाऽसत्त्वाद्वित्वं । किमुत आवपनमिति- 5
 आसमन्तद्वातूनामनेकार्थत्वेनोप्यते क्षिप्यति वस्त्वस्मिन्निति आवपनं-सर्वं भाजनं ।
 तद्द्वयस्य मतमिति-यत्र “ ततोऽस्याः ” इत्यस्याऽप्राप्तिस्तत्र “ अदीर्घाद् ” इति प्राप्त-
 मपि द्वित्वं न प्रवर्तते नित्यत्वादिकारणेभ्यः, असत्त्वाद्वित्वमिति, “ अदीर्घाद् ” इति
 “ ततोऽस्याः ” इति द्वित्वादौ कर्तव्येऽसन्नेव यतोऽसन्नित्यत्राऽपि वा योजनीयः, वका-
 रादेशोऽपि वाऽसन् भवतीत्यर्थः । ततः पक्षेऽसत्त्वविधानात् कार्यविशेषं प्रति सत्त्वमेव । 10

अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीनादेः १-२-४१ ॥ विरामत्वाच्चेति, चकार-
 स्यैवकारार्थत्वेन विरामत्वादेव न सन्धिः सन्धिरभाव इत्यर्थः ॥ वृक्ष इति, “ कादिर्व्य-
 ज्ञनम् ” इति सूत्रे कस्याऽऽदिरिति तत्पुरुषसमासे विसर्गस्यापि व्यञ्जनत्वे “ नाम-
 सिद्धं ” इति वृक्षाकारस्य पदत्वादान्त इति व्यावृत्तेर्न द्व्यङ्गविकलतेति “ पूर्वभवदार० ”
 इत्यादिना विष्णुः पृथिवीपतिरभिप्रायेण । 15

॥ इति अवचूर्णिकायां समाप्तोऽयं द्वितीयः पादः ॥

‘तृतीयस्य पञ्चमे’ । १-३-१ ॥ “ सौ नवेतौ ” इत्यतो नवेति, “ एदोतैः ”
 इत्यतः पदान्त इति, “ अइउवर्णस्य० ” इत्यतोऽनुनासिक इत्यधिकारत्रयं पादान्त-
 रागतमप्यनुवर्तते, ‘ अपेक्षातोऽधिकार ’ इति न्यायात्, प्रथमद्वितीयतृतीयादित्वं
 वर्गस्यैव धर्म इत्याह-वर्गतृतीयस्येति, स्थान्यासन्न इति यद्वर्गसत्कस्तृतीयस्तद्वर्गसत्क 20
 एवाऽनुनासिक इत्यर्थः । बाह्यधुरा वक्तीत्येवंशीलेति, उच्यत इति बाहुलकत्वाद्वा
 “ दिवुद् ” इत्यादिनिपातनाद्वाक्, मधु माधुर्यमत्राऽस्तीति “ मध्वादिभ्यो रः ” इति
 रे मधुरा । षण् नया इति, नीयते परस्य बुद्धिमर्थ एभिरिति “ पुंन्नाम्नि घ ” इति
 घे नयाः, षडिति जसन्तः, षण्णां नया इति षष्ठीसमासो वा षट्संख्या नयाः षण्णया
 इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, कर्मधारयस्तु संख्यासमाहारे चेत्यत्र नियमसद्भावाच्च 25
 भवति, एवमन्यत्राऽपि संख्यायाः समासो द्रष्टव्यः, तन्नयनमिति-नयतेर्भावे करणा-
 धिकरणयोर्वाऽनटि नयनं, षष्ठी वा समासो व्यस्तं वा पदद्वयं भावानटि तृतीयासमासो
 वा, अत्र दस्याऽसत्त्वे तत्स्थानस्य नस्याऽप्यसत्त्वान्नलोपो न भवति । ककुम्भण्डल-

मिति-कं वायुं स्कुम्भातीति 'ककुब्' इत्यादिनिपातनात्ककुभो मण्ड्यते 'मृदि०' इत्यले मण्डलशब्दस्त्रिलिङ्गो मण्डलं समूहः ककुम्मण्डलं, अत्र "तौ मुमो" इत्यनेन नाऽनुस्वारः, "अज्वर्गादि" त्यतोऽसदधिकारस्य प्रयोजनवशादिष्टत्वात्, अनुनासिक इति लक्षणेन चिह्नेन निष्पन्नस्य मस्य लाक्षणिकत्वात्, असिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्धेति । व्यञ्जन-
 5 स्येति १, अनुनासिक इति २, अनुनासिकमिति ३, स्थानत्रयेऽपि सामान्येनेति द्रष्टव्यं, अनुनासिकं स्थान्यासन्नं मात्रमवधारणे हल् च तन्मात्रं च हल्मात्राऽस्येति वा हल्मात्रमिति, अत्र लकारस्य सानुनासिको लकारः । ननु षण्णया इति परत्वा-
 चतृतीयस्याऽनुनासिकं बाधित्वा "अदीर्घाद्" इत्यनेन द्वित्वप्राप्तिस्ततः षण्णया इति प्राप्नोतीत्याह-अनुनासिके कृते पश्चाद्द्वित्वस्य भावादिति, "अदीर्घादि"-
 10 त्यनेन द्वित्वं न प्रवर्तते तत्राऽन्वित्यधिकारात् । कृते त्वनुनासिके प्रवर्तत इत्यर्थः ।

'प्रत्यये च' १ । ३ । २ । वाङ्मयमिति वाचां विकार इति "एकर्वराद्" इत्यनेन, वाक् प्रकृताऽस्मिन्निति, "अस्मिन्" इत्यनेन वाच आगतमिति "नृहेतुर्भ्य०" इत्यनेन वा मयट् । गुडलिण्मानिति गुडत् रक्षायामित्यस्य कर्तरि के गुङ्धातोर्वा कर्मणि 'कुगुंहुनी०' डे गुडः, गुंडाः शिखण्डः इति पुलिङ्गः, अत्र
 15 "मोर्वर्ण०" इति वत्वे कर्तव्ये हस्य ढत्वमसिद्धं द्रष्टव्यमिति । चकार इति-अयमर्थश्चकारः पूर्वसूत्रशेषतामस्य सूत्रस्य सूचयन्नात्मनि वेत्यस्य सम्बन्धाभावं वाऽनुवृत्तेश्चोत्तरत्राऽव्यवधानं सूचयतीति ।

'ततो हश्चतुर्थम्' १ । ३ । ३ । नन्वत्र तत इति किमर्थं यतो 'ऽअर्थवशा-
 द्विभक्तिपरिणाम' इति न्यायाचतृतीयस्येति पञ्चम्यन्तत्वेन व्याख्यायमाने स्थि-
 20 तोऽर्थः सम्पद्यते ? सत्यं, ततो ग्रहणं पञ्चम इत्यस्याऽननुवृत्त्यर्थं, अन्यथा तद्वन्तुते तद्धमलयतीत्यादावेव चतुर्थः स्यात्, न वाग्धीनः ककुब्भास इत्यादिषु, वाग्धीन इति, "कैरकं कृता" इति समासः, ननु हस्य कण्ठ्यत्वात्तदासन्नेन हस्य घेनैव भाव्यं न झधभैरित्यतः पूर्वचतुर्थ इति कर्तव्यमिति नैवम् चतुर्थ इति गुरुकरणात्पूर्वप्रत्यास-
 त्तिर्लभ्यतेऽन्यथा घ इत्येव कुर्यादित्याह-प्रत्यासन्त्या पूर्वसवर्ग इति । अज्झलाविति-
 25 अत्र संज्ञाशब्दत्वात्कत्वाभावः, यतोऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः, अचू इति हिं स्वर-
 प्रत्यायनमिष्टं, कत्वे तु कृते अक् इत्युक्ते समानप्रतीतिः स्यादिति, अत एव च "सिजद्यत्तन्याम्" इत्यादौ विवक्षितार्थप्रतीत्यभावात् सिचश्चकारस्य कत्वं न कृतमिति ।

‘ प्रथमादधुटि शब्दः ’ १ । ३ । ४ । वाक्छूर इत्यादि, शूर वीरणि इति शूरयत इत्यचि इं दुं दुं श्रुं सुं इति शवतीति “ चिजिशुसमि० ” इति रे दीर्घत्वे च शूरः, श्लिष्यतीति “ भ्रूणवृण्गुण० ” इति निपातनात् श्लक्षः, श्विताऽवर्णे श्वेतत इति लिहाद्यचि श्वेतं, श्मनि मुखैकदेशे शेते “ श्मनैः शीढोडित् ” इति डिते श्मश्रु कूर्चं, श्यैडो “ विलिंभिली० ” इति मे श्यामा अप्रसृताः स्त्रियः श्यामवर्णा वा । वाक्छूर 5 इत्यादिप्रयोगेषु तृतीयस्य प्रथमे कृते तादृक्षात्प्रथमात् शकारस्याऽनेन छः प्रवर्तते, ततस्त्वृतीयाधिकारेणैव सिध्यति न च परत्वाद् “ अवोषे प्रथमोऽशिष्टः ” इति प्रागेव प्रथमो भविष्यति ततस्त्वृतीयाभावात्कथं शस्य छादेशो भविष्यतीति वाच्यं, यतस्तत्राऽन्वित्यधिकारान्न प्रागेव प्रथमत्वमिति, सत्यं, तृतीयाद्विधीयमाने छे तृतीयस्य प्रथमत्वं पश्चान्न प्राप्नोति विधानसामर्थ्यात्, यथा “ डूँः सः त्सोऽश्वः ” इत्यत्र सूत्रे 10 डकारात्परे त्से कृते टत्वं न भवति पडत्सीदन्तीत्यत्र । किञ्च प्राङ्क् छेते सुगण्ट् छेते इत्यादौ तृतीयाभावाच्छत्वं न स्यादिति विध्यर्थमिति । अधुटीति पर्युदासात्स्वरान्तस्थानुनासिकपरस्य शस्य छो भवतीति । वाक्छूर इत्यादौ “ ऊनार्थपूर्वाद्यैः ” इति सः ।

‘ रः कखपफयोः कः पौ ’ १ । ३ । ५ । ननु ‘ निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्येति न्यायात् करोतीत्यादौ सानुबन्धस्य रेफस्याऽऽदेशो न प्राप्नोति । सत्यं, 15 “ अरोः सुपि० ” इत्यत्र रुवर्जनाद्रोरप्यादेशः । तद्धि “ रः पदान्त० ” इति सूत्रान्निरनुबन्धे रेफेऽनुवर्तमाने स्वयमेव सिद्धं सत् ज्ञापयति ‘ निरनुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहण’मित्यपि न्यायोऽस्तीति ।

‘ शषसे शषसे वा ’ १ । ३ । ६ । कः षण्ड इति वन षण संभक्ताविति षणधातोः सन्यत इति वाक्ये “ पञ्चमाहः ” इति डे बाहुलकत्वाच्च सत्त्वाभावे षण्डो 20 वृक्षसमूहः । ननु शषसे सो वेत्येवं सकार एव विधीयतां तस्य च “ सस्यै शषौ ” इति कृते कश्चेते कषण्ड इत्यादौ शकारषकारौ सेत्स्यतः । एवमुत्तरत्राऽपि कश्चरति कष्टीकते भवांश्चरति भवांष्टीकते इत्यादौ शषौ सेत्स्यत इत्युत्तरार्थमित्यपि न वक्तव्यं, तथा कः शेत इत्यादौ “ धुर्देस्त्वृतीय ” इत्यस्मिन् कर्तव्ये रुत्वस्य, अन्तः शेत इत्यादौ त्वसिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायेन शत्वस्याऽसिद्धत्वे तृतीयत्वमपि न प्रवत्स्यति 25 तर्त्तिक शषयोः पृथग्विधानेनेति ? सत्यं, असिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञा-

पनार्थं, तेन बभूवुषेत्यादौ स्वरनिमित्तमुवादि सिद्धम् । किञ्च शषसग्रहणं व्यक्त्यर्थं तेनैतेषु कृतेष्वेतद्विलक्षणं कार्यान्तरं न भवति, ततश्चाऽन्तः शेते, मातः ! षण्ड इत्यादौ धुट्स्वृतीय इति जत्वडत्वादिकं न भवति, कश्चेत इत्यादौ तु तृतीयाभावे रोः परेऽसत्त्वादपि सिध्यतीति न्यासः । कथं तर्हि सर्पिण्वित्यादौ षत्वमिति ? अत्र हि सो
5 रुत्वं तस्य सत्त्वं सुपः षत्त्वं ततः “ सस्य शषौ ” इत्यनेन पूर्वसस्य षत्त्वं भवतीति । सत्यं, शषसविलक्षणमिति जत्वादिकं न भवति शषसरूपं तु भवत्येवेति ।

‘ चटते सद्वितीये ’ १-३-७ ॥ नन्वत्राऽसन्देहार्थं चछटठतथ इत्येवं किं न क्रियते सद्वितीयग्रहणमपनीयेति ? सत्यं, निमित्तबहुत्वे यथासंख्यं न स्यादित्यत आह-यथासंख्यमिति, न च सद्वितीयग्रहणे सत्यपि चकाराक्रान्तश्छकारोऽत्र, एवं
10 तकाराक्रान्तः थष्टकाराक्रान्तप्लकारश्च यत्र भवेत्तत्रैव कार्यं प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयं । “ उदैश्वरः साप्यात्”, “ चैरेष्टः”, “ व्रीह्यादिभ्य” इत्यादि ज्ञापकात्केवलेष्वेव भवतीति, इह च “ तृतीयस्ये”ति सूत्र उदाहरणेषु ह्रस्वात्परस्य तृतीयस्य पञ्चमस्य च पञ्चमेऽसंयुक्ते “ अदीर्घाद्” इति वा द्वित्वाच्चत्वाच्चत्वारिरूपाणि भवन्ति । “ प्रत्यये चे”ति ह्रस्वात्पञ्चमस्यैकव्यञ्जने “ अदीर्घादि”ति वा द्वित्वाद् द्वे रूपे, “ ततो ह०” इति ह्रस्वात्तृती-
15 यस्याऽसंयुक्ते हेतुर्ये च वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि । “ प्रथमादधुटि”ति छत्वविकल्पपक्षे शस्य “ तंतः शिट ” इत्यनेन वा द्वित्वात्रीणि रूपाणि । “ रः क्लृपफे”ति-“ शिटः प्रथम०” इति वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि । प्रथमद्वितीयद्वित्वविकल्पपक्षे च अः क्लृपानां वा द्वित्वाद् द्वे रूपे इति सर्वाणि षड् रूपाणि भवन्ति । “ शर्षसे”ति ह्रस्वात् शषसस्याऽसंयुक्ते शषसेऽदीर्घादिति वा द्वित्वात्रीणि रूपाणि, “ चटत०” इति सूत्रे उत्तरेषु सूत्रेषु
20 च शषस्योऽप्यं परेषां प्रथमद्वितीयानां “ शिटः प्रथमद्वितीयस्ये”ति वा द्वित्वाद् द्वे रूपे ।

‘ नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे ’ । १-३-८ ॥ अधुट्पर इति-अधुट् परो यस्मादिति कार्यं । न तु धुट् परोऽस्मादिति कृत्वा नञा योगः कार्यः । यतः प्रसज्ययोगशङ्कया वर्णाभावेऽपि स्यात्, भवान् त् इत्यत्रेति । ननु परग्रहणं किमर्थं यावताऽधुटीत्युक्तेऽप्यधुटि परतो यच्चटतं तस्मिन्नस्य शादयो विज्ञातुं
25 शक्यन्त एवेति । नैवम् चटते परतो योऽधुट् तस्मिन्नकारस्यैते भवन्तीति कस्मान्न विज्ञायते ततश्च भवानावहति भवानाच्छादयतीत्यादावेव स्यान्न तु भवांश्चरतीत्यादौ । परग्रहणेऽनुवर्तिपदार्थापेक्षयाऽन्तरङ्गमपि तत्पुरुषं बाधित्वा बहुव्रीहेराश्रयणात्पूर्वोक्त-

दोषाभाव इति । अनुस्वारापेक्षयाऽवयवावयविभावेऽनुनासिकापेक्षया स्थान्यादेशभावे पूर्वस्येति षष्ठी । प्रशान्तरति^x प्रशाम्यतीति क्विपि, “ अहंन्पञ्चमस्य ” इति दीर्घत्वे “ मो नो म्वोश्च ” इति मस्य नत्वे प्रशान्, अत्र नस्याऽसत्त्वे “ नौमनो नोऽनहः ” इति नलोपो न भवति । त्सरुक इति त्सरेरुप्रत्यये त्सरुः खङ्गमुष्टिः, त्सरौ कुशल इति “ कोऽईमादेः ” इति के त्सरुकः ।

5

‘ पुमोऽशिद्यघोषेऽख्यागिरः ’ । १-३-९ ॥ अत्र रमणीय स इति कृते विधानसामर्थ्याद्भुत्वाभावे पुंश्चलीत्यादि न सिध्यति । पुंस्कामेति-पुमांसं कामयते “ शीलिकैमि० ” इति णो यद्वा कमेर्णिङन्तात्कामना कामो “ युर्वर्णे० ” इत्यल् णिङ्भावे कमनं वा घञि वृद्धौ कामः, पुंसः कामोऽस्या आपि “ पुंसं ” इति सः । पुंकोकिल इति पुमानिव कोकिलः पुंस्कोकिल इति मयूरव्यंसकादित्वान्मध्यपदलोपी 10 समासः । पुमांसं चलयति “ कर्मणोऽण् ” शीर्यते परपक्षोऽनेन “ पुत्रांमि० ” घे शरः । क्षुर इति “ नाम्युपान्त० ” इति कः । क्षार इति ज्वलादित्वाणः, पुम् ख्यातः-अत्र ख्याग एव वर्जनात् ख्यांक् प्रकथने इत्यस्मिन् पुंस्ख्यात इति भवत्येव ।

‘ नूनः पेषु वा ’ । १-३-१० ॥ अधुटपरे धुटपरे च पकारमात्रे निमित्तेऽस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्व्याप्तिस्तदर्थत्वादित्यर्थः । तेन नूनः प्सातीत्यादि सिद्धम् ।

15

‘ द्विः कानः कानि सः ’ । १-३-११ ॥ अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्य विवक्षितत्वाच्छसन्तानुकरणादपि षष्ठी तथा सप्तम्यपि । द्विरिति कान् सत्कभवनक्रियापेक्षया क्रियाविशेषणमिदम् । अथाऽत्र सकारे कृते “ सोरुः ” इति रुत्वं कथं न भवतीत्याह रस्येत्यादि-अयमर्थो यदि सस्य रुत्वं स्यात्तदा रेफाधिकारेणैव सिद्धं किं सविधानेन प्रक्रियागौरवं च परिहृतं भवति । तथाऽत्राऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वात् “ पदैस्य ” 20 इति संयोगान्तलोपः कथं न भवति ? नैवं, तत्र मुख्यव्यञ्जनसंयोगस्यैवाऽऽश्रितत्वादस्य तु सामर्थ्यप्रापितत्वेनाऽमुख्यव्यञ्जनत्वात् ।

‘ स्सटि समः ’ । १-३-१२ ॥ सम इति प्रादिपठितस्यैव समो ग्रहणं, न षमष्टम वैकल्ये इत्यस्य विजन्तस्य, “ संस्कृते भक्ष्ये ” इत्यादिज्ञापकात्, अनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वाद् “ धुटो धुटि स्वे वा ” इति पक्षे सकारलोपे द्विसकारमेकसकारं च संस्कृतेति 25 रूपद्वयं द्रष्टव्यं । संकृतिरित्यत्र गर्गादिपाठात् सट् न । अन्यमते तु संपरेः कृगः सट्

x अत्रप्रयोगे—१ ४-१-१०७ । २ २-१-६७ । ३ २-१-९१ । ४ ६-३-९७ । ५ ५-१-७३ । ६ ५-३-२८ । ७ २-३-३ । ८ ५-१-७२ । ९ ५-३-१३० । १० ५-१-५४ । ११ २-१-७२ । १२ २-१-८९ । १३ ६-३-१४० । १४ १-३-४८ ।

भूषायामिति सूत्रकरणेन भूषायामिति किं ? इति व्यावृत्तिः । संचस्कारेति न चाऽत्र समस्कृ इति कृते प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽऽदेशप्रसङ्ग इति वाच्यं, यतः परत्वान्नित्यत्वाद्वातुमात्राश्रयणेऽन्तरङ्गत्वाच्च प्रथममेव प्रत्ययस्ततस्तदाश्रितं कार्यं द्वित्वं तेन च सटो व्यवधानमिति ननु “ अघोषे शिटः ” इति लुप्तस्य सस्य “ स्थानी वा० ” इति स्था-

5 नित्वे सति कथं न भवति ? न च वाच्यमवर्णविधौ स्थानित्वमिति । स्सटीति वर्ण-समुदायाश्रयणेन वर्णविधित्वाभावात् । न स्सडिति, सकारादिः सट् स्सडिति कृते वर्णविधित्वमिति । ननु ‘ निमित्ताभाव ’ इति न्यायेन द्वित्वे न समो व्यवधानात् कृगः स्सडागमो न प्राप्नोति ? नैवं, ‘ स्वाङ्गमव्यवधानक ’ मिति न्यायाद् द्वित्वरूपस्य स्वाङ्गस्य कृगं प्रति व्यवधायकत्वायोगादिति ।

10 ‘ लृक् ’ । १-३-१३ ॥ अनेन समः परस्य कृगः स्सटि समो मकारलोपे रूपमेकं, केचिन्मतेन मकारलोपेऽनुनासिकेऽप्येकं पूर्वेण समो मस्य सत्त्वे सत्यनुस्वारानुनासिकयोर्द्वे रूपे, तथा सत्त्वेऽनुस्वारे च कृते सति कस्याऽऽदिरित्याश्रयणेनाऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वे तस्मात्परस्य सस्य लोपे सानुस्वारमेकसकारं चैकं रूपमिति पञ्च रूपाणि ।

‘ तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ ’ । १-३-१४ ॥ ननु तौग्रहणं किमर्थं स्वाविति विशेष-

15 षणस्य विशेष्यसापेक्षत्वात्समानाधिकरणावधिकारानुविद्धावनुस्वारानुनासिकावेवाऽनुवत्स्यतः ? सत्यं, तौग्रहणमवधारणार्थं, अन्यथाऽनन्तरोक्ता लुगनुवर्तेत, पूर्वस्येति च ततश्च मुमोर्लृग्भवति पूर्वस्य चाऽनुस्वारः । चङ्गम्यत इत्यादौ निमित्तभूतवर्णपेक्षया पूर्वस्याऽकारादेः स्थानेऽनुनासिकश्चेति सूत्रार्थेऽनिष्टं रूपं चङ्गम्यते इत्यापद्यते, तौग्रहणानुतावेवेति नियमितावनुस्वारानुनासिकावनुवर्तेते, तच्छब्दस्य पूर्ववस्तुपरामर्शित्वेऽपि

20 सकारलृकोः सत्त्वासम्भवादनुनासिकस्य च सम्भवात् तस्यैव परामर्शः, द्विवचनोपादानात्तत्प्रतिबद्धानुस्वारस्य चेत्याह-तावनुस्वारेति । लाक्षणिकत्वादिति लक्षणं लिङ्गं तत आगतं अध्यात्मादित्वादिकणि लाक्षणिकोऽनुमेय उच्यते, लाक्षणिकत्वादेव “ नौम्नोऽन० ” इति नलोपोऽपि न । त्वं षण्ड इति वन षण इति षणः सनतीति वाक्ये “ शमिर्षेणिभ्यां ङः ” इति ङे बाहुलकत्वात् षे षण्डः ।

25 ‘ मनयवलपरे हे ’ । १-३-१५ ॥ मनयवलाः परे यस्मादिति बहुव्रीहिः, न तु तत्पुरुषः परग्रहणात् । यद्येवं मनयवल इति कस्मान्नोक्तं ? सप्तम्येव हि परशब्दार्थं प्रतिपादयिष्यति मकरादौ परे यो हकारस्तस्मिन्निति । नैवम् विपर्ययोऽपि विज्ञायेत हकारपरे मकारादाविति, ततश्च किं महयति, किं नह्यति, किं याहि, किं वहसि, किं

लिखत, इत्यत्रैव स्यात् । अकारादिना व्यवधानान्न भविष्यतीति चेत् न, 'येन नाऽव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि स्याद्' इति न्यायादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । अथ प्रथमपक्षे किं हल्यतीत्यादौ सूत्रं चरितार्थमिति किमिति व्यवधानमाश्रीयत इति चेत्, न येन प्रतिपादकेन हकारे परे मकरादावेष सूत्रार्थः स्वीकृतः, तं प्रति पक्षान्तरस्याऽसम्भवाद्विपरीतप्रतीतिः स्यादिति तन्निरासाय परग्रहणं कर्तव्यमेवेति । 5 तथापि न कर्तव्यं विपर्ययप्रतीतौ हि अस्य वैयर्थ्यं स्यात् "तौ मुमो०" इत्यनेनैव रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, सत्यम् तर्हि नियमार्थमिदं स्यात्ततो मकरादौ हकार एव स्यान्नाऽन्यत्र । ततश्च त्वं मन्यस इत्यादौ पूर्वेणाऽपि न स्यादिति परग्रहणम् । तथा हकारस्य स्वं नाऽस्तीति व्यवहितमकाराद्यपेक्षया स्वंऽनुनासिको भवन्मकारादिरूप एव भवतीति । 10

‘सम्राट्’ । १-३-१६ ॥ रेफस्य स्वत्वाभावादनुनासिकप्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याह—अनुस्वाराभाव इति । एकवचनस्यास्तत्रत्वाद्विवचनादावपि भवति ।

‘ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा’ । १-३-१७ ॥ अस्योदाहरणेषु शषसानां “तैतः शिटः” इति वा द्वित्वे दीर्घाग्रस्थयोः ङ्णोः सत्त्वे चत्वारि रूपाणि, इस्वाग्रस्थयोस्तु ङ्णोरेव “अदीर्घादिति” वा द्वित्वे च पञ्च रूपाणि, भवाञ्जशेत इति 15 “तवर्गस्य०” इति नस्य अत्वं, वम्भष्णीति “सस्यं सपौ” इति षत्वम् । नन्वत्राऽन्तग्रहणं किमर्थं ? ङ्णोः कटावित्येवोच्यतां, नैवं, एवं कृते ङ्णोः पष्ठ्यन्तत्वे कटयोरादेशत्वं स्यात्तन्निरासायान्तग्रहणं, तर्हि ङ्णः कटमिति समाहारं कृत्वा ङ्ण इति पञ्चम्यन्तत्वमादेशत्वनिरासाय व्याख्यायतां ? न, अन्तग्रहणे सति प्राङ्क् साये इत्यत्र ककारस्य पदान्तत्वात् “नाम्यन्तस्था०” इत्यनेन पदमध्ये विधीयमानं षत्वं 20 न भवति, अन्यथा परादित्वेन ककारेण सकारस्य पदादित्वविधातात् षत्वं स्यादिति । तथा सुगण्ट्सु इत्यत्र “नामसिद्व्य०” इति टकारस्य पूर्वभक्तत्वेन पदान्तत्वे “पदान्ताद्वर्गाद्०” इति प्रतिषेधात् “सस्यं शपौ” इति सकारस्य षत्वं न भवति, परावयवत्वे तु अपदान्तत्वेन प्रतिषेधाभावात्स्यादेवेति । वण् शब्दे इत्यतो विचि वण्, क्विपि तु दीर्घत्वे वाण्, तथा सुगण् इत्यत्राऽकारणिगोर्लोपस्य “अहर्न्पञ्चमस्य” इति दीर्घत्वे 25 कर्तव्ये “न सन्धि०” इति स्थानित्वाभावात्कथं न दीर्घ इति चेत् ? सत्यं, तत्र हन्वर्जनस्योपदेशावस्थायां पञ्चमान्तग्रहणार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् ।

- ‘इनः सः त्सोऽश्चः’ । १-३-१८ ॥ षट् सीदन्ति, मतान्तरेण षट् सीदन्ति, इत्यत्र “तर्तः शिट” इत्यनेन वा द्वित्वे चातूरूप्यं, षट् सीदन्ति, “अदीर्घाद्” इति टस्य “तर्तः शिट” इति सस्य च वा द्वित्वे त्रैरूप्यमिति सप्त रूपाणि भवन्ति । षट् सीदन्तीति “पदान्तौट्त्वर्गाद्” इति निषेधात्तवर्गस्य न टत्वं, षडिति प्रयोगस्थो
- 5 उकारः सूत्रेऽनुकृतस्तत एव “अघोषे प्रथमोऽशिट” इति टत्वं न भवति, इत्याह उकारनिर्देशादिति । भवान्त्साधुरिति-अथाऽत्र नकारस्य “नोऽप्रैशान” इत्यनु-
स्वारानुनासिकपूर्वः सकारः कस्मान्न भवतीति ? उच्यते, अधुट्पर इति वचनात्, अत्र हि धुट्परस्तकार इति । षट् श्रयोतन्तीत्यत्र “सस्यं शषौ” इत्यत्राऽन्वित्यधि-
कारे वर्तमाने श्रवर्जनाभावे दन्त्यसकारस्य त्सः स्यादिति, ननु तर्धुपदेशावस्थाया-
- 10 मपि तालव्यः पठनीयः किं दन्त्यपाठेनेति ? सत्यं, दन्त्यं पठन्नेवं ज्ञापयति ‘दन्त्या-
पदिष्टं कार्यं तालव्यस्याऽपि भवति’ परं दन्त्यस्थाननिष्पन्नस्य न सर्वस्य, तेन भवान्
शेते इत्यादौ त्सो न भवति, ननु मधुगित्यत्र “स्वरस्य परे” इति णिलोपरूपस्य
स्वरादेशस्य स्थानित्वात् शलोपो न प्राप्नोति, न च वाच्यं “न सन्धि” इत्युप-
तिष्ठत इति, अस्कृलुकीति वचनात् न, अस्कृलुकीत्यत्र नन्निर्देशेन ‘नञा निर्दिष्ट-
- 15 मन्तित्यमिति’ न्यायात्स्थानित्वाभाव इति ।

‘न शिञ्च’ । १-३-१९ ॥ भवाञ्छूर इत्यादौ भवाञ्छूर इत्यत्र “तर्तः शिट” इति वा द्वित्वे चातूरूप्यं, कुर्वञ्छेते इत्यादौ कुर्वञ् शेते इत्यत्र । “अदीर्घाद्” इति अस्य वा द्वित्वे कुर्वञ् शेते इत्यत्र च “तर्तः शिट” इति द्वित्वे पञ्च रूपाणि ।

- ‘अतोऽति रोरुः’ । १-३-२० ॥ वेति निवृत्तं, कार्यी निमित्तं कार्यमित्येष
- 20 हि निर्देशक्रमः । अत्र तु कार्यिणः पूर्वनिमित्तोपादानेन निर्देशक्रमातिक्रमं कुर्वन्नधि-
कारातिक्रमं सूचयति । तथाऽतोऽतीति निर्देशात्सन्निपातलक्षणन्यायो नोपतिष्ठते ।
ननु तरावयनं तर्वयनमित्यत्र रुशब्दस्यैव ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते किमित्युदित
एवेति ? सत्यं, “अतोऽति रोरु” रित्यत एव ज्ञापकात्, किञ्चैतत्सूत्रोपात्तस्यैव रोरु-
त्तरत्राऽनुवृत्तिस्तत्र च भोभगोऽघोभ्यः परस्य पदान्तस्थस्य रोरन्यस्याऽसम्भवात्सानु-
- 25 वन्धस्यैव ग्रहणं भवतीति । सुश्रोत ३ यत्र न्वसीति । अत इति तपरनिर्देशेन स्वरूप-
ग्रहणात्प्लुते सति न भवति, परत्वादन्तरङ्गाचोकारात्पूर्वमेव प्लुतः ।

‘अवर्णभोभगोऽघोऽलृगसन्धिः’ । १-३-२२ ॥ ननु सन्धिरूपतायां

सत्यामसन्धिरिति प्रतिषेधो युक्तो लुक् तु अभावरूपत्वात्सन्धिरूप एव न भवतीति कथं निषिध्यते स चाऽसन्धिरित्याह—सन्धिरित्यादि, अत्र सन्धिशब्देन सन्धिनिमित्तस्योपचारादभिधानं । धर्मं चरतीति “ धर्माधर्माच्चरति ” इत्यनेनेकणि धार्मिकाः । भगवदधवतामिति—भज्यन्ते सेव्यन्ते स्वेन रूपेण स्थाप्यन्ते पदार्था अनेनेति “ गोचैरसंचर० ” इति घे भगं, तदस्याऽस्ति मतौ भगवत् इतिरूपं, अधण् पापकरणेऽतोऽलि 5 मतौ अधवत्, अनवहितस्याऽन्यत्र व्यासक्तस्याऽभिमुखीकरणं सम्बोधनमामन्त्रणमित्यर्थः । असन्धिरित्युत्तरार्थमिति । ननु “ स्वरे वा ” इत्यत्रैवाऽसन्धिस्वरे वेत्येवमसन्धिग्रहणं क्रियतां, नैवं, लुक्संनियोगशिष्टत्वज्ञापनार्थत्वादत्रोपादानस्य, तेन यत्राऽनेनाऽधिकारेण लुक् तत्रैवाऽसन्धिः, ततश्चाऽत्राऽगच्छतीत्यादौ सन्धिप्रतिषेधो न भवति । किञ्चैवं कृते सन्देहः स्यात्, स्वरे निमित्तेऽसन्धिर्वा भवतीति, ततो दण्ड 10 अग्रमित्यनिष्टं रूपं स्यादिति, तथाऽसन्धिरित्यस्य संनियोगशिष्टत्वे यत्र लुग्निवृत्तिस्तत्र तत्सम्बद्धोऽसन्धिरित्यपि निवर्तत इति ।

‘ व्योः ’ । १-३-२३ ॥ वृक्षवित्यत्र क्विपि सत्यूट् स्यादिति विचि सिद्धमित्युक्तं न च “ स्वरस्य० ” इति णि लुक् स्थानित्वं “ नै सन्धि० ” इत्युपस्थानात्, तर्हि “ ईवोः० ” इति कथं वस्य न लुक् ? सत्यं, तदा स्थानित्वात्, अव्ययतीति विचू 15 क्त्वा, विचि तावद्यस्य न लुक् “ स्वरस्य० ” इति णिजः स्थानित्वात्, क्विपि तु यद्यपि “ नै सन्धि० ” इति णिजः स्थानित्वं न भवति तथापि न यस्य लुक्, “ ईसासः ” इत्यनेन व्यञ्जनद्वारा सिद्धे काचिति सूत्रं क्विपि क्वचिद् व्यञ्जनकार्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थम् । ततो यलुग् न भवतीति, यद्वा लुगिति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति, ननु वृक्षव् करोतीत्यत्र पदान्तत्वं नाऽस्ति णिलोपस्य स्थानित्वात् ततो द्व्यङ्गविकल- 20 त्वं व्यावृत्तेरिति इति ।

‘ स्वरे वा ’ । १-३-२४ ॥ कयास्ते तयाहुरित्यादिषु स्यादिविधौ “ सोर्हः ” इति रोरसत्वाद् ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ इति न्यायाच्च, “ अत आः स्यादौ० ” इति न दीर्घः ।

‘ अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञ्जि वा ’ । १-३-२५ ॥ स्पशेर्णिजन्तात् क्ते “ णौ 25 दान्त० ” इति निपातनात्स्पष्टः ।

‘रोर्यः’ । १-३-२६ ॥ अत्राऽनन्तरोऽप्यवर्णादित्येव नाऽनुवर्तते । भोः प्रभृति-
भ्यो यकारस्याऽस्पष्टविधानादिति, व्यवहितोऽप्यवर्णादिसमुदाय एवाऽनुवर्तत इत्याह-
अवर्णभो० इत्यादि, तरोर्यनं तर्वयनमित्यत्रैव “‘रोर्यः’” इति प्राप्नोत्युकारसद्भावात् नैवं,
एवं कृते यकारासम्भवात्, “स्वरे वा” इत्यादीनि सूत्राणि निरर्थकानि स्युः ।

- 5 ‘ह्रस्वानङ्णनो द्वे’ । १-३-२७ ॥ कुर्वन्नास्त इत्यादि, नन्वत्र द्वित्वे कृते
पूर्वस्यनस्याऽनन्त्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह बहिरङ्गस्येति, उभयपदापेक्षत्वेनेति-वण-
तीति क्तिप्, “अहँन्पञ्चम०” इति वाण्, राजरेन्निहेति परत्वात्प्रथमं प्लुतः,
नाऽऽमन्त्य इति नलोपाभावः, प्रत्यङ्गोऽत इत्यत्र मा भूदनेन द्वित्वं “अँदीर्घाद्विरामै०”
इत्यनेन भविष्यति, तत्किमर्थमेतन्निवृत्तये स्वर इत्युच्यत इति ? उच्यते, यद्यनेन
10 स्यान्नित्यं स्यात्तेन तु विकल्पेनेति तदर्थं स्वर इत्युच्यते । वृत्रहणावित्यत्र संज्ञायां
“पूर्वपदस्थाद्०” इति असंज्ञायां तु “कर्वगैक०” इति णत्वम् ।

- ‘अनाङ्माङो द्वीर्घाद्वा छः’ । १-३-२८ ॥ इति दीर्घस्य विशेषणं
न छस्याऽसम्भवात्, पदान्ते हि तस्य विकारेण भाव्यं, शब्दप्राडिति आङ्माङ्-
वर्जनादेव दीर्घादिति पदे लब्धे किमर्थं दीर्घादित्यूचे ? आङ्माङावव्ययौ
15 तत्पर्युदासादन्यस्मादप्यव्ययादीर्घादित्यपि प्रसङ्गः स्यादिति । मुनि छायेति स्थिते
“स्वरेभ्य” इति द्वित्वं प्राप्नोति “आमन्त्ये” इति सिश्च, तत्राऽन्तरङ्गत्वाच्चाऽऽमन्त्य
इति पूर्वं सिस्ततो “ह्रँवस्य गुणः” इति सिना सह गुणे अनेन विकल्पेन छस्य द्वित्व-
मिति, “स्वरेभ्य” इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भ इति, आङो छित
ईषदर्यादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्तमानस्य प्रतिषेधः । माङस्तु प्रतिषेधवचनस्य क्रमेणो-
20 दाहरति, आच्छायेतीषदर्थे, आच्छिनतीति क्रियायोगे, छिदिरत्र हठाद् ग्रहणे वर्तते
स चाऽऽङा विशिष्यते, आच्छायाया इति, छायां मर्यादां परिहृत्येत्यर्थः, अभिविधौ
चाऽऽङ् छायामभिव्याप्येत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यं पूर्ववाक्यार्थविपरी-
तकरणरूपं, स्मरणं विस्मृतार्थप्रकाशनं, प्रमाच्छन्द इति-प्रमीयत इति “उपसर्गादातः”
इत्यङ् प्रमा चाऽसौ छन्दश्च प्रमाच्छन्दः ।

- 25 ‘प्लुताद्वा’ । १-३-२९ ॥ दीर्घादित्यनुवृत्तावपि द्विमात्रत्रिमात्रयोर्विरोधा-
त्सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि मञ्चाःक्रोशन्तीत्यादिवत्स्थानोपचारात्तद्व्यपदेशाद्वि-
शेषणविशेष्यभावः, दीर्घोऽस्याऽस्ति स्थानित्वेनेत्यभ्रादित्वादिति वा दीर्घशब्देन

प्लुतोऽभिधीयत इत्याह दीर्घस्थानादिति, ननु किमर्थमिदं यतो दीर्घमाश्रित्य “अना-
ङ्माङ०” इत्यनेनैव द्वित्वं वा भविष्यति ? सत्यं, इदमेव ज्ञापकं ‘दीर्घापदिष्टं
नप्लुतस्येति’

‘स्वरेभ्यः’ । १-३-३० ॥ पदान्त इति निवृत्तमिति । “गच्छति पथि-
दूते” इत्यत्र गच्छतीति निर्देशाच्च ।

5

‘हार्दह्रस्वरस्यानु नवा’ । १-३-३१ ॥ अर्च्यत इति “भीर्गैशलि०”
इति के, “चर्जः कगम्” इति कत्वं, अर्च्यत इति घञि न्यङ्कादित्वात्कत्वेऽनेन
द्वित्वे वा औणादिकेऽर्के प्रथममेव कस्य द्विरूपत्वान्नाऽनेन द्वित्वं, पद्महृद् इति-ह्रादने
इत्यच् पृषोदरादित्वाद्ह्रस्वः, अत्र द्वित्वे कृतेऽपि “रोरेलुङ्०” इत्यनेन रलोपे सति
न कश्चिद्विनङ्क्ष्यति ? सत्यं, यद्यत्र र वर्जनं न स्यात्तदोत्तरसूत्रेऽपि र्वर्जनाभावेऽर्ह 10
इत्यत्रोत्तरेण द्वित्वे “रोरेलुङ्०” इति लुकि आर्ह इत्यनिष्टं रूपं स्यादिति । ननु कर
इत्यत्र द्वित्वे कृतेऽपि “लुर्गस्या०” इत्यादिनाऽस्य लुग्भविष्यति किं स्वरवर्जनेन ? सत्यं
चारु दारु वारीत्यादौ चारु दारु वारी इत्याद्यनिष्टं भवेदिति स्वरवर्जनं, अत्राऽन्वित्य-
स्याऽभावे सत्यन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वेकृते पश्चात्परोक्षानिमित्तत्वेन बहिरङ्गं द्विवचनं स्यात्त-
तश्च प्रोर्णुन्नावेत्यनिष्टरूपापत्तिः, ननु द्वित्वं कृतमपि निमित्ताभावे इति निवर्त्स्यति 15
किमनुग्रहणेन ? सत्यं, अनुग्रहणादेवास्य न्यायोऽनित्य इति ।

‘अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने’ । १-३-३२ ॥ अदीर्घादिति पर्युदामादनुवृत्तस्य
स्वरस्य विशेषणमित्याह अदीर्घात्स्वरादिति, अथ त्वक् इत्यत्र प्रथमककारस्य “संयो-
गस्याऽऽदौ०” इति लुक्स्मान्न भवति ? न च वाच्यमयं द्वित्वादेशोऽनर्थक इति, अन्यत्र
द्वित्वश्रुतेश्चरितार्थत्वादिति ? सत्यं, अर्हस्वरस्येति ह्रीपादानाद् व्यक्तिपदार्थ आश्रीयते, 20
तत्र च ककारविषयस्य द्वित्वस्याऽऽनर्थक्यं मा भूदिति न भवति, ननु “लिलौ”
इति सूत्रे द्विवचनेनेदं ज्ञापितं, यथा सानुनासिकस्याऽपि निरनुनासिक एवाऽऽदेश
इति, तत्कथं सय्यतः इत्यत्र सानुनासिको यकार इति ? सत्यं, स एव सानुनासिको
यकारो द्विरूपो भवति न त्वयं भिन्न आदेश क्रियत इति सानुनासिक एव भवतीति,
एकयाऽपि चाऽर्धकलया द्वावपि यकारौ सानुनासिकौ ज्ञायेते, सानुनासिकयकार- 25
स्यैव द्वित्वापन्नत्वादिति, गाव एनं त्रासीरन्निति “तिर्कृतौ नाम्नि” इति क्तः,
त्रियत इति “वैर्योपसर्गो०” इति यः, अत्र द्वित्वे कृते रलोपे च वार्ये स्यात्,

25

डउविधानस्य पुंसि विसर्गान्तस्य चरितार्थत्वान्नपुंसके तितउ इत्यत्र विरामस्थस्यो-
कारस्य द्वित्वं स्यात्, प्रथमत्वादिकमिति पठ्यदनमित्यादिषु ।

‘अन्वर्गस्यान्तस्थातः’ । १-३-३३ ॥ अन्तस्थात इत्यत्राऽऽद्यादित्वात्तत्सु ।

‘ततोऽस्याः’ । १-३-३४ ॥ दध्यत्रेत्यादौ । ‘असिद्धं बहिरङ्गमिति’

- 5 न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्तव्ये बहिरङ्गो याद्यादेशोऽसिद्धः कस्मान्न भवति ? न चाऽ-
स्याऽसिद्धत्वे सूत्रमिदमनर्थकं भवतीति वाच्यं, ध्यानमित्यादावनादेशरूपे यादौ तस्य
सावकाशत्वादिति ? उच्यते, “न सन्धिङीयक्कि०” इत्यत्र द्वित्वस्य सन्धिविधित्वे-
न स्थानिवद्भावप्रतिषेधे सिद्धे द्विग्रहणमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न्यायस्य बाधनार्थं
द्वित्वमुपपद्यते । तथाऽत्रेत्यस्मिन् रस्य न द्वित्वमर्हस्वरस्येत्यधिकारात्, लस्य तु
10 द्वित्वे क्लृप्ताम्यतीति द्रष्टव्यं ।

- ‘शिष्टः प्रथमद्वितीयस्य’ । १-३-३५ ॥ छलस्थाने इत्यतः कर्तरि “वा
ज्वला०” इति णे वृद्धौ “जातेरयान्त०” इति ङ्यां स्थाली, स्थालयतीति वा
“स्वरेभ्य इः” स्थालिः, अस्यत इति घ्यणि “शिक्ष्यास्य०” इति वाऽऽस्यं, त्वञ्छात्र
इति त्वम्छात्र इति स्थिते “तौ मुमो०” इत्यनुनासिको जकारस्ततश्छस्य द्वित्वे
15 “अघोषे” प्रथमो०” इति छस्य चः ।

‘ततः शिष्टः’ । १-३-३६ ॥ ताभ्यां ततः, तच्छब्दस्याऽनन्तरपूर्ववस्तु-
परामर्शित्वेन प्रथमद्वितीययोरनुकर्ष इति, शिर्द्याद्यत्य०” इति पस्य फकारे कृते
द्वितीयादपि सस्य द्वित्वे अफस्सरा इति दृश्यं । नराः ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति
पृषोदरादित्यात् बृसी, कश्चर्यते इति णिगन्तस्य, एवं कर्ष्यत इत्यपि ।

- 20 ‘पुत्रस्यादिन् पुत्रादिन्याक्रोशे’ । १-३-३८ ॥ नकारान्तताभिव्यक्त्य-
र्थमादिन्निति सूत्रांशे लक्षणप्राप्तोऽपि नलोपो न कृतः, आदिन् पुत्रादिन्नुपादानेऽपि
“नामग्रहण०” इति न्यायात् स्त्रियामुदाहृतं, तत्रैव प्रायेणाऽऽक्रोशसम्भवात्, स्त्रीव-
त्पुंसोऽपि पुत्रादनेनाऽऽक्रोशे तत्राऽपि प्रतिषेधो भवत्येव, पुत्रादी भवेति, अभीक्ष्णं
पुत्रानत्सीति “व्रताभीक्ष्ण्ये” इति णिन् पुत्रादिनी शिशुमारीति, अध्यारोपेण हि
25 निन्दाक्रोशौ, तत्त्वाख्याने तु तदसम्भव इति प्रतिषेधाभावाद् “अं दीर्घाद्०” इति
द्वित्वं भवत्येव, नागीति “जातेरयान्त०” इति ङीः ।

‘ म्नां धुङ्बर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ’ । १-३-३९ ॥ यद्यत्र वर्गग्रहणं न स्यात्तदा गन्तेत्यत्र थकारः स्यात्तस्याऽपि तकारापेक्षयाऽन्त्यत्वादित्यवस्थानिरासाय वर्गग्रहणम् निमित्तवर्गस्यैवेति-मकारनकारापेक्षयाऽन्यस्य वर्णस्याऽन्त्यस्याऽभावादिति । बहुवचनमिति-अयमर्थो ‘ वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति ’ जातिनिर्देशे प्राप्ते बहुवचनं व्यक्तिनिर्देशार्थं, तेन यावान्मकारो नकारश्चाऽपदान्तस्तत्र सर्वत्र तद्व्यक्त्यपेक्षया 5 वैयर्थ्यं मा भूदिति प्रवर्तमानोऽन्त्यः कार्यान्तरवाधायै प्रभवति । गम्यते, हन्यत, इत्यत्र म्नोनिमित्त्यकारस्याऽन्त्यो रः स्यात् ।

‘ शिङ्हेऽनुस्वारः ’ । १-३-४० ॥ ननु पिण्ड इत्यादौ श्रस्यालुकः स्थानित्वादकारेण पस्य व्यवधानादनुस्वारो न प्राप्नोति, किमन्वित्याश्रयेण ? नैवम्, “ न सन्धि० ” इति सन्धिविधौ स्थानित्वनिषेधात् । ननु हस्य शिट्संज्ञां 10 कृत्वा शिष्यनुस्वार इत्येवोच्यताम् ? सत्यम् यदि हस्य शिट्संज्ञां कृत्वा इहहग्रहणं न क्रियते तदा औजढदित्यत्र “ अघोपे शिटः ” इति हलोपेऽनिष्टं रूपं स्यादिति ।

‘ रो रे लुङ्दीर्घश्चादिदुतः ’ । १-३-४१ ॥ ‘ नन्वपदान्त इत्यधिकारात् अजर्थाः, अपास्पाः, अचोकः, अचाखाः, अचाकाः, अपापाः, इत्यादिष्वेव प्राप्नोति, ननु स्वाराज्यमित्यादाविति ? नैवम्, अदिदुत इति इङ्ग्रहणादपदान्त इति नाऽनुवर्तते, यत् 15 इकारात्परस्य रेफस्य रेफेऽपदान्ते सम्भवो नाऽस्तीति, भिन्नस्थानिनिमित्तभणनाद्वा । किं पुनरिदं सानुबन्धस्य कार्यिणो रेफस्य ग्रहणं निरनुबन्धस्य वा ? तत्राऽऽद्यपक्षेऽग्नी रथेनेत्यादि सिध्यति, न तु पुना रमत इत्यादि, द्वितीयपक्षे पुना रमते इत्यादि सिध्यति न त्वग्नी रथेनेत्यादि । न चोभयपरिग्रहे किञ्चिन्नियामकमस्ति ? उच्यते-अत्र ‘ रो रे० ’ इत्येकप्रयत्नेनैव सूत्रद्वयोच्चारणादेकत्र सानुबन्धस्याऽपरत्र निरनुबन्धस्य निर्देशात् ‘ निर- 20 नुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति ’ न्यायाच्च सामान्येन ग्रहणं भवतीत्याह रेफस्येति । अनन्तराणामिति-ननु सामान्यनिर्देशादनन्तराणामेवेति कुतो लभ्यते इति चेत् ? उच्यते-रे इत्युपश्लेषसप्तमीनिर्देशाल्लुगिव दीर्घोऽपि रेफोपश्लिष्टस्यैव भवतीति ।

‘ ढस्तङ्गे ’ । १-३-४२ ॥ अन्विति, इदं सूत्रं पदान्ते “ धुटैस्तृतीयः ” इत्यस्य बाधकम्, अपदान्ते तु “ तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ” इत्यस्य चेति, ततोऽन्वित्यधिकार एतयोः 25 सूत्रयोर्विषयं मुक्त्वा ज्ञातव्यः । अत एव मधुलिङ्गौकते इत्यत्र पूर्वं तृतीयत्वाभावे सति न द्व्यङ्गविकलतेति । चकृङ्गे इति-अत्र “ नैर्म्यन्ताद्० ” इति धस्य ढत्वे “ अदीर्घाद्विराम० ” इति तस्य द्वित्वे “ तृतीयस्तृतीय० ” इति ढस्य ङः आवृढम्, आवृढमिति-तृहौ

दृढौ, वृहौत् उद्यमे इति धातू “वेदोपेत” इतीहनिषेधः ! लेढा इति-नन्वत्र परत्वादुणो भविष्यति किमन्वित्यधिकारेणेति ? सत्यम्, ढलोपस्याऽल्पाश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं ढलोपो दीर्घत्वं च प्राप्नोति । ननु ढस्याऽसच्चात्सर्वमप्यसत् ततो गुणो भविष्यति ? सत्यम्, ‘तथाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग’ इति दीर्घत्वं स्यात्, ‘वाणो विधिः’ इति 5 न्यायेनाऽन्तरङ्गं ढत्वं ततस्तस्मिन्नभिधेये गुणोऽसिद्धो यतो गुणोऽवाणो विधिरिति, कार्यासत्त्वपक्षे इदमुक्तं, शास्त्रासत्त्वपक्षे तु गुणे कृते ढत्वं भवति ।

‘उदःस्थास्तम्भः सः’ । १-३-४४ ॥ ननु उदस्थादित्यत्र सकारलोपः कस्मान्नभवति ? न च वाच्यमडागमेन व्यवधानान्न भविष्यति, यतोऽङ्गिनोऽङ्गं व्यवधायकं न भवति, सत्यम्, आवृत्त्याउद इति पदं स्थास्तम्भः सकारस्य च 10 सस्वन्धनीयं, उदस्थात् उदस्तम्भदित्यनयोः सिद्ध्यर्थम् । उदस्थादित्यत्राऽडागमात् पूर्वमन्वित्यधिकारान्न भवति, अडागमे च सति पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य तच्चाऽनन्तरस्यैव न व्यवहितस्येति न भवति । उत्स्थान-इत्यत्र स्थानस्य विशेषणं उत्, न तु तिष्ठतेरिति ।

‘तदः सेः स्वरे पादार्था’ । १-३-४५ ॥ तद इयनेन तदादेशस्य सस्य ग्रहणमन्यथा व्यञ्जनात्सिलोपः सिद्ध एव । अनुकरणत्वात्तद इत्यत्र त्यदाद्यत्वाभावः 15 शब्दार्थानुकरणे हि ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इति न्यायः प्रवर्तते । शब्दानुकरणे तु नेति । कथमिदमिति चेत् ? ‘तदः सेः स्वरे’ इति “पैरिव्यवात्क्रिय” इति सूत्रसूत्रणात् । पादार्थेयं पादार्थो यस्या इति वा पादार्था ।

‘एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्रञ्समासे’ । १-३-४६ ॥ प्रकृतेः परः श्रूयमाण-श्चकारः प्रकृत्यन्तरसद्वितीयतां गमयन् पूर्वसूत्रश्रुतप्रकृत्यैव सद्वितीयतां गमयति । 20 नञः समासो नञ्समासस्ततो द्वन्द्वगर्भो नञ्तत्पुरुषः । नञ्समासे च सति न भवतीति-अनेन नञः क्रियासम्बन्धं दर्शयन् अनग्नञ्समास इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयति । पर्युदासे हि सति ‘नव्युक्तं तस्सदृशे’ इति न्यायेन नञ्समासादन्यत्राऽपि समास एव वर्तमानाभ्यामेतत्तच्छब्दाभ्यां सिलोपः स्यादिति । अनग्नञ्समासे इति प्रतिषेधात् परमैष करोतीत्यादौ तदन्तादपि सेलुक् । धनं लब्धा “धैनगणाल्लब्धरि” 25 इति ये धन्यः-अनुबन्धग्रहणादिति-अयमर्थः । सेरिति इदनुबन्धग्रहणादन्यानुबन्धसमुदायस्य लोपाभावः, एतेषु चरतीत्यादौ । अथाऽत्र परत्वादेत्वे षत्वे च कृते सकारस्याऽभावाद्धोपो न भविष्यति ? सत्यम्, विशेषविहितत्वादेत्वपत्वाभ्यां पूर्वमेव लोपः स्यादिति । किञ्च एतत् स्कुम्नातीत्यादावपि स्यात् ।

‘व्यञ्जनात्पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा’ । १-३-४७ ॥ समाहारेऽपि सूत्र-
त्वाद् ह्रस्वाभावः । आदित्यो देवताऽस्याऽऽदित्य इति-अत्राऽकारलोपे लुक् सन्धि-
विधित्वात् स्थानिवद्भावप्रतिषेधेऽनेन पक्षे यलुक् । स्व इति कृते शार्ङ्गइत्यादिष्वपि स्यात् ।

‘धुटो धुटि स्वे वा’ । १-३-४८ ॥ प्रत्तमिति-प्रपूर्वाद्दातेरारम्भेऽर्थे क्तः,
“ प्राद्भागस्त० ” इति तादेशः । अवदीयते स्म क्तः “ निर्विस्वन्ववात् ” इति त्तः । 5
शिण्ठि पिण्ठि इति-शिष्पिषोः पञ्चम्या हौ “ रूधां स्वरात्० ” इति श्रप्रत्यये “ आस्त्यो-
र्लुग् ” इत्यलोपे “ हुधुटः० ” इति हेर्धिभावे “ तृतीयस्तृतीय० ” इति तृतीयत्वे
“ तवैर्गस्य० ” इति ढत्वे “ र्नां धुङ्० ” इति णत्वेऽनेन पक्षे डलोपे चेति । शार्ङ्ग-
मिति-भृगो “ भृवृभ्यां नोऽन्तश्च ” इति किति गे नागमे भृङ् “ तस्येदम् ” इत्यणि ।

‘तृतीयस्तृतीयचतुर्थे’ । १-३-४९ ॥ लिख्यते इत्यत्र खस्य गः, चलभते 10
इत्यत्र लस्य द आसन्नः प्राप्नोति ।

‘अघोषे प्रथमोऽशिष्टः’ । १-३-५० ॥ पयस्सु इत्यत्र “ शैषसे शषसं वा ” इति
विधानादपि न प्राप्नोति किमशिष्ट इति वचनेन ? सत्यम्, श्र्योततीत्याद्यर्थम् । तथाऽशिष्ट
इत्यभावे वृक्षः पुरुष इत्यादौ कस्याऽऽदिः कादिरिति व्याख्यया विसर्गस्यापि अपञ्च-
मान्तस्थेति ध्रुट्त्वे अवर्णहविसर्गकवर्ग्याः कण्ठ्या इति कत्वं स्यात् । श्र्योततीत्यादि- 15
प्रयोगत्रये यथासङ्ख्यं चटताः स्युरिति । अस्ति आस्ते इत्यादिषु च सस्य तकारः स्यात् ।

‘विरामे वा’ । १-३-५१ ॥ वैषयिकमिदमधिकरणम् क्रुङ् इत्यादि-चवर्ग्यो
जकारः, “ पदंरुजविशस्पृशो घञ् ” इत्यादौ दृश्यः । क्रुङ् इत्यादिचतुष्टये कटतपाः स्युः ।
घञ इत्यत्र चः स्यादिति ।

‘न सन्धिः’ । १-३-५२ ॥ संहितायामिति-सन्धीयन्ते वर्णा अस्यामिति 20
“ शीरीभू० ” इति किति ते संहिता, वर्णानां परः सन्निकर्षः । एकपद इति-विषय-
सप्तमीति इति, भवतीत्यादावेकपदे नित्यं संहिता । धातूपसर्गयोरिति-धातूपसर्गयोः
प्रेलयतीत्यादौ नित्यसमुदितत्वात्समासस्यापि निरन्तरानेकपदात्मकत्वात् पदधातूप-
सर्गसमासानां नियमेनैकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्च विरामाभावान्नित्यं संहितेति । वाक्ये तु
सर्वत्रैकप्रयत्नोच्चार्यत्वस्याऽनियमाद्विरामाभावेन संहितेति । 25

‘रः पदान्ते विसर्गस्तयोः’ । १-३-५३ ॥ विसर्गः शब्दपूरोवर्ति बिन्दुद्वयं

रूढेः, तयोरित्यत्रैकाऽपि सप्तम्यथवशाद्विधा भिद्यते; एका वैषयिकेऽधिकरणेऽपरा त्वौपश्लेषिके इति । असिद्धं इति—प्रत्ययाश्रितत्वेन बहुस्थान्याश्रितत्वेन च बहिरङ्गता, वर्णमात्राश्रितत्वेन त्वन्तरङ्गता । पदादेशः पदवदिति च वृद्ध्यादौ कृते रेफस्य पदान्तत्वमिति ।

5 'ख्यागि' । १-३-५४ ॥ ख्याग्येव विसर्गनियमात् ख्यांक् प्रथन इत्यस्मिन् जिह्वामूलीयोऽपि ।

'शिद्यघोषात्' । १-३-५५ ॥ अघोषात् परस्य पदान्ते रेफस्याऽसम्भवादघोषादिति शिटीत्यस्य विशेषणमित्याह—अघोषात्परे शिटीति ।

10 'अरोः सुपि रः' । १-३-५७ ॥ ननु पयःसु इत्यादिषु "सो रुः" इति कृतेऽन्तस्थाद्वारेण रेफात्परः षकारः कथं न भवति ? सत्यम्, नित्यत्वात् "रः पदान्ते विसर्गस्तयोः" इति भवति । रुवर्जनाल्लाक्षणिकन्यायो निरनुबन्धन्यायश्चाऽनित्यस्तेन "रः कखपफयोः०" इत्यादौ लाक्षणिकस्याऽपि भवति ।

15 'वाहर्पत्यादयः' । १-३-५८ ॥ निपातनात्पदान्ताधिकारो निवृत्तस्तेनोत्तर-सूत्रे न याति, तथा च—ख्पीरमित्यादि सिद्धम् । गीर्षतिरिति—अत्र क्षीरस्वामिना भ्रातुः पुत्रादित्वात् षत्वमिष्यते । प्रचेता राजन्निति सम्बोधने विशेषज्ञापनाय सम्बोधनादन्यत्राऽप्युदाहार्यम् । तच्च समासे एव अन्यत्र तु अभ्वादिरिति दीर्घत्वे विशेषाभावः । यदुत्पलः—कर्मधारयात्समासान्ते प्रचेताराजः प्रचेताराजः । शकटोऽप्याह—प्रचेतसो राजा प्रचेताराजः । प्रचेतो राजाऽस्य प्रचेताराजा प्रचेताराजेति, आकृतिगणार्थत्वाद्बहुवचनस्य । वारि चरति क्वचिदिति डे वार्चः । उपसि बुध्यते "नैम्युपान्त्य०" इति 20 के उपबुध इत्यनयोः शत्वमुत्वं च न भवतीति ।

'शिद्यद्यस्य द्वितीयो वा' । १-३-५९ ॥ अत्राऽऽद्यत्वं प्रतिवर्गपञ्चकं प्रथमापेक्षं च द्वितीयमिति, तेन कचटतपानां खल्लठथफाः क्रमेण शिटि भवन्ति । क्रमेणोदाहरणानि ।

25 'तवर्गस्य श्रवर्गष्टवर्गाम्यां योगे चटवर्गौ' । १-३-६० ॥ स्थानित्वा-शङ्केत्यादि—अयमर्थो योगग्रहणं विना सहार्थतृतीयायां "अवर्णस्येवर्णादिना०" इत्यादिवत् श्रवर्गादिरपि स्थानित्वाशङ्का । परदिग्योगपञ्चम्यां तु "पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य०" इति न्यायात्परस्यैव तवर्गस्य स्यान्न पूर्वस्येति योगग्रहणम् । ननु तवर्गस्य कार्यित्वात्तेन

च विशिष्टवर्णसमुदायस्याऽभिधानात् तच्च शेते इत्यादिषु एकैकस्य तवर्गशब्दाप्रवृत्तौ कथं कार्यित्वमिति ? सत्यम्, समुदायैकदेशस्याऽपि तदात्मकत्वाद् ग्रामो दग्ध इत्यादिवत् समुदायशब्देनाऽभिधानात् दस्याऽपि तवर्गत्वे सति दकाररूपतवर्गस्याऽनेन जकारः; यद्वा यथा ग्रामे वसति गृहे वसतीत्यादौ ग्रामाद्येकदेशादेरपि ग्रामादिशब्दाभिधानम् । न हि देवदत्तादिरेवमभिधीयमानो ग्रामं वा व्याप्य वसति किन्तु तदेकदेशे ! तत्र स एवैकदेशो ग्रामो गृहं चोच्यते तद्वदत्राऽपीत्यदोषः । तच्छादयतीति-छदण् संवरणे इत्यस्य छदण् अपवारणे इत्यस्य वा युजादेः स्वार्थणिजन्तस्य रूपम् । तज्ज्ञापयतीति “ प्रयोक्तृव्यापारे णिगू ” “ हन्त्यर्थाश्च ” इति णिजन्तस्य वा रूपम् । राज्ञ इति-शसि ङसो ङसि च रूपम् । एवं “ मज्ज इत्यपि । पूर्वेण शकारेणेति-“ नै शात् ” इत्यनेन निषेधो वक्ष्यते, परेण षकारेणेति-“ पित्तैवर्गस्य ”-इत्यनेन । अन्वित्यधि-कारात् अङ्घ्रिषतीत्यत्र द्वित्वे कृते पश्चात्तवर्गः, अन्यथा अङ्घ्रिषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात् । एवमङ्घ्रिषते इत्याद्यपि । एवमुत्तरसूत्रेऽपि “ चर्जः कगम् ” इति न भवतीति-तच्च शेते, तच्चरतीत्यादौ उभयाश्रितत्वाच्चत्वं बहिरङ्गं पदमाश्रितत्वात्कत्वमन्तरङ्गमिति । शकारस्य षत्वमपीति-वृश्चतीत्यादौ “ सस्यै शषौ ” इति कृतस्य शकारस्य “ यैजसृज० ” इत्यनेन धुडाश्रितं षत्वं प्रत्ययाभावान्न भवतीत्यर्थः ।

15

‘ सस्यै शषौ ’ । १-३-६१ ॥ ननु वृश्चतीत्यत्र ‘ दन्त्यापदिष्टं कार्यं तालव्यस्याऽपि भवतीति ’ भणनात् “ नाम्यन्तस्था० ” इत्यनेन षत्वं कथं न भवतीति ? उच्यते-पाठकाले यो दन्त्यसकारस्तस्य कृतत्वाभावादिति ।

‘ न शात् ’ । १-३-६२ ॥ तवर्गस्येति-असम्भवात्सस्येति न व्याख्यातम् ।

‘ पदान्ताद्वर्गादनाम्नगरीनवतेः ’ । १-३-६३ ॥ तवर्गस्येति-उत्तरत्र तवर्गस्येति भणनात्तवर्गस्य सस्य चेति लभ्यतेऽत्र । नामित्यामादेशस्येति-अनूप्रत्ययान्तस्य घञन्तस्य च नमतेरवयव एकः । अत्र य आमादेशो नाम् तस्यैवार्थवत्त्वाद्ब्रह्णमित्याह-पडनाम-नामशब्दो नकारान्तोऽवयवोऽकारान्त इति ।

‘ लिलौ ’ । १-३-६५ ॥ अनुनासिक एव भवतीति-विपरीतनियमस्तु निरनुनासिकस्य सानुनासिक इति, “ हृदयस्य हृल्लास० ” इत्यत्र हृल्लासेति करणान्न भवति । प्रायिकं चैतज्ज्ञापकं, तेन “ सैमानानां तेन दीर्घः ” इत्यादौ आसन्न एव भवतीति ।

25

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१ ३-४-२० । २ १-३-६२ । ३ १-३-६४ । ४ २-१-८६ । ५ १-३-६१ । ६ २-१-८७ । ७ २-३-१५ । ८ ३-२-९४ । ९ १-२-१ । * अत्रेदं तत्वम्-दुमस्जोत् शुद्धौ इत्यस्मात् ‘ उक्षितक्षि० ’ (उणा ९००) इत्यनेन अनूप्रत्यये मज्जन्शब्दः, तस्य शसिरूपम् ।

- ‘अत आः स्यादौ जस्भ्याम्भे’ । १ । ४ । १ ॥ अत्र प्रत्ययाप्रत्यययोरिति सिद्धे स्यादिग्रहणं “णंपमसत्परे०” इत्यादौ प्रयोजनार्थम् । तेन राजभ्यामित्यत्र नलोपस्य स्यादिविधौ विधेयेऽसिद्धत्वादाकारो न भवति । न चाऽत्र स्यादिग्रहणाभावे “त्रिचतुरः०” इत्यादिविहितस्य स्यादेर्ग्रहणं भविष्यतीति । यतस्तस्य ग्रहणेऽपि न किमपि फलम् ।
- 5 अन्यच्च स्यादिग्रहणे शुचिशब्दात् ङ्यां प्रत्ययत्वात् “ङित्येदिति” इत्येत्वं प्राप्तं निषिध्यते । किञ्चाऽत्र स्यादिग्रहणाभावे वन्य इत्यत्राऽपि “अवर्णेवर्णस्य” इति बाधित्वाऽकारः स्यात् । वृक्षा इति—अत्र जसि अपवादत्वात्समानदीर्घत्वबाधकस्य “लुगस्यादेत्यपदे” इत्यस्य बाधकोऽयमाकारः । आभ्यामिति—इदं शब्दस्य अततीति “कच्चिद्०” इति ङे अपकृतेर्वा सिद्धं । श्रमणाभ्यामिति—स्यादेः पूर्वमेकपदत्वाभावात्कथं “रैष्वर्ण०” इति णत्वं श्रमणप्रकृतेः ? उच्यते—भाविनि भूतवदिति न्यायान्भवति । श्रमणायेति—अकारसन्निपातेन विधीयमानो यकारस्तद्विधाताय कथं प्रभवतीति न वाच्यं, यग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
- 10

- ‘भिस ऐस्’ । १ । ४ । २ ॥ एसादेशेनैवेति—एसादेशे कृते “लुगस्या०” इति न वाच्यं, विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा देवेरित्यनिष्टं स्यात् । तदा इसिति कुर्यात् ।
- 15 अतिजरसैरिति—एकदेशे विकृतस्याऽनन्यत्वात्कृतह्रस्वोऽपि जराशब्द एवेति । भिस्सटेति—प्सांक् इत्यस्याऽभिपूर्वस्याऽभिप्सायते इति “उर्षसर्गादातः” इत्यङि पृषोदरादित्वादभेरकारलोपे पस्य सकार आपि लक्ष्यानुरोधाद्विकल्पेन टागमे भिस्सा भिस्सटा ।

‘इदमदसोऽक्येव’ । १ । ४ । ३ ॥ इष्टावधारणार्थ इति—तेन प्रत्ययनियमो न भवति । तदभावे च तकैः विश्वकैरित्यादि सिद्धम् ।

- 20 ‘टाङ्सोरिनस्यौ’ । १ । ४ । ५ ॥ अन्ये त्विति—यदि हि अतिजरसिनेत्येतत्सूत्रकारस्य साधुत्वेन नाऽभिमतं स्यात्, तदा टा इत्येतस्य नकारादेशमेव कुर्यात् तत्राऽपि ह्येत्वे कृते वृक्षेणेत्यादि सिध्यत्येव । कथमेत्वमिति चेत् “एद्वबहुस्मोसि” इत्यत्र टावचनप्रक्षेपात् ।

- 25 ‘ङेङ्स्योर्यात्तौ’ । १ । ४ । ६ ॥ अत् इत्येव क्रियताम् किं दीर्घकरणेन ? न चैवं कृते “लुगस्या०” इति प्राप्स्यतीति, तदा हि त् इत्येव कुर्यात् । सत्यम् । मतान्तरेऽतिजरसादित्यपि मन्यते तत्सिद्ध्यर्थं दीर्घकरणम् । दीर्घकरणाच्च स्वमतेऽपि सम्मतमिति बोध्यम् ।

‘ सर्वादिः स्मैस्मात्तौ ’ । १ । ४ । ७ ॥ परमसर्वस्मायिति—स्याद्याक्षिप्तस्य नाम्नः सर्वादिविशेषणाद्विशेषणेन च तदन्तविधेर्भावाच्च सर्वादिरिति द्वन्द्वे निषेधाद्वा ‘ ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः ’ इत्यस्याऽनुपस्थानात्तदन्तस्य परमसर्वस्मै इत्युदाहृतम् । केवलस्य व्यपदेशिवद्भावात्तदन्तत्वं दृश्यम् । विश्वस्मायिति—सर्वशब्द-साहचर्याद्विश्वशब्दस्याऽपि समस्तार्थस्य ग्रहणं न तु जगदर्थस्य । स्वार्थिकप्रत्ययेति— 5 इत्थं वदतोऽयमाशयः । स्वार्थिकप्रत्ययोऽपि गणपाठफलमिति । अधराणीति—शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशो नाऽर्थापेक्षया । तेन स्त्रीपुंनपुंसकेषु सर्वेष्वप्यर्थेषु सर्वादित्वमिति । स्वाभिधेयेति—पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोऽर्थस्तमपेक्षते यः स स्वाभिधेयापेक्षः । चोऽवधारणे । दिगादीनां ह्यर्थानां पूर्वादिशब्दाभिधेयानां यत्पूर्वादित्वं तन्नियमेन कञ्चिदवधिमपेक्ष्य सम्पद्यते न त्ववधिनिरपेक्षम् । तथाहि—पूर्वस्य 10 देशस्य यत्पूर्वत्वं तत्परं देशमवधिमपेक्ष्य भवति । परस्याऽपि यत्परत्वं तत्पूर्वदेशमपेक्ष्य भवति । तस्मात् पूर्वादिशब्दवाच्यापेक्षणेऽवश्यं केनचिदवधिना भाव्यम् । तत्र तस्यैवाऽवधेर्यः पूर्वादिशब्दाभिधेयापेक्षोऽवधिभाव एकान्तिकः स नियमो व्यवस्थापरपर्यायः । तस्मिन् गम्यमाने पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेय एव वर्तमानानां सर्वादिकार्यम्, न तु वाच्ये । यो हि पूर्वादिशब्दाभिधेयादर्थान्यस्याऽवधिभूतस्य नियमः स 15 कथं पूर्वादिशब्दवाच्यो भविष्यतीति । अतस्तस्मिन्नान्तरीयकतया गम्यमाने पूर्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर इत्येतानि सप्तशब्दरूपाणि सर्वादीनि भवन्ति । अवधिमिति दिगादिलक्षणे वर्तमानानि पूर्वादीनि सर्वादीनि भवन्तीत्युदाहरति—पूर्वस्मै इत्यादि । बहिर्भावेनेति—बहिर्योगे धर्मे बहिष्ठे धर्मिणि बहिःशब्दः । पुरि वर्तते इति—पुरीति शब्दप्रधानो निर्देशः । यदाऽन्तरशब्दस्य पुर्व्यञ्जनान्तो वाच्यो भवति तदा सर्वादि- 20 त्वस्य निषेधः । यदा ईकारान्तोऽकारान्तो वा पुरः पुरी द्रङ्गादयश्च वाच्या भवन्ति तदा सर्वादित्वमस्त्येव । सर्वविभक्त्यादय इति—आदिशब्दाद्यथायोगमेकशेषपूर्वनिपात-पुंभावडद्विआत्-आयनिञ्-मयट्-अक्प्रयोजनानि ज्ञायन्ते इति । न तु सर्वमादीयते गृह्यतेऽभिधेयत्वेनेत्यन्वर्थश्रयणात् सर्वेषां यानि नामानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते । तथाहि—यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन नियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनि- 25 मित्परित्यागात्स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवाऽवतिष्ठते । उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहत्स्वार्थातिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नम् अतिसर्वायेत्यादावतिक्रान्तार्थवृत्तिर्भवति । एवं बहुव्रीहावपि । उभत्पूरणेऽतो “नान्युपान्त्य०” इति के उभः । तत्पूर्वाद्यातेः “ आतो डो ह्वावामः ” इति डे निपातनाद्वित्वे उभयट् । उत्तरेति—प्रत्ययानु-क-

रणम् । नित्वरिष् सम्भ्रमेऽतः “ कंचिद् ” इति डे । त्वत् अस्यैव धातोः “ संश्रद्धेह-
त्साक्षादादयः ” इति निपातनात् ।

‘नेमार्द्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा’ । १ । ४ । १० ॥ द्वितयेति-
तयि रक्षणे च, अयि गतावाभ्यामचि तयायौ शब्दौ स्तः । परं व्याख्यानात्तयायौ
5 प्रत्ययौ । तयोः केवलयोरसम्भवात्तदन्तरस्य कार्यं दर्शयति-तयेति व्युत्पत्तिपक्षे तयद्-
साहचर्यादयस्य तद्वितस्य ग्रहणं, न तु “ गयैहृदय० ” इत्यौणादिकस्य । व्यवस्थि-
तविभाषेति-व्यवस्थितं मर्यादानतिक्रान्तं प्रयोगजातं विशेषेण भाषते विभाषेति ।
अर्धा नाम केचिदिति-नामेत्यव्ययम् । नाम नाम्ना संज्ञया नाम प्रसिद्धार्थो वा ।
केचिद्वर्तन्ते किं नाम अर्धा नाम तदा क्लीबः ।

10 ‘द्वन्द्वे वा’ । १ । ४ । ११ ॥ कतरे च दशनाश्चेति कृते द्वन्द्वस्योभयपदप्राधा-
न्येऽपि कतरदशना इत्यत्र “ द्वन्द्वे वा ” इति न विकल्पः । सर्वादिरित्यानन्तर्यषष्ठी-
विज्ञानात् । यद्वा सर्वादिरित्यावृत्त्या पञ्चमी व्याख्येया । “ पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ”
इति न्यायाच्च स्यादेर्व्यवहितत्वान्न भवति । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति-वस्त्रमन्तरं येषां
ते वस्त्रान्तराः । सर्वादित्वादन्तरशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वाद्वस्त्रस्य
15 पूर्वनिपातः । एवं वसनान्तराः । ततो वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्चेति कृते समानार्थत्वादे-
कशेषः प्राप्नोति । नैवम्, अत्र वसनशब्दो गृहपर्याय इति न समानार्थत्वम् । यद्वा
एकोऽन्तरशब्दो व्यवधानार्थी अन्यश्च विशेषार्थी । ननु चाऽन्तरशब्दो बहुव्रीहौ वर्तते
न द्वन्द्वे इति कथमदः प्रत्युदाहरणं, न । तदवयवको बहुव्रीहिरपि द्वन्द्व इति ।

‘न सर्वादिः’ । १ । ४ । १२ ॥ सर्वादिकार्यमिति-सर्वादिकार्यं कर्मतामापे-
20 दानं न प्राप्नोतीत्यर्थः, प्राप्तावपि परस्मैपदं मते ।

‘तृतीयान्तात्पूर्वावरं योगे’ । १ । ४ । १३ ॥ अश्ववडवेति पूर्वशब्दस्याऽपरेण
स्वेन समाहृतिर्भणिष्यते इति सूत्रत्वात्समाहारः । कर्मधारयो वा पूर्वावयवयोगादिति ।
योगे सम्बन्धे इति-योग एकार्थीभावो व्यपेक्षा चोभयं गृह्यते । मासपूर्वायेति-“ऊनैर्था०”
इति समासः । लुप्ताया अपि तृतीयायाः “स्थानीवा०” इति स्थानित्वेन तृतीयान्तत्वम् ।
25 “ लुप्यष्ट्वृत्तेनत् ” इति परिभाषया पूर्वस्य यत्कार्यं प्राप्तं लुपि निमित्तभूतायां तदेव
निषिध्यते । अतः “स्थानीवाऽवर्णविधौ” इति स्थानित्वं ततस्तृतीयान्तत्वं सिद्धम् । ननु
यास्यति मासेनेत्यत्र योगग्रहणं विनाऽपि “ सर्मर्थः पदविधिः ” इति न्यायेन भविष्यति

निषेधः किं योगग्रहणेन ? उच्यते, योगग्रहणादन्यदपि सिद्धं, अपरैः सामान्येन तृतीयान्तेन योगे प्रतिषेधः कृतो, न तृतीयान्तात्, तेषां मते पूर्वाय मासेनेत्यपि भवति, तन्मतसंग्रहार्थं तु पूर्वदिग्योगेऽपि पञ्चमी व्याख्येया ।

‘ अवर्णस्यामः साम् ’ । १ । ४ । १५ ॥ परस्पराद्यामः सामादेशे तत्रैव सामादेशे(शः) एवोच्यते(च्येत), परोक्षादेशस्तु आम् धातोर्विधीयमानः सर्वादेर्न 5 सम्भवति, “ कर्तुः क्तिप्० ” इति क्तिप्प्रत्ययान्ततायां सम्भवेऽपि स्यादेरित्यधिकारा-न्निरस्यत इत्याह-षष्ठीति ।

‘ आपो ङितां चै यास् यास् याम् ’ । १ । ४ । १७ ॥ आवन्तेति, पूर्वसूत्रेषु सर्वादेरव्यभिचारेऽप्युत्तरसूत्रे सर्वादिग्रहणादिह सामान्यमवगम्यते इति । कारीषग-
न्व्यायै, अणि अणन्तत्वाद् “ अण्वेये० ” इति इणि तु “ नृर्जातेः ” इति ङीः प्राप्नोति ? 10
नैवं, अत्र व्यादेशः समजनि, “ अण्वेयेकण्० ” इति सूत्रे स्वरूपस्याऽणो ग्रहणं, न व्यादेशरूपस्य, एतद् व्याख्यानतो लभ्यते, इजस्तु इकारान्तस्य ङीरुक्तः ।

‘ सर्वादेर्डपूर्वाः ’ । १ । ४ । १८ ॥ अस्य, इदंशब्दस्य “ औ द्वेरः ” इत्यच्चे “ ङैगस्या० ” इत्यकारलोपे “ आत् ” इत्यापि “ आपो ङितां० ” इति यायाद्यादेशे 15
“ अन्क् ” इत्यदादेशेऽनेन डपूर्वत्वे “ ङित्यन्त्य० ” इत्यकारलोपे, अथात्र यायाद्यादेशे कृते सर्वादित्वेन तत्पृष्ठभावित्वात् ङसि कृते व्यञ्जनादित्वाभावात्कथमदादेश इत्याह-
परत्वादिति । प्रियसर्वायै इति-सर्वशब्दस्य प्राङ्निपाते प्राप्ते “ प्रियैः ” इत्यनेन प्रिय-
स्य प्राङ्निपातः, अथ बहुव्रीह्यादेरिति-परेण बहुव्रीह्यादेरिति प्रागभिदधे तदेवाऽनू-
दितं अत आदेः फलं न निरीक्ष्यं, त्वकं पिताऽस्याऽहकं पिताऽस्य द्वकौ पुत्रावस्य
के सन्नह्यचारिणोऽस्येति । 20

‘ टौस्येत् ’ । १ । ४ । १९ ॥ एदिति तकारोऽसन्देहार्थः, अन्यथाऽन्तरेण तकारमेरित्युच्यमाने किमित्येकार आदेशो भवत्याहोस्त्रिदिकारः स्यात्, टौसोः परयोः पूर्वे आदेशा इति सन्देहः स्यात् ।

‘ औता ’ । १ । ४ । २० ॥ आवन्तस्यैवेति, आवन्तस्येत्येकाऽपि षष्ठी द्विधाऽर्थवशाद्भिद्यते, सम्बन्धितया स्थानितया इत्याह-आवन्तस्य सम्बन्धितया औता 25
सह आवन्तस्यैव स्थाने इति । बहुखट्वौ-एकदेशेति “ स्थानीवा० ” वाऽऽवन्तत्वम् ।

‘ इदुतोऽखेरीदूत् ’ १ । ४ । २१ ॥ पठ्याऽन्तस्येति निर्दिश्यमानेति वा इदुतौ स्थानिनौ विधानेत्यन्यथा ईकारमेव विदध्यात् ।

‘ डित्यदिति ’ । १ । ४ । २३ ॥ धेनवे विधीयतेऽस्य पेय इति बाहुलकादपादाने, “ धेः शित् ” इति नुः, कर्मणि तु क्यः स्यात्, नपुंसके त्वसम्भवित्वान्न दर्शितं, तत्र हि “ अनास्वरे० ” इति नोऽन्तेन भाव्यं, बुद्ध्यै इत्यादि-नन्विकारो-
 5 कारमात्रापेक्षत्वात्पूर्वमेव एदोतौ स्यातां तदा याद्यादेः स्त्रीत्वविशिष्टेकारोकारापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्कृतयोरप्येदोतोरिकाराभावाद्दर्पणविधित्वाच्च स्थानित्वाभावाद्दैदासाद्यादेशाभावात्प्रतिषेधो न युक्तः । न च तदन्तादादेशविधानाद् अवर्णविधित्वात्स्थानित्वमप्रधानेऽपि वर्णविधिप्रतिषेधात् एवं तर्हि अनवकाशत्वात्पूर्व दैप्रभृत्यादेशाः
 10 प्रवर्तन्ते, पश्चाददिति प्रतिषेधस्तथापि इदुत्सन्निपातेन जायमानत्वाद्दैदासाद्यादेशेनैव एदोद्वाधो भविष्यतीति अदिति प्रतिषेधो व्यर्थः, यद्येवं यत्वमपि न प्राप्नोति तस्माददिति प्रतिषेधो वर्णविधावयं न्यायो नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थः, तेन दैदासादिषु कृतेष्वेदोतौ न भवतः ।

‘ डिडौ ’ । १ । ४ । २५ ॥ बुद्ध्यामिति, ननु दाम्करणसामर्थ्यादेव डौर्न स्यात्, किं व्यावृत्त्या ? न डित्यदितीत्येत्वनिषेधकत्वेन तस्य चरितार्थत्वाद्धौः स्यादिति व्यावृत्तिः सफला । यदा “ इञ्च स्थादः ” इत्यत्र सिज्लोपविधायकत्वेन ह्रस्वकरणस्य चरितार्थत्वे गुणबाधकं कित्करणं, किञ्च यथासंख्यार्थं दाम्ग्रहणं कार्यं, अन्यथेदं सूत्रमन्यथा, उत्तरं चाऽन्यथा कार्यं स्यात्तथा च गरीयसी रचना स्यादिति ।
 15

‘ केवलसखिपतेरौ ’ । १ । ४ । २६ ॥ सखिय इति, अत्र “ स्थानीवाऽवर्णविधौ ” इति न्यायात् क्विपः स्थानित्वे सति “ य्वोः ष्वऽय्० ” इति यलोपः कस्मान्न भवति ? ‘ असिद्धं बहिरङ्ग ’ मिति न्यायादन्तरङ्गे क्विवाश्रिते कार्ये यत्वमसिद्धं द्रष्टव्यम् ।
 20

‘ न नाडिदेत् ’ । १ । ४ । २७ ॥ सखिपतेर्नाडिदेता सह न यथासंख्यं, “ खित्तिखीती० ” इत्यत्र सूत्रे खितिग्रहणात्सख्युरितो निर्देशाद्वा । सख्याविति-अत्राऽऽदेशे कृते “ डित्यदिति ” इति प्राप्नोति न तु पूर्वं, यतस्तद्वाधकं “ डिडौः ” ततोऽपि
 25 “ केवलसखि० ” इत्यौत्वं ततस्तदादेशेति न्यायात्स्यादित्वे सति एत्वं प्राप्तं निषिद्धम् ।

‘ स्त्रियां डितां वा दैदासूदासूदाम् ’ । १ । ४ । २८ ॥ “ पत्युर्नः ” इति

निर्देशात्सखिपती नाऽनुवर्तेते, स्त्रिया इति विशेषणस्य विशेष्यसापेक्षत्वात्सखिपतिभ्यां परेषां ङितां “ खितिखीतीय उर् ” इत्येवमादिभिर्विशेषविधिभिराघ्रातत्वादित्करणस्य तु प्रयोजनवत्त्वात्सामान्यमिदुदन्तमधिकृतं गम्यत इत्याह—इदुदन्ताच्छब्दा इति ।

‘ स्त्रीदूतः ’ १ । ४ । २९ ॥ स्त्रियै इति, ग्रामण्यादि शब्दो हि क्रिया-
शब्दत्वाभिलिङ्गत्वान्नित्यस्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानादादेशाभावः । 5
आमलक्या इति—आमलकादुणादिप्रत्ययान्तात् इयं । आमलकी वृक्षवाची ध्वनिः ।
यद्वाऽऽमलकस्य फलं विकारो वृक्षः, दुःसंज्ञकस्य मयटो यथा बाहुलकाल्लुप्, गौरा-
दित्वाद् ङीः, तदापि आमलकीशब्दो वृक्षवाची, वर्णविधित्वेनेति, इकारोकारौ वर्णौ
तदाश्रिता दायादयः ।

‘ वेयुवोऽस्त्रियाः ’ १ । ४ । ३० ॥ आध्यै, आध्यायति, प्रध्यायति, आदधाति, 10
प्रदधातीत्येवंशीलाऽऽधीः, प्रधीः, एतौ च शब्दौ बुद्धिवाचकौ वर्षाभूवन्नित्यस्त्रीलिङ्गौ,
आधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वेन सर्वलिङ्गत्वाद्ग्रामण्यादिशब्दवन्नित्यस्त्रीविषयौ नेति
चिन्त्यमेतदित्येके ।

‘ आमो नाम् वा ’ १ । ४ । ३१ ॥ षष्ठीबहुवचनस्येति, अत्र ङिस्थानस्य
सानुबन्धत्वादपरस्य चाऽसम्भवात्स्याद्यधिकाराच्च षष्ठीबहुवचनस्यैवाऽऽमो ग्रहणम् । 15

‘ ह्रस्वापश्च ’ १ । ४ । ३२ ॥ पूर्वेण विकल्प एवेति विशेषविहितत्वेना-
ऽपवादत्वादिति शेषः ।

‘ संख्यानां ण्याम् ’ १ । ४ । ३३ ॥ र् च ष् च न् च तेषां ण्याम् ।
“ तैवर्गस्य० ” इति णत्वं, “ रष्वर्णा० ” इति तु न एकपदत्वाभावात् । “ वोत्तैरपदान्त० ”
इत्यपि न, यतः षकारो न पूर्वपदस्थः किन्तु मध्यपदस्थः । तर्हि रेफ् पूर्वपदस्थो- 20
ऽस्ति तदपेक्षया णत्वं भवतु ? न, पदेऽन्तर इति निषेधात्, ननु ण्यामिति शब्द-
निर्देशः संख्या चैकत्वादिरर्थः । ततः शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छेत ?
सत्यं, उपचारात्संख्यार्थाः शब्दाः संख्याशब्देनाऽभिधीयन्ते, यद्वा संख्यायते आभि-
रिति “ उपसर्गादातः ” इति करणाधार इति परमप्यनटं बाधित्वा बहुलवचनादङि
आपि च, संख्याशब्देनैकादयः शब्दा एवोच्यन्त इति । त्रिंशतामिति ननु च त्रिंशदा- 25
दयः शब्दाः संख्येयेष्वपि वर्तमाना “ विंशत्या शतातद्वन्द्वे ” इति वचनादेकत्व एव
वर्तन्त इत्यत्रैकवचनान्ता एव भवितुमर्हन्ति कथं बहुवचनं ? सत्यं, एकशेषात् । अष्टा-

नामिति अथाऽष्टन्शब्दादामि परत्वात् “ वाष्टन० ” इत्याकारे नान्तत्वाभावात्कथं
नाम् भावोऽत आहाऽऽम् तद्भवनान्ताया अपीति ।

‘ त्रेस्त्रयः ’ । १ । ३ । ३४ ॥ आमः सम्बन्धिन इति, सम्बन्धस्योभयनिष्ठ-
त्वं आमः सम्बन्धिन इत्यपि युक्तं, आमः सम्बन्धित्वं च त्रैरर्थद्वारकं, यस्मादामः
5 सम्बन्धी त्रैरर्थस्ततः स आम इत्युच्यते, आम्सम्बन्धीति-कार्यकारणभावे षष्ठी ।
त्रिशब्दः कारणमाम् च कार्यं, यया त्रिशब्दबहुत्वे आम् ।

‘ एदोद्भ्यां ङसिङ्सो रः ’ । १ । ४ । ३५ ॥ सूत्रतकारस्वरूपग्रहणार्थः, तेन
लाक्षणिकयोरप्येदोतोः परिग्रहः । परमेरिति-“ आतो नेन्द्रवरुणस्य ” इति ज्ञापकात्पूर्व
पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं ततः सन्धिकार्यमतः परमैरिति प्राप्नोति ? नैवं, ‘ ज्ञापकज्ञापिता
10 विधयो ह्यनित्या ’ इति ।

‘ खितिखीतीय उर् ’ । १ । ४ । ३६ ॥ इति सायते दीयते स्म पुण्यैः
सातं सातिः सौत्रः, सुखे सातति वा मुख्य इति अत्र विचि कृते “ य्वोः प्वऽय्० ”
इति यस्य लुग्न, यतः “ स्वरस्य परे० ” इति णिलोपः स्थानी । न च “ नै सन्धि० ”
इत्यस्याऽवकाशः, ‘ नजा निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वात् ’, भवतु वाऽवकाशस्तदेदमुत्तरं “ य्वोः
15 प्वऽय्० ” इति सूत्रे लुग्न इति संज्ञा, संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यद्वा “ कौ ” इति सूत्र-
करणात् क्विब्वचोर्व्यञ्जनकार्यमनित्यं यतो प्रयोगिनामुपलक्षणः क्तिप् ।

‘ ऋतो डुर ’ । १ । ४ । ३७ ॥ ऋकारापदिष्टं लृकारस्याऽपि, तेन ऋफिडा-
दिलत्वे कुल्लृकारः यदाह उपाध्यायः-आप्लृ इत्येतस्मात् षष्ठ्यामाप्ल इत्येव भवति ।

‘ तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् ’ । १ । ४ । ३८ ॥
20 सूत्रत्वादनाम्स्वर इति न । सूत्र ऋकारोपादानाद्वा, कथमिति चेत् ? प्रशास्तृणामृः
प्रशास्तृस्तस्य । अतिकर्तारमिति-अत्र तत्पुरुषो न बहुव्रीहिः कचप्रसङ्गात्तेन च व्यव-
धानेन प्राप्त्यभावात्, नन्वत्र सूत्रे शौ निमित्ते किं न दर्शितम् । “ स्वरश्चलौ ” इति
न्यागमव्यवधानान्न प्राप्नोतीति चेन्न नागमः प्रकृतेरेवांश इति, सत्यं; अवयवेना-
ऽवयवस्य ऋल्लक्षणस्य व्यवधानं भवतीति न दर्शितम् ।

25 ‘ अङौ च ’ । १ । ४ । ३९ ॥ ङौ घुटि चेति-अत्र निमित्तात्परः श्रूयमाणश्च-

कारो निमित्तान्तरसव्यपेक्षः प्रत्यासत्तेरनन्तरसूत्रोपात्तमेव निमित्तमुपस्थापयति, कर्तृणि जले पितरि वारिणीत्यादावुभयोः सावकाशत्वेन ।

‘ मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनामन्त्र्ये ’ । १ । ४ । ४० ॥ ननु कथं मातृशब्दस्य पुत्रार्थे वृत्तिर्न ह्यसौ पुत्रार्थे वर्तमानः कचिद्दृष्ट इत्याह—सामर्थ्यादिति । अयमर्थः—केवलो न वर्तते बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनतयाऽर्थान्तरं प्रतिपादयत्येव, कचोऽपवाद इति, 5 अनन्तरानन्तरिभावे षष्ठीव्याख्येया, तेन कचा व्यवधानेन स्यात्, सम्भावित उत्कर्षो यस्याः सकाशात्, तत्पुत्र इति व्यपदेशः कथनं तस्य योग्यं, अरे गार्गीमातृकेति—अज्ञातपितृकत्वेनाऽनेकपितृकत्वेन च निन्दया मात्रा विगुणः पुत्रो निन्द्यत इति ।

‘ ह्रस्वस्य गुणः ’ । १ । ४ । ४१ ॥ अधिकृतस्य नाम्नो विशेषणाद्विशेषणेन च तदन्तविधिसम्भवादाह—ह्रस्वान्तस्येति श्रुतत्वादिति, श्रुतो ह्रस्वो ह्रस्वान्तत्वं त्वनु- 10 मितं, ‘ श्रुतानुमितयोश्च श्रौतो विधिर्वलीयान्’ इति न्यायः, ह्रस्वविधानेति—‘उभयोः स्थाने य’ इति न्यायेन यदा सिव्यपदेशस्तदा सिर्ह्रस्वश्चाऽस्ति, अतो विधानसामर्थ्यात्, यदा तु ह्रस्वव्यपदेशस्तदा सेरभावान्न भवति ।

‘ एदापः ’ । १ । ४ । ४२ ॥ आश्वाऽसावाप्चान्त्याकारप्रश्लेषात्, हे प्रिय- खद्वेत्यत्र “ गोश्चान्ते० ” इति ह्रस्वत्वे ‘ एकदेशविकृते’ इति न्यायात्प्राप्तोऽप्येका- 15 रादेशो न भवति ।

‘ नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः ’ । १ । ४ । ४३ ॥ शृं गृणाति शृङ्गुरुः ऋपिस्तस्याऽपत्यं शार्ङ्गरवी । हे अकेति—अक् कुटिलायां गतावित्यस्य “ निष्कतुरुक्० ” इत्यादिना निपातनात्कप्रत्यये । अततेः “ पुँतपित्त० ” इति ते निपातनादत्ता, अली भूषणादौ अस्य “ भिल्लच्छंभिल्ल० ” इत्यादिनिपातनाल्लेऽल्ला । हे हूहूः ?—जहातेः पृषो- 20 दरादित्वादूप्रत्यये द्विर्वचनादौ । हे वातप्रमीः ? नायऽमीकारान्तो नित्यदित् किन्तु पुल्लिङ्गोऽपि, हे सुभ्रिवति—“ केवयु० ” इति निपातनाद्भ्राम्यतेभ्रु । शोभनं भ्रु भ्रमणं यस्याः सुभ्रुशब्दाङ्गीरुष्वनेश्च जातित्वादूङ्, परस्य विकल्पेन दित्वात् हे सुभ्रूः, ! हे भीरो ! प्राप्तमित्यभिप्रायः ।

‘ अदेतःस्यमोर्लृक् ’ । १ । ४ । ४४ ॥ आमन्त्र्य इति वर्तते । तत्र च 25 स्यादेश एवाऽम्सम्भवतीत्याह—स्यादेशेति । हे कतरदिति—ननुअमृग्रहणस्याऽन्यदपि फलं कस्मान्न भवति, यथा कुम्भस्य समीपानि हे उपकुम्भमित्यत्र लुगर्थं ? नैवं, सिसाहचर्यादेकवचनादेशस्याऽमो ग्रहणं, न बहुवचनस्थानस्य ।

- ‘ दीर्घङ्याव्यञ्जनात्सेः ’ । १ । ४ । ४५ ॥ कुमारी ब्राह्मण इत्यत्र नैषां
 क्रिवादीनां ङीस्योर्व्यवधायकत्वे, स्थानित्वम् । यतः स्थान्याश्रये वृद्ध्यादिके कार्ये
 कर्तव्ये स्थानित्वं, न तु व्यवधायकत्वे, नहि व्यवधायकत्वं कार्यं नाम अपि तु वृद्ध्या-
 दीनि कार्याणीति; एवमच्योद्धमित्यादिषु सिचो लोपस्य ढत्वे कर्तव्ये न स्थानित्वम् ।
- 5 ‘ समानादमोतः ’ । १ । ४ । ४६ ॥ अचिनवमिति, न च वाच्यं परत्वान्नि-
 त्यवाच्च गुणेन भाव्यमिति, प्राप्तौ हि सत्यां हि परत्वं नित्यत्वं च चिन्त्यत इति ।
- ‘ दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषूः ’ । १ । ४ । ४७ ॥ आमादेश इति, स्याद्य-
 धिकारादामादेश गृह्यतेऽत इदमुक्तं अपू इति, ननु पकाररेफाभ्यां व्यवधानादेवं न
 भविष्यति दीर्घः, किं पूर्वर्जनेनेत्याह-नकारेणेति, अन्यव्यञ्जनेन तु असम्भव इति ।
- 10 ‘ शसोऽता सश्च नः पुंसि ’ । १ । ४ । ४९ ॥ समानस्येति, अत्र यद्यपि
 समानस्य शसोऽकारस्य च स्थानित्वं, तथापि ‘ प्रधानानुयायिनो व्यवहारा भवन्तीति’
 प्रधानस्थान्यासन्न एव दीर्घो भवति, प्रधानत्वं च षष्ठीति निर्दिष्टस्य समानस्येवेति
 ‘ प्रधानस्थान्यासन्न’ इति वचनात् मुनीनित्यादौ शसोऽकारस्याऽवर्णहविसर्गेत्यासन्नत्वे-
 ऽप्याकारो न भवति ।
- 15 ‘ संख्या सायवेरहस्याहन् ङौ वा ’ । १ । ४ । ५० ॥ अण्विषये इति,
 द्वयोरहोर्भवो दिगधिकमिति तद्वितविषये सेऽण्विषयेऽटि अह्नादेशः, शाकटा-
 यनस्तु “ वर्षाकालेभ्यः ” इकाण्विषयेऽट्प्रत्ययमिच्छति, स्वमते तु न, द्व्यह इत्यस्या-
 ऽकालवाचित्वात् । यावदहि इत्यादिषु दुसंज्ञकेषु दोरीयविषयेऽटि तत ईयस्तस्य
 च । “ द्विगोरनपत्ये० ” इति लुक्, द्व्यहे इति, “ द्विगोरहोऽट्० ” इत्यत्राहन्
 ग्रहणज्ञापकात् “ सैर्वांश० ” इति परमप्यटं बाधित्वा “ द्विगोरहोऽट्० ” इत्यट्
 20 ततोऽह्नाभावः ।
- ‘ निय आम् ’ । १ । ४ । ५१ ॥ अस्याम, “ आमो नाम्वा ” इति नामादेशो
 न भवति, तत्र नित्यस्त्रीदूतोऽधिकृतत्वात्, नन्वेकदेशविकृतेति क्लीवेऽपि प्राप्ति-
 रस्ति, न, निय ईनी इति, ईकारप्रश्लेषात्, निनिग्रामणिनि इत्येव भवति, भोजेन तु
 भूतपूर्वन्यायेन नपुंसके नियामित्युक्तम् ।
- 25 ‘ वाऽष्टन आः स्यादौ ’ । १ । ४ । ५२ ॥ पूर्वसूत्राद् डेरनुवृत्तिर्मा भूदिति
 स्यादिग्रहणं, अथ—

‘ अष्ट औ र्जश्शसौः ’ । १ । ४ । ५३ ॥ इत्यत्र अष्ट इति ज्ञापकात् ङेरनुवृत्तिर्न भविष्यतितर्हि मतान्तरसंग्रहार्थम् ।

‘ ङतिष्णः संख्याया लुप् ’ । १ । ४ । ५४ ॥ सन्निपातलक्षणत्वादिति, सन्निपतति कार्यमस्मिन् सन्निपातो निमित्तं शिलक्षणं स लक्षणं चिह्नं यस्य नस्य ।

‘ नपुंसकस्य शिः ’ । १ । ४ । ५५ ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ “स्त्रियाः पुंसो” 5 इति समासान्तः, न स्त्रीपुंसौ नखादित्वान्नत्रोऽदभावः, पृषोदरादित्वात्स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसक आदेशः ।

‘ औरीः ’ । १ । ४ । ५६ ॥ कार्यकार्यिणोरभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः, अन्यथा “पैष्ठ्याऽन्तस्य” इति न्यायाद्विश्लिष्टावर्णस्यौकारस्य स्यात्, यतो अ ओ इति प्रकृतौ “ऐदौत्सिन्ध्यक्षरैः” इत्यनेनौकारो निष्पादितः । 10

‘ अतः स्यमोऽम् ’ । १ । ४ । ५७ ॥ नन्वत्र अङ्ग्रहणं किमर्थं, न च वाच्यमङ्ग्रहणाभावे दधीत्यत्राऽप्यमादेशः स्याद्यतोऽनतो लुविति सूत्रं बाधकं विद्यते इति ? ननु अनत इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वा नञ् गृह्यत इति सन्देहः, न च वाच्यं पर्युदासाश्रयणे हि नामिनो लुविति सूत्रं कुर्यात् तस्मात्प्रसज्य एव, इदमपि न वाच्यं, कुतः काष्ठापरं प्रकर्षमध्यायक इत्यत्र क्रियाविशेषणत्वे आकारादप्यमो लुगृह्यते, 15 अतोऽनत इति कर्तव्यमेव, अतः सन्देहस्तदवस्थ एवाऽतोऽतो ग्रहणेन ज्ञाप्यते प्रसज्य एव गृह्यते, तथा च पय इत्यादौ लुप् सिद्धा न त्वमादेशः । अदिति नपुंसकस्य विशेषणमन्तस्तदन्तप्रतिपत्तिर्भवतीत्याह-अकारान्तस्येति, अमुग्रहणमुत्तरार्थं, तेनाऽन्यत्पश्येति ।

‘ पञ्चन्तोऽन्यादेरनेकतरस्यदः ’ । १ । ४ । ५८ ॥ पञ्चसंख्या परिमाणम- 20 स्य “पञ्चदशद्वर्गे वा” समासान्तः ।

‘ अनतो लुप् ’ । १ । ४ । ५९ ॥ नन्वनत इति किमर्थं, न च वाच्यं कुंडमित्यत्राऽपि स्यात्, “अतः स्यमोऽम्” इति बाधकात् ? अत्रोच्यते, अनत इत्यभावे “पञ्चतोऽन्यादे” रित्यतोऽन्यादेरित्यागच्छेत्, न च वाच्यमन्याद्यभीष्टौ ह्येकमेव योगं कुर्यात्, पूर्वमेकतरवर्जितस्याऽन्यादेर्ग्रहणमिति पृथग्योगस्य साफल्यत् । 25 हे कर्तु ! इत्यादौ निरवकाशत्वात्प्रथमं सिलोपे प्रत्ययलोपलक्षणन्यायेन ह्रस्वस्येति गुणः कस्मान्न भवतीत्याह-लुक्मकृत्वेति ।

‘ नामिनो लुग्व्वा ’ । १ । ४ । ६१ ॥ प्रियतिस्र कुलमिति, “ऋदुशनस्”
इत्यत्र घुटः सेर्ग्रहणादत्र क्लीबत्वेन घुट्त्वाभावे सेः स्थानित्वेऽपि न डाः ।

‘ वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे ’ । १ । ४ । ६२ ॥ पुंवद्वेति-परार्थे प्रयुज्य-
मानः शब्दौ वतिमन्तरेणाऽपि वत्यर्थं गमयति, अत्राऽपि परार्थो नपुंसकस्तत्र हि
5 प्रयुक्तः पुमानति । ग्रामण्या ग्रामणिनेति, ननु पूर्वं किंवृत्तेरित्यादिना यत्वं कस्मान्न
भवति ? सत्यं, इदुतोऽस्त्रेरित्यत्र स्त्रिवर्जनेन परमपीयुव् यत्वादि, इदुदाश्रितत्वेन
नाध्यते इति भणनात् । ‘ आदेशादागम ’ इति न्यायाद्यत्वं बाधित्वा नोऽन्तः । ग्राम-
ण्येति ग्रामणीशब्दस्याऽनेन पुंवत्त्वे ह्रस्वनागमाभावः । कर्तृणामिति द्वयोरपि “ ह्रस्वा-
पश्च ” इति नाम्, न तु पुंस्त्वपक्षेऽनाम्स्वर इत्यनेन नोऽन्तस्तत्राऽऽमो वर्जितत्वाद्भि-
10 तीयप्रयोगो रूपनिर्णयार्थो दर्शितः । न तु तस्य किञ्चिदत्र फलं कुमार्येति, अत्र
यद्यपि कुमारीशब्दः पुंवत्तथापि नित्यस्त्रीविषयत्वादीकारस्य “ स्त्रीदूतः ” इति दैः ।
कल्याण्यै इति शोणादित्वाद् डीः ।

‘ दध्यस्थिसकध्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ’ । १ । ४ । ६३ ॥ कच् न भवति,
“ दध्युरः सर्पि० ” इत्यनेन प्राप्तः, “ अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ” इत्यप्यनित्यत्वान्न, अतिद-
15 क्ष्या स्त्रियेति, यदाऽत्र “ इतोऽर्क्यथात् ” इत्यनेन डीस्तदा तद्व्यवधानादनेनाऽऽ-
देशाभावेऽतिदध्येत्येव भवति, यदा तु दध्यतिक्रान्तं ययेति बहुव्रीहिस्तदा “ दध्युरः-
सर्पि० ” इत्यनेन कचा भाव्यं, तस्मादध्यतिक्रान्तयेति तत्पुरुष एव न्याय्यः ।

‘ अनाम् स्वरे नोऽन्तः ’ । १ । ४ । ६४ ॥ अनाम् चाऽसौ स्वरश्च अथाम्बर्जात्स्वरे
लब्धे स्वरग्रहणं टादावित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं, अन्तग्रहणं विना नस्य प्रत्ययत्वं स्यात्तथा
20 च निमित्ताभावेति तिस्रादेशो निर्वर्तेत, तथा ‘ प्रत्ययाप्रत्यययोरिति ’ न्यायेनाऽस्य नका-
रस्य प्रत्ययस्याऽपि सम्भवे वनानीत्यादावेव दीर्घः स्यान्न तु राजानमित्यादौ । प्रिय-
तिस्रुण इति यदि पूर्वं नागमः स्यात्तदानीं किं विनश्येत्, यतः स्वाङ्गमव्यवधायकमिति
कृत्वा कृतेऽपि नागमे तिस्रादेशो भविष्यति, ‘ आगमा यद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ’
तत्कथं परत्वादित्युक्तं ? अत्रोच्यते, यस्माच्छब्दान्नागमः समानीतस्तस्य यदि किमपि
25 प्राप्नोति तदानीमयं न्याय उपतिष्ठते, अत्र तु प्रियत्रिन् इत्येतस्य न किमपि प्राप्नोति,
अपि तु त्रिअवयवस्य तिस्रादेशः, ततश्चाऽवयवस्याऽवयवेन व्यवधानं न तु अवयवे-
नाऽवयविनः, यथा देवदत्तस्य कमश्रु न दृष्टं हस्तेन व्यवहितत्वात्, नहि कोऽपीत्थं
वदति यदुत देवदत्तो न दृष्टो हस्तेन व्यवहितत्वात्, तौम्बुरवं चूर्णं तुम्बुरुणो विकारः

फलं “प्राण्यौषधि०” इत्यादिनाऽण् तस्य लुप्तस्य विकारो “विकारे” पुनरण्, तुम्बुरुणो वृक्षस्य विकारश्चूर्णमेकस्मिन्नाणि वा नामिन इत्येवेति, क्लीवे नाम्यन्तसत्के स्यादौ विज्ञानात् कुलयोरित्यत्रैत्वे कृते न नागमः । द्वयोरित्यत्राऽपि आदेशादागम इति नोऽन्तः प्राप्तो न परत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च वर्णेन येन “आद्रेर” इत्यत्वं, पश्चादेत्वे कृते सकृदिति न्यायः । “स्वराच्छौ” अत इत्येवेति । नन्विवर्णादेः “अनौमस्वरे नोऽन्तः” 5, इति शौ नागमः सिद्ध एव, आकारान्तस्य तु अन्त्यस्य नपुंसके ह्रस्वविधानात् स्थितिरेव नाऽस्तीति, अत इत्येव युज्यते किं स्वरग्रहणेन ? अत आह उत्तरार्थमिति ।

‘धुटां प्राक्’ । १ । ४ । ६६ ॥ प्रागित्यनेन सह सम्बन्धाभावात् धुटामित्यत्र “प्रभृत्यन्यार्थ०” इति न पञ्चमी । गोमन्ति, “ऋदुदित” इत्यनेन परत्वान्नोऽन्तेऽनेन नोऽन्तो न भवति ।

10

‘घुटि’ । १ । ४ । ६८ ॥ अधिकारोऽयमिति । नपुंसकस्य परतो नोऽन्तो न भवतीति विधिरेव कस्मान्न भवति ? उच्यते—नपुंसके शिमतरेणाऽन्यस्य घुट्त्वाभावात्तत्र स्वराच्छावित्यादिभिर्नागमस्य विहितत्वात् पारिशेष्यादधिकारोऽयमिति ।

‘ऋदुदितः’ । १ । ४ । ७० ॥ पृथग्योगो भ्वादिव्युदासार्थ इति अयमभिप्रायः । “उदितः स्वराच्चोऽन्तः” इत्यत्र धात्वधिकाराद् भ्वादेरुदित उदितः स्वरादित्यनेनैव सिद्धत्वादत्र “उदितः” पृथगारम्भादुदितोऽभ्वादेरेव, तत्साहचर्यादुदितोऽप्यभ्वादेरेवेति नियमात्, सम्राडित्यादौ न भवति ।

20

‘युज्रोऽसमासे’ । १ । ४ । ७१ ॥ असमासे इति—स्याद्याक्षिप्तस्य नाम्नो युज्र इति विशेषणात्तत्र च तदन्तविधेर्भावात्समासेऽपि प्राप्तिरिति असमासग्रहणं, इदमेव च ज्ञापयति अत्र प्रकरणे तदन्तविधिरस्तीति ।

‘अनडुहः सौ’ । १ । ४ । ७२ ॥ सत्यपि नामग्रहणे इति न्यायेऽनडुहीत्यादौ धुडन्तत्वाभावान्न भवतीति । ननु अनङ्गानित्यत्र “संसध्वंसकैस्स०” इति दकारः कथं न भवति ? सत्यम्, प्राप्नोति परं विधानसामर्थ्यान्न भवति ।

‘पुंसोः पुमन्स्’ । १ । ४ । ७३ ॥ पुंसो रुदित्वादिति । ननु “पांतेर्दुम्सुः” इत्युदनुबन्धः कृतोऽस्ति तेनाऽपि प्रियपुंसीतरा इत्यादि रूपत्रयं सेत्स्यति किमत्रोदनुबन्धेन ? उच्यते—यदाऽव्युत्पत्त्याश्रयणं तदाऽत्र सूत्रे कृतस्योकारस्य फलम्, व्युत्पत्तौ तु

25

फलमौणादिकस्य । यथा भवतुशब्दो “भातेर्भवतुः” इति व्युत्पादितोऽपि सर्वादौ ।
प्रियपुमानिति बहुत्वे वाक्यं, एकत्वे तु “पुमैर्नडुत्रौ०” इति कच् स्यात् । डीह्रस्वपुंव-
द्विकल्पेति डीः, ह्रस्वपुंवतोश्च विकल्पः ।

‘ओत औः’ । १ । ४ । ७४ ॥ चित्रगुरित्यत्र परत्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते
5 पश्चात् घुटि ओकाराभावादोत इति वचनादौकारो न भवति, वर्णविधित्वाच्च स्थानि-
वद्भावो नास्ति । अथ हे चित्रगो ! इत्यत्रौकारस्य विद्यमानत्वादुभयोः स्थानिनोः
स्थाने इति न्यायेन ओ व्यपदेशे सति प्राप्नोति कस्मान्न भवति ? उच्यते—यदौकार-
व्यपदेशस्तदा लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

‘आ अस् शसोऽता’ । १ । ४ । ७५ ॥ नन्वत्रास्तेति किमर्थं ? यत एतद्विनाऽपि
10 गा इत्यादि प्रयोगजातं “समानानामिति” दीर्घे सिध्यतीति ? उच्यते—अतेति पदं विना
पुंलिङ्गे “शसोऽता०” इति स्त्रीलिङ्गे “लुंगात्०” इति प्रवर्तयेतां, ततश्च गान् गः इत्या-
द्यनिष्टं स्यात्, स्थिते तु “शसोऽता०” इत्यनेनैव दीर्घस्य सन्निधोगेऽकारोऽभाणि ।

‘पथिन्मथिन्भुक्षः सौ’ । १ । ४ । ७६ ॥ अत्र घुटिति सम्बन्धात्सा-
विति श्लिष्टनिर्देशेन सुप्न गृह्यते । पन्था इत्यत्र सानुनासिकस्याऽप्यादेशो भवन्
15 “लिलौ” इत्यत्र द्विवचनेन ज्ञापितत्वान्निरनुनासिक एव भवति । पथीरिति, पन्था-
नमिच्छति क्यनि नलोपः स च “दीर्घश्चि०” इति परे कार्येऽसन्न भवति, यतो “रात्स”
इत्यतः प्रागेव यत्सूत्रं तदेवाऽसद्भवति, इदं तु “रात्स” इत्यतः परमिति नाऽसत्,
ततः पथीयतीति क्विपि अल्लोपे यलोपे चेदं रूपम् । नन्वनेनाऽऽत्वरूपे स्यादिविधौ
विधातव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वान्नाऽन्तत्वमिति । न च वाच्यं, अत इत्यल्लुक्ः स्वरस्य
20 परेऽनेन स्थानिवद्भावेन नान्तत्वानुपपत्तिरिति । यतः प्रत्यासत्तेर्यन्निमित्तो लुग्विधि-
रपि यदि तन्निमित्तो भवतीति व्याख्यानात् । अत्र त्वस्य लुक् क्विपि आत्वं तु सौ
प्रत्यये प्राप्नोतीति कृत्वाऽत्र नान्तत्वमस्त्येवेति प्राप्नोत्यात्वं, सत्यम्, नान्तेतिव्या-
वृत्तिबलादेव न भवति; अन्यथा यत्र कुत्राऽपि नलोपस्तत्र सर्वत्राऽप्यमीषां पठ्यादीनां
ध्वनीनामनेनाऽऽत्वलक्षणे स्यादिविधौ कर्तव्ये “णषमसत्परे०” इति न्यायेन
25 नलोपस्याऽसिद्धत्वेनान्तत्वसद्भावादात्वं भवेदेवेत्यत्र सूत्रे नान्तनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् ।
तस्माद्यत्र साक्षान्नान्तत्वममीषां भवति तत्रेदं प्रवर्ततेऽन्यत्र तु व्यावृत्तिरिति सर्वं समी-
चीनं, तर्हि “दीर्घङ्याव०” इति सूत्रेण सेर्लुक्स्मान्न भवति ? यतोऽयमपि स्यादि-
विधिः, स्यादिविधौ च नलोपोऽसद्भवतीति; सत्यम्, “दीर्घङ्यावि”त्यत्र सावधारणं

व्याख्येयं व्यञ्जनान्तादेव यदि सिर्भवतीति, विहितविशेषणाद्वा यत्र एभ्यः परः सिर्विहितो भवति तत्र लुग्भवति; अत्र त्वीकारान्ताद्विहितो न व्यञ्जनान्तादिति । तर्हि या सा इत्येवमादिषु सेर्लुग् न प्राप्नोति ? सत्यम्, यत्रैतेषां मध्यादेकस्मादपि विहितो भवति, कार्यान्तरेषु च कृतेषु पश्चादेतेषामेव मध्येऽन्यतमस्मात्परो भवति तत्राऽपि भवति; तेनाऽनयोः प्रयोगयोर्व्यञ्जनान्तात्परो विहितः कार्यान्तरेषु सत्सु 5 विद्यते आवन्तादिति सेर्लुग्भवत्येव । यः स इत्यनयोस्तु व्यञ्जनान्ताद्विहितोऽस्ति, परं “ आद्वेः ” इत्यादिकार्येषु कृतेषु सत्सु पश्चादमीषां मध्यादेकस्मादपि परो नाऽस्तीति न सेर्लुप् । बहुकभुक्षा इति “ ऋलति ह्रस्वो वा ” इति ह्रस्वः, स्त्रीत्वाभावादिनः कज् न भवति; हे सुपथिन् ! हे सुपथीति “ ऋीवे वा ” इत्यनेन वा नस्य लोपः ।

10

‘ एः ’ । १ । ४ । ७७ ॥ पध्यादीनामेकारस्याऽसम्भवात्, एरिति इकारत् षष्ठीत्याह ।

‘ थोन्थ् ’ । १ । ४ । ७८ ॥ अनेकवर्णत्वात् सर्वस्य प्राप्तौ थ इति स्थानिविशेषार्थमृभुक्षिन्निवृत्त्यर्थं च ।

‘ इन् डी स्वरे लृक् ’ । १ । ४ । ७९ ॥ अघुट्स्वरादाविति । डीसाहचर्यादघु- 15 टीति विशेषणं ज्ञेयं, तर्हि स्यादिमन्तरेणाऽपि प्राप्नोतीति न वाच्यं स्याद्यधिकाराश्रयणात् डीग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । सुपथी स्त्री कुले वेति व्युत्पत्तिपक्षे सुभ्रवादित्वात् उणादीनामव्युत्पन्नानि नामानीति पक्षाश्रयणादिनन्तत्वादिनः कज् न भवति, समासान्तविधिरनित्यत्वात् । “ ऋक् पूः० ” इत्यपि न, नान्तत्वात् “ ऋियां नृत० ” इति डी ।

‘ वोशनसो नश्चामन्थ्ये सौ ’ । १ । ४ । ८० ॥ यदा ‘सर्वविधिभ्यो लोप’ 20 इति न्याय आश्रीयते तदा सेः स्थानिवद्भावेन कार्यम् ।

‘ उत्तोऽनडुच्चतुरो वः ’ । १ । ४ । ८१ ॥ उत्तरत्र शेषग्रहणादामन्थ्यसिरे-वाऽनुवर्तते । पाश्चात्यसूत्रे साविति सामान्यभणनेऽपि सत्यपि नामग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-स्येति हे अनडुहीत्यत्र गौरादिनिपातनाद्वत्वाभावः, एवमुत्तरत्राऽपि । चतुःशब्दस्याऽर्थ-प्राधान्येनैकामन्त्रणासम्भवे समासे उपसर्जनीभूत एवोदाह्रियते ।

25

‘ वाः शेषे ’ । १ । ४ । ८२ ॥ अत्र सूत्रे शेषस्य घुट आघ्रातत्वादेतत्सूत्रमुक्तः प्राक्तनसूत्रविषय इति भावः ।

- ‘ सख्युरितोऽशावैत् ’ । १ । ४ । ८३ ॥ ननु प्रक्रियालाघवार्थं सख्युरितोऽशावायिति क्रियतां किमैत्करणेन ? न, अनेकवर्णेति सकलस्याऽपि स्यात् । न च निर्दिश्यमानानामिति इत एवाऽयिति वाच्यं, यतो विभक्तिसामान्येन सखिशब्दस्य विशेष्यत्वेनेकारस्य विशेषणत्वेन च निर्दिश्यमानत्वाभावात् । अशाविति—अथ शौ
- 5 सत्यादेशादागम इति न्यायादैत्वात् प्रथममेव नागमेन भाव्यं, ततस्तेन व्यवधानादैकारो न भविष्यति, न च द्वयोरप्यन्यत्र सावकाशत्वादैकारः स्यादिति वाच्यम् । कृतेऽप्यैकारे क्लीब इति ह्रस्वत्वे ततो नागमे दीर्घत्वे च न कश्चिदोपः, नैवम् ; ‘ असिद्धं बहिरङ्गमि’ति घुङ्निमित्तस्यैकारस्य बहिरङ्गत्वात् ह्रस्वत्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वात् । ननु
- 10 भविष्यतीति ? नैवम्, कृतेऽपि नागमे प्रकृतिभक्तत्वेनाऽव्यवधायकत्वादैकारोऽपि नित्य इति द्वयोर्नित्ययोः परत्वादैकार एव स्यादिति शिप्रतिषेधः । अतिसखीनिपूजितः सखा येषु कुलेषु सखिशब्दो नपुंसकोऽपि लक्ष्येषु दृश्यते ।

- ‘ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्चसेर्डाः ’ । १ । ४ । ८४ ॥ ऋकारान्तस्य “ अङ्गौ च ” इत्यरि, त्रयाणां तु “अभ्वादे”रिति दीर्घत्वे “ सोरु ” इति रुत्वे च, सखिशब्दस्य त्वैत्वे प्राप्ते आरम्भः । हे अनेह इत्यत्र न सन्धिरिति सन्धिनिषेधः ।
- 15

‘ नि दीर्घः ’ । १ । ४ । ८५ ॥ राजेति—स्यादिविधौ कर्तव्ये नलोपस्याऽसत्त्वात् प्रथमं लुगू न । स्तुमयतेः क्पि ने सुचो हन्ति “ अर्चिते टक् ” अधिकरणे तु “ स्थादिभ्यः कः ” “ गमैहन० ” इत्यलुगू, “ हनो ह्यो म ” दीर्घविधित्वात् णेः स्था-निबद्धावो न भवति ।

- ‘ न्स्महतोः ’ । १ । ४ । ८६ ॥ अत्रौणादिको “ हुँहिवृहि० ” इत्यनेन कृतप्रत्ययान्तो व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नो वा महच्छब्दो ग्राह्यः, यस्तु शत्रन्तस्तस्य महन्नित्येव नत्वनेन दीर्घः, ‘ लक्षणप्रतिपदोक्तयो’रिति न्यायात् । यतः शतृप्रत्ययान्तं महदिति रूपं लाक्षणिकं कृतप्रत्ययान्तं तु प्रतिपदोक्तम् । एतच्च वत्सक्रषभावूचतुः । सर्पीषीति—अत्र “ न्स्महतोः ” इत्यनेन दीर्घलक्षणे स्यादिविधौ विधातव्ये णषमसत्परे इत्यनेन
- 20 षत्वमसत् । महत्साहचर्यादिति—महदिति शुद्धो धातुः क्बन्तो न सम्भवति तत्साहचर्यादन्यस्याऽपि शुद्धधातोः क्बन्तस्य न भवति, नामधातुस्तु महदपि क्बन्तः सम्भवति; अतोऽन्यस्याऽपि नामधातोः क्बन्तस्य भवति । महच्छब्दस्तावन्नामत्वं न व्यभिचरति तत्सन्नियोगनिर्दिष्टस्य न्सन्तस्याऽपि नामत्वाव्यभिचारिण एव ग्रहणम् ।
- 25

महती कुले इति, श्रेयसः पश्य, श्रेयसी कुले इति तु न दृश्यते न्सन्तत्वाभावेन द्व्यङ्गविकलत्वात् ।

‘ इन्हनपूषार्यम्णः शिष्योः ’ । १ । ४ । ८७ ॥ भ्रूणहानीति-हन्तेः केवलस्य ‘क्विप्’ न दृश्यते इति तदन्तमुदाहरति-बहुपूषाणीति-पूषार्यम्णोः स्वप्रधानायां वृत्तौ शेरसम्भवात्तौ समास उपसर्जनभूताबुदाहरति । एषां शिष्योरेवेति-एषामेव 5 शिष्योरिति तु विपरीतनियमो भवति, “ वंश्यज्याय० ” इत्यत्र युवेति “ पराणिकान० ” इत्यत्र तु पराणीति निर्देशात् । वृत्रहणावितिसंज्ञायां, “ पूर्वपदस्था० ” इत्यनेन, असंज्ञायां तु “ कवर्गेकैस्वरवति ” इति णत्वम् । तदन्तविधिमिति-ननु “ अनिनस्मन्० ” इत्यत्राऽस्तोरनिर्देशादनर्थकेन तदन्तविधेरप्रयोगादर्थवद्ब्रह्मणन्यायात् कियानित्यत्रैव दीर्घः प्राप्नोति न गोमानित्यादौ ? सत्यम्, अतुरनर्थकोऽपि तदन्तविधिं प्रतिषेधयति 10 मत्वादीनामुकारानुबन्धकरणात्; अन्यथा तेषामपि शतवत् ऋकारमेवाऽनुबन्धं कुर्यात् ।

‘ अभ्वादेरत्वसः सौ ’ । १ । ४ । ९० ॥ भवानिति-नोऽन्ते सत्यपि “ आगमोऽनुपघातेन ” इति न्यायाद्भवत्येव दीर्घः ।

‘ कुशस्तुनस्तृच् पुंसि ’ । १ । ४ । ९१ ॥ पुंलिङ्गविषय इतिसमासेऽपि यदि पुंलिङ्गविषय एव । तेन प्रियः क्रोष्टा यस्या यस्य वा कुलस्याऽत्र न भवत्येव आदेशः । 15 अत एव व्यावृत्तिः क्लीबविषये दर्शिता । क्रोष्टोरिति-क्रोष्टोः क्रोष्टृ इति दृश्यम् ।

‘ टादौ स्वरे वा ’ । १ । ४ । ९२ ॥ नित्यत्वादितिकृताकृतप्रसङ्गिन्यायेनेति । मृगवाचीति-मृगशब्दस्याऽरण्यवाचित्वेऽपि शृगाल एवाऽर्थेऽत्र वृत्तिर्दृश्यते । तथापीतितुन्नन्तो मृगवाच्येव तृच्प्रत्ययान्तस्तु कस्मिन्विषये मृगवाचीति न ज्ञायते । तुनः स्थानप्रवृत्तेन तु वृजादेशेन ज्ञाप्यते यत्र घुटि टादौ स्वरादौ च तृच् तत्रैव मृगवाचित्वम्, 20 तेन मृगे वाच्ये क्रोष्टृभ्यामित्यादि न भवतीति नियमसिद्धिः ।

‘ स्त्रियाम् ’ । १ । ४ । ९३ ॥ स्त्रियां चेति भिन्नवाक्यतयैतत्फलं यत् स्त्रियामित्युत्तरसूत्रे याति, अन्यथा पुंस्त्रियोरित्येव कुर्यात् । निर्निमित्त एवेति-ननु निमित्तत्वाश्रयणे ऋकारान्तत्वाभावात् क्रोष्टृशब्दस्य कथं ङीः स्यात् ? न क्रोष्टृशब्दस्य गौरादौ पाठाद् ङीः स्यादेवेति ङीसिद्धिः ।

‘त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ’ । २ । १ । १ ॥ स्त्रियामित्यनुवर्तते । पूर्व-
 स्रत्रादिति शेषः । तच्च श्रुतत्वात्रिचतुर इत्येतस्यैव विशेषणम् । परत्वादिति-ननु कृताकृत-
 प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् “आदेशादागम” इति न्यायात् पूर्व नागम एव प्राप्नोति, नैवम् ;
 शब्दान्तरप्राप्त्या नागमोऽप्यनित्यः । यद्वा परत्वादिति कोऽर्थः ? प्रकृष्टवादित्यर्थः, प्रकृ-
 5 ष्टत्वं च “आगमात् सर्वादेश” इति न्यायात्, किञ्च “ऋतो रः स्वरेऽनि” इत्यत्राऽनीति
 वचनमनर्थकं स्यात् । स्वरादौ पूर्व नकारे तिस्राद्यादेशाभावात् रत्वप्रसङ्ग एव नाऽ-
 स्तीति अनीति वचनात्पूर्वं नागमादेस्तिस्राद्यादेश इति । प्रियतिसृ कुलमिति “नौमिनो
 लुग्व” इत्यत्र चतुःशब्दस्याऽपि लुग्विकल्पमिच्छन्त्येके, तन्मते प्रियचतसृ कुलं प्रिय-
 चतुर्वा कुलमिति । प्रियत्रीत्यादि-स्त्रीलिङ्गविवक्षायामपि समासात् ङीप्रत्यये प्रियञ्येव,
 10 “शेषाद्वा” इति कचि प्रियत्रिकैवाऽऽदेशो न भवति; प्रथमं ङीप्रत्यये पश्चाद्बहुव्रीहौ
 “ऋन्नित्यदितः” इति कचेव । यदा तु केवलाभिश्चब्दाद् ङीस्तदैकदेशविकृतत्वेनाऽऽदेशो
 भवति । कथं तिसृकानामेति ? त्रिशब्दात् संज्ञायां के आपि बहुवचनेन स्यादेव्यवधाना-
 त् कथं तिसृभाव इति प्रष्टुराशयः, समाधत्ते-स्त्रीलिङ्गो बहुवचनविषयः संज्ञाशब्दोऽय-
 मिति । तस्यन्ति परबलान्यासु “निष्कैतुरुष्क०” इति निपात्यते ।

15 ‘ऋतो रः स्वरेऽनि’ । २ । १ । २ ॥ अनीति नकारः प्रत्ययरूप आगमरूपो
 वा । समानदीर्घत्वेति-“शसोऽता०” इति, “अङीं च” इति, “ऋतो डुर” इति प्राप्तानाम् ।
 तदपवाद इति-व्यञ्जनादौ स्यादौ पूर्वयोगः सावकाशः स्वरादौ तु अयमेव स्यात् ।

‘जराया जरस् वा’ । २ । १ । ३ ॥ स्त्रियां त्विति-अतिजरयेत्यत्र ह्यति-
 जरशब्दात् प्रवृत्तेनाऽऽप्रत्ययेन जराशब्दो व्यवधीयते । जारः, जारेयः जराया अयं
 20 “तस्येदम्” इत्यण्, जराया अपत्यं “द्विस्वैरादनद्याः” एयण् ।

‘अपोद्धे’ । २ । १ । ४ ॥ स्वङ्ग्यां, शोभना अतिशयिता वा आपो ययोरिति
 विग्रहे “पूर्जास्वतेः प्राकृटात्” इति समासान्तप्रतिषेधे भ्यामि सत्यपि तदन्तग्रहणे “निर्दि-
 श्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती”त्यप एवाऽऽदेशः । अब्भक्ष इति “शीलिकामि०” इति णः ।

‘आ रायो व्यञ्जने’ । २ । १ । ५ ॥ आकारस्यैकवर्णत्वात् “षष्ठ्यान्तस्य”
 25 इति, रैशब्दस्यैव भवति । स्मीत्येव सिद्ध इति-आमि तु रायमतिक्रान्तानि यानि तेषां
 “ऋन्निवे” इत्यनेन ह्रस्वत्वे सति “सन्निपात लक्षण” न्यायादिकाररूपं ह्रस्वमाश्रित्य
 समुत्पन्नो नाम् तद्विधाताय नोत्सहते । तर्हि “दीर्घो नामि” इत्यपि न प्राप्नोति ?

सत्यम्, तदाऽनित्यत्वादस्य न्यायस्य भवत्येव दीर्घः, “न्याया हि स्थविर्यष्टिन्यायेन प्रवर्तन्ते” । उत्तरार्थमिति—यद्यैव तत्रैव क्रियतां किमत्राऽनेन सन्देहास्पदेन ? नैवम्, केचित् सन्निपातन्यायमनित्यमाश्रित्याऽतितराणामित्यत्राऽऽकारमपीच्छन्ति, तन्मतसंग्रहार्थं व्यञ्जनग्रहणमिहाऽर्थमपि तेन स्वमतेऽपि सम्मतम् ।

‘ युष्मदस्मदोः ’ । २ । १ । ६ ॥ अत्राऽविवक्षितार्थयोर्युष्मदस्मदोरेतावनु- 5
करणे इति त्यदादिकार्यमेकशेषः, “टाड्योसि०” इत्यनेन युष्मदस्मदादिकार्यं च
यत्वादि न प्रवर्तते । अतित्वामिति—नामाधिकारात्तदन्तप्रतिपत्तौ तदन्तमुदाहरति,
युष्मयतेरिति—युवां युष्मान्वेति विधेयं न तु त्वामिति, णिजि सति त्वमौ स्याताम् ।
अमौभ्यांस्विति—अयमर्थः—द्वयोरन्यत्र सावकाशत्वात् शब्दान्तरप्रवृत्त्या चाऽनित्यत्वा-
त्परत्वात् पूर्वं त्वमाद्यादेश इति । प्रथममात्वे तु सति मन्तत्वाभावाच्चमादयो न स्युः । 10
णिज्वाक्यावस्थायां यद्बहुवचनं तत्किञ्चिदौ गौणं बभूवेति त्वमौ भवतः ।
व्यञ्जन इत्येवेति—ननु व्यञ्जनग्रहणं विनाऽपि युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यादयः प्रयोगा
अनेनाऽऽत्वे कृते “लुगातोऽनापः” इत्याकारलोपे सिध्यन्ति, किं व्यञ्जनाधिकारेण ?
सत्यम्, सूत्रस्य व्यक्त्या प्रवर्तनादात्वे कृते लुगादिकं न प्रवर्तत इति व्यञ्जनग्रहणम् ।
तथा व्यञ्जनाभावे युष्माकं युपाकमित्यादौ अनेन सूत्रेणाऽऽकार एव स्यात्, न तु 15
“मोर्वा” इति मकारलोपः । युष्मभ्यमिति—ननु लुगस्येत्यलोपे मोर्वा कथं न ?
उच्यते—स्वरस्य स्थानित्वात् । तर्हि युष्मशब्दाद् भ्यसोऽभ्यमादेशे लुग् न प्राप्नोति ?
नैवम्, प्रत्यासत्त्या यस्मिन् प्रत्यये लुग्भवति, तस्मिन्नेव प्रत्यये पूर्वस्य यदि कार्यं
भवति तदा स्थानित्वमत्र तु प्रत्ययान्तरे लुग् अतः स्थानित्वाभावः । मोर्वेति सूत्र-
स्याऽनवकाशत्वाद्वा स्थानित्वाभावः । 20

‘ टाड्योसि यः ’ । २ । १ । ७ ॥ ओश्च ओश्च ओसौ “स्याद्वावसंख्येयः”
इत्येकशेषः, ततष्ठाश्च ङिश्च ओसौ चेति कार्यं, तेन षष्ठीसप्तम्योरपि ग्रहः, अन्यथा ङिना
साहचर्यात् सप्तम्या एव ओसौ ग्रहणं स्यात् । अत्र ओस्ग्रहणाभावेऽपि “शेषे लुग्”
इति दलोपे “एद्वहुर्मोसि” इत्यनेन एत्वे, “एदैतोऽयाय्” इत्ययादेशे चाऽति-
युवयोरित्यादि सिध्यति, सत्यम्; णिचि अन्त्यस्वरादिलोपे युवावादेशे “शेषे लुग्” 25
इत्यकारलोपेऽकारस्याऽभावात्, युवयोरित्यादौ यत्वं न सिध्यतीति ओस्ग्रहणम् ।

‘ शेषे लुक् ’ । २ । १ । ८ ॥ शेषग्रहणामावे टाड्योसीत्यधिकार आगच्छेत् ।
न च वाच्यं टाड्योसीत्यधिकारो यदाऽभिप्रेतः स्यात्तदा टाड्योसि यलुकावित्ये-

कमेव कुर्यात् । यतो लुगित्युत्तरार्थं पृथकरणं कर्तव्यमेव, अन्यथा टाड्योसि यलु-
कावित्यधिकारोऽग्रेतनेऽपि सूत्रे गच्छेत् इत्याशङ्कायां शेषग्रहणम् । स्त्रियामाप् न
भवतीति—केवलयोर्युष्मदस्मदोर्नन्ता संख्येति लक्षणेनाऽलिङ्गत्वभणनात् । अथ बहुव्रीहौ
तत्पुरुषे चाऽन्यपदार्थादिप्रधानत्वेन युष्मदन्तस्य स्त्रीत्वे आप् कथं न भवति ? उच्यते—
5 सन्निपातलक्षणन्यायादलोपोऽभ्यमः सन्निधानव्यवधाने न निमित्तम् । तर्हि युष्म-
भ्यमित्यादिषु केवलेष्वप्यत एव न्यायादाप् न भविष्यति । किं लिङ्गानुशासनेऽनयो-
र्वर्जनेन ? सत्यम्, “न्यायानां स्थविरयष्टिन्यायेन प्रवृत्ते” विश्वासः कर्तुमशक्यः ।

‘ ओर्वा ’ । २ । १ । ९ ॥ ननु युवामाचष्टे इति वाक्ये णिचि, क्पि स्यादौ
युवादेशः कथं न भवति ? सत्यम्, यदा युष्मदस्मदी द्वित्वे तदा स्यादिर्न, यदा तु
10 स्यादिस्तदा न द्वित्वे इति न युवादेशः । शब्दान्तरेति—प्राक् मकारस्य पश्चात् अकारस्य
यप्राप्तिः । अथवा पूर्वं युष्मिति प्रकृतेः पश्चाच्चेति प्रकृतेः । अत्राऽसर्वादित्वसम्बन्धित्वा-
दिति—युष्मदस्मदी त्वमहंवाचके सर्वादिगणमध्ये दृश्येते । अत्र तु त्वां मां वक्ति यस्त-
द्वाचके इति न सर्वादिनी । अथ किवर्थमिति—किञ्चन्तस्य युष्मच्छब्दस्य योऽर्थस्तदर्थं
क्पि सहिता युष्मदस्मद्रूपा प्रकृतिरेवाऽऽह—न हि प्रकृतिं विना किञ्भवति । स्मिन्नादेश
15 इति तेन त्वस्मिन् मस्मिन् सन्निपातन्यायस्याऽनित्यत्वे त्वास्मिन् मास्मिन्नित्यपि ।
सिजसिति—एतेन प्रक्रियागौरवं निरस्तं भवति, अन्यथाऽनेन मकारलोपेऽपि सिप्रत्य
यादिना सह त्वमहमाद्यादेशे सर्वेऽपि प्रयोगाः सिध्यन्ति ।

‘ मन्तस्य युवावौ द्वयोः ’ । २ । १ । १० ॥ द्वित्व इति द्वयोरिति, द्वय-
प्रधानत्वात् सामान्यवाचिनाऽपि युष्मदस्मदर्थ एव द्वित्वविशिष्टो निर्दिश्यते, अर्थान्तरे
20 तयोर्वृत्त्यभावात्तयोरेव विशेषणम् । स्यादिविशेषणत्वे तु गुणाभिधायित्वात् स्यादेर्गुण-
प्रधानतया द्वित्वे इति भावप्रत्ययान्तेन निर्दिश्येत । यथा “ द्वित्वे वान्नौ ” इति
युवावादेशयोः सस्वरत्वे णिगि क्पि तल्लोपे च युव्योराव्योरित्यादिषु फलं दृश्यम् ।
एवमुत्तरसूत्रे त्व्य म्यि, परत्वाच्चमहमादय इति । यदि परत्वेन त्वमहमादयः करि-
ष्यन्ते, तर्हि “परादन्तरङ्गं वलीय” इति न्यायाद् युवावादय एवाऽऽदेशाः प्राप्स्यन्ति,
25 न त्वमहमादयः, सत्यम् ; परत्वाद्विशेषविहितत्वेन प्रकृष्टत्वादित्यर्थः ।

‘ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ’ । २ । १ । ११ ॥ त्वदयतीति, अत्र
नित्यत्वादन्त्यस्वरादिलोपात् प्रागेव त्वमादेशौ पश्चादपि अन्त्यस्वरादिलोपो न लोपा-
त् स्वरादेश इति न्यायात्, लुगस्येत्येव प्रवर्तते । तस्मिन्नपि कृते न, “ नैकस्वरस्य ”

इति निषेधात्, “ ङिर्णिति ” इत्यनेन वृद्धिरपि न अधातुत्वात् । कश्चिन्विति-शब्दान्तरप्रवृत्त्या द्वयोरनित्यत्वादन्यत्र सावकाशत्वात् परत्वादन्त्यस्वरादिलोप इत्यर्थः । अकारस्य वृद्धाविति-अतो “ ङिर्णिति ” इत्यनेन सूत्रेण । ननु प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं किमर्थं स्यादावित्येव सिद्धत्वात् । न च परत्वाद् “ ऐकार्थ्ये ” इति स्यादेर्लुपि प्रत्ययलोप इति न्यायस्य प्रतिषेधात् स्यादेरभाव इति वाच्यम्, यत ऐकार्थ्ये लुब् उच्यते- 5
ऐकार्थ्यं च प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्वोत्तरपदे चाऽऽश्रित्य भवतीति तस्य बहिरङ्गत्वात्तदाश्रया लुबपि बहिरङ्गा । विभक्तिमात्रमाश्रित्य विधानात् त्वमादेशयोरन्तरङ्गत्वं, ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न्यायान्नित्यादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् त्वमादेशयोः कर्तव्ययोर्लुपोऽसिद्धत्वात्ताभ्यामेव पूर्वं प्रवर्तितव्यं ततो लुविति न किञ्चिदनिष्टमित्याह-अन्तरङ्गत्वादिति । ननु यदा स्यादिग्रहणमेव क्रियते न प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं तदा त्वदीयो 10
मदीयस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादौ प्रागेव परत्वाद् ङसा सह तव ममादेशौ प्राप्नुतस्तत्कथमन्तरङ्गत्वात्स्यादिद्वारेणैव सिध्यतीति, सत्यम् ; यौ त्वमौ भवतस्तावल्पाश्रितौ यतः प्रकृतिमेवाऽऽश्रयतः यौ तु तवममौ तौ प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्थाने भवत इति बह्वाश्रितावित्यन्तरङ्गत्वाच्चमौ प्रत्यये प्राप्नुत इति स्यादिद्वारेणैव सिध्यतीति । तव ममादेशे तु कर्तव्ये एकस्थानित्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्च ङसो लुवेवेति । 15

‘ त्वमहं सिना प्राक् चाकः ’ । २ । १ । १२ ॥ सिनेति किमिति-ननु साविति कृते “ दीर्घद्वयाब्० ” इति सेर्लुकि च सर्वे प्रयोगा निष्पद्यन्ते इति, न युष्मदस्मदोरित्यात्वं स्यात् । आदेशविधानसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? सत्यम्, तदाऽऽत्वाभावेऽस्याऽपि सेः शेषत्वं स्यात् ; तथा च-“ मोर्वा ” इति वा लोपः स्यात् पक्षे च चरितार्थता सूत्रस्य स्यादिति । त्वकम् अहकमिति “ युष्मदस्मदोऽसोभादि० ” इति अक्, 20
पूर्वमकीति निरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् । त्वामादेशे वृद्धाविति-त्वादयतीति वाक्ये कृते क्पिप्, त्वाहादेशविधानादिति त्वाहादेशौ न भवत इति शेषः । धातोरेव वृद्धिरिति मते तु त्वदयतीति वाक्यं, ननु तन्मते-त्वं, अहं, यूयं, वयमित्यादयः कथं सिध्यन्तीत्याह-ते हीति । प्रकृतिमात्रस्येति-विभक्तिरहितस्येत्यर्थः । आदेशानिति-तुभ्यमहौ ङयि, यूयन्नयौ जसि, त्वाहौ साविति तुभ्यादीनादेशान् ङेजस्सीनां ङे प्रथम- 25
योरमित्यमादेशं, ङसस्तु युष्मदस्मद्भ्यां ङसोसित्यकारं चेच्छन्तीत्यर्थः । स्वमते तु त्वमहमित्येव भवति ।

‘ यूयं वयं जसा ’ । २ । १ । १३ ॥ प्रियस्त्वं प्रियौ युवामिति वाक्यम् । एकत्वद्वित्वयोर्युष्मदस्मदोर्वर्तमानत्वात् । “ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे च० ” इति “ मन्तस्य

युवावौ० ” इति च त्वमाद्यादेशानन्यत्र सावकाशान् बाधित्वा यूयं वयमित्यत्र साव-
काशौ यूयं वयमादेशौ परत्वादुभयप्राप्तौ सत्यां तावेव भवतः । यूयकमित्यादौ कुत्सि-
ताद्यर्थे “ युष्मदस्मदोऽसोभादि० ” इत्यक, एवमुत्तरत्राऽपि ।

‘ तव मम ङसा ’ । २ । १ । १५ ॥ कथं तवता ममता ? सत्यम्, स्याद्यन्त-
5 प्रतिरूपकाण्यवययान्येतानीति शब्दान्तरत्वात् सिद्धम् ।

‘ अमौ म ’ । २ । १ । १६ ॥ औश्च औश्च आवौ “ स्योदावसंख्येयः ”
इत्येकशेषः, ततोऽम् च आवौ च अमौ तस्य अमौ; लुप्तपष्ठ्येकवचनान्तं पदम् ।
एकशेषाभावे तु अमा साहचर्याद्वितीयासत्कस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु अम् ग्रहणं
किमर्थं यावता त्वामिति निष्पाद्यम् । तच्च युष्मदोऽमि निमित्ते त्वादेशे “^३शेषे
10 लुग्” इति दस्य लुकि “समानादमोऽतः” इत्यमोऽस्य लुकि “युष्मदस्मदोः” इत्य-
न्तस्याऽऽत्वे च सिद्धं ? नैवम्, अन्तरङ्गेऽन्तस्याऽऽत्वे कार्ये बहिरङ्गोऽमोऽकारस्य
लुगसिद्ध इति ।

‘ शसो नः ’ । २ । १ । १७ ॥ ननु युष्मानित्यादौ द्वयं प्राप्नोति । “^३शेषे० ”
इत्यन्तलोपोऽनेन नकारश्च तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नकारस्य नित्यत्वाल्लोपस्य च
15 कृते नकारे शेषत्वाभावादप्रसङ्गित्वेनाऽनित्यत्वात् पूर्वं नकार एव भवतीति । यद्येवं
किमनेन “शसोऽता०” इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, नैवम्; अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति पुंस्त्वा-
भावान्नकारो न सिध्यतीति वचनम् । बहुव्रीह्यादावभ्युपगमे वा लिङ्गस्य स्त्रीनपुंसकार्थं
प्रिययुष्मान् ब्राह्मणीः, प्रिययुष्मान् कुलानीत्यादि ।

‘ अभ्यस् भ्यसः ’ । २ । १ । १८ ॥ कार्यिणः प्रथमं निर्देशे प्राप्ते कार्यस्य
20 प्रथममुपादानं प्रत्यासत्तिवचनार्थम् । पाठापेक्षया चतुर्थ्येव प्रत्यासन्नेति तस्या एवा-
ऽऽदेशः । यद्वा “ङसेश्चाद्” इत्यत्र चकारो भ्यसोऽनुकर्षणार्थः । स च पञ्चमी-
साहचर्यात् पञ्चमीसम्बन्धेव गृह्यत इति पारिशेष्यादिह चतुर्थीभ्यसो ग्रहणमित्याह-
चतुर्थीबहुवचनस्येति ।

‘ ङसेश्चाद् ’ । २ । १ । १९ ॥ चकारेण भ्यसोऽनुकर्षणेऽपि भ्यसो ङसेश्चैकवचना-
25 न्तनिर्देशेन द्विवचनान्तनिर्दिष्टाभ्यां युष्मदस्मदभ्यां सह वैषम्याद्यथासंख्याभाव इति ।

‘ आस् आकम् ’ । २ । १ । २० ॥ आमः कमिति कृते “युष्मदस्मदोः”
इत्यात्वे कृते युष्माकमित्यादि सिध्यति किमाकारकरणेनेत्याह-आकमित्यादि ।

‘ पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे ’ । २ । १ । २१ ॥ पद्यते-
 गम्यते कर्तृकर्मविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति पदम्, विभक्त्या सह सामानाधिकरण्यार्थम् । युन-
 क्तीति युङ् इति, कर्तरि क्प्, यद्वा योजनं युङ् सममविषमं संख्यास्थानम्;
 युग्ममिति यत् संख्यायते तेन परिच्छिन्नं वस्त्वपि युगित्युच्यते । ततः समसंख्या
 द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीरूपा विभक्तयो युगशब्देनोच्यन्त इति । धर्मो वो रक्षत्विति-अत्र 5
 पदादेशः पदवदिति वस् इत्यस्य पदत्वे “ सोः ” रुत्वं बभूव । तथा “ शंसो नः ”
 “ शेषे लुङ् ” इत्यादीनि बाधित्वा नित्यत्वान्निरवकाशत्वाच्च वस्नसावेव भवत इति ।
 एकवाक्य इति-एकं च तद्वाक्यं चेति “ पूर्वकालैः ” इत्यनेन समासे एकस्य
 पूर्वनिपातः ततो विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वात् ‘ सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति ’
 न्यायाच्च एकस्मिन् वाक्य एव भवति, न तु पदे इति । अतियुष्मान् 10
 पश्यतीत्यादौ तु यथैकस्मिन् वाक्ये तथा वाक्यविभक्त्यपेक्षया एकस्मिन् पदेऽपि
 युष्मदस्मदी स्त इति । तथैकस्मिन्नेव वाक्य इत्यवधारणाद्यदि पदं युष्मद-
 स्मदी चैकस्मिन्नेव वाक्ये भवतो, न तु वाक्यान्तरे; तदा सामर्थ्याभावादेवेति-
 परस्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धाभावादेवेत्यर्थः । किमेकवाक्यग्रहणेनेति-किं सवि-
 शेषणेन वाक्यग्रहणेन वाक्यग्रहणमेव पदव्यवच्छेदाय कर्तुं युक्तं किमेकग्रहणेने- 15
 त्यर्थः । युक्तयुक्तादिति-युक्तेन युष्मदस्मत्सम्बन्धेन पित्रादिना यद्युक्तमिति
 स्मेत्यादि तस्मादित्यर्थः । इति स्मेत्यादि-अत्रेतिस्मेत्यादिपदं साक्षाद्युष्मदादिकं
 नाऽपेक्षते, किं तर्हि पित्रादिकमिति ? एकवाक्यग्रहणात् सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्ये
 पदात् परस्य युष्मदादेरादेशः सिद्धः । तथा युगबहुत्वे इति, अप्युक्ते द्वितीयाचतुर्थी-
 षष्ठीबहुवचनानि लब्धानि । विभक्तिग्रहणं तूत्तरार्थं इह च क्लिष्टतापरिहारार्थमिति । 20

‘ द्वित्वे वाम्नौ ’ २ । १ । २२ ॥ द्वित्व इति भावप्रत्ययान्तेन संख्या
 निर्दिश्यते । संख्यायां च विभक्तिर्वर्तते न युष्मदस्मदी द्रव्यवृत्तित्वात् तयोरिति,
 द्वित्व इति विभक्तेरेव विशेषणमित्याह-द्वित्वविषयेति ।

‘ डेङसा तेमे ’ २ । १ । २३ ॥ दृष्टपूर्वेति-पूर्वं दृष्टः “ नौमनाम्ना० ” इति
 सः स्त्री चेत् ।

25

‘ असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् ’ २ । १ । २५ ॥ योऽर्थः स्वेन धर्मेण प्रसिद्धो
 धर्मान्तरसम्बन्धं प्रत्यभिमुखीक्रियते स आमन्त्र्यः । यथा देवदत्तो देवदत्तत्वेन
 प्रसिद्धो धर्मान्तरेऽभिमुखीक्रियते यथा पच पठेत्यादि, तत्राऽर्थे कार्यासम्भवादुपचा-

- रादासंन्याभिधायि पदसामन्वयं विज्ञायत इति । तथोत्तरत्र नित्यग्रहणादस्मिन् सूत्रे कथं विकल्पो न लभ्यत इति ? उच्यते-नित्यं विधास्यमानत्वादिति भणनात्, यत्रैव वस्त्रसादयो विधीयन्ते तत्रैव विकल्प उपतिष्ठते न वस्त्रसादीनां निषेधे इति । अथवा यद्यत्राऽपि सूत्रे विकल्पः स्यात्तदा किमेतत्सूत्रकरणेन ? यतोऽसदिवाऽऽमन्वयं
- 5 पूर्वमिति कृतेऽपि वस्त्रसादयो विकल्प्यन्ते ते च “ पदाद्युग्विभक्त्यै० ” इत्यनेनैव विकल्पेन भविष्यन्ति । श्रवणं यथा स्यादिति-अन्यथा लोपः स्यात्, “ ते लुक्वा ” इत्यनेनैव । पादादिलक्षण इति-मुनिपुङ्गवा इत्यस्य पदस्याऽसत्त्वे पादस्याऽभावादित्यर्थः । मुनिषु पुङ्गवा इति सिंहादित्वात् समासः कर्मधारयो वा, व्यवहितेऽपीति-यथा मथुरायाः पूर्वं पाटलीपुत्रमिति । पूर्वशब्दो वर्तत इति-अयमर्थो यद्यव्यवहित-
- 10 स्यैव पूर्वस्याऽनेनाऽसद्वद्भावो विधीयेत न व्यवहितस्य तदा पूर्वग्रहणमपनीय असदिवाऽऽमन्वयादित्येव क्रियेत यतः पूर्वस्याऽविद्यमानवद्भावे वस्त्रसाद्यभावः प्रयोजने, तच्चैतन्मपि कृते सिध्यति । तथोत्तरसूत्रेऽप्येतदानुगुण्येन जस्विशेष्यादित्येवं विधीयेतेति ।

- ‘ जस्विशेष्यं वाऽऽमन्वये ’ । २ । १ । २६ ॥ तदतद्विषयमिति-शब्दप्रधानत्वात् स्याद्वादाश्रयणेन शब्दार्थयोरैक्याद्वाऽर्थाभावे त्यदादित्वाभावात् तच्छब्दा-
- 15 वयवयोगात् समुदायोऽपि तद् इत्यादि कृत्वा कर्मधारयकरणात् बाहुलकाद्वा नैकशेषः । तच्च अतच्च तदतदी इति द्वन्द्वे “ औद्वेर ” इति न, “ नै सर्वादिः ” इति निषेधात् । सामर्थ्यात्तद्विशेषणभूत इति-विशेष्यस्य विशेषणाकाङ्क्षिण एकवाक्योपात्तत्वेन सामर्थ्यात् सन्निहितत्वाद्विशेष्यत्वनिमित्तमामन्वय इत्येतदेव विशेषणं विज्ञायत इति । जिनाः शरण्या-इत्यत्र शरणमिति सामान्यकर्म युष्मानिति विशेषकर्म । सिद्धाः शरण्या
- 20 युष्मानथो शरणं प्रपद्ये इत्यादौ “ नित्यमन्वादेशे ” इति वस्त्रसौ प्राप्तावनेन निषिध्यते, जसिति किं साधो ! सुविहितेति-अत्र द्वयोरपि पदयोः “ असदिवा० ” इत्यसत्त्वे प्राप्ते “ नाऽन्यत् ” इत्यनेन साधो ! इत्यस्याऽसत्त्वाभावः । “ नित्यमन्वादेशे ” इत्यनेन च वस्त्रसौ । शरण्याः साधवो युष्मानिति-अत्र द्वयोरपि “ असदिवा० ” इत्यसद्वद्भावः । आचार्या युष्मान् शरण्या इति-अत्राऽऽमन्वयस्य विशेष्यस्य व्यवहितत्वेन
- 25 परत्रोपश्लेषाभावान्न भवति । आचार्या उपाध्याया इति-अत्र भिन्नाधिकरणयोर्न पूर्वं विशेष्यं न परं विशेषणमिति सामर्थ्यात्तद्विशेषणभूत इति भणनान्न भवति ।

‘ नाऽन्यत् ’ । २ । १ । २७ ॥ जस्विशेष्यमित्यस्य प्रधानतयाऽन्यदिति सम्बन्धेनेत्याह-जसिति ।

‘ पादाद्योः ’ । २ । १ । २८ ॥ मात्रांश्च अक्षराणि च मात्राक्षराणि, नियत-
परिमाणानि च तानि मात्राक्षराणि च तेषां पिण्डः यद्वा मात्राक्षराणां पिण्डः, नियत-
परिमाणश्चाऽसौ मात्राक्षरपिण्डश्चेति । देशनाकाल इति-देशनं देशस्तं करोति
“ णिञ्बहुलं ना० ” दृश्यत इति “ णिं वेत्त्यास० ” इत्यनः ।

‘ चाऽहहवैवयोगे ’ । २ । १ । २९ ॥ योग इति-चादिद्योत्यसमुच्चयाद्यर्थस्य 5
साक्षाद्युष्मदस्मदर्थसम्बन्धे इत्यर्थः । ज्ञानं च शीलं चेत्यत्र चशब्देन ज्ञानशीलयोः
सद्वितीयता द्योत्यते, न तु युष्मदस्मदर्थयोरिति योगग्रहणमिति । अयमर्थः-योगग्रहणं
विनीतं अर्थात् प्रकरणाद्वा चादिषु गम्यमानेष्वपि स्यादिति ।

‘ दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ’ । २ । १ । ३० ॥ अत्राऽर्थे स्वरूपे वा किः । तत्र
यदाऽर्थे तदा दृशिरर्थो येषाम्, स्वरूपे तु दृशेरर्थो दर्शनमालोचनं येषां धातूनाम् । 10
जनो वो मन्यत इति नाऽयं दृश्यो, दृश्यर्थो नाम सः यद्यक्षिसाधने विज्ञाने वर्ततेऽतो
न निषेध इति ।

‘ नित्यमन्वादेशे ’ । २ । १ । ३१ ॥ नन्वत्र निषेधाधिकारे कथमिदं विधाय-
कमभूत् ? सत्यम्, नित्यं निषेधाधिकारे यन्नित्यग्रहणं तदेवं बोधयति विधानसूत्रमि-
दमिति । न चेदं वाच्यमत्र नित्यग्रहणाभावे “ पैदात्० ” इति सूत्रे कथं विकल्प इति । 15
तदा हि तत्रैव नवेति कुर्यादिति । कस्यचिद्द्रव्यस्य काश्चित्क्रियां जातिं गुणं द्रव्यं वा
प्रतिपादयितुं कथितस्य तेन तदितरेण वा शब्देन पौनरुक्त्यं मा भूदिति विशेषान्तरं
प्रतिपादयितुं पुनः कथनमन्वादेश इति यावत्, तेनाऽन्येन वेति-युष्मदस्मच्छब्दा-
भ्यां कृत्वा विनीतत्वादिकं विधाय पुनर्युष्मदस्मद्भ्यां गुरुमाननादिकं विधीयते । अत्र
सूत्रे तेनैव शब्देन कथनमस्ति, अन्येन तु कथनमुत्तरत्रैव ज्ञेयम् । पुनरन्यद्विधातुमिति- 20
पुनः शब्दोपादानात्तस्यैव कथनं यदि भवति तदैवाऽन्वादेशः । नह्यन्यस्य कथने
पुनः शब्दार्थो घटते, तेन यत्राऽन्यस्य कथनं तत्र नाऽन्वादेशः । ततश्च जिनदत्त-
मध्यापय एतं च गुरुदत्तमित्यत्र तस्यैव जिनदत्तस्य पुनः कथनाभावादन्यादेशाभावे
“ ल्यदामेन० ” इत्यनेनैव नान्वादेशो न भवति । यूयं विनीता इति-अन्वादेशदर्शनार्थं वाक्या-
न्तरमिदमुपदर्शितम्, न तूत्तरपदसम्बन्धं बोद्धव्यम्, तेन तदित्यस्य पदस्य सपूर्वत्वा- 25
भावादुत्तरेण न विकल्पः । तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थे । विनीततामात्रमत्राऽनूद्यते
नाऽपूर्वं किञ्चिद्विधीयते । यूयं विनीता इति प्रथमादेशः, उत्तरस्याऽन्वादेशरूपापनार्थम् ।
विनीता इति विनीतत्वं प्रदिपादयितुं यूयमित्युक्तम् । तद्वो गुरवो मानयन्ति इति-

अन्वादेशः । यूयमिति यत्प्रथममुक्तं तस्यैव च गुरवो मानयन्तीति प्रतिपादयितुं द्वितीयं कथनं तत्र वसादेशः । एवं सर्वत्र ।

- ‘ सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा ’ । २ । १ । ३२ ॥ सहशब्दो विद्यमानवचनः । पूर्वशब्दो व्यवस्थार्थः । सह विद्यमानं पूर्वपदं यस्माद् “ एकार्थं चा० ” इति समासः ।
- 5 प्रथमान्ताद्वेति—प्रथमायाः प्रत्ययत्वात् प्रत्ययः प्रकृत्यादेरित्यादिनाऽन्तस्य लब्धत्वा-
दन्तग्रहणं न्यायानुवादार्थमिति । धनवानसीत्यादि—अत्राऽन्येन कथनमन्वादेशः ।
यतो धनवानसीत्यस्मिन्नन्वादेशदर्शके वाक्यान्तरे प्रथममसीत्युक्तम् । अथो ग्रामे
कम्बलस्ते स्वमित्यत्र तु ते इत्युक्तम् । गम्येऽप्यन्वादेशो भवतीति—यूयं धनवन्त इत्या-
दिपदोपादाने हि साक्षादन्वादेशो भवति । अथो इत्यादेस्तु द्योतकमात्रस्योपादाने
- 10 गम्य एव । माणवक ! जटिलक ! ते स्वमथो इत्यादौ तु विशेषणपदस्य जटिलक
इत्यस्य “ असदिवा० ” इत्यसत्त्वं, माणवक इत्यस्य तु विशेष्यपदस्य “ असदिवाऽऽ-
मन्त्र्यं० ” इति नाऽसद्वत्त्वं “ नाऽन्यत् ” इति निषेधात् ।

- ‘ त्यदामेनदेतदो द्वितीयादौस्यवृत्त्यन्ते ’ । २ । १ । ३३ ॥ त्यच्च त्यदश्च
त्यदः । “ त्यदादिः ” इत्येकशेषः । “ औद्वेः ” इति तु न भवति, सूत्रत्वात् । शब्दार्थयोर्भेद-
- 15 विवक्षायां निरर्थकत्वेन त्यदादित्वाभावाद्वा । एताभ्यां रात्रिरधीतेति—अत्राऽविवक्षित-
कर्मण इङ्धातोर्योगे रात्रिलक्षणस्याऽऽधारस्य “ कालाध्वभावदेशं० ” इति कालस्य
कर्मत्वे ततश्चाऽधीतेत्यत्र कर्मणि क्ते सति कर्मण उक्तत्वात् रात्रिशब्दात्प्रथमा । यदि
वा रात्रिसहचरितमध्ययनमपि उपचारात् रात्रिशब्देनोच्यते । ततः साऽधीतेति ।
अर्थात्प्रकरणाद्वेति—प्रथमादेशसापेक्षत्वादन्वादेशस्य । तत्राऽसामर्थ्यात् ऋद्धस्य राज्ञः
- 20 पुरुष इत्यादिवत्समासाभावः । सामर्थ्यात् समासश्चेत्पूर्वकथनसापेक्षस्याऽन्वादेश-
स्याऽभाव इति परस्परविरोधादुभयाभावादन्वादेशाभाव इत्याह—अर्थादित्यादि । अर्थो
वा तादृशो भवति प्रकरणं वा येन ताभ्यामेवाऽपेक्ष्यस्य प्रथमादेशस्य निश्चितत्वा-
द्भूतावेवाऽन्तर्भावान्निरपेक्षत्वात्समासो भवति । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम्, वस्तु-
मात्रनिर्देशं कृत्वेति—अनुवादमात्रं कृत्वेत्यर्थः । तत्राऽपि न भवति—यथा एतमात्रं
- 25 छितमित्यत्र ।

‘ इदमः ’ २ । १ । ३४ ॥ “ दौस्यनः ” इति, “ दोर्मः० ” इति च प्राप्तेऽयम-
पवादः । मत्पुत्रकाविति—कृत्रिमौ मत्पुत्रौ न तु पुत्राविति कः । अनुकम्प्यौ वा

मत्पुत्रौ “ अनुकम्पा० ” इतिकः(कप्), शीलवन्ताविमकौ तिष्ठत इति । अत्राऽपि पूर्ववद्ग-
म्यमानोऽन्वादेशः । अथो इत्यादि तु द्योतकत्वात् क्काऽपि प्रयुज्यते क्काऽपि न । अयं
दण्डो हराऽनेनेति-अत्र ह्यनुवादमात्रमेव न तु निभाल्यतामित्यादि विधीयते । अथो
एनं परिवर्तयेत्येव भवतीति-न तु कुण्डशब्दस्य नपुंसकस्य विशेषणत्वे एनदिति ।

‘ अद्वयञ्जने ’ । २ । १ । ३५ ॥ तकार उच्चारणार्थः, अन्यथा सौ “ सौरुः ” 5
इत्यादिकृते ओ इत्यनिष्टं स्यात् । प्रथमान्ततयेह विपरिणम्यत इति-अत एव कार्यी
निमित्तं कार्यमिति निर्देशक्रमे प्राप्ते निमित्तात्पूर्वं कार्यनिर्देशः । उत्तरत्राऽनगिति प्रथ-
मान्तविशेषणोपादानाद्वा । शैक्षकाभ्यामिति-शिक्षेते इति शिक्षकौ, ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् ।
शिक्षणं शिक्षा “ कैटो० ” इत्यप्रत्ययः शिक्षां वित्तोऽधीयाते वा “ पदैक्रमाशिक्षा० ” इत्य-
कः । ततः शिक्षकावेव प्रज्ञाद्यण् । अथवा शिक्षायां भवौ “ शिक्षादेश्चाऽण् ” ततो यावादि- 10
त्वात्कः । अथ सावपि व्यञ्जनत्वात्कथं नाऽयमादेश इत्याह-सौ तु परत्वादिति । साक एव
विधिरिति-विश्रान्तादावन्वादेशे साको निरकश्चाऽदादेशविधानादिहैवं व्याख्या । साको
यद्यादेशस्तदाऽन्वादेश एवेति । तेन निरकोऽन्वादेशेऽनन्वादेशे चोत्तरेणाऽदादेशः सिद्धः ।

‘ अनक् ’ । २ । १ । ३६ ॥ पृथग्योगादिति-पृथग्योगारम्भादिति भावः,
अन्यथा साकोऽप्यनकोऽप्यन्वादेशे पूर्वसूत्रेणैव सामान्यविधानेन सिद्धत्वात् सूत्रारम्भ- 15
वैयर्थ्यमिति । अन्वादेशनिवृत्तौ तत्सम्बद्धमवृत्त्यन्त इति च निवृत्तम् । अत्र पूर्वोत्तरयो-
रिति, ननु परमाभ्यामित्यादौ परादप्यदादेशात्समासे सति स्याद्युत्पत्तिसापेक्षत्वेन
बहिरङ्गादन्तरङ्गेष्वर्णस्येत्वे कृते इदंरूपाभावाददादेशाभावः प्राप्नोतीत्याह-अत्रेति ।
किञ्च परमपदसम्बन्धिनाऽकारेण सह एत्वलक्षणः सन्धिः प्रथममेव क्रियते तदोभयोः
स्थाने यः समुत्पद्यते स लभते, अन्यरव्यपदेशमिति न्यायाद्यदा एकारस्य इदम् 20
शब्दसम्बन्धिता तदा एकारेण सह इदमोऽत्वं स्यात्ततः पूर्वस्य व्यञ्जनान्ततायामनिष्ट-
रूपापत्तिः । यदा तु एत्वस्य इदं सम्बन्धिता न भवति तदैकारस्य स्थितिः स्यादित्यु-
भयथाऽप्यनिष्ठापत्तिः । एतच्चेति-कथं आग्नेन्द्रमित्यत्र प्रयोगे आकारादिन्द्रवरुणस्थ-
स्य स्वरस्य वृद्धिर्न भवतीत्युक्तं, ततश्च यदि पूर्वमेव सन्धिकार्यं स्यात्तदा निषेधोऽनेन
व्यर्थ एवेत्यर्थः ।

25

‘ अयमियं पुंस्त्रियोः सौ ’ । २ । १ । ३८ ॥ पूर्ववदलौकिको निर्देशः ।
लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तं पदम् । पुंस्त्रियोरिति किं ? पुंसि इयं स्त्रियां अयं मा भूत् ।
ननु कथमिदमुक्तं यावता नपुंसकेऽयमियमादेशनिवृत्त्यर्थं पुंस्त्रियोरिति वचनं स्यात्
तत्राऽऽह-नपुंसके तु नित्यत्वादित्यादि ।

“ किमः कस्तसादौ च ’ । २ । १ । ४० ॥ नन्वत्र तसादाविति किमर्थं तसि तावत् “ ईतोऽतः कुतः ” इति निपातनं वक्ष्यते ? सत्यम्, उत्तरार्थमिदम् । अथवा थमन्तार्थं तसादिग्रहणमन्यथाऽनवधिकं ज्ञायेत, अत्र पूर्वसूत्रात्स्यादावित्यनुवर्तमानेन तसादावित्यस्य समुच्चयार्थश्चकारः । यथा “ विशेषणं विशेष्येणै० ” इत्यत्र । अत एव 5 “ आद्वेर ” इत्यत्र स्यादावित्यस्याऽनुवृत्तिरन्यथा चानुकुष्टत्वान्नाऽनुवर्तेत । थमवसाना इति-तेन किन्तरामित्यादौ तदुत्तरेषु न भवति ।

‘ आद्वेरः ’ । २ । १ । ४१ ॥ द्वाविच्छति क्यनि क्किपि तयोर्लोपे सौ “ आद्वेर ” इत्यनेनेकारस्याऽत्वं न त्यदादिसम्बन्धस्याद्यभावात् द्वीरित्येव भवति । एक इति-रूपनिर्णयार्थमिदं दर्शितं न तु किञ्चित्फलम् ।

10 ‘ तः सौ सः ’ । २ । १ । ४२ ॥ भवतीति ‘ नामग्रहणे० ’ इति न्यायादत्राऽपि सत्त्वे भवसीति स्यात् । नपुंसके सेरभावात् पुंलिङ्गे तु सेः स्थानित्वेन सत्त्वे कृतेऽपि “ पैदस्य ” इति सलोपे विशेषाभावात् स्त्रियामुदाहृतम् ।

‘ अदसो दः सेस्तु डौः ’ । २ । १ । ४३ ॥ असाविति-सेरनेन डौ “ डित्यन्त-स्वरादेः ” इत्येवं कार्यं, न तु “ आद्वेरः ” इति प्रक्रियालाघवार्थं डित्कार्यस्य सर्वकार्य-बाधकत्वेन व्याख्यास्यमानत्वाच्च । हे असौ, हे असकौ विद्वन्निति-अत्र औरित्यपि 15 कृते तदादेशा इति सेः स्थानित्वेऽपि “ अदेतः स्यमोः० ” इत्यस्य न प्रसङ्गः । सिद्धाराऽमोऽपि लुपि सिद्धायां यदम् ग्रहणं तदन्यस्य स्यादेशस्य लुगतोऽमिति तत्र व्याख्यानात् । कार्याणि न भवन्तीति-एतानि च स्त्रियां प्राप्नुवन्ति । तथाहि-अदम्शब्दात् सौ अनेन औकारे “ आद्वेरः ” इत्यत्वे आपि औव्यपदेशे औतेत्यस्य सिव्यपदेशे 20 तु आमन्वये “ ऐदापः ” इत्यस्य औ, अनामन्वये तु “ दीर्घङ्यावः० ” इत्यस्य, अकिं तु “ अस्याग्रत्त० ” इत्यस्य प्राप्तिः । अथ औतेत्यत्र प्रथमाद्वितीयाद्विवचनेनेति व्याख्यानात्कथं सिः स्थानौकारस्य प्राप्तिः ? सत्यम्, अत्रैवं स्थिते तत्रैवं व्याख्यातमिति औतेति प्राप्नोत्येव ।

‘ असुको चाऽकि ’ । २ । १ । ४४ ॥ असुक इति-अत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च 25 “ अभ्वादेः ” इति बाधित्वा सस्य “ आद्वेरः ”, “ लुंगस्या० ”, “ सौरुः ”, केचित्सुकसिति तन्मते-सम्बोधने स्त्रियां चाऽसुक इति विसर्गान्त एव; स्वमते तु स्त्रियामसुका इति । स्त्रीसम्बोधने तु हे असुके ! इति ।

‘ मोऽवर्णस्य ’ । २ । १ । ४५ ॥ नन्वदः कुलमिच्छतीत्यस्मिन् वाक्येऽदस-
शब्दान्नपुंसकात् सेर्लुपि “ सोरुः ” इति रुत्वे, “ रोयः ” इति यत्वे, “ स्वेरे वा ” इति
यलोपेऽवर्णान्तत्वान्मत्वप्रसङ्ग इति; सत्यं, पदान्तरापेक्षत्वेन यलोपस्य बहिरङ्गत्वा-
त्तदनपेक्षत्वेन मत्वविधेरन्तरङ्गत्वादसिद्धं बहिरङ्गमिति लोपस्याऽसिद्धत्वेऽनवर्णान्त-
त्वान्मकाराभावः ।

5

‘ वाद्रौ ’ । २ । १ । ४६ ॥ अदसोऽवयवस्याद्यागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तस्मिन्
सत्यदस इकारान्तत्वेनाऽवर्णान्तत्वाभावादप्राप्तेऽयं योगः । अमुमुयङिति-समुदाये
प्रवृत्ता अपि शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते इति । मात्रा शब्दोऽर्धमात्रायामपि तेनाऽमुमुय-
ङित्यत्राऽर्धमात्रिकस्याऽपि रः स्थाने एकमात्रिक उकारादेशो भवति । अत्र वा
व्यवस्थितविभाषार्थो न विकल्पार्थस्तेन काऽपि कथञ्चिद्विकल्पः प्रवर्तते यदि तु विक- 10
ल्पार्थः स्यात्तदा प्रथममेव प्रयोगद्वयं स्यात् । तावतैव विकल्पस्य चरितार्थत्वात् ।
अदसो दकारस्येति-अद्रेरागमत्वाददसग्रहणेन ग्रहणाददसो दकारस्येत्युक्तेऽपि अदसो
ऽद्रेश्च दस्य मः सिद्धः, दकारस्येत्यत्र एकवचनान्तत्वादेकस्यैव दस्य म इति तु न
वाच्यम् अजात्याश्रयणात्; चातूरूप्यमिति स्वार्थे भेषजादित्वात् व्यणे चतुर्णां रूपाणां
भावः “ पैतिराजान्त० ” इत्यनेन वा ।

15

‘ मादुवर्णोऽनु ’ । २ । १ । ४७ ॥ अनु पश्चादिति, अत्राऽनुना पूर्वं सम्बन्ध-
स्तस्य च पश्चादर्थत्वात् “ प्रभृत्यन्यार्थ० ” इति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । यदि पूर्वं
पश्चादित्यनेन योगो विवक्ष्यते, तदा “ रिरिष्टात्० ” इत्यनेन कार्यान्तरेभ्य इत्यत्र षष्ठी
स्यात्; पश्चादित्यखण्डमव्ययं वा । अथाऽत्रानुग्रहणं किमर्थं यतो यदि कार्यान्तरात्
प्रागुवर्णो भवति तदा इनादेवेत्युत्तरसूत्रे नियमार्थं व्याख्याय मानेऽन्वर्थस्य लब्धत्वात्, 20
सत्यं, एवमपि नियमाशङ्का स्यात्, इनादेशस्तावत्प्रत्ययादेशस्ततोऽन्यस्मादपि प्रत्य-
यादेशादेव पश्चादुवर्णः; प्रकृत्यादेशात् परत्वात् पूर्वमपि भवेत्तथा च अमुया अमुयोरि-
त्यादयो न सिध्येयुः । अमुष्मै-नन्वत्र “ ङित्यदिति ” इत्योत्वं स्मै आदेशे कृते
कथं न भवति?, उच्यते-अदितीत्यत्र नजः पर्युदासाश्रयणात्, स हि सदृशग्राही
ततो यत्र साक्षात् स्वरोऽग्रे भवति तत्रैव पूर्वस्योकारस्य ओकारस्तत्राऽदितीति साक्षा- 25
त्स्वरवर्जनात् ।

‘ बहुष्वेरी ’ । २ । १ । ४९ ॥ अमुकेभ्यः अत्राऽकस्तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रह-
णेन ग्रहणेऽप्युकारेण व्यवधानादनेन ईत्वाभावः ।

‘ धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये ’ । २ । १ । ५० ॥ युवर्णस्येति कर्तव्ये यदिवर्णोवर्णस्येति कृतं तद्विचित्रा सूत्रकृतिरिति दर्शनार्थम् । प्रत्यये इति ‘ प्रत्ययाप्रत्यययोरिति ’ न्यायेन प्रत्यय एव भविष्यति किं तद्ग्रहणेन ? सत्यं, ‘ न्यायानां स्थविरयष्टिन्यायेन प्रवृत्तिः ’ । नियौ, निय इति, ननु गौणमुख्ययोरिति मुख्यस्यैवेयुवौ 5 प्राप्नुतः ? नैवम्, “ स्यादौ वः ” इति सूत्रस्यैतदपवादत्वाद् गौणस्याऽपि भवति । स्त्रियाविति-ननु “ स्त्रियाः ” इत्यनेनाऽपीय् सिद्धः किमत्रोदाहरणेन ? सत्यं, तेन नाम्न इय् भवति अनेन तु धातोः, अत एव यत्र क्बन्तः स्त्रीशब्दो भवति तत्राऽनेन “ वाऽम्शसिः ” इति विकल्पो बाध्यते ।

‘ इणः ’ । २ । १ । ५१ ॥ अत्र व्यभिचाराभावेऽपि धातोरित्युत्तरार्थमनुवर्तनी- 10 यम् । यत्वापवाद इति-“ योऽनेकैस्वरस्य ” इति प्राप्तस्य । परत्वेनेति-शितीति विशेषविहितत्वात् प्रकृष्टत्वेनेत्यर्थः । परत्वं तु स्पर्धाभावान्न घटते । परत्वादिति-‘ पूर्वेऽपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति ’, “ योऽनेकैस्वरस्ये ” ति प्राप्तं यत्वं बाधते न तु गुणवृद्धी । ईयतुरित्यत्र द्वित्वे कृते ‘ वाणात्प्राकृतं बलीय ’ इति न्यायात्प्रथममियादेशस्ततो दीर्घः ।

15 ‘ संयोगात् ’ । २ । १ । ५२ ॥ खोरपवादौ इति “ क्बिबृत्तेः० ” “ योऽनेकस्वरस्य ” इति विहितयोः ।

‘ भ्रूश्रोः ’ । २ । १ । ५३ ॥ संयोगात् परस्येति विशेषणं श्रोर्न तु भ्रूशब्दस्याऽव्यभिचारात् ।

‘ स्त्रियाः ’ । २ । १ । ५४ ॥ स्त्रियामित्यत्र ‘ निरबन्धनुग्रहणे ’ इति न्यायात् 20 “ ह्रस्वापञ्च ” इति नाम् न परमस्त्रियाविति-ग्रहणवतेति नोपतिष्ठते, “ वेयुवो० ” इत्यत्राऽस्त्रिया निर्देशात् । यद्वा स्वरादिप्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपात् स्त्रिया इति तस्या विशेषणत्वेन तदन्तसंप्रत्ययात्तदन्तस्याऽप्युदाहरणं । तर्हि शस्त्रीशब्दस्याऽपि रुयन्तत्वादियादेशः प्राप्नोतीत्याहाऽनर्थकत्वादिति । एतच्चेति-अस्त्रिया इति निर्देशात् परादपीयुव्यत्वादिकार्यात् प्रथममेव ईदाश्रितं कार्यं भवतीत्याद्युक्तं तत्रेत्यर्थः ।

25 ‘ वाऽम्शसि ’ । २ । १ । ५५ ॥ अत्र षष्ठीबहुवचनस्य नामविषयत्वेन स्वरादित्वाभावात् शस्साहचर्याच्च तुल्यायामपि संहितायां द्वितयैकवचनस्यैव ग्रहणम् । स्त्रीशब्दस्य संख्यैकार्थत्वाभावात्तद्विशेषोऽनुत्पत्तेः संख्यैकार्थत्वयोगादुत्पत्तौ वा

स्वरादित्वाभावाद्वितीयावहुवचनस्यैव शसो ग्रहणात्तस्याऽन्यभिचारात्तेन साहचर्यम्
 क्यन्नाद्यन्तस्येति, अथ धातुरूपस्यैव स्त्रीशब्दस्य विकल्पार्थमिदं कस्मान्न भवति,
 कथमुक्तं “ धातोर्विर्णो ” इत्यादिना नित्यमियादेश इति ? उच्यते—स्त्रिया इति
 प्रागारम्भादधातोरेव स्त्रीशब्दस्य ग्रहणम् । स एव चाऽनुवर्तते न चाऽनुवर्तमानस्या-
 ऽन्यथात्वं भवति, यदाह श्रीशेषराजः “ नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति ” 5
 तस्माद्युक्तमुक्तं “ धातोर्विर्णो ” इत्यादिना इयादेश इति ।

‘ योऽनेकस्वरस्य ’ । २ । १ । ५६ ॥ धातोरित्यनुवर्तत इति, ‘विशेषातिदिष्टः
प्रकृतं न बाधत’ इति न्यायात्, इय्बाधकमिदम् ।

‘ स्यादौ वः ’ । २ । १ । ५७ ॥ उव्वाधनार्थमिदं, वसुमिच्छतीति देवमग्निं
 राजानं वेत्यर्थः । द्रव्यवृत्तिस्तु नपुंसकः । 10

‘ क्तिवृत्तेरसुधियस्तौ ’ । २ । १ । ५८ ॥ क्तिवन्तेनैवेति, नन्वत्राऽवधारणं
 कस्माल्लब्धम् ? उच्यते—वृत्तिस्थस्य धातोः स्यादौ कार्यविधानात्तस्य च केवलस्य
 वृत्त्यसम्भवाद्वृत्तिग्रहणादेव क्तिपि लब्धे क्तिवृत्तग्रहणमवधारणार्थमत एवाऽवधारणस्य
 शब्दाश्रयत्वादसामर्थ्यमपि नाऽस्तीत्याह क्तिवृत्तेरिति । सेनानीरिति—सेनां नेतेत्यर्थ-
 कथनं यावता सेना शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य ‘गतिकारकेति’ न्यायेन नीशब्देन क्तिवन्तेन 15
 “ कृति ” इति समासः, न च वाच्यं “ नै नाम्येक० ” इति नियमेन द्वितीयैव
 प्राप्नोति न षष्ठी तत्कथं कृतीति समासः ? उच्यते—“ङ्युक्तं कृता” इत्यस्यैव विषयेऽयं
 नियमो न कृतीत्यस्य, यदाऽपि नयतीति नीः पश्चात् परमशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तेन कारक-
 त्वात् स्याद्युत्पत्तेः पूर्वं क्तिवन्तेन समासस्तदाऽपि यत्वं भवतीत्याह यद्वेत्यादि, उभयत्रा-
 ऽप्यर्थभेदाभावात् प्रक्रियाभेदमात्रमेतदुपदर्शितमिति, परमार्थतस्तु सोपपदादेव क्तिपू। 20
 ननु बहवः सेनान्यो यस्येति कृते यत्वं भवति वा नवा ? भवत्येव, यतः सेनानीशब्द-
 स्य क्तिवन्तेन वृत्तिरस्ति । परमनीरिति—परमशब्दस्याऽकारकत्वात् क्तिवन्तेन समासा-
 भावात् क्तिवृत्तग्रहणादिह यत्वं न भवति ।

‘ हन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः ’ । २ । १ । ५९ ॥ हन् हिंसन्निति दृह्, दृहु इति
 धातुः दंहतीति क्तिपि, तल्लोपे, सिलोपे च “पदस्य” इति हलोपे हन् इति रूपम् । वर्षा- 25
 भूरिति—भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे नपण (नपस्त्रीण्) इति वैजयन्तीकारः ।
 कारेति—क्रियत इति कारो राजलभ्यो भागः । करभ्वौ उभयं शाकटायनः । स हि करशब्दं

पठित्वा करकारशब्दयोरेकार्थत्वादेकदेशविकृतं तदेवेति कारशब्देनाऽपीच्छति । स्व-
यम्भुवाविति-अत्राऽपि “ दिद्युद्दृज्ज० ” इत्यादिना क्तिप् । न तु “ शंसंस्वयम्० ”
इत्यादि डुः । तदा हि धातुत्वं न स्यात् । एतैरेवेति-प्रकृतिनियमोऽयम् । एतैर्योगे
भुव एव नाऽन्यस्य, धातोरिति तु उपपदनियमो न भवति । “ अस्वयम्भुवोऽव् ” इति
5 सूत्रनिर्देशात् । एवंविधे हि नियमे क्रियमाणे एतैर्भुव एव नाऽन्यस्येत्यन्ये धातवो
नियन्त्रिताः स्युः । भुवस्तु एतैरन्यैश्च योगे वत्त्वं स्यात्तथा चाऽस्वयम्भुव इति न स्यात् ।

‘ णषमसत् परे स्यादिविधौ च ’ । २ । १ । ६० ॥ णो विधीयमानत्वे-
नैष्वस्तीत्यभ्राद्यकारे णशब्देन णत्वविधायकानि सूत्राण्युच्यन्ते, एवं षशब्देनाऽपि
षत्वविधायकानीति । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोरिति-यदि तु सप्तमपादोक्तक्रमेण षण इति
10 क्रियते तदा णत्वमसद् द्रष्टव्यमिति पूर्वं कृतस्य णत्वस्यासत्त्वात् प्रनष्ट इति सिद्धम् ।
न च श इति व्यावृत्त्या पूर्वमेव न भविष्यति । धातोः पश्चादुपसर्गसम्बन्ध इति मते
व्यावृत्तेश्चरितार्थत्वात् अभिषुणोतीत्यादि न सिध्यति । “ उपसर्गात्सुग० ” इत्य-
नेन विहितस्य षत्वस्य णत्वे परेऽसत्त्वात् । “ रष्वर्णात्त्रोण० ” इत्यनेन षकाराद्विधीय-
मानं णत्वं न स्यात् । णषशास्त्रं वेति-अयमभिप्रायः, शास्त्रस्यैवाऽसिद्धत्वं युक्तम् ।
15 कार्यासिद्धत्वाश्रयणे हि यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि न पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो
भवति तथा कार्येऽसिद्धत्वमापादितेऽपि न प्रकृतेः पुनः प्रत्यापत्तिर्भवति । ततः पुष्ण
इत्यत्र णत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि नकारप्रत्यापत्तेरभावाच्चाऽनन्ता प्रकृतिरिति तन्निबन्धनोऽ-
नोऽकारलोपो न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वे त्वकारलोपशास्त्रमेव तावत्प्रवर्तते न णत्व-
शास्त्रमिति । अधिकार इति-अधि उपरि क्रियतेऽनुवर्त्यत इत्यधिकारः घञि ।

20 ‘ क्तादेशोऽपि ’ । २ । १ । ६१ ॥ ककारेणोपलक्षितस्त इति व्युत्पत्तिकरणात्
क्तवतुक्तित्वानां ग्रहणं सिद्धं, ककारोपलक्षितस्य तकारस्य सर्वेष्वेषु विद्यमानत्वात् ।
परे कार्ये इति-परत्वमेतत्सूत्रापेक्षं विज्ञायते, न क्तादेशविधायकसूत्रापेक्षम्, अपीति
प्रतिषेधात् । एतत्सूत्रापेक्षे हि परत्वे “ र्यजसृज० ” इति षत्वमपि परम् । तस्मिन्नप्य-
सत्त्वे प्राप्तेऽपीति प्रतिषेधो युज्यते । क्षामिमानिति-क्षामस्याऽपत्यं “ अँत इव् ” ततो
25 मतुः । यद्वा क्षामोऽस्याऽस्ति इन् ततः क्षाम्यत्राऽस्ति मतुः । लून्युः पून्युरिति, लूनं
पूनं चेच्छति क्यन् “ क्यनि ” इति ईकारस्ततो डस् । यदाऽपि लवनं लूनिस्तामि-
च्छति या स्त्री क्यन् लूनीयतीत्यादि प्रक्रिया क्रियते तदाऽपि ग्रामणीशब्दवत्
विशेषणशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् “ योऽनेकस्वरस्य ” इति यत्वे लून्युः पून्युरित्येव

भवति । यदा तु लूनिमिच्छति यः पुमानित्यादि क्रियते, तदा यो लूनिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स ईदन्तो न भवति, यस्तु क्यन्तः स वेदन्तः स न स्त्रीलिङ्ग इति “ स्त्रीदुतः ” इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति, यत्वे लून्युः पून्युरित्येव । यदा तु त्तयन्तादेव डस् तदा “ स्त्रियां ङितां वा० ” इति दासि तत्पक्षे तु “ ङित्यैदिति ” इत्येत्वे लून्या लूनेरिति रूपद्वयं पश्चाद्भागे ज्ञातव्यम् । नन्वपीति किमर्थं यतः षत्वरूपे परे कार्ये कर्तव्ये 5 क्तादेशस्याऽसत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते, तच्च परे कार्ये इति भणनान्न प्राप्नोति, णत्वषत्वयोः पूर्वसूत्रे ग्रहणादिति ? सत्यं, अत एव प्रतिषेधात् पूर्वत्र णत्वसहचारितं सप्तमपादनिर्दिष्टं षत्वं गृह्यते तेन अद्राक्षीदित्यादि सिद्धम्, अन्यथा यदि पूर्वसूत्रे सामान्येन षत्वमङ्गीक्रियते तदा “ षढोः कस्सि ” इति परे कार्ये कर्तव्ये षत्व-स्याऽसत्त्वात् कत्वं न स्यादिति । मग्न इति—“ मँस्जेः सः ” इति सस्य नः । 10 “ नो व्यञ्जन० ” इति लुप् ।

‘ षढोः कस्सि ’ । २ । १ । ६२ ॥ निघोक्ष्यति स्यतिप्रत्यये गुणे “ हो धुँदपदान्ते ” इति ढत्वे नित्यस्याऽपि कादेशस्य परेऽसत्त्वाद् “ गडर्दवादेः ” इत्यादे-श्वतुर्थत्वे ततोऽनेन कत्वे सिद्धम् । कश्चिच्छासेरपि सौ विकल्पेन ककारमिच्छति तन्मते—शाक्षि, शास्सि ।

15

‘ भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्व्यञ्जने ’ । २ । १ । ६३ ॥ “ रदादऽमूर्च्छं० ” इति सूत्रे मूर्च्छ इति निर्देशात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति नाऽऽश्रीयते । भ्वादेरिति आवृत्त्या ना-मिन इत्यनेन वोरित्यनेन च सम्बध्यते । हूच्छेति—अत्राऽच्, मूर्च्छेति—अत्र भिदाद्यङ्, वुवूर्षति—“ इवृध० ” इति षेट्, दीव्यात् अत्राऽऽशीःक्यात्; सप्तम्यां तु दीव्येत् सीव्येत् । असद्विधाविति—अथात्र दीर्घद्वारेणैव स्थानिवद्भावप्रतिषेधो भविष्यति, 20 किमनेन सूत्रेणाऽसदधिकारविहितेन ? नैवं, ओर्मा मोर्मा इत्यत्र सार्थकत्वात् । तथाहि ऊर्ध्वतीति मूर्च्छतीति मनि “ राल्लुक् ” इति वकारलुकारयोर्लोपे एतत्सूत्रविहित-दीर्घस्याऽसद्विधित्वेनासत्त्वे “ लघोरुपान्त्यस्य ” इति गुणो भवति, अन्यथा लघ्व-भावात् स न स्यात् । दिव्ना दिव्ने इति, यलवानां सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेऽप्यत्र निरनुनासिकत्वं विवक्षितमिति “ अनुनासिके च० ” इत्यूट् न भवति । “ मँस्वन्- 25 कनिप् ” इति कनिव्विधायके सूत्रे कचिद्ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कचिदयं

स्वरूपेण न भवति । क्वचित् पानुबन्धो न भवतीति नागमाभावः । प्रत्यासत्त्येति-
अत्रैकेन प्रयत्नेन द्वयोरुपादानं प्रत्यासत्तिः । शब्दान्तरं प्रतीत्य शब्दान्तरस्याऽऽस-
त्तिरिति व्युत्पत्तेः । इयमेव हि शब्दस्य शब्दान्तरेण प्रत्यासत्तिः । यदेकप्रयत्नेनो-
च्चारणं नामैकवाक्योपात्तलक्षणप्रत्यासत्तिर्नेहोपयुज्यते ।

- 5 ' पदान्ते ' । २ । १ । ६४ ॥ पिपठीरिति, ननु भ्वादेः सम्बन्धिनो नामिनो दीर्घ इत्युक्तं, तत्कथमत्र पिपठिष् इत्यस्याभ्वादिरूपस्य सम्बन्धिनो नामिनो दीर्घ इति ? सत्यम्, भ्वाद्यवयवेन षट् इत्यनेन योगात्समुदायोऽपि पिपठिष इत्येवंरूपो भ्वादिः । यद्येवं पूर्वसूत्रेषूदाहृतेषु चतुर्भिः, चतुर्थ इत्यादिष्वप्यनेन प्रकारेण भ्वादि-
सम्बन्धित्वमस्त्येव तत्कथं न दीर्घः सत्यम्, धातुत्वे सति भ्वाद्यभ्वादिचिन्ता क्रियते,
10 अत्र तु धातुत्वस्याऽप्यभावः । तर्हि कुर्कुरीयति, चतुर्यति, दिव्यतीत्यादिषु धातुत्व-
मस्ति ततोऽनेन प्रकारेण भ्वादित्वमप्यस्ति ततो दीर्घः स्यात् ; सत्यं, यद्यप्येवं प्रत्य-
यान्तानां धातुत्वमस्ति पिपठीरित्यादिवदेतेषु न भ्वाद्यवयवात् प्रत्ययो विधीयते, किं
तर्हि नाम्न एव ? ततो भ्वाद्यवयवयोगाभावात् कुर्कुरीय इत्यादेः समुदायस्य न
भ्वादित्वम् । आशीरिति अत्र नित्यमपि विसर्गं बाधित्वा " नित्यादन्तरङ्ग "मिति
15 न्यायात् प्रथममनेन दीर्घस्ततो विसर्गः ।

- ' न यि तद्धिते ' । २ । १ । ६५ ॥ नाम्युपान्त्य इति, अयमर्थः । यदा दिवु
इत्यादेः क्तिप् तदा ऊटा भाव्यं, इति न वकारान्तत्वम् ; यदा तु विच् तदा गुणे
कृते एकारस्य दीर्घरूपस्य दीर्घकरणं व्यर्थम् । ननु दिव्यमित्यत्र सम्भवति वान्तो
नाम्युपान्त्यश्च धातुः, सत्यं, अत्राऽपि डिव्प्रत्ययान्तस्यौणादिकत्वाद्विचो न धातुत्व-
20 मिति न वान्तो नाम्युपान्त्यश्च धातुः सम्भवति । पुर्यामिति-पुरशब्दाज्जातित्वाद्
ङ्यां, ' पृश् ' पालनपूरणयोरित्यस्मात् " कृगृपृ० " किति इप्रत्यये वा । एवं
गिर्योः किर्योरिति । बहिरङ्गलक्षणस्येति-प्रत्ययाश्रितत्वेन यत्वं बहिरङ्गं, दीर्घत्वं
तु प्रकृतिमात्राश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गम् । कुरु-कुर्वित्युकारः किमिति, अन्यथा प्रतिपदो-
क्तत्वात् कुरत् शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्तर्हि कृच्छुर इति निर्विवादं क्रियताम् । न
25 च वाच्यं कृच्छुर इति कृते ' कृगट् ' हिंसायामित्यस्याऽपि ग्रहणं स्यात्, कृणोतीत्यादौ
रेफाभावात् करिष्यन्तीत्यादौ तु नाम्यभावेन दीर्घत्वप्राप्तेरभावाच्चेति । उच्यते-एवं-
विधे सूत्रे कृते चिकीर्षतीत्यादौ दीर्घनिषेधः स्यात् । संविख्याय, विख्याधेति ' व्येम् ',
व्यधंचू आभ्यां णवि, " व्येस्थवण्वि " इत्यात्वप्रतिषेधे द्वित्वेऽनादिव्यञ्जनलोपे

“ ह्रस्वः ” इत्यनेन ह्रस्वत्वे, तस्य च कार्यान्तरबाधनार्थं “ ज्याव्येव्यधि ” इति इकारस्याऽपीत्वे प्रथमे प्रयोगे “ नामिनोऽकलिहलेः ” इति एत एत्वे आयि च सिद्धम् । असिद्धत्वादिति-द्वित्वे कृते प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गस्य प्रकृत्याश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गे दीर्घत्वे कर्तव्ये “ ह्रस्वः ” इत्यनेन कृतस्य इकारस्येत्यर्थः । न तु द्यूद्वाधनार्थं, “ ज्याव्येव्यधि० ” इति कृतस्येकारस्याऽपि मध्ये इकारस्याऽसिद्धत्वं यतस्तस्याऽ- 5 सिद्धत्वे “ ह्रस्वः ” इत्यनेन कृत इकारः सिद्धः स्यात्तस्य च नामित्वात्ततो नामिनोऽसिद्धत्वादिति यदुक्तं तद् व्याहतं स्यात् । ननु नामिनोऽसिद्धत्वादिति किमित्युक्तं यावता यद्यप्यत्राऽनेन दीर्घो भविष्यति, तथापि “ ह्रस्वः ” इत्यनेन ह्रस्वे कृते संवि- व्यायेत्यादि सेत्स्यति; सत्यम्, ह्रस्वरूपे परस्मिन्कार्ये विधेये दीर्घत्वं दीर्घत्वशास्त्रं वाऽसिद्धं भवतीति । यदाऽपि नित्यत्वाद्विशेषविधानाद्वा “ ह्रस्वः ” इति बाधित्वा 10 “ ज्याव्येव्यधि० ” इति प्रवर्तते तदाऽपि तस्याऽपि प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गेनाऽसि- द्धत्वान्नामिनोऽभावाद्दीर्घाभावः । कुर्दते, कुर्दनेत्यादिषु द्वोस्फूर्जेति ज्ञापकादीर्घत्वं न भवति, कथं यदि रेफोपान्तानां दीर्घः स्यात्तदा द्वोः स्फूर्जा वज्रनिर्घोष इत्य- स्याऽपि दीर्घः सिद्ध इति दीर्घोच्चारणं न कर्तव्यम् । तस्मादत्र दीर्घं कुर्वन् ज्ञापयति भ्वादेरित्ययं विधिरनित्यः । 15

‘ मो नो म्वोश्च ’ । २ । १ । ६७ ॥ पदान्त इत्यनुवर्तमानेन समुच्चयार्थश्च- कारो न तु पदान्त इत्यस्याऽनुकर्षणार्थः । विधानसामर्थ्याल्लोपाभावो नाऽऽशङ्कनीय इत्याह-न त्वस्याऽसत्त्वादिति । खल्वपीति-अप्यर्थेऽखण्डमव्ययम् ।

‘ संस्र्ध्वंस्र्कस्सनडुहो दः ’ । २ । १ । ६८ ॥ उखास्रदिति, उखया युतेन स्था- ल्या वा संसते । ननु दकारकरणं किमर्थं ? तकार एव क्रियताम्, यतस्तकारेऽपि कृते 20 “ धुँटस्त्वृतीयः ” इत्यनेन दकारो भविष्यति । नैवम्, तकारे विधीयमाने परेऽसदिति वच- नात् “ धुँटस्त्वृतीयः ” इति दत्वाभावाद्दकारश्रवणं न स्यात् । स्वनडुदिति-अत्र बहुत्वे वाक्यं कार्यमेकत्वे तु “ पुँमनडुत्रौ० ” इति कच् स्यात् । कस्सितीति-कसोः ककारो ‘ वसं ’ निवासे, ‘ वसिक् ’ आच्छादने अनयोर्व्युदासार्थः । तेन वसेः क्विपि यजादित्वात् य्वृति दीर्घत्वे ऊः । क्षौमं वस्ते क्विपि क्षौमवः । अथ वसतिवस्त्योः सकारान्तत्वा- 25 व्यभिचाराद्व्यभिचारे च विशेषणस्याऽर्थवत्त्वाद् व्यभिचारिणः कस एव ग्रहणं भविष्यति । कुतो कस्सितीति सकारोपादानात् ? नैवम्, अन्यथाऽपि प्रतीतिः स्यात्, यद्बलुवन्तयोरेतयोरेव ह्यस्तनीसिवन्तयोर्विशेषविहितत्वेन “ सेः स्त्वां च० ” सिच् लोपा-

भावे कस्सिति द्विः सकाररूपाद्ग्रहणं स्यादितिह मा भूदिति ककारकरणम् । रुत्वढत्व-
योरेव बाधकमिति—अनडुहशब्दे “ हो ” धुट्पदान्ते ” इत्यनेन ढत्वस्य शेषेषु रुत्वस्य
प्राप्तिः । प्राप्ते चाऽप्राप्ते चेति क्लीबे विद्वत्कुलमित्यादिष्वप्राप्ते पुंस्त्वे तु विद्वानित्यादौ
प्राप्ते इति तस्य न बाधकम् ।

- 5 ‘ ऋत्विज्दिश्हृशस्पर्शज्दधृषुषिणहो गः ’ । २ । १ । ६९ ॥ ऋत्वि-
गिति, ऋतुः प्रयोजनं प्रवर्तको यस्येति वाक्ये “ मैयूर० ” इति प्रयोजनशब्दलोपः ।
अत एव निपातनाद्वा । ऋतु प्रयोजन इत्यर्थकथनं वा । तत्र पक्षे ऋतुना हेतुभूतेन
यजते इत्यर्थः । ननु ऋत्विग्दिग्दगिति गान्ता निपाताः क्रियन्तां किं गविधानेन ?
सत्यम्, गनिपातने गत्वसंनियोगशिष्टैव ज्ञायेत ततो व्यावृत्तौ दधृषौ उष्णिहाविति
10 न स्याताम् । गत्वे तु विहिते निपातनं सर्वत्र भवति, गत्वं तु पदान्त एव भवतीति ।
सगिति—सरति मस्तकादिकमिति “ ऋधि पृथि० ” इत्यनेन बहुवचनात्किदज् ।

‘ नशो वा ’ । २ । १ । ७० ॥ जीवतीति अच् । जीवस्य जीवतो नशनं
“ भ्यादिभ्यो वा ” इति क्तिप् ।

‘ सजुषः ’ । २ । १ । ७३ ॥ रत्वापवादः, सभाव इति, अस्मादेव निर्देशात् ।

- 15 ‘ अहः ’ । २ । १ । ७४ ॥ लाक्षणिकत्वादिति अयमभिप्राय उणादयोऽव्युत्प-
न्नानि नामानीत्यस्मिन्पक्षे नाम्नः प्रतिपदोक्तस्य सम्भवाल्लाक्षणिकस्य न ग्रहणमिति ।
व्युत्पत्तिपक्षस्तु इह नाऽऽश्रितः ।

- 20 ‘ रोलुप्यरि ’ । २ । १ । ७५ ॥ अहरधीते इति “ कालार्ध्वनो० ” द्वितीया ।
अहः काम्यतीति “ रोः कैम्ये ” इति नियमात् “ प्रत्यये ” इत्यनेन न सकारः । हे दीर्घा-
होऽत्रेति, अत्र वाक्ये विभक्तेर्लुबस्ति तत्कथं रो न भवति ? सत्यं, लुपीति प्रत्यासत्या
व्याख्येयम् । यदपेक्षया लुप् पदत्वमपि यदि तदपेक्षया भवति । अत्र तु वाक्य-
विभक्त्यपेक्षया लुप्, साक्षाद्विभक्त्यपेक्षया तु पदत्वम् । वाक्यविभक्त्यपेक्षयैव पदत्वमपि
न वाच्यम् “ वृत्त्यन्तोऽसप्ते ” इति प्रतिषेधात् । रथन्तरमिति—रथं रथस्थं तरत्यतिक्रा-
मति “ भृवृजि० ” इति खः, सामविशेषः । यातमिति कर्मणि क्तः ।

- 25 ‘ धुटस्तृतीयः ’ । २ । १ । ७६ ॥ अजिभरिति अत्र संज्ञाशब्दत्वात् “ चैजः
कगम् ” इति न भवति । अलाक्षणिकयोरिति “ रः कैखपफ० ” इत्यादिलक्षणेनाऽकृत-

योरित्यर्थः । दुःखयतेर्दुःखयतेर्वेति सुखदुःखणित्यत्र दुःखधातुर्विसर्गान्वितो मतान्तरेण जिह्वामूलीयान्वितश्च पठ्यते । संयोगान्तलोप इति-ननु व्यञ्जननैरन्तर्यं संयोगः, न च विसर्जनीयजिह्वामूलीययोर्व्यञ्जनसंज्ञाऽस्ति । तत्कथं “ पदस्य ” इत्यन्तलोपः ? सत्यं, कस्याऽऽदिः कादिरिति व्युत्पत्त्या अं अः इत्येतयोर्व्यञ्जनत्वे ततश्च “ अं अः ॠ ऋ० ” इति सूत्रे अं अः इति साहचर्यात् ॠ इत्यस्याऽपि व्यञ्जनत्वे संयोगान्तलोपो भवति । कण्ठ्यत्वाच्च स्थान्यासन्नो गकारः । न तु ण्यप इत्यनेन साहचर्यम् । कुतः अं अः ण्यप ऋत्यकरणात् । कश्चरतीति-यद्यप्यत्र रुत्वस्य परेऽसन्वाचतृतीयस्याऽप्राप्तिस्तथापि मातश्चरतीत्यादिषु प्राप्नोतीत्याह-विधानसामर्थ्यादिति ।

‘ गडदवादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्वोश्च प्रत्यत्ये ’ । २ ।
 १ । ७७ ॥ धातुरूपावयवस्येति, अत्र धातुरूपावयवस्येति विशेष्यम्, अस्य च समासद्वयं, पर्णघुडित्यादौ सिसाधयिषिते धातुरूपाऽसाववयवश्च गुह इत्यादिः । अवयवश्चावयवव्यपेक्षयाऽभिधीयत इति पर्णगुह इत्यादिः, समुदायोऽवयवी । तुण्डिप् इत्यादौ तु साधयितुमिष्टे धातुरूपाऽवयव इति पष्ठीसमासः । धातुरूपं तुण्डिभ् इत्यादि, तस्याऽवयवो डिभ् इत्यादिः । समासद्वयेऽपि च कुण्डमुम्भति कुण्डोप् इति निरस्तम्, नहि कुण्डोप् इत्यस्य समुदायस्य मध्ये डोप् इति धातुरूपोऽवयवो नाऽपि धातुरूपस्याऽवयव इति आदिचतुर्थत्वाभावः । यद्वा धातुरूपस्याऽवयव इत्येवं पष्ठीसमास एव क्रियते, एवं च क्रियमाणे तुण्डिप् इत्यादीनि आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायनिरपेक्षाणि सिध्यन्ति । पर्णघुडित्यादीनि तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन । न्यघूढमिति-अद्यतन्या ध्वमि, सकि, “ दुहदिह० ” इति तस्य लुकि, अटि ढत्वे घत्वे “ तैवर्गस्य० ” इति धस्य ढत्वे; “ ढस्तैह्ये ” इति ढलोपे रूपमिदम् । वर्णविधित्वेनेति-वर्णसकाररूपे परतो विधिः । सिज्लुकि न भवतीति-ननु सिज्लोपात् पूर्वमेव किमिति नाऽऽदिचतुर्थत्वम् ? नैवम्, परस्मिन् लोपरूपे कार्ये विधेये आदिचतुर्थत्वस्याऽसदधिकारविहितत्वेनाऽसत्त्वात् । प्रत्यय इति किमिति-‘ननु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति’ न्यायेन प्रत्यये एव भविष्यति किं प्रत्ययग्रहणेन ? सत्यम्, दद्ध्वः दद्ध्वहे इत्यत्र यदा उभयोः स्थाने इति न्यायेन ध्व इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययस्थाननिष्पन्नस्य प्रत्ययव्यपदेशः स्यात्तदा आदिचतुर्थत्वं भवेत् । सति तु प्रत्ययग्रहणे न्यायनिरपेक्षो यः प्रत्ययस्तस्मिन्नेव भवति नेतरस्मिन् प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ।

‘ धागस्तथोश्च ’ । २ । १ । ७८ ॥ नन्वत्र चकारकरणं किमर्थं स्वोः पूर्वैणैव

सिद्धत्वात् ? सत्यम्, यङ्लुपि “ क्रियाव्यतिहार ” इत्यात्मनेपदे से व्यतिधात्से इति स्यात्; कृते च चकारे व्यतिधात्से इत्येव न त्वादेश्वतुर्थः ‘तिवा शवे’ति न्यायात् ।

‘अधश्चतुर्थान्तथोर्धः’ । २ । १ । ७९ ॥ अध इत्यत्र नञ् पर्युदासस्तेनाऽन्यस्मादपि शुद्धधातोरेव । पूर्वसूत्रे निमित्तत्वेनोपादानात्, इह तयोरित्यस्य पुनरुपादानं कार्यित्वार्थम् । चतुर्थादिति—ननु गडदवादेरित्यतश्चतुर्थान्तस्येत्यधिकारोऽनुवृत्त्यर्थः । अर्थवशादिति पञ्चम्यन्तं कृत्वा रूपाणि साधयिष्यन्ते किं चतुर्थादित्यनेन ? सत्यम्, क्लिष्टप्रतिपत्तिरियमिति सुखार्थम् । यङ्लुबन्तधयतेश्चेति, केवलस्य तु शवा व्यवधानाच्चतुर्थान्तत्वाभावात् । नामविहिते इति ‘क्विन्ता धातुत्वं न त्यजन्तीति’ न्यायादपि न भवत्यध इति वर्जनाच्छुद्धधातोरेव परिग्रहात् ।

- 10 ‘नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः’ । २ । १ । ८० ॥ नामीति विशेषणाद्विशेषणे तदन्तत्रिवेर्भावात्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं सुखार्थम् । रान्तादनिट्-परोक्षा न सम्भवति, सेटस्तु तत्त्वरिद्धे इत्यादि परेण विकल्प एव, तथाऽत्र रग्रहणाभावेऽपि नाम्यन्तादित्यत्र विहितव्याख्याने क्रियमाणे परत्वात् “ ऋतां कृतीर् ” इत्यनेन इरादेशे सत्यपि अतीर्द्धमित्यादीनि सिध्यन्ति किन्तु अदिर्द्धं, अधिर्द्धमित्यादीनि न सिध्यन्तीति रग्रहणमिति । तरतेः परस्मैपदिनोऽपि कर्मण्यात्मनेपदं, अतीर्द्धमित्यत्र “ ऋवैर्णात् ” इति सिचः कित्वम्, अदिर्द्धमित्यादौ “ इश्चं स्थादः ” इत्यनेनेत्वं सिचः कित्वंच । इत्वविधानादेव गुणो न भविष्यति किं कित्वेनेति न वाच्यं विधानस्य । अदितेत्यादौ ह्रस्वद्वारेण सिचो लुपि चरितार्थत्वादिति । अकृद्धं, कृपीर्द्धमित्यनयोः “ ऋवैर्णात् ” इत्यनेन सिच् सीध्वमोः कित्वाद्गुणाभावः । अपग्ध्वमिति “ सो धिं वा ” इति विकल्पेन सिचो लुप्प्रवृत्तेः पक्षे अपग्द्धमित्यत्राऽद्यतनीध्वमि सिचि, धातुचकारस्य “ चैजः कगम् ” इति कत्वे, “ नाम्यन्तस्था० ” इत्यनेन सिचः षत्वे, “ कृतीय-स्वृतीय० ” इति षस्य डत्वे; “ तैवर्गस्य० ” इति ध्वमो धस्य ढत्वे च सिद्धिः ।

- ‘हान्तस्थाञ्जीङ्भ्यां वा’ । २ । १ । ८१ ॥ जिटः स्वतन्त्रत्वादितस्तु प्रत्ययाद्यवयवत्वेन प्रत्ययत्वाद्वातोर्नाम्यन्तत्वाभावे पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यप्राप्ते विभाषेयम् ।
- 25 ‘हो धुट्पदान्ते’ । २ । १ । ८२ ॥ मधुलिहाविति—यदा ‘गतिकारक०’ इति न्यायान्मधुशब्दस्य लिह इत्यनेनाऽविभक्त्यन्तेन समासस्तदाऽन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्ति । यदाऽपि लीढ इति कृत्वा मधुनो लिहाविति विभक्त्यन्तेन

समासस्तदाऽपि “ वृत्त्यन्तोऽस्ये ” इति पदत्वाभाव इत्युभयथाऽप्यपदत्व लिङ् इत्यस्येति । औजढादिति-द्वित्वे स्थानित्वादिति-ननु कथमत्र स्थानित्वम् । अकारेण सह केति द्विर्वचने कर्तव्ये पूर्वविधित्वाभावात् ? सत्यम्, निमित्तापेक्षयाऽपीह प्राग्विधिरिष्यते । यद्वा ह्रत् इत्यनयोः स्थानित्वमस्त्येव । अवयवयोश्च समुदायोपचारात् ह्रत् इत्यस्याऽपि स्वरादेशः स्थान्यन्तस्य प्राग्विधित्वमिति । यदि निमित्तापेक्षया 5 प्राग्विधिरिष्यते, तर्हि नयनमित्यत्र स्वरादेशस्य गुणस्य स्थानित्वेऽयादेशो न प्राप्नोति ? सत्यम्, निमित्तापेक्षया प्राग्विधित्वं प्रायिकमिति ।

‘ भ्वादेर्दादेर्घः ’ । २ । १ । ८३ ॥ यदि भ्वादेरित्यस्य दादेरिति समानाधिकरणं विशेषणं भवेत् तदाऽदुग्धेत्यादयोऽडागमे कृते दादित्वाभावान्न सिध्येयुरिति भ्वादेरित्यस्य दादेरिति व्यधिकरणं विशेषणं व्याख्यातम् । नन्वत्र सर्वेष्वपि प्रयोगेषु 10 यस्य गः क्रियते ततो ग एव क्रियतां, किं घकरणेनेति ? सत्यम्, गकारे क्रियमाणे चतुर्थान्तत्वाभावादधोगित्यादौ “ गैडदवा० ” इत्यादिचतुर्थत्वं न स्यात् ।

‘ मुहद्ब्रुहष्णुहृष्णिहो वा ’ । २ । १ । ८४ ॥ चेलस्निक्-चेलं स्निह्यति सिञ्चतीत्यर्थः । सेचनार्थत्वं त्वस्य “ स्वेस्नेहना० ” इति सूत्रे स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहनमुदकादीति दर्शनाद्विज्ञायत इति । ननु किं मुहादयः स्वरूपेणोपादीयन्ते 15 मुहादेरित्येवोच्यताम् ? न चैवं कृतेऽधिकानां प्रसङ्गस्तदनन्तरं वृत्करणात्, तद्विपुषादिवन्मुहादिपरिसमाप्त्यर्थमपि भविष्यतीत्याह-मुहादेरिति ।

‘ नहाहोर्धत्तौ ’ । २ । १ । ८५ ॥ ब्रूस्थानस्येति-अन्यस्याऽसम्भवात्, आत्थेति-नन्वाहेरपि धकारे “ अँचोषे प्रथम० ” इति तकारे कृते आत्थेति सिध्यतीत्युभयोरपि धकार एव क्रियतां किं तकारकरणेन ? न च सिक्स्थव्विधानादेव धत्वं न 20 भविष्यति, अन्यथा सिवो धत्वमेव विदध्यादिति वाच्यम्, यतो लाघवार्थं तद्भवेत्, अन्यथा “ ब्रूगः पञ्चानां० ” इत्यत्र सिवो ध इति सूत्रान्तरे कृते गौरवं स्यात्तस्मात् सूक्तं धत्वनिवृत्त्यर्थमिति ।

‘ चजः कगम् ’ । २ । १ । ८६ ॥ धुट्पदान्त इत्यस्य चजाभ्यां कगाभ्यां च प्रत्येकमभिसम्बन्धाद्यथासंख्याभावः, प्रत्येकमभिसम्बन्धश्च “ प्रागिनात् ”, “ स्तयादि- 25 विभक्तिः ” इति सूत्रनिर्दिष्टकत्वगत्वरूपज्ञापकात् । “ धार्क्यापाय्य० ” इति सूत्रे ऋक् इति निर्देशात्, “ रौगाटो रक्ते ” इति रक्तनिर्देशाच्च यथासंख्याभावः । किञ्च यदि

धुट्पदान्त इत्यनेन सह यथासंख्यमभिप्रेतं स्यात्तदा “ ऋत्विज्० ” इत्यधिकारे जग्रहणं कृत्वा गत्वं विदध्यादिति । अथाऽत्र सूत्रे किमर्थमादेशद्वयविधानं यावता कविधानं गविधानं वा क्रियतां, यथालक्षणं कस्य गत्वे गस्य कत्वे च सर्वकार्यसिद्धेः । सत्यम्, गाभावे लयादयः काभावे पक्कादयो न सिध्येयुरिति कग्रहणम् ।

- 5 ‘ यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्जव्रश्चपरित्राजः शः षः ’ । २ । १ । ८७ ॥
 क्तिरेव धुडिति—“ तेर्ग्रहादिभ्यः ” इति नियमात् क्तौ इडभाव इत्यर्थः । ननु यङ्लुब-
 न्तयोरनयोरन्योऽपि तिवादिधुट् सम्भवति तत्कथं क्तिरेव धुडिति ? सत्यम्, यङ्लुब-
 न्तयोरनयोर्धातुपारायणिकानामेव मते प्रयोग इष्यते न वैयाकरणानामिति क्तिरेवे-
 त्युक्तम् । साहचर्यार्थमिति—न चाऽऽत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनार्थं पुनः पाठ इति वाच्यं,
 10 तदा ह्यात्मनेपदिष्वेव पुनः पठ्येत । नाऽप्येकस्य द्वनुबन्धत्वादधुर्भवत्यन्यस्य नेति
 वाच्यं यतः द्वनुबन्धादपि “ असैरूपो० ” इति सूत्रादुत्सर्गः प्रवर्त्तिष्यते तस्मादेकेनाऽपि
 धातुनाऽर्थभेदेन प्रयोगद्वयं सिध्यति परं साहचर्याय द्विः पाठ इति । कथमसृगिति—
 नञ्पूर्वस्य सृजेः क्तिवन्तस्य षत्वेन भाव्यं तत्कथं गत्वमित्याह—औणादिकस्येति—
 अस्यत इति न सृज्यत इति वा “ ऋधिपृथि० ” इति किदजि बाहुलकादेकत्राऽस्य
 15 ऋत्वेऽन्यत्र जकाराकारयोर्लोपे चाऽसृजशब्दसिद्धिः । पथिप्राच्छाविति—पन्थानं पृच्छतः
 “ दिद्युद्व० ” इति क्तिव्, धुटि पदान्ते च पूर्वाण्येवोदाहरणानि व्यावृत्तौ तु विशेषः ।
 स्वमते तु पथिप्राशावित्याद्येव भवति ।

- ‘ संयोगस्यादौ स्कोल्लुक् ’ । २ । १ । ८८ ॥ संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति व्यञ्ज-
 नाद् धनि संयोगः । स च वैयाकरणसम्प्रदायाद् व्यञ्जननैरन्तर्यमुच्यते । ‘ दन्त्याप-
 20 दिष्टमिति ’ न्यायात्तालव्यशस्य लुग्दर्शितः दन्त्यस्य तु सस्याऽवावगित्यत्र ककुङ् श्वकु-
 डिति पठितस्य वस्केर्ज्ञेय इति । समुदायस्यैव लोपं विदध्यादिति—कया युक्त्या संयो-
 गेति प्रथमं, पदस्येति द्वितीयं अन्ते चेति तृतीयं सूत्रं कुर्यात् । तत्राऽऽद्यस्याऽर्थः—
 धुटि प्रत्यये संयोगादिस्थयोः सकारककारयोर्लुग् भवति । द्वितीयस्याऽर्थः पदान्ते वर्त-
 मानस्य सकारककारादिसंयोगस्य सकलस्याऽपि लुक् । तृतीयस्याऽर्थः—पदस्येत्यतः
 25 पदान्ते इत्यनुवर्तते । ततः पदान्ते संयोगसम्बन्धिनोऽन्तस्य लुग्भवतीत्यकरणाल्लुकः
 स्थानित्वं न भवति । अन्ये तु अट्टिमिति—तन्मतस्वमतयोः “ न वृद्धनं० ” इत्यत्र
 विशेषः, तन्मते अतिट्टिपते, स्वमते तु अट्टिटिपत इति । पृथक्स्थातेति—पृथक्शब्दः
 कान्तोऽव्ययम् । न तु “ ऋधिपृथि० ” इत्यनेनाऽजप्रत्ययान्तो जन्तः । तदा “ र्वजः० ”

इति गत्वस्य परेऽसच्चात्तदादेशस्य कत्वस्याऽप्यसत्त्वे द्व्यङ्गविकलता स्यात् । मांसपिप-
किति-नन्वत्र “ स्वरस्य० ” इति स्थानिदङ्गावेन पदान्ते संयोगस्याऽभावात् ककार-
लोपो न प्राप्नोति । न चाऽसद्विधौ स्थानित्वनिषेध इति वाच्यम् । अस्कृलगिति
वचनात् ? सत्यम्, अस्कृलकीति नञ्निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वेन स्थानित्वाभावात् प्राप्ति-
विद्यते; यथा मधुगित्यत्र ।

5

‘ पदस्य ’ । २ । १ । ८९ ॥ पदान्ते वर्तमानस्येति-पदस्य विशेष्यस्य “ विशेष-
णमन्तः ” इति परिभाषया पदान्ते इति व्याख्यातम् । भूयानिति-अपदसंज्ञकेऽपि
तद्धिते “ अस्वैयम्भुवोऽव् ” न, “ भूँल्लुक् च० ” इत्यत्रोकारप्रश्लेषात् । विधानं भूमे-
त्यत्र पदसंज्ञके चरितार्थम् सामर्थ्यान्न भवतीति, अन्यथा प्रक्रियालाघवार्थं अकार-
मेव विदध्यादित्यर्थः ।

10

‘ रात्सः ’ । २ । १ । ९० ॥ रात्परस्य सस्यैवेति-यद्येवं अविभः अजाग
इत्यादि विभर्त्तेर्जागर्तेश्च ह्यस्तन्या दिवि, “ हँवःशिति ” इति द्वित्वे अत्वे “ पूभू० ”
इतीत्वे, “ द्वितीय० ” इति चत्वे, गुणे च नियमाल्लोपो न प्राप्नोतीति । नैवम्
प्रकरणात् पूर्वसूत्रविहितस्यैवाऽयं नियमो न व्यञ्जनादेरित्युत्तरसूत्रविहितस्य, यद्वा सूत्रे
द्वितकारनिर्देशो ज्ञातव्यः । द्वितकारनिर्देशेऽपि न कोऽप्युच्चारणकृतो भेदोऽस्ति ततश्च 15
रात्परस्य तकारसकारस्यैव लुब् नाऽन्यस्येति सूत्रार्थः समजनि । यद्येवं तर्हि कीर्तयतेः
क्वपि कीरिति प्राप्नोति । अत्र भाष्यं-लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं लोके च कीर्त्त
इत्येव दृश्यते न कीरिति । अजर्घा इति-नन्वत्र “ सेः स्त्वा० ” इति सेर्लुकि रुत्वे च
कर्तव्ये “ गडदवा० ” इति घत्वस्याऽसच्चात् कृते रुत्वे चतुर्थान्तत्वाभावात् कथं घकारः ?
सत्यम्, ‘ असिद्धं बहिरङ्गं ’ इति भविष्यति ।

20

‘ नाम्नोनोऽनहः ’ । २ । १ । ९१ ॥ अत्र रेफेति, नन्वत्र विशेषविधानात्
“ रो लृप्यरि ” इति “ अहँः ” इति च रेफरुत्वे एव भविष्यतः किमहन्प्रतिषेधेने-
त्याह-असच्चादिति । न चैवं, तयोरनवकाशतेत्याह-सावकाशमिति । रेफरुत्वलक्षणं ।
सम्बोधने इति-“ नाऽऽर्मन्त्र्ये ” इति नलोपप्रतिषेधात् । अहन्नहितमिति-लक्षणप्रति-
पदोक्तयोरिति प्रतिपदोक्तस्यैवाऽहन्शब्दस्य निषेध इत्यत्र प्राप्तिः । परं नाम्न इति 25
व्यावृत्त्या निषिध्यते । वृत्रहम्यामिति-धातुमात्राश्रितत्वेन तोऽन्तोऽन्तरङ्गो बाह्यस्या-
ऽऽद्यपेक्षान्नलोपो बहिरङ्गः ।

‘ नाऽऽमन्त्र्ये ’ । २ । १ । ९२ ॥ आमन्त्र्य इत्येकवचनाद्यत्रैक एवाऽऽमन्त्र्य-
स्तत्रैवाऽनेन नलोपनिषेधो यत्र बहवस्तत्र न, यथा—हे पञ्च पुरुषाः ! इत्यादौ ननु
राजन्नित्यादौ सिलुकः स्थानिवद्भावेन । “ अधातुविभक्ति० ” इत्यनेन नामत्वाभावे
पूर्वेण प्राप्तिरेव न किं प्रतिषेधेनेत्याह—एतदेवेति । न च वाच्यं सिलुकः स्थानित्वेन
5 “ नामसिद्ध० ” इति पदत्वं प्राप्नोति, तस्मिंश्च सति नलुग्भविष्यतीति; यतः “ स्थानी-
वाऽवर्णविधौ ” अत्र तु व्यञ्जनलक्षणो वर्णविधिरिति स्थानित्वं न प्रवर्तत इति ।

‘ मावर्णान्तोपान्त्यापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः ’ । २ । १ । ९४ ॥ अत्र
मकारावर्णयोरन्तोपान्ताभ्यां सह यथासंख्यं न, “ नोर्म्यादिभ्यः ” इति निषेधस्य
व्यर्थत्वात्, यत ऊर्मिमानित्यत्र मान्तत्वस्य यवमानित्यत्राऽवर्णोपान्तत्वस्याऽभावात् ।
भोगवद् गौरिमतोरिति निर्देशाद्वा । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति—तद्वितापेक्षत्वेन वृद्धिर्बहि-
10 रङ्गा तदनपेक्षत्वं वत्वमन्तरङ्गमिति ।

‘ नाम्नि ’ । २ । १ । ९५ ॥ नाम द्विविधं, देवदत्तादि निरूढलक्षणाकं, “ अधा-
तुविभक्ति० ” इति शास्त्रीयं च । तत्र प्रत्यासन्नत्वाच्छास्त्रीयस्यैव ग्रहणे प्राप्ते नामाधि-
कारेणैव तदर्थस्य लाभान्नाम्नीत्यतिरिच्यमानमधिकार्यपरिग्रहाय भवत् लौकिकमेव
ज्ञापयतीत्याह—संज्ञायामिति । आसन्दीवानिति—आसं आसिक्रियां नन्दति अणि पृषोद-
15 रादित्वात् । आसेर्धातोः “ कुमुदा० ” इति वाऽऽसन्दी वेत्रासनं साऽत्राऽस्ति मध्वादिः ।

‘ चर्मण्वत्यष्टीवचक्रीवत्कक्षीवद्भुमण्वत् ’ । २ । १ । ९६ ॥ कक्षाशब्द-
स्येति—कक्षे भवा, कक्षाय हिता वा, कक्षे साधुर्वा, “ दिर्गादिदेहांशाद्यः ” इत्यादिभिर्ये
कक्ष्या । लवणस्येति—लुनाति वैरस्यं नन्द्याद्यनः । अत एव गणपाठाणत्वम् । उद-
न्वान्—उदन् भावसामर्थ्यान्नलोपो न अन्यथोदभावो निपात्येत ।

20 ‘ राजन्वान् सुराज्ञि ’ । २ । १ । ९८ । राजन्वान् सुराज्ञीति—शोभननृपतौ
वाच्ये । यदा तु राजन्शब्देन चन्द्रोऽभिधीयते तदा राजवान् देश इत्येव । निपात-
नस्येष्टविषयत्वात् ।

‘ नोर्म्यादिभ्यः ’ २ । १ । ९९ ॥ दल्मिमानिति—दल्मिरिन्द्रः प्रहरण-
विशेषो वा सोऽस्याऽस्ति । तिमिमिति—“ क्रीमितिमि० ” इति द्वयोरपि निपातनम्,
25 गरुत्पिच्छं तदस्याऽस्ति । ध्वजित्मानिति—अध्वानं जयति क्तिप् पृषोदरादिः । ककुब्बा-
निति—ककतेर्बाहुलकादुत्प्रत्यये गणे द्विदकारपाठान्मतौ नाऽनुनासिकः । महिष्मा-

निति—“ नेडकुमुद० ” इति मतौ, ‘ असिद्धं बहिरङ्ग ’मित्यकारस्याऽसिद्धत्वान्न धुट-
स्तृतीयः । न च वाच्यं “ स्वरस्य परे० ” इति स्थानित्वं तस्याऽसिद्धिर्धौ “ नै सन्धि० ”
इति निषेधात्, कान्तिमतीप्रभृति बन्धुमती यावत्सर्वेषु “ नैवां मनुः ” शिम्भीमती
“ डीनीवैन्धि० ”, “ गौरादि० ” डी । मधुमती-मध्वादेर्मनुः, हनूमानिति—“ अर्न-
जिरादि० ” इति दीर्घः ।

5

‘ मासनिशासनस्य शसादौ लुग्व्वा ’ । २ । १ । १०० ॥ स्यादाविति,
स्यादेरन्यः शसादिर्न सम्भवतीति स्यादाबुदाहारि । अथ “ संख्यैकार्थाद्० ” इति
शस्सम्भवस्तदाऽऽदिशब्दस्याऽकलादीनामसम्भवेनाऽनर्थक्यम् । यद्वा मण्डूकप्लुतन्या-
येन स्यादिरनुवर्तनीयमिति । आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्वा स्यादिरेव लभ्यते ।
मासशब्दस्य भ्यामि अनेनाऽन्तलोपेऽसिद्धं बहिरङ्गमिति अकारस्थानित्वेन “ सो रुः ”
रुत्वाभावे, “ धुटस्तृतीयः ” इति दत्वे तु न्यायानित्यत्वाद् माद्भ्यामिति मन्यते
भाष्यकृत् । दुर्गस्तु मास्भ्यामिति । निज्भ्यामिति—अत्र निशब्दे सत्यपि निशाग्रहणं
निज्भ्यामित्यस्य सिद्ध्यर्थं, निशब्दस्य हि भ्यामि निज्भ्यामिन्येव भवति । क्विन्त-
त्वाद्वातुत्वे “ यंजसृज० ” इत्यादिना पत्वप्राप्तेः ।

10

‘ दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूपोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नसहृदसन्धू- 15
षन्नुदनदोषनयकज्जशकन् वा ’ । २ । १ । १०१ ॥ पादपदशब्दाभ्यामपि पदा
पादेनेत्यादि सिद्धं परं पदशब्दश्चरणवाच्येव पादशब्दस्य त्वनेकार्थस्यापि पदा
पादेनेत्यादिसिद्ध्यर्थं पादशब्दोपादानम् । हृदयहृद्भ्यां सिद्धे हृदयोपादानं ऋषौ
विशेषार्थं, हृदः हृदयान् ऋषीन् । हृच्छब्दस्तु ऋषिवचनो नाऽस्ति ।

‘ यस्वरे पादः पदणिक्यघुटि ’ । २ । १ । १०२ ॥ पादन्तस्य नाम्न इति— 20
पूर्वसूत्रे नाम्न इत्यधिचक्राणोऽपि नाऽध्याहारि धातोस्तत्राऽसम्भवात् । अत्र तु धातु-
सम्भवे नाम्न इति विशेषणं चक्रे । स चेति—अनेकवर्णत्वात् सर्वस्य पादन्तस्य प्राप्नो-
तीत्याह—निर्दिश्यमानस्येति । त्रिपदी गाथेति “ वौ पादः ” इति डीः, द्विपदिकामिति—
“ संख्यासमाहारे च० ” इति सः । संख्यादेरित्यकल् अलोपश्च, ननु “ अँवर्णेवर्णस्य ”
इति सिद्धेऽकल्सन्नियोगे किमलोपेन ? सत्यम् । स्थानित्वाभावार्थमन्यथा “ स्वरस्य० ” 25
इति स्थानित्वे पाच्छब्दाभावान्न स्यात् पदादेशः । पादमाचष्टे पादयतीति—अत्र
व्यञ्जनान्तः पाच्छब्दो लिख्यते सस्वरे तु णिजि अलोपे “ स्वरस्य० ” इति स्थानित्वे

25

पाच्छब्दाभावाद् द्व्यङ्गविकलत्वं स्यात् । तर्हि पादमाचष्ट इति वाक्ये पदः पश्यति यदर्शितं तत्कथं ? उच्यते-प्रत्यासत्तिन्यायाद्यस्मिन् प्रत्ययेऽकारलोपस्तस्मिन् यथाऽऽदेशोऽपि प्राप्नोति । अत्र तु णावकारलोपः शसि त्वादेशः । “ नैकस्वरस्य ” इत्यन्त्य-स्वरादिलोपाभावश्च ।

5 ‘ उदच उदीच् ’ । २ । १ । १०३ ॥ उदयतीति-ननु णिवर्जनं किमर्थम् न च वाच्यं णिवर्जनाभावे उदीचादेशः स्यात्, यतो भवतु उदीचादेशस्तथापि “ ङै-न्त्यस्वरादेः ” इति लोपे उदयतीति भविष्यति । अत्रोच्यते, विशेषविहितत्वाल्लुके बाधित्वा प्रथममेवाऽऽदेशः स्यात्, तथा च ‘ सकृद्गते स्पर्धे ’ इति न्यायात् पश्चादपि न ।

10 ‘ अच्च प्राग्दीर्घश्च ’ । २ । १ । १०४ ॥ अथ दृषदमञ्चतीति क्विपि टादावनन्तरपूर्वस्वराभावे दीर्घत्वाभावादेकयोगनिर्दिष्टत्वादादेशस्याऽप्यभावात् कथं दृषचेत्यादि सिध्यतीत्याह-अन्वाचयशिष्टत्वादिति । अथ व्यवहितस्याऽपि कथं न भवति ? सत्यम्, प्राक्शब्दस्याऽनन्तरार्थत्वादत एव पूर्वशब्दमपास्य प्राक्शब्दोपादानमनन्तरार्थम् । अनु पश्चादाचयनं मीलनमन्वाचयस्तेन शिष्टोऽन्वाचयशिष्टः । दीर्घो न भवतीति-स्थान्यासन्नत्वात् लृकारः । दध्ययतीति-परत्वात् “ समानानां० ” इति दीर्घं बाधित्वा गुणः ।

‘ क्सुष्ममतौ च ’ । २ । १ । १०५ ॥ पेक्षुष्य इति-‘ आगमा यद्गुणीभूता ’ इति, इट्सहितस्य कस उष्, उषिति षकारस्य “ नास्म्यन्तस्था० ” इति सिद्धे प्रक्रिया-लाघवार्थं षकारकरणम् ।

20 ‘ श्वन् युचन्मघोनो डीस्याद्यघुट्स्वरे च उः ’ । २ । १ । १०६ ॥ डीग्रहणात् स्यादावघुट्स्वरे लब्धे स्यादिग्रहणमघुट्स्वरस्याऽप्रत्ययत्वशङ्कानिरासार्थम् शङ्का हि कथम् ? डीप्रत्ययोऽघुट्स्वरोऽपि प्रत्यय एवेति नाऽऽशङ्कनीयं, डीग्रहणात् । अथाऽघुडित्यत्र पर्युदासात् स्यादिल्प्स्य(क्ष्य)ते तन्न, प्रसज्यवृत्तिनिराकरणे हेतोरभावात् । प्रियशुनी-स्त्रियां तु बहुव्रीहौ “ नोपैन्त्यवतः ” इति त्रयाणामपि डीप्रतिषेधः ।

25 उपान्त्यवत्ता च श्वन्शब्दस्य “ न वैमन्त० ” इति प्रतिषेधादितरयोस्त्वनेनोत्वविधानात् । यत्तु प्रियशुनीति दृश्यते । तत्प्रथममेव ह्यां कर्मधारये । शौवनमिति शुन इदमिति कार्यं विकारे तु “ एकस्वरात् ” मयट् स्यात् । अतिश्चानीति-अतिक्रान्तः श्वा

यैरिति वाक्यम् । तत्पुरुषेति “ गोष्ठ्यतेः शुनः ” इति समासान्तः स्यात् । गोष्ठ्येनेति-
गोष्ठ्येऽश्वेव “ सप्तमी शौण्डाचैः ” इति समासः, “ गोष्ठ्यतेः० ” इट् । नन्वत्र समासान्तः
समासस्याऽवयवो भवति ततश्चाऽनेनाऽघुट्स्वरादिप्रत्ययस्य व्यवधानात् प्राप्तिरेव
नाऽस्तीति किमित्युक्तं ? नकारान्तनिर्देशादिति । अत्रोच्यते, भाष्यकारवचनाद्यथा
समासान्तः समासावयवो भवत्येवमुत्तरपदावयवोऽपीष्यते । ततश्च श्वन्ग्रहणेन तदव- 5
यवत्वादस्याऽपि ग्रहणमिति, अघुट्स्वरादिप्रत्ययस्य न व्यवधानमतो यदुक्तं नकारा-
न्तनिर्देशादिति तत्साध्वेव । मघवत इति-मघो ज्ञानमस्याऽस्ति मघा वाऽऽराधकाः
सन्त्यस्य “ ड्यौपो बहुलं० ” इति ह्रस्वः । मातरिश्वनेति-मां तरति विचू, मातरि
अन्तरिक्षे श्वयति मातरिश्वन् इति साधुः । अत एव निर्देशात् सप्तम्यलुप् ।

‘लुगातोऽनापः’ । २ । १ । १०७ ॥ क्वाटाशब्दयोः केचिदस्त्रीत्वं केचित् स्त्रीत्वं 10
चेच्छन्ति । तत्र स्त्रीत्वेऽनाप इति वचनादनेन लुगभावे क्वायाटाया इत्येव भवति,
अस्त्रीत्वे त्वनेन लुकि क्तुः ट् इत्याद्येव । हाहे देहीति-ओहाङ्क् गतौ हाशब्दं जिहीते
गीतकाले कर्तव्यतया प्राप्नोति विचू ।

‘ ई डौ वा ’ । २ । १ । १०९ । विविभक्तिस्तत्साहचर्यादीकारोऽपि विभक्तिरूप
एव ग्राह्यस्तेन औकारस्थानिनि ईकारेऽनेन विकल्पः । डीप्रत्ययेषु राज्ञीत्यादिषु 15
पूर्वेण नित्यमेव । निरनुबन्धग्रहणाद् वा ।

‘षादिहन्-धृतराज्ञोऽणि’ । २ । १ । ११० ॥ ताक्ष्ण इति-“सेनान्त०” इत्य-
नेन कारुद्वाराप्राप्तस्य बाधकः “शिवादेरण्” । सामनः-द्वयोरपि देवदत्तार्थे वेत्यधीते
वेत्यर्थे इदमर्थे वाऽण्, “अणि” इत्यनो लोपाभावः । ताक्ष्ण्यः अत्र-“कुर्वादेव्यः” ।

‘ न वमन्तसंयोगात् ’ । २ । १ । १११ ॥ अत्र वकारमकारयोः संयोगवि- 20
शेषणत्वेन “विशेषणमन्तः” इति तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्, अन्यथा वमसं-
योगादिति समस्तनिर्देशेऽनयोरेव संयोगादित्याशङ्का स्यात् । वमः संयोगादिति
व्यस्तनिर्देशेऽपि वकारमकाराभ्यां परो यः संयोगस्तस्मादित्यपि प्रतीयेतेति न्यासकारः ।

‘ हनो ह्यो घनः ’ । २ । १ । ११२ ॥ प्लीहन् इत्यादिषु, हन इति हन्तेरनुकर-
णाद् ‘अर्थवद्ग्रहण’ इति न्यायाद्वाऽन्यस्य न भवति । 25

‘ लुगस्यादेत्यपदे ’ । २ । १ । ११३ ॥ अपद इति, अदेतोर्विशेषणम्,
दण्डाग्रमिति अत्र “ वृत्त्यन्तोऽस्ये ” इति प्रतिषेधादग्रे इत्यस्य पदत्वाभावात् कथं

आऽकारलोपः ? सत्यम्, सावधारणव्याख्यानाद् अपदे एवेति, अत्र तु वृत्तेः पूर्व पदत्वमासीदिति । तर्हि प्रायणमित्यत्र 'गति कारकेति' न्यायादविभक्त्यन्तेनाऽयनेत्यनेन समासे प्राप्नोति, सत्यम्; अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते । " ते' लुगू वा " इति उत्तरशब्दलोपादिति । यथा " वेदूतोऽनव्यय० " इत्यत्र ।

5 ' डित्यन्त्यस्वरादेः ' । २ । १ । ११४ ॥ सति यस्मिन् यस्मात् पूर्वमस्ति परं नाऽस्ति सोऽन्तस्तत्र भवोऽन्त्यः । मुनौ अत्र सर्वत्र " ईवर्णादेरस्वे० " इति प्राप्ते परत्वादन्वकाशत्वाच्च डित्वस्य लुगेव । उपसरज इति-उपसरदेशजातः । मन्दुरजः-मन्दुरे मन्दुरायां वा जातः, " ड्यापो बहुलं नाम्नि " इति ह्रस्वः ।

10 ' अवर्णादश्रोन्तो वाऽतुरीड्योः ' । २ । १ । ११५ ॥ अवर्णादिति-ननु तुदन्ती भान्तीत्यादौ ईड्योरनपेक्षत्वेन वर्णमात्राश्रयत्वेन चाऽन्तरङ्गत्वात् " लुगस्या-देत्यपदे " इति " सैमानानां० " इति च अकारलोपदीर्घत्वयोः कृतयोरवर्णात् परत्वं शतृप्रत्ययस्य नाऽस्तीति तत्कथमीकारावर्णशतृप्रत्ययङीभावापेक्षत्वेन बहिरङोऽन्त इत्यादेशो भूतपूर्वतयेति, 'वर्णात् प्राकृतं बलीय' इति तु नेहोपतिष्ठते भिन्नकालत्वात् । तथाहि-ईड्योः सङ्गावेऽन्तादेशः प्राप्नोति लोपदीर्घौ तु ततः प्रागेव । यत्र हि वर्ण-
15 प्राकृतयोर्युगपत्प्राप्तिः कारक इत्यादौ तत्रेदमुपतिष्ठत इति ।

' दिव औः सौ ' । २ । १ । ११७ ॥ द्यौरिति, अत्र " उः पदान्ते० " इति प्राप्तोऽप्यचरितार्थत्वात् साविति विशेषविधानाद्वा औरेवाऽनेन प्रवर्तते, न तूकारः; अक्षद्युरिति-एकेदेशमिति प्राप्तिः ।

20 ' उः पदान्तेऽनूत् ' । २ । १ । ११८ ॥ दिवाश्रयः अन्तर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्य पदत्वेऽनेनोत्वे कथं दिवाश्रय इत्यादीत्यत आह-अकारागमे भविष्यतीति, अकारा-गमे चाऽकारागमकराणसामर्थ्यादेव उर्न । विभक्तेः पूर्वं वाऽकारागमे पदान्तत्वाभावा-देव वा । वृत्तिविषय इति-समासविषये प्रयुज्यते केवलस्तु न प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

प्रावृड्जातेति ।

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासने द्वितीयस्याऽध्या-
यस्य प्रथमपादः समाप्तः ।

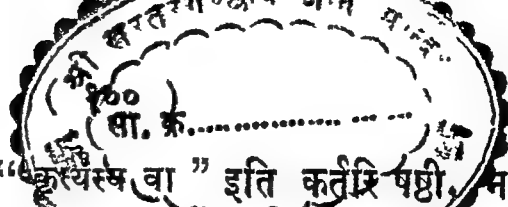
मङ्गलमस्तु लेखकपाठकयोः ।

‘ क्रियाहेतुः कारकम् ’ । २ । २ । १ । क्रियायाः कारकमित्युक्ते क्रियायां कर्तुर्मुख्यत्वात्तस्यैव कारकत्वं स्यात् । गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । हेतुः कारकमित्युक्ते तु द्रव्यस्य मुख्यत्वात्तद्वेतोरेव कटं करोतीत्यादौ कारकं स्यान्न तु चैत्रो यातीत्यादौ । कारकः शब्दः कर्तृमात्रपर्यायः । कर्त्रादीत्यत्र कर्तृशब्दस्तु कर्तृविशेषवचनस्तेन कर्त्रादिकारकसंज्ञमिति विशेषणविशेष्यभाव उपपन्न इति, अन्यथा वृक्षो वृक्षसंज्ञ इतिवदनुपपन्नः स्यादिति । तच्च द्रव्याणामिति द्रव्याणां सामर्थ्यं कारकमिति सम्बन्धः । द्रव्यस्य तु कारकत्वे प्रतिबन्धकमन्त्रादिसन्निधानासन्निधानाभ्यां दहनादेर्दाहादिक्रियोत्पन्न्यनुत्पत्ती न स्याताम् । तत्स्वरूपस्य सर्वदा विद्यमानत्वादुत्पत्तिरेव स्यात्, तस्माच्छक्तिरेव कारकमिति श्रेयः । चैत्रादेस्तु कारकत्वं शक्तिशक्तिमतोरभेदनयेन । स्वपराश्रयेति-अयमर्थः-त्रयी क्रिया सा च चैत्र आस्ते इति स्वाश्रिता, कटं करोतीति पराश्रिता; अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युभयाश्रिता । क्रियाकाल इति-क्रियायाः शक्तिं प्रति ज्ञापनकालस्तत्र क्रियाकाले समवहितसकलोपकरणे शक्तिरभिव्यज्यते-प्रकटीक्रियते अवगता भवति । अभिव्यज्यते इति कर्मकर्तरि कर्मणि वा यथा क्रियायां कर्त्र्या शक्तिः प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । अभिव्यनक्ति प्रकटीकरोति क्रियाकर्त्री शक्तिः सैवं विवक्ष्यते नाऽहमभिव्यनज्मि किन्तु स्वयमेवाऽभिव्यज्यते शक्तिः । हेत्वादेरित्यत्राऽऽदिशब्दात्सम्बन्धस्य सहार्थस्य चाऽकारकत्वं तेन विद्ययोपित इत्यादौ “ कारकं कृता ” इति न समासः, बहूनामिदं वस्त्वमित्यादौ “ बह्वल्पर्या० ” इति शस् मा भूत् ।

‘ स्वतन्त्रः कर्ता ’ २ । २ । २ । अत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्य-सहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । अपरायत्तयेति-प्राधान्यं च क्रियाहेतुभूतयाऽपरायत्ततया । यद्वा, सामानाधिकरण्यं प्राधान्येन किं रूपेणाऽपरायत्ततया । प्रेषितः करोति-प्रयोज्यावस्थायामपि स्वातन्त्र्यस्याऽहानेः कर्तृत्वम् “ यः क्रियां कर्मकर्तृस्थां, कुरुते मुख्यभावतः । अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा, स कर्ता नाम कारकम् ” ॥ १ ॥ आत्म-प्रधानः, यस्याऽगुणभावेन धातुना व्यापार उच्यते सर्वोऽसौ स्वतन्त्र इति, रुदिशब्दोऽयम् । यत्रैव करणादीन्यप्रधानानि सन्ति, देवदत्तः स्थाल्यां काष्ठैरोदनं पचतीत्यादौ तत्रैव कर्तृसंज्ञेत्येवं न किन्तु तदभावेऽपि तेनाऽऽस्ते शेत इत्यादावपि ।

‘ कर्तुर्व्याप्यं कर्म ’ । २ । २ । ३ ॥ कर्तुरित्यत्र प्रथमव्याख्याने व्याप्ये-

त्यस्य कृत्यप्रत्ययान्तस्य योगे “कृत्यस्त्व वा” इति कर्तरि षष्ठी, मनु यदा द्वैती-
कव्याख्यानं कर्तुः कर्म व्याप्यमिति क्रियते, तदा कर्तृशब्दात् केन सूत्रेण
षष्ठी प्रावर्तिष्य ? उच्यते कृच्छेषा उणादय इति कृत्वा कर्मशब्द औणादिकप्रत्ययान्तो-
ऽपि कृदन्तस्ततस्तद्योगे “कर्तरि” षष्ठी । विकार्यमिति-विकार्यते स्वभावोच्छेदेना-
5 ऽन्यथात्वं लभ्यत इति । विकुरुत इति अन्यथा विकृतिमनुपगच्छतो वज्रस्येव विका-
र्यत्वायोगः स्यात् । आभासमुपगच्छतीति-तथाऽऽभासाऽयोग्यस्य परमनिःकृष्टपरमा-
ण्वादेरिवाऽऽभास्यत्वविरहः स्यादिति व्याप्यस्याऽऽभासगमनमवान्तरव्यापार इति ।
विषं भक्षयतीति-यदा भक्षणार्थमिति । चतुर्द्धा शास्त्रप्रवृत्तिस्तद्यथा उद्देशो विभागे
लक्षणं परीक्षा चेति द्योतकराचार्यः । ज्ञातं सद्भक्ष्यते तदैवाऽनिष्टम् यदा तु राजभी-
10 तेन व्याध्यतिक्रान्तेन वा भक्ष्यते तदा इष्टमेव । गां दोग्धि पय इति-अन्तर्भूतण्यर्थाः
सकर्मकाः सर्वे तेनाऽयमर्थो गौः कर्त्री पयः कर्म मुञ्चति, तां गां मोचयतीति । गां
स्त्रायति पय इति-“ गतिबोधा० ” इत्यत्र बहुवचनादन्येषामप्यणिकर्तुः कर्मत्वं, तेन
गवादीनामपि कर्मत्वं युक्तम् । नाऽत्र नियमः प्रवर्तते । एतेऽपीदृशा अपि द्विकर्मका
उच्यन्त इति । पौरवं गां भिक्षते, अस्ति राजा पुरुर्नाम, तदपत्यं “पुरुमगध०” इत्यणि
15 पौरवोऽयं च याच्यमानो हृष्टो म्लानो वा भवतीति विकार्यं कर्म । भिक्षते कोऽर्थो
याचनापूर्वकं गां दापयति वियोजयति वेत्यर्थः । गामवरुणद्वीति-व्रजं सेवमानां सेव-
यतीत्यर्थः । पृच्छति कथापयति, वृक्षमवचिनोतीति-वृक्षः फलानि वियुङ्क्ते तं वियोजय-
तीत्यर्थः । अनुनयार्थं इति-तेन भिक्ष्यर्थमध्ये याचिद्वाराऽनुनयार्थानां न ग्रहः । भिक्षि-
र्याश्चायामेव याचिस्तूभयार्थं इति । जयति-मोचयति । कर्षति-वियोजयति, मथ्नाति
20 वियोजयति, नयति प्रापयति, हरति वियोजयति प्रापयति वा, मुष्णाति कोऽर्थः ?
परस्वामिकं सन्तमात्मस्वामिकं करोति । गृह्णाति-त्याजयति । तन्दुलानोदनं पचति,
तन्दुलान् विक्लेदयन् विकुर्वन्नोदनं करोतीत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वादिति ।

“येनाऽपविद्धसलिलस्फुटनागसन्ना, देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे ।

व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः, खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥१॥ ”

25

(किरा. ५. श्लो. ३०)

नेतव्या वा ग्राममजेति-अजादेः प्राधान्यान्नेतुश्च पूर्वं तत्रैव क्रियाप्रवर्तनादन्त-
रङ्गत्वाच्च तत्रैव प्रधाने कर्मज इति । केचिदाहुर्नाऽमी नयत्यादयो द्विकर्मकाः अन्यक-
र्मकत्वात्तथाहि-अजां नयति ग्राममजां गृहीत्वा ग्रामं यातीति ह्यत्राऽर्थः । नयतिस्तु

प्राप्तिमात्रवाची । गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपि कर्मत्वं दृश्यते, यथा प्रविश पिण्डीं द्वार-
मिति भक्षणक्रियापेक्षया पिधानक्रियापेक्षया चेति । नैवम् एवं सति अजा नीयते ग्राम-
मित्यत्र कर्मण्युत्पद्यमानेनाऽऽत्मपदेनाऽजा कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति, यतो गृह्णा-
तेरजा कर्म न नयतेरिति । तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्टव्यमिति । अकर्मणामिति-नि-
त्याकर्मकाणामविद्यमानकर्मकाणां वेत्यर्थः । प्रधान एव कर्मणीति-कर्तृकर्मणि कर्मजः 5
प्रत्ययो भवतीति सम्बन्धः, प्राधान्यं च तस्य “ गतिबोधाहारार्थः ” इति कर्मसं-
ज्ञाया विधीयमानत्वेन कृत्रिमत्वात् कर्तुः प्रथमप्रवृत्तिविषयत्वाद्वा । प्रधान एवेति-
अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति तन्मतोपेक्षणाय अत्रैवकारः । आसयति मासं मैत्रमिति-
आस्ते मासं मैत्रस्तमासीनमपरः प्रयुङ्क्ते, मासस्य “ कालाध्वभावः ” इति कर्मसंज्ञा ।
कालाध्वभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका इत्यन्यकर्मपेक्षयाऽकर्मका इह ग्राह्याः । 10
बोधयति शिष्यं धर्ममित्यत्र वाक्यस्य धर्मप्रतिपादनपरत्वेन धर्मस्य प्राधान्यं शिष्या-
देर्गुणभावः । शिष्यादिसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ शिष्यादेः प्राधान्यं धर्मस्य गुणभाव
इत्युभयत्र कर्मजः प्रत्यय इति । पाठयति शिष्यं ग्रन्थमिति-अर्थस्य शब्देन प्रतिपा-
द्यत्वाच्छब्दस्य प्राधान्यं, शब्दस्यार्थपरत्वादर्थस्यैव प्राधान्यमिति समर्थयन्ते गरी-
यांसो विद्वांसः । पयसा ओदनमिति-अत्र पय इति न व्याप्यमोदनापेक्षयाऽन्या- 15
ङ्गत्वात्, यच्चाऽनन्याङ्गं तदेव व्याप्यमिति ।

‘ वा कर्मणा-मणिक्कर्तारणौ ’ । २ । २ । ४ ॥ नन्वेवं तर्हि गत्यर्थादीना-
मप्यविवक्षितकर्मत्वे विकल्पः प्राप्नोतीत्याह-गत्यर्थादीनामिति ।

‘ गतिबोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्र-
न्दाम् ’ । २ । २ । ५ ॥ न विद्यते कर्म येषां तेऽकर्माणो नित्यमकर्माणो नित्यांकर्माण 20
इति, विस्पष्टपदुवत्समासस्ततो द्वन्द्वात्पष्ठीवहुवचनम् आहारस्य सुप्रसिद्धत्वाद्वतिबो-
धयोः स्वरूपमाह । गतिर्देशान्तरप्राप्तिरिति । बुध्यते शिष्यो धर्मम्-अत्र हि बुध्यादय-
श्चक्षुरादीन्द्रियसाधनज्ञानविशेषस्याऽप्रतिपादनात्सामान्यबोध एव वर्तन्त इत्यर्थः ।
दर्शयति रूपतर्कमिति-रूपं तर्कयतीति “ कैर्मणोऽण् ” इत्यणि रूपतर्कः । कर्षेणाऽऽ-
प्यत इति “ भुजिपत्यादिभ्यः ” इति कर्मण्यनटि, “ पूर्वपदस्थः ” इति णत्वे, प्रज्ञादि- 25
त्वात्स्वार्थेऽणि कार्षापणः । अत्र दृश्यादीनां चक्षुरादिसाधनजनितज्ञानविशेषबोधार्थ-
तेत्यर्थः । अन्ये तु इति ते हि गत्यादिसूत्रे दृशिमुपादाय बोधार्थत्वेनैव सिद्धे दृशिग्रह-
णादृशेरेव विशेषबोधार्थस्य परिग्रहो नाऽन्येषामित्याचक्षते । उत्पलमिति-उत्पीयते

अमरैरिति “ मुरैलोरल० ” इति निपातनम् । खादयत्यपूपमिति—अत्र “ चैत्याहो-
रार्थेङ्० ” इति परस्मैपदम् । आदयत्योदनमिति—अत्र फलवत्त्वाभावात् “ पैरिमुहा० ”
इति नाऽऽत्मनेपदम् । मतान्तरेण वा प्रयोगोऽयम् । ते हि “ पैरिमुहा० ” इत्यत्राऽदधा-
तुमपठन्त आत्मनेपदं नेच्छन्ति ।

- 5 ‘ भक्षेहिंसायाम् ’ । २ । २ । ६ ॥ भक्षयन्ते यवं बलीवर्दा यवानदन्तो,
यवानां विनाशत्वेन हिंसा । ननु हिंसा हि प्राणव्यपरोपणलक्षणा सा च प्राणिन्येव चेतने
सम्भवति कथमचेतने सस्ये । नहि तत्राऽऽयुरिन्द्रियबलोच्छ्वासलक्षणा रसमलधातूनां
परिणतहेतवः प्राणाः सन्तीति ? अत आह—वनस्पतीनामिति—वृद्ध्यादिमत्त्वेनेति—वन-
स्पतयः सचेतना वृद्ध्यादिमत्त्वात् । यो यो वृद्ध्यादिमान् स स सचेतनः, यथा पुरुषः ।
10 वृद्ध्यादिमन्तश्चैते तस्मात् सचेतना इति । पञ्चावयवमनुमानमिति । पूर्वपक्षहेतुदृष्टान्तो-
पनयनिगमनस्वरूपम् । भक्षयति पुत्रानिति—ननु पुत्रभक्षणस्य हिंसात्मकत्वाद् भक्ष-
यति पुत्रान् गार्ग्येति कथं कर्मकत्वाभावं इत्याह—न ह्यत्र गार्गी स्वयं पुत्रान् भक्षयति,
न च तामन्यस्तत्र प्रयुङ्क्तेऽपि त्वेवमाक्रोशति भक्षय पुत्रानिति भक्षिर्न हिंसाविषयः ।

- ‘ वहेः प्रवेयः ’ । २ । २ । ७ । सूत्रतात्पर्यमाचष्टे, तत्र वहतिः प्राप्त्यर्थो
15 यथा वहन्ति बलीवर्दा देशान्तरं प्राप्नुवन्तीति । प्रापणार्थो यथा—ग्रामं भारं वहति
बलीवर्दः, ग्रामं प्रापयतीति; अत्राऽपि प्रापणोपसर्जनं प्राप्तिरस्त्येव । अकर्मको यथा
नदी वहति स्यन्दत इत्यर्थः । अनेकार्थत्वात् प्राप्त्यर्थो यद्वा प्रापणार्थो उपसर्जनीभूता
प्राप्तिरप्यस्तीति गत्यर्थत्वात् प्राप्तिः । वाहयिता भारं बलीवर्दानिति—अत्र बलीवर्द-
शब्दाद् “ वैकत्र द्वयोः ” इति प्राप्तपष्ठीविकल्पाद् द्वितीया तद्विमुक्तपक्षे भारस्येत्यत्र
20 “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन पष्ठी, द्वितीयप्रयोगे त्वेतद्विपर्ययः । “ वैकत्र द्वयोः ” रिति
पष्ठीप्रवृत्त्युदाहरणं तु वाहयिता भारस्य बलीवर्दानामिति गम्यमपि ज्ञेयम् । अत्र तु
निष्प्रयोजनत्वान्न दर्शितम् ।

‘ हृकोर्नवा ’ । २ । २ । ८ ॥ हसाहचर्यात् कृधातोरपि भ्वादेरेव गृह्यते तेन
कृत् विक्षेपे, ‘ कुण्ड् ’ हिंसायामित्यनयोर्व्यवच्छेदः ।

- 25 प्राप्ते चेति—यदा हरतिर्गतौ वर्ततेऽभ्यवहारे वा, करोतिश्च वल्गनादावकर्मकः ।
विकुर्वन्तोऽसैन्धवा इति सिन्धुषु भवाः “ सिन्ध्वपकरात्काऽणौ ” इत्यण् शब्दकर्मकश्च
तदा पूर्वेण प्राप्ते, यदा तु हरतिः स्तेयादौ वर्तते करोतिश्च सकर्मको भवति तदाऽप्राप्ते

विशेषानुपादानादुभयत्र विकल्पोऽयमिति, कारयिता कटस्य देवदत्तं देवदत्तेन वेति । प्रथमप्रयोगे देवदत्तशब्दाद्द्वितीयप्रयोगे तु कटशब्दाद् “ वैकर्त्र द्वयोः ” इत्यनेन प्राप्तपष्ठीविकल्पाद् द्वितीया, तद्विमुक्तकर्मणि “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन पष्ठी यद्यत्र “ वैकर्त्र द्वयोः ” इत्यनेन पष्ठीप्रवृत्तिः स्यान्न विकल्पस्तदा द्वितीयकर्मणि “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन नित्यं पष्ठी स्यात्, कर्तृप्रधानदेवदत्तशब्दात्तु “ द्विहेतोरुच्यणकस्य वा ” 5 इत्यनेन प्राप्तकर्तृपष्ठीविकल्पात्तृतीया । “ वैकर्त्रद्वयो ” इत्यस्य “ द्विहेतोरुच्यणकस्य वा ” इत्यस्य च प्रवृत्त्युदाहरणं, कारयिता कटस्य देवदत्तस्य कटं देवदत्तस्य वेति गम्यमपि ज्ञेयमत्र तु निष्प्रयोजनत्वान्न दर्शितम् ।

‘ हृद्यभिचदोरात्मने ’ । २ । २ । ९ ॥ दर्शयते राजेति-अत्र । “ अर्णिकर्म० ” इत्यात्मनेपदम् । अभिवादयते गुरुं शिष्यं शिष्येण वा मैत्र इति । 10 फलविवक्षायामात्मनेपदम् ।

‘ नाथः ’ । २ । २ । १० ॥ कर्म वा भवतीति-कर्तृव्याप्यमित्यनेन नित्यं प्राप्ते पक्षे निषेधः साध्यः । आत्मनेपदविषयत्वं चेति-कर्त्रपक्षयेदमुक्तं, भावकर्मणोस्तु सर्वधातूनामप्यात्मनेपदमस्त्येव । सर्पिषो नाथते इत्यादिषु सर्वेषु कर्माभावपक्षे “ शेपे ” इत्यनेन पष्ठी । 15

‘ स्मृत्यर्थदयेशः ’ । २ । २ । ११ ॥ सामान्येन चिन्तनार्थं उक्तोऽपि स्मृति-धर्तुरनुभूतस्याऽर्थस्य विशिष्टे चिन्तने वर्तमानो गृह्यते । एवंविधाश्चाऽध्येत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन मनसा चिन्तनार्थानां समीक्षादीनां व्युदासः । लोकानामीष्ट इति-व्यापारेषु नियुक्ते स्वायत्तीकरोतीत्यर्थः ।

‘ कृगः प्रतियत्ने ’ । २ । २ । १२ ॥ प्रतिशब्दः पुनरर्थे “ अर्ण्ययं प्रवृद्धा- 20 दिभिः ” सः । सतो गुणाधानायेति-ननु यत्नद्वये सति पुनर्यत्न इत्युपयुज्यते तत्कथमत्र प्रतियत्नः ? उच्यते-प्रथमं तावदर्थस्याऽऽत्मलाभाय यत्नो भवति, लब्धा-त्मनो यो यत्नोऽधिकान् गुणानुत्पादयितुं परिपूर्णस्य गुणस्य वा तादवस्थं रक्षितुं स प्रतियत्नः । कटं करोतीति-अभूतः सन्निवर्त्यः कटोऽत्र, यत्र तु वर्णिकया रक्तं कटं करोति तत्राऽपि विकार्यमेव कर्म न प्रतियत्नः, उपपूर्वस्य करोतेः प्रतियत्नवि- 25 षयत्वाद् “ गन्धना० ” इत्यात्मनेपदं चोपपूर्वस्यैव । अत एव मूलोदाहरणेष्वप्युपपूर्वं एव दर्शितः । एधोदकस्येति-एध्वाश्च उदकानि च, “ अर्प्राणिपश्वादेः ” इत्येकत्वम् ।

‘ रुजार्थस्याज्वरिसन्तापेर्भावे कर्तरि ’ । २ । २ । १३ ॥ रुजौत् भङ्गे
इत्यस्माद्धिदादित्वादङि रुजा । भावश्चेदिति-साध्यरूपस्य भावस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः
सामान्यशब्दोऽपि भावशब्दः सिद्धरूपे भावे वर्तत इति तात्पर्यार्थः । चैत्रं रुजति,
अत्यशने वात इति-अत्र योऽत्यशनरूपो भावो न स कर्ता यस्तु वातरूपः कर्ता
5 स द्रव्यं न भावः ।

‘ जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम् ’ । २ । २ । १४ । ‘नटण्’ अवस्य-
न्दने इति, अवस्यन्दनं हिंसाभेदः । न तु णट् नृत्ताविति । अत्राऽप्यहिंसार्थत्वा-
दित्येव हेतुः । आकारोपान्त्यनिर्देश इति-ननु जासनाटक्राथेत्याकारः किमर्थो यतो
जसनटक्रथेति धातवः पठ्यन्ते, तेषां निर्देशे तथैव निर्देष्टव्यम् । अथ ण्यन्तनिर्देश-
10 स्तर्हि जासिनाटक्राथीति भवितव्यमित्याह-यत्राऽऽकारश्रुतिस्तत्रेति एवं क्राथिर्घटा-
दिरिति-एवममुना प्रकारेणाऽपरमपि निर्णीयते, किं तत् ? क्राथिर्घटादिर्गृह्यते, न तु
क्रथ् अदिण् हिंसायामिति, यौजादिक इति वैयाकरणानां मतम् । धातुपारायणकारै-
स्तूपलक्षणत्वात् यौजादिकोऽपि । ननु यथा घटादेर्ह्रस्वः पक्षे निषिध्यते । तथा दस्यु-
मुदजीजसिदित्यादौ “ उपान्त्यस्या० ” इत्यस्याऽपि किं न निषेधः ? सत्यम् । यस्मिन्
15 प्राप्त एवेति न्यायाद् “ घटादेः० ” इत्यस्यैव निषेधः । अभावकर्तृकार्थमिति-ननु
हिंसाया रुजारूपत्वात् “ रुजौर्थस्या० ” इत्यनेनैव कर्मविकल्पो भविष्यति किमने-
नेति ? । अथ जासनाटक्राथेत्याकारश्रवणार्थमिदं सूत्रं विधीयते तदा पिष्ग्रहणम-
त्राऽनर्थकं स्यात्तस्मात् पूर्वणैव सिद्धेऽभावकर्तृकार्थमिति सिद्धम् ।

‘ निप्रेभ्यो ङः ’ २ । २ । १५ ॥ संग्रहार्थमिति, यद्येतदर्थं तर्हि न प्रदेयं
20 यत्राऽपि व्यस्तविपर्यस्तौ निग्रौ भविष्यतस्तत्राऽपि नेः प्राद्धा परो हन्तस्तीति ?
उच्यते, तर्ह्यन्योपसर्गपूर्वस्य हन्तेर्वा कर्मसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । तेन चौरं विप्रहन्ति विनि-
हन्ति वेत्यादौ पूर्वेण नित्यं कर्मसंज्ञा । ग्रहन्तीति-अत्र स्नामिति-बहुवचनाद् हन
इत्यनेन णत्वाभावः ।

‘ विनिमेयचूतपणं पणव्यवहोः ’ । २ । २ । १६ ॥ शतं पणायतीति-
25 प्रकृतिग्रहणे स्वार्थिकप्रत्ययान्तानां ग्रहणमिति सूत्रे पणेत्युक्तेऽपि पणायतेरिह ग्रहः ।
आत्मनेपदं तु प्रति अयं न्यायोऽनित्यः । इदं च कुतो लभ्यते ? “ कमेर्णिङ् ”
इत्यत्र णिङिति ङ्कारोपादानात् । गोपायतीत्यर्थ इति अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् ।

‘ न ’ । २ । २ । १८ ॥ सन्धिना विजिगीषत इति समर्थेन सह सन्धि कृत्वा-
ऽन्येषां भूमिं विजिगीषत इत्यर्थः । अत्र क्रियेत्यादि-क्रिया द्यूतरूपा तत्साधनं च अक्षा
इत्यर्थः । शतस्य सुदेवमिति-अत्र सु इति निपातान्तरं नोपसर्गः, अत एव सुस्थितं
दुःस्थितमित्यादौ पत्वं न भवति “ स्थासेनि० ” इत्यनेन, यथा च सु इति निपातान्तरं
नोपसर्गस्तथा दुरित्यपि ।

5

‘ करणं च ’ । २ । २ । १९ ॥ चकारस्याऽन्यत्समुच्चेतव्यं नाऽस्तीति करण-
मेव प्रतीयते । करणस्य कर्मसंज्ञायामप्राप्तायां विधीयमानायां निर्वर्त्यादयो धर्मा न
चिन्त्या असम्भवात् । युगपद्भजतीति-फलं भवतु मा वा संज्ञाद्वयं तु सर्वप्रयोगेषु
वेदितव्यम् । ननु संज्ञाद्वयं युगपन्निरवकाशमिति न वाच्यम् अक्षैर्देवयते इत्यत्र
चरितार्थत्वात् । करणं वेत्येवेति-न च विकल्पेऽपि युगपत्संज्ञाद्वयं भविष्यतीति वाच्यं, 10
विकल्पस्य पाक्षिकप्रवृत्तिनिवृत्तिफलत्वात् । प्रतिकार्यमिति-एकस्याऽपि कर्मणः कर-
णस्य वा कार्यं कार्यं प्रति संज्ञाभिधायकानि सूत्राणि भिद्यन्त इत्यर्थः ।

‘ उपान्वध्याङ्वसः ’ । २ । २ । २१ ॥ उपादिभिर्द्वन्द्वं कृत्वा ततस्ते पूर्वे
यस्मात् स चाऽसौ वस् चेति बहुव्रीहिगर्भो विशेषणसमासः । शब्दशक्तिग्रामाण्याद-
न्वादिपूर्वो वसतिः स्थानार्थमाचष्टे, तत्साहचर्यादुपपूर्वस्याऽपि स्थानार्थस्य परिग्रहो न 15
तु भोजननिवृत्तिवचनस्येत्यत आह-अन्वादिसाहचर्यादिति-स्थानार्थद्योतकत्वादुपश-
ब्दोऽपि स्थानार्थ इत्युक्तं स्थानार्थस्येति ।

‘ वाऽभिनिविशः ’ । २ । २ । २२ ॥ अभिः पूर्वो यस्मान्नेः सोऽभिपूर्वः,
अभिपूर्वश्चाऽसौ निश्चाऽभिनिस्ततः परो विद् तस्य “ मयूरव्यंसके० ” इति पूर्वपरयो-
र्लोपः । अमेर्निस्तेन युक्तो विडिति वा, न तु द्वन्द्वः । अभिश्च निश्चेत्येवंरूपे द्वन्द्वे 20
हि अभिनिशब्दयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धः स्यात् यथा-“ उपान्वध्याङ्वसः ” इत्यत्र ।
व्यवस्थितविभाषेयमिति-नाऽत्र वाशब्दो विकल्पार्थो येन समकक्षतया द्वितीयास-
प्तम्यौ, किं तर्हि ? प्रयोगव्यवस्थयेति ।

‘ कालाध्वभावदेशं वाऽकर्मचाकर्मणाम् ’ । २ । २ । २३ ॥ अध्वा गन्त-
व्यमिति-गमनार्हं तेनाऽध्वशब्दाभिधेयस्याऽध्वनः कर्मसंज्ञा न भवति । नह्यसाध्व- 25
विशेषः क्रोशयोजनादिवद्गमनमर्हति, यद्वाऽर्थप्रधानोऽयं निर्देशस्तेन कालाध्वभावदेशानां
साक्षात् प्रयोगे न भवति । अपि तु, तदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोगे । भावः क्रियेति क्रिया
घञादिवाच्या सिद्धताख्या न तु साध्यमानेत्यर्थः । पर्वतादिरिति-आदिशब्दात्

- खेटकर्वटमडम्बादि गृह्यते । गोदोहमास्ते अत्र सामीप्यक आधारः, यदा तु विशिष्टः कालो विवक्ष्यते तदा नैमित्तिकोऽपि । एवमोदनपाक इत्यत्राऽपि । मासं पचतीति- अकर्मणामित्यत्र नित्याकर्मणामविवक्षितकर्मणां च सामान्येन ग्रहणमित्यविवक्षित- कर्मकानुदाहरति । इदं गोदोहमासितं, अत्र बाहुलकात् षष्ठीप्राप्तिं प्रति न कर्मता ।
- 5 तेन “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन न षष्ठी । अत्राऽऽधारे क्तः प्रत्ययः, कथमिति ? पचादीनां सकर्मकत्वान्न प्राप्नोतीत्याशङ्कार्थः । पचत्योदनं मासमित्यादि-सर्वेऽप्यमी धातवः प्राप्त्युपसर्जने स्वार्थे वर्तन्ते ततो मासादिप्राप्येत्यादिरर्थो भवति द्विकर्मकता च । अनेनेति न नूतरेण “ कालाध्वनोर्व्याप्तौ ” इत्यनेन कर्मण्यकर्मणि च द्वितीया भविष्यति किमनेन विधानसूत्रेणेत्याह-अनेन कर्मसंज्ञायामित्यादि-कालाध्वपेक्षयेद-
- 10 मुक्तं भावदेशयोस्तु द्वितीयार्थमिति तन्मते तु भावस्यैव द्वितीयार्थं न तु देशस्य, ते हि देशग्रहणं न कुर्वन्तीति । कालाध्वनोर्व्याप्ताविति चेति-यद्यत्यन्तसंयोगे काला- ध्वभावेति प्रवर्तते तर्हि “ कालाध्वनोर्व्याप्तौ ” इति क्व प्रवर्त्स्यतीत्याह कालेति । “ कालाध्वनो० ” रिति-गुणद्रव्ययोगे क्रियायोगे तु “ कालाध्वभावदेशं वा० ” प्रवर्तत इत्यनयोस्तन्मते विभागः ।
- 15 ‘ साधकतमं करणम् ’ । २ । २ । २४ ॥ सिध्यतेर्णिगि “ सिध्यतेरज्ञाने ” इत्या- त्वे णके तमपि च सिद्धम् । प्रकृष्टोपकारकत्वेनेति-प्रकर्षणं प्रकृष्टं तेनोपकारकम् । यद्वा प्रकृष्यते स्म प्रकृष्टस्ततः प्रकृष्टं च तदुपकारकं चेति कर्मधारयः । प्रकृष्टोपकारकत्वस्य को हेतुरव्यवधानम् । यद्वा प्रकृष्टोपकारकत्वमपि किंस्वरूपमव्यवधानमिति । अन्येषु मिलितेष्वपि कारकेषु लवनादिक्रिया दात्रादि विना न शक्यत इति कर्त्राऽव्यवहितं
- 20 दात्रादि करणमपेक्ष्यत इति तस्य प्रकृष्टत्वम् । यत्प्रकृष्टोपकारकत्वेन स्थाल्यादिकमपि कर्त्राऽव्यवहितमपेक्ष्यते तदपि करणमेव । ननु प्रकृष्टोपकारकत्वं कर्तुरप्यस्ति तस्याऽपि करणत्वं प्राप्नोति, नैवम् ; तस्य स्वातन्त्र्यं लक्षणमस्ति । साधकतममिति-ननु सामग्रीतः क्रियासिद्धिस्तत्र कथं किञ्चित् साधकतमं किञ्चित्तद्विपरीतं ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि तत्र सर्वेषां सामान्यमवगम्यते तस्मात् क्रियासिद्धौ साधकतमस्य सम्भवो नाऽस्तीति
- 25 सम्भवं कल्पनया दर्शयति,-परमार्थवृत्त्या साधकतमत्वस्य सम्भवो नाऽस्ति यद्व्यापा- रानन्तर्येण तु क्रियासिद्धिर्विवक्ष्यते तस्य कल्पनया साधकतमस्येयं संज्ञा । ज्वलनरूप उत्पातनिपातरूपः पुण्यरूपश्च यथाक्रमं प्रयोगत्रयेऽवान्तरव्यापाराः । तमग्रहणमिति- गौणमुख्ययोरिति न्यायात् साधकतमस्यैव भविष्यति किं तमग्रहणेनेत्याह-अपादानां दीति-अन्यैरपादानं प्रथममुक्तमिति तन्मतापेक्षयाऽपादानादीत्युक्तम् । यद्वा स्वमतापेक्ष-

याऽपि “कैदिव्यञ्जनम्” इतिवत् । तरतमयोग इति-साहचर्यात्तरतमगतः प्रकर्षोपलक्ष्यते । स्वकक्षायामिति-स्वकक्षा स्ववर्ग इति यावत् । ननु यदि स्ववर्गेऽपि प्रकर्षो पेक्ष्यते तदाऽन्येषां करणानां किं स्यात् ? उच्यते-तदा करणान्तराणां सम्बन्धे षष्ठी स्यात् ।

‘ कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् ’ । २ । २ । २५ । इह च “य एच्चातः” इति ये गुणे “उपैसर्गस्या०” इत्यलोपे । सम्प्रदीयते यस्मै बाहुलकादनत् । श्रद्धानुग्रहादिकाम्य- 5 येति-तथेति प्रत्ययः-श्रद्धा, अनुग्रह-उपकारः, आदिपदात् कीर्त्यपायाभावादिग्रहः । श्रद्धाय निगल्हते (गृह्यते) स्वयं श्राद्धं कर्तुं यजमानेनाऽऽकारितं द्विजान्तरं निन्दतीत्यर्थः । अभिग्रहणादिति-अभिरभिमतार्थः प्र आरम्भार्थः, केवलस्य हि ईयते- 10 र्गमनं वाच्यं नाऽभिसम्बन्धस्ततोऽभिग्रहणं विशिष्टसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । विशिष्टश्च सम्बन्धः कर्तुः श्रद्धानुग्रहापायापगमकामनाजनितः स चाऽत्र नाऽस्तीति । प्रेय इति 10 सूत्रे क्रियमाणे कर्मणा क्रियया यः सम्बध्यमानो भवति स सम्प्रदानसंज्ञ इत्युक्ते घतः पृष्ठं ददातीत्यत्राऽपि स्यात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति-परिपूर्णं मूल्यमलभमानस्य रजकस्य पराङ्मुखत्वं । छात्राय चपेटां प्रयच्छतीति-चपेटयाऽऽहतः सन् छात्रोऽभि- 15 मुखो भवति विनयपरो भवति ।

‘ क्रुद्बुद्ध्यर्थास्त्यार्थैर्यं प्रति कोपः ’ । २ । २ । २७ ॥ शब्दशक्तिस्वाभा- 15 व्यात् क्रुधिद्रुही अकर्मकावेव । सम्बन्धषष्ठ्यां प्राप्तायां सम्प्रदानम् । मनसा क्रुध्यतीति नाऽत्र मनस उपरि कोपो किन्तु तेन कृत्वाऽन्यस्य पुरुषादेः । कर्तुरपीति न केवलं विषयसप्तम्यां यं प्रतिकोपस्तस्य सम्प्रदानत्वमाधारमात्रत्वेन कर्तुरपि स्यादित्यर्थः शिष्यस्य कुप्यतीति-शिष्यस्य सम्बन्धिनोऽविनयस्योपरि कोपो न तु शिष्यस्य । धनिनो द्रुह्यतीति-धनस्योपरि द्रोहो न तु प्राणानाम् । भार्यामीर्ष्यतीति-अन्येनाऽवलो- 20 क्यमानां न सहते । वृत्तौ मैनामितितात्पर्यार्थोऽकथि । द्विपेरपीत्यर्थत्वादिति-अप्रीति-मात्रमेव विवक्षितं न तु क्रुधादय इत्यर्थः । अत्रेदं विचार्यते-कोपाद्रोहादयो भिन्न-स्वभावा व्याख्यातास्तत् कथं तदर्थानां यं प्रति कोप इति सामान्येनैतद्विशेषणमुप- 25 पद्यते । तेषां हि यं प्रति द्रोहो यं प्रतीर्ष्या यं प्रत्यस्रयेत्येव घटते, नैष दोषः; क्रोध-स्तावत्कोप एव द्रोहादयो द्विप्रकाराः केचित् कोपहेतुकाः केचिद्वस्त्वन्तरहेतुकाः । 25 तत्रेह पूर्वेषां ग्रहणं यथा स्यादुत्तरेषां मा भूदित्येवमर्थं यं प्रति कोप इति सामान्येन विशेषणमुपात्तम् अन्यथा व्यभिचाराभावादिदमनुपादेयं स्यात् ।

‘ अपायेऽवधिरपादानम् ’ । २ । २ । २९ ॥ इण्कृ । अपायनं “धुवर्ण०”

- इत्यलि, अयिवयि भावाकर्त्रोर्ध्वजि वा । अवधीयते मर्यादीक्रियते बुद्ध्या, “ उर्ध्वसर्गाद्-
दः किः ” । गमनमिति-अपायहेतुत्वात् गमनमप्यपायः । उपलक्षणं चेदं तेन परमा-
र्थतो विभागोऽपाय इति सिद्धम् । ग्रामादागच्छतीति-ग्रामादेरौदासीन्यमेवाऽवान्तर-
व्यापारः । सार्थाद्धीनः-कर्मकर्तरि कर्मणि वाऽत्र क्तप्रत्ययः । उपात्तविषयमिति-उप-
5 समीपे धातूना धात्वन्तरस्यात्तः स्वीकृतो विषयः स्वार्थो यत्र तत् । धात्वान्तरार्थाङ्ग-
मिति-धात्वन्तरार्थोऽङ्गं विशेषणं यस्य धात्वन्तरार्थस्य वाऽङ्गम् । निःसरणाङ्गे इति-निः-
सरणं चाऽपायरूपमिति भावः । यदा तु बलाहकान्निःसृत्य कुसूलादादायेति च निः-
सृत्याऽऽदायशब्दवन्तौ प्रयोगौ क्रियेते तदा विद्युतिपचिधातू केवले स्वार्थे विद्योतने
विक्लेदने च वर्तेते । निःसरति आददाति क्रियापेक्षया तु बलाहककुसूलयोर्निर्दिष्टविषय-
10 मपादानत्वम् । साङ्काश्यकेभ्य इति-सङ्काशेन निवृत्तं “ सुपन्थ्यादेर्व्यः ” । तत्र भवाः
“ प्रस्थपुर० ” इत्यकञ् । अत्र निर्धार्यन्त इति क्रिया प्रतीयते । अपायश्चेति-ननु
कायसंसर्गपूर्वको विभागो मुख्यो बुद्धिकल्पितस्तु गौणस्ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव
परिग्रहात् साङ्काश्यकेभ्य इत्यादौ कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, नैवम् ; साधकतमं
करणमित्यत्र तमग्रहणेन गौणग्रहणस्याऽपि ज्ञापितत्वादुभयरूपस्याऽप्यपायस्य परिग्रह
15 इति । तथा चौरैभ्यो विभेति-अत्र बुद्धिकृतापायस्य विद्यमानत्वाद्धीत्राणार्थानां धातूनां
भयहेतुकमपादानमिति, यदन्यैरुक्तं तदत्र न वक्तव्यम् । भयमाकुलीभावस्त्राणमनर्थ-
प्रतिघात इति । तेभ्यो निवर्तत इति-निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तवि-
षयमेतदपादानम् । अध्ययनात्पराजयते, भोजनात् पराजयत इति-अत्र पराजिरसहने
वर्तते । दुःखमध्ययनं दुर्वचं गुरवश्च दुरूपचारा भोजनमपि व्याधितस्याऽतृप्तिर्भुक्तवतो
20 वा विरसत्वादिना दुःखमिति ततो निवर्तत इति, पराजेरसोढेऽर्थे इति न वक्तव्यम् । त-
त्राऽसोढग्रहणात् पराजयतिरसहनार्थो गृह्यते, न तु शत्रून् पराजयते इतिवदभिभववृत्तिः ।
यवेभ्यो गां रक्षति-अत्र वारणार्थानामीप्सित इति न वक्तव्यम् । स्फुट एवेति-काय-
संसर्गपूर्वक इत्यर्थः । यदि निष्क्रामन्तीति-अयमर्थो यद्धि यतोऽपक्रामति तत्पुनस्तत्र
न दृश्यत इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्राऽस्ति दर्शनमित्याह-यदीति, अत्यन्ताय इति-
25 अत्यन्तमित्यर्थेऽव्ययं क्रियाविशेषणत्वादम् । सन्ततत्वादिति-निष्क्रमणस्येति गम्यते ।
अयमर्थ एतेऽवयवा निष्क्रान्ता अन्ये निष्क्रामन्तः सन्तीति । अन्यान्यप्रादुर्भावा-
द्वेति-अन्यावयवयोगात् समुदायोऽप्यन्यस्ततोऽन्यश्चाऽसावन्यश्चेति कार्यम् । समाहारे
तु “ त्र्यंदादिः ” इत्यनेनैकः शेषः स्यात्, यथा-बिलादीर्घभोगो भोगी निष्क्रामन्नपि
सततत्वात्तत्रोपलभ्यते तथा शरादयोऽपीत्यर्थः । गङ्गा प्रभवतीति-ततः प्रथममुपलभ्यत

इत्यर्थः । अत्रापि भुवः कर्तुः प्रभवोऽपादानमित्यपि न वक्तव्यम् । अत्यन्तमिति-
 अन्तमतिक्रान्तम् । षड् योजनानीति-अत्र षड्योजनरूपस्याऽध्वनः शत्रुञ्जय इत्यने-
 नाऽध्वनोऽन्तेन सह गते गम्य इति सूत्रेण सामानाधिकरण्यं तस्माच्च शत्रुञ्जय इत्य-
 स्मात् या प्रथमा विभक्तिः सा योजनानीत्यत्राऽपीति । गतानीति-चैत्रेण कर्त्रा षड्
 योजनानि गतानि अतिक्रान्तानीति योजनानां कर्मत्वम् । उपचाराद्योजनस्थनरगता- 5
 पेक्षया योजनान्यपि गतशब्देनोच्यन्त इति तेषां कर्तृत्वं वा । गतेष्विति-अतिक्रान्ते-
 ष्वित्यर्थः । आग्रहायणीति-अग्रं हायनस्य “ पूर्वपदस्थात्० ” इति णत्वम् । अग्रहा-
 यणेन मृगशिरसा चन्द्रयुक्तेन युक्ता पूर्णमासी “ चन्द्रयुक्तात्० ” इत्यण् । बलाह-
 कमिति-तं प्राप्याऽन्तर्भूतण्यर्थो वा ।

‘ क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ’ । २ । २ । ३० ॥ आश्रीयत इत्याश्रयो 10
 “ भूश्च्यदो० ” इत्यलि क्रियाश्रयः क्रियासम्पादक इत्यर्थः । आध्रियेते अवतिष्ठेते
 क्रियाश्रयौ कर्तृकर्मणी अस्मिन्निति “ न्यायावाया० ” इत्यादिना घञि । विचटनक्रिया-
 यामिति-विचटनमवयवानामुच्छ्रानता । हेतुत्वं प्रतिपद्यत इति-यदुक्तं—

“ कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ, शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥ ”

15

विषयाय प्रभवति-“ तस्मै योगादेः शक्ते ” इतीकणि-वैषयिकम् । औपश्लेषिक-
 मिति-“अध्यात्मादिभ्य इकण् ” । गवि गोत्वं-अनवयस्याऽपि गोत्वादेर्व्यक्त्याद्यवय-
 वान् व्याप्त्यावतिष्ठमानस्य व्यक्त्यादिरभिव्यापक एवाऽऽधारः । सामीप्यकमिति-
 भेषजादिद्व्यणन्तात् स्वार्थे कः । नन्वाश्रय आधारो भवति, आश्रयश्च संयोगसमवाया-
 भ्यां भवति । न चाऽवस्थितिक्रियाश्रयेण घोषादिना गङ्गादेः संयोगसमवायौ स्तः ? 20
 नैष दोषो यदायत्ता हि यस्य स्थितिः स विनाऽपि संयोगसमवायौ तस्याऽऽश्रयो
 भवति । यथा राजपुरुष इत्यत्र न राज्ञा सह संयोगसमवायौ स्तः । अथ च तदधीन-
 स्थितित्वाद्राजाश्रयः पुरुष इति लोके व्यपदिश्यते । नैमित्तिकमिति-अत्र “ विनैयादि-
 भ्यः ” इतीकण्, युद्धे सन्नह्यते-सन्नहनादयस्त्वन्त्राऽपि केनचिन्निमित्तेन सम्भव-
 न्तीति न युद्धादिवैषयिकः । औपचारिकमिति-अत्र “ अध्यात्मादिभ्य इकण् ” अन्य- 25
 त्राऽवस्थितस्याऽन्यत्राऽध्यारोप उपचारः । अङ्गुल्यग्रे करिशतमिति-अत्र हि करिशता-
 दीनामन्यत्राऽवस्थितानां केनाऽपि प्रयोजनादिनाङ्गुल्यग्रादावध्यारोप्यमाणानामङ्गु-

ल्यग्रादिरौपश्लेषिकाभिन्न औपचारिक आधार उच्यते, यदा त्वङ्गुल्यग्रादिशब्देनोप-
चारादाधेयाधिष्ठितो देश एवोच्यते तदौपश्लेषिक एवाऽऽधारोऽतएवाऽऽहुः—

“ आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः, कटाकाशतिलादिषु ।

औपश्लेषिको वैषयि-कोऽभिव्यापक एव च ॥ १ ॥ ”

5 अक्षणोः प्रतिवसतीति-यथाऽक्षिस्थं तृणादि दुःखकारि तथा द्वेष्योऽपीत्यर्थः ।

‘ नाम्नः प्रथमैकद्विचहौ ’ । २ । २ । ३१ ॥ तत्रेति-एवं स्थिते सती-
त्यर्थः । तेष्विति-पञ्चकस्य नामार्थस्य क्रमेण लक्षणमाह-जातिरिति नित्य-
त्वैकत्वे सत्यनेकत्र समवेता जातिः । अत्र जातिलक्षणे नित्यपदाभावे पटेन व्यभि-
चारो नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा एकत्वाभावे विशेषेषु व्यभिचारः । अने-
10 कत्राऽभावे परमाणौ विशेषेण व्यभिचारः । सम्बन्धादीति-आदिशब्दान्नित्यद्रव्यवृत्त-
योऽन्त्या विशेषा अतीन्द्रियदृष्टिगम्या योगिसंवेदनीयास्तेऽपि स्वार्थः । स्वार्थ
इति-स्वस्यैवार्थः स्वार्थो विशेषणमसाधारणोऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तमिति । गौरिति-
जातिरनुवृत्तप्रत्ययहेतुरनुगतज्ञानहेतुः । अत्र तद्विशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतीतेर्जातिः
स्वार्थः । शुक्ल इति-गुणः शुक्लत्वादिः । शुक्लः पट इत्यादौ तद्विशिष्टस्य द्रव्य-
15 स्य प्रतीतेः (ज्ञानस्य) गुणः (हेतुः) स्वार्थः । गर्गस्याऽपत्यानि “ गर्गादेर्यञ् ”
“ यव्यञ्जो ” इत्यनेन लोपः । पञ्चाला इति-पञ्चालानां राष्ट्रस्य राजानः पञ्चाल-
स्य राज्ञोऽपत्यानि वा “ राष्ट्रक्षत्रियात् ” अञ् स्वार्थस्य व्यवच्छेद्यमिति-अत्र
कर्तरि षष्ठी स्वार्थेन व्यवच्छिद्यते । शक्त्याद्याश्रय इति-आदिशब्दात् स्वार्थपरिग्रहः ।
यदर्थे सदसद्वेति-शब्दधर्मो लिङ्गमिति मतापेक्षया । भेदप्रतिपत्तिहेतुरिति-भेदो
20 विशेषज्ञानोत्पत्तिरूपस्तया हि पदार्थानां भेदः प्रतीयते । भेदः परिगणनं संख्येति
लक्षणत्वात्तस्याः । ननु नामार्थव्यतिरेकेणाऽन्येषामेकत्वादीनां विशेषणभूतानामभा-
वादेक इत्यादौ प्रथमाया अभावः प्राप्नोतीत्याह-निमित्तमिति, निमित्तमेकत्वं-
संख्यालक्षणम् तद्वत्तत्त्वेकत्वसंख्यावतो यदेकत्वं तत्र विभक्तिप्रवृत्तिः । यथा वृक्ष
इत्यत्र वृक्षत्ववतो द्रव्यस्यैकत्वं प्रतिपाद्यते तथाऽत्राऽप्येकेन सामान्यमेकत्वं सिना
25 त्वेकत्वसंख्यावत एकत्वं प्रतिपाद्यते, यथा सामान्यं दण्डमानय दण्डिनो दण्डमानय ।
त्यादिभिरिति-तिशब्देन तिवादय आख्यातप्रत्यया आदिशब्देन च कृत्तद्वितस-
मासा उच्यन्ते । व्यतिरिच्यत इति व्यतिरेकस्तस्मिन् व्यतिरेके नामार्थादतिरेके
आधिक्ये द्वितीयाद्या विभक्तयो व्यतिरेकविभक्तयः । तत्पूर्वक-सम्बन्धरूपा चेति-

तत्क्रियाकारके पूर्वे यस्य स चाऽसौ सम्बन्धश्च स एव रूपं यस्याः शक्तेः सा तथा ।
 स्नानीयं चूर्णमित्यादिषु सर्वेषु बाहुलकात् करणादिष्वनीयादयः । उपचरितमपीति-
 अध्यारोपितमित्यर्थः । सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधरणसामीप्ययोगसाधनाधि-
 पत्येभ्यो ब्राह्मण-मञ्च-कटक-राज-सक्तु-चन्दन-गङ्गा शाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि
 तद्वदुपचारः । छत्रिणो गच्छन्ति-छत्रिसहचरिताः पुरुषा यान्तीत्यर्थः । शक्तिप्रधान- 5
 मपीति-यत् इत्यादिभ्योऽपादानादिशक्तीनां प्रतीयमानत्वे न शक्तिमतोऽर्थमात्रं
 शक्तिप्रधानम् । द्योत्यमपीति-प्राद्युपसर्गाणां क्रियार्थद्योतकत्वादन्यथोपसर्गत्वाभा-
 वात्तदर्थमात्रं द्योत्यमेवेति । स्वरूपमात्रमपि-सोपसर्गाऽनुपसर्गधात्वर्थस्यादिभिर्वैशि-
 ष्याऽप्रतीतेः । आगच्छतीत्यादिक्रियापदार्थ एव तदर्थ इत्यर्थः । नाम्न इति किं ?
 ननु वर्णस्य निरर्थकत्वाद्वातुवाक्यार्थयोश्चाऽसत्त्वरूपत्वात् संख्याया सत्त्वधर्मरूपत्वेन 10
 तद्(प्र)वृत्त्यभावात् सत्त्ववाचिनो नाम्न एव प्रथमा भविष्यति किं नाम्न इत्यनेन ?
 उच्यते-यथा धातोरसत्त्ववाचित्वेऽपि साधनाश्रयामेकत्वादिसंख्यामाश्रित्य तिवादीना-
 मेकवचनादीनि प्रवर्तन्ते तथा स्यादीनामपि प्रवर्तेरन् । एकवाक्यादप्यवयवगतां
 वर्णाच्च निरर्थकादपि स्वरूपगतां संख्यामाश्रित्य प्रथमा स्यादिति । वाक्याभ्या-
 मिति-उपलक्षणत्वात् पदादपि । नत्वर्थमात्रे प्रथमेत्युक्तत्वात् मात्रग्रहणस्य चाऽधिकार्थ- 15
 व्यवच्छेदकत्वाद्दीरपुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्येनार्थमात्राद्विशेषणविशेष्यभावस्या-
 ऽधिकस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति । समासविधानमपि प्रथमोत्पत्तेर्लिङ्गं न भवति ।
 वीरं पुरुषमानयेति द्वितीयाद्यन्तानामपि समाससम्भवादिति प्रथमा न विधेया, नैष
 दोषः; आधिक्यस्य वाक्यार्थत्वाद्दीरनाम्नोऽनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषण-
 भावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते । एवं पुरुषशब्दादपि । 20

‘आमन्त्र्ये’ । २ । २ । ३२ ॥ प्रसिद्ध-तत्सम्बन्धस्येति-तेन पाण्डित्यदेवदत्तत्वा-
 दिना प्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बन्धो यद्वा तेनाऽऽमन्त्र्यवाचिना देवदत्तादिशब्देन सम्बन्धः ।
 प्रसिद्धस्तत्सम्बन्धो यस्य देवदत्तादेस्तस्य । तद्विषय आमन्त्र्य इति आमन्त्र्यपदं हि
 क्रियाविशेषणं भवति हे देवदत्त ! ब्रजाम्यहमिति, अत्राऽभिमुखीकृतदेवदत्तविशिष्टा
 ब्रज्या प्रतीयते । यदाह हरिः—

25

“ आमन्त्रितपदं यच्च, तत्क्रियाया विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति, निघातोऽत्र प्रतीयते ॥ १ ॥ ”

ततश्च देवदत्तादेः क्रियाविशेषणात् कर्माद्यतिरिक्तामन्त्रणसम्बन्धरूपे वर्तमाना-
 द्रौणात् प्रथमापवादः षष्ठी प्राप्नोति तद्वाधनार्थमिदमुच्यते । सम्बन्धश्चाऽऽमन्त्र्याम-
 न्त्रणभावो विषयविषयिभावो वा ।

30

- ‘ गौणात्समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातिथेन तेनैद्वितीया ’ २ । २ । ३३ ॥ गौणादिति, “तत्त आगते” प्रज्ञाद्यणि वा, अत्र सूत्रे येन तेनौ मुक्त्वाऽन्ये वाचकाः । समयः पर्वतं नदी-निकटे निकटा वा । निकषति दूरभावं “सैमिण् निकषिभ्यामाः” जहाति सौख्यं विचू, धयति निन्दाभावं “द्रागादय” इति निकषा हा धिक् शब्दानां व्युत्पत्तिः । हा देवदत्तमिति-हा कष्टं देवदत्तस्य यतो वर्धते व्याधिः । अन्तरा निष-
 5 धमिति-अन्तं राति “डित्” इति आः । अन्तरेण गन्धमादनमिति-अन्तरे मध्ये नयति “कैचित्” इति डे, “तर्प्पुरुषे कृति” इत्यलुपि “पूर्वपदस्था०” इति णत्वे च । अतिवृद्धमिति-कुरुणामतिक्रमेण पाण्डवानां महद् बृहद्गलं वर्तत इत्यर्थः । येन पश्चिमा-
 मिति-अत्र येन तेनौ लक्ष्यलक्षणभावं द्योतयतः पश्चिमां प्रति लक्ष्यकृत्यगत इत्यर्थः ।
 10 अयं गतः कां प्रति पश्चिमां, पश्चिमाया लक्षणेन देवदत्तस्याऽप्रसिद्धं गमनं लक्ष्यते । अन्तराऽन्तरेणेति अथाऽन्तराशब्दः स्त्रियामावन्तोऽप्यस्त्यव्ययं च, अन्तरेणेत्यपि अन्तरशब्दात्तृतीयायां भवति अव्ययं च । तत्र विशेषानुपादानात् सामान्येनोभयस्या-
 ऽपि ग्रहणं कुतो न भवतीत्याह-साहचर्यादिति । समयादिभिर्निपातैः सहैकवाक्योपात्त-
 त्वादेतावपि निपातावित्यर्थः । अन्येनापीति-द्विधा व्याख्येयं, समयादिव्यतिरिक्तेन
 15 यावच्छब्दापदनाम्ना नामव्यतिरिक्तेन धात्वादिनाऽपि योगे गौणान्नाम्नो द्वितीया भवतीति । अक्षं तृतीयनेत्रं पादे यस्य स तथा ।

‘द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभि’ २ । २ । ३४ ॥ “सामीप्येऽधोऽध्युपरि” इति द्वित्वम् । असामीप्याच्चेति-अत्रौत्तराधर्यमात्रं विवक्षितं न सामीप्यमिति द्वित्वाभावः ।

- ‘सर्वोभयाभिपरिणा तसा’ । २ । २ । ३५ ॥ सर्वादिविशेषणत्वात्
 20 “विशेषणमन्तः” इति न्यायात्तदन्तप्रतिरित्याह-सर्वादिभिस्तसन्तैरिति ।

- ‘लक्षण वीप्स्येत्यम्भूतेष्वभिना’ । २ । २ । ३६ ॥ समुदायस्येति-वना-
 देरित्यर्थः । इत्थंभूत इति-अनेन साधुत्वादिना प्रकारेणेत्यं इत्थं भवनं क्लीबे क्तः । इत्थ-
 म्भूतमत्राऽस्ति “अभ्रादिभ्यः” यद्वा इत्थं देवदत्तो भवत्यस्मिन् मात्रादौ “अर्थार्थ०”
 इति क्ते इत्थंभूतो मात्रादिः । “अव्ययं प्रवृद्धादिभिः” इति समासः । वृक्षं वृक्षमभिसेक
 25 इति-अत्र वृक्षस्य वृक्षस्य सेक इति सेकेन वृक्षाणां वीप्स्यमानां सेकं प्रति यस्तेषां
 साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धः सोऽभिना द्योत्यते । वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्यैवेति ।

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति-वीप्सावीप्स्यमानयोः सम्बन्धो द्विर्वचनेनैव द्योत्यते न त्व-
भिना इति सम्बन्धमद्योतयताऽपि तेन योगे वचनाद् द्वितीयेति ।

‘ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ’ । २ । २ । ३७ ॥ आभवतीति, आङ्पूर्वको
भूधातुर्भागागमे वर्तत इति हि धातुपारायणविदः । स्वीक्रियमाण इति-यस्त्वस्वीक्रि-
यमाणेऽप्यंशे भागशब्दः प्रयुज्यते नगरस्य भागः प्रियङ्गोर्भाग इति स स्वीक्रियमाण- 5
भागसादृश्यादिति ।

‘ हेतुसहार्थेऽनुना ’ । २ । २ । ३८ ॥ हेतुद्विविधो जनको ज्ञापकश्च, तत्र ज्ञाप-
कस्य लक्षणत्वात् “ भागिनि च० ” इति सूत्रेण द्वितीया सिद्धेति जनक एवेह गृह्यत
इत्याह-हेतुर्जनक इति । तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगाद्यर्थे सहादय एव शब्दा वर्तन्ते
न पर्वतादिशब्दा इति कथं ततो द्वितीयेत्याह-तद्विषयोऽपीति । देवेन्द्रमुपपातयति 10
कर्मणोऽणि देवेन्द्रोपपातम् । तुल्ययोगोऽभिन्नैः सह विद्यमानता तु भिन्नैरित्यनयो-
र्भेदः । विद्यमानतायामनु कर्माणि संसारीत्युदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

‘ उत्कृष्टेऽनूपेन ’ । २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टशब्दो हीनापेक्षस्तेन हीनोत्कृष्टस-
म्बन्धेऽनुना द्योत्ये द्वितीयाऽनेन विधीयते ।

‘ कर्मणि ’ । २ । २ । ४० ॥ शब्दप्रयोगायोगादिति-अर्थप्रत्यायनाय हि 15
लोके शब्दः प्रयुज्यते, स चाऽर्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितः स्यात्तदा प्रयोजना-
भावाच्छब्दान्तरप्रयोगो न कर्तव्यः । अनियताधारणामिति-नहि भीष्मत्वादीनां कट
एवाऽऽधारः किन्त्वन्येऽपि । ‘ न केवला प्रकृतिरिति ’-नाऽपदं प्रयुज्जीतेति न्यायात् ।
तदेकयोगक्षेमत्वादिति अलब्धलाभो योगः, लब्धार्थपरिरक्षणं क्षेमस्तस्य देवदत्तादेया-
वेकौ योगक्षेमौ तयोर्भावः । कर्मादिसामान्यमिति-करणादिक्रियामात्रयोग्यमित्यर्थः । 20
तत्राऽपीति-सामान्यकर्माभिधानेऽपि । अन्तर्भूत इति-तत्राऽभिहितोऽपि कश्चिन्ना-
ऽन्तर्भवति, यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या सम्बन्धोऽभिधीयते; न तु क्वचिद-
न्तर्भावमुपपातीति द्वयोरुपादानम् । तत्रेति-कर्मादिशक्तियुक्ते द्रव्य इत्यर्थः । स्वरूप-
कालभिन्नायामिति-कृताहुतेत्यादिक्रियापेक्षया स्वरूपेण कालेन च पश्याऽऽहरेत्यादिका
क्रिया भिन्ना । प्रधाना प्रधानक्रियेति-एकस्मिन् वाक्ये युगपदनेकप्रधानक्रियाणा- 25
मसम्भवात् प्रधानाप्रधानक्रियाविषयैवाऽनेका शक्तिरिति, तत्क्रियापेक्षया शक्तेरपि
गुणप्रधानभावो भवतीत्यत आह-प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते,
तस्यास्तदनुबन्धित्वादित्युक्तम् । प्रधानशक्त्यनुरोधादित्यादि-अत्रैवोदाहरणान्तरं दर्श-
यति-यथा च ग्रामो गन्तुमिष्यत इति । ननु गौणान्नाम्नः कर्मणि द्वितीयेत्युक्तम्,

अजां नयति ग्राममित्यादौ तु ग्रामाद्यपेक्षया अजादेः प्रधानत्वान्न ततो द्वितीया प्राप्नोतीत्याह-इह चेति । क्रियापेक्षमिति-आख्यातपदेनाऽसामानाधिकरणं गौणमिति गौणत्वस्य द्वयोरपि कर्मणोर्भावात् क्रियापेक्षं गौणत्वमाश्रितम् । न विहन्यत इति-तेन गौणत्वादजाशब्दादपि द्वितीया सिद्धा ।

- 5 ' क्रियाविशेषणात् ' । २ । २ । ४१ ॥ प्रत्यासत्तेः क्रियाविशेषणं यत्समानाधिकरणं तस्मादेव द्वितीया । नन्विदं सूत्रं प्रथमाधिकारे क्रियतां प्रथमयाऽपि सर्वाण्यपि रूपाणि सेत्स्यन्ति ? उच्यते-पुण्यवांस्तमथो पचति शोभनं ते भार्येत्यादौ विकल्पः प्राप्नोति । निर्गुणा गुणाः क्रिया चेति वचनात् तत्कथं क्रियाया विशेषणसम्भवः ? सत्यमेतत्, किन्तु सजातीयस्य द्रव्योपाधिरपेक्षयोत्कर्षो दृश्यते; यथा-शुक्लः
- 10 शुक्लतरः शुक्लतम इति रूपरसादीनां कला इति प्रविभागप्रचयापचयाभ्यामुत्कर्षापकर्षवृत्तित्वं भवति, तत्तूपाध्यन्तरयोगास्तदाहुस्तद्विदः, " भवेद्विगुणमाधुर्यमनन्तगुणकालकं, द्रव्यचतुर्गुणोद्भुतगन्धमाप्रफलादिकं " ॥ १ ॥ यथा च रूपादीनां तथा क्रियाणामपि परस्परापेक्षया विशेषसम्भवात् शोभनं पचतीत्येवं विशेषणयोगः स्यात् । कथमन्यथा पापच्यते, पचतितरामित्यादौ तासामेकरूपत्वाद्यडादिप्रत्ययविधिः स्यात् ।
- 15 ननु चाऽसत्त्वभूता क्रिया तदुपाधिस्तु सुतरामसत्त्वभूतस्तत्कथं सत्त्वाभिधायिना नाम्ना प्रतिपाद्यत इति, उच्यते-धातुप्रकृतिवाच्याऽसत्त्वभूतैव क्रिया यथा क्रियाशब्देन नामरूपेण सत्त्वरूपापन्ना प्रतिपाद्यते तथोपाधिरूपापन्ना तथा शोभनादिशब्देनेत्यदोषः । मन्दं गन्तेति-मन्दशब्दस्य हि कर्मत्वे " गतेर्नवाऽनाप्ते " इत्यनेन ततश्चतुर्थी स्यात् । यदा गन्तेत्यत्र तुच् तदा मतान्तरेण ग्रामशब्दाच्चतुर्थी । स्वमते तु
- 20 " कर्मणि कृतः " इत्यनेन परत्वात् षष्ठ्येव भवति । यदा तु तुन् तदा " तुन्नुदन्ता० " इति षष्ठीनिषेधात् स्वमतेऽपि चतुर्थी ।

- ' कालाध्वनोर्व्याप्तौ ' । २ । २ । ४२ ॥ मासस्य मासे वो द्वयहं गुडधाना इति-अत्र द्वयहशब्दादनेन द्वितीया मासशब्दात्तु व्याप्तेरभावान्न । एवमुत्तरेष्वपि । क्रोशस्य क्रोशे वैकदेश इति-अत्रैकदेशशब्दाद् व्याप्तेः सम्भवेऽप्यध्वनोऽभावे
- 25 द्वितीया न । अकर्मकत्व इदमिति-अयमर्थो यदा शास्त्रादि कर्मणा इद्धातुः सकर्मको विवक्ष्यते । तदा " कालाध्वभावदेशं वा० " इत्यस्य प्राप्तिरेव नाऽस्ति तत्राऽकर्मणामिति भणनात् । यदा त्वविवक्षितकर्मत्वेनाऽकर्मको धातुर्विवक्ष्यते तदा " कालाध्वभावदेशं वा० " इत्यस्य प्राप्तावप्यकर्मसंज्ञापक्ष आश्रीयते, कर्मत्वपक्षे हि कर्मणीत्येव सिद्धेः ।

' सिद्धौ तृतीया ' । २ । २ । ४३ ॥ सिद्धाविति-यद्यपि त्रिप्रकारा व्याप्तिः

प्रस्तुता तथापि सामर्थ्यात् क्रियाव्याप्तेरेव सिद्धाविति विशेषणम् । द्वितीयापवाद इति—
कालाध्वनोर्व्याप्तेर्विद्यमानत्वात् पूर्वेण द्वितीयायां प्राप्तायां तद्वाधनार्थो योगस्तेन यदु-
च्यते कैश्चिन्मासेनाऽनुवाकोऽधीत इति करण एव तृतीया इतीदं नाऽऽरम्भणीय-
मिति तदसम्यगिति ।

‘ हेतुकर्तृकरणेत्यम्भूतलक्षणे ’ । २ । २ । ४४ ॥ फलसाधनयोग्य इति— 5
फलं कार्यं तस्य साधनं निष्पादनं करणमिति यावत्तत्र योग्यः सामान्यतो दृष्टसाम-
र्थ्यः । योग्यग्रहणमन्तरेण फलसाधन इत्युच्यमाने यः फलं साधयति क्रियाविष्टस्तत्र
प्रतिपत्तिः स्यात्, योग्यग्रहणेन तु योग्यतामात्रप्रतिपत्तावकुर्वन्नपि तत्फलं हेतुरिति ।
योग्योऽत्र निर्व्यापारो गृह्यते सव्यापारत्वे तु कर्तृत्वमेव । धनादीनि कुलादिकम-
कुर्वन्त्यपि योग्यतामात्रेण तृतीयामुत्पादयन्ति । यत्राप्यन्नेन वसतीत्यादौ तत्राऽपि 10
क्रियायामन्नादेर्योग्यतामात्रविवक्षितेति हेतावेव तृतीया इत्थंभूतलक्षण इति ।

अयं प्रकारः—इत्थं भूयते स्म गत्यर्थेति क्तः, तस्य ग्रहणमिति विग्रहः । स
लक्ष्यते येनेति त्वर्थकथनमात्रं । इत्थंभूतग्रहणमिति—नन्विदंभूतग्रहणं किमर्थं ? यतो
लक्षणे इत्युक्तेऽपि अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदित्याद्युदाहरणानि भविष्य-
न्ति । अथेत्यं भविष्यन्ति भवन्तो वृक्षं प्रति विद्योतनमित्यत्राऽपि तृतीया स्यात्, 15
तन्न; यतो “ भागिनि० ” इति सूत्रेण प्रतिना योगे द्वितीया भविष्यति । एवं
सति प्रतेरयोगेऽपि द्योतकत्वाद् वृक्षं विद्योतनं स्यात्, न तु वृक्षेणेति ? सत्यम्,
इत्थंभूतग्रहणमेवं ज्ञापयति यत्र साक्षात्प्रतिना योगो भवति तत्र “ भागिनि च
प्रतिपर्यनुभिः ” इति सूत्रेण द्वितीया भवति; अत्र तु वृक्षस्य विद्योतनमित्येव
भवति । अपि भवान् कमण्डलुपाणिमिति—“ विशेषणसर्वादि० ” इति सूत्रेण विशेष- 20
णद्वारेण पाणेः पूर्वनिपाते प्राप्ते “ न सैतमीन्द्रादिभ्यश्च ” इति निषेधात् कम-
ण्डलोः प्राङ्निपातः । ननु वाक्यावस्थायां कमण्डलुशब्दात् किमिति न तृतीया ?
उच्यते—वाक्ये आख्यातपदेन सामानाधिकरण्यमिति प्रधानत्वेन गौणत्वाभावात्,
तर्हि समासे सति कथं न ? उच्यते—तदा लक्ष्यप्रधानत्वान्न । ननु समासे सति विभ-
क्त्यन्तवर्जनान्नामत्वाभावे नाम्नो विहितायास्तृतीयायाः कथमत्र प्राप्तिः ? नैवम्, 25
“ नाऽऽमन्त्र्ये ” इति प्रतिषेधसूत्रकरणात् । तद्धि हे राजन्नित्यादिषु नलोपाभावा-
र्थम्, तन्न युक्तम्; प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः । अत्र तु “ नाम्नो नोऽनहः ”
इत्यनेन हे राजन्नित्यादिषु विभक्तिद्वारा नामत्वाभावे नलोपप्राप्तिरेव नाऽस्ति,
तस्मान्नाऽऽमन्त्र्य इति प्रतिषेधसूत्रकरणान्नामकार्यं प्रतिपन्नम् । ततः समासमध्येऽपि

प्राप्तिः, तर्हि धर्मश्रित इत्यादावपि समासे द्वितीयादिप्रसङ्गः स्यात् ? तन्न, कर्मा-
दिशक्तेः सम्बन्धस्य च समासेनैवाऽभिहितत्वात् । तर्हि नामार्थमात्रे प्रथमा भवतु ?
तदपि न, आख्यातपदसामानाधिकरण्ये प्रथमा । तर्हि नीलोत्पलमित्यादिषु नीलेन
सहाऽऽख्यातपदसामानाधिकरण्ये कथं न प्रथमा ? उच्यते-तत्राऽपि सामानाधि-
5 करण्यं नाऽस्ति, अन्यथा सापेक्षत्वे समासोऽपि न स्यादिति । तर्हि कमण्डलु-
पाणिशब्दादुपसर्जनीभूतलक्षणात्तृतीया प्राप्नोति ? न । लक्षणस्य प्राधान्ये तृतीया
न लक्ष्यस्येति न भवतीति शाकटायनः ।

‘ सहार्थे ’ । २ । २ । ४५ ॥ तुल्यः साधारणोऽप्रधानस्य प्रधानेन क्रिया-
दिना यः सम्बन्धः-स तुल्ययोगः, विद्यमानता चेति । ननु च विद्यमानतायामपि
10 तुल्ययोगोऽस्त्येव सत्तया सहोभयोः सम्बन्धात्तथाहि-‘ सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति
गर्दभी ’ इति सहैव दशभिः पुत्रैः सतीति शक्यं प्रतिपत्तुम्, तत्र विद्यमानता चेति
तुल्ययोगात् किं पृथगू निर्दिश्यते ? उच्यते-विवक्षितयोगाभावात्, सहैव दशभि-
रित्यत्र वहनमात्रं विवक्षितं तद्गर्दभ्या एव न तत्पुत्राणां यथा पुत्रेण सहाऽऽगत इत्या-
गमनमुभयोरपीति तुल्ययोगाद्विद्यमानता भिन्ना ।

15 ‘ यद्भेदैस्तद्वदाख्या ’ । २ । २ । ४६ ॥ भिद्यते वस्तु एभिरिति भेदा यस्य
भेदिनचक्षुरादेर्भेदैः काणत्वादिभिस्तद्वतश्चक्षुरादिमतः पुरुषादेस्तत्प्रकारवदर्थयुक्तस्य
कोऽर्थः ? स प्रकारवानक्ष्यादिरर्थस्तेन युक्तस्य चैत्रादेराख्या निर्देशो भवति, तद्वाचिनो-
ऽक्ष्यादिवाचिनस्तृतीया भवतीत्यर्थः । अक्षणा काणः-अक्षि काणं चाऽकाणं च भवतीति
तेन काणत्वादिना भेदेन तद्वाञ्छैत्रादिनिर्दिश्यते । शिरसा खल्वाटः-स्खलन्त्यपगच्छन्ति
20 केशा अस्मादिति कपाटेत्यादिशब्दात् साधुः । प्रकृत्या दर्शनीयः-प्रकृतिः स्वभावस्त-
द्भेदो दर्शनीयत्वम्, स्वभावो हि दर्शनीयत्वमदर्शनीयत्वं च भवति तद्भेदेन दर्शनीय
इति प्रकृतिमानाख्यायते । प्रैतीति “ तन्व्यधी० ” इति णे प्रायः, तद्भेदो वैयाकरणत्वं
तार्किकत्वं चेति तद्भेदेन वैयाकरण इति तद्वाञ्छिर्दिश्यते । ननु च प्रकृत्या दर्शनीयः
प्रायेण वैयाकरण इति युक्तः प्रयोगः, दर्शनीयत्वं हि प्राकृतं वैकृतं चाऽस्ति, वैया-
25 करणत्वं च प्राकृतमन्यच्च तत्रेतरव्युदासार्थं प्रकृत्या प्रायेणेति चाऽर्थवत् । काण
इत्यादिप्रयोगे त्वक्षणेत्यादिरव्यभिचारेण प्रतीतेर्युक्तः प्रयोगाऽर्थस्य गतत्वात्, उच्यते-
लोकोऽत्र पर्यनुयोक्तव्यो योऽर्थवतोऽनर्थकतामनपेक्ष्य प्रतीतेऽपि शब्दान् प्रयुङ्के,
लोके च न सर्व एवं सूक्ष्मेऽक्षिकया शब्दान् प्रयुङ्के, यद्वा सूक्ष्मेऽक्षिकया प्रयोगे-
ऽप्युपचरितार्थनिवृत्तिरक्षणा इत्यादिप्रयोगे प्रयोजनं ? सत्यं, अयं काणो न तूपचारे-

णेति । गोत्रेण काश्यपः, काश्यपो माठर इति च गोत्रभेदस्तेन गोत्रमानाख्यायते काश्यप इति । भेदग्रहणं किं ? यदि भेदग्रहणं न क्रियते तदा येन तद्वदाख्येत्युच्यमाने यष्टीः प्रवेशय इत्यत्रैव स्यादत्र हि यष्ट्यादिना तद्वानुपचारेणाऽऽख्यायते, अक्षणा काण इत्यादौ च न स्यात् ; न ह्यत्राऽक्ष्यादिशब्देन तद्वान्निर्दिश्यते । अक्षि काणं पश्ये-
ति-काणशब्देन हि अक्षिभेदेनाऽक्ष्याख्यायते न तद्वान्निर्दिश्यते । पष्टीनिवृत्त्यर्थं तु 5
वचनमिति-तथापि न विधेयमेतत्सूत्रं मा भूत् कर्त्रादौ तृतीया, इत्थम्भूतलक्षणत्वा-
दक्ष्यादेर्भविष्यति, यदाह-“ इत्थम्भूतस्य काणस्य लक्षणं ह्यक्षि बुध्यते । ततस्त्व-
तीया तेनैव तत्र सूत्रेण सिध्यति ॥ १ ॥ ” अत्रोच्यते-अक्ष्यादेरित्थम्भूतस्य काणा-
दिलक्ष्यस्य भेदाभावाल्लक्षणत्वानुपपत्तिर्यदाहोद्योतकरः—

“ लक्ष्यलक्षणभावो हि, भेदे सत्युपपद्यते ।

10

यथा छात्रकमण्डल्वोऽच्छात्रोपाध्याययोर्यथा ॥ १ ॥ ”

‘ काले भान्नवाऽऽधारे ’ । २ । २ । ४८ ॥ कालयति प्रक्षिपति पर्यायान्
द्रव्येष्विति स्वार्थिकप्रत्यया नाऽतिवर्तन्ते, प्रकृतिलिङ्गवचनानीति-कालेऽपि नक्षत्र-
शब्दो नक्षत्रलिङ्गसंख्य एव । पुष्येण पायसमश्रीयात्-पुष्येण चन्द्रयुयुक्तेनेत्यादि-
प्रक्रियायां पुष्यशब्दः काले वर्तते । पयसि संस्कृतं भक्ष्यं “ संस्कृते भक्ष्ये ” अण् । 15
पयसा संस्कृतमिति तु कृते तृतीयाधिकारनिवेशितेन “ संस्कृते ” इति सूत्रेण इकणेव
भवति । अध्वनि मा भूदिति-अत्र विशिष्टतारकावच्छिन्ने क्षेत्रे पुष्यमघाशब्दौ वर्तन्ते, न
काल इति । चित्रा माणविकेति-यद्यपि चित्राशब्दो माणविकायां वर्तमानः कालम-
ध्युपाधित्वेनोपादत्ते । यतश्चित्रासु जाता या सा चित्रेति विशेषणत्वेन प्रतीयमानत्वात्
कालेऽपि वृत्तिः सम्भाव्यते । तथापि तत्र कालस्य गौणत्वाद् गौणमुख्ययोश्च मुख्ये 20
कार्यसम्प्रत्ययान्न भवति । स्वावच्छिन्ने काले इति-स्वेनाऽऽत्मनाऽवच्छिद्यते विशि-
ष्यते यस्ति लच्छेदतिलपुष्पविशिष्टः कालः । कोऽर्थो ? यत्र काले तिलाः पुष्यन्ति
तिलानां छेदश्च भवतीत्यर्थः ।

‘ प्रसितोत्सुकाववद्धैः ’ । २ । २ । ४९ ॥ ननु प्रसितशब्दस्य शुक्लगुणव-
चनस्य क्रियार्थस्य च सम्भवादुभयार्थस्याऽपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याह-साहचर्यादिति । 25

‘ व्याप्येद्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ’ । २ । २ । ५० ॥ द्विद्रोणेन धान्यं
क्रीणातीति-द्रोणौ मानमस्य धान्यस्य “ मौनम् ” इतीकण्, तस्य “ अन्तान्मन्य० ”
इति लृप् । यद्वा द्वौ द्रोणौ मेयावस्य धान्यस्य, कोऽर्थोऽनेन धान्येन द्वौ द्रोणौ

मीयेते तदा इकण् नाऽऽगच्छति मेयवाचित्वाद् द्रोणस्य । यद्वा द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत्र द्रोणो व्रीहिराढको व्रीहिरितिवत् द्रोण-
शब्दो मेयवृत्तिस्तेन धान्यस्य समानाधिकरणो द्विद्रोणशब्दः । एवं पञ्चकेन पशून्
क्रीणातीति-पञ्चेतिसंख्यामानमस्य “ संख्यायाः सङ्ख्यसूत्र० ” इति यथा विहितः
5 “ संख्याडतेश्चा० ” इति कः, पञ्चकं पञ्चकं सङ्खं पशून् क्रीणातीत्यर्थः । पञ्चकं पञ्चकमि-
त्यत्र पशुसामानाधिकरण्येऽपि पञ्चकशब्दाद् ब्राह्मणाः सङ्ख इतिवदेकवचनम् । द्विद्रो-
णादय इति-आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् येभ्यो वीप्सायां प्रयोगे तृतीया गम्यते ते
द्विद्रोणादयः, न तु गर्गादिवत् सन्निविष्टा इति ।

‘ समो ज्ञोऽस्मृतौ वा ’ । २ । २ । ५१ ॥ संजानीते इति-संप्रतेरस्मृतावि-
10 त्यात्मनेपदम् ।

‘ दामः सम्प्रदानेऽधर्म्य आत्मने च ’ । २ । २ । ५२ ॥ नन्वनेन ब्राह्म-
णेन दानं प्रवृत्तमित्यादिवत् सम्प्रदानस्य करणत्वविवक्षायां दास्या सम्प्रयच्छत
इत्यादौ तृतीयोत्पत्तेः किमर्थमिदमारभ्यते ? यद्वा सहार्थ इयं तृतीया । दास्यै स्वयं
धनं ददाति साऽप्यात्मानं तस्मै ददातीति । दानपूर्वके सम्भोगे दाम् वर्तते । दत्त्वा
15 दास्या सह सम्भुङ्क्त इति । एवं चाऽत्र क्रियाव्यतिहारोपपत्तेस्तद्वारेणैवाऽऽत्मनेपदम् ।
अत्रोच्यते-एवं हि धात्वन्तरेऽपि विनाऽपि समुपसर्गेणाऽधर्मत्वाभावेऽपि स्यात् ।
द्रव्यं वृषल्या सम्प्रयच्छत इत्यत्राऽपि सम्प्रदानविवक्षायां चतुर्थी स्यात् । अत इह
चतुर्थीप्रत्युदाहरणेषु च तृतीया मा भूदित्येवमर्थमिदं वक्तव्यम् । विवक्षयाऽपि न
सिध्यति । विवक्षानियमो हि विना वचनेन दुरधिगम इतीदमारभ्यत इति । ननु
20 सम इति परदिग्योगलक्षणा पञ्चमी ततश्च “ पञ्चम्या निर्दिष्टे ” परस्य तच्चाऽनन्तर-
स्येति प्रशब्दव्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह-इह संपूर्वस्येति । यद्वा सम इति पूर्वत्र पञ्च-
म्यन्तमपीह लक्ष्यवशात् पृथ्यन्तं विज्ञायते । तत्र व्यवधानेऽपि समा द्योत्यमानार्थ-
त्वादामः सम्बन्धोपपत्तेर्भवत्येव विधिः ।

‘ तादर्थ्ये ’ । २ । २ । ५४ ॥ यूपाय दारु-अत्र यूपादिहेतुभूतस्य दार्वदिहेतु-
25 तृतीया नाऽगौणत्वात् ।

‘ रुचिकृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ’ । २ । २ । ५५ ॥ मूत्राय क-
ल्पते यवागूः-यवागूः कर्त्री सम्पद्यते किं मूत्रं ? मूत्ररूपमित्यर्थः । ननु मूत्रयवागू
शब्दयोर्द्वयोरपि सम्पद्यत इति क्रियया सह सम्बन्धाद् गौणत्वाभावात् कथं मूत्रशब्दा-

चतुर्थी ? उच्यते-एतत्सूत्रसामर्थ्यादेवाऽत्र गौणमुख्यभावेन क्रियासम्बन्धात् सूत्रस्य गौणत्वम् । तथाहि-प्रथमं यवाग्वाः सह क्रियायाः सम्बन्धः पश्चान्सूत्रस्येति । गौणादिति व्यावृत्त्युदाहरणे तु सूत्रादेर्विशेष्यार्थं सूत्रादिकं प्रथमं क्रियाया सम्बन्धनीयम् । यद्वा सूत्रायेति कोऽर्थः ? सूत्ररूपविकारसम्बन्धित्वेन यवागूः सम्पद्यत इत्यर्थः । चैत्राय शतं धारयति-ध्रियते तिष्ठति स्वरूपान्न प्रच्यवते शतं कर्तुं, तत् ध्रियमाणं, प्रयुङ्क्त इति 5 णिग्, अपरपठितश्चुरादौ वा ।

‘ प्रत्याङ्शुवार्थिनि ’ । २ । २ । ५६ ॥ याचितोऽयाचितो वेति-अधमत्वाद्याचमाने महत्त्वादयाचमानेऽपि प्रतिजानीते प्रतिपद्यतेऽभ्युपगच्छतीत्यर्थः ।

‘ प्रत्यनो गृणारुघातरि ’ । २ । २ । ५७ ॥ आचार्यं गृणातीति-आचष्ट इत्यर्थः, अत्राऽऽचार्यमाचक्ष्णामिति प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा द्व्यङ्गविकलता स्यात् । 10

‘ यद्वीक्ष्येराधीक्षी ’ । २ । २ । ५८ ॥ विविधा विशेषानुपलम्भादेकस्मिन् वस्तुनि सादृश्यादिनिमित्तादनेकपक्षालम्बनानवधारणात्मिका मतिर्विमतिः, सन्देह-ज्ञानमिति यावत् । तत्पूर्वकं निरूपणीयम् । अदृष्टमिष्टानिष्टफलं पुण्यपापरूपमप्रत्यक्षं पराभिप्रायादिकं वा । विप्रश्रविषय इति-विचारविषयो दैवादिराभाभादिर्वा । क्रिया-ऽपीति-पर्यालोचनादिका । तस्य दैवमिति-शुभाशुभमित्यर्थः । दैवे एवेक्ष्ये इति-न 15 त्वभिप्रायादावित्यर्थः । राधीक्षिभ्यां योगाभावादिति-एवं तर्हि मैत्राय राध्यतीत्यादावपि सम्बन्धाभावान्न स्यात् ? न, तत्र मैत्रेणैव सह राधीक्ष्योः सम्बन्धो विवक्षितोऽन्यस्याऽश्रुतत्वात् । राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपीच्छन्त्येक इति-पाणिनिव्याख्यातारः, मैत्राय राध्यतीतिराधिश्चुरादिरपरपठितोऽत्र गृह्यते इच्छन्ति पाणिन्यादयः ।

‘ उत्पात्तेन ज्ञाप्ये ’ । २ । २ । ५९ ॥ उत्क्रम्य प्रसिद्धं निमित्तं पततीति 20 बाहुलकात् सोपसर्गादपि “ वा ज्वलादि० ” इति णः । निमित्तं द्विधा जनकं ज्ञापकं च । यत्र तादर्थ्यं तत्र जनक एव हेतुः, यथा रन्धनाय स्थाली । अत्र तु तादर्थ्याभावात् ज्ञापक एव हेतुः, पष्ठ्यपवाद इति-ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्धविवक्षायामित्यर्थः ।

‘ श्लाघह्नुस्थाशपा प्रयोज्ये ’ । २ । २ । ६० ॥ ‘ युजण् ’ सम्पर्चने, प्रयोज्यत इति “ यं एच्चाऽत ” इति ये प्रयोक्तुं शक्य इति वा, “ शैक्ताह्ने० ” इति घ्यणि, “ निष्ठाद्युजः 25 शक्ये ” इति गत्वाभावे, द्वितीया प्राप्ता वचनम् । मैत्राय तिष्ठते-अत्र “ ज्ञीप्सास्थेये ” आत्मनेपदं स्थानेनाऽऽत्मानं ज्ञापयतीति । मैत्राय शपते-“ शैप उपलम्बने ” इत्या-

त्मनेपदम् । वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शने नाऽहं जाने न मया कृतमिति मैत्रं ज्ञापय-
तीत्यर्थः । केचिच्चिति भोजशाकटायनाः । यस्तु मैत्रादिर्जानन् ज्ञाप्यते तत्र न
भवतीति । तथा चाऽन्येषां ग्रन्थे द्विकर्मकोऽयं ज्ञापितस्तत्र केचिद्यस्मै आख्यायते तत्
ज्ञाप्यं सम्प्रदानत्वेन प्रतिपन्नाः । केचिद्य आख्यायते तमिति ।

- 5 ' तुमोऽर्थे भाववचनात् ' । २ । २ । ६१ ॥ भवनं भावो " भावाकर्त्रोर्षब् "
वक्तीति ब्रवीतीति वा " रम्यादिभ्यः कर्तरि " अनट् । भावस्य वचनो भाववचनस्त-
स्मात् । पाकायेति-पक्तुं पक्षयत इति वा वाक्ये " भाववचनाः " इति घञादयः ।

- ' गम्यस्याप्ये ' । २ । २ । ६२ ॥ शब्दो ह्यर्थवानपि अप्रयुज्यमानः प्रयुज्य-
मानश्च भवति । अप्रयुज्यमानश्चाऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निधानैः प्रतीयमानार्थः स च
10 गम्य इत्युच्यते । एधेभ्यो व्रजति-नन्वेधार्थं व्रजतीति तादर्थ्य एव चतुर्थी भविष्यति
किमनेन ? उच्यते-व्रज्याया एधाहरणार्थतायामिति न सिध्यति ।

- ' गतेर्नर्वाऽनाप्ते ' । २ । २ । ६३ ॥ गतिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वेऽप्यनाप्त इति
वचनात् पादविहरणरूपैव गतिर्गृह्यते । ज्ञानादिव्याप्यस्याऽनाप्तत्वासम्भवादित्याह-
गतिः पादविहरणमिति । स्त्रियं गच्छति-भजनार्थोऽत्र गर्भिर्न गत्यर्थ इति न चतुर्थी ।
15 पन्थानं गच्छतीति-अनाप्तेऽसम्प्राप्ते कर्मणि चतुर्थी, पन्थास्तु सम्प्राप्त इति
चतुर्थ्यभावः । चतुर्थी चेत्यन्य इति विश्रान्तन्यासकर्ता यशोनन्दी ।

- ' मन्यस्यानावादिभ्योऽतिकुत्सने ' । २ । २ । ६४ ॥ न त्वाबुसाय मन्ये
बुस्यति त्यजत्युपादेयभावमिति " नान्युपान्त्य० " इति के बुसम् । न त्वा नावं मन्ये,
नावादयो लक्ष्यदर्शनेनाऽनुसर्तव्याः । अथ नावन्नयोरत्यन्तोपकारकत्वात् कथमतिकुत्स-
20 नत्वं गम्यत इत्याह-नावन्नयोरपीति । परेण स्वेच्छयाऽभिमतं स्थानं पराधीनवृत्ति-
त्वात् प्रकर्षेण नीयत इति परप्रणेयस्तस्य भावः परप्रणेयता । अनायासोच्छेद्यतादिभि-
रिति-आदिशब्दादचेतनत्वविनश्वरत्वादिग्रहः । कुत्स्यतेऽनेनेति-युष्मदोऽपि मन्य-
व्याप्यत्वात् पक्षे चतुर्थी प्राप्नोतीत्याह-युष्मदो न भवतीति । कुत्सामात्रेऽपीच्छन्त्येके-
इति पाणिन्यादयः । परत्वात्षष्ठीति-" कर्मणि कृतः " इत्यनेन तृणशब्दान्नित्यं षष्ठी ।
25 युष्मच्छब्दात् " वैकैत्र द्वयोः " इति षष्ठीविकल्पाद् द्वितीया । यदा तु युष्मदग्रतः
" कर्मणि कृतः " इत्यनेन नित्यं षष्ठी तदा तृणशब्दाद् " वैकैत्र द्वयोः " इत्यनेन विक-
ल्पेन षष्ठी । तद्विकल्पपक्षे चतुर्थ्यपि । न तत्र तृणाय मन्ता तृणस्य मन्ता तृणं मन्ता
वेति । चतुर्थ्यपीति कश्चिदिति-अजितयशोवादी दुर्गसिंहश्च । " कर्मणि कृतः " इत्यनेन

षष्ठीप्राप्तौ “ वैकत्र द्वयोः ” इत्यस्य तु पक्षे सिद्धैवेति । न त्वं बुसो मन्यसे । अत्र विशेषणविशेष्यभावेनोभयमपि कर्म उक्तम् । यथा कटः क्रियन्ते वीरणानि ।

‘ हितसुखाभ्याम् ’ । २ । २ । ६४ ॥ इति आतुरायेति, ‘ तुर ’ चुरणे, पठितो जुहोत्यादौ द्रष्टव्यः ।

‘ तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाशिषि ’ । २ । २ । ६६ ॥ भद्रक्षेमार्थयोरन्यत्रैकार्थ- 5
त्वेऽपि क्षेममापदोऽभावो भद्रं सम्पदुत्कर्ष इत्यर्थभेदाद् द्वितयोपादानम् । आयुष्यमस्तु
चैत्रायेति-आयुः प्रयोजनमस्य घृतादेरायुष्यं घृतादि । ततश्च दीर्घमायुरस्तु मैत्रायेत्यादौ
चतुर्थी न प्राप्नोति । यत आयुःशब्देन जीवितमेवाऽभिधीयते न तु जीवितकारणं
घृतादिकं, उच्यते-कार्ये कारणोपचारात्, यथेन्द्रः स्थूणा । यदा त्वायुरेव मेषजादि-
स्वार्थे व्यण्यायुष्यशब्दो निष्पाद्यते तदा निर्विवादं सिद्धमेव । तद्ग्रहणमिति-तर्हि 10
प्रागप्यर्थग्रहणमस्तु, सत्यम्; तदर्थानामाशिषि नियमार्थमिदम् ।

‘ परिक्रयणे ’ । २ । २ । ६७ ॥ वेतनादीति-आदिशब्दाद्भाटकादिपरिग्रहः ।
करणाश्रयणं किमिति करणाश्रयणं विना परिक्रीयतेऽस्मिन्नित्यनया व्युत्पत्त्या मासा-
दपि स्याच्चतुर्थी । शताय परिक्रीतो मासमिति-क्रीत इति रूपं कर्मणि कर्तरि वा, तथा-
हि-परिक्रीयते स्म परिक्रीतः कः ? कर्मतापन्नश्चैत्रः, कं मासं ? कोऽर्थो मासे; यद्वा परि- 15
क्रीणीते स्म कर्तरि क्तः कर्मणोऽविवक्षितत्वात् । अथाऽत्र मासमिति कर्म विद्यते तत्कथं
कर्तरि क्तः ? उच्यते, मासमित्यत्र “ कौलाध्वभावः ” इत्यनेनाऽऽधारस्य युगपत्कर्म-
संज्ञाऽकर्मसंज्ञा च, तत्र कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीया, अकर्मसंज्ञायां तु कर्तरि क्तः ।

‘ शक्तार्थवषड्भनमःस्वस्तिस्वाहास्वाधाभिः ’ । २ । २ । ६८ ॥ पृथग्यो-
गाद्वेति निवृत्तमिति-तत्र कश्चित् सामस्त्येन पृथग्योगः कश्चिदेकदेशेन सम्भवति । 20
अत्र तावदेकदेशेन, तथाहि-हितसुखाभ्यामित्यनेन स्वस्तिशब्दस्यैकयोगाकरणात् ।
एकयोगे च कृतेऽनाशंसायां हितसुखस्वस्तिभिरित्यनेन आशंसायां तु तद्भद्रेत्यनेन,
तदिति पूर्ववस्तुपरामर्शेन क्षेमद्वारेण वा विकल्पः सिद्ध एव, तदकरणाद्वेति विकल्प-
मित्यर्थः । ननु कथमत्रैकदेशेन पृथग्योगो न सामस्त्येन ? उच्यते-तद्भद्रेत्यत्र व्य-
भिचारात् । तथाहि तद्भद्रेत्यत्रार्थपरो निर्देशोऽयं तु शब्दपर एवेति । “ परिक्रयणे ” 25
इत्यनेन त्वेकयोगत्वं न व्याख्येयमर्थस्याऽऽसङ्गतेः । तत्र हि परिक्रयणे वर्तमानान्नाम्न
इत्युक्तम् । अनेन त्वेकयोगे वषडादिवत् परिक्रयणशब्दस्वरूपपरिग्रहः स्यादिति ।
परत्वान्नित्यमेवेति ननु “ स्पर्धे ” परः समानविषयो स्पर्ध इति समानविषयत्वं,

“ तद्ब्रह्म० ” इत्यस्य दर्शयति, तथाहि—स्वस्ति जालमायेत्यत्र जालमत्वेनाऽऽशीरभा-
 वात्तत्वाख्यानमिदमिति स्वस्तिचतुर्थ्या अवकाशः । क्षेमं भूयात् सङ्गायेत्यत्र तु क्षेम-
 चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्ति प्रजाभ्य इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वादाशिष्यपि नित्यं स्वस्ति-
 चतुर्थी भवतीत्यर्थः । नमसेति—यद्वाऽस्तु नमसा योगः तथापि नमः शब्दस्याऽर्थवतो
 5 ग्रहणादनर्थक्ययोगे न भवति । अत्र हि नमस्यधातुरर्थवान्न तु तदेकदेशो नमः शब्द
 इति । अथवा पदान्तरसम्बन्धानपेक्षणादन्तरङ्गया द्वितीयया कारकविभक्त्या उपपद-
 विभक्तिसतदपेक्षणाद्बहिरङ्गा चतुर्थी बाध्यते । ‘ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी ’
 ति न्यायात् । ननु कारकविभक्तिरपि क्रियापदापेक्षणीति कथमन्तरङ्गा ? नैष दोषः
 कारकस्य क्रियामात्रसम्बन्धाव्यभिचारात् । यद्येवमिति—कारकविभक्त्या द्वितीयया
 10 बाध्यमाना कथमत्र चतुर्थीति प्रश्नार्थः ।

‘ आडाऽवधौ ’ । २ । २ । ७० ॥ प्रवृत्तस्य यत्र निरोधः स मर्यादा । मर्या-
 दाभूतमेव यदा क्रियया व्याप्यते तदाऽभिविधिः । पाटलिपुत्रमवधीकृत्येति—एतावा-
 नर्थ आडा द्योत्यते ।

‘ पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ’ । २ । २ । ७१ ॥ वर्ज्यवर्जकसम्बन्धः पर्यपाभ्यां
 15 द्योत्यत इति, “ वार्क्यस्य परिवर्जने ” इत्यनेन परिपरीत्यत्र द्वित्वम् । अपशब्दो
 मैत्रस्य—अपगतः शब्दात् । तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रधानत्वात् पूर्वपदेन अप इत्यनेन
 सह मैत्रशब्दस्य योगोऽस्तीति, न वर्ज्य इति व्यावृत्तेर्द्वयङ्गविकलता । अत्र मैत्र-
 शब्दात् मा भूत् ।

‘ यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ’ । २ । २ । ७२ ॥ प्रतिनिधीयत
 20 इति—प्रतीतः सन् मुख्यस्थाने निधीयत—आरोप्यते—सदृशः क्रियते इति तात्पर्यार्थः ।
 तुल्यजातीयेनाऽतुल्यजातीयेन वा विशोधनमिति शेषः । प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति ।
 द्युभिर्मीयते “ द्युसुनिभ्यो माङो ङित् ” प्रद्युम्नः सदृशः क्रियते, केन सह ? वासुदेवे-
 नेति “ तुल्यार्थे० ” इति तृतीयाषष्ठ्योः प्राप्तिः । श्रेणीः कायति प्रसन्नचक्षुषेति श्रेणिक-
 स्तस्मात् “ प्रतिना पञ्चम्याः ” इति तस् । तिलेभ्यः प्रतीति—प्रयच्छति प्रददाति, कान्
 25 माषान् ? कथम्भूतान् प्रति ? प्रतिदानभूतान्, केषां तिलानामिति प्रतिशब्दाद् द्विती-
 यैकवचनम् । प्रति सिञ्चति—सिचिरिह दाने, नाऽत्र सिचः प्रतिना योगोऽपि तु
 सर्पिष इति “ स्थासेनि० ” इत्यनेनोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वम् ।

‘ आख्यातर्थापयोगे ’ । २ । २ । ७३ ॥ नियमपूर्वकेति—नियमो विद्याग्रहणार्थ

गुरुशुश्रूषादिकं शिष्यवृत्तमाख्यायते न तूपयोगमात्रं, यत उपयोगमात्रं नटादपि भवत्यतस्तस्मादपि स्यात्पञ्चमी । आगमयतीति-आगमं गृह्णाति णिञ् बहुलं, आगच्छन्तं वा प्रयुङ्क्ते । प्रत्येकमिति-प्रतीतमेकं निमित्तं तेन बुद्धः ।

‘ गम्यपः कर्माधारे ’ । २ । २ । ७४ ॥ एवमिहाऽपीति-अयमर्थः-प्रासादान्निःसृत्याऽपक्रम्य चक्षू रश्मिद्वारा प्रेक्षते, प्रासादान्निःसरता चक्षुषा कृत्वा देवदत्तः 5 प्रेक्षते वा; तत्ततोऽपक्रामति । अयमर्थः-ततः प्रासादेस्तच्चक्षुरादि अपैति निस्सरतीति तस्याऽप्रायेऽवधिभूतत्वादपादाने पञ्चमी सिद्धैव । अनपक्रामद्वीति-एतन्नैयायिकमताभिप्रायेणोक्तं, ते हि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि मन्यन्ते । दृशेर्वर्तनादिति-दृशेरिति कोऽर्थः ? दृशिसमानार्थस्य ईक्षेरित्यर्थः ।

‘ प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितैरः ’ । २ । २ । ७५ ॥ दिशि दृष्टाः 10 शब्दा “ मयूरव्यंसक० ” इति दृष्टलोपः । दिशि ये वाचकत्वेन दृष्टास्ते इह दिग्शब्दा इति विज्ञायन्ते, न तु दिशि वर्तमाना एव तेन दिशो वाचकत्वेन दृष्टस्य शब्दस्य देशे काले आदिशब्दाद् भावे द्रव्ये च वृत्तावपि तद्योगे पञ्चमी । ग्रीष्मादारभ्येति-आरभ्येति क्तान्तमक्तान्तमव्ययं वा । प्रागेव “ अदिक्स्त्रियाम्० ” इति स्वार्थे ईनः नपुंसकत्वं तु सामान्यभावेन, तथा वर्तते किं तत्कर्तुं प्राचीनं किं तत् आम्ना इति । 15 अञ्चत्यन्तयोगे यथा प्राग्ग्रामादित्यादौ पञ्चमी तथाऽत्राऽपीति कश्चित् मुखेत् तं प्रत्याह-न्यग्मैत्रस्येति न्यक् उपसर्जनं यथा भवत्येवंस्थित इत्यर्थः । अन्यार्थाद् भिद्यते इति-अयमर्थोऽन्य इति प्रकृतिविलक्षणोऽर्थ उच्यते, इतर इति च दृश्यमानप्रतियोगीत्यर्थः । छात्राणामिति-छात्राणामवयानां योऽवयवश्छात्रस्तस्मात्पूर्वं छात्रमामन्त्रयस्वेति पूर्वत्वं छात्रान्तरापेक्षं न छात्राणामिति समुदायापेक्षम् । कायस्य पूर्वमिति-का- 20 यस्याऽवयविनो यद्भागान्तरं किं विशिष्टं पूर्वं कस्याः सकाशान्नाभेः । कायस्य सम्बन्धि यदवयवान्तरं पूर्वं तस्य नाभिरूपेणाऽवयवान्तरेण सह सम्बन्धः ।

‘ गुणादस्त्रियां नवा ’ । २ । २ । ७७ ॥ जडस्य भावो दृढादित्वाद् ट्यण्, परिख्यातस्य भावः “ पैतिराजान्त० ” इति ट्यण् ।

‘ आरादर्थैः ’ । २ । २ । ७८ ॥ दुरान्तिकादिनैव योग इति-कथं वर्तते, 25 किं तत्, कर्तुं दूरं, कस्य ग्रामस्य ? किम्भूतं दूरं हितं, दूरशब्देनैव ग्रामस्य सम्बन्धो विवक्षितो न तु हितशब्देन, असत्त्वचनैरिति धर्ममात्रवृत्तिभिः, कारकशेषत्वात् पष्ठी-प्राप्तौ वचनम् ।

- ‘ स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपद्यादसत्त्वे करणे ’ । २ । २ । ७९ ॥ यतः स्तोका-
त्वादेर्निर्मितत्वाद्द्रव्ये विशेष्ये स्तोकादिशब्दप्रवृत्तिः, स गुणोऽसत्त्वं शब्दस्य प्रवृत्तिनि-
मित्तमित्यर्थः । तेनैवेति-असत्त्वरूपेणाऽयमर्थस्तिरोहितधनादि विशेष्यं स्तोकादिरूपेणैव
सामान्यात्मनाऽभिधीयमानं धनादिरूपव्यावृत्तं स्तोकादिरूपापन्नं द्रव्यं गुणः क्रिया वा
5 यदा प्रतीयते तदा द्रव्याद्यसत्त्वमिति । स्तोकान्मुक्त इति-“ असत्त्वे ङसेः ” इति पञ्च-
म्यलुप् । असत्त्ववाचित्वादिति-द्रव्यस्यैव विशेषसंख्यायोगित्वादिति शेषः । द्वित्वबहु-
त्वासम्भवे इति-एकत्वनिवन्धनैकवचनस्याऽप्यसम्भवे औत्सर्गिकमेकवचनम्, स्तोका-
दिशब्दानां स्तोकार्थाभिधायकत्वेनाऽसत्त्ववाचित्वात् क्रियां प्रति साधकतमत्वाभावात्
करणत्वाभावे कथमनेन पञ्चमीत्याशङ्कायाममीषां पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या करणत्वमाह-
10 यद्वा स्तोकेन राहुणा मुक्तः शशीत्यादौ मोचनामोचनलक्षणं क्रियाद्वयं विद्यते । यतः
स्तोकेन मुक्त इति-कोऽर्थः ?, किञ्चिन्मुक्तः किञ्चिदमुक्त इत्यर्थः । ततश्च कस्यायाः
क्रियाया अपेक्षयाऽत्र करणसंज्ञेत्याह स्तोकेत्यादि, स्तोकस्याऽभिनिर्वृत्तिं निष्पत्तिं स्तो-
कस्य चाऽनिर्वृत्तिमनिष्पत्तिमाश्रित्य स्तोकादीनां करणत्वप्रसिद्धिमाचक्षते पूर्वाचार्याः ।

- ‘ अज्ञाने ज्ञः पृष्ठी ’ । २ । २ । ८० ॥ वेति निवृत्तम् । भिन्नविभक्तिवि-
15 धानादिति शेषः । सर्पिषो जानीतेऽत्र “ ज्ञः ” इत्यात्मनेपदम् । अत्र करणस्य सम्ब-
न्धिविवक्षया सर्पिष इदं ज्ञानं नाऽन्यस्येति पृष्ठी सिध्यतीति किमर्थोऽयं योग इत्याह-
तृतीयापवादो योग इति-अयमर्थः, सिध्यति पृष्ठी किन्तु करणविवक्षायां तृतीया मा
भूदित्ययं योगः । सर्पिषामिति-आजगव्यमाहिषाणां घृतानामित्यर्थः ।

- ‘ शेषे ’ । २ । २ । ८१ ॥ क्रियाकारकपूर्वक इति-क्रिया च कारकं च क्रिया-
20 कारके ते पूर्वे यस्य स तथा यथा राजपुरुषः । राजा कर्ता पुरुषं विभर्ति अतो राज-
पुरुष इत्युच्यते । कर्माद्यविवक्षालक्षण इति कर्मादिभ्योऽन्य इति तु विशेषेभ्योऽन्यत्वं
विवक्षितं न तु सामान्यादनाश्रितविशेषात् कारकादपि । अश्रूयमाणक्रियो यथा राज-
पुरुष इत्यादि, श्रूयमाणक्रियो यथा न माषाणामश्रीयादित्यादि । अस्येदं शब्दस्य यो
भावः प्रवृत्तिनिमित्तं स भावो रूपं यस्य स सम्बन्धविशेष इति-असंबन्धाद् भिद्यमानः
25 सम्बन्धः सम्बन्धविशेष उच्यते, यावता सम्बन्ध इत्युक्तेऽपि सिध्येत्, विशेषज्ञापना-
योक्तम् । प्रथमापवाद इति-एकद्विवहाविति संख्यामात्रमुपादाय नाम्नः प्रधानाद-
प्रधानाच्च सामान्येन प्रथमा विधीयते तत्राऽयं षष्ठीविधिगौणादिति, विशेषमुपादाय
प्रवर्तमानस्तदपवादो भवति ।

‘ रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता ’ । २ । २ । ८२ ॥ परस्तादिति-परः परा वा

प्रकृतिस्ततः “ परावरात्स्तात् ” “ सर्वोदयोऽस्यादौ ” इति पुम्भावः । दक्षिणपश्चादिति-
दक्षिणा च साऽपरा च दक्षिणाऽपरा तस्यां वसति । रिप्रभृतयः प्रत्ययाः स्वार्थिका
दिक्शब्देभ्यो विधीयन्तेऽतस्तदन्ता अपि दिक्शब्दा एवेति “ शेपे ” इत्यस्याऽप-
वादः । “ प्रैभृत्यन्यार्थ० ” इति पञ्चमी विधीयते । अत एव दक्षिणा ग्रामाद्रमणीयं,
दक्षिणाहि ग्रामाद्रमणीयमिति “ याही० ” इति प्रत्ययद्वययोगे षष्ठी न लभ्यते 5
इत्याह पञ्चम्यपवाद इति ।

‘ कर्मणि कृतः ’ । २ । २ । ८४ ॥ द्वितीयापवाद इति, “ कर्मणि ” इत्यनेन
प्राप्तायाः । पुत्रपौत्राणामिति-पुत्रस्याऽपत्यमनन्तरं “ पुनर्भूपुत्र० ” इति अञ् । पुत्रस्य
पौत्राः पुत्रसहिताः पौत्रा वेति विधेयम्, द्वन्द्वे तु “ गवाश्चादिः ” इति समाहृतिः स्यात् ।
पिबतीति पिबः, “ ब्राध्मा० ” इति शः । कृत इति किं ? अयमर्थः, ननु कर्म कारकं 10
तच्च क्रियामन्तरेण न सम्भवति । यतः क्रियायाः कारकं कारकं भवति । क्रिया च
प्रत्ययसहितं धातुमाक्षिपति, धातोश्च द्वये एव प्रत्यया विधीयन्ते त्यादयः कृतश्च ।
तत्र “ तं पर्वति० ” इत्यादि ज्ञापकात् त्यादिप्रयोगे द्वितीयाविधानात्कृत प्रयोग एव षष्ठी
भवति किं कृद्ग्रहणेनेति ? नैवम्, कृद्ग्रहणमन्तरेण तद्वितप्रयोगेऽपि यत्कर्म तत्राऽपि
षष्ठी स्यात्तन्निषेधार्थं कृद्ग्रहणम् । कृतपूर्वीकटमिति-वर्त्तते कः ? कृत्ता कृतपूर्वी पूर्व 15
कृतवानित्यर्थः । कं ? कृतपूर्वी कटम् । तत्र यथा चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहिणा स्वामि-
सामान्येऽभिहिते विशेषाभिधानाय चैत्रादिः प्रयुज्यते तथाऽत्राऽपि सामान्यकर्मण्य-
भिहिते विशिष्टकर्माभिधानाय कटादेः क्तेनाऽनभिहितस्य द्वितीयान्तस्य प्रयोगः ।
कथमिति-त्यागोऽस्याऽस्तीति इति तद्विते-प्रत्ययेऽर्थस्येत्यादि कर्मणि षष्ठी न प्राप्नो-
त्याशङ्क्यार्थः । “ युजभुज० ” इति घिनण् । “ जीण् दृक्षि० ” इति “ प्रौत्सूजोरिन् ” 20
इति यथाक्रमं त्यागीत्यादिषु प्रत्ययाः ।

‘ वैकत्रद्वयोः ’ । २ । २ । ८५ ॥ द्वयोः कर्मणोरिति-ननु कृत इत्यस्यैव षष्ठ्य-
न्तस्य द्वयोरिति कस्मान्न विशेषणं, तत्राऽपि हि द्वयोः कृदन्तयोरेकं यत्कर्म तत्र षष्ठी
वा भवतीत्ययं सूत्रार्थो घटते, तथा च अपां स्रष्टा, भेत्ता च मैत्र इत्यादावेव विकल्पः
स्यादिति, नैवम् ; एवं सति कर्मणि कृतो द्वयोश्च वेत्येकमेकयोगं कुर्यात् । एवं च सति 25
एकस्य कृतः कर्मणि नित्यं षष्ठी भवति द्वयोस्तु कृदन्तयोर्वा भवतीति सूत्रार्थे सम-
स्तार्थस्य सिद्धत्वात् । तस्मात् पृथग्योगात् कर्मण एव विशेषणं न कृत इत्यस्य ।

अन्यत्रेति-यतः “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन द्वयोरपि कर्मणोः षष्ठी प्राप्ता पक्षेऽनेन निषिध्यते । अजाया नेतासुधनमिति, एकत्रेति सामान्येन निर्देशात् प्रधानाप्रधानकर्मणोरविशेषेण ग्रहणमित्युभयत्रैवोदाहरति । ननु कर्मणीत्यधिकृतत्वादेकशब्दस्य च सद्वितीयव्यपेक्षत्वादेकत्रेत्युक्तेऽपि द्वयोः कर्मणोरेकतरस्मिन्निति गम्यत एव किं
5 द्वयोरित्यनेन ? नैवम्, एवं सति ‘ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधाने कार्यसंप्रत्यय ’ इति न्यायात् प्रधान एव कर्मणि स्यात् । यद्वा गौणादित्यधिकारात् कर्मापेक्षयाऽपि गौण-कर्मण्येव स्यादिति द्वयोरपि प्रधानाप्रधानकर्मणोः पर्यायेण षष्ठीविकल्पार्थं द्वयो-रित्युपादानमित्यदोषः ।

‘ कर्तरि ’ । २ । २ । ८६ ॥ आसितुं पर्यायः, “ पर्याया० ” इति णकः, आ-
10 सिका । आसनं, आसना “ णिवेत्ति० ” इत्यनः ।

‘ द्विहेतोरख्यणकस्य वा ’ । २ । २ । ८७ ॥ नित्यं प्राप्त इति-“ कर्तरि ” इत्य-
नेन । खल्विदमिति-खलु संचये च खलतीति “ भृष्टृ० ” इति बहुवचनादुः । संगृह्यन्ते
स्तोकशब्दैर्बहवोऽर्था अस्यामिति, “ ऋहृष्टृ० ” इत्यणिः । अगोपालकेनेति-पालयतीति
णकः, गवां पालकः “ अकेन क्रीडाजीवे ” समासः । अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छतीति-
15 पञ्चमीविधायकं पाणिनिस्त्रमिदम् । अस्य चाऽयमर्थः-अन्तर्धौ अन्तर्धिविषये सति
वाऽऽत्मनः कर्मतापन्नस्य येनोपाध्यायादिना कर्तृभूतेन यददर्शनं तदिच्छतीत्यर्थः ।
भिन्नकृतोरिति-ननु पाक इत्यत्राऽपि “ भावाकर्त्रोर्धञ् ” प्रादुर्भाव इत्यत्राऽपि स एव
तत्कथं भिन्नकृतोरित्युच्यते ? सत्यम्, धातुभेदात्तस्याऽपि भेद इत्यदोषः । भेदिका
चैत्रस्य मैत्रस्य काष्ठानामिति-भेदयितुं पर्याय इत्येव कार्यं, भावे तु “ णि वेत्ति० ”
20 इत्यनेनाऽनप्रत्यय एव स्यात् ।

‘ कृत्यस्य वा ’ । २ । २ । ८८ ॥ गेयो माणवको गाथानामिति-अत्र व्या-
वृत्तेर्गाथानामित्यत्र कर्मणि साफल्यं, माणवकात्तु अगौणत्वाद् प्राप्तिरेव नाऽस्ति ।

‘ नोभयोर्हेतोः ’ । २ । २ । ८९ ॥ ननु द्विकर्मकेषु धातुषु तावदयं प्रतिषे-
धस्तत्रैवोभयप्राप्तिसम्भवात् । तत्र प्रधानकर्मणः कृत्येनैवाभिहितत्वात् षष्ठ्यविषयत्वात्
25 ‘ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधान एव सम्प्रत्यय ’ इति न्यायात् तव्यादिवद् अप्रधानाद-
प्यग्रसङ्गात् कर्तर्येव प्रतिषेधो न्याय्य इत्युभयग्रहणमतिरिच्यते, नैवम्; द्वितीया बाधिका
हि कृत्प्रयोगे षष्ठी विधीयते । द्वितीया चाऽप्रधानाद्यथा भवति तथाऽत्र षष्ठ्यपि

भविष्यति । उपस्थानीयः पुत्रः पितुः—उपतिष्ठते “ प्रवचनीयादयः ” इति कर्तर्यनीयः, अत्र पितुः शब्दात् कृत्यस्य वेति कर्तरि षष्ठी, द्वितीये तु उपस्थीयते मैत्र्यादेवार्चेति आत्मने इति कर्मणि तव्यानीयौ “ कर्मणि कृतः ” इति पुत्रात् षष्ठी ।

‘ तृन्नुदन्ताव्ययकस्वानातृशशतृङ्गिणकचूखलर्थस्य ’ । २ । २ । ९० ॥
 “ कर्मणि कृतः ”, “ कर्तरि ” इति च प्राप्ताः षष्ठ्या अपवादः । पायं पायं—“ खैगम् 5
 चाऽभीक्ष्णे ”, “ भृश० ” इति द्वित्वं च । भोक्तुं व्रजतीति—अत्र हेतुहेतुमद्भावे तृतीया,
 “ त्रैमोऽर्थे० ” इत्यनेन चतुर्थी वा । सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी वा । आहरिष्यतीति
 “ क्रियायां० ” इति णकचि आहारकः ।

‘ क्तयोरसदाधारे ’ । २ । २ । ९१ ॥ ननु सन्धात्वर्थस्तत्र धातुरेव वर्तते
 कृत्यप्रत्ययस्तु “ कर्तरि ” इत्यादिना कारके भावे च विधीयते । तत्र सति प्रत्यय- 10
 विधिरेव नाऽस्ति कथं प्रतिषेधः ? सतोऽन्यस्मिन्नर्थ इति, नैष दोषः, सदर्थसहचारी
 प्रत्ययोऽपि सन्नित्युच्यते । यद्वा धात्वर्थोऽपि सन्निति प्रत्ययत एव विज्ञायते । नहि
 धातुतः क्रियालक्षणो धात्वर्थो भूतो भवन् भविष्यन्निति वा ज्ञातुं शक्यः । धातुर्हि
 क्रियामात्रमाह न त्वमुं विशेषम् । स तु प्रत्ययादेव प्रतीयत इति कर्त्रादिकारकवृत्तिरपि
 प्रत्ययः सतीति विज्ञायते । कथमिति—शीलितो मैत्रेणेत्यादावपि “ ज्ञानेच्छा० ” इति 15
 क्तो वर्तमानताप्रतीतिरप्यस्ति तत्कथं निषेध इत्याशङ्कार्थः । भूतेऽयं क्त इति—यद्ययं
 भूते क्तः कथं वर्तमानताप्रतीतिः ? उच्यते—वर्तमानमध्ये भूतो भविष्यंश्च कालोऽस्ति,
 अनो भूते क्तः । यथा कटं करोतीत्यत्र कटस्य येऽवयवा निष्पन्नास्तदपेक्षयाऽतीतत्वं
 ये च निष्पद्यमानास्तदपेक्षया वर्तमानत्वं ये च निष्पत्स्यन्ते तदपेक्षया भविष्यत्वम् ।
 अहेः सृप्तमिति—सदाधारादन्यत्र चातुःशब्दं भवति, यदा कर्तरि क्तस्तदा इममहिः 20
 सृप्तो देशं यदा कर्मणि तदाऽयमहिना सृप्तो देशः । भावे तु “ वा क्लीबे ” इति वा
 षष्ठ्यामहेः सृप्तमहिना सृप्तमिति । अकमेवाराणसीमिति—वरणा चाऽसिश्च वरणासी
 नद्यौ ते विद्येतेऽस्यां “ अहरादिभ्योऽब् ” । पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वदीर्घव्यत्ययेऽञन्तत्वाद्
 ङ्याम् । यद्वा वराण इति वीरणाख्या वराणास्तृणविशेषाः सन्त्यस्यां “ तृणादेः सल्, ”
 “ लिन्मन्यनि० ” इति स्त्रीत्वे वराणसाया अदूरभवा “ निर्वीसादूर० ” इत्यणू । 25

‘ एष्यदृणेनः ’ । २ । २ । ९४ ॥ शतं दायी—शतं धारयन् ददाति । “ णिन्^३
 चाऽऽवश्यक० ” इति णिन् करोषीति हरसीति पूर्ववद् णिन् ।

‘ सप्तम्यधिकरणे ’ । २ । २ । ९५ ॥ अत्र सत्यर्थे वैषयिके वा सप्तमी ।

‘ नवा सुजर्थैः काले ’ । २ । २ । ९६ ॥ अधिकरणे नित्यं सप्तमी सिद्धैव पक्षे षष्ठीविधानार्थम् । बहुव्रीह्याश्रयणं किमिति ? अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाश्रयेण सुजर्थे काल इति कृते यदाऽर्थादिनाऽहि भुङ्क्ते इति द्वित्रिवेति प्रतीयते, तदापि स्यात्तदा
5 मा भूदित्येवमर्थं तदाश्रयणमित्यर्थः । द्विः कांस्यपाज्यामिति-कंसायेदं कंसीयं “ परि-
णामिनि तदर्थे ” इतीयस्ततः कंसीयस्य विकारः “ कंसीयाञ्ज्यः ” इति ज्यो यलुक्
च । द्विरह्वा भुङ्क्ते इति-अहरधिकरणमपि अत्राऽशने करणविवक्षामनुभवतीति तृती-
यैव भवति । नियमार्थं तु वचनमिति-सुजर्थैरेव योगे काले सप्तमी वा भवति ।
सुजर्थैर्योगे काल एव वा सप्तमी भवतीत्युभयथाऽपि नियमात् प्रत्युदाहरणेषु आधार-
10 सप्तम्येव न षष्ठी ।

‘ कुशलायुक्ते नासेवायाम् ’ । २ । २ । ९७ ॥ आयुक्त इति-युजंपी आयुङ्क्ते
युजिं आयुज्यते स्म, कर्तरि क्तः ।

‘ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्सूतैः ’ । २ । २ । ९८ ॥ सप्त-
म्यर्थवचनमिति अयमर्थः स्वाम्यादीनां गवादिसम्बन्धित्वं तन्निवृत्तौ हि तेषां स्वाम्या-
15 दिभावाभावस्तत्राऽस्त्येव षष्ठी, सप्तमी तु क्रियाप्रतीत्यभावान्नाऽस्तीति पक्षे सप्तमीप्रा-
पणार्थं वचनमिति ।

‘ व्याप्ये क्ते नः ’ । २ । २ । ९९ ॥ वेति निवृत्तमिति-व्याप्योपादानात्तेन
चाऽधिकारभेदः । पृथग्योगादिति वा । प्रत्ययस्याऽर्थः प्रत्ययार्थः । प्रत्ययार्थः कर्ता
यस्य धात्वर्थस्य अध्ययनलक्षणस्य स तथा, तेन व्याप्यमाने व्याकरण इति ।

20 ‘ तद्युक्ते हेतौ ’ । २ । २ । १०० ॥ तेन व्याप्येन युज्यते स्म । तथाऽत्र
नानादेशजविनेयानुग्रहार्थं युक्तं, हेतुर्निमित्तं कारणमिति-बहुतरपर्यायमिति कथनम् ।
हेतुशब्दोपादानाच्चिह्नं विशिष्टमेव निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्रमन्यथा तद्युक्ते
निमित्ते इति कृते दात्रेण धान्यं लुनातीति निमित्तमात्रवाचिनो दात्रादपि स्यात्स-
प्तमी । न चोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयेसीति न भविष्यतीति वाच्यम्, यतो
25 यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया विहितेति तृतीयायाः कारकविभक्तित्वं; तथाऽत्र सप्तम्या
अपि व्याप्येन युक्त इति कारकश्रुत्या कारकविभक्तित्वम् । सा ह्युपपदविभक्तिर्यत्र
कारकगन्धोऽपि नाऽस्ति यथा शक्तार्थवषडादिभिर्योगे चतुर्थीति । तस्माद्धेतुशब्दाभि-
धेयं विशिष्टमेव निमित्तं, यदर्थः क्रियारम्भो तदेवाऽत्र निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्रं

तेन दात्रान्न सप्तमी । नहि दात्रार्था लघनक्रियेति । द्वीपिनमिति-द्विधा गता आपो यत्र
 “ ऋक्पूः० ” “ द्वेषन्तरनवर्णो० ” द्वीपमस्याऽस्ति इन् । अयं नन्तः पुंलिङ्गः । यदा
 तु द्वीपमाचष्टे णिजि “ ३विपिना० ” इति निपात्यते तदाऽकारान्तः, अभिधानद्वीपि-
 नाविति प्रतिपदपाठात् पुंक्लीबः । कुञ्जौ दन्तावस्य स्तो “ मध्वादिभ्यो २० ” । पुष्पं
 लातीति डे ज्ञाताद्यर्थविवक्षायां के च । देवस्य पादाविति-अस्त्यत्र पादलक्षणेन 5
 कर्मणा देवस्य योगो हेतुत्वं नाऽस्तीति ।

‘ अप्रत्यादावसाधुना ’ । २ । २ । १०१ ॥ इहाऽऽदिशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
 त्वात् प्रति परि अनु अभि इत्येत एवाऽप्रत्यादावित्यनेन ग्राह्याः । ननु साधुशब्देन
 सदाचार उच्यते । आचरणं च क्रियाविषयमिति मातृशब्देन तत्स्था परिचर्यादिक्रिया
 उच्यते इति मातृपरिचरणादिक्रियाणां सम्यगाचरिता मातरि साधुरित्युच्यते तद्वैपरि- 10
 त्येनाऽसाधुर्मातरीति । ततश्चाऽसाधुर्मैत्रो मातरीति मातृशब्दस्य साधुत्वस्य निषेधा-
 त्प्रथमं मात्रा साधोर्योगादन्तरङ्गत्वादुत्तरेणैव सिद्धा सप्तमी किमनेनेति ? नैवम् ।
 पदान्तरसम्बन्धादेकपदवर्त्तित्वेन नव्सम्बन्धस्याऽन्तरङ्गत्वादसमर्थनव्समासस्य च
 नियतविषयत्वादर्थान्तराभिधायि ना नव्समासेनैव मातुः सम्बन्धो युक्तोऽब्राह्मण-
 मानयेत्यादिवत् । 15

‘ साधुना ’ २ । २ । १०२ । इत्युत्तरेण न सिध्यतीति वचनम्, नन्वभियोगे
 “ लैक्षणवीक्ष्ये० ” इत्यनेन प्रत्यादियोगे तु “ भौगिनि० ” इत्यनेन च द्वितीयाया
 विशेषविधानात् सप्तमी न भविष्यति किमप्रत्यादावित्यनेन ? सत्यम् असाधुशब्दा-
 भावे द्वितीया चरितार्थेति प्रत्यादिप्रयोगे सप्तमी स्यात् ।

‘ निपुणेन चार्चायाम् ’ । २ । २ । १०३ ॥ अर्चायामिति-अर्चिण् अर्चने 20
 “ भौषिभूषि० ” इत्यञ्, बहुवचनात्-मातरि निपुणः । अत्र मातरि सुष्ठु वर्तत इति
 मैत्रादेः प्रशंसा गम्यत इति ।

‘ स्वेशेऽ धिना ’ । २ । २ । १०४ ॥ ईशितव्य इति-यथेष्टं विनियोज्ये ।
 अधेरुपरिभावस्वस्वामिसम्बन्धयोर्द्योतकत्वेऽपि स्वेशे इति वचनादत्र स्वस्वामिद्योती
 गृह्यते । तत्रेति-सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वे युगपदुभयत्र सप्तमी स्यादित्याह-यद्गौणत्वेने- 25
 ति-अधिसगधेष्वित्यादिषु “ विभक्तिसमीप० ” इति नाऽव्ययीभावो विभक्त्यर्थत्वा-
 भावात् । यतो विभक्त्यर्थः कारकम् । अत्र च पृथक्पवादः सप्तमीति न विभ-
 क्त्यर्थत्वम् । यदि च समासः स्यात्तदा वाक्यं निवर्त्तते नित्यसमासत्वात्, अधिस्त्रि

इत्यादिवत् । यदा तु सप्तम्यर्थ एवाऽधिशब्दस्तदाऽत्राऽप्यव्ययीभाव एवाऽध्यवन्ति प्रद्योत इति । नन्वत्र क्रमेण परस्परमाधाराधेयभावविवक्षायां पर्यायेण सप्तम्यधिकरण एव सप्तमी भविष्यतीति किमनेनेति ? सत्यम् । सम्बन्धविवक्षया षष्ठ्यपि स्यादित्याह-षष्ठ्यपवादो योग इति ।

5 'उपेनाधिकिनि' । २ । २ । १०५ ॥ अत्र यदधिकं तदधिकिन्यारूढमित्याधारविवक्षायां सप्तमी सिद्धैव परं पूर्ववद्विभक्त्यन्तरबाधनार्थम् । अधिको निष्कस्येति-साधुर्भृत्यो राज्ञ इतिवन्निष्कशब्दस्याऽधिकशब्देन सह सम्बन्धाभावाद् "अधिकेन भूयसस्ते" इत्यनेन निष्कशब्दान्न पञ्चमी ।

10 'यद्भावो भावलक्षणम्' । २ । २ । १०६ ॥ कलायो मात्रेष्विति-कलायो मालवकप्रसिद्धोऽधमधान्यविशेषो मानमेषां स्यात्, "मात्रद्" इत्यनेन मात्रद् । यत्रेति-अयमर्थो यत्र ऋद्धानां दरिद्राणां च भुजिक्रियामासनक्रियां च प्रति यथासंख्यं कारकत्वं कोऽर्थस्तां प्रति कर्तृत्वं, तद्विपर्ययोऽकारकत्वं च तत्राऽपि भावो भावस्य लक्षणमित्यनेनैव सप्तमी सिद्धेति यदन्यैः क्रियार्हाणां कारकत्वं तद्विपर्ययो वा यत्र क्रियानर्हणामकारकत्वं, कारकत्वं वेति सप्तमीविधायकं सूत्रद्वयं कृतं तन्नाऽऽरम्भणीयम् ।
15 यस्य भावो भावस्य लक्षणं ततो भाववतः सप्तमीष्यते यद्ग्रहणमन्तरेण चैतन्न लभ्यते इत्याह-यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थमिति-यो जटाभिरुपलक्षितस्तस्य भोजनमित्यत्र न भावो भावस्य लक्षणमिति तु द्रव्यम् । तृतीयापवाद इति-इत्थम्भूतलक्षणेऽर्थे ।

20 'गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा' । २ । २ । १०७ ॥ कुताश्चिदवधेर्ग-वीधुमत इत्यादिलक्षणाद्विवक्षितस्येयत्तापरिच्छेदस्य योऽध्वनोऽवसानं साङ्काश्याद्यन्तः । यद्भाव इति यस्याऽध्वनश्चतुर्योजनरूपस्य भावेन गमनरूपेणाऽपरो भावः साङ्काश्य-
25 भवनरूपो लक्ष्यते तस्येत्यर्थः । एकोऽर्थो द्रव्यमनेकभेदोऽधिष्ठानं यस्य स एकार्थ-स्तस्य भाव ऐकार्थ्यम् । तद्विभक्तिरिति-अन्यथैकविभक्तिमन्तरेण सामानाधिकरण्यं न घटेत् । गवामीः श्रीस्तां दधाति "पैकाहपि०" इति किदुः । सोऽत्राऽस्ति मतुः । अव्युत्पन्नो वा गवीधुमच्छब्दः । गव्यूतिरत्राऽस्ति विषयतयाऽवयवितया वा, "अँभ्रादिभ्यः" अः, गव्यूतं क्रोशमेकम् । नन्वन्तेनेति-चतुर्षु योजनेषु यत्साङ्काश्यं
तच्चत्वारि योजनानि ।

'षष्ठी चाऽनादरे' । २ । २ । १०८ ॥ सप्तम्यामनादरप्रतीतिरर्थप्रकरणा-देरित्यर्थभेदान्न बाध्यबाधकभावोऽस्तीति किं ? पक्षे सप्तम्यर्थेन न वा शब्देनेति ? उच्यते-यथाऽनादरादन्यत्र साम्यतः सप्तम्यस्ति । एवं "शेषे" इत्यनेन षष्ठ्यपि,

तत्रोभयत्राऽपि प्रव्रजन् रुदताऽपि लोकेन निवर्त्यमानस्तद्रोदनमनादृत्य प्राव्राजीदित्य-
नादरः प्रकरणादेः प्रतीयत इति समानेऽर्थे षष्ठी सप्तमी बाधितेति पक्षे तदर्थं वा वचनम् ।

‘ सप्तमी चाविभागे निधारणे ’ । २ । २ । १०९ ॥ क्षतात्रायते “ स्थापा० ”
इति कः पृषोदरादित्वादलोपे क्षत्रं तस्याऽपत्यं “ क्षत्रादियः ” क्षत्रियः पुरुषाणामि-
त्यादिषु क्षत्रियत्वशालित्वं जात्या कृष्णत्वगुणेन, धावनक्रिययाऽऽदिशब्दाद् युधिष्ठिरः 5
प्रभृतिसंज्ञया च निर्धारणम् । ननु निर्धार्यमाणस्याऽवयवस्य समुदायाभ्यन्तरत्वा-
त्ततश्च समुदायस्याऽधिकरणविवक्षायां वृक्षे शाखेतिवत्सप्तम्याः सिद्धत्वात्, सम्बन्ध-
विवक्षायां त्ववयवस्य वृक्षस्य शाखेतिवत् षष्ठ्या अपि सिद्धत्वात्किमनेनेति ? नैवम्
विभागे प्रतिषेधार्थत्वादस्य, ननु सर्वत्रैव निर्धारणस्य विभागरूपत्वेनाऽविभागपूर्व-
कत्वादविभागग्रहणस्य निरर्थकत्वादविभागग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते । अवि- 10
भागो यत्र शब्दत एव प्रतीयते तत्र निर्धारणे सप्तमीषष्ठ्याविति । यथा क्षत्रियः
पुरुषाणां पुरुषेष्वित्यत्र निर्धार्यमाणस्य क्षत्रियस्य पुरुषशब्दात्पुरुषत्वेनाऽविभाग-
प्रतीतिः । तेन माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र न भवति । न ह्यत्र केनचि-
त्प्रकारेण माथुराणां पाटलिपुत्रकेष्वविभागः शब्दतः प्रतीयते । नहि पाटलिपुत्रका
माथुरा नाऽप्याढ्यतरा इति वाक्याद्भेद एव प्रतीयत इत्याह-शब्दाद्भ्यमान इति- 15
गवां कृष्णेत्यादौ विभज्यमाना गौर्गौत्वेन समुदायादविभक्ता काष्ण्येन तु विभक्ता
तस्माद्विभज्यमानस्यैकदेशस्य विभागाश्रयस्य च समुदायस्य यत्र विभागाविभागौ स
एवाऽनयोर्विषयः । यत्र तु तयोर्विभाग एव न कथञ्चिदैक्यं तत्र पञ्चम्येव भवति अत
एवाऽऽह-पञ्चमीबाधनार्थमिति । अयमर्थनिर्धारणस्य विभागरूपत्वाद्यस्य हि यतो
विभागस्तस्य तदपेक्षयाऽवधिरूपत्वादपादानत्वात् “ पञ्चम्यपादाने ” इति पञ्चम्यां 20
प्राप्तायां यत्राऽविभागोऽपि तत्र तदपवादो योग इत्यर्थः ।

‘ क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ’ । २ । २ । ११० ॥ इहस्थोऽयमिति-
नन्विष्वास इति धनुरुच्यते । यथाऽङ्गराजो महेष्वास इति । महानिष्वासो यस्येति व्यु-
त्पत्तेः । धनुश्च व्यधने करणं कर्ता तु मैत्रादिस्तत्कथमुक्तमिष्वासो विध्यतीति ? उच्यते-
इष्वास इति क्रियाशब्दोऽयमिति । यः कश्चिदिष्टूनस्यति क्षिपति स मैत्रादिरप्युच्यते, 25
यद्वा रुद्धिशब्दत्वेऽपि करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायामिष्वासो विध्यतीत्युपपद्यत एव ।
यथा स्थाली करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्थाली पचतीत्युच्यते । अद्य भुक्त्वेति-
नन्विहस्थोऽयमिष्वास इत्यादि क्रियाभेदात् युक्तमिदमुदाहरणम् । इदं त्वयुक्तमिद-
मुदाहरणम् । इदं त्वयुक्तमऽद्यभुक्ता मुनिर्द्व्यहाद्भोक्तेति भुजिक्रियाया एकत्वात् ?

सत्यम् । भुजिक्रियाया एकस्या अपि कालभेदाद्भेदस्य सिद्धत्वादाधारो हि तस्या भिद्यते । अधिकरण एव सप्तमीति-क्रियामध्यव्यवस्थितस्याऽध्वनोऽधिकरणत्वात् सप्तमी सिद्धा क्रोशैकदेशस्याऽधिकरणत्वात् क्रोशेऽप्यधिकरणत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, द्व्यहे पूर्ण इत्यत्र तु पूर्णद्वयहस्य यदुपश्लिष्टमहस्तत्र भोक्तेत्यर्थावसायादौपश्ले-
 5 विका सप्तमी सिद्धा । पञ्चमी त्वध्वनोऽपादानत्वात्, क्रोशान्निर्गच्छद्भिः शरैर्लक्ष्यं विध्यतीत्यर्थावगमात् । कालात्तु “ गर्भ्ययपः० ” इति द्व्यहमतिक्रम्य भोक्तेत्यर्थ-
 प्रतीतेः किमर्थोऽयं योग इत्याक्षेपार्थः । यथा च शरनिर्गमनस्य धनुरपादानं तथा क्रोशोऽपि तस्मादपि हि ते निर्गच्छन्ति । यद्वा क्रोशस्थं धनुरपि क्रोशेनाऽभि-
 धीयते उपचारात् मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् ।

10 अस्यैवेति-अपादानस्याऽऽधारस्य वेत्यर्थः । फलभूतेतिक्रियाकारकसम्बन्धो हि कटं करोतीत्यादावप्यस्ति, तद्व्यवच्छिन्नस्य शेषसम्बन्धलक्षणा फलभूता कार्यभूतोत्त-
 राऽवस्था इत्युक्तम् । षष्ठी मा भूदिति वचनमिति-अयमर्थो यदा भोजनश्रवणादौ कालाध्वनोः क्रियाकारकजन्यं शेषसम्बन्धित्वमेव केवलं विवक्ष्यते न त्वपादानाधि-
 करणत्वे तदा ताभ्यां षष्ठ्येव स्यादिति सूत्रारम्भः । किञ्च यदा द्व्यहक्रोशशब्दौ द्व्य-
 15 हक्रोशावेव न तदेकदेशविषयौ तदा नाऽपायो नाऽप्याधारतेति षष्ठी प्राप्नोति, किञ्च क्रोश वाहयित्वा विध्यति, द्व्यहं वाहयित्वा भोक्तेति वा प्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति तद्वाधनार्थोऽयं योग आरभ्यते । वृत्तौ तु षष्ठी मा भूदिति षष्ठीग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन द्वितीयाऽपि मा भूदित्यर्थः सिद्धो भवति ।

‘ अधिकेन भूयसस्ते ’ । २ । २ । १११ ॥ भूयसित्युपादानादधिकशब्दे-
 20 नाऽल्पीयानेवोच्यत इत्याह-सामर्थ्यादिति-अत्राऽधिकाधिकिसम्बन्धस्य विद्यमान-
 त्वात्खारीशब्दात् “ शेषे ” इत्यनेन षष्ठी प्राप्नोति तथाऽधिकशब्दस्य कर्तृसाधना-
 ध्यारूढार्थत्वात् कर्मणीति द्वितीया च । अतस्तयोर्बाधिके सप्तमीपञ्चम्यावनेन विधीयते ।

‘ तृतीयाल्पीयसः ’ । २ । २ । ११२ ॥ सामर्थ्यादिति अल्पीयस इत्यु-
 पादानात्कर्मसाधनो भूयोऽर्थोऽधिकशब्दः प्रतिपत्तव्य इति । कर्तरि तृतीया सिद्धैव
 25 षष्ठीबाधनार्थं तु वचनम् ।

‘ ऋते द्वितीया च ’ । २ । २ । ११४ ॥ न ह्यङ्गं विक्रियत इति-विषया-
 दिभिः कर्तृभिरित्यर्थः । विक्रियत इति कर्मण्ययं प्रयोगः । कर्मकर्तरि तु “ भूषार्थ० ”
 इति किरादित्वात् क्यप्रतिषेधः स्यात् ।

‘ विना ते तृतीया च ’ । २ । २ । ११५ ॥ विनेति तृतीयान्तमव्ययम् ।
आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्द्ध समीरणम् ।

स्थानानामभिधातश्च, न विना शब्दभावनाम् ” ॥ १ ॥

‘ तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ ’ । २ । २ । ११६ ॥ न तुल्यार्था इति-तुल्या-
दयो हि धर्मिवाचकाः, तुला उपमादयस्तु तुल्यत्वादिधर्मवचना इति न तुल्यार्थाः । 5
गौणाधिकाराच्चेति-प्रधानाद्गोशब्दान्न भवतीत्यर्थः । तुल्यार्थताऽपि नाऽस्तीति चका-
रेण परिहारान्तरं समुचीयत इति शेषः । नन्वनन्तरात्पूर्वसूत्रात्तृतीयाऽनुवर्तते तत-
स्तुल्यार्थैवेति तद्विकल्पे कृते “ शेषे ” इत्यनेन शेषलक्षणा षष्ठी सिद्धैव किमर्थं तद्वि-
धानमित्याह-तृतीयेत्यादि । गवां तुल्यः स्वामीति-गवां स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थः ।
यद्यस्मत्स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा गोशब्दस्य स्वामिशब्देनाऽयोगा- 10
त्सप्तमीप्राप्तिरेव नाऽस्ति ।

‘ द्वितीया षष्ठ्यावेनेनानञ्चेः ’ । २ । २ । ११७ ॥ पूर्वेणेति-पूर्वस्यामदूरव-
र्तिन्यां दिशि “ अदूरे एनः ” ।

‘ हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ’ । २ । २ । ११८ ॥ प्रत्यासत्तेरिति-हेत्वर्थैस्तु व्य-
धिकरणाद्धेतुसम्बन्धे षष्ठ्येवाऽस्ति । न तत्र तृतीयाद्या इति सामर्थ्याद्धेत्वर्थैः समाना- 15
धिकरणाद्धेतोरपि तृतीयाद्या भवन्तीति । न तूत्तरसूत्रेण सर्वा विभक्तय इति सर्वविभ-
क्त्यन्तर्गतत्वात्तृतीयाद्या अपि सिद्धाः किमर्थमिदमित्याह ? असर्वाद्यर्थमिति-हेतोस्तृती-
यायां, “ ऋणाद्धेतोः ” “ गुणादस्त्रियां ० ” च पञ्चम्यां प्राप्तायामयं विधिरारभ्यत इति ।

‘ सर्वादेः सर्वाः ’ । २ । २ । ११९ ॥ प्रियाः सर्वे यस्येति बहुव्रीहौ हेत्वर्थ-
योगेऽपि न सर्वा विभक्तयः, अन्यपदार्थप्रधानत्वेन सर्वादिगौणत्वात् । गौणे मुख्ये च मुख्ये 20
कार्यसंप्रत्ययः । कर्मधारये परमसर्वं हेतुं वसतीत्यादि तु भवति । ‘ ग्रहणवता नाम्ने ’ति
नोपतिष्ठतेऽत्र ।

‘ असत्त्वारादर्थान्नाडसिद्धयम् ’ । २ । २ । १२० ॥ असत्त्व आरादर्थः, न
विद्यते सत्त्वं यस्य स चाऽसौ आरादर्थश्च वा । गौणादिति निवृत्तम्-विभक्तिसम्ब-
न्धत्वात्तन्निवृत्तावित्यर्थः । अत्र हि यदीनि वचनान्युपात्तानि, न तृतीयाद्या विभ- 25
क्तयः । दूरेण ग्रामस्य ग्रामाद्वा-इदं तदिति सर्वनामप्रत्ययमर्शयोग्यार्थाभिधायकत्वे-
ऽप्येतेषां धर्ममात्रेण प्रयोगादसत्त्वरूपार्थाभिधायकत्वं न विरुध्यते । तथाऽत्र ग्रामश-
ब्दाद् “ आरादर्थः ” इति वा पञ्चम्यां पक्षे “ शेषे ” इति षष्ठी । अन्तिकाय पथे

इति-अत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिरिति पञ्चमीं बाधित्वा चतुर्थी । कथमिति-
आरादर्थत्वाभावात्कथमेभ्यो द्वितीयाद्या इत्याशङ्कार्थः ।

- ‘ जात्याख्यायां नवैकोऽसङ्ख्यो बहुवत् ’ । २ । २ । १२१ ॥ वैषयिकेऽ-
धिकरणे सप्तमी, जात्यर्थस्येति-न जातिशब्दस्य तथा सति सम्पन्ना यवा इति यव-
5 शब्दादेव जातिशब्दाद्बहुवचनं स्यान्न सम्पन्नशब्दात्तद्विशेषणभूतादिति । जात्यर्थस्य
तु बहुवद्भावे सम्पन्नादिविशेषणान्यपि सामानाधिकरण्याद्यवादिशब्दोपात्ते जात्यर्थे
वर्तन्त इति तेभ्योऽपि बहुत्वाश्रयं बहुवचनमुपपन्नमिति । चेन्नो मैत्र इति-नेह जाति-
रभिधेया यदृच्छाशब्दत्वादनयोः जातिर्हि सामान्यमुच्यते । यच्छबलशाबलेयधव-
लधावलेयाद्यनेकव्यक्तिभेदेषु गौर्गौरित्याद्यनुवृत्तप्रत्ययकारणमिति । यदि च बालकु-
10 मारादिभेदेऽनुवर्तमानमभिन्नं रूपं जातिरुच्यते तथा सति नाऽजातिः । कश्चिच्छब्दा-
र्थोऽस्तीति जातिग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मात् सादृश्यसामान्यमिह जातिर्न स्वरूपसा-
मान्यमिति । भवत्ययं जातिशब्द इति-गोत्रं च चरणैः सहेति लक्षणेन परमाख्याग्र-
हणात्प्राधान्येन जातावभिधेयायां भवति । इह तु तद्विशिष्टा प्रतिकृतिराख्यायत इति ।

- ‘ अविशेषणे द्वौ चास्मदः ’ । २ । २ । १२२ ॥ अनुकरणत्वादस्मच्छब्द-
15 कार्या प्रवृत्तिः । अविशेषण इति-अत्र प्रतिषेधप्रधानः प्रसज्यो नञ् । यद्यत्र पर्युदासः
स्याद्विशेषणादन्यस्मिन्निति तदा विशेषणेन विधेनाऽपि प्रतिषेधो विशेषणादन्यस्मि-
स्तु प्रयुज्यमाने विधिः । कोऽर्थः सत्यप्यस्मदर्थस्य विशेषणे ततोऽन्यस्मिन् प्रयुज्य-
माने स्यादित्यर्थः । ततश्चाऽहं मैत्रो ब्रवीमीत्यत्राऽपि मिवन्तस्य विशेष्यस्य भावा-
न्मैत्र इति विशेषणे सत्यपि स्यादित्याह-न चत्रैस्येति । विधेयत्वेनेति-अज्ञातज्ञाप-
20 नीयत्वेनेत्यर्थः । एकानेकस्वभावस्येति-अयमर्थ एकोऽप्यात्मा यथैकत्वेनाऽनुभूयते
तथा द्रष्टाश्रोतामन्तेत्यादिनाऽनेकत्वेनाऽपि । न ह्येकान्तेनैकत्वेनाऽनेकत्वेन वेतरवि-
निर्मुक्तेन प्रतिपत्तिरस्ति । तत्र यथैकत्वेन द्वित्वेन च तस्मिन् विवक्षिते एकवचनं
द्विवचनं च तथा बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं सिद्धम् ।

- ‘ फल्गुनीप्रोष्ठपदफल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे ’ । २ । २ । १२३ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदे
25 इति-प्रवृद्ध ओष्ठो यस्य प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादौ यस्या ययोर्वा “सुप्रोत०” इति निपात्यते ।

‘ गुरावेकश्च ’ । २ । २ । १२४ ॥ कारुणिक इति-करुणा प्रयोजनमस्य
करुणया वा चरति । अयं भवान् इह भवान् “ भवत्वायुष्मदीर्घायुः० ” इमे भवन्त इह
भवन्तः । पञ्चालानां देशोऽप्युपचारात्पञ्चालाः । गोदौ हृदौ तत्समीपग्रामोऽपि

गोदौ खलतिकं वनानीति-खलतीति “ कुंशिक० ” इत्यादिना निपात्यत इत्याम्नायः । खलतिकाख्यपर्वतसमीपवर्तिवनानामपि खलतिक इत्याख्या । हरति रोगानिति “ ह्रैरुहि० ” इति के हरीतकी । पञ्चालाश्च मथुरा च पञ्चालमथुरे । चीयत उपचीयते तृणैरिति चञ्चा । “ चिमेडोचडैञ्चौ० ” अभिमतं रूपं यस्याऽभिमतं रूप्यते वा अभिरूप्यो मनुष्यश्चैव अकिञ्चित्करत्वात् । अनुपततीति-अनुयात्यनुव्रजतीत्यर्थः । 5 अनुसर्तव्येति-लिङ्गानि च संख्याश्च तास्ताश्च लिङ्गसंख्याश्च तामामुपादानं तस्य व्यवस्था साऽनुसर्तव्या । नन्वाप इत्येकस्यामपि जलकणिकायां बहुवचनान्तोऽपशब्दः प्रयुज्यते, दारशब्दश्चैकस्यामपि योषिति पुंलिङ्गो बहुवचनान्तः । एवं गृहशब्दोऽप्येकस्मिन्नपि गृहे । एवं वर्षा इत्येकस्मिन्नपि ऋतौ । एवं पञ्चाला इति बहुवचनान्तेनैकोऽर्थ उच्यते जनपदस्तत्र बहुत्वाभावाद्बहुवचनायोगः यद्यसौ बहुत्वसंख्यायोगी 10 स्यात् तदैकवचनानुपपत्तिर्जनपद इत्येकत्वाभावात् । न ह्येकोऽर्थ एको भवति अनेकश्च विरोधात् । कथञ्चित्थाऽभावे तूभयमप्युभयसंख्यायोगि स्यान्न चैतदिष्यत इति ।

एवं गोदौ ग्राम इति द्वित्वैकत्वनियमायोगः । खलतिकं वनानीत्येकवचनान्तेन बह्वभिधानमनुपपन्नम् । तथा हरीतक्यः फलानीति स्त्रीनपुंसकयोर्लिङ्गयोरयोगः । तथा पञ्चालमथुरे इत्यनुत्तरपदस्य देशवृत्तेर्बहुविषयस्य बहुवद्भावप्रतिषेधानुपपत्तिः । 15 एवं चञ्चाभिरूप इत्यादावपि चञ्चादिलिङ्गता स्यादित्यत्र यत्नः कर्तव्यः । येन सर्वं समञ्जसं स्यादित्याशङ्कयामाह-सर्वलिङ्गसंख्ये वस्तुनीत्यादि-सर्वाणि त्रीण्यपि लिङ्गानि सर्वाश्च एकत्वाद्विवहृत्यलक्षणाः संख्या एकस्मिन्नेव वस्तुनि सन्ति । तथा हि वस्त्वर्थो मात्रेति शब्दाः सर्वत्र वस्तुतत्त्वे घटवस्तु घटार्थो घटमात्रेति प्रवर्तन्त इति लिङ्गानि दृश्यन्ते । गुणगुणिद्रव्यपर्यायावयवावयविविरूपे वस्तुनि घट इत्यभेदविवक्षा- 20 यामेकत्वसङ्ख्या । गुणगुणिनौ द्रव्यपर्यायौ अवयवावयविनौ घटौ नैकैकमात्र इति द्वित्वसंख्या । गुणपर्यायावयवानां बहुत्वात्तद्भेदविवक्षायां गुणाश्च गुणी च गुणगुणिनो घट इति बहुत्वसङ्ख्या । न चैतदेकस्मिन् वस्तुनि स्याद्वादानुपातिनि विरुद्धं स्यात् । यतः कथञ्चिदिति वादः स्याद्वादस्तथाहि-स एवास्यं मैत्र इत्याजन्ममरणमविच्छेदः प्रतीयते तन्न भेदमात्रं वस्तु । बालोऽयं न युवा युवाऽयं न बालः सुप्तोऽयं नोत्थित 25 उत्थितोऽयं न सुप्त इति विच्छेदश्च प्रतीयते, तन्नाऽभेदमात्रं, न च तयोर्भेद एव । मैत्रो बालो मैत्रो युवेत्येकत्वेन प्रतिभासनात् । गौरश्च इतिवद्भेदप्रतिभासाभावादेकान्तेन चाऽभेदेऽन्यतरविलोपः । तथा च भेदाभेदप्रतिभासायोगः । न चाऽन्यतरस्य मिथ्यात्वमितराविशेषात् तस्मादन्तरालावस्थं वस्तु तदेतत्स्याद्वादानुपातीति नाऽत्राऽनेकरूपता

विरुध्यते तदेवं क्रमाक्रमभाव्यनेकभेदात्मके वस्तुनि सर्वमुपपद्यते । तत्राऽपि इति नैक-
 स्यां व्यक्तौ प्रवर्ततेऽपि तु बहुव्यक्तिविषय एव । एवं दारादयोऽपि पुंलिङ्गाः । यथा द्वौ
 त्रय इति भेदविषया एव । नैकैकविषया, एकविषयत्वेऽपि गुणपर्यायावयवभेदोपादाना-
 द्वस्तुसामर्थ्याद् बहुत्वोपपत्तिः । एवं पञ्चाला इति वस्तुशक्तिस्वाभाव्यादवयवद्वारेण
 5 प्रवर्तते । जनपद इति समुदायद्वारेण । एवं गोदौ ग्राम इत्यादावप्येकानेकसंख्योपपत्तिः ।
 हरीतक्यः फलानीति लिङ्गभेदश्च सर्वलिङ्गत्वाद्वस्तुनः । पञ्चालमथुरे इति पञ्चालादीनां
 बहुत्वविषयाणां समासे उत्तरपदादन्यत्र समुदायाभिधानं न त्ववयवाभिधानमिति
 बहुत्वाभावः । नियतविषयाश्च शब्दशक्तयो भवन्ति । यथा राज्ञः पुरुष इति वाक्ये
 राजशब्दो विशेषणादियोगिनमर्थमाचष्टे वृत्तौ तु तद्विलक्षणं राजपुरुष इति । चञ्चाभिरूपो
 10 मनुष्य इति-सादृश्यान्मनुष्यवृत्तेश्च तद्रूपं यन्न विशेषणयोगि । पञ्चालादिशब्दानां च
 क्षत्रियाद्यर्थवृत्तीनामपि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादुपचाराज्जनपदाद्यर्थेऽपि वृत्तिरित्युक्तं,
 मुख्योपचरितार्थानुपातिनीत्यादि-अत्र च रूढिः प्रमाणम् । यतो वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थ-
 व्युत्पत्तिरिति उच्यते-रूढित इति रूढिः शिष्टव्यवहारे प्रसिद्धिः, तत्तल्लिङ्गसंख्यो-
 पादानव्यवस्थेति । सा सा येदानीं प्रदर्शितेति ।

15 ॥ इति अवचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽध्यायस्य द्वितीय पादः समाप्तः ॥

‘ नमस्पुरसोगतेः कखपफि रः सः ’ । २ । ३ । १ ॥ नमस्कृत्येति-अनमो
 नमःकरणं पूर्वं “ साक्षादादिः० ” इति गतिसंज्ञायां “ गैतिकन्य० ” इति सः । नमः
 कृत्वेति अत्र नमः शब्दान्तरं न त्वव्ययमिति अमः । “ अनतो लुप् ” पुर इति-पृक्
 20 पिपतीति भ्राजादिनिपातनात् किपि दीर्घत्वे च “ ओष्ठ्यादुर् ” इत्युरि पूः ततः शस् ।

‘ पुंसः ’ । २ । ३ । ३ ॥ ननु “ पुंसोऽशिष्यबोधे० ” इत्यत्र रमपहाय सत्त्व-
 मेव विधीयतां किमनेनेति ? सत्यम्, एतद्विना पुंश्चरः पुंष्टिद्विभ इत्यादयो न सिध्य-
 न्तीति आरभ्यते । न च वाच्यं “ सौरुः ” इति रुत्वे तस्य शत्वषत्वादौ च कृते स-
 र्वाणि सेत्स्यन्तीति, विधानसामर्थ्यात् । पुंस्कार्म्यति-अत्र “ रौः काम्ये ” इति नि-
 25 यमात् “ नामिनस्तयोः षः ” इति षत्वं न । पुंस्कः पुंस्पाश इत्यत्र तु कृतमपि षत्वं पर-
 स्मिन् “ पुंस ” इति सत्त्वे कर्तव्ये “ ण्षमसद्० ” इत्यनेनाऽसिद्धं, यतः सप्तमपादे सत्त्वा-
 पेक्षया परमपि षत्वं ण्षमित्यत्र ज्ञातव्यमंतः षत्वमर्वाचीनं सत्त्वं तु परविधिरिति ।

‘ शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ’ । २ । ३ । ४ ॥ पदशब्दे पर इति-न च

वाच्यं 'स्वरूपं शब्दस्ये'ति कृत्रिमाकृत्रिमयोरित्यनेन वा । "तदन्तं पदम्" इत्या-
दिसूत्रैः परिभाषितस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति । समास इति वचनादुत्तरपदमन्तरेण च स-
मासस्याऽसम्भवात्तस्य सामर्थ्यं लब्धत्वात् पदग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादिति शिरस्पदम्
स्थानं, अत्र "सप्तमी शौण्डाद्यैः" इति सः, षष्ठीतत्पुरुषो वा । अधः पदमधस्तनं पदमि-
त्यत्र । "अव्ययं प्रवृद्धादिभिः" इति नित्यं से प्राप्ते बाहुलकाद्वाक्यमपि । "ऋते 5
तृतीयासमासे" इतिवत्समास इत्युक्तेऽपि तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे स्त
इति लभ्यते, ऐक्यग्रहणं तु 'विचित्रा सूत्राणां कृति'रिति न्यायदर्शनार्थम् । यतः क्वा-
ऽप्याध्या वृत्त्या क्वापि शाब्द्या वृत्त्या निर्दिश्यत इति न कोऽपि दोषः ।

‘अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णोपात्रेऽनव्ययस्य’ । २ । ३ । ५ ॥
अयस्कार इत्यत्राऽयः करोतीत्यर्थकथनमिदं यतोऽयस् अम् कृ अण् इति समासः । 10
ततोऽण्योगे कर्मनिमित्ता षष्ठी न भवति । "नै नाम्येकस्वरात्०" इत्यत्र सूत्रेऽमोऽलु-
प्समासविधानात् । यशस्काम इति-णिङो विकल्पेन विधानात्कर्मिर्भवति । वाक्यं तु
णिङन्तस्यैव कार्यं यतोऽश्विषये स विकल्पः । श्विषये तु नित्यमेव । अयस्कुशेति-
अयोविकारस्याऽविवक्षितत्वात् "भाजगोण०" इति डीर्न । अयः प्रधानं यस्याः सा
अयः-प्रधाना सा चाऽसौ कुशा चेति कर्मधारयः । अयस्कर्णीति-अय इव कर्णौ 15
यस्या इति बहुव्रीहौ "नैसिकोदर०" इति वैकल्पिको डीः । समुदायस्य तु जाति-
वाचित्वे प्रतिपाद्ये "पाककर्ण०" इति नित्यः । अय इव कर्णोऽस्या इत्यपि कृते
गौरादित्वाद् डीः । न त्वयस्कृतमित्यादौ कृग्धातुरुत्तरपदं नाऽस्ति तत्कथं सकार
इत्याह इह कृकम्योरिति । कथं पयस्कामेति कमेणिङि "शीलिकामि०" इति णे
पयस्कामा णिजभावे तु कर्मणोऽणि पयस्कामीति प्राप्नोति । तत्कथं पयस्कामे- 20
त्याह-कमनमित्यादि, अयस्कुम्भीति गौरादित्वाद् डीः । शुनस्कर्ण इति शुनः कर्णा-
विव कर्णावस्य ।

‘प्रत्यये’ । २ । ३ । ६ ॥ अत इतीह नाऽऽश्रीयते तेन वा स्कल्पेत्यादि
सिद्धम् । इह प्रत्ययेन समासासम्भवात् समास इति तत्सम्बद्धमैक्य इति च नाऽनु-
वर्तते । प्रत्यय इति किमिति-अत्र प्रत्ययग्रहणाभावे "रोः काम्ये" चेति कार्यं तस्य 25
चाऽयमर्थः । रोः स्थाने काम्ये चकारात् कखि पफि च सो भवति । तर्हि नियमः
कथमिति ? उच्यते-कखपफमध्यपतितत्वात् काम्यग्रहणे लब्धे यत्काम्यग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयति रोरेव काम्ये ।

‘ रोः काम्ये ’ । २ । ३ । ७ ॥ नियमार्थमिति-विपरीतनियमस्तु वर्चस्कृति-
निर्देशात् प्रत्यये रोः काम्ये चेत्येकयोगाभावाद्वा न ।

‘ नामिनस्तयोः षः ’ । २ । ३ । ८ ॥ अत्राऽनव्ययस्येति वर्तते यतः पूर्व-
सूत्राभ्यां सकारे प्राप्तेऽयं प इति । सर्पिष्क इति-“ प्रत्यये ” इति सूत्रे पाशकल्पका
5 इत्युपलक्षणत्वादिकणोऽपि ग्रहणम् यद्वा इकारे लुप्तेऽयमपि क इत्यनेनाऽत्राऽपि षत्वं
सर्पिषा संस्कृतः “ संस्कृते ” इतीकण् । समी वाक्ये तु “ संस्कृते भक्ष्ये ” इत्यने-
नाऽण् स्यात् । धानुष्क इति धनुः प्रहरणमस्येति “ प्रहरणम् ” इकण् ।

‘ निर्दुर्बहिराविष्पादुश्चतुराम् ’ । २ । ३ । ९ ॥ चतुष्कण्टकमिति-अत्र बहु-
व्रीहिः समाहारो वा । समाहारे तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधाद् डीर्न भवति । कथ-
10 मिति ?-अयमाशयः निर्दुरोः षत्वमुच्यमानमन्यत्वात् कथमत्र, तथा ह्यत्र परत्वात्
षकारात् पूर्व “ दूरादामन्यस्य ० ” इति प्लुतः व्यणि वृद्धिश्चेति ।

‘ सुचो वा ’ । २ । ३ । १० ॥ सुच इति रेफस्य विशेषणं तेन चतुष्पञ्चती-
त्यत्राऽपि विकल्पः । न ह्यत्र सुचः स्थाने रेफः । “ राँत्सः ” इति सुचो लोपादतः
सुजिति प्रकृतिविशेषणं, तत्र च तदन्तविज्ञानमित्याह-सुजन्तानामिति एवं । हि विज्ञाय-
15 माने सुचो लोपेऽपि स्थानिवद्भावेन सुजन्त एवास्यं चतुःशब्द इति । न चैवं त्रिष्क-
रोतीति त्रिशब्दरेफस्याऽपि सुजन्तसम्बन्धित्वात् कस्मान्न भवतीति वाच्यमनन्तरे
कृतार्थत्वादिति ।

‘ वेसुसोऽपेक्षायाम् ’ । २ । ३ । ११ ॥ प्रत्यययोर्ग्रहणादिति-इह प्रत्यया-
प्रत्ययोः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः अर्थवद्ग्रहणेनाऽनर्थकस्येत्यनेन च इसुसोः प्रत्यययो-
20 रेव ग्रहणादिह न भवतीत्यर्थः । फेनायत इति-फेनमुद्रमिति फनोष्मेति क्यङ् ।

‘ समासेऽसमस्तस्य ’ । २ । ३ । १२ ॥ इदमेवेति-ननु परमसर्पिष्करोति परम-
धनुष्करोतीति परमसर्पिःपरमधनुःशब्दयोरिसुसन्तत्वाभावान्मा भूत्षकारः उत्तरपदा-
र्थप्रधानत्वात्समासस्य, सर्पिर्धनुःशब्दयोरिसुसन्तत्वात्तदाश्रयः पो भविष्यति किं तद-
र्थेन ज्ञापकेन ? न चैवं सति परमसर्पिःकुण्डमित्यत्राऽपि प्राप्नोति । सर्पिःशब्दस्य
25 कुण्डेनाऽसमासात् किन्तु परमसर्पिःशब्दस्य ? उच्यते, यद्यपि परमं सर्पिः परमसर्पिः-
करोतीत्युत्तरपदार्थप्रधाने समासे प्रधानस्यापेक्षाया योगात् षत्वं सिध्यति । तथापि
परमं सर्पिर्यस्य सर्पिषः समीपं सर्पिषो निष्क्रान्तमिति परमसर्पिष्करोति उपसर्पि

करोति निःसर्पिःकरोत्यत्र न सिध्यति, सर्पिः शब्दस्य करोतिक्रियायाश्च व्यपेक्षाया
अभावादिति तदर्थमिदं ज्ञापकमिति भावः ।

‘ भ्रातुष्पुत्रकस्कादयः ’ । २ । ३ । १४ ॥ साद्यस्कः सद्यस्क्रीशब्दादेव
प्रत्यये साद्यस्कस्य सिद्धत्वात् पृथगुपादानं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तेन सद्यस्क्रीया
भावः सद्यस्क्रीतेत्यत्र न सत्वम् । कौतस्कुतः-गणपाठादण् । अन्यथा “ केह्रा 5
मात्र० ” इति त्यच् स्यात् । किञ्च तसन्तस्य प्रथमान्तत्वेन तत इति पञ्चम्यन्ताद्विधीय-
मानो न प्राप्नोति, केचित् त्वपञ्चम्यन्तादप्यणमिच्छन्ति । ततस्तन्मते न “ तैत
आगते ” इत्यनेन वाऽण् । ननु द्वित्वे कृते एकपदत्वाभावात् कथं “ तैत आगते ”
इत्यण् ? सत्यम्, भूतपूर्वकन्यायाद्भविष्यति । अहस्करः-अहः किरति लिहाद्यचितिकार्य
कृगस्तु “ अतः कृकमि० ” इति सिद्धमेव । अयस्कान्तेति-कनै इत्यस्य रूपं कामयते- 10
स्तु “ अतः कृकमि ” इति सिद्धमेव कामयतेर्वा समस्तार्थमिह पाठः तेन परमायस्कान्त
इत्यपि भवति । कस्क इति-यद्येवं कः कः कुत्र न घुर्घुरा(यित)यति घुरीघोरो घुरे-
त्स्वकर इत्यादि कथं ? यतस्तत्राऽपि कस्क इति स्यात् ? सत्यम् परमताभिप्रायेण । ते
हि भ्रातुष्पुत्र० इदं सूत्रं सन्धिविधौ विदधति ततो विरामे विवक्षिते सति “ न सन्धिः ”
इत्यस्य प्रवृत्तेर्न सत्वम् ।

15

‘ नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तःकृतस्य सः शिङ्गान्तरेऽपि ’ । २ । ३ ।
१५ ॥ अनुस्वारभवनान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेत्यर्थः, विसमिति-अव्युत्पन्नो ग्राह्यः ।

‘ समासेऽग्नेः स्तुतः ’ । २ । ३ । १६ ॥ असष इति वचनात् सकारस्य
पदमध्यत्वं नाऽस्तीति वचनम् ।

‘ ज्योतिरायुभ्यां च स्तोमस्य ’ । २ । ३ । १७ ॥ ज्योतिः स्तोमं दर्शय- 20
तीति ज्योतिः प्रदीपादिकर्तृसमूहं दर्शयतीत्यर्थः ।

‘ मातृपितुः स्वसुः ’ २ । ३ । १८ ॥ अकृतत्वात् पदादित्वाच्चाऽप्राप्ते विधा-
नम् । सूत्रत्वाद् “ आद्वैन्द्वे ” इति न प्रवर्तते ।

‘ अल्लुपि वा ’ । २ । ३ । १९ ॥ पूर्वेणाऽप्राप्ते विभापेयमारभ्यते । मातुः-
ष्वसेति-“ शर्षसे शषसं वा ” इति पाक्षिके रस्य सत्वे चातूरूप्यम् ।

25

‘ निनद्याः स्नातेः कौशले ’ । २ । ३ । २० ॥ निष्ण इति, “ उपैसर्गादातोडोऽयः ”

इति ङप्रत्ययः, नदीष्ण इति नद्यां स्नातीति “ स्थापास्नात्रः कः ” इति कप्रत्ययः । नदी-
ष्णातः प्रतरणे इत्यादिष्ववयवार्थो व्युत्पत्त्यर्थमेवाऽऽश्रीयते । कृतपत्वेन, त्वनेन क्रियासु
तात्पर्येणाऽनुष्ठातोच्यते ।

‘ प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ’ । २ । ३ । २१ ॥ प्रत्यवान्तरनिवृत्त्यर्थमिति, अन्यथा

5 पूर्वसूत्रात् स्नातिरनुवर्तिष्यत एव किं तदुपादानेनेत्यर्थः ।

‘ वस्त्रः ’ । २ । ३ । २३ ॥ विष्टर इति विस्तृणातीत्यच्, विस्तीर्यत इत्यल्
विष्टार पङ्क्तिरिति-विस्तीर्यते “ छन्दो नाम्नि ” इति घञ्, विस्तरस्य पङ्क्तिर्विस्तरस्य
बृहतीति वाक्ये तु न घञ् संज्ञाया अभावात् समुदाये नहि संज्ञागम्यते ।

‘ अभिनिष्ठानः ’ । २ । ३ । २४ ॥ अत्रोपलक्षणत्वान्निरोऽपि ग्रहः ।

10 ‘ गवियुधेः स्थिरस्य ’ । २ । ३ । २५ ॥ अनयोः सप्तम्यन्तानुकरणयोरपि
युच्छब्दस्य यथा प्राप्तः “ अद्व्यञ्जनौत् ” इत्यनेनैवाऽलुप् ।

‘ एत्यकः ’ । २ । ३ । २६ । विष्वक्सेनः-विषुवति परसेनां विषूः प्रेरकस्तम-
श्चति क्विपि ङ्यां विषूची, विषुशब्दोऽव्ययं वा नानात्वे वर्तते तदश्चति । यद्वा विष्वगि-
त्यव्ययं सामस्त्ये वर्तते पश्चात्रिष्वपि बहुव्रीहिः ।

15 ‘ आदितो वा ’ । २ । ३ । २७ ॥ विभर्तेः करणेऽनटि “ त्रयँह ” इत्याद्यणौ
वा भरणिः । रोहिण्य इव, रेवत्य इव, भरण्य इव कल्याणिनी सेना यस्येति । पुनर्व-
स्वनयोराराधितयोः पुनर्वसू । शतभिषज्-शतभिषा नक्षत्रमतो भ इति व्यावृत्तेर्न
द्रष्टव्यैकल्यम् ।

20 ‘ विकुशमिपरेः स्थलस्य ’ । २ । ३ । २८ ॥ नाम्नीति निवृत्तम्-विष्टलादि-
शब्दैः संज्ञाया अप्रतीतेः । अत्र विकुशब्दावव्ययानव्ययौ विशेषानुपादानाद्वावपि
गृह्यते, तत्राऽव्ययपक्षे “ गतिर्कन्य० ” इति “ प्रात्यैवय० ” इति च तत्पुरुषोऽन्यत्र
षष्ठीसमासः इत्याह-विगतं वीनां वेति-दीर्घान्न भवतीति-बाहुलकान्न ह्रस्व इत्यर्थः ॥

‘ कपेर्गोत्रे ’ । २ । ३ । २९ ॥ गोत्रमिहेत्यादि-ननु स्वापत्यसन्तानस्येत्यादि
लक्षणं शास्त्रीयं ।

25 ‘ गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशेकुशङ्कुक्कुमञ्जिपुञ्जिबर्हिःपर-

मदिवेः स्थस्य ' । २ । ३ । ३० ॥ गोष्ठमिति-गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति “ स्थादिभ्यः कः ” इति कप्रत्ययः । अम्बयते अपह्वकारितया घञि अम्बोऽपह्वकर्ता तस्याऽयं कार्यभूतोऽणि आम्बोऽपह्ववरूपो धर्मस्तत्र तिष्ठतीत्यधिकरणे तु सर्वत्र “ स्थादिभ्यः कः ” शीङ्गशभूदमित्यनयोः “ क शीशमि० ” इति, कौशेकु उद्भिद्विशेषः । “ शङ्कुः पत्र-शिराजाले, संख्याकीलकशम्भुषु ” सवनीयः सव्यः “ य एच्चाऽतः ” मञ्जेः सौत्रस्य 5 “ वैदिपठि० ” इति इप्रत्यये मञ्जिः । पृङ्पवने इत्यस्मात् “ पुँवः पुन् च ” इति पुञ्जः । स इवाऽऽचरति । “ कर्तुः किप् ” तस्य लुप् पुञ्जतीति “ स्वरेभ्य इः ” पुञ्जिः ।

‘ निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ’ । २ । ३ । ३१ ॥ निर्गतः सेधात् । दुष्पेध इति दुष्टः सेधः, अत्र रेफस्य सकारेऽनेन शिऽन्तरत्वात् परसकारस्य षत्वे पूर्व-सकारस्य च “ सस्य शषौ ” इति षत्वे निष्पेधादयः । 10

‘ प्रष्टोऽग्रगे ’ । २ । ३ । ३२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्टः । “ उपसर्गादातो ङः ” न तु “ स्थापा० ” इति कस्तस्य नाम पूर्वाद्वातोर्विहितत्वान्नामग्रहणे च प्रायेणोपसर्गस्य न ग्रहणमित्यस्यार्थस्य ज्ञापयिष्यमाणत्वात् ।

‘ भीरुष्ठानादयः ’ । २ । ३ । ३३ ॥ सव्ये तिष्ठति “ संव्यात्स्थः ” इति ङिति ऋप्रत्यये सव्येष्टु “ तत्पुरुषे कृति ” इति सप्तम्यलुप् । असौ सव्येष्टा सारथिः । अन्ये 15 तृप्रत्ययान्तस्य च्छन्दोविषयत्वादाकारान्तः क्विबन्तोऽयमिति मन्यन्ते । तन्मते सव्येष्टा इति विसर्गान्तः । “ तत्पुरुषे कृती ” त्यलुप्, परमेष्ठिन्नित्यत्र गणपाठसामर्थ्यादलुप् । गौरिषत्कः-गौर्या इव सक्थिनी यस्य स “ संकथ्यक्ष्णः ” इति टः । “ ड्यापो बहुल० ” इति ह्रस्वः । प्रतिस्नात्यस्यामिति “ स्थादिभ्यः ” इति कप्रत्ययः । कुत्सिता प्रतिष्ठा नावः सेचिका । 20

‘ ह्रस्वान्नाम्नस्ति ’ । २ । ३ । ३४ ॥ सर्पिष्ठ इत्यत्र अहीयरुह इति तस् । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो “ निशो गते ” यच् प्रत्ययः । अन्तरङ्ग इति-अयमर्थः परत्वा-त्पूर्वमपि प्लुते आमन्त्र्याद्याश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वं प्लुतस्य-सर्पिस्तत्र-ननु सर्पिस्तत्रे-त्यादौ “ वेसुसोऽपेक्षयाम् ” इति कखपफीति व्यावृत्तैव षत्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वात्किमनेन ? नैवम् । अपेक्षायां प्राप्तिरनेन तु अनपेक्षायामपि शङ्क्यते । यथा पश्याऽत्र सर्पिस्तत्र 25 यजुवर्तत इति ।

‘ निसस्तपेऽनासेवायाम् ’ । २ । ३ । ३५ ॥ निरतपत्-अत्र पूर्वं कृतमपि षत्वं परस्मिन्नडागमे । “ णमसत् ” इत्यनेनाऽसिद्धम् । निस्तातप्तीति-अत्र भृशं निष्टपतीति वाक्यं कार्यम् । आभीक्ष्ण्ये त्वनासेवायामिति व्यावृत्त्यैव निरस्तत्वात् अन्त्यत्वादप्राप्ते वचनम् ।

5 ‘ घस्वसः ’ । २ । ३ । ३६ ॥ अत्र वसो भौवादिकस्य ग्रहः वसिक् आच्छादने इत्यस्य यवृदभावेन नामिनः सस्याऽसम्भवात् । अदाद्यनदाद्योरिति न्यायाद्वा । बह्वंपीति-वसतीति क्विपि यवृतिः उषः बहव उषो येषु तानि । अत्र नागमरूपे स्यादिविधौ प्रथमं कृतमपि षत्वं निवर्तत इति प्राग्नागमस्तस्मिंश्च नामिनो व्यवधानेऽपि शिङ्गान्तरेऽपीति षत्वम् ।

10 ‘ णिस्तोरेवास्वदस्विदसहः षणि ’ । २ । ३ । ३७ ॥ प्रतीषिषतीति-अत्र ‘इण्क्’ गताविति लिख्यते तस्य च ज्ञानार्थत्वात् “ सनीडश्च ” इति न गम्वादेशः । ‘इक्’ स्मरणे, ‘इङ्क्’ अध्ययने इत्यनयोस्तु अज्ञान इति विशेषणं नाऽसम्भवात् । अतोऽनयोर्गम्वादेशः प्राप्नोतीत्येतौ न लिख्येते । ‘इण्क्’ गतावित्यस्याऽप्यज्ञानार्थत्वविवक्षायामादेशप्राप्तिः । इडुं इत्यस्य तु ज्ञानार्थत्वविवक्षायामविवक्षायामपि नादेशः ।
15 “ इणिकोर्गाः ” इत्यत इणिकोरेवाऽनुकृष्टत्वात् “ सनीडश्चे ”ति चकारेण । सोषुपिषत इति-अत्र यङोऽकारस्य स्थानित्वेन न गुणः । तथा “ नान्यन्त० ” इत्यस्यैवाऽयं नियमः, एतद्विषय एवाऽऽरम्भात् ।

‘ सञ्जेर्वा ’ । २ । १ । ३८ ॥ इकारान्तनिर्देशादिति-अत एवेह इकार उच्चारणार्थो न कचिदपि विहितः ।

20 ‘ उपसर्गात् सुगुसुवसोस्तुस्तुभोऽव्याप्यद्वित्वे ’ । २ । ३ । ३९ ॥ ण्यन्तानामिति-धात्वन्तरत्वादिति शेषः । अट्यपीति-विशेषविहितत्वेन पूर्वं कृतमपि षत्वं परस्मिन्नडागमेऽसिद्धं स्यादिति । सौति सुवत्योरिति-‘षुक्’ प्रसवैश्वर्ययोः इत्यनयोः । स्रुतिस्त्रुत्योरिति-षूडौच् षूडौक् इत्यनयोः ।

25 ‘ स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि ’ । २ । ३ । ४० ॥ अथ सुस्थितो दुःस्थित इत्यादौ कथं षत्वाभावः ? उच्यते-उपसर्गप्रतिरूपका निपाता एते इत्युपसर्गत्वाभावात्षत्वाभावः । ण्यन्तानामपीति-णिगः प्रागेवोपसर्गसम्बन्धात् । अषोपदेशार्थमिति-अषोपदेशत्वं च सह इनेन वर्तत इति व्युत्पत्तौ । सेवेति साधितस्याऽपि वा व्युत्पत्तिपक्षे । स्थासञ्जोरिति-उपसर्गस्थस्य नामिनोऽवर्णान्तेन द्विर्वचनेनेत्यर्थः ।

नियमवाधनार्थमिति-सेनेस्तु “ णिस्तोरेव० ” इति सिद्धं तिष्ठतेस्तु सन् पत्वरूपो नास्तीति ।

‘ अवाचाश्रयोर्जाविदूरे ’ । २ । ३ । ४२ ॥ समुदायानुवृत्तावपि व्यभिचारादङ्ग इत्यस्यैव ग्रह इत्याह-अङ्गे इति-दुर्गमिति-दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति । “ सुग-
दुर्गमाधारे ” इति सिद्धिः । कर्मव्युत्पत्तौ तु खलस्यात्, अनित्यार्थमिति-यद्येवं 5
तर्हि वोपादित्येवंविधमतः सूत्रात् पृथगेव कथं न कृतं ? सत्यम्, विचित्रा सूत्रकृतिः ।

‘ सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ’ । २ । ३ । ४४ ॥ उपसर्गादित्यनुवर्तते, व्यवदादित्यनुवृत्तौ तु तयोरेव विधानात् प्रतिवर्जनानर्थक्यं स्यात् ।

‘ स्वञ्जश्च ’ । २ । ३ । ४५ ॥ अभिषिष्वं क्षत इति-नन्वत्र “ णिस्तोरेव ” इति नियमात् मूलधातुसकारस्य पत्वं न प्राप्नोति । उच्यते-स्पर्धे पर इति न्यायादिद- 10
मेव प्रवर्तते । अभिषस्वञ्ज इति अत्र “ स्वञ्जेर्नवा ” इति परोक्षायाः वा कित्त्वम् पक्षे किद्वद्भावान्न लोपाभावः ।

योगविभागादित्यादि-ननु योगविभागात्परोक्षायां त्वादेरिति नाऽनुवर्तत इति कथं न विज्ञायते ? सत्यम्, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति ।

‘ परिनिवेः सेवः ’ । २ । ३ । ४६ ॥ सेव इति सामान्योक्तेऽपि षेवृडिति 15
गृह्यते । न तु सेवृडिति । कृतस्येत्यनुवृत्तेः ।

‘ सयसितस्य ’ । २ । ३ । ४७ ॥ स्यतेर्वा नियमार्थमिति-उद्योतकरस्त्व-
त्राऽहंसिनोतेरेव ग्रहणं न्याय्यं सयेत्यनेन साहचर्यात् । किञ्च स्यतिग्रहणे नियमा-
र्थता जायते, सिनोतिग्रहणे तु विध्यर्थता । विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायान् ।
न च वाच्यमेकेनैव सितग्रहणेन स्यतिसिनोत्युभयस्योपादानाद्विध्यर्थता नियमार्थता- 20
ऽपि स्यादिति । यतोऽर्थैकत्वादेकवाक्यमिति केषांचिद्वाक्यलक्षणम् । अर्थैकत्वाच्च सय-
सित इति वाक्यसमाप्तौ स्यतिग्रहणार्थं वाक्यान्तरं करणीयं भवतीति सिनोतेरेव
ग्रहणम् । मा विषयस्यदिति-विषयमाख्यत् “ णिज्वहुलं० ” अत्र द्वित्वे कर्तव्ये “ ण्षम-
सत्० ” इत्यनेन पत्वनिवृत्तावन्यस्येति द्विर्वचनम् । व्यसयीयदिति-विषयमैच्छत्
क्यन्, क्यनि ईः । पर्यसितायतेति-परिपित इवाऽऽचरत् क्यङ् “ दीर्घश्चि० ” इति दीर्घः । 25

‘ असौङ्सिबूसहस्सटाम् । २ । ३ । ४८ ॥ सो डेत्येतयोर्द्वन्द्वे पश्चान्नञोऽन्य-
पदार्थे । “ सिबूसह० ” लक्षणे बहुव्रीहौ कर्मधारये च पुनर्द्वन्द्वः ।

‘ स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा ’ । २ । ३ । ४९ ॥ स्तुस्वञ्जोर्नित्यं प्राप्त इति-उपस-
र्गात्सुगिति स्वञ्जश्चेत्याभ्यामित्यर्थः ।

‘ निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि ’ । २ । ३ । ५० ॥ पर्युदासोऽयमिति-अय-
मर्थोऽप्राणिनीति पर्युदासत्वाद्विधिप्राधान्यात् । सम्भवति चैकवाक्यत्वे वाक्यभेदाश्र-
5 यणस्याऽयुक्तत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न चेदित्यादिवाक्यभेदस्याऽवश्यम्भावित्वात् ।
ततो यत्र प्राणी चाऽप्राणी च भवति । तत्राऽपि पत्वं भवति । प्रसज्यप्रतिषेध इति-
प्रसङ्गं कृत्वा प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधः “ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ” इति सः । प्रसज्य-
स्तु निषेधकृदित्यत्र तु ते लुग्वेति प्रतिषेधलोपः । ननु तदा अव्ययस्येति कथं सेर्न
लुप् ? उच्यते-समाससम्बन्धी सिरत्र नाऽव्ययस्येति न भवति ।

10 ‘ परेः ’ । २ । ३ । ५२ ॥ योगाविभागादिति विपरिभ्यां स्कन्दोक्तयोरि-
त्येवरूपात् ।

‘ निर्नेः स्फुरस्फुलो ’ । २ । ३ । ५३ ॥ निस्फुरतीति निसः सकारस्य
रुत्वं “ शपसे० ” इति तस्य सत्वमनेन धातुसकारस्य षत्वं, “ सस्य शपौ ” इति
षत्वम् । षत्वा भावपक्षे कदाचिद्विसर्गः कदाचिद् “ व्यैत्यये लुग्व् ” इति लोपः ।
15 मूर्धन्याभावपक्षे कदाचित्सकारद्वयस्य श्रवणं कदाचिद्विसर्गलोपौ ।

‘ वेः ’ । २ । ३ । ५४ ॥ स्फुरस्फुलोर्निनिवेरित्येकयोगाभावोऽत्र ।

‘ स्कम्भः ’ । २ । ३ । ५५ ॥ ननु ऋनानिर्देशाद्यत्र आप्रत्ययस्तत्रैव पत्वं
प्राप्नोति न तु तदभावे विष्कम्भितेत्यादौ ? नैवम् स्नानिर्देशस्य ऋनुनिषेधपरतया
व्याख्यातत्वात् । विष्कम्भनातीत्यत्र क्षुम्भनादित्वात् णत्वाभावः । सःश्रनोर्मा भूदिति-
20 यदाह चन्द्रो यद्यत्राऽपि स्यात्तदा स्कम्भ इति निर्देशेत् । तस्माच्छ्रनानिर्देशादन्यत्र
शिति प्रत्यये न षकार इति । शकटस्तु श्रानिर्देशः पृथुङ् स्कभुडिति भौवादिकनि-
वृत्त्यर्थमिति । अत एवोत्पलेनाऽपि विष्कम्भनाति विष्कम्भनोतीति ऋनुप्रत्ययेऽपि षत्वं
गणपाठाभावात् णत्वं चोदाहृतम् ।

‘ निर्दुस्सुवेः समसूतेः ’ । २ । ३ । ५६ ॥ सम इति-समतीति प्रयोगैकदे-
25 शस्य षमष्टमेत्यजन्तस्य भवति । सूतीत्यादादिकस्य “ ईकिस्तिव० ” इति स्तिव्यपि
भवति । सूतिसूयतिसुवतीनां क्यन्तानां च । तत्र “ अवः स्वपः ” इत्यनेन पृथग्यो-
गान्नाम्नोरेव ग्रहणं न धात्वोरित्याहनाम्नोर्ग्रहणादिति-नामग्रहणे च लिङ्गविशिष्ट-

स्याऽपि तेन सुषमा इत्यादि । धातोरेवेच्छन्तीत्युक्त्वा कथं निःपूतमित्याद्युदाहृतम् ? सत्यमुक्तप्रत्ययात्प्रागेव सूतेरुपसर्गेण योगाद्भविष्यति ।

‘ अवः स्वपः ’ । २ । ३ । ५७ ॥ निःपुप्त इत्यादौ “ ज्ञानेच्छा० ” इति क्तः ।

‘ प्रादुरूपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः ’ । २ । ३ । ५८ ॥ शुभ्रादित्वादिति, न्यासे तु “ चेतुष्पाद्भ्य एयव् ” वृत्तौ तु सारसंग्रहाद्यभिप्रायेण “ सुभ्रादिभ्यः ” इत्युक्तम् । 5
विसृतमित्यादि-विसरतीति क्पि तोन्ते ‘ क्विन्ता धातुत्वं नामत्वं च न त्यजन्तीति ’
न्यायाद्विसृदित्येवंरूपाद्धातुमात्रादमूरूपे स्वरादौ प्रत्ययेऽस्तेरिति किमिति व्यावृत्तेर्न
द्व्यङ्गविकलता । यदा तु क्तस्तदापि अस्तौ सति यस्वरस्य प्रत्ययस्येति न चिन्तेति
न द्व्यङ्गविकलता ।

‘ न स्सः ’ । २ । ३ । ५९ ॥ दधिस्यते, अत्राऽस्चलौल्ये स्सः ।

10

‘ सिचो यङि ’ । २ । ३ । ६० ॥ षत्वमिति “ ईथासेनि० ” इत्यनेन ।

‘ गतौ सेधः ’ । २ । ३ । ६१ ॥ ननु कृसरधूसरवेसरकेसरादिषु प्रत्ययसका-
रस्य षत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ? नैवम्, उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति, बुधबोधनार्थं
व्युत्पाद्यमाना अपि उणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्ते । इत्थं सति वृक्ष इत्यत्राऽपि
षत्वं न प्राप्नोति ? उच्यते-तर्हि बाहुलकात् षत्वभावः ।

15

‘ सुगः स्यसनि ’ । २ । ३ । ६२ ॥ अभ्यसोऽस्यदित्यत्राऽप्यत्यपीति वचनात्
“ षेपसर्गात्सुगू० ” इति प्राप्तं निषिध्यते ।

‘ रषृवर्णात् नो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालचटतवर्गशसान्तरे ’ । २ । ३ । ६३ ॥
ननु ऋवर्णग्रहणं किमर्थं ? यतो ऋकारमध्ये रेफ् लृकारमध्ये तु लोऽस्तीति वृद्धवादः, ततो
ऋवर्णेऽपि तन्मध्यव्यवस्थितरेफाश्रयं णत्वं भविष्यति; अत एव पाणिनिनाऽपि 20
रषाभ्यामित्येवोक्तम्, उच्यते-न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते तद्विन्नत्वाद् वर्ण-
बुद्धेरनुत्यादनात्तथाहि-मांसं न विक्रेयमिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते, तत्र
मांसबुद्धेरभावात् । शेषवर्णव्यवधानेऽपीति-प्रसज्यप्रतिषेधादितरैर्व्यवधानेऽपि भवति ।
पुष्णातीति-अत्र “ तैवर्गस्य० ” इत्यनेनैव णत्वे सिद्धे षकारग्रहणं कषणमित्यादौ
व्यवहितार्थं तदर्थं च सत् परत्वात् “ तवर्गस्य० ” इति बाधित्वा षत्वं प्रवर्तयति । नृभि- 25
र्नृभिरिति द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्याश्रयणाद्भिन्नपदत्वमित्यर्थः । विरलेनेति-विपूर्वा-

द्रमे “मुरल०” इति निपातनात्, डित्यले । ऋषीणामित्यादौ दीर्घरूपे स्यादिविधौ कर्तव्ये पूर्वकृतमपि णत्वमसिद्धं भवति ।

- ‘पूर्वपदस्थात् नाम्न्यगः’ । २ । ३ । ६४ ॥ सामर्थ्यादिति-अयमर्थः रूढेन पूर्वपदशब्देन उत्तरपदमाक्षिप्यते, तदन्तरेण तस्याऽसम्भवाच्च नकारस्य विशेषणम् ।
- 5 पुष्पणन्दीति-पुष्पच् पुष्प्यन्तीत्यचि पुष्पाणि नन्दयति अण्, डी, पुष्पणन्दी आचार्यः । वत्सऋषभकार्प्यैर्निश्चिक्ये, दिगम्बरेण तु योपान्त्यः, स च न शिष्टसम्मतः । वाघ्रीणसः-वध्रस्येयं तस्येदमण् डीः । “तद्धितस्वरे०” इति पुंवन्निषेधः । ऋगयनमिति-शिक्षादिषु ऋगयनपाठादेव णत्वनिषेधे सिद्धे किमग इत्यनेन ? सत्यम्, अबाधकान्यपि ज्ञापकानि भवन्ति । उत्तरपदसम्बन्धी नकारो न भवतीति-“प्रत्ययः प्रकृत्यादेः”
- 10 इति न्यायात् । पूर्वैणैव णत्वमिति-ननु पूर्वैणाऽपि कथं यतः खरपशब्दस्याऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वमस्ति, तत्स्थत्वाद्रेफस्य चेत्येकपदत्वाभावादिति । अत्रोच्यते-यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनावेकपदत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभाव इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्यैकपदस्थत्वाव्यभिचारः । यद्वा सित्येवेति नियमेनायनण्प्रत्यये खरपशब्दस्य पदत्वस्य निरस्तत्वात् पूर्वैण भवत्येव । मनोहरा-वृक्षविशेषाः ।

- 15 ‘निष्प्राग्नेऽन्तःखदिरकाश्चर्याश्चरेक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य’ । २ । ३ । ६६ ॥ निष्प्राग्नेन्तरो नौषधिवचना नाऽपि वृक्षवचनाः तेभ्यः संज्ञायां कोटरादि-नियमेन व्यावर्णितत्वादप्राप्तं णत्वं विधीयते । असंज्ञायामप्येकपदत्वाभावादप्राप्तमेव । इक्षुशरशब्दावौषधिवचनौ शेषा वृक्षवचनास्तेषां संज्ञायां कोटरादिनियमेन णत्वस्य व्यावर्णितत्वादुत्तरेणाऽप्राप्ते विध्यर्थः, असंज्ञायां तूत्तरेण विकल्पे प्राप्ते नित्या-
- 20 र्थम् । काश्यवर्णमिति-काश्यशब्दो वृक्षविशेषवाची अव्युत्पन्नोऽथवा कृष्यते “नाम्युपान्त्य०” इति के ट्यणि धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् काश्यगुणयुक्तो वृक्षोऽपि काश्यः । पीयूक्षेति-पीयूक्षाशब्दो द्राक्षापर्यायो द्राक्षाविशेषो वा । पीङ्ग्व क्विपि पीः पियं याति “पीमृग०” इति किदुः, पीयुं क्षायति “आतो डो०” इति डः ।

- ‘द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः’ । २ । ३ । ६७ ॥ कोट्र-
- 25 ववणमिति-केनाऽम्भसा उद्यन्ते-क्लिद्यन्ते “कैरव०” इति साधुः केनोद्भवन्त्युच्छब्दा-यन्तेऽचि वा । लता वल्लीकर्कोट्यादिका, गुल्मा ह्रस्वस्कन्धास्तरवो बहुकाण्डपत्राः केतक्यादयः, एतल्लतागुल्मरूपं द्वयं वीरुधः । उत्पलस्त्वेवं व्याचष्टे-लता गुल्मास्तेभ्यो विलक्षणा वीरुधः । पुष्पं विना फलमेव यस्य स प्लक्षादिः फली । पुष्पं च

फलं चोपगच्छन्ति पुष्पफलोपगाः “ नान्नो गमः० ” इति डे-वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति । न चोभयमेवोपगच्छन्ति त एव वृक्षाः किं तर्हि ? येऽप्यन्यतरत् पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति तेऽपि वृक्षा एव । तत्र वेतसादयः पुष्पमेव प्लक्षादयः फलमेवाऽऽम्रादयस्तूभयमप्युपगच्छन्ति । तत्र वृक्षो वनस्पतित्वमवकेशित्वं च न व्यभिचरति । वनस्पतिरवकेशी तु वृक्षत्वं व्यभिचरतः । यतः “ फली वनस्पतिर्ज्ञेयः फलवन्ध्यस्त्व- 5 वकेशी ” इति । अत एव च वनस्पत्यादिग्रहणमकृत्वा वृक्षग्रहणं कृतं तदन्तर्गतत्वाद्वनस्पत्यादेरिति । विदारी-लताविशेषः ।

‘ गिरिनद्यादीनाम् ’ । २ । ३ । ६८ ॥ तूर्यमाण इति-तूर्य मानमस्येति वाक्ये- निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वाभावादप्राप्ते विकल्पः । तूर्यतेस्त्वानशिष्ये मागमे च “ रपृवर्णा० ” इति नित्यं प्राप्ते । शिक्षादित्वादिति-अन्यथा बहुस्वरत्वात् प्रायो बहु- 10 स्वरादिकण् स्यात् ।

‘ पानस्य भावकरणे ’ । २ । ३ । ६९ ॥ सौवीरपाणमिति-सौवीरेषु प्रायो भवं बाहुलकादकजं बाधित्वा भवेऽण् । सुवीराणामिदं “ तैस्येदम् ” इति वा ।

‘ देशे ’ । २ । ३ । ७० ॥ योगविभागादिति-अन्यथा ‘ पानस्य भावकरणदेशे ’ इति क्रियेत । तथाऽत्र कर्मसाधनः पानशब्दो गृह्यते, भावकरणप्रधानस्य तु पूर्वेण 15 विकल्प एव उशीनरा इति-उश्यत इति “ स्थादिभ्यः कः ” वष्टीति क्पि ऋति गौरा-दित्वाद् ड्यामुशी नगरी तस्या नराः । गान्धारयः-गन्धारस्याऽपत्यं वृद्धमत इव् गान्धारिः राष्ट्रक्षत्रियसरूपः ततो गान्धारीणां राजानः, गान्धारे राज्ञोऽपत्यानि वा “ गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् ” “ द्यवऽवोऽश्या० ” इति बहुष्वस्त्रियां लुप् । ननु क्षीर-पाणादयः शब्दा मनुष्येषु वर्तन्ते । तत्सामानाधिकरण्यादुशीनरादयोऽपि तत्रैव 20 तत्कथमिह देशो गम्यत इत्याह-तात्स्थ्यादित्यादि । अयमर्थः-उशीनरादयो हि शब्दाः संज्ञात्वेन पूर्वं देशेष्वेव प्रवृत्ताः पश्चात् तत्स्थानसम्बन्धात् मनुष्येषु तेन मनुष्याभिधानेऽपि तेन मनुष्यदेशाभिधानं गम्यते, दाक्षीणां पानमिति-अत्र कर्त्तरि षष्ठी ।

‘ ग्रामाग्रात् नियः ’ । २ । ३ । ७१ ॥ ननु “ गतिकारक० ” इति न्यायाद्वि-भक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासे निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् “ रपृवर्णा० ” इत्यनेनैव 25 णत्वं सिद्धमेव किमनेनेति ? संत्यम्, नियमार्थं यदि नियो णत्वं स्यात्तदा ग्रामाग्रादेवं तेन खरनीमेषनीत्यादौ पूर्वेणाऽपि न भवति ।

‘वाह्याद्वाहनस्य’ । २ । ३ । ७२ ॥ वोढव्यं वाह्यमिति-वहेरर्हेऽर्थे व्याणि वाह्यं वहनार्हमिक्ष्वादि तेन यदापि वाहने वहनार्थमिक्ष्वादि वाह्यं नाऽऽरोपितं भवति तदर्थं तु केवलमुपकल्पितं भूतलस्थं तदापि भवत्येव ।

‘अतोऽहस्य’ । २ । ३ । ७३ ॥ दीर्घाह्नी शरदिति-दीर्घाह्नी, दीर्घाहाः, दीर्घाहा
5 रूपत्रितयम् ।

‘वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपकाहः’ । २ । ३ । ७५ ॥ प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । तथाहि-लिखितेषु प्रयोगेषु “गतिकारक०” इति न्यायात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव समास इत्येकपदात्प्राप्ते व्याघ्रीवत्पामा येषां तानि व्याघ्रीपामाणि व्याघ्रीपामानि चेत्यादिषु त्वदर्शितेष्वप्राप्ते । पाणिनिस्त्वप्राप्ते विभाषां मन्यते । तन्मतेऽपि वापोऽस्त्यनयोर्वापिनौ
10 ब्रीहीणां वापिनाविति यदा क्रियते तदाऽप्राप्ते । अत्रोत्तरपदस्यान्तो नकारो न भवतीति-किन्तु “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति न्यायेन गर्गभग इत्यस्य समुदायस्यैव । ज्यह्वि-चतुरह्वीति अनयोर्भवेऽर्थेऽण्विषये “सैर्वाश०” इत्यनेनाऽद् अह्वादेशश्च । गर्दभवाहिनाविति-गर्दभान् वाह्यत इत्येवंशीलौ ।

‘कर्गैकस्वरवति’ । २ । ३ । ७६ ॥ न चेदिति-सत्यपि त्रितयानुवर्तने
15 प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् कवर्गवच्चात् पक्षशब्दस्यैव प्रतिषेध इति । स्वर्गकामिणा-विति-सुखेन पुण्यकर्मभिरर्ज्यत इति घञि न्यङ्कादित्वाद्दे तं कामयेते इत्यवंशीलौ । मोक्षकामिणाविति-मुच्यन्ते प्राणिनः कर्ममलकलङ्केनाऽत्रेति “मौवावद्यमि०” इति से । नित्यार्थमिति-अयमर्थः “गतिकारक०” इति न्यायेन निमित्तनिमित्तिनोरे-कपदस्थत्वाद् “रैपृवर्णा०” इति नित्यं प्राप्त “वोत्तर०” इति विकल्पितं पुनर-
20 नेन नित्यं विधीयते इत्यर्थः ।

‘अदुरूपसर्गान्तरो णहिनुमीनानेः’ । २ । ३ । ७७ ॥ हिनुमीनानिग्रह-णात् समासस्याऽसम्भवात् पूर्वपदस्थादित्यस्य निवृत्तावविशेषेणोपसर्गात् णत्वविधिः । हिनुमीनाग्रहण इति-अथ ग्रहिणोति प्रमीणीत इत्यत्र गुणे ईकारे च कृते हिनुमीने-त्येतद्रूपविरहात् स्थानीवेत्यस्याऽप्यसद्विधौ स्वरस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् कथं ण-
25 त्वमित्याह-विकृतस्याऽपीति । प्रवपानि मांसानीति-उप्यत इति वपा भिधाद्यङ् । आनीत्यर्थवत इति-वपानीति समुदायस्याऽर्थवच्चादानीत्यस्य पृथगर्थाभावादनर्थकत्वमु-पसर्गत्वाभावाद्वा । अत एव प्रवृद्धा इति विग्रहो वृत्तौ दर्शितः ।

‘ नशः शः ’ । २ । ३ । ७८ ॥ प्रनष्ट इति-अत्र “ नशोऽधुटि ” इति नाग-
मस्य “ नो व्यञ्जनस्य० ” इति लुक् । प्रनङ्घतीत्यादि-अत्र परेऽसदित्यन्तरङ्गत्वात् पूर्व
कृतमपि णत्वं षत्वादावसच्चात् षत्वे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् प्राप्तमपि श इति
वचनात् साक्षाच्छकारान्तत्वाभावात् निवर्त्यते ।

‘ नेङ्घ्रादापतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यति- 5
हन्तिदेग्धौ ’ । २ । ३ । ७९ ॥ न मातीत्यादि-नन्वेषां मारूपाभावाद्ग्रहणा-
शङ्काऽपि कुतः ? उच्यते-“ मिग्मिभोऽखलचलि ” इत्यनेनाऽऽत्वविधानात् । नाऽनु-
बन्धनार्थ इति-यया रीत्या धातुपाठे माडित्यपाठि तद्रीत्या यदि सूत्रेऽपि क्रियेत त-
दाऽनुबन्धार्थः स्यात् । अत्र तु विशेषणं ङकारेणोपलक्षितो मा इति । ननु “ सप्तम्या
निर्दिष्टे पूर्वस्य ” तच्चाऽनन्तरस्य न व्यवहितस्येति न्यायात् प्रण्यास्यतीत्यादावाडा 10
व्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह-आडा व्यवधानेऽपीति-अयमर्थः “ पदेन्तरे० ” इति ण-
त्वनिषेधकसूत्रे आडो वर्जनादाडा व्यवधानेऽपि भवति ।

‘ अकखाद्यषान्ते पाठे वा ’ । २ । ३ । ८० ॥ अत्राऽकखादिपान्त इति
सिद्धे नञ्द्वयं सुखार्थं, नञ्द्वये हि सति कखादेः पान्तस्य च वर्जनं प्रतीयते । एक-
स्मिन्स्तु कखादेः किंविशिष्टस्य पान्तस्येति प्रतीतिः स्यात् । असम्भवात् न भविष्यतीति 15
न वाच्यम् । कपशिपेत्यादावेवं विधस्याऽपि दर्शनात् । सौत्रेषु पाठादिति-ननु स्त-
म्भेर्धातुष्वपाठात् कथं पाठविषयत्वं ? उच्यते-सूत्राणां सूत्रमेव धातूपदेशः । प्रनिवे-
ष्टेति-‘ विशन्तु ’ प्रवेशने, इत्यस्य रूपम् ।

‘ द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ’ । २ । ३ । ८१ ॥ प्राणिणिषतीत्यादौ
द्वयोरप्यनेनैव णत्वं द्वित्व इति वचनात् । हे प्राण !-अन्ते “ नोऽऽमन्त्ये ” इति न- 20
लोपप्रतिषेधात् नान्तत्वं सम्भवतीत्यामन्त्ये दर्शितम् । ननु द्वित्वेऽपि कृतेऽन्तेऽपीति
वचनादन्तेऽपि शब्दादनन्तेऽपि भविष्यति किं द्वित्वेऽपीत्यनेन ? नैवम्, द्वित्वेऽपीत्य-
स्याऽभावे प्राणिणिषतीत्यत्र प्रथमनकारेऽन्तेऽपीत्यस्य चरितार्थत्वाद्वितीयनकारस्य
णत्वं न स्यात् । टवर्गेण व्यवधानात् । अन्तेऽपीत्यत्राऽपि शब्दाभावे द्वित्वेऽप्यन्त एव
स्यादिति । ननु द्वित्वे सत्यन्तस्थो नकारः क्व सम्भवति ? उच्यते-प्राणितेः सनि 25
प्राणिणिषन्तं प्रयुङ्क्ते णिगि अल्लोपे क्विपि प्राणिणिषमाचष्टे णिजि पुनः “ व्यन्त्यस्व-
रादेः ” इत्यनेन इसिति लोपे क्विपि हे प्राणिण् ? इत्यादावामन्त्यत्वाच्च न लोपा-
भावे प्राणिणिपन्तीत्याद्यनन्तेऽपि ।

‘हनः’ । २ । ३ । ८२ ॥ प्रघ्नन्तीत्यादौ हन् इत्युच्यमानेऽप्येकदेशविकृतस्याऽन-
न्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह-हनोऽधीति ।

‘वमि वा’ । २ । ३ । ८३ ॥ पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ।

‘निसनिक्षनिन्दः कृति वा’ । २ । ३ । ८४ ॥ नित्यं भवतीति-“अदुरु-
5 पसर्गा० ” इत्यनेन शेषः । णोपदेशत्वाद् “अदुरुपसर्गा० ” इत्यनेन गतिकारकस्यु-
क्तानामिति न्यायादविभक्त्यन्तैः कृदन्तैः सह प्रादीनां समासे सति निमित्तनिमित्ति-
नोरेकपदस्थत्वात् “रष्वर्णा० ” इत्यनेन वा नित्यं णत्वे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

‘स्वरात्’ । २ । ३ । ८५ ॥ “गतिकारक०” इतिन्यायाद् “रष्वर्णा० ” इति सिद्ध-
मेव किन्तु प्रयायिणौ परियायिणावित्यत्र “वोत्तर० ” इति वा णत्वं स्यात्तन्निवृत्त्यर्थ-
10 मिदमारभ्यते । कृद्विषयस्येति-कृतीति विषयसप्तमीयं न निमित्तसप्तमी । तस्यां हि
स्वरात् परस्य धातोर्नस्य कृन्निमित्ते णत्वमिति सूत्रार्थः स्यात् । न चैतदसम्भवान्न
भविष्यतीति वाच्यम्, प्रेष्वनमित्यादावेवंविधस्याऽपि दर्शनात् । तथा च सति न
ख्यापूग इत्यादि प्रतिषेधेऽनर्थकः प्राप्तेरभावान्नहि ख्यादीनां कृति निमित्तभूते स्वरा-
15 त्परो धातुनकारोऽस्ति येन प्राप्तौ प्रतिषेधेऽर्थवान् स्यादिति स्वरादिति कृन्नकारस्य
विशेषणं, न “अदुरुपसर्गान्तर० ” इत्यस्य धातोर्वा “देशेऽन्तरोऽयनहनः ” इति
प्रतिषेधादनेन हि प्राप्तस्य स प्रतिषेधः । न चाऽन्तःशब्दो धातुर्वा स्वरान्तो वा येन
प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति । उपसर्गविशेषणे प्रभुश्च इत्यत्राऽपि स्यात् । कृद्विशेषणमपि
न । तस्मिन्नपि कृते कृतो यः स्वरस्ततः परस्य नकारस्येति स्थिते प्रयाणीयमित्यादौ
20 प्राप्तिः । प्रहीण इत्यादौ न स्यादिति । प्रकल्प्यमानमिति-वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन
ग्रहणात् समुदायव्यापारे चाऽवयवस्याऽपि स्वव्यापारानुच्छेदेन व्यापारात् लुकारे
उच्चार्यमाणे तदवयवस्य लकारस्याऽप्युच्चारणमित्यलचटेति प्रवर्तत एव ।

‘नाम्नादेरेव ने’ । २ । ३ । ८६ ॥ प्रेङ्गणमित्यादौ वोत्तरेति नागमस्य विकल्पो
नाम्नामिति बहुवचनेन बाधितत्वात् ।

‘व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा’ । २ । ३ । ८७ ॥ दुर्गूहन इति-दुर्मुह्यतेऽने-
25 नाऽस्मिन् वा “कैरणाधारे ” अनद् दुर्मुह्यतीति नन्धादिभ्यो वा-दुर्गूहन इत्यत्र
“गोर्हः स्वरे ” ऊत् ।

‘णेर्वा’ । २ । ३ । ८८ ॥ शेषेभ्यस्त्विति-नागमरहितेभ्यः ।

‘ निर्विण्णः ’ । २ । ३ । ८९ ॥ गतिकारकेतिन्यायाद् “ रूपूर्वर्णा० ” इति सिद्धमेव किमनेन ? सत्यम्, अनेन न्यायेन निर्विण्णवानित्यत्राऽपि स्यात् तन्निवृत्त्यर्थ-
मिदम् । एते त्रयोऽपि धातूनामनेकार्थत्वाद्वैराग्ये वर्तन्ते । निर्विण्ण इति—विदक् ज्ञाने
इत्यस्य सेट्त्वान्न । अलचटेति व्यावृत्त्या चाऽप्राप्तौ क्तनकारस्य णत्वं निपात्यते,
धातुनकारस्य तु “ तैवर्गस्य० ” इति ।

5

‘ न ख्यापूग्भूभाकमगमप्यायवेपो णेश्च ’ । २ । ३ । ९० ॥ ख्या इति
निरनुबन्धोपादानं ख्यादेशस्य ख्यांक् प्रथन इत्यस्य च परिग्रहार्थम् । नित्यमिति—
“ स्वरान् ” इत्यनेन । वेपो विकल्पेनेति—“ व्यञ्जनादेर्नाम्युपा० ” इत्यनेन ण्यन्तेभ्य-
श्चेति—“ णेर्वा ” इत्यनेन ।

‘ देशेऽन्तरोऽयनहनः ’ । २ । ३ । ९१ ॥ स्वरादिति हन इति च यथासंख्यं 10
प्राप्ते प्रतिषेधः । अन्तर्घण इति—“ हनोऽन्तर्घनान्त० ” इत्यलन्तो निपात्यते । वाही-
केषु देशविषयस्येयं संज्ञा । प्रायणोदेश इति—इदं, इण्क् वा, प्रेयतेऽस्मिन्नित्यनटि
“ स्वरान् ” इति णत्वे । अयतौ तु “ ऊपसर्गस्याऽयौ ” इति लत्वं स्यात् ।

‘ षात् पदे ’ । २ । ३ । ९२ ॥ सर्पिष्णानमिति—नन्वत्र पकाराश्रितं मा भूणत्वं
सर्पिस्थरेफाश्रितं कथं नहि ? उच्यते—यत्रोत्पद्यमानस्य णत्वस्य निमित्तद्वयं भवति तत्र 15
प्रत्यासत्त्याऽनन्तरमेव गृह्यत इति । सर्पिष्केणेति—सर्पिष्कायतीति सर्पिस्, अम् का धातुः
अग्रे इति स्थिते क इत्यस्याऽविभक्त्यन्तत्वात् पदत्वाभाव इति नाऽनेनत्वप्रतिषेधः ।
ननु उत्तरपदमपि पदमुच्यते यथा “ वेदूतोऽनव्यय० ” इत्यत्र पदे इत्युक्तेऽपि उत्तरपदे
इति वृत्तिकृता व्याख्यातम्, तद्वदिहाऽपि पदे इत्युक्ते उत्तरपदमपि लप्स्यते तत्कथं
सर्पिष्केणेत्यत्र व्यावृत्तिः ? सत्यम्; ‘ नाऽनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः ’ इतिन्यायादेवंविधं 20
व्याख्यानं न सर्वत्राऽपि युक्तं किन्त्वभिप्रेतसिद्ध्यर्थं कचिदेव । यदा तु कुत्सिताद्यर्थे
कप् तदा निर्विवादमेव ।

‘ पदेऽन्तरेऽनाख्यतद्धिते ’ । २ । ३ । ९३ ॥ चतुरङ्गयोगेन—अत्र “ क्व-
गैक० ” इति प्राप्तं निषिध्यते । मापकुम्भस्य वापः मापस्य कुम्भवाप इत्यस्मिन्श्च वा-
क्ये “ वृत्त्यन्तोऽसपे ” इति पदसंज्ञानिषेधेऽपि भूतपूर्वकं पदत्वमाश्रीयते । क्वगैक- 25
स्वरवतीति—क्वर्गाशेन विशेषविहितत्वान्न तु “ वीर्त्तर० ” इति विकल्पः ।

‘ क्षुभ्नादीनाम् ’ । २ । ३ । ९६ ॥ क्षुभ्नेति लुप्ततिवनिर्देशेन धातुग्रहणं न तु

यद्बलुप्लिवृत्त्यर्थम् । अनुबन्धनिर्देशे हि क्षोभणमित्यत्राऽपि स्यात् । एवं तृप्नुत इत्या-
त्राऽपि । यद्येवं तर्हि क्षुम्भीत इत्यादौ णत्वशास्त्रस्य परेऽसत्त्वादीकारादौ कृते क्षुम्भे-
ति-रूपाभावान्न प्राप्नोति ? उच्यते-स्वरादेशस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्याऽन-
न्यत्वाद्वा भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेन चाऽस्याऽऽकृतिगणता द्योत्यते । तेनाऽन्यो-
5 ऽप्यविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्भादिषु द्रष्टव्यस्तेन धनदंवाचकनरवाहनशब्दस्य न
णत्वम् । नृनमित्येक इति-अविभक्तिको निर्देशः । अकारान्तस्त्वयं ज्ञातव्यः ।

‘ पाठे धात्वादेर्णो नः ’ । २ । ३ । ९७ ॥ नन्वादिग्रहणं किमर्थं तमन्तरे-
णाऽपि णोपदेशबलाण्णत्वं न भविष्यति, अन्यथा भनित्येव पठ्यते ? नैवम् ; णोपदे-
शस्य । “ अर्दुरुपसर्गा० ” इति णत्वे फलमस्ति, तथाह्युपसर्गपूर्वस्य प्रभणति अन्यत्र तु
10 भनतीति स्यादित्यादिग्रहणं कर्तव्यमेव । पाठ इति किमिति-पाठ इत्यनेन धातूपदे-
शस्य ग्रहणाण्णकारीयतेरनुपदेशान्नत्वाभावः । अथैते नादय एव पठ्यन्तां तथा च
सति नेदमारब्धव्यं भवतीत्याह-णोपदेशश्चेति-एवमुत्तरत्र णोपदेशेऽपि ।

‘ षः सोऽष्ट्यैष्टिवष्वष्कः ’ । २ । ३ । ९८ ॥ नन्वत्राऽप्यादेरित्यधिकाराभावेऽपि
पाठबलादेव लषतीत्यादौ षत्वं न भविष्यति किं तेनेति ? सत्यं, परोक्षायामुसिकृत-
15 त्वात् सस्य षत्वे व्यलेषुस्तित्र फलम् ।

‘ ऋरल्लं कृपोऽकृपीटादिषु ’ । २ । ३ । ९९ ॥ “ दूरादौमन्त्यस्य० ” इत्यत्र
ऋद्वर्जितस्य प्लुतत्वं वदन् स्वरद्वारेणैव सिद्धे पुनरपि यत् लृकारग्रहणं करोति तदेव
बोधयति ऋत्प्रतिषेधे लृतोऽपि प्रतिषेधप्रसङ्ग इति ‘ ऋकारापदिष्टं कार्यं लृकारस्याऽ-
पीति ’ । अचीकृत्पत् अत्र “ ऋहवर्णस्य, ” “ ऋतोऽत् ” चलीकृप्यत इत्यत्र “ रिरौ च
20 लुपि ” इति सिद्धम् ।

‘ ओ यङि ’ । २ । ३ । १०१ ॥ निजेगित्यत इति-अत्र भ्वादेरित्यस्य परे
लत्वेऽसत्त्वम् । यडेव नाऽस्तीति-“ न गृणाशुभरुचः ” इति निषेधात् ।

‘ नवा स्वरे ’ । २ । ३ । १०२ ॥ निगाल्यत इति-अत्र निपूर्वाद्भृतो णौ वृद्धौ
लकारो णिलोपश्चेत्युभयप्राप्तौ नित्यत्वात् पूर्वं णिलोपः । न च ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-
25 णम् ’ इतिन्यायेन लत्वस्याऽपि प्राप्तौ तस्याऽपि नित्यत्वं, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणस्य
प्रतिषेधात् ।

‘ ऋफिडादीनां डश्च लः ’ । २ । ३ । १०४ ॥ अर्त्तेर्बाहुलकात् फिडक्प्र-

त्यये ऋफिडः । अर्त्तेरेव के कुत्सादौ के ऋतकः । तृपौ च “सृणीकास्तीक०” इति त-
र्परीकं । कपिरशब्दात् के-कपिरकं । नञ्पूर्वाद्वातेः “गमिजमि०” इति बहुवचनात् डि-
त्यपि अरम् । लिखेः समानार्थात् लिखेर्भिदाद्यडि रेखा । वडेः सौत्रात् “कैशृगृशलि०”
इति अमे गौरादिभ्यां च वडभी । वडेः सौत्रात् “कुलिकेनि०” इति किशि वडिशं ।
डिण्डिमिति ध्वनिमततीति “कंचित्” इति डे डिण्डिमः ।

5

‘जपादीनां पो वः’ । २ । ३ । १०५ ॥ विष्टंङ्की “विष्टपोलप०” इति ।
तृतीयं विष्टपं प्राच्यास्त्रिविष्टपमिति पठन्ति ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते शब्दानुशासनेऽवचूरिकायां
तृतीयः पादः ॥

10

‘स्त्रियां नृतोऽस्यस्त्रादेर्डीः’ । २ । ४ । १ ॥ अतिराज्ञीति-पूजितो राजा
स्त्री चेदतिराज्ञीति । “पूजास्वतेः०” इति समासान्तप्रतिषेधः । राजानमतिक्रान्तेत्यपि
कृते समासान्तविधेरनित्यत्वमिति काशिका ।

‘अधातूहदितः’ । २ । ४ । २ ॥ गोमदादिशब्दोऽप्युदिदिति-अवयवधर्मेण
समुदायोऽपि व्यपदिष्यते-अत्राऽवयव उदित्, तद्धर्मेण समुदायोऽपीत्यर्थः । सुकन्नित्यादि 15
“ऋस्महतोः” इत्यत्र महत्साहचर्यात् क्विन्तस्य कंसो न ग्रहणमित्यर्थस्य ज्ञापित-
त्वादत्र न दीर्घः । प्रत्ययस्योदिच्चादिति-अजादेरित्यत्राऽऽवृत्तिव्याख्यानेन तदन्तस्य
ग्रहणे सिद्धे यदिदं व्याख्यानं तद्युक्त्यन्तरस्याऽपि दर्शनार्थम् । यत एकस्याऽपि
साध्यस्य सिद्ध्यर्थं बह्वयोऽपि युक्तय उपन्यस्यन्ते ।

‘अश्चः’ । २ । ४ । ३ ॥ अश्च इति कृतनलोपाभावस्य धातुरूपस्याऽश्चेर्निर्देश- 20
स्तेनाऽर्चाविवक्षणे नलोपाभावे तदविवक्षणे लोपेऽपि डीः सिद्धः । अच इति निर्देशे
तु “अञ्च् प्राग्दीर्घश्च” इतिवत् कृतनलोपस्यैव स्यात् । इत्थं च प्राश्चीप्रत्यश्चीत्यादौ
डीर्नाऽऽगच्छेत् ।

‘णस्वराऽघोषाद्वनोरश्च’ । २ । ४ । ४ ॥ ननु ‘निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्ध-
कस्य’ इति कनिष्ठनिपोर्ग्रहणं न प्राप्नोति ? उच्यते-‘निरनुबन्धग्रहणे क्वचित्सानुबन्धस्य 25
ग्रहणम्’ इति न्यायात् न दोषः । वनोऽन्तस्येति-ननु प्रत्ययस्येति सर्वस्याऽपि प्राप्नोति

तत्कथमुक्तमन्तस्येति ? सत्यम्, वात् न वन् इति कृते भविष्यति । अतिशुनीति-
 पूजितः श्वाऽतिश्वा स्त्री चेदतिशुनी । नियमार्थमिति-णस्वराघोषादेव वनो ङीर्भवति ।
 तेन सह युद्धेत्यादौ पूर्वेणाऽपि न भवति । विपरीतनियमस्तु “ स्त्रियां नृतो० ”
 इत्यस्याऽऽरम्भात् न । विपरीतनियमे हि राज्ञीत्यादौ स्वरात् परस्य नकारस्याऽवस्थानात्
 5 “ स्त्रियां नृतो० ” इत्यनेन ङीर्न स्यात् ।

“ वा बहुव्रीहेः ” । २ । ४ । ५ ॥ बहुमेरुदृश्वरीति-अन्ये चन्द्रगोम्यादयो
 “ नोपान्त्यवतः ” इति प्रतिषेधमिच्छन्तो बहुमेरुदृश्वेत्येव कथयन्ति, स्वमते तु व्य-
 त्तया सूत्रस्य प्रवर्तनान्न निषेधः ।

‘ ऊध्नः ’ । २ । ४ । ७ ॥ ऊध्नित्यादेश इति-अयमर्थः, यदि समासान्तविधौ,
 10 ऊध्नित्यादेशं न कुर्यात् किन्तु न इत्येव तदाऽनो वेत्यनेन विकल्पः स्यान्न तु “ स्त्रियां
 नृतो० ” इत्यनेन नित्यं ङीरिति । पञ्चकुण्डोधेति-ननु लुपः पित्वात् “ कैयङ्मानि० ”
 इत्यनेन पुंवद्भावः कथं न भवति ? नैवम्, “ स्त्रियामूधसोऽन् ” इत्यत्र स्त्रियां विषये
 व्याख्यानात् । विषयव्याख्यानं हि निर्निमित्तत्वार्थम् । ततो यदि पुंवद्भावोऽभिप्रेतः
 स्यात्तदा इयामूधसोऽनिति सनैमित्तिकमेव कुर्यात् । ननु इयामिति कृते ङीरपि
 15 कथम् ? उच्यते-तदा गौरादौ पठ्येत । निमित्तव्याख्याने हि “ मूल्यैः कृते ”
 इकणि तल्लुपि “ इय्यादे० ” इति ङीनिवृत्तौ तन्निमित्तकसमासान्तस्याऽपि निवृत्तिः
 प्राप्नोति । ततश्च पञ्चकुण्डोधा इति विसर्गान्तं रूपं प्राप्नुयादिति समासान्तविधौ
 सन्निमित्तक आदेशो नाऽकारि ।

‘ अशिशोः ’ । २ । ४ । ८ ॥ ननु ऊध्नशब्दस्याऽशिशुशब्दस्य च बहु-
 20 व्रीहिविशेषणत्वेन समानार्थत्वादेकयोग एव क्रियताम् ? उच्यते-बहुव्रीहावप्यूध्न इति
 तदन्तस्य विधिः, अशिशोरिति च स्वरूपस्येति योगविभागः ।

‘ संख्यादेर्हायनाद्वयसि ’ । २ । ४ । ९ ॥ इकणि तल्लुपि चेति-“ वर्षा-
 कालेभ्यः ” इत्यस्य । शकटाभिप्रायेणेदमुक्तम् । तन्त्रोद्योतस्तु शतहायनशब्दस्य काल-
 वाचकत्वाभावे “ तत्र कृत० ” इत्यनेनाऽणोवेच्छति ।

25 ‘ नोपान्त्यवतः ’ । २ । ४ । १३ ॥ उपान्त्यलोपो नाऽस्तीति-“ न वमन्त-
 संयोगात् ” इति निषेधेनेत्यर्थः । स्त्रियां नृत इत्यस्यापीति-अन्यथाऽनोऽनुपान्त्य-
 वतो वेत्येकयोगः क्रियेत । अतिपर्वणीत्यत्र अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् “ णस्वराघोषा० ”

इति ङी रश्च न भवति, किन्तु नान्तत्वात् “ स्त्रियां नृतो० ” इत्यनेन । सदण्डिनीति-
अत्रेनः कच् प्राप्तः, “ सहातुल्ययोगे ” इति निषिध्यते ।

‘ मनः ’ । २ । ४ । १४ ॥ ङीर्न भवतीति-बहुव्रीहौ मन्त्रन्तेऽप्यन्तद्वारा ङीर्भ-
वत्येव । यथा ‘ दातुं प्रदानोचितभूरिधाम्नी ’ इति । अतिमहिमेत्यत्राऽतिक्रान्तो
महिमा ययेति बहुव्रीहौ-“ अनो वा ” इत्यस्य “ मनः ” इत्यस्य च द्वयोरन्यत्र 5
चरितार्थत्वात् परत्वात् प्राप्तमपि प्रतिषेधं बाधित्वा विशेषविहितत्वादनो वेति विकल्प
एव । योगविभागादिति-न मन्नुपान्त्यवद्भ्यामित्येवंरूपात् ।

‘ ताभ्यां वाप्डित् ’ । २ । ४ । १५ ॥ पूर्वाभ्यामिति-“ मनः ”, “ नोपान्त्य-
वतः ” इत्येताभ्याम् । “ महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृपदेवतानाम् ।
दातुं प्रदानोचितभूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमित्राऽस्मि विद्याम् ” ॥ १ ॥ किरा० ३. 10
श्लो. २३ । त्रैरूप्यमिति- “ वा बहुव्रीहेः ” इति वचनाद् वनन्तस्याऽपि त्रैरूप्यं तेन
सुधीवे सुधीवानौ सुधीवर्यौ ।

‘ अजादेः ’ । २ । ४ । १६ ॥ विपूर्वाल्लातेः क्ते विलातेति न्यासः । पूर्वापहा-
णेति-अपहीयतेऽस्यामनया वा “ कैरणाऽऽधारे ” अनट् । अपहानशब्दोऽपि टिड्द्वारेण
ङीप्रत्ययाभावार्थमजादौ द्रष्टव्यस्तेन पूर्वा च साऽपहाना चेति आवन्तेन वाक्यं 15
कार्यम् । क्रियाशब्दत्वाच्चेति “ पूर्वपदस्था० ” इति णत्वाभावः । नामग्रहणे न तदन्तस्येति
न्यायादजाद्यन्तादापः प्राप्तिरेव नाऽस्ति किमावृत्तिव्याख्यानेनेत्याह-अत एव चेति ।

‘ ऋचि पादः पात्पदे ’ । २ । ४ । १७ ॥ ननु ऋचि पादो वा क्रियताम् ।
ऋचि अभिधेयायां वाप् भवतीति सूत्रार्थः, न; विकल्पपक्षे ऋच्यभिधेयायामपि
“ वा पादः ” इति ङीः स्यात् । “ वा पादः ” इति प्राप्तेऽयमारभ्यते । 20

‘ आत् ’ । २ । ४ । १८ ॥ ननु यासेत्यादीनामनेकलिङ्गानां यः स इत्यादा-
वकारान्तप्रयोगदर्शनादकारान्तत्वनिर्णयादस्तु तत आप्, खट्वादीनां तु नित्यं स्त्रियां
वर्तमानत्वादकारान्तप्रयोगादर्शनात्तदनिश्चयात् कथं तेभ्य आवित्याशङ्कयाऽऽह-खट्वा-
दीनामिति । उपदेशाच्चेति-यद्यकारान्तो न स्यात्ततो नाऽऽबन्त इति तस्याऽऽबूद्वारेण
ह्रस्वोऽपि न स्यादित्यर्थः । आदिति किमिति-अवर्णादिति क्रियतामित्यर्थः । सोमपा 25
स्त्रीति सोमं पिबतीति विच्, आदितिवचनादत्राऽऽप्न भवति । ननु चाऽत्राऽऽब्भावा-

भावयोराकारश्रुतेस्तथैव विद्यमानत्वात् किं तदभावेन विनश्यतीति ? उच्यते—आपि सति “ दीर्घर्ङ्याच्० ” इति सेलोपः स्यात्तथा सोमपः कन्याः पश्येत्यत्र “ लुगोतोऽनापः ” इति शसि लुक् स्यात् ।

- ‘ गौरादिभ्यो मुख्यान्डीः ’ । २ । ४ । ११ ॥ कवेः शिवेरपत्यं कुर्वादिदुना-
 5 दीति ज्ये-काव्य शैव्यस्ततो ङ्यां “ व्यञ्जनात्तद्धितस्य० ” इति यलोपे भावे कावी शैवी । अनङ्गाहीभार्य इति अत्राऽनङ्गाहीशब्दो व्यक्तौ प्रवर्तितो जातिवाचित्वे तु “ स्वाङाद् डी० ” इत्यनेनैव पुंवन्निषेधः सिद्धः । ननु तथापि पृथिवीशब्दस्याग्र-
 हायणीशब्दस्य च स्वतः स्त्रीत्वा “ परंतः स्त्री० ” इति पुंवद्भावो न भविष्यति किम-
 र्थमनयोस्तथा पाठः ? उच्यते—नहि सप्रत्ययपाठस्य पुंवद्भावप्रतिषेध एव प्रयोजनं
 10 किन्तु तद्धितलोपे लुगभावोऽपि । तत्र कचिद्वयं कचिद्देकं यथासम्भवमूहनीयं ।

- ‘ अणजेयेकण्णञ्स्नञ्जटिताम् ’ । २ । ४ । २० ॥ काण्डान् लविष्यामीति काण्डलावी “ कर्मणोऽण् ” पाणिनीयमिति—पणनं पणः “ पणैर्माने ” अल् सोऽस्याऽ-
 स्ति पणी तस्याऽपत्यं वृद्धं “ ङ्सोऽपत्ये ” अण् पाणिनस्याऽपत्यं युवा “ अंत इच् ” ।
 पाणिनिना प्रोक्तं “ तेनं प्रोक्ते ” इति विषये “ यूनि लुप् ” इति इजो लुप्, अन्यथा
 15 “ वृद्धेऽञः ” इति स्यात्ततो दोरीयः । बहुकुम्भकारा नगरीति—अत्र बहवः कुम्भ-
 कारा यस्यामिति कार्यम् । यदा तु बह्वचः कुम्भकार्यो यस्यामिति क्रियते, तदा
 “ ऋन्मित्यदितः ” इति कचि बहुकुम्भकारीकेति भवति ।

‘ वयस्यनन्त्ये ’ । २ । ४ । २१ ॥ द्विवर्षा इत्यादि—द्वे वर्षे भूता “ प्राणि-
 नि भूते ” इत्यः । उत्तानशयेति—उत्तानः शेते “ ऊर्ध्वादिभ्यः० ” अः ।

- 20 ‘ द्विगोः समाहारात् ’ । २ । ४ । २२ ॥ सम्यगाहरणमेकीकरणं समा-
 हारः । समाहारद्विगुसंज्ञेति—समाहारविशेषितेन द्विगुना नाम विशिष्यते । अयमर्थः—
 समाहृतं विना पञ्च रात्रयः प्रिया अस्य पञ्चरात्रप्रिय इत्यादावपि ङीः स्यात् । ननु
 द्वन्द्वसमाहारस्य द्वन्द्वैकत्वेति नपुंसकत्वविधानेन स्त्रीत्वाभावात् समाहार इत्युक्तेऽपि
 द्विगोः समाहारादिति लप्स्यते किं द्विगुग्रहणेन ? अथोत्तरार्थमित्यपि न वाच्यम् ।
 25 तद्धितलुकीति करणात्, नैवम् ; समाहारादित्युक्तौ समाहारान्तात् नाम्न इत्याशङ्केत ।
 ततश्च वाक्यत्वचमतिक्रान्ता अतिवाक्यत्वचीति स्यात् । इष्टं चाऽतिवाक्यत्वचेति ।

‘ परिमाणान्तद्वितलुक्प्रविस्ताचितकम्बल्यात् ’ । २ । ४ । २३ ॥
परिच्छित्तिक्रियाकरणमात्रं परिमाणं नेह ग्राह्यं मानादित्यकरणादित्याह-तच्चेति ।
तदन्तादिति-अर्थे कार्यासम्भवात् । परिमाणवाची यः शब्दस्तदन्तादित्यर्थः । द्विशते-
त्यादि-“ शताद्यः ” इत्यस्य विधानसामर्थ्यात् न लुप् तस्य च विकल्पेन प्रवृत्तेः पक्षे
“ संख्याडतेः० ” इति कः, “ अनौमन्यद्विः प्लुप् ” । द्विषण्येति-“ पर्णपाद० ” इति ये 5
तस्य विधानसामर्थ्यादिलुपि । ननु विस्तादय उन्मानवचनास्तथाहि विस्तशब्देन
षष्टिः पलशतान्युच्यन्ते । आचितशब्देन तौलकम् । कम्बल्यशब्देनाऽप्यूर्णापलशतम् ।
तत्राऽपरिमाणाद् डीप्रसङ्गाभावात् किं निषेधेन ? नैवमनेकार्थानि हि नामानि भवन्ति,
तत्र देशविशेषे परिमाणार्थान्यप्येतानि सन्ति, तदर्थं युज्यत एव निषेधः ।

‘ काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे ’ । २ । ४ । २४ ॥ क्षियन्ति निवसन्त्युप्तानि 10
बीजानि वृद्धिं वा गच्छन्त्यस्मिन्निति “ हुयामा० ” इति त्रे क्षेत्रम् । षोडशहस्तप्रमाणं
काण्डम् । भक्तिग्रहणं तद्वितार्थस्य स्त्रीत्वार्थम् । क्षेत्रसंज्ञिताभ्यामिति-यकाभ्यां का-
ण्डाभ्यां क्षेत्रं परिच्छिन्नं ते काण्डे अपि क्षेत्रसंज्ञिते ।

‘ पुरुषाद् वा ’ । २ । ४ । २५ ॥ द्विपुरुषीति-मात्रतो “ हस्तिपुरुषाद्वण् ” इत्यणो
वा “ द्विगोः संशये च ” इति लुप् । 15

‘ रेवतरोहिणाद् भे ’ । २ । ४ । २६ ॥ रेवत्यां जाता रेवतीति अत्र वाच्या ।
ततो गौणोऽपि रेवतीशब्दो नक्षत्रे वर्तते । ननु गौरादिभ्य इत्यतो मुख्याधिकारे
मुख्यादेव प्राप्नोति तत्कथमत्र गौणात् ? उच्यते-मुख्याधिकारेऽपि काऽपि शाब्द्या
वृत्त्या काप्याभ्यां वृत्त्या प्राधान्यं ग्राह्यम् । अत्र तावदाभ्यां वृत्त्या प्राधान्यम् ।
नक्षत्रलक्षणोऽर्थो यदि वाच्यो न भवेत्, तदा कथं तद्विशिष्टः कालो वाच्यः स्यादमुना 20
प्रकारेणेति । कथं रोहिणशब्दस्याऽनक्षत्रार्थाद् डीर्न प्राप्नोतीत्या शङ्का । प्रकृत्यन्तर-
मिति-अर्थभेदात् प्रकृतिभेद इत्यर्थः ।

‘ नीलात्प्राण्यौषधयोः ’ । २ । ४ । २७ ॥ जातिशब्दादपि जातौ नित्यस्त्री-
त्वाज्जातेरित्यप्राप्तेऽनेनैव डीः । ये तु नीलः पट इत्यर्थान्तरेऽस्यार्थस्याऽपि दर्शनादनि-
त्यं स्त्रीत्वमभ्युपगच्छन्ति, तेषां गुणशब्दस्यैवेदमुदाहरणम्, जातिशब्दाच्च “ र्जाते० ” 25
इति डीः सिद्ध एव ।

‘ कताच्च नास्मिन् वा ’ । २ । ४ । २८ ॥ प्रवृद्धा चाऽसौ विलूना चेतीति-

अर्थकथनमिदं प्रवृद्धश्चाऽसौ विलूनश्च स्त्रीचेदिति तु कार्यं, अन्यथा गौणत्वाभावाद्
“ गोश्चाऽन्ते० ” इत्यप्रवृत्तौ विलूनशब्दस्याऽकारान्तस्याऽभावाद् ङीर्न स्यात् ।

‘ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजात् ’ । २ ।

४ । २९ ॥ केवलीति-केव्यते सेव्यते केवलिभिरिति “ भृदिकन्दिकुण्डि० ” इत्यलः ।

- 5 मामकशब्दादिति-ननु कथं मामकग्रहणं नियमार्थं शोभनो मामकोऽस्याः सुमामके-
त्रय तदन्तविधेरिष्टत्वाद्विध्यर्थताऽप्युपपद्यत एव । विधिनियमसम्भवे हि विधिरेव
ज्यायस्त्वात् । सत्यामपि वा नियमार्थतायां विपरीतनियमः कस्मान्न भवति । मामक-
शब्दस्यैव नाम्नीति ? अत्रोच्यते-इह प्रकरणे तदन्तविधेरिष्टत्वेऽपि मुख्याधिकाराद-
मुख्यमामकशब्दान्तान्न ङीः । केवलैरेव चैतैः संज्ञाप्रतीतिर्न त्वमुख्यतदन्तैः । अत
10 एव केवला एव केवलादय उदाहृता न कृतसमासा इत्युपपद्यत एव नियमार्थता ।
विपरीतनियमोऽपि न भवति । तथाहि-केवलादीनामपि संज्ञायां ङीर्निवर्तितः स्यात् ।
वचनारम्भसामर्थ्यात् संज्ञाऽपि बोध्यतेति तेषां वैषम्यं स्यात् । यथोक्तनियमे तु न
किञ्चिन्नोपपद्यत इति । अपरीति-पिपर्तीत्यचि परस्तस्य समासेऽपरी । भेषजीति-‘भेषृ-
ग्’ भये, घञि भेषं जयति “ कैचित् ” इति डे ।

- 15 ‘ भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकासुककटकवरात् पक्वावपन-
स्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ’ । २ । ४ । ३० ॥ कुण्डीति,
इह कुण्डशब्दस्य ङीविधानं विस्पष्टार्थमेव । जातिवचनात् “ जाते० ” इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । कुशान्येति-काष्ठमयी तदाऽऽकृतिर्वल्गावा । नागेति-न अगः “ नखादयः ” ।

‘ नवा शोणादेः ’ । २ । ४ । ३१ ॥ चण्डीति-कोपनायामने न विकल्पो गौर्या

- 20 तु गौरादिपाठात् नित्यं ङीः । अरालशब्दो वक्रार्थोऽत्र द्रष्टव्यः, पक्षिविशेषे तु गौरादौ ।
भरोर्ऋषेर्जातो भरुज ऋषिविशेषो भरुजेति तु पाठान्तरम्, ‘ भृजैङ् ’ भर्जने, णिगन्ता-
दचि । अत एव पाठाद् रेफात् परतो दीर्घ ऊकारागमे भरुजाः स्नेहभृष्टाः किल
तण्डुलाः । वृत्रघ्नीति-केवलस्य हन्शब्दस्याऽप्रयोगात्तदन्तमुदाहरति ।

‘ इतोऽक्त्यर्थात् ’ । २ । ४ । ३२ ॥ अञ्चतेभार्या, अभेदोपचारेणाऽञ्चतीति

- 25 अग्निभार्या अप्राप्तमपि धवयोगात् स्त्रीत्वम् । अङ्कतिर्वायुर्ब्रह्माऽग्निस्तेषां भार्याऽभेदोप-
चारेण अङ्कती । कथमिति-अत्राऽपि क्तिप्रत्ययोऽस्तीत्याशङ्कार्थः । अन्येत्विति-
पाणिनेः पूर्वे । ‘ ननु कृच्छेषा उणादय’ इति न्यायात् कृदन्तेभ्यश्चेत्यनेनैवाऽञ्चति प्रभृती-

नामुणादीनां डीर्भविष्यति, किं तेषां पृथगुपादानेन ? सत्यम्, तन्मते उणादीनामञ्च-
तिप्रभृतिश्रोण्यन्तानामेव भवति; तेनाऽणीत्यदित्यादिषु डीर्न भवति ।

‘ पद्धतेः ’ । २ । ४ । ३३ ॥ पादाभ्यां हन्यते “ ऋवादिभ्यः ”, “ हिर्महति० ”
पदादेशः ।

‘ शक्तेः शस्त्रे ’ । २ । ४ । ४ । ३३ ॥ शक्तिशब्दस्य तत्पन्नत्वादतत्पर्यत्वादिति 5
प्रतिषेधे प्राप्ते शस्त्रवाचिनो विकल्प आरभ्यत एव ।

‘ स्वरादुतो गुणादखरो ’ । २ । ४ । ३५ ॥ अर्थे कार्यासम्भवादुत इत्या-
दिविशेषणायोगाच्चोपचाराद्गुणवचनः शब्दो गुण इत्युच्यते । स्त्रीत्वायोगादिति-उका-
रान्तस्य पुंस्त्वविधानादित्यर्थः । यद्यपि महत्त्वरूपस्याऽकाशगुणस्याऽपैतीति विशेषणं
न घटते, तथाप्याम्रादिस्थितनीलादिगुणस्य घटमानकं सर्वस्याऽपि विशेषणं भवति; 10
यथा-कस्यचिद्गोश्वन्द्रक इति विशेषणं चिह्नं कृतं चन्द्रकोऽयं गौरिति, पश्चाद्गोस-
मूहेऽपि चन्द्रकोऽयमित्युच्यते तथाऽत्राऽपि भविष्यति ।

‘ इयतैतहरितभरतरोहिताद् वर्णात्तो नश्च ’ । २ । ४ । ३६ ॥ वाऽधिकार-
प्रधानत्वात् प्रत्ययविधिनैव सम्बध्यते ।

‘ असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात्स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः ’ । २ । ४ । ३८ ॥ 15
सहनञ्विद्यमानशब्दानां पूर्वपदरूपाणां वर्जनात् मध्यपदेन स्वाङ्गस्य व्यवधानेऽपि
डीप्रतिषेधो यथा विद्यमानं कल्याणं मुखं यस्याः सा विद्यमानकल्याणमुखेति ।

‘ नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तर्कर्णशृङ्गाङ्गात्रकण्ठात् ’ । २ । ४ । ३९ ॥
सह नासिकेति-सहस्य सो विकल्पेन भवतीत्यत्र न ।

‘ नखमुखादनाम्नि ’ । २ । ४ । ४० ॥ संज्ञाशब्दा एते इति, न तु 20
योगिका इत्यर्थः ।

‘ पुच्छात् ’ । २ । ४ । ४१ ॥ नासिकादिनियमात् निवृत्तौ वचनम्, यद्येवं
नासिकादि स्त्र एव कुतो न पठ्यते ?, किमर्थं पृथगुद्दिश्यत इति ?; उच्यते-पुच्छादि-
त्यस्यैवोत्तरत्राऽनुवृत्त्यर्थम् ।

‘ कबरमणिविषशरादेः ’ । २ । ४ । ४२ । “ न सप्तमीन्द्धादिभ्यश्च ” इत्य- 25
नेन मणिपुच्छीत्यादिषु मण्यादिशब्दानां पूर्वनिपातः ।

‘ पक्षाच्चोपमादेः ’ । २ । ४ । ४३ ॥ “ कवरमणिविषशरादेः ” पक्षाच्चोपमादेस्तु इत्येकयोगाकरणात् स्वाङ्गादिति निवृत्तम् । उलूकस्येव पक्षावस्या इति—अत्र उलूकशब्द उलूकपक्षे उलूकपुच्छे च वर्तते । यथोष्ट्रमुखे उष्ट्रशब्दः, अतश्चोल्कशब्द उपमानं भवतीत्युलूकः इव पक्षावस्या इत्यादिविग्रहः । उलूकस्येव पक्षावित्यादि त्वर्थकथनम् ।

5 ‘ क्रीतात्करणादेः ’ । २ । ४ । ४४ ॥ केचित्त्विति—तन्मतेऽपि प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागिति समासो बहुलाधिकाराल्लभ्यते । मन्मतेऽपि बहुलाधिकाराश्रयणात्तथैव ।

‘ क्तादल्पे ’ । २ । ४ । ४५ ॥ अभ्रविलिप्तीति—पूर्वपदस्य क्तान्तेन समासः । स्रपविलिप्तीति—ङ्यन्तेऽल्पार्थस्य गम्यमानत्वादल्पशब्दस्याऽप्रयोगः ।

10 ‘ स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः ’ । २ । ४ । ४६ ॥ पूर्ववत्पारिभाषिकं स्वाङ्गम् । क्तान्ताद्बहुव्रीहेरिति—कृतादिवर्जितो यः क्तान्तोविशेषणः मिति न्यायात् सोऽन्ते यस्य बहुव्रीहेः । हस्ताभ्यां पतितेति—कार्यमन्यथाऽदन्तत्वाभावेनैव ङीप्राप्तिर्नाऽस्ति ।

15 ‘ अनाच्छादजात्यादेर्नवा ’ । २ । ४ । ४७ ॥ मासयातेत्यादिषु—माससंवत्सरशब्दयोः कालवचनत्वाद्बहुसुखदुःखानां च गुणवचनत्वान्नस्त्वभाववचनत्वादजात्यादेरिति व्यावृत्त्या निषिध्यते ।

20 ‘ पत्युर्नः ’ । २ । ४ । ४८ ॥ पत्युरिति पञ्चम्यन्तमधिकृतस्य बहुव्रीहेर्विशेषणं तेन च तदन्तविधिरित्याह—पत्यन्तादिति । बहुस्थूलपतिः पुरीति—स्थूलाः पतयो यासां ताः स्थूलपतय इति कृते पत्युर्न इति न विकल्पनाद्बहवः स्थूलपतयो यस्याम् । मुख्यो न भवतीति—द्वितीयेन बहुव्रीहिणा बाधितत्वात् । पत्यन्तो न भवतीति—किं तर्हि ? स्थूलपत्यन्तः ।

25 ‘ सादेः ’ । २ । ४ । ४९ ॥ सह विद्यमानवचनो, न तु तुल्ययोगवचनः सपत्न्यादाविति निर्देशात् । तुल्ययोगे हि पूर्वेण शब्देन सह पतिशब्दस्य नकारो न भवति सूत्रार्थे सपत्नीति निर्देशो न स्यात् । ननु सादेः पत्युर्न इत्येकयोगो विधीयतां सादित्वेन बहुव्रीहावपि अन्यस्मिन् वा भविष्यति ? नैवम्, मुख्यादित्यधिकारात् सादावेव स्यान्न तु बहुव्रीहौ । पृथग्योगे तु पूर्वसूत्रे मुख्यादिति बहुव्रीहिसमासस्यैव विशेषणं न पत्युः ।

‘ सपत्न्यादौ ’ । २ । ४ । ५० ॥ सभावार्थमिति—धर्मादिषु पत्नीशब्दस्याऽ-

पाठादित्यर्थः । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं चेति—“ परंतः स्त्री० ” इति “ जातिश्च णि० ” इति च प्राप्तस्य ।

‘पाणिगृहीतीति’ । २ । ४ । ५१ ॥ पाणिगृहीतीति—इति—प्रकारो येषां ते तथा जम् सूत्रत्वात् लुप् ।

‘पतिवत्त्यन्तर्वत्त्यौ भार्यागर्भिण्योः’ । २ । ४ । ५३ ॥ अधिकरणप्रधानादपीति—“तदस्याऽस्त्यस्मिन्०” इत्यत्र तदिति प्रथमान्ताद्विहितत्वेनाऽप्राप्त इत्यर्थः ।

‘जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात्’ । २ । ४ । ५४ ॥ जातिः सामान्यमभिन्नबुद्धिध्वनिप्रसवनिबन्धनमर्थस्तत्र च कार्यासम्भवात्तद्वाचिनो ग्रहणमित्याह—जातिवाचिन इति । सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे इति—उभयोरपि सम्बध्यते । पात्रीति—अव्युत्पन्नोऽयं “ हुंयामा० ” इति त्रप्रत्ययान्तो वा । ब्रह्मन्तस्य तु टिद्वारा 10 डीः सिद्ध एव । ब्राह्मणीति—अयमप्यव्युत्पन्नः विक्रणेति निपातो वा । ब्रह्म अणति कर्मणोऽणि पृषोदरादिनिपाते, अपत्याणि वाऽणन्तत्वाद् डीः सिद्ध एव । बह्वृचीति—“ नोऽप्रियादौ ” इत्यनेन न पुंवन्निषेधः । तत्र पूरण्यवन्तस्य ग्रहणात् । यद्यपि कठादयोऽपि ब्राह्मणविशेषास्तथापि कठादीनामत्रिलिङ्गत्वं न, यथा कठेन प्रोक्तं वेत्यधीते वा कठं ब्राह्मणकुलमिति तुर्यं जातिलक्षणं विधेयमेव । कुटीति—मतान्तरेण कुटीशब्दस्य 15 नित्यस्त्रीत्वं स्वमते तु ‘ गृहे कुट ’ इति लक्षणेन पुंस्त्रीत्वमिति, मतान्तरेणेदं दर्शितम् । कथं सुपर्णीति—सुपर्णशब्दस्यैव जातित्वं तस्य च कृते समासे मुख्यत्वमित्यभिप्रायः ।

‘पाककर्णपर्णवालान्तात्’ । २ । ४ । ५५ ॥ आसुकर्णीति—आखोः कर्ण इव कर्णपत्रं यस्याः । ‘ सल ’ गतौ सल्यत इति घञि सालो दन्त्यादिः ।

‘असम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात्’ । २ । ४ । ५७ ॥ पिण्डफलेति— 20 पिण्डाकाराणि फलान्यस्याः, पिण्डफला कटुतुम्बी । यन्निघण्टुः—“ कटुकालाबुती तुम्बी, लञ्चा पिण्डफला तथा । ”

‘धवाद्योगादपालकान्तात्’ । २ । ४ । ५९ ॥ सम्बन्धादिति—सम्बन्धश्च सम्बन्धिनमपेक्षते, स च प्रत्यासन्नत्वाद्भवस्यैव विज्ञायते, तेन धवेन स्त्रियाः सम्बन्धादित्यर्थः । कौमारीति—कुमार्यैव प्रतीयते । योगात् सोऽयमिति—अत्र सोऽयमित्यभि- 25 सम्बन्धेन वृत्तिर्वेदितव्या । न ह्ययमेवाऽभिसम्बन्धस्तस्येदमिति, किन्तु सोऽयमित्यपि

अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात् तद्वितानुपपत्तिः । व्यतिरेकविवक्षेति-प्रष्टुस्येयमिति भेदविवक्षेत्यर्थः ।

‘ पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसीतकुसीदादै च ’ । २ । ४ । ६० ॥ ननु कुसि-
दादै चेति-पञ्चमीनिर्देशादैकारः प्रत्यय एव विज्ञायते । ततश्च डीः, ऐकारश्चप्रत्ययौ
5 भवत इति सूत्रार्थः कथं न लभ्यते ?, कथमुक्तमैकारश्चाऽन्तादेश इति ?, नैष दोषः;
“ एवेऽग्रायी ” इति निर्देशात् । न ह्यैकारस्य प्रत्ययत्वेऽग्रायीति भवति । वृषो धर्मः
कपिर्वरा हस्ताद्रूप्यात् पृषोदरादित्वादीर्घे वृषाकपिः । वृषं दानवमाकम्पितवान् वा,
“ अंभिर्कुण्ठ० ” इति इः ।

‘ मनोरौ च वा ’ । २ । ४ । ६१ । प्रत्ययसंनियोगार्थश्चकारोऽनुवर्तते । वा
10 शब्दः प्रथमं विधेयतया प्रधानेन डीप्रत्ययेन सम्बध्यते, न त्वौकारेण तत्संनियोग-
विधानेनाऽप्रधानत्वादिति ।

‘ वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः ’ । २ । ४ । ६२ ॥ आनन्त आ-
गमो भवतीति-आनितिदीर्घोच्चारणं मतसङ्ग्रहार्थम् । अन्तग्रहणाभावे तु आनपि भिन्न-
प्रत्ययः स्यात् । किञ्चाऽन्तग्रहणाभावे “ अनेकैवर्णः सर्वस्य ” इति स्यात् ।

15 ‘ सूर्यादेवतायां वा ’ । २ । ४ । ६४ ॥ सूर्यस्याऽऽदित्यस्येति-यथा कुन्ती ।

‘ यवयवनारण्यहिमादोषलिप्युरुमहन्त्वे ’ । २ । ४ । ६५ ॥ यौतेरचि
यवः नन्द्यादित्वादाने च यवनः । धवाद्योगादिति च निवृत्तमिति-दोषार्थविशेषोपा-
दानादिति शेषः, उरुमहन्त्वयोरेकार्थत्वेऽपि पृथगुपादानं यथासंख्यार्थम् । अण् न भव-
तीति-तद्विषये डीविधानादित्यर्थः ।

20 ‘ यञो डायन् च वा ’ । २ । ४ । ६७ ॥ डायन् चेत्यत्र डित्करणमासुराय-
णीत्यत्र प्रयोजनार्थम् । डायन् चान्तो वा भवतीति-साक्षान्निर्दिष्टस्य डायन एव वाशब्देन
सम्बन्धो नानुमितेन डीप्रत्ययेन प्रत्यासत्तेः । पावटाद्वेति सूत्रकरणाद् वा ।

‘ लोहितादिशकलान्तात् ’ । २ । ४ । ६८ ॥ कायतेः “ पुँषिरञ्जि० ” इति
क्रियत आकारलोपे च कतः ।

25 ‘ षावटाद्वा ’ । २ । ४ । ६९ ॥ अत्र डीडायनोरुभयोरनुवर्तनात् प्राधान्याद्
डीप्रत्ययेनैव वाशब्दस्य सम्बन्धो नाऽन्वाचीयमानेन डायनेत्याह-स्त्रियां वा डीर्भवति ।

‘ कौरव्यमाण्डूकासुरेः ’ । २ । ४ । ७० ॥ कौरव्यायणीति—यदा कुरो-
ब्रह्मणम्याऽपत्यं तदा “ कुर्वादेर्ज्यः ” । यदा तु कुरो राज्ञोऽपत्यं तदा “ दुर्नादि० ” इत्य-
नेन । अयं चाऽनयोर्विशेषः दुनादीत्यस्य द्विसंज्ञत्वाद्बहुषु लुब्धवति । मण्डूकस्या-
ऽपत्यं “ पीलौसात्वा० ” इत्यण् । असुरस्य ऋषेरपत्यं स्त्री बाह्यादीन् ।

‘ इज्ज इतः ’ । २ । ४ । ७१ ॥ पूर्वसूत्रे आसुरिग्रहणात् । डायन्नाऽनुवर्तते, 5
अन्यथेवन्तद्वारेण सिद्धम् ।

‘ नुर्जातेः ’ । २ । ४ । ७२ ॥ अवन्ती, कुन्ती—“ दुर्नादि० ” इति ङ्यः ।
“ कुन्त्यवन्तेः० ” इति लुप् । तैकायनी—“ तिकौदेरायनिब् ” । ग्लुचुकायनी—“ अदो-
रायनिः० ” तस्य लोपे इति—“ राष्ट्रक्षत्रियात्० ” इति विहितस्य “ द्वेर्बन्धः० ”
इत्यनेनेत्यर्थः । एवं दरदिति—“ पुर्हमगध० ” इति विहितस्याऽण एवं चाऽस्य गोत्रं 10
च चरणैः सहेति जातित्वम् । यद्वा मनुष्यपर्यायत्वात् स्वयमेव जातित्वम् । अवन्तीः
स्त्रीति—अवन्तेरपत्यं बहवो माणवकाः “ दुर्नादि० ” इति ङ्यः । “ बँहुष्व० ” इति
लुप् । अवन्तीनिच्छति या स्त्री क्यन् । अवन्तेरपत्यं या स्त्रीति तु कृते दुनादिङ्यस्य
“ कुन्त्यवन्तेः ” इत्यनेन लुपि क्यनः प्रागेव डीः स्यात् ।

‘ उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् ’ । २ । ४ । ७३ ॥ ऊङिति 15
दीर्घनिर्देश उत्तरार्धस्तेन “ नारीसखी० ” इत्यत्र श्वश्रूरिति दीर्घो निपातः सिद्धः ।
तत्र बहुलाधिकारादिति—समासप्रकरणे इत्यर्थः । यद्वा ऊश्चाऽसावूङ् चेति द्विविधा-
नात् कैयटमतम् ।

‘ उपमानसंहितसंहितसहस्रफवामलक्ष्मणाद्यूरोः ’ । २ । ४ । ७५ ॥
लक्ष्मणाद्यूरोरिति कृते सहिता ऊरुः, हे संहित ऊरुर्वर्तते इत्यादावपि स्यात् । आदि- 20
शब्दः पूर्वावयववचनस्तेन च समासलाभादूरोरुत्तरपदत्वं गम्यते, अत आह—उपमाना-
दिपूर्वपदादिति—कथमिति ? यद्यत्राऽऽदिग्रहणमकृत्वाऽन्तग्रहणं क्रियेत । तदा ऊर्वन्ता-
दिति विज्ञायमानेऽत्राऽप्यूङ् प्रसज्येत । अस्ति ह्यत्रोपमानात् परोऽयमूर्वन्तः स्वाम्यूरु-
शब्दः । हस्तिन इवेत्यादि—यथा हस्तिनः सम्बन्धित्वेन स्वाम्यूरु आयातस्तथा वडवाया
अपि । एतावतोच्चैस्त्वं वडवाया निवेदितम् । 25

‘ नारीसखीपङ्गूश्चश्रू ’ । २ । ४ । ७६ ॥ पङ्गुशब्दादजातावूङिति—

यद्यप्ययं गुणवचनस्तथापि नाऽत्रैकवर्णव्यवहितः स्वरात् पर उकार इति “स्वरादुतो०”
इत्यमनुष्यजातित्वादप्राणिजातित्वाभावाच्च “उतोऽप्राणिन०” इति चाऽप्राप्तेऽने-
नोङ् । यदा श्वशुरशब्दः संज्ञाशब्दस्तदाऽऽपि श्वशुरा इत्येव भवति ।

‘यूनस्तिः’ । २ । ४ । ७७ ॥ युवतिरित्यत्र ङीरिति ‘जातिग्रहणे सकृद्वाधित’

5 इति न्यायात् पश्चात् “इतोऽक्त्यर्थात्” इत्यपि न ।

‘अनार्षे वृद्धेऽणिजौ बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्त्यस्य ष्यः’ । २ । ४ । ७८ ॥

- अन्तस्य ष्य इति—अणन्तमिषन्तं च बहुस्वरं नाम निर्दिष्टमिति निर्दिश्यमानानामिति
न्यायेन सकलस्याऽप्यादेशे प्राप्तेऽन्तग्रहणं, उत्तरार्थं च तेन “भोजसूतयोः०” इत्यत्र-
“अनेकवर्णः सर्वस्य” इति न्यायात् न सर्वयोर्भोजसूतयोः व्यादेशः । दैवदत्त्येति—शब्द-
10 शक्तिस्वाभाव्यात् प्यादेश आवन्तसहित एव स्त्रीलिङ्गमभिव्यनक्ति । एवं कारिषगन्धे-
त्यपि । कान्यकुब्जीत्यत्र—कन्या कुब्जा यत्रेति “ङ्यापो बहुलं०” इति ह्रस्वः । यद्वा
कन्याशब्दं केचित्परतः स्त्रीलिङ्गं मन्यन्ते । आर्तभागीति—ननु च ऋषिवचन एवाऽय-
मृतभागशब्दस्तत्राऽनार्षत्वमपि नाऽस्तीति द्व्यङ्गविकलत्वम्, सत्यम्; शास्त्रेऽस्मिन्
प्रदेशान्तरेऽपि ऋषिश्रुत्या विहित “ऋषिवृष्ण्यन्धक०” इति प्रत्यय आर्ष इति रूढः ।
15 अयं तु विदादिभ्य इत्येवं विहितत्वादनार्ष इति प्रत्युदाह्रियते । बहुकारिषगन्धा
निर्वाराहिरित्यत्राऽणिजन्तस्य स्त्रीवृत्तित्वेऽपि मुख्याधिकारात्तस्याऽन्यपदार्थे गुणीभूत-
त्वेन मुख्यत्वाभावान्न भवति । नन्वेते ङ्यावादयः स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वस्य द्योतका न
तु वाचकास्तत्र यथा विद्युदादयः शब्दाः स्त्रीप्रत्ययमन्तरेण स्वमहिम्नैव स्त्रीत्वं प्रति-
पादयन्ति, तथा खट्वादयोऽपि प्रतिपादयिष्यन्ति; किमेभ्यः स्त्रीप्रत्ययविधानतः ?
20 उच्यते—विचित्रशक्तयो हि भावा भवन्ति । तत्र यथा घनतरतिमिरनिकरनिरुद्धपदार्थ-
सार्थेऽपि निशीथे गगनतलप्रसृमरांशुरचिरांशुरितरनिरपेक्षयैवाऽऽत्मानं प्रकाशयति ।
न चैवं स्तम्भादयस्तेऽपि चाऽऽस्मदादीनां प्रदीपादिप्रकाशकसव्यपेक्षा आत्मानं प्रका-
शयन्त्येव । संश्लिष्टानां तु प्रदीपादिनिरपेक्षा एव । यथा वा सूर्योपलश्रण्डच-
ण्डांशुकरनिकरसम्पर्कसमासादितमाहात्म्यः स्वयं शीतोऽपि सान्तरमधःस्थितं दाह्यं
25 दहति न तु प्रत्यासन्नं प्रत्युत तत्र शैत्यमुपदर्शयति । तथा शब्दा अपि शक्ति-
वैचित्र्यात् क्वचित्पदत्वेन पदान्तरसापेक्षया पदान्तरानपेक्षेण च स्त्रीत्वं प्रतिपाद-
यन्ति । तत्र पदान्तरसापेक्षेण यथेयं गौरित्यादि । अत्र गवाद्यर्थस्योभयलिङ्ग-
त्वादियमिति पदान्तरापेक्षेण गवादिशब्देन स्त्रीत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य स्त्रीत्वाप्रति-
पादने इयमिति न स्यात् । पदान्तरानपेक्षेण नाममात्रेणाऽऽदेशप्रत्ययाभ्यां च ।

तत्र नाममात्रेण यथा स्वसादुहितेत्यादयः । अत्र नाममात्रमेव स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ समर्थ-
मिति स्त्रीप्रत्ययाभावः । आदेशेन सप्रत्ययेनाऽप्रत्ययेन च, सप्रत्ययेन क्रोष्टी कारि-
पगन्ध्येति; अप्रत्ययेन तिस्रश्चतस्र इति, प्रत्ययेनैकेनाऽनेकेन च, तत्रैकेन राज्ञी ख-
ट्वेति, अनेकेन सान्तरेण निरन्तरेण सान्तरनिरन्तरेण च, सान्तरेण कालितरा हरि-
णितरेति, निरन्तरेण आर्याणी भवानी, सान्तरनिरन्तरेण आर्याणितरा भवानितरेति । 5
तदेवमनेकप्रकारायां लिङ्गप्रतिपत्तौ नैकः प्रकारः शक्यो नियन्तुम् । शब्दशक्ति-
स्वाभाव्यात् ।

‘ कुलाख्यानाम् ’ । २ । ४ । ७९ ॥ गौरादित्वात् भोरिकी-भोलिकी । अय-
मर्थः-प्रथममनेन प्राप्तवस्य बाधनार्थं गौरादौ पाठः । ततस्तत्र पाठाद् डीरेव केवलो
मा भूदिति क्रौड्यादौ पाठः ।

10

‘ भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः ’ । २ । ४ । ८१ ॥ जातेरिति डीप्रत्यया-
पवादोऽनेन व्यादेशः ।

‘ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धेर्वा ’ । २ । ४ । ८२ ॥ दैव-
यज्ञेति, देव एव यज्ञः पूजनीयो यस्य स तथा । सात्यमुग्रेति सत्यमुग्रं यस्याऽसौ
सत्यमुग्रः अत एव निर्देशात् मोन्तः । मान्तमव्ययं वा । सत्यमुचं रातीति वा डे । 15
काण्ठेविद्धेति-यदा कण्ठे विध्यते स तदा “ तत्पुरुषे कृति ” इत्यलुप् । यदा तु
कण्ठे विद्धमनेन तदा “ अमूर्धमस्तकात्० ” इत्यलुप् ।

‘ व्यापुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ’ । २ । ४ । ८३ ॥ व्याशब्दा-
दीर्घञ्चाप् सूत्रत्वाद्वा सेर्लुप् । पुत्रपत्योरित्यत्र सौत्रनिर्देशात् “ लैव्वक्षरा० ” इति
पतिशब्दस्य न पूर्वनिपातः ।

20

‘ अस्य ङ्यां लुक् ’ । २ । ४ । ८६ ॥ ईजधिकारे समानदीर्घत्वेनैव प्रयो-
गजातं सेत्स्यति किं लुग्रहणेन ? सत्यम्, यदा पञ्चभिः क्रीत इति इकणो लुपि
‘ उभयोः स्थाने ’ इति न्यायादीचोऽपि डीव्यपदेशे डीनिवृत्तौ व्यञ्जनान्तता ईज्व्यपदेशे
त्वीकारान्तता मा भूदिति लुग्रहणम् ।

‘ मत्स्यस्य यः ’ । २ । ४ । ८७ ॥ मत्सीति-ननु ङ्यामिति-“ सप्तम्या निर्दिष्टे 25
पूर्वस्य ” तच्चानन्तरस्येति न्यायात् मत्सीत्यत्र “ स्वरस्य परे प्राग्विधौ ” इत्यकारलुचः
स्थानिवद्भावाद् ङ्यां निमित्ते यकारासम्भवात् कथं लुगिति ? नैवम्, वचनादेकेन

वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । ननु भवत्वेवं परं मत्स्यस्येयं “ तस्येदम् ” इत्यणि मत्स्या-
कारलोपेऽणन्तत्वाद् ड्यामस्य ड्यामित्यणोऽकारलोपे द्वयोरकारयोः स्थानिवद्भावात्
मात्सीत्यत्र यलुग् न प्राप्नोति, नैवम् ; “ नै सन्धि० ” इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्,
प्रथमपक्षे तु “ नै सन्धि० ” इत्यस्य चिन्ताऽपि न कृता । उत्तरान्तरेणैव सिद्धत्वात् ।

5 ‘ व्यञ्जनात्तद्धितस्य ’ । २ । ४ । ८८ ॥ तद्धितस्येत्यत्र-तद्धितसम्बन्धिनो
यकारस्येति वैयधिकरण्ये षष्ठी । यकारस्य किंविशिष्टस्य तद्धितस्य ? तद्धितरूप-
स्येति तु सामानाधिकरण्ये सामिधेनीत्यादौ न स्यात् । औचितीति-उचच् समवाये
उच्यति समवैति प्रकृतैः स्वभावैः “ ऋषिहृषि० ” इति किदितः । वैश्यीति-येषां मते
विशोऽपत्यमिति वैश्यः शब्दः साध्यते, तन्मते-यलोपः प्राप्नोत्येव ।

10 ‘ आपत्यस्य क्यच्चयोः ’ । २ । ४ । ९१ ॥ अपत्ये भव आपत्यस्तस्य स्था-
नसम्बन्धिषष्ठी । गार्गीयतीति-‘ येन नाऽव्यवधानमिति ’ न्यायादीकाराऽकारादिना
व्यवहितस्याऽपि यस्य लुक् । गार्गीयते इति-यदा गार्ग्य इवाऽऽचरति कर्तुः क्विपि
तल्लुपि ते प्रत्यये “ क्यः शिति ” इति क्य आनीयते तदाऽनेन यलोपो न भवति ।
चिव साहचर्यात्, यतश्चिन्नाम्न एव सम्भवति ततः क्योऽपि नाम्न एव परतो विहितो
15 गृह्यतेऽयं तु नामधातोरिति ।

‘ तद्धितयस्वरेऽनाति ’ । २ । ४ । ९२ ॥ गार्गकमिति-गर्गस्याऽपत्यानि
यन् तस्य च “ नै प्राग्जितीये० ” इत्यनेन निषेधाद् “ यैन्ऽञोऽश्चापर्णान्त० ” इति न
लुप् । ततो गर्गाणां समूहो गार्गकं गोत्रोक्षाकम् । गार्गीय इति-गार्ग्यस्याऽयं शिष्य-
श्चेदन्यथा “ गोत्राददण्ड० ” इत्यकम् स्यात् ।

20 ‘ बिल्वकीयादेरीयस्य ’ । २ । ४ । ९३ ॥ ननु बिल्वकीयादयो द्विधा के-
चिन्नडादेः कीये सति, अपरे कुत्सिताद्यर्थकप्रत्ययान्तादीये सति तत्केषामिह ग्रहणं ?
उच्यते-आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादित्याह-नडादिष्वित्यादि । बिल्वा वेणवो वे-
त्राणि वेतसास्त्रयस्तक्षाण इक्षवः काष्ठानि कपोताः क्रुश्वाः सन्त्यस्यामिति विग्रहे नडा-
देः कीयः । “ आत् ” इत्याप् ततो भवार्थेऽण् । काष्ठकीया इत्यत्र तु काष्ठकीयशब्दः
25 कच्छादौ द्रष्टव्यः, ततः कच्छादिपाठात् कोपान्त्याच्चाऽण् ; अन्यथा “ दोरीयः ” स्यात् ।
क्रौञ्चका इति-क्रुश्वाशब्दस्य कीये नडादिपाठाद् ह्रस्वः । क्रुश्चकीयायां भवाः । नन्वत्र
ईयग्रहणं किमर्थं बिल्वकीयादेरित्येव क्रियतामेवमपि कृते बिल्वका इत्यादीन्यणि

“अवर्णेवर्णस्य” इति ईयाऽकारलोपे ततो बिल्वकीयादेरित्यनेनाऽधिकारायातस्य य-
कारमात्रस्य लोपे पुनः “अवर्णेवर्णस्य” इति ईकारलोपे बिल्वकीयादेरित्यनेन यका-
रलोपे कर्तव्ये “स्वरस्य०” इति परिभाषयाऽकारलोपस्य स्थानित्वम् । “नै सन्धि०”
इति यविधौ स्थानित्वनिरासात् ? सत्यम्, यविधौ स्थानित्वनिषेधेऽपि ईकारलोपे
स्थानित्वमस्त्येवेति ईयग्रहणम् । ननु तर्हि बिल्वकीयादेर्यस्येति क्रियताम् ? एवं कृते य- 5
काराधिकारे पुनर्यत् ग्रहणं करोति तदेवं ज्ञापयत्यत्र सस्वरस्यैव यस्य लुक्, सस्वरय-
लोपे च स्वरव्यञ्जनसमुदायत्वात् “स्वरस्य०” इति स्थानित्वाभावे सर्वं भविष्यति,
सत्यम् ; एवं कृते एषाऽप्याशङ्का स्यादनेन यकारलोपे ईकारस्य लुग्भवतीति । यदी-
कारलोपोऽपि सम्मतः स्यात्तदा ईयस्येति कुर्यादिति ।

‘ड्यादेर्गौणस्याकिपस्तद्धितलुक्प्रयोगोऽस्त्वस्योः’ । २ । ४ । ९५ ॥ 10
लुगिति-लुप एवोपलक्षणं तेनाऽगोमती गोमतीभूता गोमतीभूतेत्यत्र च्वेरभावेऽपि
लुवभावात् ङीनिवृत्तेरभावः ।

‘गोश्चाऽन्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयो बहुव्रीहौ’ । २ । ४ । ९६ ॥
अंशिसमासवर्जनात् समासस्याऽन्त एव ह्रस्वः । नन्वर्धपिप्पलीति-अनंशिसमासेयो
बहुव्रीहाविति व्यावृत्तौ किमिति दर्शितम् । यतो ह्रस्वत्वे कृतेऽपि ‘परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशीति’ 15
वचनात् पिप्पलीलिङ्गे “इतोऽक्त्यर्थात्०” इति ड्यां रूपं तथैव, सत्यम् ; इतोऽक्त्यर्था-
दिति वैकल्पिको ङीः ततोऽर्धपिप्पलिरर्धपिप्पलीति रूपद्वयं स्यादिष्यते चाऽर्धपिप्पली-
त्येव । ननु तर्हि तुर्यभिक्षेति किमर्थं दर्शितम् ? यतोऽत्राऽपि ‘परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशीति’
वचनात् भिक्षेत्युत्तरपदस्य स्त्रीत्वे ह्रस्वत्वे कृतेऽपि पुनरापि सति तुर्यभिक्षामतिक्रान्तो
यः सोऽतितुर्यभिक्ष इति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वादांशिसमासस्य “गौणो ड्यादिः” इति 20
न्यायोपदौकनात् “गौश्चाऽन्ते०” इति ह्रस्वत्वं स्यादतितुर्यभिक्षा इति च साधुः ।

‘क्लीवे’ । २ । ४ । ९७ ॥ काण्डे कुड्ये इति-नन्वत्र पदं वाक्यमव्ययं चेति
वचनादलिङ्गत्वे ह्रस्वत्वप्राप्तिरेव नाऽस्ति तत्कथमुक्तमसिद्धत्वादिति ? सत्यम्, पद-
स्याऽलिङ्गत्वेऽपि काण्डकुड्ययोरव्यययोर्यल्लिङ्गं तद्यदा समुदाये काण्डयेकुड्ये इत्येवं
रूपे उपचर्यते तदा प्राप्तिः । यद्वा काण्डेकुड्ये इत्यत्र योऽस्य स्थाने परेणेका 25
रेण सह एकारः स कचिन्नपुंसकाकारसम्बन्धी कचित्पदसम्बन्धी कथ्यते-‘उभयोः
स्थाने’ निष्पन्नत्वात् ।

‘वेदूतोऽनव्ययवृदीच्छीयुवः पदे’ । २ । ४ । ९८ ॥ इन्द्रहपुत्र इति-

इन्द्रं ह्वयति “ असरूपोऽपवादे० ” इत्यणपवादे क्पि “ येजादिवचेः० ” इति खट्विति “ दीर्घमैवोऽन्त्यम् ” इन्द्रह्वः पुत्रः । शकहू इति-शकस्याऽपत्यानि “ पुरुमगध० ” इत्यण् “ शंकादिभ्यो ढ्रेलुप् ” शकान् ह्वयति, शेषं पूर्ववत् । वृषलीभूतमिति-अवृषलं वृषलं भूतं सतान्तरेणेदं वाक्यम्, अन्यथा अत्रिलिङ्गत्वान्न प्राप्नोति । अत्रिलिङ्गान्या इति च
5 जातिलक्षणे लिखितत्वादस्याऽत्रिलिङ्गत्वम् ।

‘ ह्यापो बहुलं नाम्नि ’ । २ । ४ । ९९ ॥ डीसाहचर्यादापः प्रत्ययस्य ग्रहणं न तु क्बन्तस्याऽऽप्नोतेरित्याह-आबन्तस्य चेति-नन्देः “ पैदिपठि० ” इति इः । बाहुलकादीर्घे नान्दी तस्या मुखम् । विष्टापुरमिति-विशं तायते क्पि, “ ऋवोः ष्वयञ्जनेलुक् ” पृषोदरादित्वात् उत्वाभावे विष्टा विष्टः पूः “ ऋक्पूः० ” अत्समासन्तः ।

10 ‘ भ्रुवोऽच्च कुंसकुट्योः ’ । २ । ४ । १०१ ॥ भृकुंसभृकुटिशब्दावपि नारायणकण्ठी ।

‘ मालेष्ठीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते ’ । २ । ४ । १०२ ॥ मालादिभिः प्रकृतस्य नाम्नो विशेषणात्तदन्तलाभात् केवलस्य व्यपदेशिवद्भावात् ह्रस्वसिद्धौ किमर्थमन्तग्रहणमित्याशङ्क्यामाह-इदमेवेति ।

15 ‘ गोण्या मेये ’ । २ । ४ । १०३ ॥ विनैव तद्धितेन गोणीशब्दो गोणीप्रमितेऽर्थे व्रीह्यादावुपचाराद्वर्तते, यथा प्रस्थप्रमिते प्रस्थ इति । तस्य ह्रस्व इत्यर्थः । सत्यामपि वा तद्धितलुचि अगोणीसूच्योरिति प्रतिषेधे “ गोश्चाऽन्ते० ” इति च समासे ह्रस्वस्य विज्ञानादिह ह्रस्वो नाऽस्तीति तदर्थमिदमारभ्यते ।

‘ ह्यादीदूतः के ’ । २ । ४ । १०४ ॥ सोमपिकेत्यादौ ह्रस्वस्य दारादिकेत्यादौ
20 च पिति पुंवद्भावस्य सावकाशत्वात् पट्टिकेत्यादौ चोभयप्राप्तौ परत्वात् पुंवद्भावे पट्टि-
केत्यादि न सिध्यतीत्याह-डीग्रहणमित्यादि । डीग्रहणमनवकाशत्वात् पुंवद्भावं बाधत
इत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायान्न भवतीति-ककतेरचि पृषोदरादित्वादात्वं,
पचनं पाको घञि “ क्तेऽनिट० ” इति कत्वम् । अथ कायतेः पिबतेश्च “ भीण् शलिवलि० ”
इति, यदा कस्तदा ह्रस्वः कस्मान्न भवति ? उच्यते-उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्, व्युत्प-
25 त्तिपक्षे तु बहुलवचनान्न भवति ।

‘ न कचि ’ । २ । ४ । १०५ ॥ बहुलक्ष्मीक इत्त्रैकत्वे “ पुंमनडुनौ० ” बहुत्वे

तु “ शेषाद्वा ” कच् । पूर्वसूत्रे क इति निरनुबन्धे कचि प्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याह-न कचीति प्रतिषेध इति । नैपादकर्षुक इति-उवर्णादिकणिति इति ।

‘ इच्चाऽपुंसोऽनित्क्याप्परे ’ । २ । ४ । १०७ ॥ आपीति कृत उपश्लेषसप्त-
म्यैव । आबुपश्लिष्टे ककारे इत्वमित्यर्थस्य सिद्धेः परग्रहणं नियमार्थमित्याह-आवेव
पर इति । सर्विकेति-सर्वा नाम काचित्ततः स्वार्थे “ यौवादिभ्यः कः ” । “ द्र्यादी- 5
दूतः के ” ह्रस्वत्वेऽस्याऽयत्तदिकारः । सर्वादेः सर्वशब्दस्य तु त्यादिसर्वादेरित्यनेनाऽ-
न्त्यस्वरात् प्रागकि सर्विकेति न स्यात् । मातृकेति-ननु यथेहाऽऽब् नाऽस्ति तथा
मिमीते इति धान्यमातुरपि मातृशब्देनाऽभिधानादपुंस इत्यपि नाऽस्ति । ततो द्व्यङ्ग-
विकलत्वान्नेदं प्रत्युदाहरणं युज्यते । प्रत्युदाहरणं हि तदङ्गाभावे कार्याभावं प्रदर्शयत्त-
दङ्गसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमुपादीयते । तत्राऽङ्गद्वयवैकल्ये कस्याऽङ्गस्य वैकल्यादिह कार्या- 10
भाव इति निर्णयाभावादेकस्याऽप्यभाव इति, नैप दोषः । जननीवचनस्याऽन्यस्यैवा-
ऽयुत्पन्नस्य मातृशब्दस्य ग्रहणात् । यद्वा प्रत्युदाहरणदिङ्मात्रमिदं तेन स्वसृकेत्यादि
प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

‘ स्वज्ञाऽजभस्त्राऽधाऽतुत्ययकात् ’ । २ । ४ । १०८ ॥ स्वा ज्ञातिः स्वि-
केति-यद्यपि स्वशब्दः ‘ स्वो ज्ञातावात्मनि क्लीवे, त्रिष्वात्मीये धनेऽस्त्रियाम् ’ इति 15
पठ्यते तथापि कुत्सिताद्यर्थविषये ज्ञातावपि स्त्रीत्वमत एव पाठात् । भवति ह्युपा-
धिभेदाल्लिङ्गयोगस्तदन्यलिङ्गत्वं च यथा पचति रूपमित्यलिङ्गस्याऽपि नपुंसकलिङ्ग-
त्वम् । कुटीरमिति-स्त्रीलिङ्गस्याऽपि नपुंसकलिङ्गत्वम् । विचित्रा हि शब्दशक्तयः ।
यद्वा ज्ञातिरत्र स्त्रीरूपा विवक्षिता तेन योनिमन्नामत्वात् स्वशब्दस्य स्त्रीत्वम् । न विद्यते
स्वा यस्या इति कृते कपि अस्त्रिका अस्त्रिकेति रूपे । कचि तु अस्त्रिका अस्त्रिकेति 20
रूपे । कपि निमित्तभूते विकल्पपक्षे “ अस्याऽयत्० ” इति न विकल्पसामर्थ्यात् । कचि
तु “ नैवाऽऽप ” इति ह्रस्वे कृते अस्याऽयत्तद्भवत्येव । न च सूत्रविकल्पः प्रवर्तते ।
सूत्रं विनाऽपि अस्त्रिका अस्त्रिकेति सिध्यत इति । अस्त्रिकेति रूपमेकं रूपेणैव गतार्थ-
मिति । स्वा आत्मा आत्मीया चेति-स्त्रीसम्बन्धयत्राऽऽत्माविवक्षितस्तस्य च योनि-
मता स्त्रीशरीरेणाऽभेदोपचारात् योनिमन्नामत्वात् स्वा इत्यत्र स्त्रीत्वम् । 25

‘ छेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ’ । २ । ४ । १०९ ॥ यदा तु न द्वे न एषेति
एषद्विशब्दौ नञ्पूर्वावित्वविकल्पं न प्रयोजयतस्तत्राऽपि कृते नञ्समासेऽनञ्समासे
वाऽगिति द्वयी गतिः । उभयोरपि च पक्षयोर्विभक्तेः पर आविति । यतोऽन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुब्धाधत इति समासार्थाया विभक्तेस्त्यदाद्यत्वात् पूर्वं लुपा

भाव्यं, प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं च नास्ति, समुदायाद् यां विभक्तिस्तामाश्रित्य
 त्यदाद्यत्वे सत्यापा भाव्यं, स च विग्रहकालभाविन्या विभक्त्या व्यवधीयते । तर्हि
 द्विके इति मूलप्रयोगेऽपि कुत्सिते द्वे इति तद्धितवृत्तौ “ त्र्यादिसर्वादेः० ” इत्यकि
 औकारस्य लोपे तद्धितान्तादौकारे तदाश्रये त्यदाद्यत्वे आपि च तद्धितवृत्तिनिमित्तस्य
 5 औकारस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति ? नैवम्, उभयोरपि औकारयोरेकपदभक्तत्वेन
 व्यवधानं न भवति । अद्विके इत्यत्र तु समासभक्तस्य औकारस्य प्रथमेन द्विशब्द-
 भक्तेन औकारेण व्यवधानं भवत्येव । कृत्रिमः पुत्रः—“तनुपुत्राणु०” इति के पुत्रकः स्त्रीचेत्
 पुत्रिका । वृन्दारिकेति—प्रशस्तं वृन्दमस्याऽस्तीति वृन्दादारकस्ततो “ ज्ञान्तेरयान्त० ”
 इति बाधायै “ अजादेः ” इत्यापा ।

10 ‘ अस्याऽयत्तत्क्षिपकादीनाम् ’ । २ । ४ । १११ ॥ पृथग्योगादिति—अयमर्थो
 यद्यत्राऽपि विकल्पः स्यात्तदा स्विका स्वकेत्यादौ “ ङ्धादीदूतः के ” इति ह्रस्वत्वेऽनेन
 वैकल्पिकस्य इत्वस्य सिद्धत्वात्, “ स्वज्ञाजभस्त्रा० ” इत्यादीनां पृथगुपादानमन-
 र्थकं स्यादित्यर्थः ।

‘ तारकावर्णकाऽष्टका ज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये ’ । २ । ४ । ११३ ॥
 15 णिजन्ताद्वर्ण्यत इति कर्मणि संज्ञायां णके वर्णका । वर्णयतीति तु चौरादिकप्रतिप-
 न्यर्थे तिवा निर्देशो न तु णकारम्भकः । अथवा वर्णयत्याधारविशेषगतमाधेय-
 गुणं वादयतीति ।

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रस्मृतायामवचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽ-
 ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

20 —————
 ‘ धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरूपसर्गः प्रा-
 क् च ’ । ३ । १ । १ ॥ प्राक्छब्दस्याऽव्यवहिते वर्तनादाह—न पर इति । धात्वर्थः प्रश-
 स्यते इति—शोभनत्वोद्भावेनेन सिचि स्तौत्योरर्थस्य कर्तुः पूजा प्रतीयत इत्यर्थः । गता-
 र्थाधिपरीति—गतो ज्ञातोऽर्थोऽभिधेयं ययोस्तौ गतार्थौ, योऽर्थोऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रक-
 25 रणादिवशादवगमे निष्प्रयोजनावेतावुच्येते इति गतार्थत्वम् । यद्येवं प्रकरणादिनोक्त-
 त्वात्तदर्थस्य तयोः प्रयोगाऽयोगः, उच्यते—प्रकरणादेव गतार्थानामपि स्फुटतरार्थाऽव-
 गत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । यथाऽपूपौ द्वौ ब्राह्मणौ द्वावनयेत्यपूपावित्यत्र द्विवचना-
 दवगतेऽपि द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोग इति । समासाभावादिति—गतिसंज्ञाया अभावात्

“ गतिकन्य० ” इत्यनेन । “ अतिरतिक्रमे च ” इत्यपि बाहुलकात् न । वृक्षं वृक्षमभिसिञ्चतीति-वीप्सार्थेनाऽभिना योगात् “ लैक्षणवीप्स्ये० ” इति द्वितीया । धात्वर्थबाधत इति-प्रादेरव्ययत्वाद्नेकार्थतां दर्शयति । धातुपाठे योऽर्थस्तदपेक्षया धात्वर्थबाधत इत्युक्तमन्यथाऽनेकार्थत्वाद्वातूनामयमर्थो न स्यात् । अभ्यन्तरीकृत्येति-बुद्धिस्थीकृत्येत्यर्थः । यस्माद्विशिष्टैव क्रियेति-क्रियायाः क्षणिकत्वात् सामान्यक्रियाया उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादुपसर्गयोगे न स्याद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादेत्वदीर्घत्वयोरिति-सम्पन्नकारणत्वादेत्वदीर्घत्वयोरन्तरङ्गत्वं तागमस्य तु सम्पत्स्यमानकारणत्वाद्बहिरङ्गत्वम् । कृते च यवादेशे एकपदत्वात्तागमस्यैवाऽन्तरङ्गत्वम् । “ व्यञ्जनस्यानादेर्लुक् ” इतीति-उभयोः स्थाने निष्पन्नत्वाद् यकारवकारयोर्धातुव्यपदेशात् पुनरपि “ व्यञ्जनस्याऽनादेर्लुग् ” भवति । तस्याऽधातुत्वादिति-सन्नादेः प्रत्ययस्य क्रियार्थत्वेऽपि न धातुत्वं भवादिसाहचर्याद् भवादयोऽप्रत्यया एव धातवोऽन्येऽपि तथा । अमनो मनः सुभवति दुर्भवति अभिभवतीति वाक्यं कर्तव्यं “ च्यर्थे भृशादेस्तोः ” क्यङ् सलोपश्च । सुशब्दस्य भवतिना सम्बन्ध इति । यदा तु असुमनाः सुमना इति मनसा सम्बन्धस्तदा सुशब्दस्य प्राक्तं सिद्धमेव । ननु सुकटंकराणि वीरणानि दुष्कटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतिसंज्ञकस्य सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोति?, नैवम्; “ दुःस्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात् खल्, ” “ च्यर्थे कर्त्राऽप्याद् भूकृगः ” इत्यत्र च खित्करणात् । तस्य ह्येतत्प्रयोजनं खिति मोऽन्तो यथा स्यात् । यदि च सुशब्दस्य प्राग्धातोः प्रयोगः स्यात्तदा खित्करणमनर्थकं स्यादिति । सुशब्दादिना कटादेर्व्यवधानात् । सुशब्दाच्चव्ययत्वान्न भवति ।

‘ ऊर्याद्यनुकरणच्चिडाचश्च गतिः ’ । ३ । १ । २ ॥ सोऽयमित्यभेदोपचारेण कुतश्चित्सादृश्यात्, येनाऽनुक्रियते तदनुकरणमित्याह । अनुकरणानीति-चिडाचोः प्रत्ययत्वात् प्रकृतेराक्षेपात् प्रत्ययमात्रस्य धातुसम्बन्धासम्भवाच्च तदन्तप्रतिपत्तिरित्याहच्यन्ता इति । डाजिति चित्करणात्पिता कृत्वेत्यादौ पितृशब्दात् “ ऋदुर्शनस्० ” इत्यनेन डा इति तदन्तस्य गतित्वाभावात्ततो यवादेशाभावः । खाडिति कृत्वेति-कृत्वेत्यस्येतिना सम्बन्धः । इतश्च खाडित्यनेन अतो धातोः खाटश्च परस्परं न सम्बन्धः ।

स्वधापितृभ्य इति श्रुतेः, कथं स्वधा देवता सम्प्रदाने वर्तते ? उच्यते-पितृणामपि देवतारूपत्वाददोषः ।

‘ कारिका स्थित्यादौ ’ । ३ । १ । ३ ॥ श्लोकवाचिनस्तु कारिकाशब्दस्य सत्यपि धातुसम्बन्धसम्भवे प्रयोगादर्शनात् ग्रहणाभाव इति ।

‘ अग्रहाऽनुपदेशेऽन्तरदः ’ । ३ । १ । ५ ॥ मध्ये हिंसित्वेति-अन्तः शब्दो मध्येऽधिकरणभूते वर्तते परिग्रहे च, तत्र परिग्रहे प्रतिषेधादितरत्र गतिसंज्ञा विज्ञायते इति दर्शयति । विशेषानाख्यायने चिन्तयतीत्यस्य स्थाने कथयतीति प्रयोगो ज्ञेयः ।

‘ कणे मनस्तृप्तौ ’ । ३ । १ । ६ । सूत्रेऽव्ययमित्यस्याऽकरणात्कणे मनस् इत्येते अव्यये इति स्वरूपनिरूपणमात्रमेवेति । तृप्ताविति व्यावृत्तेर्न द्व्यङ्गवैकल्यम् ।

‘ पुरोऽस्तमव्ययम् ’ । ३ । १ । ७ । पुरः कृत्वेत्यत्र-पुरशब्दात् शसि सका- रान्तोऽस्त्येवेति न द्व्यङ्गवैकल्यम् ।

10 ‘ गत्यर्थवदोऽच्छः ’ । ३ । १ । ८ । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वादत एव निर्देशाद्वा “ चर्वर्गदषहः० ” इति समासान्तो न भवति । अवतेरचि पृषोदरादित्वाद्व- कारस्य छकारे “ स्वरैभ्यः ” इति द्वित्वे अच्छ इति अभ्यादावर्थेऽव्ययं निर्मला- दावनव्ययम् ।

15 ‘ मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने ’ । ३ । १ । ११ ॥ अनत्याधाने इति अत्र-“ विभक्तिसमीप० ” इत्यनेनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः । तस्मिन्नपि “ सप्तम्या वा ” इति विकल्पादम्भावाभावः तत्पुरुषो वा । मध्ये कृत्वा वाचं तिष्ठतीति-औप- चारिकोऽयमाधार इति वाचोऽनत्याधानमस्ति । वचनं हि शब्दप्रकाशनफलं न केना- ऽपि सह समवेति ।

20 ‘ उपाजेऽन्वाजे ’ । ३ । १ । १२ ॥ उप अनु इत्येवं पूर्वादजतेर्धञि पृषोदरा- दित्वादेकारे-उपाजेऽन्वाजे ।

‘ स्वाम्येऽधिः ’ ३ । १ । १३ ॥ प्रादिरुपसर्ग इति वर्तत इति-अत्रैव सूत्रे मण्डूकप्लुतन्यायेन प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते, न ऊर्यादि सूत्रेषु तेन ऊर्यादीनां न उप- सर्गसंज्ञा । ततश्च ऊरी स्यादित्यादौ “ प्रौढुरुपसर्गो० ” इति न षत्वम् । प्राक्त्वेऽप्यनि- यम इति-न केवलं समास एवेत्यर्थः । नन्वधिपूर्वः करोतिर्विनियोगे वर्तते तत्कथं 25 स्वामित्वे गम्यमान इति ? उच्यते-सत्यम्, विनियोगोऽपि चेत्स्वामित्वविषयो भवति ।

‘ साक्षादादिश्च्यर्थे ’ । ३ । १ । १४ ॥ च्यन्तानामिति-अर्थग्रहणाच्च्य- न्तानां विकल्पो न भवतीति । मान्तत्वं निपात्यत इति-तेन लवणीकृत्येत्यादौ पूर्वस्व-

त्रविहितगतिसंज्ञासन्नियोगे न भवति । तथा लवणां कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । शीतः कृतः
शीता कृता शीताः कृता इत्यादावभिधेयवल्लिङ्गे गतिसंज्ञाया अभावात् मान्ताभावः ।

‘ प्राध्वं बन्धे ’ । ३ । १ । १६ ॥ बन्धहेतुकमिति-बन्धजनितमित्यर्थः । दुष्टा-
श्वादिर्हि बन्धनेनाऽऽनुकूल्ये व्यवस्थाप्यते । बन्ध इत्युच्यत इति-कारणे कार्योपचा-
रात्, कारणं बन्धः कार्यमानुकूल्यं बन्ध एवाऽऽनुकूल्ये वर्तते ।

5

‘ नाम नाम्नैकार्थ्यं समासो बहुलम् ’ । ३ । १ । १८ ॥ सामर्थ्यमनु-
भूय भवतीति-ननु भवनक्रियायाः सामर्थ्यविशेषः कर्ता, अनुभवनक्रियायास्तु पदानि
कर्तृणीति भिन्नकर्तृकतायां क्त्वा न प्राप्नोति, नैवम्; वर्तनक्रियापेक्षया तुल्यकर्तृकत्वं,
वर्तनक्रियायास्तु पदान्येव कर्तृणि, कोऽर्थः ? पदानां सामर्थ्यमनुभूय वर्तमानानां
सामर्थ्यविशेषो भवति । न च वाच्यमनुभवनक्रियाया भवनक्रियायाश्च सामर्थ्यवि-

10

शेष एव कर्तेति तुल्यकर्तृत्वं, यतः परस्परव्यपेक्षा पदानामेव सम्भवतीत्यनुभ-
वनक्रियायाः पदान्येव कर्तृणि । अननुभूयैवेति-नित्यसमासत्वादिति शेषः ।
जामदग्न्य इति-प्रथमापत्यस्याऽपि पौत्रकार्यकरणाद् वृद्धत्वविवक्षायां “ गैर्गदिर्यब् ”
विस्पष्टादयः पद्मादीनां प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि, न तु द्रव्यस्येति

विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नाऽस्तीति कर्मधारय-
तत्पुरुषाभावः । काष्ठा परं प्रकर्षमिति-काष्ठाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य क्रियाविशेषणत्वात्
नपुंसकत्वे “ अनेतो लुप् ” भवति ह्रस्वत्वं तु बाहुलकान्न भवति । ऊर्ध्वमौहूर्तिक-
मिति-ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्यो भवः कालस्तत्र भवः, “ अर्ध्यात्मादिभ्य इकण्, ” सप्तमी चोर्ध्व-
मौहूर्तिके ” इति निर्देशादुत्तरपदवृद्धिः । वाससी इवेति-अत्रोत्तरपदप्राधान्यात् सेः

“ अव्ययस्य ” इति लुप् । एवं दृष्टपूर्वं इति-पूर्वं दृष्टा इत्यपि कृते निपातनाद् ह्रस्व-
त्वम्, तेन न मे श्रुता नाऽपि च दृष्टपूर्वा इति सिद्धम् । सामान्येन समासं कृत्वा

20

पश्चात् स्त्रीत्वे वा । चरन्ति गावो धनमस्येति-अत्र समासे चरन्तिगुरिति स्यात् ।
नित्यसन्ध्यादिरिति-ऐक्यपद्यात् “ ह्रस्वोऽपदे वा ” इति ह्रस्वविकल्पाप्रवृत्तेर्नित्यं यत्वादि
भवतीत्यर्थः । पदत्वार्थमिति-अन्ये त्वाहुरेको द्वावित्यादिवदुक्तेष्वप्येकत्वादिषु नामा-

र्थत्वात् केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद् भाव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य च “ दीर्घ-
ड्याब् ” इत्यनेन लुप्, “ अनेतो लुप् ” इति वेति तन्मतग्रहणायाऽऽह पदत्वार्थ-
मिति । त्याद्यन्तार्थप्राधान्यादिति-त्याद्यन्तस्य साध्यार्थप्रधानत्वादसत्त्ववाचित्वं, अ-
सत्त्वं च सामान्यं; सामान्यं च नपुंसकं ततः “ अनेतो लुप् ” ।

25

‘सुज्वार्थे संख्यया संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः’ । ३ । १ । १९ ॥

- विकल्पः संशयो वेति-ननु विकल्पसंशयोः को भेदः ? उच्यते-निर्णये सति विकल्पः, यथा-देवदत्तो भोज्यतां चैत्रो वा, यद्वा विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिः संशये तु न । विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिर्यथा द्वित्रिभ्यो देहि भोजनं, ततश्च द्वाभ्यां त्रिभ्यो वा देहीति
- 5 विकल्पो गम्यते । अतोऽस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तिः । संशये क्रियाप्रवृत्त्यभावो यथा पुरुषेभ्यो देहीत्युक्ते त्रिभ्यो दापितं चतुर्भ्यो वेति संशेते । न जाने त्रयश्चत्वारो वाऽऽगता इति च संशयः । ननु द्विदशा इत्यादौ तु सुजर्थे समासः कस्मान्न क्रियते ? उच्यते, यदि नेष्यते तदाऽनभिधानात् ।

‘आसन्नादूराधिकाध्यर्द्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे’ । ३ । १ । २० ॥

- 10 आसन्न-पूरणमभिधेयत्वेन विद्यते यस्य प्रत्ययस्य यस्मिन् वाऽभ्रादित्वादकारे पूरणार्थविहितः प्रत्यय उच्यते, तस्य च केवलस्याऽसम्भवात् तदन्तशब्दस्य चाऽर्धादीति विशेषणमित्याह-पूरणप्रत्ययान्तमिति । द्वितीयादिर्यासां विभक्तीनां ता द्वितीयादयो द्वितीयादयश्च तदन्यच्च तस्याऽर्थः । आसन्नदशा इति-आदशभ्यः संख्येत्यस्य प्रायिकत्वादत्र दशन्शब्दः संख्याने वर्तते । परं संख्येयेन सहाऽभेदेन बहुवचनम् । यदि
- 15 संख्येयवृत्तिना दशन्शब्देनाऽऽसन्ना दश येषामित्येव वाक्यं क्रियते न दशत्वमिति तदा संख्येयेऽभिधेय इति वृत्त्यंशेन निषेधान्न स्यादनेन समासः । नवैकादश चेति पर्यायश्च विघटेत । यत इत्थं कृते एकोनविंशति-एकविंशतिसंख्याप्रतीतिः । यथा दशशब्दो दशत्वे संख्याने वृत्तस्तथा विंशत्यादयोऽपीत्याह-एवमासन्नविंशा इति । अदूरदशा इत्यादिषु “ विशेषणं सर्वादि० ” इति संख्यायाः पूर्वनिपातो न भवति ।
- 20 “ प्रेमाणीसंख्याङुः ”-इति संख्यायाः समासान्तविधानात् । अधिका दश येभ्यो येषु वेति-एकाद्यवयवापेक्षया यद्दशानामधिकत्वं तत् एकादशादिसमुदायापेक्षयाऽपि ज्ञेयं, तेनाऽधिकयोगे “ अधिकेन भूयसस्ते ” इति सप्तमीपञ्चम्यौ सिद्धये यच्छब्देन च बहुनामेकादीनामभिधानात् पञ्चमीसप्तम्योर्बहुवचनमित्याह-येभ्यो येषु वेति । एकादशादिषु दशानामधिकत्वं किमपेक्षमित्याह-एकाद्यपेक्षमिति । ननु तर्हि कथमधिका दश
- 25 यस्येत्येकवचनेन वाक्यं न कृतं ? उच्यते-बहुवचनमवयवावयविनोरभेदविवक्षया । एकादशादयोऽवयविन एकादयोऽवयवास्तत उपचारादवयवस्यैकस्याऽवयविनां च बहुवचनम् कोऽर्थो ? । येभ्यो येषु वा एकादशादिसमुदायेष्वेकाद्यपेक्षयाऽधिका दश इत्यर्थः । अधिकविंशा इति-अव्युत्पन्नोऽयमधिकशब्दस्तेन “ तद्धिताकको० ” इति न पुननिषेधः अन्यथा कोपान्त्यद्वारा निषेधः स्यात् । एवमधिकत्रिंशा इत्यपि । अर्द्ध-

पञ्चमविंशा इति—“प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति न्यायेन पूरणप्रत्यये मटि पञ्चमीत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तता नाऽर्धपञ्चमेत्यस्य तेन “ तद्धिताकको० ” इति न पुंवन्निषेधः । ननु यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याऽभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्त्येवं लिङ्गसंख्ययोरभिधानात्तयोद्योतकत्वात् इत्यादयो न प्राप्नुवन्ति, उच्यते—स्वार्थिकत्वाद् इत्यादीनां समासेनाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वादौ तद्द्योतनाय भवन्ति । स्त्रियां यद्वर्तते नाम तस्माद् इत्यादयो 5 भवन्तीति हि तत्रार्थः । तथा चित्रगुरिति समासेन नामार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति । चित्रगुं पश्य, चित्रगुणा कृतमिति; प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति समासेन संख्याया अभिधानात्, नैवम्; साऽपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति समयाद् भविष्यति । अथवा यदा चित्रगुरेकत्रविशिष्टो नामार्थः प्रतिपिपादयिषितस्तदा 10 विभक्त्या विनाऽसौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयमेवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः ।

‘एकार्थं चानेकं च’ । ३ । १ । २२ ॥ समानोऽर्थोऽधिकरणमिति—यथाऽऽरूढो वानरो यमित्यत्र—आरूढोऽपि स वानरोऽपि सः । चित्रगुश्चैत्र इति—ननु यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चकारस्याऽप्रयोगः, एवमिहाऽपि चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्नोति, 15 नैष दोषः; चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रं सामान्यमुच्यते न तु विशेष इति तत्राऽवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कश्चैत्र इति वा विकल्पेन नरो वने रमते “कंचित्” इति ङे वनरस्तस्याऽयमिति वा वानरः, अन्तेषु शितीनीति—अर्थकथनमिदं विग्रहस्तु अन्तेषु शितीनि, अन्तशितीनीति । अवान्तरसमासः कार्यः । अन्यथैकार्थत्वं न स्यात् । पञ्चनावप्रिय—इत्यत्राटि समासान्तात् डीर्न बाधन्ते स्वार्थिकाः कचिदित्यतः अकारा- 20 न्तान्नाम्नो डीविधानात् समासमध्ये डीर्न भवतीति न्यासकारः । यथा मे माता तथा मे पितेति—मे मातेत्याद्यर्थकथनं मे माता मन्मातेति तु विग्रहः । ततो यथेति मन्मात्रिति तथेति च त्रयाणां पदानां मत्पित्रा सह समासः प्राप्तः । न च वाच्यमेकार्थत्वात्वाभावान्न समासः । यतो य एव मातृसदृशः स एव मत्पितेत्येकार्थत्वमस्ति । अस्योदाहरणस्याऽयमर्थः—यथा-कश्चित्केनचित्पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति ? स आह—यथा मे 25 मातेति । अथवा स्नाहीति कश्चिदुक्तः स आह यथा—मे मातेति । यथा शुद्धा मे माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेन ? ततः सुस्नातं भो इति ।

‘उष्ट्रमुखादयः’ । ३ । १ । २३ ॥ उपमानमुपमेयेन समस्यमानं नैकार्थतां भेजे, स एव चन्द्रस्तदेव मुखं न भवत्यतो भिन्नसूत्रम् । सामान्यवाचिना चेति—साधारणधर्मवाचिनावस्थानादिरूपेणेत्यर्थः ।

‘ सहस्तेन ’ । ३ । १ । २४ ॥ तेनेति तृतीयान्तप्रतिरूपका निपातात्तृतीया । न तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगविद्यमानार्थयोः को भेदः ? उच्यते-क्रियागुणद्रव्यै-
रुभयोः सदृशः सम्बन्धस्तुल्ययोगः । विद्यमानार्थता तु न तथा । तथाहि-सकर्मका-
दात्मनेपदमित्युक्ते यथा धातोरात्मनेपदं न भवति तथा कर्मणोऽपि । तथा सलोमको
5 भोज्यतामिति यथा देवदत्तो भोज्यते न तथा लोमान्यपि । क्वचिन्न भवतीति-तुल्य-
योगे तु भवत्येव । वहति गर्दभीति-अत्र तत्पुत्राणामस्तित्वमेव विवक्षितं न तु वहन-
क्रियेति विद्यमानार्थता ।

‘ दिशो रूढ्याऽन्तराले ’ । ३ । १ । २५ ॥ अन्तरालस्याऽन्यपदार्थत्वेऽपि
प्रथमान्तत्वाद् “ एकार्थं चा० ” इत्यनेन न प्राप्नोतीति वचनं कजभावार्थं च, कथ-
10 मिति चेत् ? उच्यते-“ शेषाद्वा ” इत्यत्र हि शेषे सामान्यविहिते बहुव्रीहौ न त्वन्य-
स्मिन्निति व्याख्यानात् । एवं “ सुञ्ज्वार्थे० ” इत्यादिसूत्रत्रयमपि ।

‘ तत्राऽऽदाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ’ । ३ ।
१ । २६ ॥ ‘ काकाक्षगोलकन्यायेन ’ मिथः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अत एव सूत्र-
मध्ये पठितः । प्रहृत्येति-इति शब्दो वाक्यस्वरूपपरामर्शार्थः । स च प्रत्येकं सम्ब-
15 द्यते, तत्राऽऽदाय मिथ इति मिथस्तेन प्रहृत्येति । अव्ययीभावसंज्ञेत्यत्र-‘ ननु संज्ञा
संज्ञान्तरबाधिका नेति ’ न्यायाद्बहुव्रीहिसंज्ञाऽप्यस्तु ? नैवम् ; द्विगुश्चेति चकारकरणात्-
द्वितीया संज्ञा न । केशाकेशीति-नन्वन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन करणं क्रिया-
व्यतिहारः ततश्च यदेकेन केशग्रहणमकारि तदपरो न विधत्ते परचिकीर्षितं, किन्तु
स्वचिकीर्षितमिति क्रियाव्यतिहारो नाऽस्तीति कथं समासः ? उच्यते-यद्यपि स्वचि-
20 कीर्षिताऽन्या क्रिया तथापि तत्सदृशत्वादेकैव । यथा यद्ययं मे ओदनं दास्यति तदा-
ऽहमप्यस्मै तमेव दास्यामि पश्चात्किं तमेव ददाति ? परं तत्सादृश्यादन्योऽप्योदनः
स एवोच्यते । एवमत्राऽपि । केशेषु च केशेषु गृहीत्वा युद्धमनेनेति-एकः सकेशः
अन्यश्च मुण्डोऽतो न मिथोऽभावः ।

हस्ते च पादे च गृहीत्वेति-यदा तु हस्तश्च पादश्चेति कृत्वा “ प्राणितूर्याङ्गाणाम् ”
25 इत्येकत्वे हस्तपादे च हस्तपादे च मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धमिति क्रियते तदा हस्तपा-
दाहस्तपादीति भवति । व्यासजेतामिति-बाह्वोश्च बाह्वोश्च मिथो गृहीत्वा व्यासङ्गः
कृतः । क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदं ह्यस्तनी आताम् व्यासङ्गं कृतवन्तावित्यर्थः ।

‘ नदीभिर्नाग्नि ’ । ३ । १ । २७ ॥ शनैर्गङ्गमिति शनैर्योगाद्गङ्गाऽपि शनैः सा

विद्यते यत्र । स्वरूपस्य च ग्रहणमिति-उत्तरसूत्रे पञ्चनदमित्यत्र । स्वरूपग्रहणाच्च पर्यायाणां स्रोतस्विनीनिम्नगासिन्धुप्रभृतीनां न ग्रहः ।

‘संख्या समाहारे’ । ३ । १ । २८ ॥ निवृत्तमिति-समाहारे इति भणनात् । उभयपदप्रधानः । समासोऽनेन विधीयते । समाहार इति किमिति-समाहृतिं विना द्वीरावतीको देश इत्यादौ द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यात् । द्विगुबाधनार्थमिति- 5 ननु तर्हि तस्य काऽवकाशः ? सत्यम्, नदीनाम्नोऽन्यत्र गोदावरीणां सप्तत्वमिति- आ दशभ्यः संख्या संख्येये वर्तत इत्यस्य प्रायिकत्वात्, वृत्तिविषये द्व्यादयः संख्या- नेऽपि वर्तन्ते । सप्तगोदावरीति-अन्यस्तु सर्वो नपुंसकत्वे “ ङीवे ” इति इस्वः, एवं द्विगोदावरि ।

‘ वंश्येन पूर्वार्थे ’ । ३ । १ । २९ ॥ स इहाऽऽद्य इति-ननु वंशे भवा इति 10 व्युत्पत्त्या सर्वेऽपि पाठकाः कारकाश्च कथं न लभ्यन्ते, आद्य एव कथं गृह्यते ? उच्यते-गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । एकमुनिव्याकरणस्येति-एको मुनिर्वश्य एतावानेव विग्रहः । व्याकरणस्येत्येतत्तु भिन्नपदम्, अतोऽन्यपदार्थाभावान्न बहुव्रीहिः । पूर्वप- दार्थप्राधान्याच्च यथाक्रममेकवचनद्विवचनबहुवचनानि तेषां च “ अंततो लुप् ” । सप्त 15 काशय इति-काशे राज्ञोऽपत्यानि “ दुनादि० ” इतिञ्यः । ‘ बहुष्वस्त्रियां ” लुप् । एक- विंशतिभारद्वाजमिति-भरद्वाजस्येमे इत्येव कार्यं “ तस्येदम् ” इत्यण् अपत्ये तु विदा- द्यञो “ र्यन्विः० ” इति बहुषु लोपः स्यात् । यद्यप्यत्रैकविंशतिशब्दस्य विशेषलक्षणे- नैकत्वं तथापि पूर्वपदार्थप्रधानस्यैकविंशतिशब्दवाच्यस्य बहुत्वाद्भारद्वाजाद्बहुत्वमेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

‘ पारे मध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा ’ । ३ । १ । ३० ॥ समासे निपातयिष्य- 20 माणैकारान्तानामिदमनुकरणम् । पारं गङ्गाया इति विग्रहः । दिङ्मात्रमेतत् गङ्गायाः पारमित्यपि कृते पारेगङ्गमिति भवत्येव । “ प्रथमोक्तं० ” इत्यतः । गिर्यन्त इति त्रैत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन यत्र षष्ठीसमासः प्राप्तस्तत्राऽनुज्ञायते । गिर्यन्त इत्यत्र तु “ र्वृत्तार्थ० ” इत्यनेनाऽव्ययत्वान्निषिद्धोऽपि विधीयते ।

‘ यावदियत्वे ’ । ३ । १ । ३१ ॥ इयतां परिच्छिन्नसंख्यानामियतो वा परि- 25 छिन्नपरिमाणस्य भाव इयत्वं तस्मिन् । यावन्तीति-अव्यये तु यावदमत्राणीति कार्यम् । यावदमत्रमिति-पूर्वार्थप्रधानत्वादव्ययत्वे सिः । अनव्ययत्वे तु जस्समासात् । याव-

हृत्तमिति-असमस्तमिदम् । अतएव तावदित्युपादीयते । समासे हि गुणीभूतत्वात्ताव-
दित्यस्योपादानाभावः स्याद्यथा यावदमत्रमित्यत्र ।

‘ पर्यपाङ्बहिरच् पञ्चम्या ’ । ३ । १ । ३२ ॥ परित्रिगर्तमिति पञ्चम्यर्थ-
प्रधानात् प्रथमा । क्रियाविशेषणत्वविवक्षायां तु द्वितीया, यथा आमेखलं संचरतामि-
5 त्यत्रैवं सर्वत्राऽपि । प्रतिपदविहतायाश्चेति-लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात् । अप-
शाख इति-न च वाच्यं शाखाया अपेन सह सम्बन्धाभावादेव न भविष्यति समासः ।
यतो गतार्थस्याऽपेनैवाऽभिधानादस्त्यपेन शाखायाः सम्बन्ध इति । न च परत्वात्
“ प्रौत्येव० ” इति तत्पुरुषेणाऽस्य बाधेति वाच्यं, तत्राऽन्यग्रहणात् ।

‘ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ’ । ३ । १ । ३३ ॥ प्रत्यग्निमिति-वैचित्र्यार्थ
10 ससन्धिवाक्यम् । अभ्यग्नीति-अत्राऽग्निना शलभपातो लक्ष्यते इत्यग्निर्लक्षणं भवति ।
तस्य चाऽभिप्रतिभ्यामाभिमुख्यं प्रतिपाद्यते । अग्नौ हि शलभाः संमुखा एव पतन्ति ।
लक्ष्यीकृत्येति-लक्षणत्वेन लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । यद्वा दर्शनक्रियापेक्षयाऽग्निर्लक्ष्यः
पतनक्रियापेक्षया लक्षणं यतः पूर्वं पश्यन्ति ततः पतन्ति । सुधनं प्रति गत इति-अत्र
सुधनादन्यानगरान्तरं गन्तुकामः पथि व्यामोहात्तमेव प्रत्यागत इति नाऽस्ति
15 गमनं प्रति सुधनस्य लक्षणता । यदुद्दिश्य हि गमनं क्रियते तल्लक्षणं भवति ।
अत्र तु व्यामोहादेवेत्यर्थं गतः । गतक्रियापेक्षया च सुधनस्य कर्मत्वम् । येनाऽग्निस्तेन
गत इति-लक्ष्यं तेनेति लक्ष्यस्य द्योतकमग्निर्लक्षणं येनेति लक्षणस्य द्योतकमिति
लक्ष्यलक्षणभावः ।

‘ दैर्घ्येऽनुः ’ । ३ । १ । ३४ ॥ वृक्षमनु विद्योतत इति, -अत्र वृक्षो विद्योतन-
20 स्य लक्षणत्वेन विवक्ष्यते न दैर्घ्यस्येति ।

‘ तिष्ठद्ग्वित्यादयः ’ । ३ । १ । ३६ ॥ आयतीगवमिति-‘इण्क्’ आयन्तीति
शतरि “ ह्रिणोरण्वि० ” इति यत्वे ङ्यां आयत्यो गावो यस्मिन्निति कार्यम् । वृत्तौ त्व-
र्थकथनमात्रमेवं पूर्वत्र तिष्ठद्ग्वित्यत्राऽपि । असाधव इति-द्वितीयाद्यन्ता इति शेषः ।
एवं प्रान्तमिति-प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तः प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्निति वा । समत्वं समा-
25 नत्वं वा पक्षस्य तीर्थस्य तीरस्य चेति विग्रहत्रयं दर्शनीयम् । एवं प्रान्तमिति, स्वमतं
परमतं चेहाऽपि द्रष्टव्यमित्येवं शब्दार्थः । इति करणाच्च कृतापसव्यादिषु समासो न
भवति । यत्र च दृश्यते तत्र चिन्तनीयम् ।

‘ नित्यं प्रतिनाऽल्पे ’ । ३ । १ । ३७ ॥ शाकप्रतीति-पूर्वार्थ इत्यधिकारेऽप्यसम्भवादस्योत्तरपदार्थप्रधान एवाऽयं समासः ।

‘ संख्याऽक्षशलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ’ । ३ । १ । ३८ ॥ ननु “ नाम नाम्न्यैकाध्ये० ” इत्यतः सूत्रात् ऐकाध्ये सतीत्यनुवर्तते । तत ऐकाध्ये सति समासः ऐकाध्यं चैकपद्यं तच्च समासे सति भवति । तत इतरेतराश्रये दोषे समासः कथं ? उच्यते-यत्र यत्र येन सूत्रेण समासः कर्तुमिष्यते तत्र तत्र तस्मादेव ऐकाध्यं प्रथमं ज्ञातव्यम् । ततः समासः । अन्यथा हि सर्वाण्यपि सूत्राणि निरर्थकतां भजे-रन्निति हि न्यासविदः । षडादिभिर्धूताभावात् षट्परीत्यादि न भवति । उत्कर्ष-तस्तु चतुष्परीत्येव नित्यसमासोऽयमिति परिप्रयोगो वाक्ये नाऽकथि, किन्तु न तथा वृत्तमितिपर्यायः । समविषमद्यूते इति-एकिकाद्विके रूपे । अन्ये पूर्वमिति- 10 तस्मिन्नेव द्यूते ।

‘ विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूह्यर्थाभावात्तयासम्प्रतिपश्चात्क्रमख्याति-युगपत्सद्वक्सम्पत्साकल्यान्तेऽव्ययम् ’ । ३ । १ । ३९ ॥ समस्यत इति-अन्व-र्थरूपत्वं समाससंज्ञायाः प्रदर्श्याऽव्ययीभावसंज्ञो भवतीत्युपसंहरति । अधिसूत्रिति- 15 अत्राऽधिशब्दस्य कृप्ताऽनेकार्थवृत्तेराधाररूपविभक्त्यर्थवृत्तित्वं प्रकाशयितुमुक्ताधार-स्याऽपि सप्तम्यन्तेन सूत्रशब्देन समासः । ऋद्ध्यभाव इति-ऋद्धेरुत्तरपदार्थधर्मस्याऽ-भावो न तूत्तरपदार्थस्यैव धर्मिण इत्यर्थाभावाद्भिद्यते । तत्र हि धर्मिण एवाऽभावः । धर्मिणोऽसत्त्वमिति-अत्र धर्मिणोऽनुत्पत्तिरेव न तु सतोऽभाव इत्यर्थाभावोऽत्ययाद् विशिष्यते । अत्ययो हि सतोऽतिक्रान्तकालसम्बन्धिनी सत्त्वोच्यते । उपभोगादेः प्रतिषेध इति-न तु वस्तुन इति तदभावाद्भिद्यते । तैसृकमिति-त्रयो मुख्या आसां 20 “ सोऽस्य मुख्यः ” इति कः । पृषोदरादित्वात्तिसादेशः । तिसृकासु भवोऽण् । अनुरथं यातीति-ननु नित्यसमासत्वात् पश्चाद्रूपेणाऽर्थान्तरेणाऽन्वित्यव्ययं समस्यते तथा पश्चाच्छब्दोऽपि अव्ययत्वादर्थान्तरेण समस्यतां नित्यसमासत्वात् प्रयोगसम-वायि वाक्यं न प्राप्नोति, उच्यते-“ सर्वपश्चादादयः ” इति वचनात् पश्चाच्छब्दस्य अव्ययीभावसमासं प्रत्यव्ययत्वं नाऽङ्गीकार्यम्, अव्ययत्वे हि अव्ययीभावः स्यात् 25 तत्र चाऽन्य इत्यधिकारात् समासान्तरप्राप्तावन्यत्वाभावात्तत्पुरुषो न स्यात् । युगप-द्वेहीति-शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चाऽन्यपदार्थप्रधानोऽयम् । सम्पत्सिद्धिरिति-सिद्धिरा-त्मभावनिष्पत्तिः समृद्धिस्त्वन्यभावनिष्पत्तिरिति सिद्धिः समृद्धेरन्या ।

- ‘ योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ’ । ३ । १ । ४० ॥ प्रत्यर्थमिति-
समासेन वीप्साया द्योतितत्वात्तन्निमित्ताद् द्विरुक्तिर्न प्रवर्तते । वाक्ये तु लक्षणादेरने-
कस्याऽर्थस्य द्योत्यस्य सम्भवाद् द्विरुक्तिमन्तरेण वीप्सा द्योतयितुं न शक्येति । पदा-
र्थानतिक्रम इति-पदमुत्तरपदं शक्त्यादिरूपं तस्याऽर्थः सामर्थ्यं तस्याऽनतिवृत्तिः ।
5 विन्यासविशेष इति-मूर्त्तस्याऽनेकस्य पदार्थस्य नियतदेशाद्यपेक्षं व्यवस्थापनं विन्यासः
स एव विशेषः । यदि सदृशित्वेव कुर्यात्तदा सकिखि देवदत्त इति सामानाधिकर-
ण्यमेव स्यादित्याह-सादृश्यग्रहणमित्यादि । तेन देवदत्तस्य सकिखीति वैयधिकर-
ण्यमपि सिद्धम् । सदृशशब्दो हि धर्मिवाची, सादृश्यशब्दस्तु धर्मवाची ।

- ‘ यथाऽथा ’ । ३ । १ । ४१ ॥ यथावृद्धमिति-अत्र क्रमोऽपि प्रतीयते, ननु
10 कथमुक्तं ये ये वृद्धा इत्यादि ? उच्यते-प्रतीयतां क्रमो वीप्साऽपि प्रतीयते । न ह्येको-
ऽनेकार्थो न भवति । पूर्वैर्नैव सिद्ध इति-पूर्वसूत्रोपात्तेष्वेवार्थेष्वस्याऽपि प्रवृत्तेः ।
सादृश्ये प्रतिषेधार्थमिति-ननु यथा चैत्र इत्यादौ चैत्रसदृशो मैत्र इत्यर्थः । ततश्च
थाप्रत्ययान्तः सादृश्ये न प्रवर्ततेऽपि तु सदृशि ततः किमुक्तं सादृश्ये प्रतिषेधार्थम् ?
उच्यते-सादृश्योपाधिकत्वात् सदृगपि सादृश्यशब्दनोच्यतेऽतो वचनम् । सदृशि तु
15 “ विभक्तिसमीप० ” इति प्राप्ते निषेधः । अव्युत्पन्नस्य सादृश्यं विना योग्यता-
दिष्वर्थेषु “ योग्यता० ” इति सिद्धः समासः परं व्युत्पन्नस्य सदृगर्थे “ विभक्ति० ”
इत्यादिना समासः प्राप्तस्तन्निषेधार्थं वचनम् ।

- ‘ गतिकन्यस्तत्पुरुषः ’ । ३ । १ । ४२ ॥ कु इत्यव्ययमिति-गतिसाहचर्या-
दव्ययमित्यधिकाराद्वा सम्भवे व्यभिचारेति न्यायात् कुइत्यस्य विशेषणं न तु गति-
20 संज्ञानां तेषामव्यभिचारात् । कुब्राह्मण इति नित्यसमासत्वात्कुत्सितो ब्राह्मण इत्य-
स्वपदविग्रहः ।

‘ सुः पूजायाम् ’ । ३ । १ । ४४ ॥ पूजाया अन्यत्राऽतिशयार्थेऽनुक्ताऽपि
व्यावृत्तिर्द्रष्टव्या ।

- ‘ प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तकुष्ठग्लानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ’ ।
25 ३ । १ । ४७ ॥ प्रान्तेवासीति-अन्ते वसतीत्येवं व्रती “ व्रतोमीक्ष्ये ” णिन्, “ शयैवासि
वासेष्व० ” इत्यलुप् । अनुलोम इति-“ प्रत्यैन्ववा० ” इति अर्त्त समासान्तः “ नोऽपैदस्य० ”
इत्यन्तस्वरादिलोपः । प्रत्युरसमिति-“ प्रतेरुरसः० ” इत्यत्समासान्तः ।

‘ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ’ । ३ । १ । ४८ ॥ पुनः प्रवृद्धमिति-पुनः प्रवर्धते स्मेति कार्यं न तु भूयः प्रवृद्धमिति तस्याऽप्यव्ययत्वाद्नेनैव नित्यसमासत्वात्समुदा-
यस्यैवाऽयं पर्यायो भवति । एवमुत्तरेष्वपि । अधस्पदमिति-अधःस्थाने पदमित्येव
कार्यं न त्वधस्तादिति तस्याऽप्यव्ययत्वात् । ससंशयः पुरुषः अनद्धापुरुषः ।

‘ उच्युक्तं कृता ’ । ३ । १ । ४९ ॥ कृदन्तेनेति-प्रत्यासत्त्यात्तत्सूत्रविहितेनैव । 5
आपः प्राप्ताविति-आप् किल स्त्रीत्वमात्रनिमित्तः । स्यादिस्तु संख्याकर्मादिनिमित्तः ।

‘ तृतीयोक्तं वा ’ । ३ । १ । ५० ॥ वाशब्द इति-इह पृथग्योगादेव नित्य-
त्वस्य निवृत्तिर्वा शब्दस्तु नित्यसमासाधिकारनिवृत्त्यर्थ इति ।

‘ नञ् ’ । ३ । १ । ५१ ॥ ननु न इत्येव निरनुबन्धः पठ्यतां किं सानुबन्धेन
नजित्युपादानेन ? सत्यम् । चादिषु अकारोपदेशं स्मारयितुं अकारो निदिश्यते, प्रति- 10
षेधशङ्काव्युदासार्थं च; नेत्युक्ते हि समासस्य प्रतिषेधः सम्भाव्यते । अगौरिति-नञा
विशेषित आरोपितगवादिस्वरूपो गवयादिस्त्यर्थः । निवर्त्यमानतद्भाव इति-निवर्त्य-
मानो यस्तस्योत्तरपदस्य भाव उत्तरपदप्रवृत्तिनिमित्तं गोत्वब्राह्मणत्वादि तद्वानिहाऽर्थ
उत्तरपदस्यैवाऽर्थः । नञ्समासस्याऽपि निवृत्तिविशिष्टोत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यर्थः ।
स चाऽयमिति-उत्तरपदार्थ इत्यर्थः । प्रतीयत इति-सर्वत्र शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति 15
योज्यम् । नन्विदं सूत्रं विनाऽप्यब्राह्मण इत्यादयो विशेषणमित्यनेन कर्मधारयेऽपि
सेत्स्यन्ति, यतो नञ्विशेषणं ब्राह्मणो विशेष्यमिति ? उच्यते-यत्र द्वौ गुणशब्दौ भवत-
स्तत्राऽनियमेन पूर्वनिपातः प्राप्तः, यथा-अखञ्जः, नञ् निषेधमात्रे वर्तते खञ्जशब्दो-
ऽपि गुणमात्रे इत्यनियमेन प्राप्नोतीति वचनम् ।

‘ पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना ’ । ३ । १ । ५२ ॥ पूर्वः कायस्येति-पूर्वो 20
भागः कस्मान्नाभ्यादेः कस्य कायस्येति सम्बन्धाद्विक्पञ्चमी कायशब्दान्न भवति ।
पूर्वं छात्राणामिति-बहुवचनाद्भेदप्रतीतिः, छात्राणां सम्बन्धिनं कस्मादपि छात्रात् पूर्व-
मित्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधः किमिति-यद्यत्राऽभिन्नेन भवतीति पर्युदासः स्यात्तदा समा-
हारस्यैकत्वादत्राऽपि समासः स्यात् । भिन्नेन न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधे तु विज्ञाय-
माने समाहारद्वन्द्वस्य भेदपूर्वत्वाद्भेदनिमित्तः प्रतिषेधोऽपीति समासाभावः । अंशिनेति 25
किमिति-ननु नाभेर्यः पूर्वो भागो व्यवस्थितः कायस्य शोभनो रिक्तो वेत्याद्यर्थोऽत्र
विवक्षितस्तत्र पूर्वस्य कायापेक्षत्वेनाऽसमर्थत्वादेव नाभ्या सह समासो न प्राप्तः
किं शिवर्जनेन ? । सत्यम् । यद्यपि कायापेक्षत्वं पूर्वस्य तथापि प्रधानसापेक्षत्वे
वृत्तिर्भवतीति ।

‘ सायाह्लादयः ’ । ३ । १ । ५३ ॥ स्यतेर्धञि औणादिको वा सायशब्दो, मान्तमव्ययं वा । सायमह् इति-ननु सायमशब्देनाऽहरन्त उच्यते इत्युक्तार्थत्वात् सायमह् इति विग्रहेऽहन् शब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ? सत्यम्, दिनान्ते यानि कार्याणि क्रियन्ते तान्यप्युपचारात् सायम् शब्देनोच्यन्ते; ततः सन्देहः किं कार्याण्य-
 5 मिधीयत उत दिनान्त इत्यहन्शब्दः प्रयुज्यते । सूत्रसामर्थ्याद्वा तस्माच्च दिनान्त एव लभ्यते । षष्ठीसमासबाधनार्थमिति-ननु तावदिह सायंशब्दस्याऽव्ययत्वात् “ तृप्तार्थ० ” इति निषेधादेव भविष्यति किं तद्बाधनार्थमनेन ? उच्यते-यदाऽकारान्तः सायशब्दोऽनव्ययं नपुंसकलिङ्गस्तदा प्राप्नोति ।

‘ समेऽशेऽर्धं नवा ’ । ३ । १ । ५४ ॥ अर्धं पिप्पल्या-इत्यत्राऽर्धशब्दस्य
 10 तुल्यभागेऽर्धमिति क्लीबत्वम् । अर्धपिप्पलीति समुदायस्य तु परलिङ्गो द्वन्द्वोऽंशीति-वचनात्स्त्रीत्वमेवमुत्तरत्र । अतुल्यभागे तु ग्रामार्ध इत्यादावर्धसुदर्शनेति पुंस्त्वम् । षष्ठीसमासबाधनार्थमिति-अयमर्थः-सूत्राभावे भेदाभेदविवक्षायां प्रयोगद्वयं सिध्यति । सूत्रकृतौ तु भेदविवक्षाया मेवपक्षे षष्ठीसमासं बाधित्वा प्रयोगद्वयं सिद्धम्, अन्यथा भेदे षष्ठीसमास एव स्यात् । अर्द्धं पिप्पलीनामिति-पिप्पल्याख्यस्यांऽशिनोऽनेकद्र-
 15 व्यस्वभावत्वादभिन्नत्वाभावात् समासाभावः । षष्ठीसमासस्तु भवत्येव पिप्पल्यर्धमिति । प्रकरणादिना बहुत्वस्याऽप्यवगतेर्बहुवचनान्तस्याऽपि प्रवृत्तिरविरुद्धा ।

‘ जरत्यादिभिः ’ । ३ । १ । ५५ ॥ अर्धवैशसमिति-‘शस्त्र’ हिंसायाम्, विश-सन् “ कुत्सस्प० ” विशसेव प्रज्ञाद्यण् ; अर्धो वैशसस्याऽर्धमरणमित्यर्थः ।

‘ द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः ’ । ३ । १ । ५६ ॥ पञ्चमं भिक्षाया इति-षष्ठी-
 20 समासोऽपि वाग्रहणेन यस्यैवाऽयमंशिसमासस्तस्यैव प्राप्नोतीति न भवतीति । द्वितीयं भिक्षाणामिति-अत्र बहुत्वाद्विक्षा भिन्ना ।

‘ कालोद्विगौ च मेयैः ’ । ३ । १ । ५७ ॥ अंशांशिनिवृत्ताविति-कालमेयै-
 रित्यभिनवार्थग्रहणात् । जातोत्तरपदानि मासजात इत्यादीनि बहुव्रीहावपि सिध्यन्ति । परं मासो मृतस्य मासमृत इत्यत्राऽन्यपदार्थासम्भवात् द्विगौ च द्व्यहसुप्त इत्यादा-
 25 विति वचनम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति-अन्यथा मासो जाताया इति स्त्रीत्व-विवक्षायां मासजातेत्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात् । पूर्वपदप्राधान्याच्च पश्चादाबू न स्यात् । द्वे अहनी सुप्तस्येति-द्वे इति चाऽहनी इति च नामद्वयं सुप्तस्येति नाम्ना समस्यते ।

तत्स्त्रिपदे समासे जाते सुप्त इत्युत्तरपदे परे “ संख्या समाहारे च० ” इति द्विगुसंज्ञायां द्विगुविषये द्वयोः पदयोरुत्तरपदनिमित्ते द्विगौ भाविनि त्रयाणां तत्पुरुषः, अन्यत्र प्रयोजकमिति-अन्यत्र चरितार्थमित्यर्थः । द्विगौ तु द्विवचनाद्यन्त-
मपि समस्यते इति भावः ।

‘ स्वयंसामी क्तेन ’ । ३ । १ । ५८ ॥ करणशक्तेः कर्तृशक्तेर्वा वाचकः स्वयं- 5
शब्दः । आत्मनेत्यर्थ इति-अत्र करणे कर्तरि वा तृतीया । सामिकृतमित्यत्र-
“ विशेषणं विशेष्येणै० ” इत्यनेन कर्मधारयेणैव सिध्यति परं यदृच्छया पूर्वापरभावः
स्यात्तद्वाधनार्थमिहोपादीयते ।

‘ द्वितीया खट्वा क्षेपे ’ । ३ । १ । ५९ ॥ क्षेपः समासार्थ इति-तत्रैव तस्य 10
प्रसिद्धेः । नित्य एवेति-यत्तु खट्वामारूढ इति वाक्यं तत्पूर्वोत्तरपदविभागमात्रदर्शनार्थम् ।

‘ कालः ’ । ३ । १ । ६० ॥ कालयति भूतानि अच् । अव्याप्त्यर्थ इति-
अहोरात्रेश्च तैर्व्याप्त्यभावात् । मासप्रमित इत्यत्र च प्रथमो दिवसः प्रतिपच्चन्द्रमसा
व्याप्तो न तु समग्रो मास इत्युत्तरेण न प्राप्नोति ।

‘ व्याप्तौ ’ । ३ । १ । ६१ ॥ क्तेनेति निवृत्तमिति । पृथग्योगादिति शेषः ।
सर्वरात्रकल्याणीति-यद्यपि सर्वशब्दो न कालवृत्तिस्तथाप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वेन 15
समासस्य सर्वरात्र इति समुदायोऽपि कालः । मासं पूरक इति-पूरयिष्यतीति
“ क्रियायां क्रिया० ” इति णकचि णके तु “ कर्मणि कृतः ” इति षष्ठी स्यात्, णकचि
तु “ तृन्नुदन्ता० ” इति निषेधात् न ।

‘ श्रितादिभिः ’ । ३ । १ । ६२ ॥ यद्यपि बहुव्रीहिणैव धर्मश्रित इत्यादीनि
सिध्यन्ति तथापि यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयति यत्र समासेऽर्थे यिग्रहभेदात्तत्पुरुष- 20
बहुव्रीही प्राप्नुतस्तत्र तत्पुरुष एव । तेन राजसरव इत्यादौ न बहुव्रीहिः । किञ्च
बहुव्रीहौ कच् स्यात् । निर्वाणगत इति-क्ते निर्वाति सुखी भवत्यत्रेत्यनटि वा ।

‘ प्राप्तापन्नौ तयाच्च ’ । ३ । १ । ६३ ॥ प्राप्ता जीविका ययेत्यादि बहुव्री-
हिणाऽपि सिध्यति, प्राप्तगव्रीत्यादौ तु समासान्तो न स्यादिति वचनम् । स्त्रीलिङ्गा-
र्थमिति-रुयैकाध्योत्तरपदाभावात् “ परतः स्त्री० ” इति पुम्भावो न प्राप्नोतीत्यत्करणम् । 25

‘ ईषद्गुणवचनैः ’ । ३ । १ । ६४ ॥ गुणं वचन्तीति रम्याद्यनटि गुणव-
चनाः । ईषत्पिङ्गल इति-पिङ्गत्वमस्याऽस्ति सिध्मादित्वाल्लः । न च वाच्यमीषत्पिङ्ग-

हययोगात् पुरुषोऽपीषत् स चाऽसौ पिङ्गलश्चेति कर्मधारयेण सिध्यति । यतस्तत्र पूर्वनिपाते कामचारः । ईषच्छब्दात् क्रियाविशेषणत्वादम् । उन्नतरक्तशब्दावौणादिकौ “ पुनर्पित्त० ” इति साधू ततो गुणवचनौ । क्ते तु क्रियावचनौ स्याताम् । समासान्तराणीति-अन्यथा “ नाम्नाम्नै० ” इत्यनुवर्तमाने कोपेन इषद्रक्त इति त्रिपदो न स्यात् ।

5 ‘ तृतीया तत्कृतैः ’ । ३ । १ । ६५ ॥ प्रत्ययः प्रकृत्यविनाभावीति तृतीयान्तं नामेह गृह्यते । अत एवेति-गुणवचनत्वाभावादेवेत्यर्थः ।

‘ जनार्थपूर्वाद्यैः ’ । ३ । १ । ६७ ॥ हेत्वादाविति-आदिशब्दात्तुल्यार्थैरित्यादि । एकेन द्रव्यवचनमिति-एकं च तद्द्रव्यं चेति कर्मधारये एकद्रव्यमस्याऽस्तीति कृते “ एकैकदेः कर्मधारयात् ” इतीकण् स्यादित्येवं समासः ।

10 कारकं कृता ’ । ३ । १ । ६८ ॥ काकपेया नदीत्यादिषु निन्दा सुगमैवेति न दर्शिता । तेन सहेत्यर्थ इति-एवं शिखया परिव्राजक इतीत्यम्भूतलक्षणेऽप्यनुक्तमपि ज्ञेयम्, अनीयप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

‘ चतुर्थी प्रकृत्या ’ । ३ । १ । ७० ॥ रन्धनाय स्थालीति-यथा यूपाद्यात्मना-दावादि प्रतिष्ठमानं यूपादेः प्रकृतित्वेन विज्ञायते नैवं रन्धनादेः स्थाल्यादीति । मूत्राय सम्पद्यत इति-यद्यप्याथर्या विधेयतया मूत्रस्य प्राधान्यं तथापि शान्द्या प्रथमं यवाग्वा सह क्रियासम्बन्धः, यथा-राज्ञः पुरुष इति आथर्या राज्ञः प्राधान्येऽपि शान्द्या पुरुषस्यैव ।

‘ हितादिभिः ’ । ३ । १ । ७१ ॥ गोभ्यो हितमिति-आशीर्विवक्षायां तु “ तैल्लद्रायुष्य० ” इति चतुर्थी आशंसायां हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति । आत्मनेपदमिति-पचत इत्येवमादीनामात्मा स्वभावस्तदर्थं ते आते इत्यादि आत्मनेपदम् । तिवाद्यवयवापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पचतीत्यादिलक्षणः परोऽर्थस्तदर्थं तिवादिकं पदं परस्मैपदम् ।

‘ तदर्थार्थेन ’ । ३ । १ । ७२ ॥ तस्याश्चतुर्थ्या अर्थो यस्येत्युष्ट्रमुखादित्वाद् व्यधिकरणो बहुव्रीहिस्तत्तदर्थश्चाऽसावर्थश्चेति कर्मधारयः । समासस्त्विति-पित्रर्थ इत्यादि-समासे अर्थशब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

‘ षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ’ । ३ । १ । ७६ ॥ गमकत्वादिति-अवश्यसापेक्षत्वादित्यर्थः ।

‘ कृति ’ । ३ । १ । ७७ ॥ चौरोज्ञासनमिति—“ कर्मणि कृतः ” “ कर्तरि ” वाऽस्य विधानात् यत्नजाया अपि षष्ठ्याः समासः ।

‘ याजकादिभिः ’ । ३ । १ । ७८ ॥ कृतीत्यनेनैव सिद्धे किमर्थोऽयं योग इत्याह “ कर्मजा तृचा च ” इतीति । विध्यर्थश्चेति—तुल्यार्थैरिति या षष्ठी सा शैषिका न भवतीति अप्राप्तौ ।

5

‘ सर्वपश्चादादयः ’ । ३ । १ । ८० ॥ प्रतिषेधं वक्ष्यतीति—यदा सम्बन्धषष्ठी तदेत्यर्थः । तत्र सम्बन्धषष्ठीग्रहणात् । उपलक्षणमिदं तेन यदा रिरिष्टादिति षष्ठी तदाऽप्राप्ते समासः ।

‘ अकेनक्रीडाजीवे ’ । ३ । १ । ८१ ॥ “ कर्मजा तृचा च ” इत्यस्याऽपवाद-स्ततश्च भनक्तीति भञ्जिका, उद्दालपुष्पाणां भञ्जिकेति कृते “ कृति ” इति प्राप्नोति 10 तत उत्तरेण निषेधस्तदाऽस्य सूत्रस्य फलम् । यदा तु उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहस्तदा निषेधाभावे कृतीत्यनेनैव सिद्धत्वादस्य न किञ्चित्फलम् । ननु भनक्तीति भञ्जिकेति कर्तरि कथं साधयन्ति यथा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति क्रीडा-नाम ततस्तस्याः कर्तृत्वं न सङ्गच्छते ? उच्यते—अस्यां क्रीडायां भञ्जनक्रियाकरणादु-पचारात् साऽपि कर्त्री भण्यते ।

15

‘ न कर्तरि ’ । ३ । १ । ८२ ॥ अग्रगामिकेति—कृतसगतिकारकस्येति न्याया-दग्रगामिकेत्यस्याऽपि कृदन्तत्वम् ।

‘ कर्मजा तृचा च ’ । ३ । १ । ८३ ॥ तच्चाऽकस्येति—तृचोऽव्यभिचारात् । क्रियाशब्दस्य त्विति—विभर्तीति भरणक्रियामात्रमुपादाय वर्तमानस्येत्यर्थः ।

‘ तृप्तार्थपूरणाव्ययातृशशत्रानशा ’ । ३ । १ । ८५ ॥ ग्रामस्य पुरस्ता- 20 दिति—अव्युत्पन्नमव्ययं व्युत्पत्तौ तु “ रिरिष्टौ० ” इति षष्ठ्या विधानात् समासो न प्राप्नोत्येव । अध्वगानामिति—अत्राऽपि सम्बन्धे षष्ठी न निर्धारणे तस्य सतोऽप्यविवक्षा अनियमेन पूर्वनिपातः स्यादिति—“ षष्ठ्ययत्ना० ” इत्यत्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि प्रथमोक्तत्वात् विशेषणसमासे तु प्रधानानुयायिनो व्यवहारा इति न प्राग्निपातः ।

‘ ज्ञानेच्छार्चार्थाधारत्केन ’ । ३ । १ । ८६ ॥ सर्वत्र कर्तरि षष्ठी । सत्याधारे 25 च क्तविधानात् “ कैयोरसदाधारे ” इति षष्ठ्या न निषेधः । इष्टेनेति—“ तेन प्रोक्ते ” इत्यतस्तृतीयाधिकारे यदुपज्ञात इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययं विधत्ते तज्ज्ञापयति न वर्त-

माने काले विहितोऽयं क्तप्रत्ययः किन्तु भूते काले । तथा राजपूजित इत्यादावपि ।
तृतीया समासा इति-अत्र भूते क्तविधानात् “ क्तयोरसदाधारे ” इति पष्ठीनिषेधा-
चृतीया समासा इत्यर्थः । कृद्योगजाया इति-कर्तृकर्मविहिताया इत्यर्थः ।

- ‘ अस्वस्थगुणैः ’ । ३ । १ । ८७ ॥ स्वात्मन्येवाऽवतिष्ठन्त इति-ननु द्रव्या-
5 श्रयी गुण इति गुणलक्षणं ततः कथमिदमिति ? सत्यम्, अभिधाव्यापारापेक्षया स्व-
स्थत्वं गुणानां यतः शौकल्यादि शब्दैर्धर्ममात्रमेवाऽभिधीयते । अत्राऽर्थान्तराकरणद्वेति-
ननु शुक्लादिवर्णादेर्विशेषणं, पटस्य शुक्लो वर्ण इति ततश्च पटादेर्वर्णादिना सम्बन्धो
न तद्गतेन शुक्लादिविशेषणेनेति पष्ठ्यन्तस्य समासप्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याशङ्का ।
अस्वास्थ्यमस्त्येवेति-गुणग्रहणेन ये गुणा द्रव्यस्य विशेषणं भवन्ति शुक्लः पट इत्यादौ,
10 ये च भूतपूर्वगत्या द्वाणाद्यन्ताः शौकल्यादयस्तेऽपि गृह्यन्ते । यतः शुक्लशौक्ययोः
शब्दभेदेऽपि द्वयोरपि एकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं गुण इति, द्वावप्येकार्थावस्वस्थौ च य
एवाऽर्थः पटस्य शुक्लः स एवाऽर्थः पटस्य शौक्यमिति । एवं मधुरमाधुर्यादीनामपि ।
नन्वनेनाऽपि व्याख्यानेन पटस्य शुक्ल इत्यादिष्वेव निषेधः प्राप्तो यतो यथा-शुक्लः
पट इत्यादौ द्रव्येऽपि वृत्तिस्तथा न शौक्यशब्दस्य द्रव्ये वृत्तिः, यतः शौक्यश-
15 ब्देन गुणमात्रमेवाऽभिधीयते न द्रव्यम् ? उच्यते-यद्यपि शौक्यशब्दो द्रव्ये न
वर्तते तथापि शौक्यशब्दो गुणवचनः ततो यदि स्वयं द्रव्यं वक्तुं न शक्नोति तथा-
पि आत्मीयशुक्ललक्षणेन शब्देन यदि वादयति तर्हि भवत्येव । आत्मीयत्वं चाऽनयो-
गुणमात्रवृत्तित्वात् । यथा कश्चित्पुमान् भार्यायाः पार्श्वान्तिप्रोर्भक्तिं कारयति ततो
यद्यात्मना न करोति तथापि भक्तिं कुर्वन्नभिधीयन्ते एवमत्राऽपि भविष्यति । तद्वि-
20 शेषैरेवाऽयमिति-तद्विशेषाश्च शुक्लादयो मधुरादयः सुरभ्यसुरभी शीतादयश्च गुणा गृह्य-
न्ते । तेषामेव द्रव्यविशेषणत्वसंभवात्, तेन रूपादीनां न ग्रहः । न हि ते द्रव्यस्य
विशेषणं भवन्ति पटो रूपं गुडो रसः चन्दनं गन्धः स्तनः स्पर्श इति । रूपादिविशेषा
ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते तेन गौरवादयः संख्यादयो वैशेषिकप्रसिद्धाश्च न गृह्यन्ते ।
वाङ्माधुर्यमिति-रसनेन्द्रियग्राह्य एव रसो लोके मधुरशब्दस्य रूढोऽत्र तूपचारादिति न
25 गुडस्य माधुर्यमिति निषेधः । यतो गौणमुख्यन्यायेन मुख्यो लौकिको गुणः
समासाभावं प्रयोजयतीति । बहुलाधिकारादिति-ननु कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यादौ
तैक्ष्ण्यं स्पर्शनेन चक्षुषाऽपि च गृह्यते ततो द्वीन्द्रियग्राह्याणां न गुणत्वं किन्त्वेकेन्द्रि-
यग्राह्याणामेवेति वैशेषिकमतं, ततः समासः प्राप्तः । कुसुमसौरभमित्यादौ च पटस्य
शौक्यमिति वत्समासाभावप्रसङ्गस्तदेतदुभयं कथमित्याशङ्का ।

‘ सप्तमी शौण्डाद्यैः ’ । ३ । १ । ८८ ॥ इह गौण इति-परमार्थतो मद्यपः

शौण्ड इत्युच्यते व्यसनी तु गौणवृत्त्या । आपतनं भावे घञि, आपात आरम्भे रम-
णीय-आपातरमणीयः ।

‘ काकाद्यैः क्षेपे ’ । ३ । १ । ९० ॥ तीर्थसारमेय इति-सारो मेयोऽस्य यद्वा
सरमा शुनी तस्या अपत्यं “ चंतुष्पाद्भ्य एयन् ” । अनवस्थित इति-यथा काका-
दिस्तीर्थफलमजानन् अचिरस्थायी भवत्येवं यो देवदत्तादिः कार्याण्यारभ्य तेष्वनि- 5
र्वाहकः स एवमुच्यते ।

‘ पात्रेसमितेत्यादयः ’ । ३ । १ । ९१ ॥ गेहे क्ष्वेडीति-जिह्विदाङ् इति
धातौ क्ष्विदः स्थाने क्ष्विडं केचित्पठन्ति । गेह एव क्ष्वेडते “ ग्रंहादिभ्यो णिन् ”
एवमग्रेतनद्वये । गेहमेव विजितमनेनेति “ व्याप्ये क्तेन ” इत्यनेन क्तप्रत्ययान्तात्
यस्तद्धित इन् तदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानात्सप्तमीविहितेति प्रथमान्तेन विग्रहः । यद्वा 10
अर्थकथनमिदं गेहे विजितीत्येव क्रियते । अवधारणेनेति-पात्रेसमिता इत्यत्र पात्रश-
ब्देन पात्रसहचारिभोजनं लक्ष्यते ततो भोजन एव समिता मिलिताः सन्ति न
कार्यान्तरे इत्यवधारणात् क्षेपो गम्यते । सप्तम्या अलुविति-ननु पात्रेसमितेत्यादि-
कृतप्रत्ययान्तेषु “ तत्पुरुषे कृति ” इति शेषेषु तु “ अद् व्यञ्जनात्० ” इत्यलुप् प्राप्त-
स्तर्त्तिक निपाताश्रयणेन ? सत्यम्, ताभ्यां बहुलं संज्ञायां चाऽलुबुक्तेत्याह-निपा- 15
तनादिति ।

‘ क्तेन ’ । ३ । १ । ९२ ॥ नित्यसमासाश्चैते इति-वाक्यस्य क्रियाकारक-
सम्बन्धमात्रप्रत्यायकतया क्षेपप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्समासस्यैव तत्र सामर्थ्यात् ।

‘ तत्राऽहोरात्रांशम् ’ । ३ । १ । ९३ ॥ पृथग्योगादिति-तत्राऽहोरात्रांशं च
क्तेनेति चकारादन्यच्च नाम । तत्रेति सप्तम्यन्तमिति-सप्तमीसाधर्म्यात्रप् प्रत्ययोऽप्यत्र 20
सप्तमीशब्देनोक्तः । भवति हि साधर्म्यात्ताच्छब्दं यथा गौर्वाही क इति ।

‘ नास्मिन् ’ । ३ । १ । ९४ ॥ सप्तम्या अलुविति, अरण्येतिलका इत्यादिषु-
“ अद् व्यञ्जनात्० ” इत्यनेन स्तूपेशाण इत्यादिषु तु “ ऋकारस्य० ” इत्यनेन ।

‘ कृद्येनावश्यके ’ । ३ । १ । ९५ ॥ मासेऽवश्यमिति-“ यँद्भावो भावलक्ष-
णम् ” इति सप्तमी मासे गते देयमिति हि मासादिभवेन देयभावो लक्ष्यत इति । 25
अथवा मासाद्येकदेशे मासादिशब्द इत्याधार एव सप्तमी । अन्यथा उपचारं विना

समग्रेऽपि मासे देयमिति यदि विवक्ष्यते तदा “ कालाध्वनोर्व्याप्तौ ” इति द्वितीया स्यात् । मासदेयमिति-मासस्य पूरके त्रिंशत्तमे दिने देयमित्यर्थः । अयमपि नित्य-समासो यतो न समासेऽवश्यं शब्दस्य प्रयोग इति न्यासः । “ तत्पुरुषे कृति ” इत्य-
 5 लुप्राप्तौ बाहुलकात् सप्तम्या लोपः । निरनुबन्धन्यायात् क्यव्यणोर्ग्रहणाभावे मासे स्तुत्येत्यादौ न समासः ।

‘ विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ’ । ३ । १ । ९६ ॥ वृत्तिरैका-
 धर्म्यमिति-एकः साधारणोऽर्थो द्रव्यलक्षणस्तदतदात्मको यस्य तदेकार्थं तस्य भावः ।
 शिंशपा वा भवतीति-न च वाक्येऽपि तर्हि वृक्षादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । द्वौ
 10 द्विरदावितिवद्गतार्थस्याऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् । यद्वा पूर्वं वृक्षप्रयोगात् सामान्यावगते-
 विशेषावगमाय शिंशपेति प्रयुज्यते । एवं च तक्षकाहिरिति-यतस्तक्षकशेषशब्दावहि-
 गुणादावपि वर्तेते । तक्षकः सर्प इत्यादौ तु तद्गुणविवक्षायामपि बाहुलकान्न भवति ।
 विशेषणविशेष्यद्वयोपादानं हि बाहुलकप्रपञ्चार्थम् । प्राधान्यं च द्रव्यं शब्दानामिति-
 नीलादि अन्याश्रितत्वादप्रधानमुत्पलं तु तस्याऽऽश्रयत्वात्प्रधानम् उत्पलं हि द्रव्य-
 15 रूपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानं प्राधान्येन विवक्ष्यते । नीलस्तु गुणत्वाद्व्य-
 व्यवधानेन क्रियायामुपयोगादुत्पलस्य विशेषणं सम्पद्यत इति । ननु प्राधान्यं च द्रव्य-
 शब्दानामित्युक्तमुत्पलादयस्तु जातिशब्दास्तत्कथमित्याह-यद्यपीति । यस्तु गुणादीति-
 आदिशब्दाद्रव्यक्रिययोर्ग्रहः । क्रिया पाचक इत्यादिका दर्शितैव । द्रव्यं यथा दण्डी चाऽ-
 सौ धन्वी चाऽत्राऽपि पूर्वनिपाते कामचारः । पदयोरप्रधानत्वादिति-द्रव्यव्यवधानेन
 20 क्रियायामुपयोगात् । पूर्वोत्तरेति-रविपरिवर्तनसंयोगेन दिश उच्यन्ते, अतोऽत्राऽपि गुणः
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । पूर्वदक्षिणा विदिगिति-विदिगित्युपलक्षणं तत्सम्बन्धिन्यन्यत्राऽपि
 देशादौ भवति । जातिशब्दानामिति-यद्येवं कथं कृष्णसर्पशब्दयोः सामानाधिकरण्यं
 द्वयोरेव तयोर्जातिविशेषवाचकत्वादिति । समावेशार्थं इति-यदि च चकारस्तत्पुरुष
 इत्यस्याऽनुकर्षणार्थं इत्युच्येत तदा चाऽनुकृष्टं नोत्तरत्र इति विज्ञायेत ।

‘ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ’ । ३ । १ । ९७ ॥ पूर्वकालेत्यस्य
 25 कृतद्वन्द्वैरेकादिभिर्द्वन्द्वः । यदि पुनरेकादिभिरकृतद्वन्द्वैः पूर्वकालेत्यस्य द्वन्द्वः क्रियेत
 तदैकशब्दस्य स्वराद्यदन्तत्वात् पूर्वनिपातः स्यात्तथा च सर्वेषामेकरूपतायां स्वरूप-
 ग्रहणे पूर्वकालेत्यर्थनिर्देश इति यद्वक्ष्यते तदुपपन्नं स्यात् । मतीकृतेति-मतमस्या
 अस्तीति मतिनी क्षेत्रभूमिः । अमतिनी मतिनी कृतेति च्चौ पुंवद्भावे दीर्घत्वे च
 मतीकृता । अथवा मतं लोष्टमर्दनकाष्ठं तदस्याऽस्ति अब्रादित्वादप्रत्ययः, ततोऽमता

मता कृतेति । अद्रव्यशब्दत्वादिति क्रियाशब्दत्वादिति शेषः । एतच्चोपलक्षणमेकादीनामपि, यदा क्रियाशब्देन गुणशब्देन वा सामानाधिकरण्यं तदा पूर्वेण समासे खञ्जकुण्टादिवत्पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादुभयोरपि पूर्वोत्तरशब्दयोर्विशेषणत्वादिति ।

‘ दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ’ । ३ । १ । ९८ ॥ दिग्वाचीति-एतदपि च न दिश्येव वर्तमानमपि तु तद्द्वारेण जनपदादौ च वस्त्वन्तर इति अर्थप्रधानो निर्देशः । 5 संज्ञायां तद्धिते चेति-एकाऽपि सप्तस्युत्पन्ना विषयभेदाद्यथालक्ष्यं भिद्यत इति । विग्रहवाक्यमिति-विभिन्नं गृह्यतेऽनेनाऽस्मिन् वा बाहुलकात् “ पुत्रास्मि चः ” । विग्रहं च तद्वाक्यं च विग्रहवाक्यम् । अथवा विग्रहणं विग्रहस्तस्य वाक्यम् । पूर्वगवीप्रिय इति-मतान्तरेणेदमुदाहरणं स्वमते तु अणाद्यन्तान्नाम्नो ङीरुक्ता । अत्र तु पूर्वगवी इत्येवं- 10 रूपस्य नामत्वे पूर्वगवीत्यस्य नामत्वाभावे ङीर्न स्यात् ।

‘ संख्यासमाहारे च द्विगुश्चानामन्ययम् ’ । ३ । १ । ९९ ॥ पञ्चाम्रा इति-सन्निवेशादिविशेषविशिष्टानां पञ्चानामाम्राणामियं संज्ञा । फलित एकः पञ्चाम्र इति-समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति बहुसंख्याक आम्राद्यभिधायकोऽपि पञ्चाम्रादिशब्द एकस्मिन्नप्याम्रादौ प्रयुज्यत इति । पञ्चनावप्रिय इति-मतान्तरेऽपि बाहुलकाद्वाधन्ते स्वार्थिकाः कचिदित्यतो वा ङीर्न, स्वमते तु अणन्तान्ना- 15 म्नो विहितेति न प्राप्नोत्येव । द्व्यह्वजातः-त्रिमासजात इत्याद्यर्थमुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यमेवाऽन्यथा द्विगुविषयाभावात् “ कैलो द्विगौ च मेयैः ” इति समासाप्रवृत्तौ उत्तरपदाभावादस्य सूत्रस्याऽप्रवृत्तिः स्यादतो न वाच्यं तद्धितविषयेऽप्येषु समासो भविष्यतीति । पञ्चानां पूलानां समाहार इति-समाहारः समूह इति सामूहिकप्रत्ययो न । समासेनैव तस्योक्तत्वात् । ननु समाहारसमूहयोरेकार्थत्वात्तद्धित इत्येव समासो 20 भविता किं समाहारग्रहणेन ? अथ तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोतीति चेत्, उत्पद्यतां द्विगुत्वात् “ द्विगोरनपत्ये० ” इति लुब् भविष्यतीति न काचिद्धानिरिति, सत्यम्; पञ्चकुमारि इत्यादौ “ ङ्यादेर्गौणस्य० ” इति ङ्यादेर्लोपः स्यात् । पञ्चगवमिति-“ वैज्रलेखकः ” इत्यधिकृते “ गोस्तत्पुरुषात् ” इत्यट् न स्यात् । अर्धपञ्चमपूलीति-संज्ञा-तद्धितोत्तरपदेषु नित्यसमासः । समाहारे तु विकल्पस्तत्र वाक्यमपि हि भवति । अ- 25 र्धपञ्चमात्पञ्चपूलानां समाहार इति । समावेशार्थ इति-तेन गोस्तत्पुरुषात्पञ्चसर्वविश्वा-दित्यादि सिद्धम् । अयं ग्रहणमिति-यद्ययमिति सूत्रांशो न स्यात्ततो यथा कर्मधारयश्चेत्यनुवर्तते तथा द्विगुश्चेत्यप्युत्तरत्राऽनुवर्ततेति वक्ष्यमाणा अपि समासा

द्विगुसंज्ञाः स्युः ततः परमा नौः परमनौरिति “ नौवः ” इति समासान्तः स्यात् ।
समाहारे दिक् शब्दो न समस्यते ।

‘ निन्ध्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ’ । ३ । १ । १०० ॥ कुत्सितो ब्राह्मण इति-नहि
ब्राह्मणः कुत्सनवचनः । अपि तु कुत्स्य एवेति व्यावृत्तिबलान्न समासः । ब्राह्मण-
5 श्चाऽसौ कुत्सितश्चेत्यपि कृते कुत्सितशब्दस्य पापाद्यङ्गीकारादनेनाऽपि समासो न ।

‘ उपमानं सामान्यैः ’ । ३ । १ । १०१ ॥ नियमार्थमिति-शस्त्रीश्यामेत्या-
दावपि गुणमुपादाय प्रवर्तमानेन शरूयादिना श्यामादेर्विशेषणाच्छ्यामशस्त्रीत्युक्तेऽपि
साधारणधर्मप्रतीत्यभावादुपमानस्य समासे पूर्वनिपाते च सिद्धे विधिरारम्भमाणो
विध्यसम्भवान्नियमार्थो भवति ।

10 ‘ उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ’ । ३ । १ । १०२ ॥ शब्दः प्रयुज्यत
इति-यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तौ व्याघ्रादिशब्दः शौर्यादौ पुरु-
षार्थे एव वर्तते तदा साम्यानुक्तौ सामानाधिकरण्ये सति समासो भवति । यदा तु
गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणप्रतिपत्तये शूरादिशब्दप्रयोगस्तदा साम्या-
नुक्तिग्रहणात्समासाभावः । पुरुषव्याघ्रः शूर इति-नन्वत्र व्याघ्रपदस्य शूरपदापेक्षया-
15 ऽपि समासो न भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्याह-इदमेव चेति ।

‘ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ’ । ३ । १ । १०३ ॥
पूर्वपुरुष इत्यादि-दिग्वाचकत्वेऽपि सूत्रोपादानसामर्थ्यात् समासः । न तु दिगधिकमि-
त्यनेन निषेधः । पूर्वपटुरिति-पूर्वशब्दो दिग्योगेन कालयोगेन वा द्रव्यं विशिनष्टि,
पटुशब्दश्च पटुत्वेन । तत्र विशेषणसमासे द्वयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणत्वात् खञ्ज-
20 कुण्टादिवदनियमेन पूर्वनिपातः स्यात् ।

‘ श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्यर्थे ’ । ३ । १ । १०४ ॥ एकशिल्पपण्यजीविनां सङ्घः
श्रेणिः । च्यर्थे गम्यमान इति-यद्यप्युत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तथाप्युपसर्जनतया
च्यर्थोऽपि प्रतीयते । उपसर्जनमपि ह्यर्थो भवति ।

ऊकेति-अवतेः “ विचिपुपि० ” इति कित्कः । कन्दुं स्वेदनिकां मिमीते डे
25 कन्दुमः कान्दविकः । ब्राह्मण इति-ब्रह्म अणतीति कर्मणोऽणि पृषोदरादित्वादकार-
लोपे दीर्घत्वे च । यत्र सामर्थ्यमिति-अथ चपलापाकृता इत्यादौ चपलादीनां
च्यर्थवृत्तीनामपाकृतादिभिः सामर्थ्याभावात्कथं समास इत्याशङ्का । श्रेणिकृता इत्या-
दाविति-नन्वत्राऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति यतः कृताः के कर्मतापन्नाः श्रेण्य-

स्तन्न वक्तव्यं, यतो नहि श्रेणय एवंविधं विशेषणं किन्तु अश्रेणयः श्रेणय इति पश्चात् श्रेणय इत्युक्तेऽश्रेणय इत्यपेक्षते इति श्रेणय इति विशेषणं न भवत्येव; किन्तु करण- क्रियापेक्षया कारकमेवेति क्रियाकारकसम्बन्ध एव । यतो यथा नीलोत्पलमिति नील एवंविध एव विशेषणशब्दोऽस्ति तथाऽत्र श्रेणय एवंविधो न यतोऽश्रेणय इत्यपेक्षत इति ।

‘ क्तं नञादिभिन्नैः ’ । ३ । १ । १०५ ॥ नहि नञादयः पठ्यन्ते इत्यादि 5 शब्दः प्रकारवाचीत्याह-नञादयो नञप्रकारा इति । कर्तव्यमकर्तव्यं अकर्तव्यं कर्तव्यं चेति, उभयत्राऽपि विशेषणसमासो भवत्येव ।

नञादिभिन्नैरिति किमिति-अन्यथा भिन्नैरित्येवोच्येत । कृताकृतादिष्विति-ननु नञादेरपठितत्वान्नञोऽव्ययत्वात्तदादिग्रहणे प्रशब्दस्याऽव्ययस्य कुतो न ग्रहणं येनाऽ- पादय एव दर्शयन्ते इत्याह-अपादय इति । 10

अवयवधर्मेणेति-अयमर्थः-एकमनेकावयवं भवतीत्येकस्याऽवयवस्य कृतत्वाद- वयवावयविनोः कथञ्चिदभेदात्तदेकं कृतमुच्यते, अवयवान्तरस्य त्वकृतत्वादकृतमित्ये- कस्य कृतत्वाकृतत्वयोः सम्भवादैकाध्यात्कृताकृतव्यवदेशो युज्यत इत्यर्थः ।

‘ सेद्नाऽनिटा ’ । ३ । १ । १०६ ॥ उपलक्षमिति-तेन सविकारमविकारेण न समस्यते इत्यपि सिद्धम् । 15

‘ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ’ । ३ । १ । १०७ ॥ उत्तमपुरुष इति-उत्ताम्यतीत्यचि उत्तमः । उद्गतार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमम् । द्रव्यप्रकर्षवृत्तित्वाच्चाऽ- म्भावाभावः ।

‘ वृन्दारकनागकुञ्जरैः ’ । ३ । १ । १०८ ॥ वृन्दारकादीनामिति-ननु वृन्दा- रकादयो जातिशब्दा न ते सदादिवत्पूजावचनाः कथं तैः समासे पूजा गम्यत इत्याह- 20 उपमानादिति । अयमर्थः-वृन्दारकादिगताः केचित्पूजानिमित्ता गुणाः स्वप्रवृत्ति- निमित्तैर्कार्यसमवायितया वृन्दारकादिशब्दैरुच्यन्ते । एवं वृन्दारकादिगुणप्रतिपादनपरे प्रयोगे उपमानगत्या पूजा गम्यत इत्यर्थः । सुसीमो नाग इति-अत्र सुसीमः संज्ञा- शब्दस्तस्य नागेनाऽभिधेयं परिच्छिद्यते न तु पूजा प्रतिपाद्यत इत्याह-नाऽत्रेत्यादि । इदं तु पूर्वैर्दर्शितत्वाद्वर्शितं, परमार्थतस्तु नेदं प्रत्युदाहरणम् । यदुपाध्यायः-सुसीमो 25 नाग इति त्वनागस्य सुसीमत्वाभावात् सुसीमस्य नागविशेषसंज्ञत्वाद्विशेषणविशेष्य- त्वाभावान्न प्रत्युदाहरणमिति । अत एव द्वितीयं प्रत्युदाह्रियते देवदत्तो नाग इव मूर्ख इति, हस्तीव मूर्ख इत्यर्थः । अत्रोपमानेनाऽपि निन्दैव गम्यते न पूजा । कुञ्जरशब्दस्य तु व्याघ्रादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

‘कतरकतमौ जातिप्रश्ने’ । ३ । १ । १०९ ॥ कतमगार्ग्य इति-कठ इत्यादि चरणं गार्ग्य इत्यादि गोत्रं, ततो गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः । कुण्डलीती-ज्योत्स्ना-द्यणूप्राप्तौ “ शिखादिभ्य इन् ” ।

- ‘पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रि-
 5 याध्यायकधूर्त्तप्रशंसारूढैर्जातिः’ । ३ । १ । १११ ॥ वृन्दारकयुवतिरिति-अत्र “ वृन्दारकनागकुञ्जैः ” इति वाधित्वा परत्वादयमेव विधिः । अग्निस्तोकमिति-स्तो-
 चनं भावे घञि न्यङ्कादित्वात्कत्वे स्तोकः । सोऽस्याऽस्तीत्यभ्राद्यप्रत्यये स्तोकम् ।
 भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं वरं विरोध इतिवत् । सामान्यविशेषभावेनाऽयं
 प्रयोगः तेनाऽग्निस्तोक इत्यपि । वेहदिति-विहन्ति गर्भमिति “ संञ्चैत्० ” इति नि-
 10 पातः । वक्कयणीति-वक्कतेरचि पृषोदरादित्वात् “ निष्कैतुरुष्क० ” इति वा वक्का
 तां यातीति ये वक्कयः प्रौढवत्सः, सोऽस्या अस्ति । तदाश्रयकुत्सायामिति-न चा-
 ऽत्र कठप्रोक्तग्रन्थाध्येतृत्वं वेदितृत्वं वा कठशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तेन कुत्स्यते किं तर्हि
 प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नमभिधेयम् । प्रशंसायामिति-असति तु रूढग्रहणे जातिगुण-
 शब्दा अपि परं स्तोतुमुपादीयमानाः प्रशंसायां वर्तन्त इति तेऽपि गृह्येरन् । आविष्ट-
 15 लिङ्गा इति-उपलक्षणत्वादाविष्टवचनाश्च तेन तातश्च ते पादाश्चेति सिद्धम् । आविष्टं
 आगृहीतमपरित्यक्तं स्वं लिङ्गं यैः । लिङ्गान्तरसम्बन्धेऽपि न विशेष्यलिङ्गमुपाददते ।
 मतल्लिकेति-मया लक्ष्म्या तल्लातीति “ कुञ्चिक० ” इति निपातः । मचर्चिकेति-मां
 लक्ष्मीं चर्चयतीति णके “ ड्यैपो० ” वा इति इस्वत्वे । प्रकाण्डमिति-प्रकृष्टतया
 कण्यते “ कण्यणि० ” इति णिडे । रूढग्रहणादिति-रूढग्रहणस्योक्तरूपमतल्लिकादि-
 20 परिग्राहकत्वाद्रमणीयशोभनशब्दयोश्च रमणीयत्वादिगुणमुपादाय प्रशंसायां वर्तमान-
 त्वादाभ्यां जातिर्न समस्यत इति ।

‘चतुष्पाद्ग्रभिण्या’ । ३ । १ । ११२ ॥ ब्राह्मणी गर्भिणीति-समासे हि सति ब्राह्मणीशब्दस्य पुंवद्भावः स्यात् । संज्ञाशब्दाविमाविति-एतौ चतुष्पादमाह-
 तुर्न तु जातिम् ।

- 25 ‘युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः’ । ३ । १ । ११३ ॥ युवजरन्नित्यत्र
 जरत्युत्साहादियुवधर्मोपलम्भात् यूनि चाऽऽलस्यादिजरद्वर्मोपलम्भात् तद्रूपारोपात्सा-
 मानाधिकरण्यम् । विशेष्यत्वादिति-विशेष्यो युवा शब्दोऽनया रीत्या युवत्वमग्रेऽपि
 प्रसिद्धम्, ततो युवशब्देन पुरुष एवाऽभिप्राप्ते । ततस्तस्य खलतीति विशेषणं ततः
 परनिपाते प्राप्ते । अथवा द्वयोरपि गुणवचनत्वं तदा युवत्वमप्रसिद्धं ततो युवशब्देन

युवत्वविशिष्टो नरोऽभिधीयते, खलतिशब्देनाऽपि स एवाऽभिधीयते, ततो गुणवचन-
त्वात् कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनमिति ।

‘ कृत्यतुल्याख्यमजात्या ’ । ३ । १ । ११४ ॥ आख्याग्रहणाद्ये पदान्तर-
निरपेक्षास्तुल्यमर्थमाचक्षते इह ते गृह्यन्ते, समसदृशतुल्यप्रभृतयो न तु ये पदान्तर-
सान्निध्येन यथाऽग्निर्माणवक इति । अत्राऽपि तुल्यता प्रतीयते । परार्थे प्रयुज्यमानाः 5
शब्दाः सादृश्यं गमयन्तीति । न त्वत्र तुल्यता पदार्थ इति । लवणमिति-नन्द्याद्यनो
गणपाठात् णत्वं च । भोज्य ओदन इति-ओदनत्वलक्षणाया जातेरोदनशब्दो वाचकः ।

‘ कुमारः श्रमणादिना ’ । ३ । १ । ११५ ॥ ननु कुमारशब्दस्य पुंलिङ्गस्य
निर्देशात् कथमत्र स्त्रीलिङ्गस्य समास इत्याह-नामग्रहणे इत्यादि । हिशब्दोऽत्र यस्मा-
दर्थे । यद्येवं नामग्रहणपरिभाषयैव स्त्रीलिङ्गेऽपि समासस्य सिद्धत्वात् किमर्थं स्त्रीलि- 10
ङ्गानां श्रमणादीनां पाठ इत्याह-श्रमणादीनामित्यादि ।

‘ मयूरव्यंसकेत्यादयः ’ । ३ । १ । ११६ ॥ तत्पुरुषसमासा इति-कर्म-
धारयसमासा इत्यपि द्रष्टव्यम् । अंशण् समासः । व्यंसयतीति-मतान्तरेण दन्त्ये ।
मयूरव्यंस इति-यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतशिक्षो भवति, अन्यानन्यान् मयूरान्
छलयति स उच्यते, तद्रूपेण लोकस्याऽपि वञ्चकः । व्यंसको विशेषणं मयूरो विशे- 15
ष्यमिति विशेषणसमासे प्राप्ते मयूरव्यंसक इत्ययं समास इति दर्शयति । कम्बोजमुण्ड
इति-कम्बश्चाऽसौ जश्च बाहुलकाद्विभक्तेरलुप् । मुण्डनं मुण्डः, सोऽस्तीत्यभ्राद्यः ।
कम्बोजयवनशब्दाभ्यामपत्ये “ राष्ट्रक्षत्रियात्० ” इत्यजः, “ शकौदिभ्यो० ” इति
लोपः । एवं च गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वमनयोरित्यत्राऽपि गुणशब्दस्य पूर्वनि-
पाते प्राप्ते जातिशब्दस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । कपर्द इति-पर्दतेरचि कुत्सितः 20
पर्दः पृषोदरादित्वात्कुशब्दस्य कभावे । उन्मृजावमृजेति-आख्यातयोः क्रियासातत्ये
समासस्य वक्ष्यमाणत्वादसातत्यार्थोऽयमारम्भः । बहुव्रीहौ कच्प्रत्ययप्रसङ्गः स्यात् ।
मोदतेति-आत्मनेपदस्याऽनित्यत्वात् परस्मैपदम्, विकल्पणिजन्ताद्वा । जोडमिति-
‘ जुडण् ’ प्रेरणे इत्यतोऽचि जोडो दासः । प्रोष्यपापीयानिति-प्रवसतेः क्तिव यवादेशे
य्वृति “ वैस्वसः ” इति पत्वे । निषद्यस्याऽमान्तेषु स्नात्वा कालकादिष्वैकाध्या- 25
भावाद् “ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ” इति नियमात् तत्राप्रत्यस्याऽव्ययस्य समासाप्राप्ता-
वनेनाऽयं समासो निपात्यते । निषण्णश्यामेति-“ विशेषणं० ” इति समासे पूर्वनि-
पातेऽनियमः स्यात् ।

अकिञ्चनमिति-नञः स्याद्यन्तेन समास आरभ्यमाणः समुदायस्यानामतत्वात्
स्याद्यन्तत्वाभावात् नञ्समासाप्रवृत्तावनेन समासः ।

कुतपवस्त्र इति-छागरोममयं केचित्कम्बलं कुतपं विदुस्तद्वस्त्रं यस्य । सर्वं निपा-
तनात्सिद्धमिति-निपात्यन्ते-गम्यन्तेऽनुरूपाण्यविहितान्यपि लक्षणान्यस्मिन्निति नि-
5 पातनम् । सूत्रे लक्ष्यस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

‘ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ’ । ३ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति-तद्व्यनेकस्य
पूर्वनिपातप्रसक्तावेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽनेकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गा-
भावादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नेति व्यक्तिपदार्थो नाऽऽश्रीयतेऽपि तु
जातिः । अनुवृत्तस्य हि रूपस्य यथा लक्ष्यानुग्रहो भवति तथार्थकल्पना क्रियते
10 इति बहूनामप्ययं समासः । इत्येव स्यादिति-पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येकं “ आद्वन्द्वे ”
इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति-अत्र वीप्सायां सहोक्तिसङ्गावेऽपि
चार्थाभावाद् द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति-यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्वा भिन्नयोः
प्राधान्यं विवेद्यते सा सहोक्तिः । कर्मधारये तु धर्मिण आश्रयस्यैव प्राधान्यात्तस्य
चैकत्वं, अतः खञ्जकुण्टादौ न सहोक्तिः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यतामिति-पूर्वत्रेत्यं
15 सम्बन्धः । इतरेतरयोगे तिष्ठतः कस्कः, प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, समाहारे तु प्लक्षश्च
न्यग्रोधश्चेति समुदायस्तिष्ठति । तत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि-अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपः ।
द्व्यादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति-तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियाणामेकस्यां
क्रियायामनेककारकाणामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याणा-
मेकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्माणां ढौकनं समुच्चय इति । यथा चैत्रः पचति च पठति
20 चेत्यादिषु यथाक्रमं दर्शयति । एकमर्थं प्रति द्व्यादीनामात्मरूपभेदेन चीयमानता
समुच्चय इत्येव लक्षणमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । अन्वाचयोऽप्येवंविध इति-इयता
तु भिद्यते यत्समुच्चये समुचीयमानानाः क्रियाकारकादिविशेषाः सर्वे तुल्यकक्षाः ।
अन्वाचये तु एकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्रधानभावस्तद्यथा “ रुधां स्वराच्छ्नो न-
लुक् व० ” इति । अत्र हि विधीयमानं श्रं नलोपोऽपेक्षते, यत्र श्रस्तत्र नलोपो,
25 यथा ‘ भञ्जोप् ’ आमर्दने-भनक्ति । श्रस्तु नलोपं नाऽपेक्षते तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्यथा
युनक्तीति । परस्परसव्यपेक्षाणामिति-एतावता चादीनां द्योतकानां व्युदासः ।
सहोक्त्यभावादिति-ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भवि-
ष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन ? तथाहि-परस्परानपेक्षाणामनियतक्रमयौगपद्यानां क्रिया-
कारकादीनां समुच्चयो दृश्यते । यथा गामश्चमित्यत्र नयनक्रियायां गवादीनाम् ।

अन्वाचयेऽपि गौणस्य प्रधानं प्रत्यपेक्षा न प्रधानस्य गौणं प्रतीति तत्राऽपि सामर्थ्या-
भावः, नैष दोषः; यतः कारकाणि क्रिययोपश्लिष्यन्ते न परस्परेण क्रिया चौपश्ले-
षिका समुच्चयान्वाचयोरपि सम्भवति तत्कथं समुच्चयेऽन्वाचये वाऽसमर्थानि नामानि
स्युः । परस्परापेक्षा त्वविद्यमानाऽपि न सामर्थ्यस्य विधातिका । सा हि न श्रौती
किन्तु वाक्यप्रकरणादिसमधिगम्या । तत्कथं श्रौतस्य सामर्थ्यस्य सम्भवे विपरीतस्य 5
सामर्थ्यस्याऽसम्भवः समासाप्रवृत्तौ निमित्तमिति सहोक्तिग्रहणमिति । यद्वर्तिपदैरि-
त्यादि-अयमर्थः युगपद्द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वो भवति । गामश्व-
मित्यादौ तु परस्परं निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याययन्त
इति युगपद्वाचित्वाभावाद् द्वन्द्वभाव इति । प्लक्षोऽपि द्व्यर्थ इति-नन्वत्र प्लक्षन्यग्रोधा-
विति शब्दक्रमात् क्रमवदर्थानुगमात् न सम्भवत्येव, एकैकेनाऽनेकस्याऽभिधानम्, न; 10
तर्हि द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यतः प्लक्षशब्दः
स्वार्थको निवृत्तोऽन्यो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः । तत्र न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि
प्लक्षार्थस्याऽवगतिर्न स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात्तस्माद् द्विवचन-
बहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
ततश्च एकैकेन युगपदनेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ 15
इत्याह-प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रेत्यादि । नन्वेवं तर्हि प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्येकवचनान्तयो-
र्वाक्यं वृत्तौ प्रदर्शितं द्विवचनान्तयोर्हि न्याय्यम् ?, सत्यम्; लौकिकमेतद्वाक्यं न
प्रक्रियावाक्यम् । यदा तु परस्परशक्त्यनुप्रवेशेन द्वन्द्वो भविष्यतीत्यभिधित्तस्याऽति-
वाहिकशरीरस्थानीयं वाक्यं क्रियते तथा खल्वलौकिकं समीपगतपदान्तरवस्तुख-
चितं द्विवचनान्तयोर्वाक्यं क्रियते । यद्भाष्यं सति प्रदर्शयितव्ये वरमेवं वाक्यं ध्वौ 20
च खदिरौ चेति । अलौकिकत्वाच्च वृत्तौ न प्रदर्शितम् । न चैवं प्लक्षन्यग्रोधयोद्विक-
द्वयसंकल्पनेनाऽनेकार्थत्वाद्वहुवचनं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यतो नाऽत्र चत्वारोऽर्थाः ।
किं तर्हि ? द्वावेवाऽर्थौ यकाभ्यामेवाऽत्रैकः शब्दो द्व्यर्थस्ताभ्यामपरोऽपि, नहि
द्वाभ्यां लक्षाभ्यामविभक्तिकौ भ्रातरौ चतुर्लक्षौ भवतः । समुदायरूपो हि द्वन्द्वार्थः
प्रत्यवयवमवयविवत्प्रतिसंक्रान्त इति । यथा वनविटपिविलोकने वनं विलोकितमि- 25
त्येकैकस्तथारूपप्रतिभासभागभवति । तदुक्तं “ अनुस्यते च भेदाभ्यामेका प्रख्योप-
जायते । यद्वा सह विवक्षायां, तामाहुर्द्वन्द्वशेषयोः ॥ १ ॥ ” इति । ननु लौकिकात्
प्रयोगात् शब्दानामर्थाविधारणं तत्र यथा घटशब्दः पटार्थं न प्रत्याययति, तथा प्लक्ष-
न्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तौ ?, न; प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्य-
ग्रोधस्य च प्लक्षार्थत्वात् स्वार्थस्यैवाऽभिधानान्नैतयोरर्थान्तराभिधायित्वं, लोकप्रसिद्ध्या 30
त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थाविवैतौ । ननु

- परस्परसन्निधानेन यद्द्वयोः सामर्थ्यमाहितं तदन्यतरविगमेऽपि न हीयते वह्नि-
निवृत्तावपि वह्निसम्पादितपाकजरूपादिवदिति प्लक्षेणोक्तत्वान्यग्रोधस्याऽप्रयोगः
प्राप्नोति ? नैवम् ; न्यग्रोधार्थस्य प्लक्षेणाऽनुक्तत्वात् न्यग्रोधशब्दप्रयोगः । उक्तं हेतु-
5 रूपं भवति, न तु तद्विनिवृत्ताविति । एवमिहाऽपि सहभूतावेवाऽन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न
तु पृथग्भूतौ भारोद्वाहकवत्सहभूतानां परस्परशक्त्याविर्भावादिति । ततश्च प्लक्षस्य
न्यग्रोधस्य चाऽनेकार्थत्वे यद्यपि बहुत्वं प्राप्तं तथापि द्वन्द्वावयवत्वेन बाह्यमतो गौणं
न तु मुख्यमिति न बहुवचनम् । सहोक्तिरिति-नन्वस्तु यथाकथञ्चित्सहोक्तिः समा-
हारे तु न सम्भवति तस्यैकत्वात् सहोक्तेश्च भेदनिवन्धनत्वादिति ? उच्यते-समाहारो
10 हि सङ्घातः, स च संहन्यमानानां धर्मः; संहन्यमानाश्च सहोच्यमाना एव न
पृथगुच्यमाना इति तत्राऽपि सहोक्तिसम्भव इत्यदोषः । एकविंशतिरित्यादि-नन्वेक-
विंशतिरित्यादि संख्याद्वन्द्वो यद्यवयवप्रधानस्तदैकविंशतिरिति द्विवचनं प्राप्नोति
द्वाविंशतिरिति बहुवचनम् । अथ समुदायप्रधानस्तदा नपुंसकत्वं स्यादित्याशङ्का ।

- ‘समानामर्थेनैकः शेषः’ । ३ । १ । ११८ ॥ समानामिति निर्धारण-
15 ष्यन्तं समुदायिसमुदायसम्बन्धषष्ठ्यन्तं वा न तु स्थानषष्ठ्यन्तम् । तत्र हि समानां
स्थाने एकः शिष्यत इत्येक आदेशो भवतीति । अविशेषेऽपि यस्तदभिधाने समर्थः
स एव तेषामन्यतमः स्यात्ततश्च विसे विसानीति कृतसकारस्य पत्वं स्यादिति । निर्धा-
रणषष्ठ्यां तु समानामित्येकसंख्याकः समानार्थो विशिष्यते । समुदायिसमुदायसम्बन्ध-
षष्ठ्या च समानार्थारब्धे समुदाये समानार्थ एवाऽवयवो विशिष्यत इत्यदोषः । ननु जातिः
20 शब्देनाऽभिधीयते, सा चैका ततो बहूनां प्रयोगाप्राप्तौ नाऽर्थ एक शेषेण; न,
प्रत्यर्थ शब्दनिर्वेशाद् द्रव्यं द्रव्यं प्रति शब्दप्रयोगादेकेन शब्देनाऽनेकस्य द्रव्यस्याऽ-
भिधानं नोपपद्यत इत्यनेकस्याऽर्थस्य प्रतिपादनेऽनेकशब्दानां वाचकानां प्रयोगः प्राप्नो-
तीति द्रव्यपदार्थदर्शने एकशेषारम्भः । अथ शेष इत्येकवचनादेक एव शेष इष्यते
किमेकग्रहणेन ? उच्यते-सुखार्थम् । ननु समग्रमेवेदं सूत्रं नाऽऽरम्भणीयं समानार्थैः
25 शब्दैरनेकस्याऽर्थस्याभिधित्सायां व्यक्तावपि पदार्थे एकस्यैव तत्प्रत्यायने शक्तत्वादन्ये
निवर्तन्ते उक्तार्थानामप्रयोग इति । आरब्धेऽप्येकशेषे निवर्तमानार्थप्रत्यायने स्वाभा-
विकी शक्तिर्यावन्नाऽनुसृता तावत्कथमसौ निवर्तमानानामर्थमभिधीतेति ? सत्यम्;
अर्थानुवादकत्वाददोषः । प्लक्षन्यग्रोधाविति-अर्थेन समानामिति वचनाल्लौकिक्याः
समानार्थतायाः समाश्रयणादिहैकशेषो न भवति । लौकिकी तु समानार्थता द्वन्द्वाद-
30 न्यत्र विज्ञायते । द्वन्द्वपदानां च परस्परार्थसंक्रमात् समानार्थत्वे विज्ञायमानेऽर्थेन

समानामित्यनर्थकं स्यात् । इहैकशेषे षट् पक्षाः सम्भवन्ति—तत्र प्रत्येकमेकविभक्तौ परतो विभक्तिपरित्यागेन नामैकशेषः स्यात् १, अथवा सविभक्तिकानां वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते एकस्य वृक्षस् इत्यस्य शेषः २, अथवा वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति द्वन्द्वे कृते सत्येकस्य, वृक्ष इत्यस्य शेषः ३, अथवा विभक्तिमनुत्पाद्यैव नाममात्रेण वृक्ष- वृक्षेत्येवंविधानामेव शेषः कार्यस्ततो विभक्तिः ४, अथवा सहोक्तौ वृक्षश्च वृक्षश्चेति 5 द्वन्द्वे प्राप्ते एक शेषः ५, अथवा नामसमुदायस्यैवाऽर्थवच्चान्नामसंज्ञायां द्विवचनाद्यु- त्पत्तौ एक शेषः ६; इति षट्पक्षाः । तत्राऽऽद्यं पक्षत्रयं सावद्यकमिति तत्परिहारेणेतर- त्पक्षत्रयमिहाऽऽश्रीयते । तथाहि तत्र प्रथमे पक्षे नामैकशेषेऽनेकविभक्तिश्रवणं स्यादिति प्रथमपक्षे दोषः । द्वितीये विभक्त्यन्तस्य लोपे कृते विभक्तभ्रातृधनन्यायेन शिष्यमाणस्य निवर्तमानपदसंख्यासम्बन्धेऽपि विभक्त्यन्तत्वाद् द्विवचनबहुवचनानुप- 10 पत्तिः स्यात्, ततश्च वृक्ष इति नित्यमेव स्यादिति द्वितीयपक्षदोषः । तृतीये तु समासा- न्तदोषः । तथाहि ऋक् च ऋक् चेति द्वन्द्वे तत एक शेषे “चैवर्गदपह०” इति समासान्तः स्यादिति प्रथमपक्षत्रयं दुष्टम् । इतरत्र तु पक्षत्रये न कश्चिदोषः । तथाहि वृक्ष वृक्ष इति स्थितानां नाम्नां विभक्तिमनुपाद्यैवैकशेषप्रवृत्तिरिति प्रथमपक्षो निर्दोषः तुल्यकालं नामानि यदा भारोद्यन्तून्यायेन परस्परशक्त्यनुप्रवेशादभिधेयमाहुस्तदा द्वन्द्वैक- 15 शेषाविष्टाविति द्विवचनं बहुवचनं चोपपन्नमिति द्वितीयेऽपि न कोऽपि दोषः । तृतीय- पक्षे न कश्चिदोषः । नामसमुदायस्यैवाऽर्थवच्चान्नामत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेरिति सोऽपीहाऽऽ- श्रीयते इति पक्षत्रयेऽपि द्वन्द्वः प्राप्तोऽनेनाऽपोद्यते इत्याह—द्वन्द्वपवादो योग इति ।

‘स्यादावसङ्ख्येयः’ । ३ । १ । ११९ ॥ सरूपार्थमिति—अन्यथा अर्थसाम्य-स्य स्यादावप्यभिद्यमानत्वात् पूर्वणाऽपि सिध्यति । पादा इति—पादोऽद्विश्लोकचतुर्था- 20 शरश्मिप्रत्यन्तगिरिषु । मापो माने धान्यभेदे मूर्खे त्वग्दोषभिद्यपि । औकारे रूपं भि- द्यत इति—अयमर्थः—“तैस्वसृ०” इति सूत्रे तृग्रहणेनैव नप्तादिग्रहणे सिद्धे यन्नप्त्रादीनां पृथगुपादानं तदेवं ज्ञापयति । अत्र सूत्रे औणादिकानामेतावतामेव ग्रहणमेव, जननी- देवरजायावाचिनोर्मातृयातृशब्दयोरौणादिकयोरौकारे आर् न प्राप्नोति, द्वितीययोस्तु तृजन्तयोस्तृज्द्वारा प्राप्नोतीति रूप भेदः । वाचावित्यादीति—अत्र समाहारद्वन्द्ववि- 25 पयेऽप्येकशेषे वाग्शब्दाद् द्विवचनमेव भवति । कुतः “छीवैमन्येनैकं च वा” इत्यत्र समाहारेतरविवक्षया विकल्पेनैकत्वे सिद्धेऽप्येकग्रहणात् तेन विशेषाभावे सर्वत्रैकशेषे द्विवचनाद्येव भवति । एकश्च एकश्चेति—“त्यदादिः” इत्यनेनाऽपि न भवत्येकशेषः, व्यावृत्तेव्यक्त्याप्रवृत्तेः ।

‘त्यदादिः’ । ३ । १ । १२० ॥ अन्येन चेति-सहोक्ताविति वर्तमानात् सहा-
र्थस्य च द्वितीयमन्तरेणाऽभावाद् द्वितीयो लभ्यते, स च विशेषानुपादानात्, त्यदा-
दिरन्यश्च गृह्यते । कथमिति-यदि लिङ्गानां सह विवक्षायां परमेव लिङ्गं भवति, कथं
ते कुक्कुटमयूर्याविति स्त्रीलिङ्गतेत्याशङ्कार्थः ।

५ ‘भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः’ । ३ । १ । १२१ ॥ बहुवचनमिति-ननु
भ्रातृपुत्रयोः स्वसृदुहित्रोश्च द्व्यर्थत्वाद् द्विवचनेन भाव्यं किमर्थं बहुवचनमित्याह-पर्या-
यार्थमिति । भ्राता च भ्राता च भ्रातरौ भ्राता च स्वसा च भ्रातरावित्युभयप्रतिपत्ता-
वपि प्रकरणादिना विशेषावगतिः ।

‘पिता मात्रा वा’ । ३ । १ । १२२ ॥ पितृशब्दसाहचर्यात् जनयित्र्या एव
१० परिग्रहो न धान्यमातुरिति ।

‘श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा’ । ३ । १ । १२३ ॥ द्विवचनमिति-अत एव पूर्वो
योगविभागः पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूभ्यां चेत्येकयोगे हि द्विवचनं श्वश्रूशब्दद्वयपरिग्रहा-
र्थमिति विज्ञातुं न शक्यमिति । तेन जाताविति-धवयोगे तु तन्मात्रभेदो न भवति,
धवयोगादिलक्षणस्याऽर्थस्याऽपि भिन्नत्वादिति जातावित्युक्तम् ।

१५ ‘वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे’ । ३ । १ । १२४ ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति परि-
भाषया पौत्रप्रभृत्यपत्याभिधायिन एव वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न वयोवृद्धस्य, एवं युव-
शब्दस्याऽपि । ननु “पौत्रादि वृद्धम्” इति सूत्रे वृद्धमिति नपुंसकमत्र तु पुंलिङ्गस्तत्कथं
सोऽयं भवति ? उच्यते-सर्ववस्तुनः सर्वलिङ्गयोगित्वस्योक्तत्वादिति । तन्मात्र एव
चेद्भेद इति-सूत्रेऽनयाऽपि रीत्याऽवधारणे याति तावेव तन्मात्रम्, स चाऽसौ भेद-
२० श्चेति; वृत्तौ तु तौ वृद्धयुवानावेव मात्रं स्वभावो यस्येति कर्तव्यमन्यथा पुंस्त्वं न
स्यात् । गार्ग्यगर्गाविति-अत्र लघ्वक्षराद्यभावात् पूर्वनिपातानियमः, यदा तु गर्गस्याऽ-
र्च्यत्वविवक्षा तदा तस्य पूर्वनिपातः ।

‘स्त्री पुंवच्च’ । ३ । १ । १२५ ॥ नन्वत्र पुंवद्ग्रहणं किमर्थं स्त्रीत्येवोच्यतां ततश्च
वृद्धस्त्रीवाचिनो युववाचिना पुंसैकशेषे स्त्रीपुंनपुंसकानामित्वेव पुंस्त्वं भविष्यति । न च
२५ वाच्यं युववाचिनो यदा स्त्रीत्वं तदा किं भविष्यतीति । अस्त्री युवेति भणनात् स्त्रीवा-
चिनो युवत्वसंज्ञाया अभावात् नाऽपि युववाचिनो नपुंसकत्वं वाच्यम्, आपत्य-
तद्वितस्य स्त्रीपुंस्त्वस्यैवोक्तत्वात्, न; स्त्रीपुंनपुंसकानामित्यस्य प्रायस्त्यदादिविषय एव
प्रवर्तनेन प्रायिकत्वान्नियमार्थं वचनम् । किञ्च अरुणाचार्येण अपत्यप्रत्ययान्तानामा-

श्रयलिङ्गत्वमुक्तं ततश्च गार्गी च गार्ग्यायणं चेत्यपि कृते तन्मतेऽपि पुंस्त्वं यथा स्यात् । पुमर्थो भवतीति-स्त्रीलक्षणोऽर्थो यस्य शब्दस्य स पुमर्थः । यद्वा शब्दस्येति वृत्तावध्याहर्तव्यं तस्य सम्बन्धी स्त्रीलक्षणोऽर्थः पुमर्थः । अर्थग्रहणाच्च विशेषणानामपि पुंस्त्वं सिद्धं, शब्दस्य तु पुंस्त्वे विशेषणानां न स्यात् ।

‘ पुरुषः स्त्रिया ’ । ३ । १ । १२६ ॥ अत्र वृद्धो यूनेति नाऽनुवर्तते, अघट- 5
नात् । तदनुवृत्तौ हि वृद्धः पुरुषो यूना युवसंज्ञया स्त्रियेति स्यात् । न चैतदस्ति । अस्त्री-
तिवचनात् स्त्रिया युवसंज्ञया अभावात् । ब्राह्मणाविति-ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणा-
वित्यादौ जातिसामान्यविवक्षायां भविवक्षितविशेषत्वात् “ समानामर्थेनै० ” इत्येकशेषः
सिध्यति । भेदविवक्षायां तु द्वन्द्वः प्राप्नोतीति वचनम् । इमौ गात्राविति-“ स्यादाव-
संख्येयः ” इत्यनेन त्वेकशेषे कदाचिदिमाविति स्यात् । कदाचिदिमे इति-स्त्रीपुंनपुं- 10
सकानामिति परं भविष्यतीत्यापि, न वाच्यं; ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादि-
सिद्ध्यर्थमवश्यकर्तव्येनाऽनेनैव परत्वादिहाऽप्येकशेष इत्यदोषः । नदनदीपतेरिति-
नन्वत्र “ नदी० ” सूत्रेणैकार्थता कथं न भवति?, तथा “ छीवे ” इति ह्रस्वत्वे
नदनदीपतेरिति स्यात्; उच्यते-तत्र नदीत्युक्तेऽपि नदीविशेषो गृह्यतेऽयं तु सामान्य-
वाचीति । घटघटीशरावोदश्चनानीति-चतुर्णामपि सहोक्तौ द्वयोरपि सहोक्तिरस्तीति 15
घटघट्योरेकशेषे घटशरावोदश्चनानीति प्राप्तम् । एवं पूर्वसूत्रेष्वपि बहूनामपि
सहोक्तौ यथाप्राप्तयोः पदयोरेकशेषो भवत्येव । भेदोऽस्तीति न भवतीति-तथाहि
ब्राह्मणवत्साशब्दाद् ब्राह्मणीवत्सशब्दो भिद्यते कथमित्युच्यते-एकत्र ब्राह्मणस्य वत्सा
ब्राह्मणवत्सेति पुमर्थो विशेषणम्, अन्यत्र तु ब्राह्मण्या वत्सो ब्राह्मणीवत्स इति रुयर्थ
इत्यर्थोऽप्यन्य इति तन्मात्रभेदाभावादेकशेषाभावः । यदुपाध्यायः-स्त्रीपुंसयोः सहो- 20
क्तावेकशेषः; सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः ।
इह त्वप्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेष इत्येकशेषाभावः । ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यपि
कृतेऽवान्तरस्त्रीलिङ्गभेदान्नैकशेषः, ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेति तु कृते भवत्येव ।

‘ ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः ’ । ३ । १ । १२७ ॥ इमौ गात्रा-
विति-ननु समुदायस्य सङ्घरूपत्वात्तस्य च द्वयोरपि सम्भवात् कथं सङ्घ इति वचनाद् 25
द्वयोरपि न भवति?, सत्यम्; द्वितीयेन विना सहोक्तेरभावात् सहोक्तिग्रहणादेव द्वयोः
सङ्घे सिद्धे सङ्घग्रहणं संङ्घप्रकर्षार्थम् ।

‘ क्लीवमन्येनैकं च वा ’ । ३ । १ । १२८ ॥ ननु समाहारेतरेतरविवक्षाया-

मेकत्वविकल्पो भविष्यति किमेकग्रहणेन ? , सत्यम् ; इदमेकग्रहणं ज्ञापकमन्यत्रैकशेषे समाहारविवक्षायामप्येकत्वं न भवति ।

- ‘ पुष्यार्थाङ्गे पुनर्वसुः ’ । ३ । १ । १२९ ॥ एकशेषो निवृत्त इति-भिन्नसू-
त्रकरणादित्यर्थः, अन्यथा क्लीबमन्येनैकं च वा पुष्यार्थाङ्गे पुनर्वसुश्च नित्यमित्येक-
5 मेव योगं कुर्यात् । भे नक्षत्रे वर्तमानादिति-भ इत्येकस्याऽप्यावृत्त्या उभयस्याऽपि
विशेषणत्वम् । समाहारे त्विति-समाहारे त्वेकत्वानेकत्वयोर्नास्ति विशेष इति ।
पुष्यपुनर्वसवो माणवका इति-पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तः कालः “ चन्द्रयुक्तात् काले० ”
इत्यण्, एवं पुनर्वसु शब्दादपि । ततो “ लुप्त्वप्रयुक्ते ” इति लुप् । एवं कालवृत्ति-
भ्यां पुष्ये जातः पुनर्वस्वोर्जाताविति “ भैर्तृसन्ध्यादे० ” इत्यण् “ बहुलाऽनुराधा० ”
10 इति तस्य लोपस्ततः पुष्यश्च पुनर्वसू चेति द्वन्द्वः । पुष्यपुनर्वसवो मुग्धा इति-मुह्यन्ति
जना एष्विति “ अर्थार्थाच्चाधारे ” इति क्ते साध्यः ततो येषां पुष्यपुनर्वस्वादीनां
मुग्धानां कोऽर्थः ? मोहोत्पादकानां मध्ये पुष्यः पुनर्वसू ज्ञायते लोकैस्तैः पुष्यपुनर्वसवः
मुग्धा इति । कर्तरि क्ते तु विपर्यासप्रतिपत्तारः पुरुषा उच्यन्ते, ततः पुनर्वस्वर्थस्यै-
कत्वेऽपि अन्यपदार्थतया पुरुषबहुत्वे सति बहुवचनमुपपद्यत एव; अत्राऽवयवेन
15 विग्रहः समुदायः समासार्थः, ततः पुष्य इत्येकोऽवयवः पुनर्वसू इति द्वितीयः; येषा-
मिति समुदायः समासार्थः ।

- ‘ विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ’ । ३ । १ । १३० ॥ अद्रव्या-
णामिति-अत्र गुणादीनामाश्रयं द्रव्यं गृह्यते, न तु वैयाकरणप्रसिद्धमिदं तदित्यादि-
लक्षणम्; तस्मिंस्तु गृह्यमाणे सुखदुःखादीनामपि द्रव्यत्वप्रसङ्गः । छायातपमिति
20 न भवति तयोर्द्रव्यत्वात् । बुद्धिसुखदुःखानीति-अत्र सुखदुःखे विरोधिनी बुद्धिस्त्व-
विरोधिनीति अविरोध्यवयवोऽसौ द्वन्द्वः स्वैरिति वचनात् नैकवद्भावः ।

‘ पशुव्यञ्जनानाम् ’ । ३ । १ । १३२ ॥ अत्र पशवो ग्राम्या गवादयो ग्राह्या
न त्वारण्याः कुरङ्गादय उत्तरत्र मृगग्रहणात् । व्यञ्जनमिति-व्यञ्जनं येनाऽन्नं रुचि-
मापद्यते तदधिघृतशाकसूपादि ।

- 25 ‘ तरुवृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ’ । ३ । १ । १३३ ॥ तरुरिति सामा-
न्येनोक्तेऽपि तरुविशेषा गृह्यन्ते, तेन धवाश्च वृक्षाश्चेति कृते इतरेतरयोग एव । प्लक्षौ
च न्यग्रोधौ चेति-तरुवृणादीनां द्वन्द्ववयवानामेव बहुत्वे इति विशेषणात् द्वन्द्वस्य
बहुत्वेऽपि न समाहारः । अमृगैरबहुत्वे चेति-यदा ग्राम्यपशूनामरण्यपशुभिः सहो
क्तिर्भवति तदा मा भूदित्यर्थः ।

‘ सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् ’ । ३ । १ । १३४ ॥ पृथग्योगादिति—अन्यथाऽर्थस्य समानत्वात् पूर्वणैकयोगः स्यादित्यर्थः । अत्र यथाऽश्वरथमिति भवति तथा हस्त्य-
श्वारोहमिति न स्वीकीयत्वाभावात् । न च वाच्यं सेनाङ्गत्वेन स्वत्वमस्ति, यतो सेना-
ङ्गेष्वपि आरोह्याणामारोह्येणाऽऽरोहकाणामारोहकेण त्वस्वत्वमिष्यते; अत्र च न
तथेति, एवं प्राणितूर्याङ्गाणामित्यत्राऽपि तूर्याङ्गेषु वाद्यानां वाद्येषु वादकानां वाद- 5
केन च स्वत्वं दृश्यम् । क्षुद्रजन्तव इति—“ क्षुद्रजन्तुरनस्थः स्यादथवा क्षुद्र एव यः ।
शतं वा प्रसृतिर्येषां, केचिदानकुलादपि ॥ १ ॥ क्षुद्रजन्तुरकं कालो, येषां स्वं
नाऽस्ति शोणितम् । नाऽञ्जलिर्यत्सहस्रेण, केचिदानकुलादपि ॥ २ ॥ ” ।

‘ फलस्य जातौ ’ । ३ । १ । १३५ ॥ बदरामलकमिति—बदर्या विकारः
फलं हेमाद्यन्, आमलक्या विकारः फलं “ दोरप्राणिनः ” मयट्; द्वयोरपि 10
“ फले ” लुप् ।

‘ अप्राणिपश्वादेः ’ । ३ । १ । १३६ ॥ पूर्वयोगारम्भादिति—फलस्याऽप्राणि-
त्वेन अनेनैव सिद्धत्वात् । न च पूर्वयोगमन्तरेणाऽत्र जाताविति न स्यादिति वाच्यम् ।
अत्रैव जातिग्रहणं करिष्याम इति । यत्राऽप्राणीति वचनात् प्राप्तस्ते पश्वादिसूत्रोक्ता
व्यञ्जनादयो ग्राह्या न तु पशवस्तत्र “ अप्राणि० ” इत्यनेनैव निषेधसिद्धेः । ब्राह्मण- 15
क्षत्रियविद्शुद्रा इति—अत्र प्राणिवर्जनाद् ब्राह्मणादीनां गवादीनां च प्राणित्वादयं नित्यो
विधिर्न भवति । दधिघृते इत्यादिप्रयोगेषु च पश्वादिवर्जनाद्दधिघृतादीनां च पश्वादि-
सूत्रोक्तत्वादानेन नित्यैकवद्भावाभावः, ततश्च यथाप्राप्तमेव भवति । कुशकाशाविति—
बहुत्व इति व्यावृत्तिर्व्यक्तिविवक्षायां चरितार्थेति जातावेकार्थता प्रसज्येत । अश्वरथा-
विति—नन्वत्र यथा पश्वादिसूत्रोक्तवर्जने दधिघृते दधिघृतमित्यादिषु यथाप्राप्तस्य 20
विधानं दर्शितमेवं “ फलस्य जातौ ” इत्यास्याऽपि व्यवच्छिन्नत्वात् कथमत्र यथाप्राप्तं न
दर्शितम्?, उच्यते—अत्र यथाप्राप्तेऽपि दर्शयमाने तावदेकत्वेनैव नित्यं भवितव्यं फलस्य
जातावित्यनेनाऽपि नित्यमेकत्वविधानात् । ततश्चाऽनेनैकत्वे फलस्य जातावित्यनेन
चैकत्वे न काचिद्धेदप्रतिपत्तिरस्तीति विशेषाभावात् न दर्शितमिति ।

‘ प्राणितूर्याङ्गणाम् ’ । ३ । १ । १३७ ॥ निराकरणार्थमिति—प्राणिपणवावि- 25
त्यत्र “ अप्राणिपश्वादेः ” इति प्राप्तस्य प्राणिपणवयोरप्राणित्वेन स्वत्वात् ।

‘ चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ’ । ३ । १ । १३८ ॥ कर्तृत्वेनेति—
गौणमुख्ययोरितिन्यायात् मुख्यवृत्त्या कर्ता लभ्यते, तेन यदा भावे प्रयोगस्तदा

प्रत्यष्टायि कठकालापाभ्यामिति भवति न तु समाहारः । शंसितानुशंसनमिति-शंसनं शंसस्तं करोति णिञ्, ततः क्तः; अन्यथा “वेटोऽपतः” इतीटो निषेधः । मौदपैष्पला-
दमिति-मुदस्य मौदस्य वा पिष्पलादस्य चाऽपत्यं “कैषिवृ०” इत्यण् मौदेन पैष्प-
लादेन च प्रोक्तमिति वाक्ये ईयस्येति बाधको “मौदैदिभ्यः” इत्यण्, ततः “तद्वे-
5 च्यधीते” इत्यण्, तस्य “प्रोक्तौत्” इति लुप् । तार्किकेति-तर्केण चरति तर्कः
प्रयोजनमस्येति वा “चरति” “प्रयोजनम्” इति वा इकणि, यद्वा तर्क वेच्यधीते
वा “न्यायादेरिकण्” । परं तदा न्यायादिष्वपठितोऽपि दृश्यः ।

‘अह्नीवेऽध्वर्युक्तोः’ । ३ । १ । १३९ ॥ साह्यातिरात्रमिति-सह अह्ना
वर्तते षष्ठोदरादित्वात् अह्नादेशे “नाम्नि” इति नित्यं सादेशः, यद्वा अह्नां समूहः
10 “श्वादिभ्योऽञ्” अनीनाद्यह्नोऽनोऽस्य लुप् । सहाऽह्नेन वर्तते साह्याऽतिरात्रश्च ।
गवामयनादित्यादिनामयने इति-आमीनातीति अच्, अमण् “कुंगुवलि०” इत्ययो
वा । आमयं करोति “णिज्बहु०” आमयन्ते सरोगीक्रियन्तेऽनेनाऽनटि ततो गवा-
मामयनं गवामयनम्, अयनशब्दे वा उत्तरपदे बाहुलकात् पष्ठ्या अलुप् । अदितेर-
पत्यानि आदित्या देवाः, न आमयनमनामयनं शेषं पूर्ववत् । दर्शपौर्णमासाविति-
15 दृश्यतेऽनेन व्यञ्जनाद्धजि दर्शोऽमावास्या उपचाराद्दर्शभवो यागोऽपि दर्शः । पूर्णो मा-
श्वन्द्रोऽस्यां पूर्णमासोऽण् डीः । पौर्णमास्यां भवो यागः “भैर्त्तुसन्ध्यादेरण्” ।

‘निकटपाठस्य’ । ३ । १ । १४० ॥ इह पाठशब्दो भावे कर्मणि वा । भाव-
पक्षे पाठशब्देन पाठक्रियोच्यते तेन पाठक्रियया निकटव्यपदेशानामित्यर्थो जायते ।
निकटत्वं च कालरूपं प्रसिद्धमेव । यथा सूत्राध्ययनसमाप्तिसमनन्तरमेव धातवः
20 पठ्यन्ते, तथैव पदान्यधीत्य क्रमोऽधीयते इत्यर्थो भवति । यदा कर्मणि पठ्यते इति
पाठो ग्रन्थो द्रव्यात्मोच्यते । स च ग्रन्थ एकोऽपि पदक्रमसंहिताभेदकल्पनया भिन्न-
स्ततश्च पठ्यमानैकग्रन्थनिमित्तं कालरूपतो नैकट्यं सम्भवति । तेन-पाठयोरिति
पाठक्रियोः, पाठ्यमानग्रन्थयोर्वेत्यर्थः । पितापुत्राविति-अत्र निकटा जननक्रिया
न तु पाठ इति ।

25 ‘नित्यवैरस्य’ । ३ । १ । १४१ ॥ कौरवपाण्डवा इति-कुरुशब्दादिद-
मर्थे उत्साद्यञ्, पाण्डुशब्दादपत्ये शिवाद्यण् । वैर एवेति-तच्चोपचारात् श्वावराहादि-
कृतं वैरमपि श्वावराहम् ।

‘नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम्’ । ३ । १ । १४२ ॥ उध्येरावतीति-उज्ज्वत्युदकं
 “कुप्यभिद्यो०” इदस्याऽपि नदीत्वं स्तोकविशेषात् । विपाट् च स्त्रीति-विशिष्टं
 पाशितवती किपि पृषोदरादित्वाद्विपाडिति न्यासः, तेन यत्र विप्राडिति दृश्यते तन्न
 साधु । पुरां देशत्वादिति-पुरामप्युपभोगस्थानत्वस्य देशलक्षणस्य विद्यमानत्वात् किमर्थं
 पूर्ग्रहणं ? उपलक्षणं चेदं नदीग्रहणमपि ग्रामनिषेधार्थमेव । जाम्बवशालूकिन्याविति- 5
 जम्बूनामदूरभवो “निर्वासाऽदूरभवे०” इत्यण् । शालूकान्युत्पलादिमूलान्यत्र सन्ति ।
 गौरीकैलासाविति-कं जलम्, इला भूमिस्तयोरास्ते कैलासः स्फटिकस्तस्याऽयम् ।

‘पात्र्यशूद्रस्य’ । ३ । १ । १४३ ॥ पात्र्यशूद्रा द्विप्रकाराः, आर्यावर्त्तान्तर-
 र्गतास्तद्वाह्याश्च । अत्राऽपि आर्यावर्त्तजानां तैः स्वत्वं, तद्वाह्यानां बाह्यैरिति द्रष्टव्यम् ।
 उभयेऽपि क्रमेण तक्षायस्कारमित्यादिना दृश्यन्ते । किं किं दधातीति वर्चस्कादि- 10
 त्वात्-किष्किन्धः । किष्किन्धादयश्चत्वार आर्यावर्ताद् बाह्या म्लेच्छभेदाः ।

‘गवाश्वादिः’ । ३ । १ । १४४ ॥ गवाश्वादिष्वजैडकं यावत् “पैशुव्यञ्जना-
 नाम्” इति विकल्पे नित्यार्थः पाठः । सर्वेषु च “स्वरे वाऽनक्षे” इत्यवादेशः ।
 कुब्जवामनमित्यादिषु चतुर्षु तु न्यायसिद्धे समाहारेतरयोगे नित्यार्थः । श्वचण्डा-
 लमिति-नित्यवैरे “नित्यवैरस्य” इत्येव सिद्धमित्याह-नित्यवैराभावपक्षे इति ये 15
 चण्डालपाटके श्वानो वसन्ति तेऽत्र विवक्षिताः । न च तेषां चण्डालैः सह वैरमस्ति ।
 यद्वा चण्डालाः श्वानं घ्नन्ति अतोऽसौ धावतीति नित्यवैराभावः । शाटीपच्छिक-
 मिति-अत्र जातित्वाद् “अप्राणिप०” इति सिद्धावपि व्यक्तिपरनोदनायामपि यथा
 स्यादित्यस्य पाठः । उष्ट्रखरमिति-पशुत्वात् विकल्पे प्राप्ते, उष्ट्रशशमित्यत्र-त्वित-
 रेतरयोगे प्राप्ते; पशुविकल्पश्च नाऽस्ति शशस्याऽग्राम्यत्वात् । मूत्रशकृदिति-धर्मा- 20
 दित्वात् शकृन्मूत्रमपि, मूत्रशकृदित्यादौ व्यक्तिपरनोदनायां “अप्राणिप०” न
 सिध्यतीत्युपादानम् । दर्भशरमिति-दर्भादीनां तृणजातित्वादप्राणीति नित्यविधेस्तृण-
 विकल्पे बाधके प्राप्तेऽयं विधिः । गवेलकमिति-“स्वरे वाऽनक्षे” इत्यवादेशेऽपि
 लत्वस्य विकृतत्वात् समाहृतिः ।

‘न दधिपयआदिः’ । ३ । १ । १४५ ॥ मधुसर्पिणीति-धर्मादित्वात् पर्यायेण 25
 पूर्वनिपातः । परिजाकौशिकाविति-परिजा-नदी, कौशिकश्च पर्वतः, कुशोऽस्याऽस्ति
 कुशिकस्याऽपत्यं विदाद्यजि; अत्र नदीदेशेति स्वैरिति व्यावृत्त्या नित्यसमाहृतिर्निषि-
 द्यते, न्यायेन वैकल्पिकस्तु प्राप्त एव स चाऽनेन निषिध्यते । नरनारायणाविति-

अर्च्यत्वात् नारायणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात् नरस्य पूर्वनिपातः । भीमार्जु-
नाविति—“धर्मार्थादिषु द्वन्द्व” इति भीमस्य पूर्वनिपातः । मातापितराविति—मातुरर्च्य-
त्वात् पूर्वनिपातः यदाह—“सहस्रं हि पितुर्माता, गौरवेणाऽतिरिच्यते । तत्किं पितृ-
गिरा रामो, विधत्ते रेणुकावधम् ॥ १ ॥” श्रुततपसीति—धर्मादित्वात्तपः श्रुते इत्यपि ।

- 5 ‘संख्याने’ । ३ । १ । १४६ ॥ वृत्तिपदार्थानामिति—वर्तनं वर्तः समासार्थः,
सोऽस्ति येषां पूर्वपदोत्तरपदार्थानां ते वर्तिनस्तदभिधायकानि पदानि वर्तिपदानि
पूर्वपदोत्तरपदस्वभावानि तेषामर्था अभिधेयरूपास्तेषामिति । ननु दशेत्यादिना बहु-
र्थेन गोमहिषमित्याद्येकार्थस्य सामानाधिकरण्याभावादशेत्यादिसंख्याशब्दप्रयोगा-
देव एकवद्धावस्याऽयोगादेकवद्धावो न भविष्यतीति किमर्थमस्याऽऽरम्भ इति १,
10 उच्यते—अस्याऽनारम्भे विहितैकवद्धावप्रयोगे दशादिपदप्रयोगायोगात्तत्प्रयोगे विहितै-
कवद्धावस्याऽनिवर्तनादस्याऽऽरम्भ इत्यदोषः ।

‘वाऽन्तिके’ । ३ । १ । १४७ ॥ उपदेशं गोमहिषमिति—यद्यप्युपदेशं गोमहि-
षमित्येकवद्धावे समाहारस्य द्वन्द्वाभिधेयस्यैकत्वात् साक्षात् तत्संख्यानं नाऽस्ति
तथापि तदवयवद्वारेण भवतीति ।

- 15 ‘राजदन्तादिषु’ । ३ । १ । १४९ ॥ दन्तानां राजेति—तेन राजा च दन्ता-
श्चेति द्वन्द्वे राजदन्ता दन्तराजान इत्यव्यवस्थैव । भृष्टलुश्रितमिति—ऋतृषमृषेति सूत्रे
क्तस्याऽपि क्त्वविकल्पं केचिदिच्छन्ति तन्मतेनेदम्, यद्वा ण्यन्तस्य लुचां करोति
णिच्, ततः क्तः । उशीरबीजशिञ्जास्थमिति—उशीरं बीजमस्मिन् उशीरवद्वीजम-
स्मिन्निति वा, उशीरबीजो नाम पर्वतः । शिञ्जायां तिष्ठतीति शिञ्जास्थः पर्व-
20 तस्ततो द्वन्द्वः ।

- आरद्वायनिचान्धनीति—आरटतीति “प्रह्लाह्वा०” इति, “लटिखटि०” इति बहु-
वचनाद्वा निपातस्तस्याऽपत्यं, “अवृद्धादोर्नवा०” इत्यायनिञ्; चमन्तीति क्तिब्
दीर्घः, चामां धनमस्य स चान्धनः, यद्वा चम्यते “शैकितकि०” इति ये चम्यं
धनमस्य पृषोदरादिः, यद्वा चमतीति “विदैनगगन०” चान्धनस्तस्याऽपत्यमत इञ्
25 ततो द्वन्द्वः । वैकारिमतगाजवाजमिति—कर एव कारः विविधः कारो यस्य विकार-
यतीति वा विकारस्तस्याऽपत्यमिञ् । वैकारेर्मतः । गजमदने च । गजतीत्यच् गज-
स्तस्याऽयं गाजः, “वज्रजण्०” गाजं वाजतीत्यण् गाजवाजः पुरुषविशेषस्ततो
द्वन्द्वः । ननु दारशब्दस्य बह्वर्थत्वेन द्विवचनानुपपत्तिरित्याह—दारशब्द इत्यादि ।

यथा धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाऽन्यं दारं कृवीत । एवं विष्वक्सेनार्जुनाविति-यथा
स्वराद्यन्तत्वादर्थशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्त एवमिहाऽपि विष्वक्सेनस्य वासुदेवरूप-
तया अर्जुनादर्च्यत्वेऽपि तदविवक्षायां पूर्वनिपातार्थः पाठः, वासुदेवादित्यो वा
विष्वक्सेनः । चित्रास्वातीति-अत्र माणविके इत्यनुप्रयोगेण नाऽयं नक्षत्रद्वन्द्व इति
दर्शयति । तत्र हि “ भर्तुर्तुल्यस्वरम् ” इत्येव सिद्धम् । जम्पतीति-न चाऽल्पस्वरत्वादेव 5
जम्पदमोः पूर्वनिपातो भविष्यतीति वाच्यम् । पत्युरर्चितत्वात्पूर्वनिपातः स्यादित्य-
दोषः । अधरविम्बमिति-अधरो विम्बमिव “ उपमेयं व्याघ्राद्यैः० ” समासः ।

‘ विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ’ । ३ । १ । १५० ॥ कण्ठेकाल इति-
कण्ठे स्थिताः कण्ठे स्थिता अल्प सः । ततः कण्ठेस्थिताः काला यस्य, कण्ठेकाला
अस्येति वैयधिकरण्ये वा समासः । आधेयं प्रत्याधारो विशेषणत्वं भजत इति वैया- 10
करणाः । सर्वशुक्ल इति-अत्र शुक्लशब्देन सर्वार्थस्य विशेष्यमाणत्वाद्विशेषणत्वाभावे-
ऽपि सर्वादित्वात् सर्वशब्दस्य पूर्वनिपातः । विश्वदेव इति-विश्वे देवा यस्येति विश्वदेवः ।
द्रव्यशब्देन विशेष्येणैव भवितव्यमिति नियमाभावात् सत्यपि द्रव्यशब्दत्वे देवा इति
विश्वेषां विशेषणमिति सर्वादित्वाद्विश्वशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । द्विकृष्ण इति-अत्र
द्वयाद्यर्थस्य विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् संख्यात्वादेव द्वयादिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । 15
शब्दस्पर्धे परत्वादिति-अस्याऽयं तात्पर्यार्थः अल्पस्वरत्वात् संख्याशब्दस्य पूर्वप्रयोगे
प्राप्ते लक्षणातिक्रमेण “ विशेषणसर्वादिसंख्यं० ” इति निर्देशः, शब्दपरस्पर्धार्थः ।
उभयोस्विति-संख्याशब्दस्य सर्वादित्वेऽसर्वादित्वे च पूर्वनिपात एव सूत्रे परत्रोपा-
दानात् । द्वयन्य इति-सर्वादिगणपाठापेक्षयाऽपि यातीत्युपात्तमन्यथा संख्यापेक्षयाऽपि
याति । यद्वा द्वयन्य इति संख्यास्पर्धेन सिद्धावपि गणपाठस्पर्धोऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थ- 20
मुदाहरणदित्वेनोदाहृतम् । गणपाठस्पर्धस्य तूदाहरणं संख्याविमुक्तं दक्षिणपूर्वा दिशि-
त्यादि द्रष्टव्यम् । सर्वादिसंख्ययोरिति-ननु सर्वादिसंख्याभ्यामारब्धेऽपि बहुव्रीहाव-
न्यपदार्थस्यैव प्राधान्यात् तस्य च विशेष्यत्वादेतयोर्विशेषणत्वाद्विशेषणग्रहणेनैव भवि-
ष्यति किमर्थं पृथगुपादानमित्याशङ्का ।

‘ आहिताग्न्यादिषु ’ । ३ । १ । १५३ ॥ नन्वग्निशब्दस्य जातिवाचित्वात् 25
“ जातिकाल० ” इत्यनेनैव सिध्यति किमत्र पाठः?, सत्यम्, व्यक्तिविवक्षायामपि
यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

‘ प्रहरणात् ’ ३ । १ । १५४ ॥ नन्वस्यादीनां जातिशब्दत्वात् । “ जाति-
काल० ” इत्यनेनैव क्तान्तस्य पूर्वनिपातः सिद्धः किमनेन?, सत्यम्; व्यक्तिविव-

क्षायामपि यथा स्यादित्यर्थम् । जातिकालेत्यनेन पृथग्योग उत्तरार्थस्तेनोत्तरत्र च शब्देन प्रहरणादित्याकृष्यते ।

‘ न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ’ ३ । १ । १५५ ॥ ऊर्णनाभ इति “ ऊर्णापो बहुलं ” इति ह्रस्वः । सर्वेषु उष्मृखादित्वात् समासः ।

- 5 ‘ प्रियः ’ । ३ । १ । १५७ ॥ प्रियगुड इति-अत्र प्रियशब्दस्य गुडादेर्वा विशेषणत्वेन नित्यमेकस्य पूर्वनिपातप्राप्तावुभयत्र प्रियशब्दस्य पाक्षिको निपातः । प्रियचत्वा इति-अत्र चतुःशब्दस्य संख्यात्वात् नित्यं पूर्वनिपातः प्राप्तः ।

- 10 ‘ कडारादयः कर्मधारये ’ । ३ । १ । १५८ ॥ जैमनिकडार इति-जैमन्तीति विच् जेमामिनः जेमिनः । यद्वा जेमेः “ विपिनाजिनादयः ” इतीने जेमिनस्तस्याऽपत्यमृषित्वेऽपि बाह्यादेराकृतिगणत्वादिति जैमिनिः । गडुलगालव इति-गडुरस्याऽस्ति सिष्मादित्वात् लः । गडोरपत्यम् ऋष्यण् । क्रफिडादित्वाल्लः ।

‘ धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ’ । ३ । १ । १५९ ॥ विपूयविनीयजित्या इति-यादृश एव गणे दृष्टस्तादृश एव प्रयोगः न तु विनीयविपूयजित्यादयः जित्याशब्दस्यैव पूर्वपरभावः ।

- 15 ‘ लघ्वक्षरासरवीदुत्स्वराद्यदल्पस्वराचर्यमेकम् ’ । ३ । १ । १६० ॥ अक्षर-शब्देन स्वरोऽभिधीयते । शरसीर्यमिति पाठः, शरशीर्षमिति तु पाठे “ प्राणितूर्यं ” इति स्वैरभावात् समाहाराप्राप्तिः । श्रद्धामेधे इति-अर्थग्राहिणी श्रद्धा, शब्दग्राहिणी मेधा; श्रद्धामूलत्वादभिप्रेतार्थसिद्धेरचर्यत्वम् । दीक्षातपसीत्यादिषु-दीक्षाश्रद्धामेधानां बहूपकारकत्वात् मूलभूतत्वात् चाऽर्चितत्वात् परत्वात् पूर्वनिपातः । मातापितराविति-अनुभूतगर्भादिक्लेशत्वात् पितृतो माताऽभ्यर्हिता । एवं स्त्रीप्रधानत्वाद्विवाहस्य वराद्वधूरिति । एकस्यैव यथाप्राप्तमिति-दुन्दुभिशब्दादिदन्तात् परत्वादल्पस्वरत्वात् शङ्खवीणाशब्दयोर्युगपत्पूर्वनिपातप्राप्तावेकग्रहणादेकस्यैव क्रमेण पूर्वनिपातः । शेषाणां त्विति-शङ्खवीणाशब्दयोः अश्वइन्द्रशब्दयोरिव युगपत्पूर्वनिपातप्राप्तौ एकस्यैव पूर्वनिपातः । दुन्दुभिरथादीनां तु कामचार इत्यर्थः । एकस्यैवेत्युक्तेऽपि दुन्दुभिरथादीनां न पूर्वनिपातः । शब्दस्य स्पर्धे
- 25 परत्वात् तथाहि-दुन्दुभिशब्दोऽसरवीदुत् शङ्खवीणाशब्दौ तु अल्पस्वराविति । एवमश्वरथेन्द्रा इत्यत्राऽपि रथशब्दो लघ्वक्षरः । अश्वेन्द्रशब्दौ तु स्वराद्यौ तौ च पराविति तयोरेव पूर्वनिपातो न तु रथस्य । शङ्खदुन्दुभिवीणा इति-“ प्राणितूर्याङ्गाणाम् ” इति बहुवचनं कचिदेकत्वविधेरनित्यार्थम्, तेनाऽत्रैकत्वाभावः; माङ्गल्यवाचकत्वेन शङ्खशब्दस्य विवक्षितत्वात् स्वैरित्यभावाद्वा । यतस्तूर्याङ्गस्य तूर्याङ्गेण हि स्वत्वं भवतीति ।

एवं मृदङ्गशङ्खपणवा इति-अथवा शङ्खदुन्दुभिबीणाः, मृदङ्गशङ्खपणवा इति शङ्खादीनां तूर्याङ्गत्वादेवैकवद्भावः कुतो न भवतीति ? उच्यते-अत्र शङ्खादिशब्देन शङ्खादिसमुदायस्याऽभिधानात्तस्य चाऽतूर्याङ्गत्वादजातित्वाच्च नैकवद्भावः । उत्पलस्त्वाह-तूर्याङ्गता शङ्खादिवादकानां न तु शङ्खादीनामिति तूर्याङ्गत्वादत्रैकवद्भावो नाऽऽशङ्कनीयः । अत एव “ प्राणितूर्याङ्गाणाम् ” इत्यत्र पूर्वैर्मादिङ्गिकपाणविकं बीणावादकपरिवादकमि- 5 त्येवोदाह्रियते, न तु भेरीमृदङ्गमित्यादि । तदा तु प्राणिरूपं तूर्याङ्गं प्राणितूर्याङ्गमिति विग्रहः ।

‘ मासवर्णभ्रात्रऽनुपूर्वम् ’ । ३ । १ । १६१ । ब्राह्मणक्षत्रियाविति-अत्राऽनियमः प्राप्तः क्षत्रियवैश्यावित्यत्र त्वल्पस्वरत्वाद्वैश्यशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः वैश्यशूद्रावित्यत्राऽप्यनियमः ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्रा-इत्यत्र त्वल्पस्वरत्वाद्विशः पूर्वनिपाते 10 प्राप्तेऽनेन ब्राह्मणादीनामनुपूर्वं पूर्वनिपातः । आनुपूर्व्यं च जन्मकृतं यदाह-“ मुखतो ब्राह्मणा जाता, बाहुभ्यां क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुभ्यां तु विशः प्रोक्ताः, पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥१॥ ” न चाऽत्राऽर्च्यत्वात् पूर्वनिपातः सिध्यतीति वाच्यम्, निन्दितस्याऽपि ब्राह्मणादेः सम्भवादिति ।

‘ भर्तुतुल्यस्वरम् ’ । ३ । १ । १६२ ॥ अत्राऽपि नक्षत्राणामृतूनां चाऽऽनु- 15 पूर्ण्य लोकप्रसिद्धैव वेदितव्यम् ।

‘ संख्या समासे ’ । ३ । १ । १६३ ॥ द्विदशा इति-ननु द्विदशा इत्यादौ “ सुञ्जार्थे० ” इत्यनेन सुजर्थे समासस्ततः “ प्रथमोक्तं प्राक् ” इत्यनेनाऽपि सिध्यति किमेषामुपादानम् ? सत्यम्; यदा दशन्शब्दः सुजर्थः समस्यते तदाऽप्यनेनाऽऽनु- 20 पूर्ण्य संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति फलम् ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासने-
स्वचूर्णिकायां तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पूर्णः ॥

संवत् १२६४ वर्षे श्रावणशुदि ३ रवौ श्रीजयानन्दसूरिशिष्येणाऽमरचन्द्रेणा-
ऽऽत्मयोग्यास्वचूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ।

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र-लालभ्रातृ-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२ । 25

**श्रीमती आगमोदयसमिति तथा शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार
फंडना हालमां मलतां ग्रंथो.**

समितिना			फण्डना		
अंक.	नाम.	रूपिया.	अंक.	नाम.	रूपिया.
४५	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूप काव्य- प्रथम विभाग भाषांतर, टीका ...	३-०-०	८२	कल्पसूत्रम्-बारसासूत्र सचित्रम्	१२-०-०
४७	पंचसंग्रह-टीकासह ...	२-८-०	८५	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं तृतीय भागः (बे भाग समितिमांथी छपाया छे.)	२-८-०
४८	विशेषावश्यक भाषांतर भाग २ जो	३-०-०	८६	लोकप्रकाश-चतुर्थ-विभागः सप्त- त्रिंशतसर्गानि संपूर्ण ग्रन्थ	१-०-०
५०	जीवसमास प्रकरणम् सटीक ...	१-८-०	८७	भरतेश्वर-बाहुवलिवृत्ति द्वितीय- विभागः (संपूर्णम्) ...	२-०-०
५१	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा श्री- शोभनमुनिकृता संस्कृता ...	८-०-०	नवीन ग्रन्थो		
५२	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा कवि धनपालकृता व पैद्रस्तुति	६-०-०	८८	प्रशमरति प्रकरणम्-बृहत्गच्छीय श्रीहरिभद्रसूरिकृत विवरणसमेतं वाचक उमास्वाति विरचितं ...	१-४-०
५३	चतुर्विंशतिका-सचित्रा श्री वष्प- भट्टिसूरिकृता भाषांतरयुक्त ...	६-०-०	८९	अध्यात्मकल्पद्रुमः रत्नचंद्रगणि व धनविजयगणिकृत टीकायुक्त ...	प्रेसमां
५४	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूप काव्य द्वितीय विभागः टीका भाषांतर...	३-८-०	९०	गौतमीय काव्यम्-रूपचंद्रगणिकृत महाकाव्यं ...	१-८-०
५५	नंदादि (सप्तसूत्र) गाथाचकारादि- युतो विषयानुक्रमः ...	२-०-०	९१	सटीक वैराग्यशतकादि ग्रंथ पंच- कम्-पृथक पृथक मुनिराजोक्त- व्याख्यान योग्य ...	१-०-०
५६	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं पूर्वभागः ...	४-०-०	९२	सिद्धहेमचंद्र-शब्दानुशासन-बृह- दृत्यवचूर्णि नवपाद अवचूर्णिकार- अमरचंद्रः ...	अस्मीन् ग्रन्थः
५७	लोकप्रकाश-प्रथमविभागः द्रव्य- लोकः सर्ग १ थी ११ भाषांतर ...	३-८-०	प्राप्तिस्थानम्—		
५९	चतुर्विंशतिका-जिनानंद स्तुति सचित्रा-मेरुविजयकृता भाषां०...	६-०-०	शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड बडेखान् चकला, गोपीपुरा-सुरत.		
६०	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं द्वितीयभागः ...	२-८-०			
६१	(त्रीजो संपूर्ण फंडमांथी छपायो छे) लोकप्रकाश-द्वितीयविभागः क्षेत्र- लोकः सर्ग १२ थी २० भाषां० ...	३-८-०			

१ परिशिष्टम् ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राऽऽचार्यविरचितानि-
श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अर्ह । १।१।१।
सिद्धिः स्याद्वादात् । १।१।२।
लोकात् । १।१।३।
औदन्ताः स्वराः । १।१।४।
एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः । १।१।५।
अनवर्णा नामी । १।१।६।
लृदन्ताः समानाः । १।१।७।
एऐओऔ सन्ध्यक्षरम् । १।१।८।
अंअः अनुस्वारविसर्गौ । १।१।९।
कादिर्व्यञ्जनम् । १।१।१०।
अपञ्चमान्तस्थो धुट् । १।१।११।
पञ्चको वर्गः । १।१।१२।
आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः । १।१।१३।
अन्यो घोषवान् । १।१।१४।
यरलवा अन्तस्थाः । १।१।१५।
अंअः ऋक () पशषसाः शिट् । १।१।१६।
तुल्यस्थानाऽऽस्यप्रयत्नः स्वः । १।१।१७।
स्यौजसमौशस्ताभ्यांभिस्त्वडेभ्यांभ्य-
सूडसिभ्यांभ्यसूडसोसांड्वोस्तुपां
त्रयी त्रयी प्रथमादिः । १।१।१८।
स्त्यादिर्विभक्तिः । १।१।१९।

तदन्तं पदम् । १।१।२०।
नाम सिदय्यञ्जने । १।१।२१।
नं क्ये । १।१।२२।
न स्तं मत्वर्थे । १।१।२३।
मनुर्नभोऽङ्गिरोवति । १।१।२४।
वृत्त्यन्तोऽसषे । १।१।२५।
सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् । १।१।२६।
अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम ।
१।१।२७।

शिर्षुट् । १।१।२८।
पुंस्त्रियोःस्यमौजस् । १।१।२९।
स्वरादयोऽव्ययस् । १।१।३०।
चादयोऽसत्त्वे । १।१।३१।
अधणूतस्वाद्या शसः । १।१।३२।
विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः । १।१।३३।
वत्तस्याम् । १।१।३४।
त्त्वातुमम् । १।१।३५।
गतिः । १।१।३६।
अप्रयोगीत् । १।१।३७।
अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः । १।१।३८।
डत्यतु संख्यावत् । १।१।३९।
बहुगणं भेदे । १।१।४०।

अ० पा० सू० । १।१।४१।]

कसमासेऽध्यर्द्धः । १।१।४१।

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः । १।१।४२।

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयः पादः ।

समानानां तेन दीर्घः । १।२।१।

ऋलृति ह्रस्वो वा । १।२।२।

लृत्त ऋलृ ऋलृभ्यां वा । १।२।३।

ऋतो वा तौ च । १।२।४।

ऋस्तयोः । १।२।५।

अचर्णस्थेवर्णादिनैदोदरल् । १।२।६।

ऋणे प्रदर्शार्णवसनऋम्बलवत्सरव-

त्सतरस्याद् । १।२।७।

ऋते तृतीयासमासे । १।२।८।

ऋत्यारूपसर्गस्य । १।२।९।

नाम्नि वा । १।२।१०।

लृत्त्याल्वा । १।२।११।

ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः । १।२।१२।

ऊटा । १।२।१३।

प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण । १।२।१४।

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् । १।२।१५।

अनियोगे लुगेवे । १।२।१६।

वौष्ठौतौ समासे । १।२।१७।

ओमाङि । १।२।१८।

उपसर्गस्यानिणेधेदोति । १।२।१९।

वा नाम्नि । १।२।२०।

हवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् । १।२।२१।

ह्रस्वोऽपदे वा । १।२।२२।

एदौतोऽयाच् । १।२।२३।

ओदौतोऽवाच् । १।२।२४।

[अ० पा० सू० । १।३।८।

य्यक्वे । १।२।२५।

ऋतो रस्तद्धिते । १।२।२६।

एदोतः पदान्तेऽस्य लृक् । १।२।२७।

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे । १।२।२८।

स्वरे वाऽनक्षे । १।२।२९।

इन्द्रे । १।२।३०।

वाऽत्यसन्धिः । १।२।३१।

प्लुतोऽनितौ । १।२।३२।

इरे वा । १।२।३३।

ईदूदेदूद्विवचनम् । १।२।३४।

अदो मुमी । १।२।३५।

चादिः स्वरोऽनाङ् । १।२।३६।

ओदन्तः । १।२।३७।

सौ नवेतौ । १।२।३८।

ऊँ चोञ् । १।२।३९।

अञ्चर्गात् स्वरे वोऽसन् । १।२।४०।

अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः ।

१।२।४१।

प्रथमोऽध्यायः

तृतीयः पादः ।

तृतीयस्य पञ्चमे । १।३।१।

प्रत्यये च । १।३।२।

ततो हश्चतुर्थः । १।३।३।

प्रथमादधुटि शङ्छः । १।३।४।

रः कखपफयोः) (क () पौ । १।३।५।

शषसे शषसं वा । १।३।६।

चटते सद्वितीये । १।३।७।

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च

पूर्वस्याऽधुटपरि । १।३।८।

अ० पा० सू० । १।३।९।]

पुमोऽशिष्यघोषेऽख्यागिरः । १।३।९।

नूनः पेषु वा । १।३।१०।

द्विः कानः कानि सः । १।३।११।

स्सटि समः । १।३।१२।

लृक् । १।३।१३।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ । १।३।१४।

मनयवलपरे हे । १।३।१५।

सम्राट् । १।३।१६।

ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा । १।३।१७।

ङ्नः सः त्सोऽश्चः । १।३।१८।

नः शि ञ्च् । १।३।१९।

अतोऽति रोरुः । १।३।२०।

घोषवति । १।३।२१।

अवर्णभोभगोऽघोर्लृगसन्धिः । १।३।२२।

व्योः । १।३।२३।

स्वरे वा । १।३।२४।

अस्पष्टाववर्णात्त्वनुजि वा । १।३।२५।

रोर्यः । १।३।२६।

ह्रस्वान्ङ्णो द्वे । १।३।२७।

अनाङ्माङो दीर्घाद्वा छः । १।३।२८।

प्लुताद्वा । १।३।२९।

स्वरेभ्यः । १।३।३०।

हार्दह्रस्वरस्याऽनु नवा । १।३।३१।

अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने । १।३।३२।

अव्वर्गस्याऽन्तस्थातः । १।३।३३।

ततोऽस्याः । १।३।३४।

शिटः प्रथमद्वितीयस्य । १।३।३५।

ततः शिटः । १।३।३६।

न रात्स्वरे । १।३।३७।

[अ० पा० सू० । १।३।६३।

पुत्रस्याऽऽदिनपुत्रादिन्याक्रोशे ।

१।३।३८।

म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते । १।३।३९।

शिङ्हेऽनुस्वारः । १।३।४०।

रो रे लृग्दीर्घश्चादिदुतः । १।३।४१।

ढस्तङ् । १।३।४२।

सहिवहेरोच्चाऽवर्णस्य । १।३।४३।

उदः स्थास्तम्भः सः । १।३।४४।

तदः सेः स्वरे पादार्था । १।३।४५।

एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्रञ्समासे । १।३।४६।

व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा ।

१।३।४७।

धुटो धुटि स्वे वा । १।३।४८।

तृतीयस्तृतीयचतुर्थे । १।३।४९।

अघोषे प्रथमोऽशिटः । १।३।५०।

विरामे वा । १।३।५१।

न सन्धिः । १।३।५२।

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । १।३।५३।

ख्यागि । १।३।५४।

शिष्यघोषात् । १।३।५५।

व्यत्यये लृग्वा । १।३।५६।

अरोः सुपि रः । १।३।५७।

वाहर्पत्यादयः । १।३।५८।

शिष्याद्यस्य द्वितीयो वा । १।३।५९।

तवर्गस्य अवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे

चटवर्गौ । १।३।६०।

सस्य शषौ । १।३।६१।

न शात् । १।३।६२।

पदान्ताद्वर्गादनाम्नगरीनवतेः ।

१।३।६३।

अ० पा० सू० । १ । ३ । ६४ ।]

षि तवर्गस्य । १।३।६४।

लि लौ । १।३।६५।

प्रथमोऽध्यायः

चतुर्थः पादः ।

अत आः स्यादौ जस्भ्याभ्ये । १।४।१।

भिस ऐस् । १।४।२।

इदमदसोऽक्येव । १।४।३।

एद्वहुस्भोसि । १।४।४।

टाडसोरिनस्यौ । १।४।५।

डेडस्योर्यातौ । १।४।६।

सर्वादेः स्मैस्मातौ । १।४।७।

डेः स्मिन् । १।४।८।

जस इः । १।४।९।

नेमाऽर्धप्रथमचरमतयाऽयात्पकतिप-

यस्य वा । १।४।१०।

द्वन्द्वे वा । १।४।११।

न सर्वादिः १।४।१२।

तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे । १।४।१३।

तीयं डित्कार्ये वा । १।४।१४।

अवर्णस्यामः साम् । १।४।१५।

नवभ्यः पूर्वभ्य इस्मात्स्मिन्वा ।

१।४।१६।

आपो ङितां यैयास्य्यास्य्याम् ।

१।४।१७।

सर्वादेर्डस्पूवर्वाः । १।४।१८।

टौस्येत् । १।४।१९।

औता । १।४।२०।

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् । १।४।२१।

जस्येदोत् । १।४।२२।

[अ० पा० सू० । १ । ४ । ४८ ।]

ङित्यदिति । १।४।२३।

टः पुंसि ना । १।४।२४।

ङिङौ । १।४।२५।

केवलसखिपतेरौः । १।४।२६।

न ना ङिदेत् । १।४।२७।

स्त्रिया ङितां वा दैदासूदासूदाम् ।

१।४।२८।

स्त्रीदूतः । १।४।२९।

वेयुवोऽस्त्रियाः । १।४।३०।

आमो नाम् वा । १।४।३१।

ह्रस्वापश्च । १।४।३२।

संख्यानां ण्याम् । १।४।३३।

त्रेस्त्रयः । १।४।३४।

एदोद्भ्यां ङसिङ्सो रः । १।४।३५।

खितिखीतीय उर् । १।४।३६।

क्तो डुर् । १।४।३७।

तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृप्रशास्त्रो

घुत्त्यार् । १।४।३८।

अङौ च । १।४।३९।

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनाऽऽमन्व्ये ।

१।४।४०।

ह्रस्वस्य गुणः । १।४।४१।

एदापः । १।४।४२।

नित्यदिद्विस्वराऽम्बार्थस्य ह्रस्वः ।

१।४।४३।

अदेतः स्यमोर्लृक् । १।४।४४।

दीर्घङ्याब्ज्यञ्जनात् सेः । १।४।४५।

समानादमोऽतः । १।४।४६।

दीर्घो नाम्यतिसृचतसृप्रः । १।४।४७।

नुर्वा । १।४।४८।

अ० पा० सू० । १।४।४९।]

शसोऽता सश्च नः पुंसि । १।४।४९।
संख्यासायवेरहस्याहन् ङौ वा ।

१।४।५०।

निय आम् । १।४।५१।

वाऽष्टन आः स्यादौ । १।४।५२।

अष्टऔर्जसूशसोः । १।४।५३।

ङतिष्णः संख्याया लृप् । १।४।५४।

नपुंसकस्य शिः । १।४।५५।

औरीः । १।४।५६।

अतः स्यमोऽम् । १।४।५७।

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ।

१।४।५८।

अनतो लृप् । १।४।५९।

जरसो वा । १।४।६०।

नामिनो लृग्वा । १।४।६१।

वान्यतः पुमांष्टादौ स्वरे । १।४।६२।

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ।

१।४।६३।

अनाम्स्वरे नोऽन्तः । १।४।६४।

स्वराच्छौ । १।४।६५।

धुटां प्राक् । १।४।६६।

र्लो वा । १।४।६७।

घुटि । १।४।६८।

अचः । १।४।६९।

ऋदुदितः । १।४।७०।

युज्रोऽसमासे । १।४।७१।

अनङ्गहः सौ । १।४।७२।

पुंसोः पुमन्स् । १।४।७३।

ओत औः । १।४।७४।

आ अमूशसोऽता । १।४।७५।

[अ० पा० सू० । २।१।८

पथिन्मथिन्मुक्षः सौ । १।४।७६।

एः । १।४।७७।

थो न्थ् । १।४।७८।

इन् ङीस्वरे लृक् । १।४।७९।

वोशनसो नश्चामन्थे सौ । १।४।८०।

उतोऽनङ्गचतुरो वः । १।४।८१।

वाः शेषे । १।४।८२।

सख्युरितोऽशावैत् । १।४।८३।

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेडोः ।

१।४।८४।

नि दीर्घः । १।४।८५।

न्महतोः । १।४।८६।

इन्हन्पूर्वार्थम्णः शिष्योः ॥ १।४।८७।

अपः । १।४।८८।

नि वा । १।४।८९।

अभ्वादेरत्वसः सौ । १।४।९०।

कुशस्तुनस्तृच् पुंसि । १।४।९१।

टादौ स्वरे वा । १।४।९२।

स्त्रियाम् । १।४।९३।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ । २।१।१।

ऋतो रः स्वरेऽनि । २।१।२।

जराया जरस्वा । २।१।३।

अपोद् भे । २।१।४।

आ रायो व्यञ्जने । २।१।५।

युष्मदस्मदोः । २।१।६।

टाङ्योसि यः । २।१।७।

शेषे लृक् । २।१।८।

अ० पा० सू० । २।१।९।]

[अ० पा० सू० । २।१।६२]

मोर्वाः । २।१।९।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः । २।१।१०।

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ।

। २।१।११।

त्वमहं सिना प्राक्चाकः । २।१।१२।

यूयं वयं जसा । २।१।१३।

तुभ्यं मय्यं डया । २।१।१४।

तव मम डसा । २।१।१५।

अमौ मः । २।१।१६।

दासो नः । २।१।१७।

अभ्यम् भ्यसः । २।१।१८।

डसेश्चाद् । २।१।१९।

आम आकम् । २।१।२०।

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ

बहुत्वे । २।१।२१।

द्वित्वे वाम्नौ । २।१।२२।

डेङसा ते मे । २।१।२३।

अमा त्वा मा । २।१।२४।

असदिवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम् । २।१।२५।

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ।

। २।१।२६।

नाऽन्यत् । २।१।२७।

पादाद्योः । २।१।२८।

चाहहवैवयोगे । २।१।२९।

दृश्यथैश्चिन्तायाम् । २।१।३०।

नित्यमन्वादेशे । २।१।३१।

सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा । २।१।३२।

त्यदामेनदेतदो द्वितीयादौस्यवृत्त्यन्ते ।

२।१।३३।

इदमः । २।१।३४।

अद्वयज्जने । २।१।३५।

अनक् । २।१।३६।

दौस्यनः । २।१।३७।

अयमियं पुंस्त्रियोः सौ । २।१।३८।

दोमः स्यादौ । २।१।३९।

किमः कस्तसादौ च । २।१।४०।

आ द्वेरः । २।१।४१।

तः सौ सः । २।१।४२।

अदसो दः सेस्तु डौ । २।१।४३।

असुको वाऽकि । २।१।४४।

मोऽवर्णस्य । २।१।४५।

वाऽद्रौ । २।१।४६।

मादुवर्णोऽनु । २।१।४७।

प्राणिनात् । २।१।४८।

बहुष्वेरीः । २।१।४९।

धातोरिवर्णोऽवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये ।
२।१।५०।

इणः । २।१।५१।

संयोगात् । २।१।५२।

भ्रूश्नोः । २।१।५३।

स्त्रियाः । २।१।५४।

वाऽम्शसि । २।१।५५।

योऽनेकस्वरस्य । २।१।५६।

स्यादौ वः । २।१।५७।

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ । २।१।५८।

हन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः । २।१।५९।

णषमसत्परे स्यादिविधौ च ।

२।१।६०।

क्ताऽऽदेशोऽपि । २।१।६१।

षढोः कः सि । २।१।६२।

अ० पा० सू० । २।१।६३।]

भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्न्यञ्जने ।

२।१।६३।

पदान्ते । २।१।६४।

न यि तद्धिते । २।१।६५।

कुरुच्छुरः । २।१।६६।

मो नो म्वोश्च । २।१।६७।

संस्ध्वंस्सकस्सनडुहो दः । २।१।६८।

ऋत्विज्दिश्हश्स्पृशंस्त्रज्दधृषुष्णिहो

गः । २।१।६९।

नशो वा । २।१।७०।

युजश्चक्रुञ्चो नो ङः । २।१।७१।

सो रुः । २।१।७२।

सजुपः । २।१।७३।

अहः । २।१।७४।

रो लृप्यरि । २।१।७५।

धुटस्तृतीयः । २।१।७६।

गडदवादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्थादेश्च-

तुर्थः स्थवोश्च प्रत्यये । २।१।७७।

धागस्तथोश्च । २।१।७८।

अधश्चतुर्थान्तथोर्धः । २।१।७९।

नाम्यन्तात्परोक्षायतन्याशिपो धोटः ।

२।१।८०।

हान्तस्याञ्जीङ्भ्यां वा । २।१।८१।

हो धुट्पदान्ते । २।१।८२।

भ्वादेर्दीर्घः । २।१।८३।

मुहट्टुहण्णुहष्णिहो वा । २।१।८४।

नहाहोर्धतौ । २।१।८५।

चजः कैगम् । २।१।८६।

यजसृजमृजेराजभ्राजभ्रंसजव्रश्चपरि-

व्राजः शः षः २।१।८७।

[अ० पा० सू० । २।१।१०९।

संयोगस्यादौ स्कोल्लृक् । २।१।८८।

पदस्य । २।१।८९।

रात्सः । २।१।९०।

नाम्नो नोऽनहः । २।१।९१।

नामन्त्ये । २।१।९२।

क्लीवे वा । २।१।९३।

मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्णान् मतोर्मो

वः । २।१।९४।

नाम्नि । २।१।९५।

चर्मण्वत्यष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्भुमण्वत् ।

२।१।९६।

उदन्वानब्धौ च । २।१।९७।

राजन्वान् सुराजि । २।१।९८।

नोर्म्यादिभ्यः । २।१।९९।

मासनिशासनस्य शसादौ लृग्वा ।

२।१।१००।

दन्तपादनासिकाहृदयामृग्युषोद-

कदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नसहृदसन्-

युषन्नुदन्दोपन्यकञ्शकन् वा ।

२।१।१०१।

यस्वरे पादः पदणिक्प्रष्टुटि ।

२।१।१०२।

उदच उदीच् । २।१।१०३।

अच् प्राग् दीर्घश्च । २।१।१०४।

क्वसुष्मतौ च । २।१।१०५।

श्वन् युवन्मघोनो डीस्याद्यधुट्स्वरे

व उः । २।१।१०६।

लृगातोऽनापः । २।१।१०७।

अनोऽस्य । २।१।१०८।

ईडौ वा । २।१।१०९।

अ० पा० सू० । २।१।११०।]

षादिहन्धृतराज्ञोऽणि । २।१।११०।

न वमन्तसंयोगात् । २।१।१११।

हनो हो घनः । २।१।११२।

लुगस्यादेत्यपदे । २।१।११३।

डित्यन्त्यस्वरादेः । २।१।११४।

अवर्णादशनोऽन्तो वाऽतुरीडयोः ।

२।१।११५।

श्यश्चः २।१।११६।

दिव औः सौ । २।१।११७।

उः पदान्तेऽनूत् । २।१।११८।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

क्रियाहेतुः कारकम् । २।२।१।

स्वन्त्रः कर्त्ता । २।२।२।

कर्तृव्याप्यं कर्म । २।२।३।

वाऽकर्मणामणिक्कर्त्ता णौ । २।२।४।

गतिबोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽ-

कर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्र-

न्दाम् । २।२।५।

भक्षेहिंसायाम् । २।२।६।

वहेः प्रवेयः २।२।७।

हृकोर्नवा । २।२।८।

दृश्यभिवदोरात्मने । २।२।९।

नाथः । २।२।१०।

स्मृत्यर्थदयेशः । २।२।११।

कृगः प्रतियत्ने । २।२।१२।

रुजाऽर्थस्याऽऽवरिसन्तापेर्भावे कर्त्तरि ।

२।२।१३।

[अ० पा० सू० । २।२।३६।

जासनादक्राथपिषो हिंसायाम् ।

२।२।१४।

निप्रेभ्यो घ्नः । २।२।१५।

विनिमेयद्यूतपणं पणिव्यवहोः ।

२।२।१६।

उपसर्गादिवः । २।२।१७।

न । २।२।१८।

करणं च । २।२।१९।

अधेः शीङ्स्थाऽऽस आधारः । २।२।२०।

उपान्वध्याङ्वसः । २।२।२१।

वाऽभिनिविशः । २।२।२२।

कालाऽध्वभावदेशं वाऽकर्म चाऽकर्म-

णाम् । २।२।२३।

साधकतमं करणम् । २।२।२४।

कर्मणाऽभिप्रेयः संप्रदानम् । २।२।२५।

स्पृहेर्व्याप्यं वा । २।२।२६।

कुद्द्रुहेर्ष्यासूयाथैर्य प्रति कोपः ।

२।२।२७।

नोपसर्गात् कुद्द्रुहा । २।२।२८।

अपायेऽवधिरपादानम् । २।२।२९।

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् ।

२।२।३०।

नाम्नः प्रथमैकद्विवहौ । २।२।३१।

आमन्त्र्ये । २।२।३२।

गौणात् समयानिकषाहाधिगन्तरा-

न्तरेणातियेनतेनैर्द्वितीया । २।२।३३।

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः । २।२।३४।

सर्वोभयाभिपरिणा तसा । २।२।३५।

लक्षणवीप्स्येत्यम्भूतेष्वभिना ।

२।२।३६।

अ० पा० सू० । २ । २ । ३७ ।]

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ।

२।२।३७।

हेतुसहार्थेऽनुना । २।२।३८।

उत्कृष्टेऽनूपेन । २।२।३९।

कर्मणि । २।२।४०।

क्रियाविशेषणात् । २।२।४१।

कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ । २।२।४२।

सिद्धौ तृतीया । २।२।४३।

हेतुकर्तृकरणेत्यम्भूतलक्षणे ।

२।२।४४।

सहार्थे । २।२।४५।

यद्वेदैस्तद्वदख्या । २।२।४६।

कृताद्यैः । २।२।४७।

काले भान्नवाधारे । २।२।४८।

प्रसितोत्सुकाऽवबद्धैः । २।२।४९।

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ।

२।२।५०।

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा । २।२।५१।

दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ।

२।२।५२।

चतुर्थी । २।२।५३।

तादर्थ्ये । २।२।५४।

रुचिकृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्त-

मर्णेषु । २।२।५५।

प्रत्याहः श्रुवार्थिनि । २।२।५६।

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि । २।२।५७।

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी । २।२।५८।

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २।२।५९।

श्लाघद्भनुस्थाशपा प्रयोज्ये ।

[अ० पा० सू० । २ । २ । ८४ ।

तुमोऽर्थे भाववचनात् । २।२।६१।

गम्यस्याप्ये । २।२।६२।

गतेर्नवाऽनाप्ते । २।२।६३।

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिक्रुत्सने ।

२।२।६४।

हितसुखाभ्याम् । २।२।६५।

तद्भद्रायुष्यक्षेमाऽर्थार्थेनाऽऽशिषि ।

२।२।६६।

परिक्रयणे । २।२।६७।

शक्तार्थवषड्भनमःस्वस्तिस्वाहास्व-

धाभिः । २।२।६८।

पञ्चम्यपादाने । २।२।६९।

आडाऽवधौ । २।२।७०।

पर्यपाभ्यां वज्ये । २।२।७१।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

२।२।७२।

आख्यातर्युपयोगे । २।२।७३।

गम्ययपःकर्माधारे । २।२।७४।

प्रभृत्यन्यार्थदिकशब्दबहिरारादितरैः ।

२।२।७५।

ऋणाद्धेतोः । २।२।७६।

गुणादस्त्रियां नवा । २।२।७७।

आरादर्थैः । २।२।७८।

स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वै-

करणे । २।२।७९।

अज्ञाने ज्ञः षष्ठी । २।२।८०।

शेषे । २।२।८१।

रिरिष्टात्स्तादसतसाता । २।२।८२।

कर्मणि कृतः । २।२।८३।

द्विषो वाऽतृशः । २।२।८४।

अ० पा० सू० । २ । २ । ८५ ।]

वैकजं नृयोः । २।२।८५।

कर्त्तरि । २।२।८६।

द्विहेतोरस्यणकस्य वा । २।२।८७।

कृत्यस्य वा । २।२।८८।

नोभयोर्हेतोः । २।२।८९।

तृन्नुदन्ताऽव्ययकवस्वानाऽतृशशत-

ङ्गिणकच्छलार्थस्य । २।२।९०।

स्त्योरसदाधारे । २।२।९१।

वा क्लीबे । २।२।९२।

अकमेकस्य । २।२।९३।

एष्यद्वेनेनः । २।२।९४।

सप्तम्यधिकरणे । २।२।९५।

नवा सुजयैः काले । २।२।९६।

कुशलाऽऽयुक्तेनाऽऽसेवायाम् ।

२।२।९७।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति-

भूप्रसूतैः । २।२।९८।

व्याप्ये क्तनः । २।२।९९।

तद्युक्ते हेतौ । २।२।१००।

अप्रत्यादावसाधुना । २।२।१०१।

साधुना । २।२।१०२।

निपुणेन चाऽर्चायाम् । २।२।१०३।

स्वेशेऽधिना । २।२।१०४।

उपेनाऽधिकिनि । २।२।१०५।

यद्भावो भावलक्षणम् । २।२।१०६।

गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा ।

२।२।१०७।

षष्ठी वाऽनादरे । २।२।१०८।

सप्तमी चाविभागे निर्द्धारणे ।

२।२।१०९।

[अ० पा० सू० । २ । ३ । ८ ।]

क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ।

२।२।११०।

अधिकेन भूयसस्ते । २।२।१११।

तृतीयाऽल्पीयसः । २।२।११२।

पृथग्नाना पञ्चमी च । २।२।११३।

ऋते द्वितीया च । २।२।११४।

विना ते तृतीया च । २।२।११५।

तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ । २।२।११६।

द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनानञ्चेः । २।२।११७।

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः । २।२।११८।

सर्वादेः सर्वाः । २।२।११९।

असत्त्वारादर्थाद्वाङ्मसिद्ध्यम् ।

२।२।१२०।

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ।

२।२।१२१।

अविशेषणे द्वौ चाऽसदः । २।२।१२२।

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे । २।२।१२३।

गुरावेकश्च । २।२।१२४।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयः पादः ।

नमस्पुरसो गतेः कखप्रफिरः सः । २।३।१।

तिरसो वा । २।३।२।

पुंसः । २।३।३।

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये । २।३।४।

अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णी-

पात्रेऽनव्ययस्य । २।३।५।

प्रत्यये । २।३।६।

रोः काम्ये । २।३।७।

नामिनस्तयोः षः । २।३।८।

अ० पा० सू० । २ । ३ । ९ ।]

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् । २।३।९।

सुचो वा । २।३।१०।

वेसुसोऽपेक्षायाम् । २।३।११।

नैकार्थेऽक्रिये । २।३।१२।

समासेऽसमस्तस्य । २।३।१३।

भ्रातृष्पुत्रकस्कादयः । २।३।१४।

नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः कृतस्य

सः शिङ्गान्तरेऽपि । २।३।१५।

समासेऽग्नेः स्तुतः । २।३।१६।

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य । २।३।१७।

मातृपितुः स्वसुः । २।३।१८।

अलुपि वा । २।३।१९।

निनद्याः स्नातेः कौशले । २।३।२०।

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे । २।३।२१।

स्नानस्य नाम्नि । २।३।२२।

वेः स्त्रः । २।३।२३।

अभिनिःष्ठानः । २।३।२४।

गवियुधेः स्थिरस्य । २।३।२५।

एत्यकः । २।३।२६।

भादितो वा । २।३।२७।

विक्रुशमिपरेः स्थलस्य । २।३।२८।

कपेर्गोत्रे । २।३।२९।

गोऽम्बाऽऽम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशे-

कुशङ्कुक्वङ्कुमस्त्रिपुस्त्रिबर्हिः परमे-

दिवेः स्थस्य । २।३।३०।

निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् । २।३।३१।

प्रष्टोऽग्रगे । २।३।३२।

भीरुष्ठानादयः । २।३।३३।

ह्रस्वान्नाम्नस्ति । २।३।३४।

निसस्तपेऽनासेवायाम् । २।३।३५।

[अ० पा० सू० । २ । ३ । ६० ।

घस्वसः । २।३।३६।

णिस्तोरेवाऽस्वदस्विदसहः षणि ।

२।३।३७।

सञ्जेर्वा । २।३।३८।

उपसर्गात् सुगुसुवसोस्तुस्तुभोऽद्य-

प्यद्वित्वे । २।३।३९।

स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि ।

२।३।४०।

अडप्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः ।

२।३।४१।

अवाच्चाश्रयोर्जाविदूरे । २।३।४२।

व्यवात् स्वनोऽशने । २।३।४३।

सदोऽप्रतेः परोक्षायं त्यादेः । २।३।४४।

स्वञ्जश्च । २।३।४५।

परिनिवेः सेवः । २।३।४६।

सयसितस्य । २।३।४७।

असोडसिवूसहस्सटाम् । २।३।४८।

स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा । २।३।४९।

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि ।

२।३।५०।

वेः स्कन्दोऽक्तयोः । २।३।५१।

परेः । २।३।५२।

निर्नेः स्फुरस्फुलोः । २।३।५३।

वेः । २।३।५४।

स्कभनः । २।३।५५।

निर्दुःसुवेः समस्यूतेः । २।३।५६।

अवः स्वपः । २।३।५७।

प्रादुरूपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः । २।३।५८।

न स्सः । २।३।५९।

सिचो यडि । २।३।६०।

अ० पा० सू० । २ । ३ । ६१ ।]

गतौ सैधः । २।३।६१।

सुगः स्यसनि । २।३।६२।

रष्वर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालच-
दतवर्गशसान्तरे । २।३।६३।

पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः । २।३।६४।

नसस्य । २।३।६५।

निष्प्राऽग्नेऽन्तः स्वदिरकाश्याम्रशरेक्षु-
प्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य । २।३।६६।
द्वित्रिस्वरीषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिका-
दिभ्यः । २।३।६७।

गिरिनद्यादीनाम् । २।३।६८।

पानस्य भावकरणे । २।३।६९।

देशे । २।३।७०।

ग्रामाग्रान्नियः । २।३।७१।

वाह्याद्वाहनस्य । २।३।७२।

अतोऽहस्य । २।३।७३।

चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि । २।३।७४।

वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपकाहः ।

। २।३।७५।

कवर्गैकस्वरवति । २।२।७६।

अदुरुपसर्गान्तरोणहिनुमीनानेः ।

। २।३।७७।

नशः शः । २।३।७८।

नेङ्मर्मादापतपदनदगदवपीवहीशमू-
चिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यति-
हन्तिदेग्धौ । २।३।७९।

अकखाद्यषान्ते पाठे वा । २।३।८०।

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा

। २।३।८१।

हनः । २।३।८२।

[अ० पा० सू० । २ । ४ । ४ ।

वमि वा । २।३।८३।

निसनिक्षनिन्दः कृति वा । २।३।८४।

स्वरात् । २।३।८५।

नाम्यादेरेव ने । २।३।८६।

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा । २।३।८७।

णेर्वा । २।३।८८।

निर्विण्णः । २।३।८९।

न ख्यापूग्भूभाकमगमप्यायवेपोणेश्च
। २।३।९०।

देशेऽन्तरोऽयनहनः । २।३।९१।

षात्षदे । २।३।९२।

पदेऽन्तरेऽनाङ्ग्यतद्धिते । २।३।९३।

हनो घि । २।३।९४।

नृतेर्यङि । २।३।९५।

क्षुभ्रादीनाम् । २।३।९६।

पाठे धात्वादेर्णो नः । २।३।९७।

षः सोऽष्टयैष्टिवष्वष्कः । २।३।९८।

करल्लं कृपोऽकृपीटादिषु । २।३।९९।

उपसर्गस्यायौ । २।३।१००।

ग्रो यङि । २।३।१०१।

नवा स्वरे । २।३।१०२।

परेर्घाऽङ्कयोगे । २।३।१०३।

ऋफिडादीनां ङश्चलः । २।३।१०४।

जपादीनां पो वः । २।३।१०५।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थः पादः ।

स्त्रियां नृतोऽस्वरसादेर्ङीः । २।४।१।

अधातूहदितः । २।४।२।

अञ्चः । २।४।३।

णस्वराऽघोषाद्वनो रश्च । २।४।४।

अ० पा० सू० । २।४।५।]

वा बहुव्रीहेः । २।४।५।

वा पादः । २।४।६।

ऊध्नः । २।४।७।

अशिशोः । २।४।८।

संख्यादेर्हायनाद्वयसि । २।४।९।

दाम्नः । २।४।१०।

अनो वा । २।४।११।

नाम्नि । २।४।१२।

नोपान्त्यवतः । २।४।१३।

मनः । २।४।१४।

ताभ्यां वाप् डित् । २।४।१५।

अजादेः । २।४।१६।

ऋचि पादः पात्पदे । २।४।१७।

आत् । २।४।१८।

गौरादिभ्यो मुख्यान्डीः । २।४।१९।

अणजेयेकणून्ञस्नञ्जुडिताम् । २।४।२०।

वयस्यनन्त्ये । २।४।२१।

द्विगोः समाहारात् । २।४।२२।

परिमाणात्तद्धितलुक्क्यविस्ताचित-

कम्बल्यात् । २।४।२३।

काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे । २।४।२४।

पुरुषाद्वा । २।४।२५।

रेवतरोहिणाद्दे । २।४।२६।

नीलात् प्राण्योषधयोः । २।४।२७।

क्ताच्च नाम्नि वा । २।४।२८।

केवलमामकभागधेयपापापरसमाना-

र्यकृतसुमङ्गलभेषजात् । २।४।२९।

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशका-

मुककटकवरात् पक्वावपनस्थू-

लाऽकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरं-

सुश्रोणिकेशपाशे । २।४।३०।

[अ० पा० सू० । २।४।५५।

नवा शोणादेः । २।४।३१।

इतोऽक्त्यर्थात् । २।४।३२।

पद्धतेः । २।४।३३।

शक्तेः शस्त्रे । २।४।३४।

स्वरादुतो गुणादखरोः । २।४।३५।

इयेतैतहरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो

नश्च । २।४।३६।

क्वः पलितासितात् । २।४।३७।

असहनञ्चिद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गाद-

क्रोडादिभ्यः । २।४।३८।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्ग-

गात्रकण्ठात् । २।४।३९।

नखमुखादनाम्नि । २।४।४०।

पुच्छात् । २।४।४१।

कवरमणिचिषशरादेः । २।४।४२।

पक्षाच्चोपमानादेः । २।४।४३।

क्रीतात् करणादेः । २।४।४४।

क्तादऽल्पे । २।४।४५।

स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् ब-

हुव्रीहेः । २।४।४६।

अनाच्छादजात्यादेर्नवा । २।४।४७।

पत्युर्नः । २।४।४८।

सादेः । २।४।४९।

सपत्न्यादौ । २।४।५०।

ऊढायाम् । २।४।५१।

पाणिगृहीतीति । २।४।५२।

पतिवत्त्यन्तर्वन्त्यौ भार्यागर्भिण्योः

। २।४।५३।

जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् । २।४।५४।

पाककर्णपर्णवालान्तात् । २।४।५५।

अ० पा० सू० । २।४।५६।]

असत्काण्डप्रान्तशतैकाश्वः पुष्पात्

।२।४।५६।

असम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात्

।२।४।५७।

अनजो मूलात् ।२।४।५८।

धवाद्योगादपालकान्तात् ।२।४।५९।

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसीदादै

च ।२।४।६०।

सनोरौ च वा ।२।४।६१।

वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः ।

।२।४।६२।

मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ।२।४।६३।

सूर्यादेवतायां वा ।२।४।६४।

यवयवनारण्यहिमादोषलिप्युरुमहत्त्वे

।२।४।६५।

अर्यक्षत्रियाद्वा ।२।४।६६।

यजो डायन् च वा ।२।४।६७।

लोहितादिशकलान्तात् ।२।४।६८।

षावटाद्वा ।२।४।६९।

कौरव्यमाण्डूकासूरैः ।२।४।७०।

इज इतः ।२।४।७१।

नुर्जातेः ।२।४।७२।

उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ्

।२।४।७३।

बाहन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ।२।४।७४।

उपमानसहितसंहितसहशफवामल-

क्षमणाचूरोः ।२।४।७५।

नारीसखीपङ्गूश्वश्रू ।२।४।७६।

यूनस्तिः ।२।४।७७।

अनार्षे वृद्धेऽणिजो बहुस्वरगुरूपान्त्य-

[अ० पा० सू० । २।४।१०१।

स्यान्त्यस्य ङ्यः ।२।४।७८।

कुलाख्यानाम् ।२।४।७९।

क्रौड्यादीनाम् ।२।४।८०।

भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः

।२।४।८१।

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसाल्यमुग्रिकाण्डे-

विद्धेर्वा ।२।४।८२।

ङ्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच्छ तत्पु-

रुषे ।२।४।८३।

बन्धौ बहुव्रीहौ ।२।४।८४।

मातमातृमातृके वा ।२।४।८५।

अस्य ङ्यां लुक् ।२।४।८६।

मत्स्यस्य यः ।२।४।८७।

व्यञ्जनान्तद्धितस्य ।२।४।८८।

सूर्यागस्त्ययोरीये च ।२।४।८९।

तिष्यपुष्ययोर्भाणि ।२।४।९०।

आपत्यस्य क्वच्योः ।२।४।९१।

तद्धितयस्वरेऽनाति ।२।४।९२।

बित्त्वकीयादेरीयस्य ।२।४।९३।

न राजन्यमनुष्ययोरके ।२।४।९४।

ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्च-

गोणीसूच्योः ।२।४।९५।

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयोबहु-

व्रीहौ ।२।४।९६।

क्लीबे ।२।४।९७।

वेदूतोऽनव्ययवृद्धीच्छीयुवः पदे ।

२।४।९८।

ङ्यापो बहुलं नाम्नि ।२।४।९९।

त्वे ।२।४।१००।

भ्रुवोऽच्च कुंसकुटयोः ।२।४।१०१।

अ० पा० सू० । २।४।१०२।]

मालषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितू-
लचिते । २।४।१०२।

गोण्या मेये । २।४।१०३।

ऊयादीदूतः के । २।४।१०४।

न कचि । २।४।१०५।

नवाऽऽपः । २।४।१०६।

इच्चापुंसोऽनित्कयाप्परे । २।४।१०७।

खज्ञाऽजभस्त्राऽधातुत्ययकात् ।

२।४।१०८।

द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य । २।४।१०९।

वौ वर्तिका । २।४।११०।

अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् । २।४।१११।

नरिका मामिका । २।४।११२।

तारकावर्णकाऽष्टकाज्योतिस्तान्तवपि-
तृदेवत्ये । २।४।११३।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यति-
क्रमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरूपसर्गः
प्राक् च । ३।१।१।

ऊर्याद्यनुकरणच्चिडाचश्च गतिः । ३।१।२।

कारिका स्थित्यादौ । ३।१।३।

भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् । ३।१।४।

अग्रहाऽनुपदेशोऽन्तरदः । ३।१।५।

कणेमनस्तृप्तौ । ३।१।६।

पुरोऽस्तमव्ययम् । ३।१।७।

गत्यर्थवदोऽच्छः । ३।१।८।

तिरोऽन्तर्द्धौ । ३।१।९।

कृगो नवा । ३।१।१०।

[अ० पा० सू० । ३।१। ३५।

मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने ।
३।१।११।

उपाजेऽन्वाजे । ३।१।१२।

स्वाम्येऽधिः । ३।१।१३।

साक्षादादिश्च्यर्थे । ३।१।१४।

नित्यं हस्तेपाणाबुद्धाहे । ३।१।१५।

प्राध्वं बन्धे । ३।१।१६।

जीविकोपनिषदौपम्ये । ३।१।१७।

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ।
३।१।१८।

सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया
बहुव्रीहिः । ३।१।१९।

आसन्नादूराधिकाध्यर्द्धादिपरणं द्वि-
तीयाद्यन्यार्थे । ३।१।२०।

अव्ययम् । ३।१।२१।

एकार्थं चानेकं च । ३।१।२२।

उष्द्रमुखादयः । ३।१।२३।

सहस्तेन । ३।१।२४।

दिशो रूढ्याऽन्तराले । ३।१।२५।

तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरू-
पेण युद्धेऽव्ययीभावः । ३।१।२६।

नदीभिर्नामि । ३।१।२७।

सङ्ख्या समाहारे । ३।१।२८।

वंश्येन पूर्वार्थे । ३।१।२९।

पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा । ३।१।३०।

यावदियत्त्वे । ३।१।३१।

पर्यपाङ्बहिरच् पञ्चम्या । ३।१।३२।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये । ३।१।३३।

दैर्घ्येऽनुः । ३।१।३४।

समीपे । ३।१।३५।

अ० पा० सू० । ३।१।३६।]

तिष्ठद्ग्वित्यादयः । ३।१।३६।

नित्यं प्रतिनाऽल्पे । ३।१।३७।

सङ्ख्याऽक्षशलाकं परिणायूतेऽन्यथा-
वृत्तौ । ३।१।३८।

विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूह्यर्थाभावा-
त्ययासंप्रतिपश्चात्क्रमख्यातियुग-
पत्सद्वक्सम्पत्साकल्यान्तेऽव्य-
यम् । ३।१।३९।

योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ।
३।१।४०।

यथाऽथा । ३।१।४१।

गतिक्वन्यस्तत्पुरुषः । ३।१।४२।

दुर्निन्दाकृच्छ्रे । ३।१।४३।

सुः पूजायाम् । ३।१।४४।

अतिरतिक्रमे च । ३।१।४५।

आहऽल्पे । ३।१।४६।

प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तकुष्ठग्ला-
नक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ।
३।१।४७।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । ३।१।४८।

उस्युक्तं कृता । ३।१।४९।

तृतीयोक्तं वा । ३।१।५०।

नञ् । ३।१।५१।

पूर्वापराधरोत्तरमभिज्ञेनांशिना ।
३।१।५२।

सायाहादयः । ३।१।५३।

समेऽशेऽर्द्धं नवा । ३।१।५४।

जरत्यादिभिः । ३।१।५५।

द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः । ३।१।५६।

कालोद्विगौ च मेयैः । ३।१।५७।

[अ० पा० सू० । ३।१।८६।

स्वयंसामी कतेन । ३।१।५८।

द्वितीया खट्वा क्षेपे । ३।१।५९।

कालः । ३।१।६०।

व्याप्तौ । ३।१।६१।

श्रितादिभिः । ३।१।६२।

प्राप्तापन्नौ तयाच्च । ३।१।६३।

ईषद्गुणवचनैः । ३।१।६४।

तृतीया तत्कृतैः । ३।१।६५।

चतस्रार्द्धम् । ३।१।६६।

ऊनार्थपूर्वाद्यैः । ३।१।६७।

कारकं कृता । ३।१।६८।

न विंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः । ३।१।६९।

चतुर्थी प्रकृत्या । ३।१।७०।

हितादिभिः । ३।१।७१।

तदर्थार्थेन । ३।१।७२।

पञ्चमी भयाद्यैः । ३।१।७३।

क्तेनासत्त्वे । ३।१।७४।

परःशतादिः । ३।१।७५।

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे । ३।१।७६।

कृति । ३।१।७७।

याजकादिभिः । ३।१।७८।

पत्तिरथौ गणकेन । ३।१।७९।

सर्वपश्चादादयः । ३।१।८०।

अकेन क्रीडाजीवे । ३।१।८१।

न कर्त्तरि । ३।१।८२।

कर्मजा तृचा च । ३।१।८३।

तृतीयायाम् । ३।१।८४।

तृप्तार्थपूरणाव्ययाऽतृदशत्रानशा
। ३।१।८५।

ज्ञानेच्छार्थधारकतेन । ३।१।८६।

अ० पा० सू० । ३।१।८७।

अस्वस्थगुणैः । ३।१।८७।

सप्तमी शौण्डायैः । ३।१।८८।

सिंहाद्यैः पूजायाम् । ३।१।८९।

काकाद्यैः क्षेपे । ३।१।९०।

पात्रे समितेत्यादयः । ३।१।९१।

क्तेन । ३।१।९२।

तत्राहोरात्रांशम् । ३।१।९३।

नाम्नि । ३।१।९४।

कृद्येनावश्यके । ३।१।९५।

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधार-
यश्च । ३।१।९६।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम्
। ३।१।९७।

दिगधिकं संज्ञातद्वितोत्तरपदे ।

३।१।९८।

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानामन्यम् ।
३।१।९९।

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः । ३।१।१००।

उपमानं सामान्यैः । ३।१।१०१।

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ।

३।१।१०२।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान-

मध्यमध्यमवीरम् । ३।१।१०३।

श्रेण्यादि कृताद्यैश्चार्थे । ३।१।१०४।

क्तं नजादिभिन्नैः । ३।१।१०५।

सेदनाऽनिटा । ३।१।१०६।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ।

। ३।१।१०७।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः । ३।१।१०८।

[अ० पा० सू० । ३।१।१३१।

कतरकतमौ जातिप्रश्ने । ३।१।१०९।

किं क्षेपे । ३।१।११०।

पोढायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुव-
शावेहदूबष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-
ध्यायकधूर्त्तप्रशंसारूढैर्जातिः ।

३।१।१११।

चतुष्पादगर्भिण्या । ३।१।११२।

युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः ।

३।१।११३।

कृत्यतुल्याख्यमजात्या । ३।१।११४।

कुमारः श्रमणादिना । ३।१।११५।

मयूरव्यंसकेत्यादयः । ३।१।११६।

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ । ३।१।११७।

समानामर्थेनैकः शेषः । ३।१।११८।

स्यादावसंख्येयः । ३।१।११९।

त्यदादिः । ३।१।१२०।

भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः । ३।१।१२१।

पिता मात्रा वा । ३।१।१२२।

श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा । ३।१।१२३।

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे । ३।१।१२४।

स्त्री पुंवच्च । ३।१।१२५।

पुरुषः स्त्रिया । ३।१।१२६।

ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः ।

३।१।१२७।

क्लीबमन्येनैकं च वा । ३।१।१२८।

पुष्यार्थाङ्गे पुनर्वसुः । ३।१।१२९।

विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ।
३।१।१३०।

अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः । ३।१।१३१।

अ० पा० सू० । ३ । १ । १३२ ।]

पशुव्यञ्जनानाम् । ३।१।१३२।
तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ।
३।१।१३३।

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् । ३।१।१३४।
फलस्य जातौ । ३।१।१३५।
अप्राणिपश्वादेः । ३।१।१३६।
प्राणितूर्याङ्गाणाम् । ३।१।१३७।
चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ।
३।१।१३८।

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः । ३।१।१३९।
निकटपाठस्य । ३।१।१४०।
नित्यवैरस्य । ३।१।१४१।
नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम् । ३।१।१४२।
पात्र्यशूद्रस्य । ३।१।१४३।
गवाश्वादिः । ३।१।१।१४४।
न दधिपयआदिः । ३।१।१४५।
संख्याने । ३।१।१४६।
वान्तिके । ३।१।१४७।
प्रथमोक्तं प्राक् । ३।१।१४८।
राजदन्तादिषु । ३।१।१४९।
विशेषणं सर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ।
३।१।१५०।

क्ताः । ३।१।१५१।
जातिकालसुखादेर्नवा । ३।१।१५२।
आहिताग्न्यादिषु । ३।१।१५३।
प्रहरणात् । ३।१।१५४।
न सप्तमीन्द्रादिभ्यश्च । ३।१।१५५।
गङ्वादियः । ३।१।१५६।
प्रियः । ३।१।१५७।
कडारादयः कर्मधारये । ३।१।१५८।

[अ० पा० सू० । ३ । २ । १७ ।

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे । ३।१।१५९।
लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरा-
चर्यमेकम् । ३।१।१६०।

मासवर्णभ्रात्रऽनुपूर्वम् । ३।१।१६१।
भर्तुतुल्यस्वरम् । ३।१।१६२।
संख्या समासे । ३।१।१६३।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

परस्पराऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादे-
र्वाऽपुंसि । ३।२।१।
अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ।
३।२।२।

वा तृतीयायाः । ३।२।३।
सप्तम्या वा । ३।२।४।
ऋद्धनदीवन्ध्यस्य । ३।२।५।
अनतो लुप् । ३।२।६।
अव्ययस्य । ३।२।७।
ऐकाध्वर्ये । ३।२।८।
न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ।
३।२।९।

असत्त्वे ङसेः । ३।२।१०।
ब्राह्मणाच्छंसी । ३।२।११।
ओजोऽञ्जः सहोऽम्भस्तमस्तपसष्टः ।
३।२।१२।

पुञ्जनुषोऽनुजान्धे । ३।२।१३।
आत्मनः पूरणे । ३।२।१४।
मनसश्चाज्ञायिनि । ३।२।१५।
नाम्नि । ३।२।१६।
परात्मभ्यां ङेः । ३।२।१७।

अ० पा० सू० । ३ । २ । १८ ।]

अद्व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् । ३ । २ । १८ ।

प्राक्कारस्य व्यञ्जने । ३ । २ । १९ ।

तत्पुरुषे कृति । ३ । २ । २० ।

मध्यान्ताद् गुरौ । ३ । २ । २१ ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ३ । २ । २२ ।

बन्धे घञि नवा । ३ । २ । २३ ।

कालात्तनतरतमकाले । ३ । २ । २४ ।

शयवासिवासेष्वकालात् । ३ । २ । २५ ।

वर्षक्षरवराप्सरःशरोरोमनसो जे
। ३ । २ । २६ ।

द्युप्रावृट् वर्षाशरत्कालात् । ३ । २ । २७ ।

अपो ययोनिमतिचरे । ३ । २ । २८ ।

नेन्सिद्धस्थे । ३ । २ । २९ ।

षष्ठ्याः क्षेपे । ३ । २ । ३० ।

पुत्रे वा । ३ । २ । ३१ ।

पश्यद्वाग्दिशोहरयुक्तिदण्डे । ३ । २ । ३२ ।

अदसोऽकजायनणोः । ३ । २ । ३३ ।

देवानांप्रियः । ३ । २ । ३४ ।

शेषपुच्छलाङ्गूलेषु नास्मि शुनः
। ३ । २ । ३५ ।

वाचस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवो-
दासम् । ३ । २ । ३६ ।

ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे । ३ । २ । ३७ ।

स्वसृपत्योर्वा । ३ । २ । ३८ ।

आ द्वन्द्वे । ३ । २ । ३९ ।

पुत्रे । ३ । २ । ४० ।

वेदसहश्रुताऽवायुदेवतानाम् । ३ । २ । ४१ ।

ईः षोमवरुणेऽग्नेः । ३ । २ । ४२ ।

हृवृद्धिमत्यविष्णौ । ३ । २ । ४३ ।

दिवो द्यावा । ३ । २ । ४४ ।

[अ० पा० सू० । ३ । २ । ६९ ।]

दिवस्दिवः पृथिव्यां वा । ३ । २ । ४५ ।

उषासोषसः । ३ । २ । ४६ ।

मातरपितरं वा । ३ । २ । ४७ ।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः । ३ । २ । ४८ ।

परतः स्त्री पुंस्वत् स्थ्येकार्थेऽनृङ् ।
। ३ । २ । ४९ ।

क्यङ्मानिपित्तद्धिते । ३ । २ । ५० ।

जातिश्च णितद्धितयस्वरे । ३ । २ । ५१ ।

एयेऽगनायी । ३ । २ । ५२ ।

नाप्प्रियादौ । ३ । २ । ५३ ।

तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्याः ।
। ३ । २ । ५४ ।

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे ।
। ३ । २ । ५५ ।

स्वाङ्गान्डीर्जातिश्चाऽमानिनि ।
। ३ । २ । ५६ ।

पुंस्वत् कर्मधारये । ३ । २ । ५७ ।

रिति । ३ । २ । ५८ ।

त्वते गुणः । ३ । २ । ५९ ।

चवौ क्वचित् । ३ । २ । ६० ।

सर्वादयोऽस्यादौ । ३ । २ । ६१ ।

मृगक्षीराऽऽदिषु वा । ३ । २ । ६२ ।

ऋदुदित्तरतमरूपकल्पन्नुवचेल्ङ्गोत्र-
मतहते वा ह्रस्वश्च । ३ । २ । ६३ ।

लुयः । ३ । २ । ६४ ।

भोगवद्भौरिमनोर्नन्ति । ३ । २ । ६५ ।

नवैकस्वराणाम् । ३ । २ । ६६ ।

ऊटः । ३ । २ । ६७ ।

महन्तः कन्धमोर्नन्ति । ३ । २ । ६८ ।

क्रियन्तः । ३ । २ । ६९ ।

अ० पा० सू० । ३ । २ । ७० ।]

जातीयैकार्थेऽच्चेः । ३।२।७०।

न पुंस्वन्निषेधे । ३।२।७१।

इच्च्यस्वरे दीर्घ आच्च । ३।२।७२।

हविष्यष्टनः कपाले । ३।२।७३।

गवि युक्ते । ३।२।७४।

नास्मिन् । ३।२।७५।

कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगसारिकस्य
वणे । ३।२।७६।

अञ्जनादीनां गिरौ । ३।२।७७।

अनजिरादिबहुस्वरशरादीनां मतौ ।
३।२।७८।

ऋषौ विश्वस्य मित्रे । ३।२ । ७९।

नरे । ३।२।८०।

वसुराटोः । ३।२।८१।

वलच्यपित्रादेः । ३।२।८२।

चितेः कचि । ३।२।८३।

स्वामिचिह्नस्याऽविष्टाऽष्टपञ्चभिन्न-
च्छिन्नच्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य
कर्णे । ३।२।८४।

गतिकारकस्य नहिवृतिवृषिव्यधिरु-
चिसहितनौ क्वौ । ३।२।८५।

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् । ३।२।८६।

नामिनः काशे । ३।२।८७।

दस्ति । ३।२।८८।

अपील्वादेर्वहे । ३।२।८९।

शुनः । ३।२।९०।

एकादशषोडशषोडन्षोढाषड्ढा ।
३।२।९१।

द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक्शतादन-
शीतिबहुव्रीहौ । ३।२।९२।

[अ० पा० सू० । ३ । २ । ११७ ।

चत्वारिंशदादौ वा । ३।२।९३।

हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये । ३।२।९४।

पदः पादस्याज्यातिगोपहते । ३।२।९५।

हिमहृतिकाषिये पदू । ३।२।९६।

ऋचः शशसि । ३।२।९७।

शब्दनिष्कघोषमिश्रे वा । ३।२।९८।

नस् नासिकायास्तः क्षुद्रे । ३।२।९९।
येऽवर्णे । ३।२।१००।

शिरसःशीर्षन् । ३।२।१०१।

केशे वा । ३।२।१०२।

शीर्षः स्वरे तद्धिते । ३।२।१०३।

उदयस्योदः पेषंधिवासवाहने
३।२।१०४।

वैकव्यञ्जने पूर्ये । ३।२।१०५।

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीव-
धगाहे वा । ३।२।१०६।

नाम्न्युत्तरपदस्य च । ३।२।१०७।

ते लुग्व । ३।२।१०८।

दूव्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ।
३।२।१०९।

अनोर्देशे उप् । ३।२।११०।

खित्यनव्ययाऽरुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ।
३।२।१११।

सत्याऽगदास्तोः कारे । ३।२।११२।

लोकम्पृणमध्यन्दिनाऽनभ्यासमि-
त्यम् । ३।२।११३।

आष्ट्राग्नेरिन्धे । ३।२।११४।

अगिलाद्विलगिलगिलयोः । ३।२।११५।

भद्रोष्णात्करणे । ३।२।११६।

नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः । ३।२।११७।

अ० पा० सू० । ३ । २ । ११८ ।]

धेनोर्भव्यायाम् । ३ । २ । ११८ ।
अषष्ठीतृतीयादन्याद्दोऽर्थे । ३ । २ । ११९ ।
आशीराशाऽऽस्थिताऽऽस्थोत्सुकोति-
रागे । ३ । २ । १२० ।

ईयकारके । ३ । २ । १२१ ।
सर्वादिविष्वग्देवाङ्गुद्रिः कव्यञ्चौ ।
। ३ । २ । १२२ ।

सहस्रमः सधिसमि । ३ । २ । १२३ ।
तिरसस्तिर्यति । ३ । २ । १२४ ।
नञत् । ३ । २ । १२५ ।

त्यादौ क्षेपे । ३ । २ । १२६ ।
नगोऽप्राणिनि वा । ३ । २ । १२७ ।

नखादयः । ३ । २ । १२८ ।
अन् स्वरे । ३ । २ । १२९ ।
कोः कत्तत्पुरुषे । ३ । २ । १३० ।
रथवदे । ३ । २ । १३१ ।

तृणे जातौ । ३ । २ । १३२ ।
कत्त्रिः । ३ । २ । १३३ ।

काऽक्षपथोः । ३ । २ । १३४ ।
पुरुषे वा । ३ । २ । १३५ ।

अल्पे । ३ । २ । १३६ ।
काकवौ वोष्णे । ३ । २ । १३७ ।

कृत्येऽवश्यमो लुक् । ३ । २ । १३८ ।
समस्ततहिते वा । ३ । २ । १३९ ।

तुमश्च मनःकामे । ३ । २ । १४० ।
मांसस्यानङ्घ्रि पचि नवा । ३ । २ । १४१ ।

दिक्शब्दात्तीरस्य तारः । ३ । २ । १४२ ।
सहस्य सोऽन्यार्थे । ३ । २ । १४३ ।

नाम्नि । ३ । २ । १४४ ।
अदृश्याधिके । ३ । २ । १४५ ।

[अ० पा० सू० । ३ । ३ । ८ ।

अकालेऽव्ययीभावे । ३ । २ । १४६ ।

ग्रन्थाऽन्ते । ३ । २ । १४७ ।

नाऽऽशिष्यगोवत्सहले । ३ । २ । १४८ ।

समानस्य धर्माऽऽदिषु । ३ । २ । १४९ ।

सब्रह्मचारी । ३ । २ । १५० ।

ह्रस्वदृशक्षे । ३ । २ । १५१ ।

अन्यत्यदादेराः । ३ । २ । १५२ ।

इदङ्गिमीत्की । ३ । २ । १५३ ।

अनञः त्वो यप् । ३ । २ । १५४ ।

पृषोदरादयः । ३ । २ । १५५ ।

वाऽवाप्योस्तनिक्रीधाग्नहोर्वपी ।

३ । २ । १५६ ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

तृतीयः पादः ।

वृद्धिरारैदौत् । ३ । ३ । १ ।

गुणोऽरेदौत् । ३ । ३ । २ ।

क्रियार्थो धातुः । ३ । ३ । ३ ।

न प्रादिरप्रत्ययः । ३ । ३ । ४ ।

अवौ दाधौ दा । ३ । ३ । ५ ।

वर्त्तमाना-तिव् तस् अन्ति, सिव्

धस् थ, मिव्, वस् मस्; ते

आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे

महे । ३ । ३ । ६ ।

सप्तमी-यात् याताम् युस्, यास्

यातम् यातम्, याम् याव याम;

ईत् ईयाताम् ईरन्, ईथास्

ईयाथाम् ईध्वम्, इय ईवहि

ईमहि । ३ । ३ । ७ ।

पञ्चमी-तुव् ताम् अन्तु, हि तम् त,

आनिव् आवव् आमव्; ताम्

आताम् अन्ताम्, स्व आथाम्

ध्वम् एव् आवहैव् आमहैव् । ३ । ३ । ८ ।

अ० पा० सू० । ३।३।९।]

ह्यस्तनी-दिब्ताम् अन्, सिब्ताम् त,
अम्ब व म; त आताम् अन्त,
थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ।
॥३३१॥

एताः शितः ॥३३१०॥

अद्यननी-दि ताम् अन्, सि तम् त,
अम् व मम्, त आताम् अन्त,
थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ।
॥३३११॥

परोक्षा-णव् अतुस्, उस्, थव् अथुस्
अ, णव् व म; ए आते इरे, से
आथे ध्वे, ए वहे महे ॥३३१२॥

आशीः-क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस्,
क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्या-
सम् क्यास्व क्यास्म; सीष्ट
सीयास्ताम् सीरन्, सीष्टास्
सीयास्याम् सीध्वम्, सीय
सीवहि सीमहि ॥३३१३॥

श्वस्तनी-ता तारौ तारस्, तासि
तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस्
तास्मस्; ता तारौ तारस्, तासे
तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे
तास्महे ॥३३१४॥

भविष्यन्ती-स्यति स्यतस् स्यन्ति,
स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि
स्यावस् स्यामस्; स्यते स्येते
स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये
स्यावहे स्यामहे ॥३३१५॥

क्रियातिपत्तिः-स्यत् स्यताम् स्यन्,
स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव

[अ० पा० सू० । ३।३।३७।

स्याम; स्यत स्येताम् स्यन्त,
स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये
स्यावहि स्यामहि ॥३३१६॥
त्रीणि त्रीण्यऽन्ययुष्मदस्मदि ।
॥३३१७॥

एकद्विवहुषु ॥३३१८॥

नवाद्यानि शतृक्सू च परस्मैपदम् ।
॥३३१९॥

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ।
॥३३२०॥

तत्साप्यानाप्यात् कर्मभावे कृत्यक्त
खलर्थाश्च ॥३३२१॥

इङितः कर्त्तरि ॥३३२२॥
क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थ-
हसो ह्वहश्चाऽनन्योऽन्यार्थे ।
॥३३२३॥

निविशः ॥३३२४॥

उपसर्गादस्योहो वा ॥३३२५॥

उत्स्वराद्युजेरयज्ञतत्पात्रे ॥३३२६॥

परिव्यवात्क्रियः ॥३३२७॥

परावेर्जेः ॥३३२८॥

समः क्षणोः ॥३३२९॥

जपस्किरः ॥३३३०॥

उदश्चरः साऽऽप्यात् ॥३३३१॥

समस्तृतीयया ॥३३३२॥

क्रिडोऽकूजने ॥३३३३॥

अन्वाङ्परः ॥३३३४॥

शप उपलम्भने ॥३३३५॥

आशिषि नाथः ॥३३३६॥

भुनजोऽन्नाणे ॥३३३७॥

अ० पा० सू० । ३।३।३८।]

हृगो गतताच्छील्ये । ३।३।३८।

पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणन-

व्यये नियः । ३।३।३९।

कर्तृस्थामूर्त्ताप्यात् । ३।३।४०।

शदेः शिति । ३।३।४१।

त्रियतेरद्यतन्याशिषि च । ३।३।४२।

क्यङ्क्षो नवा । ३।३।४३।

दुदूभ्योऽद्यतन्याम् । ३।३।४४।

वृदूभ्यः स्यसनोः । ३।३।४५।

कृपः श्वस्तन्याम् । ३।३।४६।

क्रमोऽनुपसर्गात् । ३।३।४७।

वृत्तिसर्गतायने । ३।३।४८।

परोपात् । ३।३।४९।

वेः स्वार्थे । ३।३।५०।

प्रोपादारम्भे । ३।३।५१।

आङो ३।३।५२।

लुप्रच्छः

गमेः

हः

संनिवेः

उपात्

यमः

वा

[अ० पा० सू० । ३।३।९०।

समो गिरः । ३।३।६६।

अवात् । ३।३।६७।

निह्वे ज्ञः । ३।३।६८।

संप्रतेरस्मृतौ । ३।३।६९।

अननोः सनः । ३।३।७०।

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः । ३।३।७१।

स्मृदृशः । ३।३।७२।

शको जिज्ञासायाम् । ३।३।७३।

प्राग्वत् । ३।३।७४।

अमः कृग । ३।३।७५।

गन्धनाऽवक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न-
प्रकथनोपयोगे । ३।३।७६।

अधेः प्रसहने । ३।३।७७।

तत्नविमत्युपसम्भाषोप-

नि वदः । ३।३।७८।

सह

३।३।

अ० पा० सू० । ३ । ३ । ९ ।]

ह्यस्तनी-दिबूताम् अन्, सिबूतम् त,
अम्व् व म; त आताम् अन्त,
थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ।
॥ ३३१९ ॥

एताः शितः ॥ ३३१९० ॥

अद्यननी-दि ताम् अन्, सि तम् त,
अम् व मम्, त आताम् अन्त,
थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ।
॥ ३३१९१ ॥

परोक्षा-णव् अतुस्, उस्, थव् अथुस्
अ, णव् व म; ए आते इरे, से
आथे ध्वे, ए वहे महे ॥ ३३१९२ ॥

आशीः-क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस्,
क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्या-
सम् क्यास्व क्यास्म; सीष्ट
सीयास्ताम् सीरन्, सीष्टास्
सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय
सीवहि सीमहि ॥ ३३१९३ ॥

श्वस्तनी-ता तारौ तारस्, तासि
तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस्
तास्मस्; ता तारौ तारस्, तासे
तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे
तास्महे ॥ ३३१९४ ॥

भविष्यन्ती-स्यति स्यतस् स्यन्ति,
स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि
स्यावस् स्यामस्; स्यते स्येते
स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये
स्यावहे स्यामहे ॥ ३३१९५ ॥

क्रियातिपत्तिः-स्यत् स्यताम् स्यन्,
स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव

[अ० पा० सू० । ३ । ३ । ३७ ।

स्याम; स्यत स्येताम् स्यन्त,
स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये
स्यावहि स्यामहि ॥ ३३१९६ ॥
त्रीणि त्रीण्यऽन्ययुष्मदस्मदि ।
॥ ३३१९७ ॥

एकद्विवहुषु ॥ ३३१९८ ॥

नवाद्यानि शतृक्सू च परस्मैपदम् ।
॥ ३३१९९ ॥

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ।
॥ ३३२०० ॥

तत्साप्यानाप्यात् कर्मभावे कृत्यक्त
खलर्थाश्च ॥ ३३२०१ ॥

इङितः कर्तरि ॥ ३३२०२ ॥
क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थ-
हसो ह्रवहश्चाऽनन्योऽन्यार्थे ।
॥ ३३२०३ ॥

निविशः ॥ ३३२०४ ॥

उपसर्गादस्योहो वा ॥ ३३२०५ ॥

उत्स्वराद्युजेरयज्ञतत्पात्रे ॥ ३३२०६ ॥

परिव्यवात्क्रियः ॥ ३३२०७ ॥

परावेर्जेः ॥ ३३२०८ ॥

समः क्षणोः ॥ ३३२०९ ॥

जपस्किरः ॥ ३३२१० ॥

उदश्चरः साऽऽप्यात् ॥ ३३२११ ॥

समस्तृतीयया ॥ ३३२१२ ॥

क्रिडोऽकूजने ॥ ३३२१३ ॥

अन्वाङ्परः ॥ ३३२१४ ॥

शप उपलम्भने ॥ ३३२१५ ॥

आशिषि नाथः ॥ ३३२१६ ॥

भुनजोऽन्नाणे ॥ ३३२१७ ॥

अ० पा० सू० । ३। ३। ३८।]

हृगो गतताच्छील्ये । ३। ३। ३८।
 पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणन-
 व्यये नियः । ३। ३। ३९।
 कर्तृस्थामूर्त्ताप्यात् । ३। ३। ४०।
 शदेः शिति । ३। ३। ४१।
 त्रियतेरयतन्याशिषि च । ३। ३। ४२।
 क्यङ्क्षो नवा । ३। ३। ४३।
 द्युद्भ्योऽयतन्याम् । ३। ३। ४४।
 वृद्भ्यः स्यसनोः । ३। ३। ४५।
 कृपः श्वस्तन्याम् । ३। ३। ४६।
 क्रमोऽनुपसर्गात् । ३। ३। ४७।
 वृत्तिसर्गतायने । ३। ३। ४८।
 परोपात् । ३। ३। ४९।
 वेः स्वार्थे । ३। ३। ५०।
 प्रोपादारभ्मे । ३। ३। ५१।
 आङो ज्योतिरुद्गमे । ३। ३। ५२।
 दागोऽस्वास्थ्यप्रसारविकासे । ३। ३। ५३।
 नुप्रच्छः । ३। ३। ५४।
 गमेः क्षान्तो । ३। ३। ५५।
 हः स्पद्धे । ३। ३। ५६।
 संनिवेः । ३। ३। ५७।
 उपात् । ३। ३। ५८।
 यमः स्वीकारे । ३। ३। ५९।
 देवार्चामैत्रीसङ्गमपथिकर्तृकमन्त्र-
 करणे स्थः । ३। ३। ६०।
 वा लिप्सायाम् । ३। ३। ६१।
 उदोऽनूर्ध्वेहे । ३। ३। ६२।
 संविप्रावात् । ३। ३। ६३।
 लीप्सास्थये । ३। ३। ६४।
 प्रतिज्ञायाम् । ३। ३। ६५।

[अ० पा० सू० । ३। ३। ९०।

समो गिरः । ३। ३। ६६।
 अवात् । ३। ३। ६७।
 निह्वे ज्ञः । ३। ३। ६८।
 संप्रतेरस्मृतौ । ३। ३। ६९।
 अननोः सनः । ३। ३। ७०।
 श्रुवोऽनाङ्प्रतेः । ३। ३। ७१।
 स्मृद्दशः । ३। ३। ७२।
 शको जिज्ञासायाम् । ३। ३। ७३।
 प्राग्वत् । ३। ३। ७४।
 अमः कृग । ३। ३। ७५।
 गन्धनाऽवक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न-
 प्रकथनोपयोगे । ३। ३। ७६।
 अधेः प्रसहने । ३। ३। ७७।
 दीप्तिज्ञानयत्नविमत्युपसम्भाषोप-
 मन्त्रणे वदः । ३। ३। ७८।
 व्यक्तवाचां सहोक्तौ । ३। ३। ७९।
 विवादे वा । ३। ३। ८०।
 अनोः कर्मण्यसति । ३। ३। ८१।
 ज्ञः । ३। ३। ८२।
 उपात् स्थः । ३। ३। ८३।
 समो गमृच्छिप्रच्छिश्रुवित्स्वरत्य-
 त्तिहशः । ३। ३। ८४।
 वेः कृगः शब्दे चाऽनाशे । ३। ३। ८५।
 आङो यमहनः स्वेऽङ्गे च । ३। ३। ८६।
 व्युदस्तपः । ३। ३। ८७।
 अणिकर्मणिकर्तृकाणिगोऽस्मृतौ ।
 ३। ३। ८८।
 प्रलम्भे गृधिवञ्चेः । ३। ३। ८९।
 लीङ्गुलिनोऽर्चाभिभवे चाऽऽच्चाकर्त-
 र्यपि । ३। ३। ९०।

अ० पा० सू० । ३ । ३ । ९१ ।]

स्मिङ् प्रयोक्तुः स्वार्थे । ३ । ३ । ९१ ।
 विभेतेर्भाष् च । ३ । ३ । ९२ ।
 मिथ्याकृगोऽभ्यासे । ३ । ३ । ९३ ।
 परिमुहाऽऽयमाऽऽयसपाटूधेवदवसद-
 माऽदरुचनृतः फलवति । ३ । ३ । ९४ ।
 ईगितः । ३ । ३ । ९५ ।
 शोऽनुपसर्गात् । ३ । ३ । ९६ ।
 वदोऽपात् । ३ । ३ । ९७ ।
 समुदाहो यमेरग्रन्थे । ३ । ३ । ९८ ।
 पदान्तरगम्ये वा । ३ । ३ । ९९ ।
 शेषात् परस्मै । ३ । ३ । १०० ।
 परानोः कृगः । ३ । ३ । १०१ ।
 प्रत्यभ्यतेः क्षिपः । ३ । ३ । १०२ ।
 प्राद्वहः । ३ । ३ । १०३ ।
 परेर्मृषश्च । ३ । ३ । १०४ ।
 व्याङ्परं रमः । ३ । ३ । १०५ ।
 वोपात् । ३ । ३ । १०६ ।
 अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याणिगः ।
 । ३ । ३ । १०७ ।
 चल्याहारार्थेङ्बुधयुधप्रुद्रुस्तुनशजनः ।
 । ३ । ३ । १०८ ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थः पादः ।

गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः । ३ । ४ । १ ।
 कमेर्णिङ् । ३ । ४ । २ ।
 ऋतेर्डीयः । ३ । ४ । ३ ।
 अशवि ते वा । ३ । ४ । ४ ।
 गुप्तिजो गर्हाक्षान्तौ सन् । ३ । ४ । ५ ।
 कितः संशयप्रतीकारे । ३ । ४ । ६ ।

[अ० पा० सू० । ३ । ४ । ११ ।

शान्दान्मान्बधानिशानाऽऽर्जववि-
 चारवैरूप्ये दीर्घश्चेतः । ३ । ४ । ७ ।
 वातोः कण्ठादेर्यक् । ३ । ४ । ८ ।
 व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ये
 यङ्वा । ३ । ४ । ९ ।
 अव्यक्तिसूत्रिसूत्रिसूच्यशूर्णोः ।
 । ३ । ४ । १० ।
 गत्यार्थात् कुटिले । ३ । ४ । ११ ।
 गृहपसदचरजपजभदशदहो गर्ह्ये
 । ३ । ४ । १२ ।
 न गृणाशुभरुचः । ३ । ४ । १३ ।
 बहुलं लुप् । ३ । ४ । १४ ।
 अचि । ३ । ४ । १५ ।
 नोतः । ३ । ४ । १६ ।
 चुरादिभ्यो णिच् । ३ । ४ । १७ ।
 युजादेर्नवा । ३ । ४ । १८ ।
 भूङ्प्राप्तौ णिङ् । ३ । ४ । १९ ।
 प्रयोक्तृव्यापारे णिग् । ३ । ४ । २० ।
 तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सनः । ३ । ४ । २१ ।
 द्वितीयायाः काम्यः । ३ । ४ । २२ ।
 अमाव्ययात् क्यन् च । ३ । ४ । २३ ।
 आधाराच्चोपमानादाचारं । ३ । ४ । २४ ।
 कर्तुःक्विप् गल्भक्लीबहोडात्तुडित् ।
 । ३ । ४ । २५ ।

क्यङ् । ३ । ४ । २६ ।
 सो वा लुक्च । ३ । ४ । २७ ।
 ओजोऽप्सरसः । ३ । ४ । २८ ।
 ऋथे भृशादेः स्तोः । ३ । ४ । २९ ।
 डाच् लोहितादिभ्यः षित् । ३ । ४ । ३० ।
 कष्टकक्षकृच्छ्रसत्रगहनाय पापे
 क्रमणे । ३ । ४ । ३१ ।

[अ० पा० सू० । ३।४।३२।]

रोमन्थाद् व्याप्यादुच्चर्वणे । ३।४।३२।

फेनोष्मबाष्पधूमादुद्गमने । ३।४।३३।

सुखादेरनुभवे । ३।४।३४।

शब्दादेः कृतौ वा । ३।४।३५।

तपसः क्यन् । ३।४।३६।

नमो वरिवश्चित्रडोऽर्चासेवाऽऽश्चर्ये ।

३।४।३७।

अङ्गान्निरसने णिङ् । ३।४।३८।

पुच्छादुत्परिव्यसने । ३।४।३९।

भाण्डात् समाचितौ । ३।४।४०।

चीवरात् परिधानार्जने । ३।४।४१।

णिज्वहुलं नाम्नः कृगादिषु । ३।४।४२।

व्रताद् भुजितन्निवृत्त्योः । ३।४।४३।

सत्यार्थवेदस्याः । ३।४।४४।

श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताऽऽह्वरकस्या-

श्वतरेतकलुक् । ३।४।४५।

धातोरनेकस्वरादाम्परोक्षायाः कृभ्व-

स्ति चानु तदन्तम् । ३।४।४६।

दयायास्कासः । ३।४।४७।

गुरुनाम्यादेरनुच्छूर्णोः । ३।४।४८।

जायुषसमिन्धेर्नवा । ३।४।४९।

भीहीभृहोस्तिव्वत् । ३।४।५०।

वेत्तेः कित् । ३।४।५१।

पञ्चम्याः कृग् । ३।४।५२।

सिजद्यतन्याम् । ३।४।५३।

स्पृशमृशकृषत्पहपो वा । ३।४।५४।

हशिटीनाम्युपान्त्यादहशोऽनिटः सकृ ।

३।४।५५।

श्लिषः । ३।४।५६।

[अ० पा० सू० । ३।४।८०।]

नासत्त्वाऽऽश्लेषे । ३।४।५७।

णिश्रिद्रुस्रकमः कर्त्तरि ङः । ३।४।५८।

दधेश्वेर्वा । ३।४।५९।

शास्त्यसूवक्तिख्यातेरङ् । ३।४।६०।

सर्त्त्यर्तेर्वा । ३।४।६१।

हालिप्सिचः । ३।४।६२।

वाऽऽत्मने । ३।४।६३।

लृदिदृद्युतादिपुष्यादेः परस्मै । ३।४।६४।

कदिच्छिस्तम्भृमृचूम्लूचूयुचूग्ल-

चूग्लं चूजो वा । ३।४।६५।

जिच् ते पदस्तलुक्च । ३।४।६६।

दीपजनबुधिपूरिताधिप्यायो वा

३।४।६७।

भावकर्मणोः । ३।४।६८।

स्वरग्रहदशहन्भ्यः स्यसिजाशीः-

श्वस्तन्यां जिङ् वा । ३।४।६९।

क्यः शिति । ३।४।७०।

कर्त्तर्यनद्भ्यः शच् । ३।४।७१।

दिवादेः इयः । ३।४।७२।

भ्रासभ्लासभ्रमक्रमकृमत्रसित्रुटिलषि-

यसिसंयसेर्वा । ३।४।७३।

कुषिरञ्जेर्व्याप्ये वा परस्मै च । ३।४।७४।

स्वादेः इनुः । ३।४।७५।

वाऽक्षः । ३।४।७६।

तक्षः स्वार्थे वा । ३।४।७७।

स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोः भ्रा

च । ३।४।७८।

क्रयादेः । ३।४।७९।

व्यञ्जनाच्छनाद्देरानः । ३।४।८०।

अ० पा० सू० । ३।४।८१।

तुदादेः शः । ३।४।८१।

रुधां स्वराच्छनो नल्लुक्च । ३।४।८२।

कृगतनादेरुः । ३।४।८३।

सृजः श्राद्धे जिक्यात्मने तथा । ३।४।८४।

तपेस्तपः कर्मकात् । ३।४।८५।

एकधातौ कर्मक्रियैकाऽकर्मक्रिये

। ३।४।८६।

पचिदुहेः । ३।४।८७।

न कर्मणा जिच् । ३।४।८८।

रुधः । ३।४।८९।

स्वरदुहो वा । ३।४।९०।

तपः कर्त्रनुतापे च । ३।४।९१।

णिस्तुश्रयात्मनेपदाकर्मकात् । ३।४।९२।

भूषार्थसन्किरादिभ्यश्च जिक्यौ ।

। ३।४।९३।

करणक्रियया कचित् । ३।४।९४।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

द्विधातुः परोक्षाडे प्राक्तु स्वरे स्वर-

विधेः । ४।१।१।

आद्योऽश एकस्वरः । ४।१।२।

सन्यङ्गश्च । ४।१।३।

स्वरादेर्द्वितीयः । ४।१।४।

न वदनं संयोगादिः । ४।१।५।

अयि रः । ४।१।६।

नाम्नो द्वितीयाद्यथेष्टम् । ४।१।७।

अन्यस्य । ४।१।८।

कण्ठ्वादेस्तृतीयः । ४।१।९।

पुनरेकेषाम् । ४।१।१०।

[अ० पा० सू० । ४।१।३६।

यिः सन्वेष्ट्यः । ४।१।११।

हवः शिति । ४।१।१२।

चराचरचलाचलपतापतवदा-

वदघनाघनपाटूपटं वा । ४।१।१३।

चिह्निदचकनसम् । ४।१।१४।

दास्वत्साहन्मीद्वत् । ४।१।१५।

ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न च द्विः

सि सनि । ४।१।१६।

ऋध ईर्त्तु । ४।१।१७।

दम्भो धिष्णीप् । ४।१।१८।

अव्याप्यस्य मुचेर्मोग्वा । ४।१।१९।

मिमीमादामित् स्वरस्य । ४।१।२०।

रभलभशकपतपदामिः । ४।१।२१।

राधेर्वधे । ४।१।२२।

अवित्परोक्षासेद्वथवोरेः । ४।१।२३।

अनादेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः ।

। ४।१।२४।

तृत्रपफलभजाम् । ४।१।२५।

जृभ्रमवमत्रसफणस्यमस्वन-

राजभ्राजभ्रासभ्लासो वा । ४।१।२६।

वा श्रन्थग्रन्थो नल्लुक् च । ४।१।२७।

दम्भः । ४।१।२८।

थे वा । ४।१।२९।

न शसददिवादिगुणिनः । ४।१।३०।

हौ दः । ४।१।३१।

देर्दिगिः परोक्षायाम् । ४।१।३२।

डे पिबः पीप्य् । ४।१।३३।

अडे हिहनो हो घः पूर्वात् । ४।१।३४।

जेर्गिः सन्परोक्षयोः । ४।१।३५।

चेः किर्वा । ४।१।३६।

[अ० पा० सू० । ४ । १ । ३७ ।]

पूर्वस्यास्वे स्वरे य्योरियुच् । ४ । १ । ३७ ।

ऋतोऽत् । ४ । १ । ३८ ।

ह्रस्वः । ४ । १ । ३९ ।

गहोर्जः । ४ । १ । ४० ।

द्युतेरिः । ४ । १ । ४१ ।

द्वितीयतुर्ययोः पूर्वौ । ४ । १ । ४२ ।

तिर्वा ष्टिवः । ४ । १ । ४३ ।

व्यञ्जनस्याऽनादेर्लृक् । ४ । १ । ४४ ।

अघोषे शिटः । ४ । १ । ४५ ।

कडश्चञ् । ४ । १ । ४६ ।

न कवतेर्यङः । ४ । १ । ४७ ।

आगुणावन्यादेः । ४ । १ । ४८ ।

न हाको लृपि । ४ । १ । ४९ ।

वञ्चत्वंसध्वंसभ्रंसकसपतपदस्क-

न्दोऽन्तो नीः । ४ । १ । ५० ।

मुरतोऽनुनासिकस्य । ४ । १ । ५१ ।

जपजभदहदशभञ्जपशः । ४ । १ । ५२ ।

चरफलाम् । ४ । १ । ५३ ।

ति चोपान्त्यातोऽनोदुः । ४ । १ । ५४ ।

ऋमतां रीः । ४ । १ । ५५ ।

रिरौ च लृपि । ४ । १ । ५६ ।

निजां शित्येत् । ४ । १ । ५७ ।

पृभृमाहाङामिः । ४ । १ । ५८ ।

सन्त्यस्य । ४ । १ । ५९ ।

ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे । ४ । १ । ६० ।

श्रुसुद्रुप्पुल्लुच्योर्वा । ४ । १ । ६१ ।

स्वपो णाबुः । ४ । १ । ६२ ।

असमानलोपे सन्वल्लघुनि डे । ४ । १ । ६३ ।

लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः । ४ । १ । ६४ ।

स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशोरः । ४ । १ । ६५ ।

[अ० पा० सू० । ४ । १ । ९३ ।

वा वैष्टचेष्टः । ४ । १ । ६६ ।

ई च गणः । ४ । १ । ६७ ।

अस्यादेराः परोक्षायाम् । ४ । १ । ६८ ।

अनातो नश्चान्त ऋदाद्यशौसंयोगस्य
। ४ । १ । ६९ ।

भूस्वपोरदूतौ । ४ । १ । ७० ।

ज्याव्येव्यधिव्यचिव्यथेरिः । ४ । १ । ७१ ।

यजादिवश्चः सस्वरान्तस्थावृत्
। ४ । १ । ७२ ।

न वयोच् । ४ । १ । ७३ ।

वेरऽयः । ४ । १ । ७४ ।

अविति वा । ४ । १ । ७५ ।

ज्यश्च यपि । ४ । १ । ७६ ।

व्यः । ४ । १ । ७७ ।

संपरेर्वा । ४ । १ । ७८ ।

यजादिवचेः किति । ४ । १ । ७९ ।

स्वपेर्यङ्गे च । ४ । १ । ८० ।

ज्याव्यधः किङिति । ४ । १ । ८१ ।

व्यचोऽनसि । ४ । १ । ८२ ।

वशेरयङि । ४ । १ । ८३ ।

ग्रह्वश्चभ्रस्जप्रच्छः । ४ । १ । ८४ ।

व्येस्यमोर्यङि । ४ । १ । ८५ ।

चायः कीः । ४ । १ । ८६ ।

द्वित्वे हः । ४ । १ । ८७ ।

णौ ङसनि । ४ । १ । ८८ ।

श्वेर्वा । ४ । १ । ८९ ।

वा परोक्षायङि । ४ । १ । ९० ।

प्यायः पीः । ४ । १ । ९१ ।

क्तयोरनुपसर्गस्य । ४ । १ । ९२ ।

आङोऽन्धूघसोः । ४ । १ । ९३ ।

अ० पा० सू० १४।१।९४।]

स्फायः स्फीर्वा १४।१।९४।

प्रसमः स्त्यः स्तीः १४।१।९५।

प्रात्तश्च मो वा १४।१।९६।

श्यः शीर्द्रवमूर्त्तिस्पर्शं नश्चास्पर्शं
१४।१।९७।

प्रतेः १४।१।९८।

वाऽभ्यऽवाभ्याम् १४।१।९९।

अः श्रुतं हविः क्षीरे १४।१।१००।

अपेः प्रयोत्कैक्ये १४।१।१०१।

य्वृत्सकृत् १४।१।१०२।

दीर्घमवोऽन्त्यम् १४।१।१०३।

स्वरहन्गमोः सनि धुटि १४।१।१०४।

तनो वा १४।१।१०५।

क्रमः क्त्व वा १४।१।१०६।

अहन्पञ्चमस्य क्किडिति १४।१।१०७।

अनुनासिके च ऋवः झूद् १४।१।१०८।

मव्यऽविश्रिविज्वरित्वररूपान्त्येन
१४।१।१०९।

राल्लुकू १४।१।११०।

क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति १४।१।१११।

न्यङ्कुङ्गमेघादयः १४।१।११२।

न वञ्चेर्गतौ १४।१।११३।

यजेर्घज्ञाङ्गे १४।१।११४।

ध्यण्यावश्यके १४।१।११५।

निप्राद्युजः शक्ये १४।१।११६।

भुजो भक्ष्ये १४।१।११७।

त्यजयजप्रवचः १४।१।११८।

वचोऽशब्दनाम्नि १४।१।११९।

भुजन्युब्जं पाणिरोगे १४।१।१२०।

वीरुन्न्यग्रोधौ १४।१।१२१।

[अ० पा० सू० १४।२।२७।

द्वितीयः पादः ।

आत्सन्ध्यक्षरस्य १४।२।१।

न शिति १४।२।२।

व्यवस्थवृणवि १४।२।३।

स्फुरस्फुलोर्घञि १४।२।४।

वापगुरो णमि १४।२।५।

दीडः सनि वा १४।२।६।

यवऽकिडिति १४।२।७।

मिग्मीगोऽखलचलि १४।२।८।

लीङ्गलिनोर्वा १४।२।९।

णौ क्रीजीडः १४।२।१०।

सिध्यतेरज्ञाने १४।२।११।

चिस्फुरोर्नवा १४।२।१२।

वियः प्रजने १४।२।१३।

रुहः पः १४।२।१४।

लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे १४।२।१५।

लो लः १४।२।१६।

पातेः १४।२।१७।

धूग्प्रीगोर्नः १४।२।१८।

वो विधूनने जः १४।२।१९।

पाशाछासावेव्याहो यः १४।२।२०।

अत्तिरीन्लीहीकनूयिक्मयायातां पुः ।
१४।२।२१।

स्फायः स्फाव् १४।२।२२।

शदिरगतौ शात् १४।२।२३।

घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा जिणम्परे ।
१४।२।२४।

कगेवनूजनैजृष्कनस्रञ्जः १४।२।२५।

अमोऽकम्यमिचमः १४।२।२६।

पर्यापात् स्खदः १४।२।२७।

अ० पा० सू० । ४ । २ । २८ ।]

शमोऽदर्शने । ४ । २ । २८ ।
 यमोऽपरिवेषणे णिचि च । ४ । २ । २९ ।
 मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च । ४ । २ । ३० ।
 चहणः शाठ्ये । ४ । २ । ३१ ।
 ज्वलहलह्यलग्लास्नावनूवमनमोऽ-
 नुपसर्गस्य वा । ४ । २ । ३२ ।
 छदेरिस्मन्त्रट् क्वौ । ४ । २ । ३३ ।
 एकोपसर्गस्य च घे । ४ । २ । ३४ ।
 उपान्त्यस्यासमानलोपि शास्वृ-
 दितो डे । ४ । २ । ३५ ।
 आजभासभाषदीपपीडजीवमीलक-
 णरणवणभणश्रणहेहेठलुटलुपलपां
 नवा । ४ । २ । ३६ ।
 ऋहवर्णस्य । ४ । २ । ३७ ।
 जिघ्रतेरिः । ४ । २ । ३८ ।
 तिष्ठतेः । ४ । २ । ३९ ।
 ऊहृषो णौ । ४ । २ । ४० ।
 चित्ते वा । ४ । २ । ४१ ।
 गोहः स्वरे । ४ । २ । ४२ ।
 भ्रुवो वः परोक्षाद्यतन्योः । ४ । २ । ४३ ।
 गमहनजनखनघसः स्वरेऽनङि
 विङति लुक् । ४ । २ । ४४ ।
 नो व्यञ्जनस्यानुदितः । ४ । २ । ४५ ।
 अश्चोऽनर्चायाम् । ४ । २ । ४६ ।
 लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गविकृत्योः
 । ४ । २ । ४७ ।
 भञ्जेर्जौ वा । ४ । २ । ४८ ।
 दंशसञ्जः शवि । ४ । २ । ४९ ।
 अकट्टघिनोश्च रञ्जेः । ४ । २ । ५० ।
 णौ मृगरमणे । ४ । २ । ५१ ।

[अ० पा० सू० । ४ । २ । ७७ ।

घञि भावकरणे । ४ । २ । ५२ ।
 स्थदो जवे । ४ । २ । ५३ ।
 दशनाऽवोदैधोद्गप्रश्रथहिमश्रथम्
 । ४ । २ । ५४ ।
 यमिरमिनमिगमिहनिमनिवनति-
 तनादेर्धुटिक्किङति । ४ । २ । ५५ ।
 यपि । ४ । २ । ५६ ।
 वा मः । ४ । २ । ५७ ।
 गमां क्वौ । ४ । २ । ५८ ।
 न तिकि दीर्घश्च । ४ । २ । ५९ ।
 आः खनिसनिजनः । ४ । २ । ६० ।
 सनि । ४ । २ । ६१ ।
 ये नवा । ४ । २ । ६२ ।
 तनः क्ये । ४ । २ । ६३ ।
 तौ सनस्तिकि । ४ । २ । ६४ ।
 वन्याङ् पञ्चमस्य । ४ । २ । ६५ ।
 अपाचायश्चिः क्तौ । ४ । २ । ६६ ।
 ह्रादो ह्रद् क्तयोश्च । ४ । २ । ६७ ।
 ऋत्वादेरेषां तो नोऽप्रः । ४ । २ । ६८ ।
 रदादऽमूर्च्छमदः क्तयोर्दस्य च
 । ४ । २ । ६९ ।
 सूयत्याद्योदितः । ४ । २ । ७० ।
 व्यञ्जनान्तस्यातोऽख्याध्यः । ४ । २ । ७१ ।
 पूदिव्यञ्जेर्नाशाऽद्यूताऽनपादाने ।
 । ४ । २ । ७२ ।
 सेर्ग्रासे कर्मकर्त्तरि । ४ । २ । ७३ ।
 क्षेः क्षीचाऽद्यार्थे । ४ । २ । ७४ ।
 वाऽऽक्रोशदैन्ये । ४ । २ । ७५ ।
 ऋह्रीघ्राघ्रात्रोन्दनुदविन्तेर्वा । ४ । २ । ७६ ।
 दुगोरु च । ४ । २ । ७७ ।

अ० पा० सू० । ४।२।७८।]

क्षैशुषिपचो सकवम् ।४।२।७८।

निर्वाणमवाते ।४।२।७९।

अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघकृशपरिकृ-

शफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः ।४।२।८०।

भित्तं शकलम् ।४।२।८१।

वित्तं धनप्रतीतम् ।४।२।८२।

हुधुदो हेर्धिः ।४।२।८३।

शासऽसूहनः शाध्येधिजहि ।४।२।८४।

अतः प्रत्ययाल्लुक् ।४।२।८५।

असंयोगादोः ।४।२।८६।

वम्यविति वा ।४।२।८७।

कृगो यि च ।४।२।८८।

अतः शित्युत् ।४।२।८९।

इनास्त्योर्लुक् ।४।२।९०।

वा द्विषातोऽनः पुस् ।४।२।९१।

सिज्विदोऽभुवः ।४।२।९२।

द्वयुक्तजक्षपञ्चतः ।४।२।९३।

अन्तो नो लुक् ।४।२।९४।

शौ वा ।४।२।९५।

इनश्चातः ।४।२।९६।

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ।४।२।९७।

इर्दरिद्रः ।४।२।९८।

भियो नवा ।४।२।९९।

हाकः ।४।२।१००।

आ च हौ ।४।२।१०१।

यि लुक् ।४।२।१०२।

ओतः इये ।४।२।१०३।

जा ज्ञाजनोऽत्यादौ ।४।२।१०४।

प्वादेर्ह्रस्वः ।४।२।१०५।

गमिष्यमश्छः ।४।२।१०६।

[अ० पा० सू० । ४।३।८।

वेगे सत्तेर्धाव् ।४।२।१०७।

श्रौतिकृबुधिवुपाघ्राध्मास्थाम्नादाम्

हृदयऽर्त्तिशदसदः श्रुकृधिपिबजिघ्रध-

मतिष्ठमनयच्छपश्यच्छशीयसीदम्

।४।२।१०८।

क्रमो दीर्घः परस्मै ।४।२।१०९।

ष्ठिवूळ्म्वाचमः ।४।२।११०।

शमसप्तकस्य इये ।४।२।१११।

ष्ठिब्सिवोऽनटि वा ।४।२।११२।

मव्यऽस्याः ।४।२।११३।

अनतोऽन्तोऽदात्मने ।४।२।११४।

शीङोरत् ।४।२।११५।

वेत्तेर्नवा ।४।२।११६।

तिवां णवः परस्मै ।४।२।११७।

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहश्च ।४।२।११८।

आशिषि तुह्योस्तातद् ।४।२।११९।

आतो णव औः ।४।२।१२०।

आतामाते आथामाथे आदिः ।४।२।१२१।

यः सप्तम्याः ।४।२।१२२।

याम्युसोरियमियुसौ ।४।२।१२३।

तृतीयः पादः ।

नामिनो गुणोऽक्लिङ्ति ।४।३।१।

उद्नोः ।४।३।२।

पुस्-पौ ।४।३।३।

लघोरुपान्त्यस्य ।४।३।४।

मिदः इये ।४।३।५।

जागुः किति ।४।३।६।

ऋवर्णह्रशोऽङि ।४।३।७।

स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् ।४।३।८।

अ० पा० सू० । ४ । ३ । ९ ।]

संयोगादुदत्तः । ४ । ३ । ९ ।

क्ययडाशीर्ये । ४ । ३ । १० ।

न वृद्धिश्चाविति किङ्लोपे । ४ । ३ । ११ ।

भवतेः सिञ्जलुपि । ४ । ३ । १२ ।

सूतेः पञ्चम्याम् । ४ । ३ । १३ ।

द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ।

। ४ । ३ । १४ ।

हिणोरप्विति व्यौ । ४ । ३ । १५ ।

इको वा । ४ । ३ । १६ ।

कुटादेर्द्विद्वदजिणत् । ४ । ३ । १७ ।

विजेरिट् । ४ । ३ । १८ ।

वोण्णोः । ४ । ३ । १९ ।

शिदवित् । ४ । ३ । २० ।

इन्ध्यसंयोगात् परोक्षाकिद्वत् । ४ । ३ । २१ ।

स्वञ्जेर्नवा । ४ । ३ । २२ ।

जनशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा । ४ । ३ । २३ ।

क्तृषमृषकृशवञ्चलुञ्चथफः सेट्

। ४ । ३ । २४ ।

वौ व्यञ्जनादेः सन्वाऽयवः । ४ । ३ । २५ ।

उति शवर्हाद्भ्यः क्तौ भावारम्भे

। ४ । ३ । २६ ।

न डीङ्शीङ्पूङ्धृषिक्खिदिस्विदिमिदः

। ४ । ३ । २७ ।

मृषः क्षान्तौ । ४ । ३ । २८ ।

क्त्वा । ४ । ३ । २९ ।

स्कन्दस्यन्दः । ४ । ३ । ३० ।

क्षुधक्लिशकुषगुधमृडमृदवदवसः

। ४ । ३ । ३१ ।

रुदविदमुषग्रहस्वपप्रच्छः सन् च ।

। ४ । ३ । ३२ ।

[अ० पा० सू० । ४ । ३ । ५९ ।

नामिनोऽनिट् । ४ । ३ । ३३ ।

उपान्त्ये । ४ । ३ । ३४ ।

सिजाशिषावात्मने । ४ । ३ । ३५ ।

ऋवर्णात् । ४ । ३ । ३६ ।

गमो वा । ४ । ३ । ३७ ।

हनः सिच् । ४ । ३ । ३८ ।

यमः सूचने । ४ । ३ । ३९ ।

वा स्वीकृतौ । ४ । ३ । ४० ।

इश्च स्यादः । ४ । ३ । ४१ ।

मृजोऽस्य वृद्धिः । ४ । ३ । ४२ ।

क्तः स्वरे वा । ४ । ३ । ४३ ।

सिचि परस्मै समानस्याडिति

। ४ । ३ । ४४ ।

व्यञ्जनानामनिटि । ४ । ३ । ४५ ।

वोण्णुगः सेटि । ४ । ३ । ४६ ।

व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः । ४ । ३ । ४७ ।

वदव्रजलः । ४ । ३ । ४८ ।

न श्विजागृशसक्षणह्म्येदितः

। ४ । ३ । ४९ ।

जिणिति । ४ । ३ । ५० ।

नामिनोऽकलिहलेः । ४ । ३ । ५१ ।

जागुर्जिणवि । ४ । ३ । ५२ ।

आत ऐः कृज्जौ । ४ । ६ । ५३ ।

न जनवधः । ४ । ३ । ५४ ।

मोऽक्रमियमिरमिनमिगमिवमाचमः ।

। ४ । ३ । ५५ ।

विश्रमेर्वा । ४ । ३ । ५६ ।

उचमोपरमौ । ४ । ३ । ५७ ।

णिद्वाऽन्त्यो णच् । ४ । ३ । ५८ ।

उत और्विति व्यजनेऽद्धेः । ४ । ३ । ५९ ।

अ० पा० सू० । ४ । ३ । ६० ।]

बोणर्णोः । ४।३।६०।

न दिस्योः । ४।३।६१।

तृहः श्रादीत् । ४।३।६२।

ब्रूतः परादिः । ४।३।६३।

यङ्गुस्तोर्बहुलम् । ४।३।६४।

सः सिजस्ते दिस्योः । ४।३।६५।

पिवैतिदाभूस्थः सिचो लृप् परस्मै

न चेद् । ४।३।६६।

ह्रधेघ्राशाच्छासो वा । ४।३।६७।

तन्भ्यो वा तथासि न्गोश्च । ४।३।६८।

सनस्तत्रा वा । ४।३।६९।

धुङ् ह्रस्वाल्लुगनिटस्तथोः । ४।३।७०।

इट ईति । ४।३।७१।

सो धि वा । ४।३।७२।

अस्तेः सि ह्रस्वेति । ४।३।७३।

दुहदिहलिहगुहो दन्त्यात्मने वा

सकः । ४।३।७४।

स्वरेऽतः । ४।३।७५।

दरिद्रोऽद्यतन्यां वा । ४।३।७६।

अशित्यस्सनृणकचूणकानटि ।

। ४।३।७७।

व्यञ्जनाद् देः सञ्च दः । ४।३।७८।

सेः सूद्धाश्च रुर्वा । ४।३।७९।

योऽशिति । ४।३।८०।

क्यो वा । ४।३।८१।

अतः । ४।३।८२।

णेरनिटि । ४।३।८३।

सेदृक्तयोः । ४।३।८४।

आमन्ताऽऽल्वाख्येत्नावच् । ४।३।८५।

लघोर्यपि । ४।३।८६।

[अ० पा० सू० । ४ । ३ । ११५ ।]

वाऽऽप्नोः । ४।३।८७।

मेडो वा मित् । ४।३।८८।

क्षेः क्षीः । ४।३।८९।

क्षय्यजय्यौ शक्तौ । ४।३।९०।

क्रय्यः क्रयार्थे । ४।३।९१।

सस्तः सि । ४।३।९२।

दीयू दीडः किङिति स्वरे । ४।३।९३।

इडेत्पुसि चाऽऽतो लृक् । ४।३।९४।

संयोगादेर्वाशिष्येः । ४।३।९५।

गापास्थासादामाहाकः । ४।३।९६।

ईर्यञ्जनेऽपि । ४।३।९७।

घ्राधमोर्यङि । ४।३।९८।

हनो घनीर्वधे । ४।३।९९।

जिणति घात् । ४।३।१००।

जिणवि घन् । ४।३।१०१।

नशेर्नेश्वाऽङि । ४।३।१०२।

श्वयत्यसूवचपतः श्वाऽऽस्थवोचपसम् । ४।३।१०३।

शीङ एः शिति । ४।३।१०४।

किङिति यि शय् । ४।३।१०५।

उपसर्गादूहो ह्रस्वः । ४।३।१०६।

आशिषीणः । ४।३।१०७।

दीर्घशिच्वयङ्ग्यकक्येषु च । ४।३।१०८।

क्तो रीः । ४।३।१०९।

रिः शक्याशीर्ये । ४।३।११०।

ईश्च्चाववर्णस्याऽनव्ययस्य । ४।३।१११।

क्यनि । ४।३।११२।

क्षुत्तृङ्गर्द्धेऽशनायादन्यधनायम् । ११३।

वृषाऽश्वान्मैथुनेऽसोऽन्नः । ४।३।११४।

अश्च लौत्ये । ४।३।११५।

अ० पा० सू० । ४ । ४ । १०५ ।

उपात्स्तुतौ । ४ । ४ । १०५ ।

मिळ्णमोर्वा । ४ । ४ । १०६ ।

उपसर्गात् खल्वजोश्च । ४ । ४ । १०७ ।

सुदुर्भ्यः । ४ । ४ । १०८ ।

नशो धुटि । ४ । ४ । १०९ ।

मस्जेः सः । ४ । ४ । ११० ।

अः सृजिहशोऽकिति । ४ । ४ । १११ ।

स्पृशादिस्पृपो वा । ४ । ४ । ११२ ।

ह्रस्वस्य तः पित्कृति । ४ । ४ । ११३ ।

अतो म आने । ४ । ४ । ११४ ।

आसीनः । ४ । ४ । ११५ ।

ऋतां विडतीर् । ४ । ४ । ११६ ।

ओष्ठ्यादुर् । ४ । ४ । ११७ ।

इसासः शासोऽङ् व्यञ्जने । ४ । ४ । ११८ ।

क्वौ । ४ । ४ । ११९ ।

आङः । ४ । ४ । १२० ।

य्वोः प्वयूव्यञ्जने लृक् । ४ । ४ । १२१ ।

कृतः कीर्त्तिः । ४ । ४ । १२२ ।

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रथम पादः ।

आ तुमोल्यादिः कृत् । ५ । १ । १ ।

बहुलम् । ५ । १ । २ ।

कर्त्तरि । ५ । १ । ३ ।

व्याप्ये घुरकेलिमकृष्टपच्यम् । ५ । १ । ४ ।

संगतेऽर्ज्यम् । ५ । १ । ५ ।

रुच्याऽव्यध्यवास्तव्यम् । ५ । १ । ६ ।

भव्यगेयजन्यरम्याऽऽर्पात्याऽऽप्लाव्यं

नवा । ५ । १ । ७ ।

[अ० पा० सू० । ५ । १ । ३० ।

प्रवचनीयादयः । ५ । १ । ८ ।

श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजृभजेः

क्तः । ५ । १ । ९ ।

आरम्भे । ५ । १ । १० ।

गत्यर्थाऽकर्मकपिवभुजेः । ५ । १ । ११ ।

अद्यर्थाच्चाधारे । ५ । १ । १२ ।

क्त्वातुमम् भावे । ५ । १ । १३ ।

भीमादयोऽपादाने । ५ । १ । १४ ।

संप्रदानाच्चान्यत्रोणादयः । ५ । १ । १५ ।

असरूपोऽवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तः ।

५ । १ । १६ ।

ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण् । ५ । १ । १७ ।

पाणिसमवाभ्यां सृजः । ५ । १ । १८ ।

उवर्णादावश्यके । ५ । १ । १९ ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिडिपिद-

भिचम्यानमः । ५ । १ । २० ।

वाऽऽधारेऽमावास्या । ५ । १ । २१ ।

संचाय्यकुण्डपाय्यराजसूयं कृतौ ।

५ । १ । २२ ।

प्रणाय्यो निष्कामाऽसंमते । ५ । १ । २३ ।

धाय्यापाय्यसान्नाय्यनिकाय्यमृद्-

मानहविर्निवासे । ५ । १ । २४ ।

परिचार्योपचार्याऽऽनाय्यसमूह-

चित्यमग्नौ । ५ । १ । २५ ।

याज्या दानर्चि । ५ । १ । २६ ।

तव्यानीयौ । ५ । १ । २७ ।

य एच्चातः । ५ । १ । २८ ।

शक्तिक्वचितियतिशसिसहियजि-

भजिपवर्गात् । ५ । १ । २९ ।

यमिमदिगदोऽनुपसर्गात् । ५ । १ । ३० ।

अ० पा० सू० । ५।१।३१।]

चरेराडस्त्वगुरौ । ५।१।३१।

वर्योपसर्यावद्यपण्यमुपेयर्तुमती-

गर्ह्यविक्रेये । ५।१।३२।

स्वामिवैश्येऽर्यः । ५।१।३३।

वह्यं करणे । ५।१।३४।

नाम्नो वदः क्यप्च । ५।१।३५।

हत्याभूयं भावे । ५।१।३६।

अग्निचित्या । ५।१।३७।

खेयमृषोद्ये । ५।१।३८।

कुप्यभिद्योध्यसिध्यतिष्यपुष्ययु-

ग्याज्यसूर्यं नाम्नि । ५।१।३९।

हवृगस्तुजुषेतिशासः । ५।१।४०।

ऋदुपान्त्यादकृपिचृद्वचः । ५।१।४१।

कृवृषिमृजिशंसिगुहिदुहिजपो वा ।

५।१।४२।

जिविपून्यो हलिमुञ्जकल्के । ५।१।४३।

पदास्वैरिवाह्यापक्ष्ये ग्रहः । ५।१।४४।

भृगोऽसंज्ञायाम् । ५।१।४५।

समो वा । ५।१।४६।

ते कृत्याः । ५।१।४७।

णकतृचौ । ५।१।४८।

अच् । ५।१।४९।

लिहादिभ्यः । ५।१।५०।

ब्रुवः । ५।१।५१।

नन्यादिभ्योऽनः । ५।१।५२।

ग्रहादिभ्यो णिन् । ५।१।५३।

नाम्युपान्त्यप्रीकृगृज्ञः कः । ५।१।५४।

गेहे ग्रहः । ५।१।५५।

उपसर्गादातो ङोऽश्चयः । ५।१।५६।

व्याघ्राऽऽघ्रे प्राणिनसोः । ५।१।५७।

[अ० पा० सू० । ५।१।८४।

घ्राघमापाद्घेदृशः शः । ५।१।५८।

साहिसातिवेद्युदेजिधारिपारिचेतेर-

नुपसर्गात् । ५।१।५९।

लिम्पविन्दः । ५।१।६०।

निगवादेर्नाम्नि । ५।१।६१।

वा ज्वालादिदुनीभूयहास्रोर्णः ।

५।१।६२।

अवहसासंस्त्रोः । ५।१।६३।

तन्व्यधीणश्वसातः । ५।१।६४।

नृत्वन्रञ्जः शिल्पिन्यऽकट् । ५।१।६५।

गस्थकः । ५।१।६६।

दनण् । ५।१।६७।

हः कालव्रीह्योः । ५।१।६८।

पुसुल्वोऽकः साधौ । ५।१।६९।

आशिष्यऽकन् । ५।१।७०।

तिक्कृतौ नाम्नि । ५।१।७१।

कर्मणोऽण् । ५।१।७२।

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्क्षमो णः ।

५।१।७३।

गायोऽनुपसर्गाट्क् । ५।१।७४।

सुरासीधोः पिवः । ५।१।७५।

आतो ङोऽह्वावामः । ५।१।७६।

समः ख्यः । ५।१।७७।

दश्चाङः । ५।१।७८।

प्राद् जश्च । ५।१।७९।

आशिषि हनः । ५।१।८०।

क्लेशादिभ्योऽपात् । ५।१।८१।

कुमारशीर्षाणिणन् । ५।१।८२।

अचित्ते टक् । ५।१।८३।

जायापतेश्चिह्नवति । ५।१।८४।

अ० पा० सू० । ५।१।८५।]

ब्रह्मादिभ्यः । ५।१।८५।
 हस्तिबाहुकपाटाच्छक्तौ । ५।१।८६।
 नगरादगजे । ५।१।८७।
 राजघः । ५।१।८८।
 पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ५।१।८९।
 कुक्ष्यात्मोदरात् भृगः खिः । ५।१।९०।
 अर्होऽच् । ५।१।९१।
 धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशष्ट्रियष्टि-
 शक्तितोमरघटाद्ग्रहः । ५।१।९२।
 सूत्राद्धारणे । ५।१।९३।
 आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः । ५।१।९४।
 हृगो वयोऽनुद्यमे । ५।१।९५।
 आडः शीले । ५।१।९६।
 हतिनाथात् पशाविः । ५।१।९७।
 रजःफलेमलाद् ग्रहः । ५।१।९८।
 देववातादापः । ५।१।९९।
 सकृत्स्तम्बाद्भूत्सत्रीहौ कृगः । ५।१।१००।
 किंयत्तद्बहोरः । ५।१।१०१।
 सङ्ख्यां सङ्गर्हिवाविभानिशाप्रभा-
 भाश्चित्रकर्त्राद्यन्तानन्तकारवा-
 हरुर्धनुर्नान्दीलिपिलिविलिभक्ति-
 क्षेत्रजङ्घाक्षपाक्षणदारजनिदोषा-
 दिनदिवसाहः । ५।१।१०२।
 हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलह-
 गाथावैरचादुसूत्रमन्त्रपदात् । ५।१।१०३।
 भृतौ कर्मणः । ५।१।१०४।
 क्षेमप्रियमद्रभद्रात् खाऽण् । ५।१।१०५।
 मेघर्त्तिभयाभयात्खः । ५।१।१०६।
 प्रियवशाद्बदः । ५।१।१०७।

[अ० पा० सू० । ५।१।१३१।]

द्विषन्तपपरन्तपौ । ५।१।१०८।
 परिमाणार्थमितः नखात्पचः । ५।१।१०९।
 कूलाभ्रकरीषात्कषः । ५।१।११०।
 सर्वात्सहश्च । ५।१।१११।
 भृवृजितृत्तपदमेश्च नाम्नि । ५।१।११२।
 धारेर्धर्च । ५।१।११३।
 पुरन्दरभगन्दरौ । ५।१।११४।
 वाचंयमो व्रते । ५।१।११५।
 मन्याणिणन् । ५।१।११६।
 कर्तुः खश्च । ५।१।११७।
 एजेः । ५।१।११८।
 शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पात् दूधेः । ५।१।११९।
 नाडीघटीखरीमुष्टिनासिकावाताद्
 ध्मश्च । ५।१।१२०।
 पाणिकरात् । ५।१।१२१।
 कूलादुद्रुजोद्ग्रहः । ५।१।१२२।
 बहाभ्राल्लिहः । ५।१।१२३।
 बहुविध्वरुस्तिलात्तुदः । ५।१।१२४।
 ललाटवातशर्द्धात्तपाऽजहाकः । ५।१।१२५।
 असूर्योग्राद् दृशः । ५।१।१२६।
 इरम्मदः । ५।१।१२७।
 नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाऽऽह्वत-
 दन्ताच्चयर्थेऽच्चेर्भुवः खिष्णुखुकजौ । ५।१।१२८।
 कृगः खनद् करणे । ५।१।१२९।
 भावे चाऽऽशिताद् भुवः खः । ५।१।१३०।
 नाम्नो गमः खड्डौ च विहायसस्तु-
 विहः । ५।१।१३१।

अ० पा० सू० । ५।१।१३२।]

सुगदुर्गमाधारे । ५।१।१३२।
 निर्गो देशे । ५।१।१३३।
 शमो नाम्न्यः । ५।१।१३४।
 पार्श्वादिभ्यः शीङः । ५।१।१३५।
 उद्धर्वादिभ्यः कर्तुः । ५।१।१३६।
 आधारात् । ५।१।१३७।
 चरेष्टः । ५।१।१३८।
 भिक्षासेनाऽऽदायात् । ५।१।१३९।
 पुरोऽग्रतोऽग्रे सत्तेः । ५।१।१४०।
 पूर्वात् कर्तुः । ५।१।१४१।
 स्थापास्नात्रः कः । ५।१।१४२।
 शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णे-
 जपंप्रियालसहस्ति सूचके । ५।१।१४३।
 मूलविभुजादयः । ५।१।१४४।
 दुहेर्हुवः । ५।१।१४५।
 भजो विण् । ५।१।१४६।
 मन्वनक्वनिप्विच् क्वचित् ।
 ५।१।१४७।

क्विप् । ५।१।१४८।

स्पृशोऽनुदकात् । ५।१।१४९।

अदोऽनन्नात् । ५।१।१५०।

कव्यात्कव्यादावामपक्वादौ ।

५।१।१५१।

त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद्व्याप्ये

दृशष्टक्सकौ च । ५।१।१५२।

कर्तुर्णिन् । ५।१।१५३।

अजातेः शीले । ५।१।१५४।

साधौ । ५।१।१५५।

ब्रह्मणो वदः । ५।१।१५६।

व्रताभीक्ष्ण्ये । ५।१।१५७।

[अ० पा० सू० । ५।२।१०।

करणाद्यजो भूते । ५।१।१५८।

निन्द्ये व्याप्यादिन्विक्रियः । ५।१।१५९।

हनो णिन् । ५।१।१६०।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रात् क्विप् । ५।१।१६१।

कृगः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदात् ।

५।१।१६२।

सोमात्सुगः । ५।१।१६३।

अग्नेश्चेः । ५।१।१६४।

कर्मण्यग्न्यर्थे । ५।१।१६५।

दृशः कनिप् । ५।१।१६६।

सहराजभ्यां कृग्युधेः । ५।१।१६७।

अनोर्जनेर्ङः । ५।१।१६८।

सप्तम्याः । ५।१।१६९।

अजातेः पञ्चम्याः । ५।१।१७०।

क्वचित् । ५।१।१७१।

सुयजोर्द्वनिप् । ५।१।१७२।

जृषोऽतुः । ५।१।१७३।

क्तक्तवतू । ५।१।१७४।

द्वितीयः पादः ।

श्रुसदवस्भ्यः परोक्षा वा । ५।२।१।

तत्र कसुकानौ तद्वत् । ५।२।२।

वेयिवदनाश्वदनूचानम् । ५।२।३।

अद्यतनी । ५।२।४।

विशेषाऽविवक्षाव्यामिश्रे । ५।२।५।

रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वप्नर्थक्य । ५।२।६।

अनद्यतने ह्यस्तनी । ५।२।७।

रुघाते दृश्ये । ५।२।८।

अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती । ५।२।९।

वा काङ्क्षायाम् । ५।२।१०।

अ० पा० सू० । ५।२।११।]

कृताऽस्मरणाऽतिनिन्हवे परोक्षा ।

। ५।२।११।

परोक्षे । ५।२।१२।

हृशश्वशुगान्तप्रच्छये ह्यस्तनी च ।

। ५।२।१३।

अविवक्षिते । ५।२।१४।

वाऽद्यतनी पुरादौ । ५।२।१५।

स्मे च वर्त्तमाना । ५।२।१६।

ननौ पृष्टक्तौ सद्वत् । ५।२।१७।

नन्वोर्वा । ५।२।१८।

सति । ५।२।१९।

शत्रानशावेष्यति तु सस्यौ । ५।२।२०।

तौ माहयाक्रोशेषु । ५।२।२१।

वा वेत्तेः क्वसुः । ५।२।२२।

पूढ्यजः शानः । ५।२।२३।

वयः शक्तिशीले । ५।२।२४।

धारीडोऽकृच्छेऽतृशू । ५।२।२५।

सुगृद्विपार्हः सत्रिशत्रुस्तुत्ये । ५।२।२६।

तृन् शीलधर्मसाधुषु । ५।२।२७।

भ्राज्यऽलङ्कृग्निराकृग्नभूसहिरुचिवृ-

तिवृधिचरिप्रजनापत्रप हृष्णुः ।

। ५।२।२८।

उदः पचिपतिपदिमदेः । ५।२।२९।

भृजेः षण्णक् । ५।२।३०।

स्थाग्लाम्लापचिपरिमृजिक्षेः स्तुः ।

। ५।२।३१।

त्रसिगृधिघृपिक्षिपः क्तुः । ५।२।३२।

सन्भिक्षाऽऽसंशेरुः । ५।२।३३।

विन्दिच्छ । ५।२।३४।

शृवन्देरारुः । ५।२।३५।

[अ० पा० सू० । ५।२।६०।

दाट्धेसिशदसदोरुः । ५।२।३६।

शीङ्श्चद्वानिद्रातन्द्रादयिपतिगृहिस्पृ-

हेरालुः । ५।२।३७।

डौ सासहिवावहिचाचलिपापतिः ।

। ५।२।३८।

सस्त्रिचक्रिदधिजज्ञिनेमिः । ५।२।३९।

शृकमगमहनवृषभूस्थ उकण् । ५।२।४०।

लषपतपेदः । ५।२।४१।

भूपाक्रोधार्यजुसृगृधिज्वलशुचश्चानः ।

। ५।२।४२।

चलशब्दार्थादकर्मकात् । ५।२।४३।

इडितो व्यञ्जनाद्यन्तात् । ५।२।४४।

न णिङ्यसूददीपदीक्षः । ५।३।४५।

द्रमक्रमो यङः । ५।२।४६।

यजिजपिदंशिवदादूकः । ५।२।४७।

जागुः । ५।२।४८।

शमष्टकात् विनण् । ५।२।४९।

युजभुजभजत्यजरञ्जद्विषदुपदुहदु-

हाभ्याहनः । ५।२।५०।

आङः क्रीडमुषः । ५।२।५१।

प्राच यमयसः । ५।२।५२।

मथलपः । ५।२।५३।

वेश्च द्रोः । ५।२।५४।

विपरिप्रात्सर्त्तेः । ५।२।५५।

संमः पृचैपृज्वरेः । ५।२।५६।

संवेः सृजः । ५।२।५७।

संपरिव्यनुप्राद्वदः । ५।२।५८।

वेर्विचकत्थस्त्रम्भकपकसलसहनः ।

। ५।२।५९।

व्यपाभेर्लपः । ५।२।६०।

अ० पा० सू० । ५ । २ । ६१ ।]

सम्प्राद्वसात् । ५ । २ । ६१ ।

समपत्यपाभिव्यभेश्वरः । ५ । २ । ६२ ।

समनुव्यवाद्बुधः । ५ । २ । ६३ ।

वेदहः । ५ । २ । ६४ ।

परेर्देविमुहश्च । ५ । २ । ६५ ।

क्षिपरटः । ५ । २ । ६६ ।

वादेश्च णकः । ५ । २ । ६७ ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्या-

भाषासूयानेकस्वरात् । ५ । २ । ६८ ।

उपसर्गादेवृदेविकुशः । ५ । २ । ६९ ।

वृद्धिक्षिलुण्टिजलिपकुट्टाट्टाकः ।

। ५ । २ । ७० ।

प्रात्सूजोरिन् । ५ । २ । ७१ ।

जीण्वक्षिविश्चिपरिभूवमाभ्यमाव्यथः ।

। ५ । २ । ७२ ।

सृघस्यदो मरक् । ५ । २ । ७३ ।

भज्जिभासिमिदो घुरः । ५ । २ । ७४ ।

वेत्तिच्छिदभिदः कित् । ५ । २ । ७५ ।

भियोरुक्कलुकम् । ५ । २ । ७६ ।

सृजीणनशद्वरप् । ५ । २ । ७७ ।

गत्वरः । ५ । २ । ७८ ।

स्म्यजसहिंसदीपकम्पकमनमो रः ।

। ५ । २ । ७९ ।

नृपिधृपिस्वपो नजिङ् । ५ । २ । ८० ।

स्थेशभासपिसकसो वरः । ५ । २ । ८१ ।

यायावरः । ५ । २ । ८२ ।

दिशुददृजगज्जुह्वाक्प्राद्वीश्रीद्रूसू-

ज्वायतस्तूकटप्रपरित्राद्भ्राजादयः

क्विप् । ५ । २ । ८३ ।

शंसंस्वयंविप्राद् सुवो दुः । ५ । २ । ८४ ।

[अ० पा० सू० । ५ । ३ । १६ ।

पुव इत्रो दैवते । ५ । २ । ८५ ।

ऋषिनाम्नोः करणे । ५ । २ । ८६ ।

लघूसूखनिचरसहार्त्तेः । ५ । २ । ८७ ।

नीदाम्बूशसूयुजस्तुतुदसिसिचमिह-

पतपानहस्त्रट् । ५ । २ । ८८ ।

हलक्रोडाऽऽस्ये पुवः । ५ । २ । ८९ ।

दंशेस्त्रः । ५ । २ । ९० ।

धात्री । ५ । २ । ९१ ।

ज्ञानेच्छार्चार्थजीच्छीलयादिभ्यः

क्तः । ५ । २ । ९२ ।

उणादयः । ५ । २ । ९३ ।

तृतीय पादः ।

वत्स्यति गम्यादिः । ५ । ३ । १ ।

वा हेतुसिद्धौ क्तः । ५ । ३ । २ ।

कषोऽनिटः । ५ । ३ । ३ ।

भविष्यन्ती । ५ । ३ । ४ ।

अनद्यतने श्वस्तनी । ५ । ३ । ५ ।

परिदेवने । ५ । ३ । ६ ।

पुरायावतोर्वर्त्तमाना । ५ । ३ । ७ ।

कदाकर्ह्योर्नवा । ५ । ३ । ८ ।

किंवृत्ते लिप्सायाम् । ५ । ३ । ९ ।

लिप्स्यसिद्धौ । ५ । ३ । १० ।

पञ्चम्यर्थहेतौ । ५ । ३ । ११ ।

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके । ५ । ३ । १२ ।

क्रियायां क्रियार्थायां तुम्णकच-

भविष्यन्ती । ५ । ३ । १३ ।

कर्मणोऽण् । ५ । ३ । १४ ।

भाववचनाः । ५ । ३ । १५ ।

पदरुजविशस्पृशो घञ् । ५ । ३ । १६ ।

अ० पा० सू० । ५ । ३ । १७ ।]

सर्त्तैः स्थिरव्याधिवलमत्स्ये । ५।३।१७।
 भावाऽकर्त्रोः । ५।३।१८।
 इडोऽपादाने तु टिद्धा । ५।३।१९।
 ओ वायुवर्णनिवृत्ते । ५।३।२०।
 निरभेः पूल्वः । ५।३।२१।
 रोरूपसर्गात् । ५।३।२२।
 भूश्चदोऽल्ल । ५।३।२३।
 न्यादो नवा । ५।३।२४।
 संनिव्युपाद्यमः । ५।३।२५।
 नेर्नदगदपठस्वनकणः । ५।३।२६।
 वैणे क्वणः । ५।३।२७।
 युवर्णवृहवशरणगमृदूग्रहः । ५।३।२८।
 वर्षादयः क्लीवे । ५।३।२९।
 समुदोऽजः पशौ । ५।३।३०।
 सृगलहः प्रजनाऽक्षे । ५।३।३१।
 पणेर्माने । ५।३।३२।
 संमदप्रमदौ हर्षे । ५।३।३३।
 हनोऽन्तर्घनान्तर्घणौ देशे । ५।३।३४।
 प्रघणप्रघाणौ गृहांशे । ५।३।३५।
 निघोद्धसङ्घोद्धनाऽपघनोपघ्नं निमित्त-
 प्रशस्तगणाऽत्याधानाऽङ्गाऽऽसन्नम् । ५।३।३६।
 मूर्त्तिनिचिताऽभ्रे घनः । ५।३।३७।
 व्यघोद्रोः करणे । ५।३।३८।
 स्तम्बाद् घञ्च । ५।३।३९।
 परेर्घः । ५।३।४०।
 हः समाह्वयाऽऽह्वयौ द्यूतनाम्नोः । ५।३।४१।
 न्यभ्युपवेर्वाश्चोत् । ५।३।४२।

[अ० पा० सू० । ५ । ३ । ७१ ।

आडो युद्धे । ५।३।४३।
 आहावो निपानम् । ५।३।४४।
 भावेऽनुपसर्गात् । ५।३।४५।
 हनो वा वध् च । ५।३।४६।
 व्यथजपमदूम्यः । ५।३।४७।
 नवा क्वणयमहसस्वनः । ५।३।४८।
 आडो रुहोः । ५।३।४९।
 वर्षविघ्नेऽवाद् ग्रहः । ५।३।५०।
 प्राद्रश्मितुलासूत्रे । ५।३।५१।
 वृगो वस्त्रे । ५।३।५२।
 उदः श्रेः । ५।३।५३।
 युपूद्रोर्घञ् । ५।३।५४।
 ग्रहः । ५।३।५५।
 न्यवाच्छापे । ५।३।५६।
 प्राल्लिप्तायाम् । ५।३।५७।
 समो मुष्टौ । ५।३।५८।
 युदुद्रोः । ५।३।५९।
 नियश्चाऽनुपसर्गाद्वा । ५।३।६०।
 वोदः । ५।३।६१।
 अवात् । ५।३।६२।
 परेर्द्यूते । ५।३।६३।
 भुवोऽवज्ञाने वा । ५।३।६४।
 यज्ञे ग्रहः । ५।३।६५।
 संस्तोः । ५।३।६६।
 प्रात् स्तुद्रुस्तोः । ५।३।६७।
 अयज्ञे स्त्रः । ५।३।६८।
 वेरशब्दे प्रथने । ५।३।६९।
 छन्दो नाम्नि । ५।३।७०।
 क्षुश्रोः । ५।३।७१।

अ० पा० सू० । ५ । ३ । ७२ ।]

न्युदो ग्रः । ५ । ३ । ७२ ।
किरो धान्ये । ५ । ३ । ७३ ।
नेर्बुः । ५ । ३ । ७४ ।
हृणोऽभ्रेषे । ५ । ३ । ७५ ।
परेः क्रमे । ५ । ३ । ७६ ।
व्युपाच्छीडः । ५ । ३ । ७७ ।
हस्तप्राप्ये चेरस्तेये । ५ । ३ । ७८ ।
चित्तिदेहाऽऽवासोपसमाधानेकश्चाऽदेः
। ५ । ३ । ७९ ।

सङ्घेऽनूध्वे । ५ । ३ । ८० ।
माने । ५ । ३ । ८१ ।
स्थादिभ्यः कः । ५ । ३ । ८२ ।
द्वितोऽधुः । ५ । ३ । ८३ ।
द्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् । ५ । ३ । ८४ ।
यजिस्वपिरक्षियतिप्रच्छो नः
। ५ । ३ । ८५ ।

विच्छो नङ् । ५ । ३ । ८६ ।
उपसर्गादः किः । ५ । ३ । ८७ ।
व्याप्यादाधारे । ५ । ३ । ८८ ।
अन्तर्द्धिः । ५ । ३ । ८९ ।
अभिव्याप्तौ भावेऽनजिन् । ५ । ३ । ९० ।
स्त्रियां क्तिः । ५ । ३ । ९१ ।
श्वादिभ्यः । ५ । ३ । ९२ ।
समिणासुगः । ५ । ३ । ९३ ।
सातिहेतियूतिजूतिज्ञप्तिकीर्त्तिः
। ५ । ३ । ९४ ।

गापापचो भावे । ५ । ३ । ९५ ।
स्थो वा । ५ । ३ । ९६ ।
आस्यटिब्रज्यजः क्यप् । ५ । ३ । ९७ ।
भृगो नाम्नि । ५ । ३ । ९८ ।

[अ० पा० सू० । ५ । ३ । १२५ ।

समजनिपन्निपदूशीङ्सुग्विदि-
चरिमनीणः । ५ । ३ । ९९ ।
कृगः श च वा । ५ । ३ । १०० ।
मृगयेच्छायाञ्जातृष्णाकृपाभाश्र-
द्धाऽन्तर्द्धा । ५ । ३ । १०१ ।
परेः सूचरेर्यः । ५ । ३ । १०२ ।
वाऽटाट्यात् । ५ । ३ । १०३ ।
जागुरश्च । ५ । ३ । १०४ ।
शंसिप्रत्ययात् । ५ । ३ । १०५ ।
क्तोऽगुरोर्व्यञ्जनात् । ५ । ३ । १०६ ।
षितोऽङ् । ५ । ३ । १०७ ।
भिदादयः । ५ । ३ । १०८ ।
भीषिभूषिचिन्तिपूजिकथिकुम्बि-
चचिस्पृहितोलिदोलिभ्यः । ५ । ३ । १०९ ।
उपसर्गादातः । ५ । ३ । ११० ।
णिवेत्त्यासश्चान्धघट्टवन्देरनः । ५ । ३ । १११ ।
हृषोऽनिच्छायाम् । ५ । ३ । ११२ ।
पर्यधेर्वा । ५ । ३ । ११३ ।
कुत्संपदादिभ्यः क्विप् । ५ । ३ । ११४ ।
भ्यादिभ्यो वा । ५ । ३ । ११५ ।
व्यतिहारेऽनीहादिभ्यो जः । ५ । ३ । ११६ ।
नजोऽनिः शाये । ५ । ३ । ११७ ।
ग्लाहाज्यः । ५ । ३ । ११८ ।
प्रश्नाख्याने वेञ् । ५ । ३ । ११९ ।
पर्यायाऽर्हणोत्पत्तौ च णकः । ५ । ३ । १२० ।
नाम्नि पुंसि च । ५ । ३ । १२१ ।
भावे । ५ । ३ । १२२ ।
क्लीवे क्तः । ५ । ३ । १२३ ।
अनङ् । ५ । ३ । १२४ ।
यत्कर्मस्पर्शात् कर्त्रङ्सुखं ततः
। ५ । ३ । १२५ ।

अ० पा० सू० । ५।३।१२६।]

रम्यादिभ्यः कर्त्तरि । ५।३।१२६।

कारणम् । ५।३।१२७।

भुजिपत्यादिभ्यः कर्माऽपादाने
। ५।३।१२८।

करणाऽऽधारे । ५।३।१२९।

पुत्राग्नि घः । ५।३।१३०।

गोचरसंचरवह्व्रजव्यजखलाऽऽपण-
निगमवकभगकषाऽऽकषनिकषम्
। ५।३।१३१।

व्यञ्जनाद् घञ् । ५।३।१३२।

अवात्तृस्तृभ्याम् । ५।३।१३३।

न्यायाऽवायाऽध्यायोद्यावसंहाराऽव-
हाराऽऽधारदारजारम् । ५।३।१३४।

उदङ्कोऽतोषे । ५।३।१३५।

आनायो जालम् । ५।३।१३६।

खनो डडरेकेकवकघञ् । ५।३।१३७।

इकिस्तिव् स्वरूपार्थे । ५।३।१३८।

दुःस्वीषतः कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थात् खल्
। ५।३।१३९।

चव्यर्थे कर्त्राप्याद् भूकृगः । ५।३।१४०।

शासूयुधिहशिधृषिमृषातोऽनः
। ५।३।१४१।

चतुर्थः पादः ।

सत्सामीप्ये सद्वद्वा । ५।४।१।

भूतवच्चाऽऽशंस्ये वा । ५।४।२।

क्षिप्राऽऽशंसाऽर्थयोर्भविष्यन्तीसप्तम्यौ
। ५।४।३।

सम्भावने सिद्धवत् । ५।४।४।

नाऽनद्यतनः प्रबन्धाऽऽसत्त्योः । ५।४।५।

[अ० पा० सू० । ५।४।३३।

एष्यत्यवधौ देशस्याऽर्वाङ्भागे । ५।४।६।

कालस्याऽनहोरात्राणाम् । ५।४।७।

परे वा । ५।४।८।

सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः
। ५।४।९।

भूते । ५।४।१०।

वोतात् प्राक् । ५।४।११।

क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्त्तमाना । ५।४।१२।

कथमि सप्तमी च वा । ५।४।१३।

किंवृत्ते सप्तमीभविष्यन्त्यौ । ५।४।१४।

अश्रद्धाऽमर्षेऽन्यत्रापि । ५।४।१५।

किंकिलास्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती । ५।४।१६।

जातुयद्यदायदौ सप्तमी । ५।४।१७।

क्षेपे च यच्च यत्रे । ५।४।१८।

चित्रे । ५।४।१९।

शेषे भविष्यन्त्ययदौ । ५।४।२०।

सप्तम्युताप्योर्वाढे । ५।४।२१।

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ । ५।४।२२।

अयदि अद्धाधातौ नवा । ५।४।२३।

सतीच्छार्थात् । ५।४।२४।

वत्स्यति हेतुफले । ५।४।२५।

कामोक्तावकचित्ति । ५।४।२६।

इच्छाऽर्थे सप्तमीपञ्चम्यौ । ५।४।२७।

विधिनिमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्टसम्प्र-
श्रप्रार्थने । ५।४।२८।

प्रेषाऽनुज्ञावसरे कृत्यपञ्चम्यौ । ५।४।२९।

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके । ५।४।३०।

स्मे पञ्चमी । ५।४।३१।

अधीष्टौ । ५।४।३२।

कालवेलासमये तुम्वाऽवसरे । ५।४।३३।

अ० पा० सू० । ५ । ४ । ३४ ।]

[अ० पा० सू० । ५ । ४ । ८८ ।

सप्तमी यदि । ५।४।३४।

शक्ताहं कृत्याश्च । ५।४।३५।

णिन्वाऽऽवश्यकाऽधर्मण्ये । ५।४।३६।

अहं तृच् । ५।४।३७।

आशिष्याशीः पञ्चम्यौ । ५।४।३८।

माङ्ग्यद्यतनी । ५।४।३९।

सस्मे ह्यस्तनी च । ५।४।४०।

धातोः सम्बन्धे प्रत्ययाः । ५।४।४१।

भृशाऽऽभीक्ष्ण्ये हिस्वौ यथाविधि

तध्वमौ च तद्युष्मदि । ५।४।४२।

प्रचये नवा सामान्यार्थस्य । ५।४।४३।

निषेधेऽलंखल्वोः त्वा । ५।४।४४।

परावरे । ५।४।४५।

निमील्यादिमेडस्तुल्यकर्तृके । ५।४।४६।

प्राक्काले । ५।४।४७।

खणम् चाऽऽभीक्ष्ण्ये । ५।४।४८।

पूर्वाऽग्रे प्रथमे । ५।४।४९।

अन्यथैवंकथमित्थमः कृगोऽनर्थ-

कात् । ५।४।५०।

यथातथादीर्घ्योत्तरे । ५।४।५१।

शापे व्याप्यात् । ५।४।५२।

स्वाङ्गार्थाददीर्घात् । ५।४।५३।

विदृग्भ्यः कात्स्नर्ये णम् । ५।४।५४।

यावतो विन्दजीवः । ५।४।५५।

चर्मोदरात् पूरेः । ५।४।५६।

वृष्टिमाने ऊलुक्चाऽस्य वा । ५।४।५७।

चेलार्थात् कनोपेः । ५।४।५८।

गात्रपुरुषात् स्नः । ५।४।५९।

शुष्कचूर्णरूक्षात् पिषस्तस्यैव । ५।४।६०।

कृग्रहोऽकृत जीवात् । ५।४।६१।

निमूलात् कषः । ५।४।६२।

हनश्च समूलात् । ५।४।६३।

करणेभ्यः । ५।४।६४।

स्वस्नेहनार्थात् पुषपिषः । ५।४।६५।

हस्तार्थाद्ब्रह्मवर्त्तिवृतः । ५।४।६६।

बन्धेर्नाम्नि । ५।४।६७।

आधारात् । ५।४।६८।

कर्तुर्जीवपुरुषान्नश्वहः । ५।४।६९।

ऊर्ध्वात् पूः शुषः । ५।४।७०।

व्याप्याच्चेवात् । ५।४।७१।

उपात् किरो लवने । ५।४।७२।

दंशेस्तृतीयया । ५।४।७३।

हिंसार्थादेकाऽऽप्यात् । ५।४।७४।

उपपीडरुधकर्षस्तत्सप्तम्या । ५।४।७५।

प्रमाणसमासत्त्योः । ५।४।७६।

पञ्चम्या त्वरायाम् । ५।४।७७।

द्वितीयया । ५।४।७८।

स्वाङ्गेनाऽध्रुवेण । ५।४।७९।

परिक्लेश्येन । ५।४।८०।

विशपतपदस्कन्दो वीप्साऽऽभी-

क्ष्ण्ये । ५।४।८१।

कालेन तृष्यस्वः क्रियाऽन्तरे । ५।४।८२।

नाम्ना ग्रहाऽऽदिशः । ५।४।८३।

कृगोऽव्ययेनाऽनिष्टोक्तौ क्त्वा-

णमौ । ५।४।८४।

तिर्यचाऽपवर्गे । ५।४।८५।

स्वाङ्गतश्चव्यर्थनानाविनाधाऽर्थेन

भुवश्च । ५।४।८६।

तूष्णीमा । ५।४।८७।

आनुलोम्येऽन्वचा । ५।४।८८।

अ० पा० सू० । ५।४।८९।]

इच्छाऽर्थे कर्मणः सप्तमी । ५।४।८९।
शकधृषज्ञारभलभसहाऽर्हग्लाघटाऽ-
स्तिसमर्थार्थे च तुम् । ५।४।९०।

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

तद्धितोऽणादि । ६।१।१।
पौत्रादि वृद्धम् । ६।१।२।
वंश्यज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यऽस्त्री
युवा । ६।१।३।
सपिण्डे वयः स्थानाधिके जीवद्वा
। ६।१।४।

युववृद्धं कुत्साऽर्चे वा । ६।१।५।
संज्ञादुर्वा । ६।१।६।
त्यदादिः । ६।१।७।
वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वदिः । ६।१।८।
एदोदेश एवेयादौ । ६।१।९।
प्राग्देशे । ६।१।१०।
वाऽऽद्यात् । ६।१।११।
गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाऽजिह्वाकात्य-
हरितकात्यात् । ६।१।१२।
प्राग्जितादण् । ६।१।१३।
धनादेः पत्युः । ६।१।१४।
अनिदम्यणपवादे च दित्यदित्यादि-
त्ययमपत्युत्तरपदाञ्ज्यः । ६।१।१५।
बहिषष्ठीकणच । ६।१।१६।
कल्यग्रेरेयण् । ६।१।१७।
पृथिव्या जाऽञ् । ६।१।१८।
उत्सादेरञ् । ६।१।१९।
वष्कयादसमासे । ६।१।२०।

[अ० पा० सू० । ६।१।४७।

देवाद्यञ् च । ६।१।२१।
अः स्थात्मनः । ६।१।२२।
लोम्नोऽपत्येषु । ६।१।२३।
द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुवद्धिः । ६।१।२४।
प्राग्वतः स्त्रीपुंसान्नञ स्तञ् । ६।१।२५।
त्वे वा । ६।१।२६।
गोः स्वरे यः । ६।१।२७।
ङ्सोऽपत्ये । ६।१।२८।
आद्यात् । ६।१।२९।
वृद्धाद्यूनि । ६।१।३०।
अत इञ् । ६।१।३१।
बाह्यादिभ्यो गोत्रे । ६।१।३२।
वर्मणोऽचक्रात् । ६।१।३३।
अजादिभ्यो धेनोः । ६।१।३४।
ब्राह्मणाद्वा । ६।१।३५।
भूयस्सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः।
स्तुक्च । ६।१।३६।
शालङ्क्यौदिषाडिवाङ्वलि । ६।१।३७।
व्यासवरुदसुधातृनिषादविम्बचण्डा-
लादन्तस्य चाक् । ६।१।३८।
पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दुरनन्तरेऽञ्
। ६।१।३९।
परस्त्रियाः परशुश्चाऽसावर्ण्ये । ६।१।४०।
विदादेर्वृद्धे । ६।१।४१।
गर्गादेर्यञ् । ६।१।४२।
मधुबभ्रोर्बाह्मणकौशिके । ६।१।४३।
कपिबोधादाङ्गिरसे । ६।१।४४।
वतण्डात् । ६।१।४५।
स्त्रियां लुप् । ६।१।४६।
कुञ्जादेर्जायन्यः । ६।१।४७।

अ० पा० सू० । ६ । १ । ४८ ।]

स्त्रिवहुष्वायनन् । ६ । १ । ४८ ।
 अश्वादेः । ६ । १ । ४९ ।
 शपभरद्वाजादात्रेये । ६ । १ । ५० ।
 भर्गात् त्रैगर्त्ते । ६ । १ । ५१ ।
 आत्रेयाद्भारद्वाजे । ६ । १ । ५२ ।
 नडादिभ्य आयनन् । ६ । १ । ५३ ।
 यजिजः । ६ । १ । ५४ ।
 हरितादेरजः । ६ । १ । ५५ ।
 क्रोष्टृशालङ्कोर्लृक्च । ६ । १ । ५६ ।
 दर्भकृष्णाऽग्निशर्मरणशरद्वच्छुन-
 कादाग्रायणब्राह्मणवार्षगण्यवा-
 शिष्ठभार्गववात्स्ये । ६ । १ । ५७ ।
 जीवन्तपर्वताद्वा । ६ । १ । ५८ ।
 द्रोणाद्वा । ६ । १ । ५९ ।
 शिवादेरन् । ६ । १ । ६० ।
 ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः । ६ । १ । ६१ ।
 कन्यात्रिवेण्याः कनीनत्रिवणं
 च । ६ । १ । ६२ ।
 शुक्लाभ्यां भारद्वाजे । ६ । १ । ६३ ।
 विकर्णच्छगलाद्वात्स्याऽऽत्रेये । ६ । १ । ६४ ।
 णश्च विश्रवसो विश्लुक्च वा । ६ । १ । ६५ ।
 संख्यासंभद्रान्मातुर्मातुर्च । ६ । १ । ६६ ।
 अदोर्नदीमानुषीनाम्नः । ६ । १ । ६७ ।
 पीलासात्त्वामण्डूकाद्वा । ६ । १ । ६८ ।
 दितिश्चैयन् वा । ६ । १ । ६९ ।
 ह्याप्त्यूङः । ६ । १ । ७० ।
 द्विस्वरादनद्याः । ६ । १ । ७१ ।
 इतोऽनिजः । ६ । १ । ७२ ।
 शुभ्रादिभ्यः । ६ । १ । ७३ ।
 श्यामलक्षणाद्वाशिष्ठे । ६ । १ । ७४ ।
 विकर्णकुपीतकात् काश्यपे । ६ । १ । ७५ ।

[अ० पा० सू० । ६ । १ । १०५ ।

भ्रुवो भ्रुव् च । ६ । १ । ७६ ।
 कल्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य । ६ । १ । ७७ ।
 कुलटाया वा । ६ । १ । ७८ ।
 चटकाणैरः स्त्रियां तु लृप् । ६ । १ । ७९ ।
 क्षुद्राभ्य एरण् वा । ६ । १ । ८० ।
 गोधाया दुष्टे णारश्च । ६ । १ । ८१ ।
 जण्टपण्टात् । ६ । १ । ८२ ।
 चतुष्पाद्भ्य एयन् । ६ । १ । ८३ ।
 गृष्ट्यादेः । ६ । १ । ८४ ।
 वाडवेयो वृषे । ६ । १ । ८५ ।
 रेवत्यादेरिकण् । ६ । १ । ८६ ।
 वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च । ६ । १ । ८७ ।
 भ्रातुर्व्यः । ६ । १ । ८८ ।
 ईयः स्वसुश्च । ६ । १ । ८९ ।
 मातृपित्रादेर्देयणीयणौ । ६ । १ । ९० ।
 श्वशुराद्यः । ६ । १ । ९१ ।
 जातौ राज्ञः । ६ । १ । ९२ ।
 क्षत्रादियः । ६ । १ । ९३ ।
 मनोर्याऽणौ षश्चान्तः । ६ । १ । ९४ ।
 माणवः कुत्सायाम् । ६ । १ । ९५ ।
 कुलादीनः । ६ । १ । ९६ ।
 यैयकजावसमासे वा । ६ । १ । ९७ ।
 दुष्कुलादेयण्वा । ६ । १ । ९८ ।
 महाकुलाद्वाऽजीनजौ । ६ । १ । ९९ ।
 कुर्वादेर्ज्यः । ६ । १ । १०० ।
 सम्राजः क्षत्रिये । ६ । १ । १०१ ।
 सेनान्तकारुलक्ष्मणादिश्च । ६ । १ । १०२ ।
 सुयाम्नः सौवीरेष्वायनिञ् । ६ । १ । १०३ ।
 पाण्टाहृतिमिमताणश्च । ६ । १ । १०४ ।
 भागावित्तितार्णविन्दवाऽऽकशापे-
 यान्निन्दायामिकण्वा । ६ । १ । १०५ ।

स० पा० सू० । ६ । १ । १०६ ।]

सौयामायनियामुन्दायनिवाण्या-

यणेरीयश्च वा । ६ । १ । १०६ ।

तिकादेरायनिञ् । ६ । १ । १०७ ।

दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाद्यादिः

। ६ । १ । १०८ ।

द्विस्वरादणः । ६ । १ । १०९ ।

अवृद्धादोर्नवा । ६ । १ । ११० ।

पुत्रान्तात् । ६ । १ । १११ ।

चर्मिर्वर्मिगारेटकार्कट्यकाकलङ्कावा-

किनाच्च कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात्

। ६ । १ । ११२ ।

अदोरायनिः प्रायः । ६ । १ । ११३ ।

राष्ट्रक्षत्रियात् सरूपाद्राजाऽपत्ये

द्विरञ् । ६ । १ । ११४ ।

गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् । ६ । १ । ११५ ।

पुरुमगधकलिङ्गसूरमसद्विस्वरादण्

। ६ । १ । ११६ ।

साल्वांशप्रत्यग्रथकलकूटाऽश्मकादिञ्

। ६ । १ । ११७ ।

दुनादिक्वर्वात्कोशलाऽजादाञ्ज्यः

। ६ । १ । ११८ ।

पाण्डोर्द्वयण् । ६ । १ । ११९ ।

शकादिभ्यो द्वेर्लृप् । ६ । १ । १२० ।

कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् । ६ । १ । १२१ ।

कुरोर्वा । ६ । १ । १२२ ।

द्वेरञ्जणोऽप्राच्यभर्गादेः । ६ । १ । १२३ ।

बहुष्वस्त्रियाम् । ६ । १ । १२४ ।

यस्कादेर्गोत्रे । ६ । १ । १२५ ।

यञाञ्जोऽद्यापणान्तगोपवनादेः

। ६ । १ । १२६ ।

कौण्डिन्याऽगस्त्ययोः कुण्डिनागऽस्ती

च । ६ । १ । १२७ ।

[अ० पा० सू० । ६ । २ । १० ।

भृग्वङ्गिरस्कुत्सवशिष्ठगोतमाऽत्रेः

। ६ । १ । १२८ ।

प्राग्भरते बहुस्वरादिञः । ६ । १ । १२९ ।

वोपकादेः । ६ । १ । १३० ।

तिककितवादौ द्वन्द्वे । ६ । १ । १३१ ।

द्रथादेस्तथा । ६ । १ । १३२ ।

वाऽन्येन । ६ । १ । १३३ ।

द्वयेकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे यञादेर्वा

। ६ । १ । १३४ ।

न प्राग्जितीये स्वरे । ६ । १ । १३५ ।

गर्गभार्गविका । ६ । १ । १३६ ।

यूनि लृप् । ६ । १ । १३७ ।

वायनणायनिञोः । ६ । १ । १३८ ।

द्रीनो वा । ६ । १ । १३९ ।

जिदार्षादणिञोः । ६ । १ । १४० ।

अत्राह्वणात् । ६ । १ । १४१ ।

पैलाऽऽदेः । ६ । १ । १४२ ।

प्राच्येजोऽतौल्वत्यादेः । ६ । १ । १४३ ।

द्वितीयः पादः ।

रागादो रक्ते । ६ । २ । १ ।

लाक्षारोचनादिकण् । ६ । २ । २ ।

शकलकर्हमाद्वा । ६ । २ । ३ ।

नीलपीतादकम् । ६ । २ । ४ ।

उदितगुरोर्भाद्युक्तेऽब्दे । ६ । २ । ५ ।

चन्द्रयुक्तात् काले लृप् त्वप्रयुक्ते

। ६ । २ । ६ ।

द्वन्द्वादीयः । ६ । २ । ७ ।

श्रवणाऽश्वथान्नाम्न्यः । ६ । २ । ८ ।

षष्ठ्याः समूहे । ६ । २ । ९ ।

भिक्षाऽऽदेः । ६ । २ । १० ।

अ० पा० सू० । ६ । २ । ११ ।]

क्षुद्रकमालवात् सेनानाम्नि । ६ । २ । ११ ।
 गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाऽजोरभ्रमनुष्य-
 राजराजन्यराजपुत्रादकञ् । ६ । २ । १२ ।
 केदाराण्यश्च । ६ । २ । १३ ।
 कवचिहस्त्यचित्ताचेकण् । ६ । २ । १४ ।
 धेनोरनजः । ६ । २ । १५ ।
 ब्राह्मणमाणववाडवाचः । ६ । २ । १६ ।
 गणिकाया ण्यः । ६ । २ । १७ ।
 केशाद्वा । ६ । २ । १८ ।
 वाऽश्वादीयः । ६ । २ । १९ ।
 पश्वा ड्वण् । ६ । २ । २० ।
 ईनोऽहः क्रतौ । ६ । २ । २१ ।
 पृष्ठाचः । ६ । २ । २२ ।
 चरणाद्धर्मवत् । ६ । २ । २३ ।
 गोरथवातात् त्रलकव्यलूलम् । ६ । २ । २४ ।
 पाशाऽऽदेश्च ल्यः । ६ । २ । २५ ।
 श्वादिभ्योऽञ् । ६ । २ । २६ ।
 खलादिभ्यो लिन् । ६ । २ । २७ ।
 ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् । ६ । २ । २८ ।
 पुरुषात् कृतहितवधविकारे चैयञ्
 । ६ । २ । २९ ।
 विकारे । ६ । २ । ३० ।
 प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च । ६ । २ । ३१ ।
 तालाद्धनुषि । ६ । २ । ३२ ।
 त्रपुजतोः षोन्तश्च । ६ । २ । ३३ ।
 शम्या लः । ६ । २ । ३४ ।
 पयोद्रोर्यः । ६ । २ । ३५ ।
 उष्ट्रादकञ् । ६ । २ । ३६ ।
 उमोर्णाद्वा । ६ । २ । ३७ ।
 एण्या एयञ् । ६ । २ । ३८ ।

[अ० पा० सू० । ६ । २ । ६६ ।

कौशेयम् । ६ । २ । ३९ ।
 परशव्याद्यलुक् च । ६ । २ । ४० ।
 कंसीयाञ्ज्यः । ६ । २ । ४१ ।
 हेमार्थान्माने । ६ । २ । ४२ ।
 द्रोवर्यः । ६ । २ । ४३ ।
 मानात् क्रीतवत् । ६ । २ । ४४ ।
 हेमाऽऽदिभ्योऽञ् । ६ । २ । ४५ ।
 अभक्ष्याऽऽच्छादने वा मयट् । ६ । २ । ४६ ।
 शरदर्भकूदीतृणसोमवल्वजात् ।
 । ६ । २ । ४७ ।
 एकस्वरात् । ६ । २ । ४८ ।
 दोरप्राणिनः । ६ । २ । ४९ ।
 गोः पुरीषे । ६ । २ । ५० ।
 ग्रीहेः पुरोडाशे । ६ । २ । ५१ ।
 तिलयवादनाम्नि । ६ । २ । ५२ ।
 पिष्टात् । ६ । २ । ५३ ।
 नाम्नि कः । ६ । २ । ५४ ।
 ह्योगोदोहादीनञ् ह्रियङ्गुश्चास्य
 । ६ । २ । ५५ ।
 अपो यञ्वा । ६ । २ । ५६ ।
 लुब्बहुलं पुष्पमूले । ६ । २ । ५७ ।
 फले । ६ । २ । ५८ ।
 प्लक्षाऽऽदेरण् । ६ । २ । ५९ ।
 जम्बवा वा । ६ । २ । ६० ।
 न द्विरद्रुवयगोमयफलात् । ६ । २ । ६१ ।
 पितृमातुर्व्यङ्गुलं भ्रातरि । ६ । २ । ६२ ।
 पित्रोर्दामहट् । ६ । २ । ६३ ।
 अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसम् । ६ । २ । ६४ ।
 राष्ट्रेऽनङ्गाऽऽदिभ्यः । ६ । २ । ६५ ।
 राजन्याऽऽदिभ्योऽकञ् । ६ । २ । ६६ ।

अ० पा० सू० । ६ । २ । ६७ ।]

वसातेर्वा । ६ । २ । ६७ ।

भौरिक्यैषु कार्यादेर्विधभक्तम्
। ६ । २ । ६८ ।

निवासाऽदूरभवे इति देशे नाम्नि
। ६ । २ । ६९ ।

तदत्राऽस्ति । ६ । २ । ७० ।

तेन निर्वृत्ते च । ६ । २ । ७१ ।

नद्यां मतुः । ६ । २ । ७२ ।

मध्वादेः । ६ । २ । ७३ ।

नडकुमुदवेतसमहिषाड्डित् । ६ । २ । ७४ ।

नडशादाद्वलः । ६ । २ । ७५ ।

शिखायाः । ६ । २ । ७६ ।

शिरीषादिककणौ । ६ । २ । ७७ ।

शर्कराया इकणीयाऽणू च । ६ । २ । ७८ ।

रोऽश्मादेः । ६ । २ । ७९ ।

प्रेक्षादेरिन् । ६ । २ । ८० ।

तृणादेः सल् । ६ । २ । ८१ ।

काशादेरिलः । ६ । २ । ८२ ।

अरीहणादेरकण् । ६ । २ । ८३ ।

सुपन्ध्यादेर्ज्यः । ६ । २ । ८४ ।

सुतङ्गमादेरिन् । ६ । २ । ८५ ।

वलादेर्यः । ६ । २ । ८६ ।

अहरादिभ्योऽञ् । ६ । २ । ८७ ।

सख्यादेरेयण् । ६ । २ । ८८ ।

पन्ध्यादेरायनण् । ६ । २ । ८९ ।

कर्णादेरायनिञ् । ६ । २ । ९० ।

उत्करादेरीयः । ६ । २ । ९१ ।

नडादेः कीयः । ६ । २ । ९२ ।

कृशाश्वादेरीयण् । ६ । २ । ९३ ।

[अ० पा० सू० । ६ । २ । ११९ ।

ऋश्यादेः कः । ६ । २ । ९४ ।

वराहादेः कण् । ६ । २ । ९५ ।

कुमुदादेरिकः । ६ । २ । ९६ ।

अश्वत्थादेरिकण् । ६ । २ । ९७ ।

सास्य पौर्णमासी । ६ । २ । ९८ ।

आग्रहायण्यश्वत्थादिकण् । ६ । २ । ९९ ।

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा
। ६ । २ । १०० ।

देवता । ६ । २ । १०१ ।

पैगाङ्क्षीपुत्रादेरीयः । ६ । २ । १०२ ।

शुक्रादियः । ६ । २ । १०३ ।

शतरुद्रात्तौ । ६ । २ । १०४ ।

अपोनपादपान्नपातस्तृचातः । ६ । २ । १०५ ।

महेन्द्राद्वा । ६ । २ । १०६ ।

कसोमाद्दृथण् । ६ । २ । १०७ ।

द्यावापृथिवीशुनासीराऽग्नी-
षोममरुत्वद्वास्तोष्पति-

गृहमेधादीययौ । ६ । २ । १०८ ।

वाय्वृतुपितृषुषसो यः । ६ । २ । १०९ ।

महाराजप्रोष्ठपदादिकण् । ६ । २ । ११० ।

कालाद्भववत् । ६ । २ । १११ ।

आदेश्छन्दसः प्रगाथे । ६ । २ । ११२ ।

योद्धृप्रयोजनाद्युद्धे । ६ । २ । ११३ ।

भावघञोऽस्यां णः । ६ । २ । ११४ ।

इयैनम्पातातैलम्पाता । ६ । २ । ११५ ।

प्रहरणात् क्रीडायां णः । ६ । २ । ११६ ।

तद्वेत्त्यधीते । ६ । २ । ११७ ।

न्यायादेरिकण् । ६ । २ । ११८ ।

पदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्याना-
ख्यायिकात् । ६ । २ । ११९ ।

अ० पा० सू० । ६ । २ । १२० ।]

अकल्पात् सूत्रात् । ६ । २ । १२० ।

अधर्मक्षत्रत्रिसंसर्गाङ्गाद्विद्यायाः

। ६ । २ । १२१ ।

याज्ञिकौक्त्तिथकलौकाधितिकम्

। ६ । २ । १२२ ।

अनुब्राह्मणादिन् । ६ । २ । १२३ ।

शतषष्ठेः पथ इकद् । ६ । २ । १२४ ।

पदोत्तरपदेभ्य इकः । ६ । २ । १२५ ।

पदक्रमशिक्षामीमांसाम्नोऽकः

। ६ । २ । १२६ ।

ससर्वपूर्वाल्लुप् । ६ । २ । १२७ ।

संख्याकात् सूत्रे । ६ । २ । १२८ ।

प्रोक्तात् । ६ । २ । १२९ ।

वेदेन्ब्राह्मणमत्रैव । ६ । २ । १३० ।

तेनच्छन्ने रथे । ६ । २ । १३१ ।

पाण्डुकम्बलादिन् । ६ । २ । १३२ ।

दृष्टे साम्नि नाग्नि । ६ । २ । १३३ ।

गोत्रादङ्कवत् । ६ । २ । १३४ ।

वामदेवाद्यः । ६ । २ । १३५ ।

डिद्धाऽण् । ६ । २ । १३६ ।

वा जाते द्विः । ६ । २ । १३७ ।

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः । ६ । २ । १३८ ।

स्थण्डिलाच्छेते त्रती । ६ । २ । १३९ ।

संस्कृते भक्ष्ये । ६ । २ । १४० ।

शूलोखाद्यः । ६ । २ । १४१ ।

क्षीरादेयण् । ६ । २ । १४२ ।

दघ्न इकण् । ६ । २ । १४३ ।

वोदश्वितः । ६ । २ । १४४ ।

क्वचित् । ६ । २ । १४५ ।

[अ० पा० सू० । ६ । ३ । २७ ।

तृतीयः पादः ।

शेषे । ६ । ३ । १ ।

नद्यादेरेयण् । ६ । ३ । २ ।

राष्ट्रादियः । ६ । ३ । ३ ।

दूरादेत्यः । ६ । ३ । ४ ।

उत्तरादाहञ् । ६ । ३ । ५ ।

पारावारादीनः । ६ । ३ । ६ ।

व्यस्तव्यत्यस्तात् । ६ । ३ । ७ ।

शुप्रागपागुदकप्रतीचो यः । ६ । ३ । ८ ।

ग्रामादीनञ्च । ६ । ३ । ९ ।

कन्यादेश्वैयकञ् । ६ । ३ । १० ।

कुण्ड्यादिभ्यो यल्लक्च । ६ । ३ । ११ ।

कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे । ६ । ३ । १२ ।

दक्षिणापश्चात् पुरस्त्यण् । ६ । ३ । १३ ।

वल्ह्युर्दिपर्दिकापिद्याष्टायनण् ।

। ६ । ३ । १४ ।

रङ्गोः प्राणिनि वा । ६ । ३ । १५ ।

क्वेहामात्रतसस्त्यच् । ६ । ३ । १६ ।

नेर्ध्रुवे । ६ । ३ । १७ ।

निसो गते । ६ । ३ । १८ ।

ऐषमोह्यःश्वसो वा । ६ । ३ । १९ ।

कन्थाया इकण् । ६ । ३ । २० ।

वर्णावकञ् । ६ । ३ । २१ ।

रूप्योत्तरपदारण्याणः । ६ । ३ । २२ ।

दिक्पूर्वादनाम्नः । ६ । ३ । २३ ।

मद्रादञ् । ६ । ३ । २४ ।

उदग्रग्रामाद्यकृल्लोम्नः । ६ । ३ । २५ ।

गोष्ठीतैकीनैकेतीगोमतीशूरसेनवाही-

करोमकपटचरात् । ६ । ३ । २६ ।

शकलादेर्यञः । ६ । ३ । २७ ।

अ० पा० सू० । ६ । ३ । २८ ।]

वृद्धेऽवः । ६ । ३ । २८ ।

न द्विस्वरात् प्राग्भरतात् । ६ । ३ । २९ ।

भवतोरिकणीयसौ । ६ । ३ । ३० ।

परजनराज्ञोऽकीयः । ६ । ३ । ३१ ।

दोरीयः । ६ । ३ । ३२ ।

उष्णादिभ्यः कालात् । ६ । ३ । ३३ ।

व्यादिभ्यो णिकेकणौ । ६ । ३ । ३४ ।

काश्यादेः । ६ । ३ । ३५ ।

वाहीकेषु ग्रामात् । ६ । ३ । ३६ ।

वोशीनरेषु । ६ । ३ । ३७ ।

वृजिमद्रादेशात् कः । ६ । ३ । ३८ ।

उवर्णादिकण् । ६ । ३ । ३९ ।

दोरेव प्राचः । ६ । ३ । ४० ।

इतोऽकञ् । ६ । ३ । ४१ ।

रोपान्त्यात् । ६ । ३ । ४२ ।

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् ।

६ । ३ । ४३ ।

राष्ट्रेभ्यः । ६ । ३ । ४४ ।

बहुविषयेभ्यः । ६ । ३ । ४५ ।

धूमादेः । ६ । ३ । ४६ ।

सौवीरेषु कूलात् । ६ । ३ । ४७ ।

समुद्रान्तनावोः । ६ । ३ । ४८ ।

नगरात् कुत्सादाक्ष्ये । ६ । ३ । ४९ ।

कच्छाग्रिवस्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ६ । ३ । ५० ।

अरण्यात् पथि न्यायाध्यायेभनरवि-
हारे । ६ । ३ । ५१ ।

गोमये वा । ६ । ३ । ५२ ।

कुरुयुगन्धराद्वा । ६ । ३ । ५३ ।

साल्वाज्ञोयवाग्वपत्तौ । ६ । ३ । ५४ ।

कच्छादेर्नृन्स्थे । ६ । ३ । ५५ ।

[अ० पा० सू० । ६ । ३ । ८२ ।

कोपान्त्याच्चाण् । ६ । ३ । ५६ ।

गर्त्तोत्तरपदादीयः । ६ । ३ । ५७ ।

कटपूर्वात् प्राचः । ६ । ३ । ५८ ।

कखोपान्त्यकन्थापलदनगरग्राम-

हृदोत्तरपदादोः । ६ । ३ । ५९ ।

पर्वतात् । ६ । ३ । ६० ।

अनरे वा । ६ । ३ । ६१ ।

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् । ६ । ३ । ६२ ।

गहादिभ्यः । ६ । ३ । ६३ ।

पृथिवीमध्यान्मध्यमश्चास्य । ६ । ३ । ६४ ।

निवासाच्चरणेऽण् । ६ । ३ । ६५ ।

वेणुकादिभ्य ईयण् । ६ । ३ । ६६ ।

वा युष्मदस्मदोऽजीनजौ युष्मा-

कास्माकं चास्यैकत्वे तु तव-

कममकम् । ६ । ३ । ६७ ।

द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः । ६ । ३ । ६८ ।

अर्द्धाद्यः । ६ । ३ । ६९ ।

सपूर्वादिकण् । ६ । ३ । ७० ।

दिक्पूर्वात्तौ । ६ । ३ । ७१ ।

ग्रामराष्ट्राशादणिकणौ । ६ । ३ । ७२ ।

पराऽवराऽधमोत्तमादेर्यः । ६ । ३ । ७३ ।

अमोन्ताऽवोऽधसः । ६ । ३ । ७४ ।

पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः । ६ । ३ । ७५ ।

मध्यान्मः । ६ । ३ । ७६ ।

मध्ये उत्कर्षापकर्षयोरः । ६ । ३ । ७७ ।

अध्यात्मादिभ्य इकण् । ६ । ३ । ७८ ।

समानपूर्वलोकोत्तरपदात् । ६ । ३ । ७९ ।

वर्षाकालेभ्यः । ६ । ३ । ८० ।

शरदः श्राद्धे कर्मणि । ६ । ३ । ८१ ।

नवा रोगातपे । ६ । ३ । ८२ ।

अ० पा० सू० । ६।३।८३।]

निशाप्रदोषात् । ६।३।८३।

श्वसस्तादिः । ६।३।८४।

चिरपरुत्परारेस्तनः । ६।३।८५।

पुरो नः । ६।३।८६।

पूर्वाह्नापराह्नात्तनू । ६।३।८७।

सायश्चिरं प्राह्णेप्रगेऽव्ययात् । ६।३।८८।

भर्तुसन्ध्यादेरण् । ६।३।८९।

संवत्सरात् फलपर्वणोः । ६।३।९०।

हेमन्ताद्वा तल्लुक् च । ६।३।९१।

प्रावृष ण्यः । ६।३।९२।

स्थामाजिनान्ताल्लुप् । ६।३।९३।

तत्र कृतलब्धक्रीतसम्भूते । ६।३।९४।

कुशले । ६।३।९५।

पथोऽकः । ६।३।९६।

कोऽश्मादेः । ६।३।९७।

जाते । ६।३।९८।

प्रावृष इकः । ६।३।९९।

नाम्नि शरदोऽकञ् । ६।३।१००।

सिन्ध्वपकरात् काऽणौ । ६।३।१०१।

पूर्वाह्नाऽपराह्णाद्वा मूलप्रदोषाव-
स्करादकः । ६।३।१०२।

पथः पन्थ च । ६।३।१०३।

अश्च वामावास्यायाः । ६।३।१०४।

श्रविष्ठाषाढादीयण् च । ६।३।१०५।

फलगुन्याष्टः । ६।३।१०६।

बहुलाऽनुराधापुन्यार्थपुनर्वसुहस्त-

विशाखास्वातेर्लुप् । ६।३।१०७।

चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रिया-

म् । ६।३।१०८।

बहुलमन्येभ्यः । ६।३।१०९।

[अ० पा० सू० । ६।३।१३६।

स्थानान्तगोशालखरशा-

लात् । ६।३।११०।

वत्सशालाद्वा । ६।३।१११।

सोदर्यसमानोदर्यौ । ६।३।११२।

कालाद्देये ऋणे । ६।३।११३।

कलाप्यश्वत्थयवबुसोमा-

व्यासैपमसोऽकः । ६।३।११४।

ग्रीष्मावरसमादकञ् । ६।३।११५।

संवत्सराग्रहायण्या इकण् च । ६।३।११६।

साधुपुष्पत्पच्यमाने । ६।३।११७।

उप्ते । ६।३।११८।

आश्वयुज्या अकञ् । ६।३।११९।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा । ६।३।१२०।

व्याहरति मृगे । ६।३।१२१।

जयिनि च । ६।३।१२२।

भवे । ६।३।१२३।

दिगादिदेहांशायः । ६।३।१२४।

नाम्न्युदकात् । ६।३।१२५।

मध्यादिनण्णेषामोऽन्तश्च । ६।३।१२६।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्चैयः । ६।३।१२७।

वर्गान्तात् । ६।३।१२८।

ईनयौ चाऽशब्दे । ६।३।१२९।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेरे-

यण । ६।३।१३०।

आस्तेयम् । ६।३।१३१।

ग्रीवातोऽण् च । ६।३।१३२।

चतुर्मासान्नाम्नि । ६।३।१३३।

यज्ञे व्यः । ६।३।१३४।

गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात् । ६।३।१३५।

परिमुखादेरव्ययीभावात् । ६।३।१३६।

अ० पा० सू० । ६।३।१३७।]

अन्तःपूर्वादिकण् । ६।३।१३७।

पर्यनोग्रामात् । ६।३।१३८।

उपाज्जानुनीविकर्णात् प्रायेण । ६।३।१३९।

रूढावन्तःपुरादिकः । ६।३।१४०।

कर्णललाटात् कल् । ६।३।१४१।

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् । ६।३।१४२।

प्रायो बहुस्वरादिकण् । ६।३।१४३।

ऋगृद्विस्वरयागेभ्यः । ६।३।१४४।

ऋषेरध्याये । ६।३।१४५।

पुरोडाशपौरोडाशादिकेकटौ । ६।३।१४६।

छन्दसो यः । ६।३।१४७।

शिक्षादेश्चाण् । ६।३।१४८।

तत आगते । ६।३।१४९।

विद्यायोनिस्वन्धादकञ् । ६।३।१५०।

पितुर्यो वा । ६।३।१५१।

ऋत इकण् । ६।३।१५२।

आयस्थानात् । ६।३।१५३।

शुण्डिकादेरण् । ६।३।१५४।

गोत्रादङ्कवत् । ६।३।१५५।

नृहेतुभ्यो रूप्यमयटौ वा । ६।३।१५६।

प्रभवति । ६।३।१५७।

वैडुर्यः । ६।३।१५८।

त्यदादेर्मयट् । ६।३।१५९।

तस्येदम् । ६।३।१६०।

हलसीरादिकण् । ६।३।१६१।

समिध आधाने टेन्यण् । ६।३।१६२।

विवाहे द्वन्द्वादकल् । ६।३।१६३।

अदेवासुरादिभ्यो वैरे । ६।३।१६४।

नदान्नुत्ते ज्यः । ६।३।१६५।

[अ० पा० सू० । ६।३।१९२।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचाच्च

धर्माग्नायसङ्घे । ६।३।१६६।

आथर्वणिकादणिकलुक्च । ६।३।१६७।

चरणादकञ् । ६।३।१६८।

गोत्राददण्डमाणवशिष्ये । ६।३।१६९।

रैवतिकादेरीयः । ६।३।१७०।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । ६।३।१७१।

सङ्घघोषाङ्गलक्षणेऽन्यजिनः । ६।३।१७२।

शाकलादकञ्च । ६।३।१७३।

गृहेऽग्नीधोरणधश्च । ६।३।१७४।

रथात् सादेश्च वोदूङ्घे । ६।३।१७५।

यः । ६।३।१७६।

पत्रपूर्वादञ् । ६।३।१७७।

वाहनात् । ६।३।१७८।

वाह्यपथ्युपकरणे । ६।३।१७९।

वहेस्तुरिश्वादिः । ६।३।१८०।

तेन प्रोक्ते । ६।३।१८१।

मौदादिभ्यः । ६।३।१८२।

कठादिभ्यो वेदे लुप् । ६।३।१८३।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखादी-

यण् । ६।३।१८४।

छगलिनो णेयिन् । ६।३।१८५।

शौनकादिभ्यो णिन् । ६।३।१८६।

पुराणे कल्पे । ६।३।१८७।

काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च । ६।३।१८८।

शिलालिपाराशर्यान्नटभि-

क्षुसूत्रे । ६।३।१८९।

कृशाश्वकर्मन्दादिन् । ६।३।१९०।

उपज्ञाते । ६।३।१९१।

कृते । ६।३।१९२।

अ० पा० सू० । ६ । ३ । १९३ ।]

नाम्नि मक्षिकादिभ्यः । ६ । ३ । १९३ ।
 कुलालादेरकञ् । ६ । ३ । १९४ ।
 सर्वचर्मण ईनेनञौ । ६ । ३ । १९५ ।
 उरसो याणौ । ६ । ३ । १९६ ।
 छन्दस्यः । ६ । ३ । १९७ ।
 अमोऽधिकृत्यग्रन्थे । ६ । ३ । १९८ ।
 ज्योतिषम् । ६ । ३ । १९९ ।
 शिशुकृन्दादिभ्य ईयः । ६ । ३ । २०० ।
 द्वन्द्वात् प्रायः । ६ । ३ । २०१ ।
 अभि निष्क्रामति द्वारे । ६ । ३ । २०२ ।
 गच्छति पथिदूते । ६ । ३ । २०३ ।
 भजति । ६ । ३ । २०४ ।
 महाराजादिकण् । ६ । ३ । २०५ ।
 अचित्ताददेशकालात् । ६ । ३ । २०६ ।
 वासुदेवाञ्जुनादकः । ६ । ३ । २०७ ।
 गोत्रक्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः । ६ । ३ । २०८ ।
 सरूपाद्रेः सर्वं राष्ट्रवत् । ६ । ३ । २०९ ।
 दस्तुत्यदिशि । ६ । ३ । २१० ।
 तसिः । ६ । ३ । २११ ।
 यश्चोरसः । ६ । ३ । २१२ ।
 सेर्निवासादस्य । ६ । ३ । २१३ ।
 आभिजनात् । ६ । ३ । २१४ ।
 शण्डिकादेर्ण्यः । ६ । ३ । २१५ ।
 सिन्ध्वादेरञ् । ६ । ३ । २१६ ।
 सलातुरादीयण् । ६ । ३ । २१७ ।
 तूक्ष्णवर्मत्या एयण् । ६ । ३ । २१८ ।
 गिरेरीयोऽस्त्राजीवे । ६ । ३ । २१९ ।

चतुर्थः पादः ।

इकण् । ६ । ४ । १ ।

[अ० पा० सू० । ६ । ४ । ३१ ।

तेन जितजयद्दीव्यत्वनत्सु । ६ । ४ । ३१ ।
 संस्कृते । ६ । ४ । ३१ ।
 कुलत्थकोपान्त्यादण् । ६ । ४ । ४ ।
 संसृष्टे । ६ । ४ । ५ ।
 लवणादः । ६ । ४ । ६ ।
 चूर्णमुद्गाभ्यामिनणौ । ६ । ४ । ७ ।
 व्यञ्जनेभ्य उपसित्ते । ६ । ४ । ८ ।
 तरति । ६ । ४ । ९ ।
 नौद्विस्वरादिकः । ६ । ४ । १० ।
 चरति । ६ । ४ । ११ ।
 पर्पादेरिकट् । ६ । ४ । १२ ।
 पदिकः । ६ । ४ । १३ ।
 श्वगणाद्वा । ६ । ४ । १४ ।
 वेतनादेर्जीवति । ६ । ४ । १५ ।
 व्यस्ताच्च क्रयविक्रयादिकः । ६ । ४ । १६ ।
 वस्नात् । ६ । ४ । १७ ।
 आयुधादीयश्च । ६ । ४ । १८ ।
 व्रातादीनञ् । ६ । ४ । १९ ।
 निर्वृत्तेऽक्षयूतादेः । ६ । ४ । २० ।
 भावादिमः । ६ । ४ । २१ ।
 याचितापमित्यात् कण् । ६ । ४ । २२ ।
 हरत्युत्सङ्गादेः । ६ । ४ । २३ ।
 भस्त्रादेरिकट् । ६ । ४ । २४ ।
 विवधवीवधाद्वा । ६ । ४ । २५ ।
 कुटिलिकाया अण् । ६ । ४ । २६ ।
 ओजःसहोम्भसो वर्त्तते । ६ । ४ । २७ ।
 तं प्रत्यनोलोमेपकूलात् । ६ । ४ । २८ ।
 परेर्मुखपार्श्वात् । ६ । ४ । २९ ।
 रक्षदुच्छतोः । ६ । ४ । ३० ।
 पक्षिमत्स्यसृगार्थाद् घ्नति । ६ । ४ । ३१ ।

अ० पा० सू० । ६।४।३२।]

परिपन्थात्तिष्ठति च । ६।४।३२।

परिपन्थात् । ६।४।३३।

अवृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये । ६।४।३४।

कुसीदादिकद् । ६।४।३५।

दशैकादशादिकश्च । ६।४।३६।

अर्थपदपदोत्तरललामप्र-

तिकण्ठात् । ६।४।३७।

परदारादिभ्यो गच्छति । ६।४।३८।

प्रतिपथादिकश्च । ६।४।३९।

माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दा-

द्धावति । ६।४।४०।

पश्चात्यनुपदात् । ६।४।४१।

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति । ६।४।४२।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति । ६।४।४३।

माशब्द इत्यादिभ्यः । ६।४।४४।

शाब्दिकदार्ढरिकलालाटिक-

कौक्कुटिकम् । ६।४।४५।

समूहार्थात् समवेते । ६।४।४६।

पर्वदो ण्यः । ६।४।४७।

सेनाया वा । ६।४।४८।

धर्माधर्माच्चरति । ६।४।४९।

षष्ठ्या धर्म्ये । ६।४।५०।

ऋन्नरादेरण् । ६।४।५१।

विभाजयितृविशसितुर्णाङ्लुक्
च । ६।४।५२।

अवक्रये । ६।४।५३।

तदस्य ण्यम् । ६।४।५४।

किशरादेरिकद् । ६।४।५५।

शालालुनो वा । ६।४।५६।

शिल्पम् । ६।४।५७।

[अ० पा० सू० । ६।४।८५।

मङ्गुलकक्षराद्वाऽण् । ६।४।५८।

शीलम् । ६।४।५९।

अङ्स्थाच्छत्रादेरञ् । ६।४।६०।

तूष्णीकः । ६।४।६१।

प्रहरणम् । ६।४।६२।

परश्वधाद्वाऽण् । ६।४।६३।

शक्तियष्टेष्टीकण् । ६।४।६४।

वेष्ट्ययादिभ्यः । ६।४।६५।

नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् । ६।४।६६।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे । ६।४।६७।

बहुस्वरपूर्वादिकः । ६।४।६८।

भक्ष्यं हितमस्मै । ६।४।६९।

नियुक्तं दीयते । ६।४।७०।

श्राणामांसौदनादिको वा । ६।४।७१।

भक्तौदनाद्वा णिकद् । ६।४।७२।

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते । ६।४।७३।

तत्र नियुक्ते । ६।४।७४।

अगारान्तादिकः । ६।४।७५।

अदेशकालादध्यायिनि । ६।४।७६।

निकटादिषु वसति । ६।४।७७।

सतीर्थः । ६।४।७८।

प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो

व्यवहरति । ६।४।७९।

सङ्ख्यादेश्वार्हदल्लुचः । ६।४।८०।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये । ६।४।८१।

चन्द्रायणं च चरति । ६।४।८२।

देवव्रतादीन् डिन् । ६।४।८३।

डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम्

६।४।८४।

चातुर्मास्यन्तौ यल्लुक् च । ६।४।८५।

अ० पा० सू० । ६।४।८६।]

क्रोशयोजनपूर्वाच्छताद्योजनाच्चा-
ऽभिगमार्हे । ६।४।८६।

तद्यात्येभ्यः । ६।४।८७।

पथ इकट् । ६।४।८८।

नित्यं णः पन्थश्च । ६।४।८९।

शङ्कूत्तरकान्ताराजवारिस्थलजङ्ग-
लादेस्तेनाहते च । ६।४।९०।

स्थलादेर्मधुकमरिचेऽण् । ६।४।९१।

तुरायणपारायणं यजमानाऽधीयाने
। ६।४।९२।

संशयं प्राप्ते ज्ञेये । ६।४।९३।

तस्मै योगादेः शक्ते । ६।४।९४।

योगकर्मभ्यां योकजौ । ६।४।९५।

यज्ञानां दक्षिणायाम् । ६।४।९६।

तेषु देये । ६।४।९७।

काले कार्ये च भववत् । ६।४।९८।

व्युष्टादिष्वण् । ६।४।९९।

यथाकथाचाणः । ६।४।१००।

तेन हस्ताद्यः । ६।४।१०१।

शोभमाने । ६।४।१०२।

कर्मवेषाद्यः । ६।४।१०३।

कालात् परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे

। ६।४।१०४।

निर्वृत्ते । ६।४।१०५।

तं भाविभूते । ६।४।१०६।

तस्मै भृताऽधीष्टे च । ६।४।१०७।

षण्मासादवयसि ण्येकौ । ६।४।१०८।

समाया ईनः । ६।४।१०९।

रात्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोर्वा

। ६।४।११०।

[अ० पा० सू० । ६।४।१३६।

वर्षादश्च वा । ६।४।१११।

प्राणिनि भूते । ३।४।११२।

मासाद्वयसि यः । ६।४।११३।

ईनश्च । ६।४।११४।

षण्मासाद्ययणिकण् । ६।४।११५।

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः । ६।४।११६।

प्रयोजनम् । ६।४।११७।

एकागाराच्चौरे । ६।४।११८।

चूडादिभ्योऽण् । ६।४।११९।

विशाखाषाढान्मन्थदण्डे । ६।४।१२०।

उत्थापनादेरीयः । ६।४।१२१।

विशिरुहिपदिपूरिसमापेरनात्

सपूर्वपदात् । ६।४।१२२।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यल्लुपौ

। ६।४।१२३।

समयात् प्राप्तः । ६।४।१२४।

कृत्वादिभ्योऽण् । ६।४।१२५।

कालाद्यः । ६।४।१२६।

दीर्घः । ६।४।१२७।

आकालिकमिकश्चाद्यन्ते । ६।४।१२८।

त्रिंशद्विंशतेर्दकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे

। ६।४।१२९।

सङ्ख्याडतेश्चाऽशक्तिष्टः कः । ६।४।१३०।

शतात् केव लादतस्मिन्येकौ । ६।४।१३१।

वातोरिकः । ६।४।१३२।

कार्षापणादिकट् प्रतिश्चास्य वा
। ६।४।१३३।

अर्द्धात् पलकंसकर्षात् । ६।४।१३४।

कंसार्द्धात् । ६।४।१३५।

सहस्रशतमानादण् । ६।४।१३६।

[अ० पा० सू० । ६।४।१३७ ।]

सूर्पाद्वाञ्ज् । ६।४।१३७।
 वसनात् । ६।४।१३८।
 विंशतिकात् । ६।४।१३९।
 द्विगोरीनः । ६।४।१४०।
 अनामन्यऽद्विः प्लुप् । ६।४।१४१।
 नवाणः । ६।४।१४२।
 सुवर्णकार्पापणात् । ६।४।१४३।
 द्वित्रिवहोर्निष्कविस्तात् । ६।४।१४४।
 शतायः । ६।४।१४५।
 शाणात् । ६।४।१४६।
 द्वित्र्यादेर्याऽण् वा । ६।४।१४७।
 पणपादमाषाद्यः । ६।४।१४८।
 खारीकाकणीभ्यः कच् । ६।४।१४९।
 मूल्यैः क्रीते । ६।४।१५०।
 तस्य वापे । ६।४।१५१।
 वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने
 । ६।४।१५२।
 हेतौ संयोगोत्पाते । ६।४।१५३।
 पुत्राद्येयौ । ६।४।१५४।
 द्विस्वरब्रह्मवर्चसाद्योऽसङ्ख्यापरिमा-
 णाश्वादेः । ६।४।१५५।
 पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ्
 । ६।४।१५६।
 लोकसर्वलोकात् ज्ञाते । ६।४।१५७।
 तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदा-
 शुल्कं देयम् । ६।४।१५८।
 पूराणार्द्धादिकः । ६।४।१५९।
 भागाद्येकौ । ६।४।१६०।
 तं पचतिद्रोणाद्वाञ्ज् । ६।४।१६१।

[अ० पा० सू० । ७।१।१ ।]

सम्भवदवहरतोश्च । ६।४।१६२।
 पात्राचिताढकादीनो वा । ६।४।१६३।
 द्विगोरीनेकटौ वा । ६।४।१६४।
 कुलिजाद्वा लुप् च । ६।४।१६५।
 वंशादेर्भाराद्वरद्वहदावहत्सु । ६।४।१६६।
 द्रव्यवस्मात् केकम् । ६।४।१६७।
 सोऽस्य भृतिवस्नांशम् । ६।४।१६८।
 मानम् । ६।४।१६९।
 जीवितस्य सन् । ६।४।१७०।
 सङ्ख्यायाः संघसूत्रपाठे । ६।४।१७१।
 नाम्नि । ६।४।१७२।
 विंशत्यादयः । ६।४।१७३।
 त्रैशचात्वारिंशम् । ६।४।१७४।
 पञ्चदशद्वर्गे वा । ६।४।१७५।
 स्तोमे डट् । ६।४।१७६।
 तमर्हति । ६।४।१७७।
 दण्डादेर्यः । ६।४।१७८।
 यज्ञादियः । ६।४।१७९।
 पात्रात्तौ । ६।४।१८०।
 दक्षिणाकडङ्गरस्यालीबिलादीययौ
 । ६।४।१८१।
 छेदादेर्नित्यम् । ६।४।१८२।
 विरागाद्विरङ्गश्च । ६।४।१८३।
 शीर्षच्छेदाद्यो वा । ६।४।१८४।
 शालीनकौपीनात्विजीनम् । ६।४।१८५।
 सप्तमोऽध्यायः
 प्रथमः पादः ।
 यः । ७।१।१।

अ० पा० सू० १७।१।२।]

वहति रथयुगप्रासङ्गात् । ७।१।२।

धुरो यैयण् । ७।१।३।

वामाद्यादेरीनः । ७।१।४।

अश्रैकादेः । ७।१।५।

हलसीरादिकण् । ७।१।६।

शकटादण् । ७।१।७।

विध्यत्यऽनन्येन । ७।१।८।

धनगणाल्लब्धरि । ७।१।९।

णोऽन्नात् । ७।१।१०।

हृद्यपद्यतुल्यमूल्यवश्यपथ्यवयस्य-
धेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यम्

। ७।१।११।

नौविषेण तार्यवध्ये । ७।१।१२।

न्यायार्थादनपेते । ७।१।१३।

मतमदस्य करणे । ७।१।१४।

तत्र साधौ । ७।१।१५।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् । ७।१।१६।

भक्ताणः । ७।१।१७।

पर्वदो ण्यणौ । ७।१।१८।

सर्वजनाण्येनौ । ७।१।१९।

प्रतिजनादेरीनञ् । ७।१।२०।

कथादेरिकण् । ७।१।२१।

देवतान्तात्तदर्थे । ७।१।२२।

पाद्यार्घ्ये । ७।१।२३।

ण्योऽतिथेः । ७।१।२४।

सादेश्चातदः । ७।१।२५।

हलस्य कर्षे । ७।१।२६।

सीतया संगते । ७।१।२७।

ईयः । ७।१।२८।

हविरन्नभेदापूपादेर्यौ वा । ७।१।२९।

[अ० पा० सू० १७।१।५८।

उवर्णयुगादेर्यः । ७।१।३०।

नाभेर्नभ् चाऽदेहांशात् । ७।१।३१।

न् चोधसः । ७।१।३२।

शुनो वश्चोदूत् । ७।१।३३।

कम्बलान्नाग्नि । ७।१।३४।

तस्मै हिते । ७।१।३५।

न राजाचार्यब्राह्मणवृष्णः । ७।१।३६।

प्राण्यङ्गरथखलतिलयववृष-

ब्रह्ममाषाद्यः । ७।१।३७।

अव्यजात् ध्यप् । ७।१।३८।

चरकमाणवादीनञ् । ७।१।३९।

भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः । ७।१।४०।

पञ्चसर्वविश्वाज्जनात् कर्मधारये । ७।१।४१।

महत्सर्वादिकण् । ७।१।४२।

सर्वाणो वा । ७।१।४३।

परिणामिनि तदर्थे । ७।१।४४।

चर्मण्यञ् । ७।१।४५।

ऋषभोपानहाज्ज्यः । ७।१।४६।

छदिर्वलेरेयण् । ७।१।४७।

परिखाऽस्य स्यात् । ७।१।४८।

अत्र च । ७।१।४९।

तद् । ७।१।५०।

तस्यार्हे क्रियायां वत् । ७।१।५१।

स्यादेरिवे । ७।१।५२।

तत्र । ७।१।५३।

तस्य । ७।१।५४।

भावे त्वतल् । ७।१।५५।

प्राक्त्वादगडुलादेः । ७।१।५६।

नञ्जतत्पुरुषादबुधादेः । ७।१।५७।

पृथ्वादेरिमन्वा । ७।१।५८।

अ० पा० सू० । ७ । १ । ५९ ।]

वर्णहृदादिभ्यष्ट्यण् च वा । ७।१।५९।

पतिराजान्तगुणाङ्गराजा-

दिभ्यः कर्मणि च । ७।१।६०।

अर्हतस्तोन्त च । ७।१।६१।

सहायाद्वा । ७।१।६२।

सखिवणिगूतायः । ७।१।६३।

स्तेनान्नलुक्च । ७।१।६४।

कपिज्ञातेरेयण् । ७।१।६५।

प्राणिजातिवयोऽर्थादञ् । ७।१।६६।

युवादेरण् । ७।१।६७।

हायनान्तात् । ७।१।६८।

यववर्णाल्लघ्वादेः । ७।१।६९।

पुरुषहृदयादसमासे । ७।१।७०।

श्रोत्रियाद्यलुक्च । ७।१।७१।

योपान्त्याद् गुरुपोत्तमादसुप्र-

ख्यादकञ् । ७।१।७२।

चोरादेः । ७।१।७३।

द्वन्द्वाल्लित् । ७।१।७४।

गोत्रचरणात् श्लाघात्याकार-

प्राप्त्यवगमे । ७।१।७५।

होत्राभ्य ईयः । ७।१।७६।

ब्रह्मणस्त्वः । ७।१।७७।

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे । ७।१।७८।

धान्येभ्य ईनञ् । ७।१।७९।

व्रीहिशालेरेयण् । ७।१।८०।

यवयवकषष्टिकायः । ७।१।८१।

वाणुमाषात् । ७।१।८२।

वोमाभङ्गतिलात् । ७।१।८३।

अलाव्वाश्च कटो रजसि । ७।१।८४।

अह्नागभ्येऽश्वादीनञ् । ७।१।८५।

[अ० पा० सू० । ७ । १ । १०८ ।

कुलाज्जल्पे । ७।१।८६।

पील्वादेः कुणः पाके । ७।१।८७।

कर्णादेर्मूले जाहः । ७।१।८८।

पक्षात्तिः । ७।१।८९।

हिमादेल्ः सहे । ७।१।९०।

बलवातादूलः । ७।१।९१।

शीतोष्णतृषादालुरसहे । ७।१।९२।

यथामुखसंमुखादीनस्तदृहश्यते-

ऽस्मिन् । ७।१।९३।

सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्ररावं व्या-

प्नोति । ७।१।९४।

आप्रपदम् । ७।१।९५।

अनुपदं बद्धा । ७।१।९६।

अयानयं नेयः । ७।१।९७।

सर्वान्नमत्ति । ७।१।९८।

परोवरीणपरंपरीणपुत्रपौत्रीणम्

। ७।१।९९।

यथाकामानुकामात्यन्तं गामिनि

। ७।१।१००।

पारावारं व्यस्तव्यत्यस्तं च । ७।१।१०१।

अनुग्वलम् । ७।१।१०२।

अध्वानं येनौ । ७।१।१०३।

अभ्यमित्रमीयश्च । ७।१।१०४।

समांसमीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनाऽऽगवी-

नसाप्तपदीनम् । ७।१।१०५।

अषडक्षाशितंग्वलङ्कर्मालंपुरुषादीनः

। ७।१।१०६।

अदिक् स्त्रियां वाञ्चः । ७।१।१०७।

तस्य तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्योः

। ७।१।१०८।

अ० पा० सू० । ७।१।१०९।]

न नृपूजार्थध्वजचित्रे । ७।१।१०९।

अपण्ये जीवने । ७।१।११०।

देवपथादिभ्यः । ७।१।१११।

बस्तेरेयन् । ७।१।११२।

शिलाया एयच्च । ७।१।११३।

शाखादेर्यः । ७।१।११४।

द्रोर्भन्धे । ७।१।११५।

कुशाग्रादीयः । ७।१।११६।

काकतालीयादयः । ७।१।११७।

शर्करादेरण् । ७।१।११८।

अः सपत्न्याः । ७।१।११९।

एकशालाया इकः । ७।१।१२०।

गोण्यादेश्चेकण् । ७।१।१२१।

कर्कलोहिताटीकण् च । ७।१।१२२।

वेर्विस्तृते शालशङ्कदौ । ७।१।१२३।

कटः । ७।१।१२४।

संप्रोत्तेः संकीर्णप्रकाशाधिकसमीपे

। ७।१।१२५।

अवात् कुटारश्चावनते । ७।१।१२६।

नासानतितद्वतोष्ठीटनाटभ्रटम्

। ७।१।१२७।

नेरिनपिटकाश्चिक्चिकश्चास्य

। ७।१।१२८।

विडविरीसौ नीरन्ध्रे च । ७।२।१२९।

क्लिन्नाल्लश्चक्षुषि चिल्पिल्चुल् चास्य

। ७।१।१३०।

उपत्यकाधित्यके । ७।१।१३१।

अवेस्संघातविस्तारे कटपटम्

। ७।१।१३२।

पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः । ७।१।१३३।

[अ० पा० सू० । ७।१।१५९।

द्वित्वे गोयुगः । ७।१।१३४।

षट्त्वे षड्गवः । ७।१।१३५।

तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः । ७।१।१३६।

तत्र घटते कर्मणष्टः । ७।१।१३७।

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य

इतः । ७।१।१३८।

गर्भादप्राणिनि । ७।१।१३९।

प्रमाणान्मात्रद् । ७।१।१४०।

हस्तिपुरुषाद्वाण् । ७।१।१४१।

वोर्द्धं दघ्नद्वयसद् । ७।१।१४२।

मानादसंशये लृप् । ७।१।१४३।

द्विगोः संशये च । ७।१।१४४।

मात्रद् । ७।१।१४५।

शन्शद्विंशतेः । ७।१।१४६।

डिन् । ७।१।१४७।

इदं किमोऽतुरियकिय् चास्य । ७।१।१४८।

यत्तदेतदोर्डावादिः । ७।१।१४९।

यत्तत्किमः संख्याया डतिर्वा । ७।१।१५०।

अवयवात्तयद् । ७।१।१५१।

द्वित्रिभ्यामयद् वा । ७।१।१५२।

ह्यादेर्गुणान्मूल्यक्रेये मयद् । ७।१।१५३।

अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन्

शतसहस्रे शतिशद्-

शान्ताया डः । ७।१।१५४।

सङ्ख्यापूरणे डद् । ७।१।१५५।

विंशत्यादेर्वा तमद् । ७।१।१५६।

शतादिमासार्द्धमाससंवत्स-

रात् । ७।१।१५७।

षष्ठ्यादेरसङ्ख्यादेः । ७।१।१५८।

नो मद् । ७।१।१५९।

[अ० पा० सू० १७।१।१६०।]

पित्तिथद् बहुगणपूगसङ्घात् । ७।१।१६०।
 अतोरिथद् । ७।१।१६१।
 षट्कतिकृतिपयात् थद् । ७।१।१६२।
 चतुरः । ७।१।१६३।
 येयौ च लृक् च । ७।१।१६४।
 द्वेस्तीयः । ७।१।१६५।
 त्रेस्तृ च । ७।१।१६६।
 पूर्वमनेन सादेश्चेन् । ७।१।१६७।
 इष्टादेः । ७।१।१६८।
 श्राद्धमद्यभुक्तमिकेनौ । ७।१।१६९।
 अनुपद्यन्वेष्टा । ७।१।१७०।
 दाण्डाजिनिकायः शूलिक-

पार्श्वकम् । ७।१।१७१।

क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाशये इयः । ७।१।१७२।
 छन्दोऽधीते श्रोत्रश्च वा । ७।१।१७३।
 इन्द्रियम् । ७।१।१७४।
 तेन विस्ते चञ्चुचणौ । ७।१।१७५।
 पूरणाद्रन्थस्य ग्राहके को
 लृक्चाऽस्य । ७।१।१७६।
 ग्रहणाद्वा । ७।१।१७७।
 सस्याद् गुणात् परिजाते । ७।१।१७८।
 धनहिरण्ये कामे । ७।१।१७९।
 स्वाङ्गेषु सक्ते । ७।१।१८०।
 उदरेत्त्विकणाद्यूने । ७।१।१८१।
 अंशं हारिणि । ७।१।१८२।
 तन्त्रादचिरोद्धृते । ७।१।१८३।
 ब्राह्मणान्नाम्नि । ७।१।१८४।
 उष्णात् । ७।१।१८५।
 शीताच्च करिणि । ७।१।१८६।
 अधेरारूढे । ७।१।१८७।

[अ० पा० सू० १७।२।१८।]

अनोः कमितरि । ७।१।१८८।
 अभेरीश्च वा । ७।१।१८९।
 सोऽस्य मुख्यः । ७।१।१९०।
 शृङ्खलकः करभेः । ७।१।१९१।
 उदुत्सोरुन्मनसि । ७।१।१९२।
 कालहेतुफलाद्रोगे । ७।१।१९३।
 प्रायोऽन्नमस्मिन्नाम्नि । ७।१।१९४।
 कुल्माषादण् । ७।१।१९५।
 वटकादिन् । ७।१।१९६।
 साक्षाद् द्रष्टा । ७।१।१९७।

द्वितीयः पादः ।

तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुः । ७।२।१।
 आयात् । ७।२।२।
 नावादेरिकः । ७।२।३।
 शिखादिभ्य इन् । ७।२।४।
 व्रीह्यादिभ्यस्तौ । ७।२।५।
 अतोऽनेकस्वरात् । ७।२।६।
 अशिरसोऽशीर्षश्च । ७।२।७।
 अर्थार्थान्ताद्भावात् । ७।२।८।
 व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च । ७।२।९।
 स्वाङ्गाद्विवृद्धात्ते । ७।२।१०।
 वृन्दादारकः । ७।२।११।
 शृङ्गात् । ७।२।१२।
 फलबर्हच्चिनः । ७।२।१३।
 मलादीमसश्च । ७।२।१४।
 मरुत्पर्वणस्तः । ७।२।१५।
 वलिवटितुण्डेर्भः । ७।२।१६।
 ऊर्णाऽहंशुभमो युस् । ७।२।१७।
 कंशंभ्यां युस्ति यस्तुतवभम् । ७।२।१८।

अ० पा० सू० । ७ । २ । १९ ।]

बलवातदन्तललाटादूलः । ७।२।१९।
 प्राण्यङ्गादातोलः । ७।२।२०।
 सिध्मादिक्षुद्रजन्तुरुग्भ्यः । ७।२।२१।
 प्रज्ञापणोदकफेनाल्लेखौ । ७।२।२२।
 कालाजटाघाटात् क्षेपे । ७।२।२३।
 वाच आलाटौ । ७।२।२४।
 गिमन् । ७।२।२५।
 मध्वादिभ्यो रः । ७।२।२६।
 कृष्यादिभ्यो वलच् । ७।२।२७।
 लोमपिच्छादेः शेलम् । ७।२।२८।
 नोऽङ्गादेः । ७।२।२९।
 शाकीपलालीदङ्गुर्वा ह्रस्वश्च । ७।२।३०।
 विष्वचो विषुश्च । ७।२।३१।
 लक्ष्म्या अनः । ७।२।३२।
 प्रज्ञाश्रद्धार्यावृत्तेर्णः । ७।२।३३।
 ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ७।२।३४।
 सिकताशर्करात् । ७।२।३५।
 इलश्च देशे । ७।२।३६।
 द्युद्रोर्मः । ७।२।३७।
 काण्डाण्डभाण्डादीरः । ७।२।३८।
 कच्छ्वा डुरः । ७।२।३९।
 दन्तादुन्नताद् । ७।२।४०।
 मेधारथान्नवेरः । ७।२।४१।
 कृपाहृदयादालुः । ७।२।४२।
 केशाद् । ७।२।४३।
 मण्यादिभ्यः । ७।२।४४।
 हीनात् स्वाङ्गाद । ७।२।४५।
 अम्नादिभ्यः । ७।२।४६।
 अस्तपोमायामेधास्रजो विन् । ७।२।४७।
 आमयादीर्घश्च । ७।२।४८।

[अ० पा० सू० । ७ । २ । ७६ ।

स्वान्मित्रीशे । ७।२।४९।
 गोः । ७।२।५०।
 ऊर्जो विन्वलावस्वान्तः । ७।२।५१।
 तमिस्वार्णवज्योत्स्नाः । ७।२।५२।
 गुणादिभ्यो यः । ७।२।५३।
 रूपात् प्रशस्ताहतात् । ७।२।५४।
 पूर्णमासोऽण् । ७।२।५५।
 गोपूर्वादत इकण् । ७।२।५६।
 निष्कादेः शतसहस्रात् । ७।२।५७।
 एकादेः कर्मधारयात् । ७।२।५८।
 सर्वादेरिन् । ७।२।५९।
 प्राणिस्थादस्वाङ्गाद् द्वन्द्वरुग्-
 निन्द्यात् । ७।२।६०।
 वातातीसारपिशाचात् क-
 श्रान्तः । ७।२।६१।
 पूरणाद्वयसि । ७।२।६२।
 सुखादेः । ७।२।६३।
 मालायाः क्षेपे । ७।२।६४।
 धर्मशीलवर्णान्तात् । ७।२।६५।
 बाहूर्वादेर्वलात् । ७।२।६६।
 मन्माब्जादेर्नाम्नि । ७।२।६७।
 हस्तदन्तकराज्जातौ । ७।२।६८।
 वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ७।२।६९।
 पुष्करादेर्देशे । ७।२।७०।
 सूक्तसाम्नोरीयः । ७।२।७१।
 लुब्बाऽध्यायानुवाके । ७।२।७२।
 विमुक्तादेरण् । ७।२।७३।
 घोषदादेरकः । ७।२।७४।
 प्रकारे जातीयर । ७।२।७५।
 कोऽण्वादेः । ७।२।७६।

अ० पा० सू० । ७ । २ । ७७ ।]

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णा-
च्छाल्याच्छादनसुराहित्रीहि-

तिले । ७ । २ । ७७ ।

भूतपूर्वे पचरट् । ७ । २ । ७८ ।

गोष्ठादीनञ् । ७ । २ । ७९ ।

षष्ठ्या रूप्यपचरट् । ७ । २ । ८० ।

व्याश्रये तसुः । ७ । २ । ८१ ।

रोगात्प्रतीकारे । ७ । २ । ८२ ।

पर्यभेः सर्वोभये । ७ । २ । ८३ ।

आद्यादिभ्यः । ७ । २ । ८४ ।

क्षेपातिग्रहाव्यथेष्वकर्तुस्तृती-

यायाः । ७ । २ । ८५ ।

पापहीयमानेन । ७ । २ । ८६ ।

प्रतिना पञ्चम्याः । ७ । २ । ८७ ।

अहीयरुहोऽपादाने । ७ । २ । ८८ ।

किमद्व्यादिसर्वाद्यऽवैपुल्य-

बहोः पितृ तस् । ७ । २ । ८९ ।

हतोऽतः कुतः । ७ । २ । ९० ।

भवत्वायुष्मदीर्घायुर्देवानां-

प्रियैकार्थात् । ७ । २ । ९१ ।

अप्व । ७ । २ । ९२ ।

क्वकुत्रात्रेह । ७ । २ । ९३ ।

सप्तम्याः । ७ । २ । ९४ ।

किंयत्तत्सर्वैकान्यात् काले दा । ७ । २ । ९५ ।

सदाऽधुनेदानींतदानीमेतर्हि । ७ । २ । ९६ ।

सद्योऽद्यपरेद्यव्यहि । ७ । २ । ९७ ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादे-

द्युस् । ७ । २ । ९८ ।

उभयाद्द्युश्च । ७ । २ । ९९ ।

ऐषमःपरुपरारि वर्षे । ७ । २ । १०० ।

[अ० पा० सू० । ७ । २ । १२६ ।

अनद्यतनेर्हिः । ७ । २ । १०१ ।

प्रकारे था । ७ । २ । १०२ ।

कथमित्थम् । ७ । २ । १०३ ।

सदख्याया धा । ७ । २ । १०४ ।

विचाले च । ७ । २ । १०५ ।

वैकादूध्यमञ् । ७ । २ । १०६ ।

द्वित्रैर्द्धमवेधौ वा । ७ । २ । १०७ ।

तद्वति धण् । ७ । २ । १०८ ।

वारे कृत्वस् । ७ । २ । १०९ ।

द्वित्रिचतुरः सुच् । ७ । २ । ११० ।

एकात् सकृच्चास्य । ७ । २ । १११ ।

बहोर्द्वासन्ने । ७ । २ । ११२ ।

दिक्शब्दादिगूदेशकालेषु प्रथमापञ्च-
मीसप्तम्याः । ७ । २ । ११३ ।

ऊर्ध्वाद्विरिष्टातावुपश्चास्य । ७ । २ । ११४ ।

पूर्वावराधरेभ्योऽसऽस्तातौ पुरवधश्चै-
षाम् । ७ । २ । ११५ ।

परावरात् स्तात् । ७ । २ । ११६ ।

दक्षिणोत्तराच्चातस् । ७ । २ । ११७ ।

अधरापराच्चात् । ७ । २ । ११८ ।

वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

। ७ । २ । ११९ ।

आही दूरे । ७ । २ । १२० ।

वोत्तरात् । ७ । २ । १२१ ।

अदूरे एनः । ७ । २ । १२२ ।

लुबध्नेः । ७ । २ । १२३ ।

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति

। ७ । २ । १२४ ।

वोत्तरपदेर्द्धे । ७ । २ । १२५ ।

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे
चिवः । ७ । २ । १२६ ।

अ० पा० सू० । ७ । २ । १२७ ।]

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक्चवौ
। ७ । २ । १२७ ।

इसुसोर्बहुलम् । ७ । २ । १२८ ।

व्यञ्जनस्यान्त ईः । ७ । २ । १२९ ।

व्याप्तौ ससात् । ७ । २ । १३० ।

जातेः सम्पदा च । ७ । २ । १३१ ।

तत्राधीने । ७ । २ । १३२ ।

देये त्रा च । ७ । २ । १३३ ।

सप्तमीद्वितीयाद्देवादिभ्यः । ७ । २ । १३४ ।

तीयशम्बबीजात् कृगा कृषौ डाच्
। ७ । २ । १३५ ।

सङ्ख्यादेर्गुणात् । ७ । २ । १३६ ।

समयाद्यापनायाम् । ७ । २ । १३७ ।

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । ७ । २ । १३८ ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । ७ । २ । १३९ ।

प्रियसुखादानुकूल्ये । ७ । २ । १४० ।

दुःखात् प्रातिकूल्ये । ७ । २ । १४१ ।

शूलात् पाके । ७ । २ । १४२ ।

सत्यादशपथे । ७ । २ । १४३ ।

मद्रभद्राद्वपने । ७ । २ । १४४ ।

अव्यक्ताऽनुकरणादनेकस्वरात् कृभ्व-
स्तिना अनितौ द्विश्च । ७ । २ । १४५ ।

इतावतो लुक् । ७ । २ । १४६ ।

न द्वित्वे । ७ । २ । १४७ ।

तो वा । ७ । २ । १४८ ।

डाच्यादौ । ७ । २ । १४९ ।

बहुल्पार्थात् कारकादिष्टानिष्टे प्रशस्
। ७ । २ । १५० ।

संख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस् । ७ । २ । १५१ ।

[अ० पा० सू० । ७ । ३ । ५ ।

सङ्ख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे

चाकल्लुक् च । ७ । २ । १५२ ।

तीयाटीकण् न विद्या चेत् । ७ । २ । १५३ ।

निष्फले तिलात् पिञ्जपेजौ । ७ । २ । १५४ ।

प्रायोऽतोर्द्वयसट्मात्रट् । ७ । २ । १५५ ।

वर्णाऽव्ययात् स्वरूपे कारः । ७ । २ । १५६ ।

रादेफः । ७ । २ । १५७ ।

नामरूपभागाद्धेयः । ७ । २ । १५८ ।

मर्त्तादिभ्यो यः । ७ । २ । १५९ ।

नवादीनतनत्नं च नू चास्य । ७ । २ । १६० ।

प्रात्पुराणे नश्च । ७ । २ । १६१ ।

देवात्तल्लु । ७ । २ । १६२ ।

होत्राया ईयः । ७ । २ । १६३ ।

भेषजादिभ्यष्टयण् । ७ । २ । १६४ ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् । ७ । २ । १६५ ।

श्रोत्रौषधिकृष्णाच्छरीरभेषज-

मृगे । ७ । २ । १६६ ।

कर्मणः सन्दिष्टे । ७ । २ । १६७ ।

वाच इकण् । ७ । २ । १६८ ।

विनयादिभ्यः । ७ । २ । १६९ ।

उपायाद् ह्रस्वश्च । ७ । २ । १७० ।

मृदस्तिकः । ७ । २ । १७१ ।

सस्नौ प्रशस्ते । ७ । २ । १७२ ।

तृतीयः पादः ।

प्रकृते मयट् । ७ । ३ । १ ।

अस्मिन् । ७ । ३ । २ ।

तयोः समूहवच्च बहुषु । ७ । ३ । ३ ।

निन्धे पाशप् । ७ । ३ । ४ ।

प्रकृष्टे तमप् । ७ । ३ । ५ ।

अ० पा० सू० । ७ । ३ । ६ ।]

द्वयोर्विभज्ये च तरप् । ७।३।६।

कचित्स्वार्थे । ७।३।७।

किन्त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्त-
स्याम् । ७।३।८।

गुणाङ्गाद्वेष्टेयसू । ७।३।९।

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् । ७।३।१०।

अतमवादेरीषदसमाप्ते कल्पप्-
देश्यप्देशीयर् । ७।३।११।

नाम्नः प्राग् बहुर्वा । ७।३।१२।

न तमवादिः कपोऽच्छिन्ना-
दिभ्यः । ७।३।१३।

अनत्यन्ते । ७।३।१४।

यावादिभ्यः कः । ७।३।१५।

कुमारीक्रीडनेयसोः । ७।३।१६।

लोहितान्मणौ । ७।३।१७।

रक्ताऽनित्यवर्णयोः । ७।३।१८।

कालात् । ७।३।१९।

शीतोष्णादृतौ । ७।३।२०।

लूनविधातात् पशौ । ७।३।२१।

स्नाताद्वेदसमाप्तौ । ७।३।२२।

तनुपुत्राणुवृहतीशून्यात् सूत्र-
कृत्रिमनिपुणाच्छादन-

रिक्ते । ७।३।२३।

भागेऽष्टमाञ्जः । ७।३।२४।

षष्ठात् । ७।३।२५।

माने कश्च । ७।३।२६।

एकादाकिन् चासहाये । ७।३।२७।

प्राग्नित्यात् कप् । ७।३।२८।

[अ० पा० सू० । ७ । ३ । ५२ ।

त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्यात् पूर्वोऽक् ।
७।३।२९।

युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः ।
७।३।३०।

अव्ययस्य को द्व च । ७।३।३१।

तूष्णीकाम् । ७।३।३२।

कुत्सिताल्पाज्ञाते । ७।३।३३।

अनुकम्पातद्युक्तनीत्योः । ७।३।३४।

अजातेर्ननाम्नो बहुस्वरादियेकेलं वा ।
७।३।३५।

वोपादेरडाकौ च । ७।३।३६।

ऋवर्णोवर्णात्स्वरादेरादेर्लृक् प्रकृत्या
च । ७।३।३७।

लृक्युत्तरपदस्य कप् । ७।३।३८।

लृक्चाऽजिनान्तात् । ७।३।३९।

षड्वजैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे । ७।३।४०।

द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् । ७।३।४१।

सन्ध्यक्षरात्तेन । ७।३।४२।

शेवलाद्यादेस्तृतीयात् । ७।३।४३।

कचित्तुर्यात् । ७।३।४४।

पूर्वपदस्य वा । ७।३।४५।

ह्रस्वे । ७।३।४६।

कुदीशुण्डाद्रः । ७।३।४७।

शम्या रुरौ । ७।३।४८।

कुत्वा ङुपः । ७।३।४९।

कासूगोणीभ्यां तरद् । ७।३।५०।

वत्सोक्षाश्वर्षभाद् हासे पित् । ७।३।५१।

वैकाद्वयोर्निर्द्धार्ये डतरः । ७।३।५२।

अ० पा० सू० १७।३।५३।]

यत्तत्किमन्यात् । ७।३।५३।
 बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा । ७।३।५४।
 वैकात् । ७।३।५५।
 क्तात्तमवादेशानत्यन्ते । ७।३।५६।
 न सामिवचने । ७।३।५७।
 नित्यं जजिनोऽण् । ७।३।५८।
 विसारिणो मत्स्ये । ७।३।५९।
 पूगादमुख्यकञ्ज्यो द्विः । ७।३।६०।
 ब्रातादस्त्रियाम् । ७।३।६१।
 शस्त्रजीविसंघाञ्ज्यङ् वा । ७।३।६२।
 वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः । ७।३।६३।
 वृकाद्वेण्यण् । ७।३।६४।
 यौधेयादेरञ् । ७।३।६५।
 पश्वादेरण् । ७।३।६६।
 दामन्यादेरीयः । ७।३।६७।
 श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णा-
 वद्विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ।
 । ७।३।६८।

समासान्तः । ७।३।६९।
 न किमः क्षेपे । ७।३।७०।
 नञ्तत्पुरुषात् । ७।३।७१।
 पूजास्वतेः प्राकटात् । ७।३।७२।
 बहोर्डः । ७।३।७३।
 इच्च युद्धे । ७।३।७४।
 द्विदण्ड्यादिः । ७।३।७५।
 ऋक्पूः पथ्यपोऽत् । ७।३।७६।
 धुरोऽनक्षस्य । ७।३।७७।
 सङ्ख्यापाण्डूदककृष्णाङ्गुमेः । ७।३।७८।
 उपसर्गादध्वनः । ७।३।७९।
 समवान्धात्तमसः । ७।३।८०।

[अ० पा० सू० १७।३।१०५।

तप्तान्ववाद्रहसः । ७।३।८१।
 प्रत्यन्ववात् सामलोभनः । ७।३।८२।
 ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः । ७।३।८३।
 प्रतेरुरसः सप्तम्याः । ७।३।८४।
 अक्षणोऽप्राण्यङ्गे । ७।३।८५।
 सङ्कटाभ्याम् । ७।३।८६।
 प्रतिपरोनोरव्ययीभावात् । ७।३।८७।
 अनः । ७।३।८८।
 नपुंसकाद्वा । ७।३।८९।
 गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्य-
 पञ्चमवर्ग्याद्वा । ७।३।९०।
 संख्यायां नदीगोदावरीभ्याम् । ७।३।९१।
 शरदादेः । ७।३।९२।
 जराया जरस् च । ७।३।९३।
 सरजसोपशुनानुगवम् । ७।३।९४।
 जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधार-
 यात् । ७।३।९५।
 स्त्रियाः पुंसोद्वन्द्वाच्च । ७।३।९६।
 ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनडुहवाङ्मन-
 साऽहोरात्ररात्रिदिवनक्तं-
 दिवाऽहर्दिवोर्वष्ठीवपद-
 ष्ठीवाक्षिश्रुवदारगवम् । ७।३।९७।
 चवर्गदषहः समाहारे । ७।३।९८।
 द्विगोरन्नहोऽट् । ७।३।९९।
 द्वित्रेरायुषः । ७।३।१००।
 वाञ्जलेरल्लुकः । ७।३।१०१।
 खार्या वा । ७।३।१०२।
 वाद्धाच्च । ७।३।१०३।
 नावः । ७।३।१०४।
 गोस्तत्पुरुषात् । ७।३।१०५।

अ० पा० सू० । ७ । ३ । १०६ ।]

राजन्सखेः । ७।३।१०६।
 राष्ठाख्याद्ब्रह्मणः । ७।३।१०७।
 कुमहदूभ्यां वा । ७।३।१०८।
 ग्रामकौटात्तक्षणः । ७।३।१०९।
 गोष्ठातेः शुनः । ७।३।११०।
 प्राणिन उपमानात् । ७।३।१११।
 अप्राणिनि । ७।३।११२।
 पूर्वोत्तरमृगाच्च सक्थनः । ७।३।११३।
 उरसोऽग्रे । ७।३।११४।
 सरोऽनोऽश्माऽयसो जातिना-
 म्नोः । ७।३।११५।
 अहः । ७।३।११६।
 सङ्ख्यातादहश्च वा । ७।३।११७।
 सर्वाशसङ्ख्याऽव्ययात् । ७।३।११८।
 सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीर्धच्च
 रात्रेरत् । ७।३।११९।
 पुरुषायुषद्विस्तावत्रिस्ता-
 वम् । ७।३।१२०।
 श्वसो वसीयसः । ७।३।१२१।
 निसश्च श्रेयसः । ७।३।१२२।
 नञ्ऽव्ययात् सङ्ख्याया डः । ७।३।१२३।
 सङ्ख्याऽव्ययादङ्गुलेः । ७।३।१२४।
 बहुव्रीहेः काष्ठे टः । ७।३।१२५।
 सक्थ्यऽक्षणः स्वाङ्गे । ७।३।१२६।
 द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा । ७।३।१२७।
 प्रमाणीसङ्ख्याडुः । ७।३।१२८।
 सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रै-
 णीपदाऽजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम्
 । ७।३।१२९।
 पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् । ७।३।१३०।

[अ० पा० सू० । ७ । ३ । १५८ ।

नञ्सुव्युपत्रेश्चतुरः । ७।३।१३१।
 अन्तर्वहिभ्यां लोमः । ७।३।१३२।
 भान्नेतुः । ७।३।१३३।
 नाभेर्नाम्नि । ७।३।१३४।
 नञ्वहोर्क्चो माणवचरणे । ७।३।१३५।
 नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ।
 । ७।३।१३६।
 प्रजाया अस् । ७।३।१३७।
 मन्दाल्पाच्च मेधायाः । ७।३।१३८।
 जातेरीयः सामान्यवति । ७।३।१३९।
 भृतिप्रत्यययान्मासादिकः । ७।३।१४०।
 द्विपदाद्धर्मादन् । ७।३।१४१।
 सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् । ७।३।१४२।
 दक्षिणेर्मा व्याधयोगे । ७।३।१४३।
 सुपृत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्विगुणे । ७।३।१४४।
 वागन्तौ । ७।३।१४५।
 वाल्पे । ७।३।१४६।
 वोपमानात् । ७।३।१४७।
 पात्पादस्याऽहस्त्यादेः । ७।३।१४८।
 कुम्भपद्यादिः । ७।३।१४९।
 सुसङ्ख्यात् । ७।३।१५०।
 वयसि दन्तस्य दतृः । ७।३।१५१।
 स्त्रियां नाम्नि । ७।३।१५२।
 श्यावाऽरोकाद्वा । ७।३।१५३।
 वाग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिसूषिक-
 शिखरात् । ७।३।१५४।
 संप्राज्जानोर्जुजौ । ७।३।१५५।
 वोदूर्ध्वात् । ७।३।१५६।
 सुहृदुर्हन् मित्रामित्रे । ७।३।१५७।
 धनुषो धन्वन् । ७।३।१५८।

अ० पा० सू० । ७ । ३ । १५९ ।]

वा नाम्नि । ७।३।१५९।

खरखुरान्नासिकाया नस् । ७।३।१६०।

अस्थूलाच्च नसः । ७।३।१६१।

उपसर्गात् । ७।३।१६२।

वैः खुखग्रम् । ७।३।१६३।

जायाया जानिः । ७।३।१६४।

व्युदः काकुदस्य लूक् । ७।३।१६५।

पूर्णाद्वा । ७।३।१६६।

ककुदस्यावस्थायाम् । ७।३।१६७।

त्रिककुद् गिरौ । ७।३।१६८।

स्त्रियामूधसो न् । ७।३।१६९।

इनः कचू । ७।३।१७०।

ऋन्नित्यदितः । ७।३।१७१।

दध्यूरःसर्पिर्मधूपानच्छालेः ।

। ७।३।१७२।

पुमनङ्गुन्नौपयोलक्ष्म्या एकत्वे ।

। ७।३।१७३।

नवोऽर्थात् । ७।३।१७४।

शेषाद्वा । ७।३।१७५।

न नाम्नि । ७।३।१७६।

ईयसोः । ७।३।१७७।

सहात्तुल्ययोगे । ७।३।१७८।

भ्रातुः स्तुतौ । ७।३।१७९।

नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे । ७।३।१८०।

निष्प्रवाणिः । ७।३।१८१।

सुभ्र्वादिभ्यः । ७।३।१८२।

चतुर्थः पादः ।

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्जिति तद्धिते । ७।४।१।

[अ० पा० सू० । ७ । ४ । २४ ।

केकयमित्रयुप्रलयस्य यादेरिच् च ।

। ७।४।२।

देविकाशिशपादीर्घसत्रश्रेयसस्तत्-

प्राप्तावाः । ७।४।३।

वहीनरस्यैत् । ७।४।४।

य्वः पदान्तात्प्रागैदौत् । ७।४।५।

द्वारादेः । ७।४।६।

न्यग्रोधस्य केवलस्य । ७।४।७।

न्यङ्कोर्वा । ७।४।८।

नजस्वाङ्गादेः । ७।४।९।

श्वादेरिति । ७।४।१०।

इजः । ७।४।११।

पदस्यानिति वा । ७।४।१२।

प्रोष्ठभद्राज्जाते । ७।४।१३।

अंशादृतोः । ७।४।१४।

सुसर्वाद्धाद्राष्टस्य । ७।४।१५।

अमद्रस्य दिशः । ७।४।१६।

प्राग्रामाणाम् । ७।४।१७।

सङ्ख्याधिकाभ्यां वर्षस्याऽभाविनि ।

। ७।४।१८।

मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्या-

नाम्नि । ७।४।१९।

अर्द्धात्परिमाणस्यानतो वात्वादेः ।

। ७।४।२०।

प्राद्वाहणस्यैये । ७।४।२१।

एयस्य । ७।४।२२।

नजः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलचपलनिपुण-

शुचेः । ७।४।२३।

जङ्गलधेनुवलजस्योत्तरपदस्य तु वा ।

। ७।४।२४।

अ० पा० सू० । ७ । ४ । २५ ।]

हृद्गसिन्धोः । ७।४।२५।
 प्राचां नगरस्य । ७।४।२६।
 अनुशतिकादीनाम् । ७।४।२७।
 देवतानामात्वादौ । ७।४।२८।
 आतो नेन्द्रवरुणस्य । ७।४।२९।
 सारवैक्षाकमैत्रेयभ्रौणहत्यधैवत्य-
 हिरण्यमयम् । ७।४।३०।
 वान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषत्
 । ७।४।३१।
 विन्मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् । ७।४।३२।
 अल्पयूनोः कन्वा । ७।४।३३।
 प्रशस्यस्य अः । ७।४।३४।
 वृद्धस्य च ज्यः । ७।४।३५।
 ज्यायान् । ७।४।३६।
 बाढान्तिकयोः साधनेदौ । ७।४।३७।
 प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घ-
 वृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्थास्फा-
 वरगरवंहत्रपद्राघवर्षवृन्दम् ।
 । ७।४।३८।
 पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढस्य ऋतो रः ।
 । ७।४।३९।
 बहोर्णीष्ठे भृय् । ७।४।४०।
 भूर्लृक्चेवर्णस्य । ७।४।४१।
 स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्यान्तस्था-
 देर्गुणश्चनामिनः । ७।४।४२।
 ज्यन्त्यस्वरादेः । ७।४।४३।
 नैकस्वरस्य । ७।४।४४।
 दण्डिहस्तिनोरायने । ७।४।४५।
 वाशिन आयनौ । ७।४।४६।
 एये जिह्माशिनः । ७।४।४७।
 ईनेऽध्वात्मनोः । ७।४।४८।

[अ० पा० सू० । ७ । ४ । ७३ ।]

इकण्यथर्वणः । ७।४।४९।
 यूनोऽके । ७।४।५०।
 अनोऽद्ये ये । ७।४।५१।
 अणि । ७।४।५२।
 संयोगादिनः । ७।४।५३।
 गाथिविदथिकेशिपणिगणिनः । ७।४।५४।
 अनपत्ये । ७।४।५५।
 उक्ष्णोर्लृक् । ७।४।५६।
 ब्रह्मणः । ७।४।५७।
 जातौ । ७।४।५८।
 अचर्मणो मनोऽपत्ये । ७।४।५९।
 हितनाम्नोवा । ७।४।६०।
 नोऽपदस्य तद्धिते । ७।४।६१।
 कलापिकुथुमितैतलिजाजलि-
 लाङ्गलिशिखण्डिशिला-
 लिसब्रह्मचारिपीठ-
 सर्पिसूकरसद्यसुपर्वणः । ७।४।६२।
 वाश्मनो विकारे । ७।४।६३।
 चर्मशुनः कोशसङ्कोचे । ७।४।६४।
 प्रायोऽव्ययस्य । ७।४।६५।
 अनीनादव्यहोस्तः । ७।४।६६।
 विंशतेस्तेर्दिति । ७।४।६७।
 अवर्णेवर्णस्य । ७।४।६८।
 अकद्रूपाण्ड्वोरुवर्णस्यैये । ७।४।६९।
 अस्वयम्भुवोऽव् । ७।४।७०।
 ऋवर्णोवर्णदोसिसुसशश्वदक-
 स्मात्त इकस्येतोर्लृक् । ७।४।७१।
 असकृत्संभ्रमे । ७।४।७२।
 भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्त-
 मवादेः । ७।४।७३।

अ० पा० सू० । ७ । ४ । ७४ ।]

नानावधारणे । ७।४।७४।

आधिक्यानुपूर्व्ये । ७।४।७५।

उतरडतमौ समानां स्त्रीभाव-

प्रश्ने । ७।४।७६।

पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये । ७।४।७७।

प्रोपोत्सम्पादपूरणे । ७।४।७८।

सामीप्येऽधोऽध्युपरि । ७।४।७९।

वीप्सायाम् । ७।४।८०।

प्लुप्चादावेकस्यस्यादेः । ७।४।८१।

द्वन्द्वं वा । ७।४।८२।

रहस्यमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्ति-

यज्ञपात्रप्रयोगे । ७।४।८३।

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये । ७।४।८४।

आवाधे । ७।४।८५।

नवा गुणः सदृशे रित् । ७।४।८६।

प्रियसुखं चाकृच्छ्रे । ७।४।८७।

वाक्यस्य परिवर्जने । ७।४।८८।

सम्मत्यसूयाकोपकुत्सने-

ष्वाद्यामन्यमादौ स्वरे-

ष्वन्त्यश्च प्लुतः । ७।४।८९।

भर्त्सने पर्यायेण । ७।४।९०।

त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन । ७।४।९१।

क्षियाशीः प्रैषे । ७।४।९२।

चितीवार्थे । ७।४।९३।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे । ७।४।९४।

विचारे पूर्वस्य । ७।४।९५।

ओमः प्रारम्भे । ७।४।९६।

हेः प्रश्नारूप्याने । ७।४।९७।

प्रश्ने च प्रतिपदम् । ७।४।९८।

[अ० पा० सू० । ७ । ४ । १२२ ।

दूरादामन्यस्य गुरुवैकोऽनन्त्योऽपि-
लनृत् । ७।४।९९।

हेहैष्वेषामेव । ७।४।१००।

अस्त्रीशूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोत्रनाम्नो
वा । ७।४।१०१।

प्रश्नार्चाविचारे च सन्धेयसन्ध्यक्षरस्या-
दिदुत्परः । ७।४।१०२।

तयोर्वौ स्वरे संहितायाम् । ७।४।१०३।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य । ७।४।१०४।

सप्तम्या पूर्वस्य । ७।४।१०५।

षष्ठ्याऽन्त्यस्य । ७।४।१०६।

अनेकवर्णः सर्वस्य । ७।४।१०७।

प्रत्ययस्य । ७।४।१०८।

स्थानीवावर्णविधौ । ७।४।१०९।

स्वरस्य परे प्राग्विधौ । ७।४।११०।

न सन्धिडीयकिद्विदीर्घासद्विधावस्क्-
लुकि । ७।४।१११।

लुप्यवृत्तेनत् । ७।४।११२।

विशेषणमन्तः । ७।४।११३।

सप्तम्या आदिः । ७।४।११४।

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः । ७।४।११५।

गौणो ड्यादिः । ७।४।११६।

कृतसगतिकारकस्यापि । ७।४।११७।

परः । ७।४।११८।

स्पर्द्धे । ७।४।११९।

आसन्नः । ७।४।१२०।

सम्बन्धिनां सम्बन्धे । ७।४।१२१।

समर्थः पदविधिः । ७।४।१२२।

॥ समाप्तोऽयं सप्तमोऽध्यायः ॥

इति कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित-श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

२ परिशिष्टम् ।

॥ अथ—श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्थ—उणादिसूत्राणि ॥

कृवापाजिस्वदिसाध्यशौदृस्नासनि-
जानिरहीणभ्य उण् । १।

अः । २।

म्लेच्छीडेह्रस्वश्च वा । ३।

नञः क्रमिगमिशमिखन्याकमिम्यो-
डित् । ४।

तुदादिविषगुहिभ्यः कित् । ५।

विन्देर्नलृक् च । ६।

कृगो द्वे च । ७।

कनिगदिमनेः सरूपे । ८।

ऋतष्टित् । ९।

किच्च । १०।

पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य । ११।

क्रमिमथिभ्यां चन्मनौ च । १२।

गमेर्जम् च वा । १३।

अदुपान्त्यऋद्भ्यामश्चान्तः । १४।

मषिमसेर्वा । १५।

ह्रस्वफलिकषेरा च । १६।

इदुदुपान्त्याभ्यां किदिदुतौ च । १७।

जजलतितलकाकोलीसरीसृपादयः । १८।

बहुलं गुणवृद्धी चादेः । १९।

णेर्लृप् । २०।

भीण्शलिवलिकल्यतिमर्च्यर्चिसृ-

जिकुतुस्तुदाधारात्राकापानिहान-

ञ्शुभ्यः कः । २१।

विचिपुषिमुषिशुष्यविसृष्टुशुसु-

भूधूमूनीवीभ्यः कित् । २२।

कृगो वा । २३।

घुयुहिपितुशोर्दीर्घश्च । २४।

ह्रियो रश्च लो वा । २५।

निष्कतुरुष्कोदर्कालर्कशुल्कश्वफलक-

किञ्जल्कोल्कावृक्छेककेकाय-

स्कादयः । २६।

दृकृनृसृशृधृवृमृस्तुकुक्षुलङ्घिचरि-

चटिकटिकण्टिचणिचषिफलिवमित-

म्यविदेविवन्धिकनिजनिमशिक्षा-

रिकूरिवृतिवल्लिमल्लिसल्लयलिभ्योऽ-

कः । २७।

को रुरुण्टिरण्टिभ्यः । २८।

धुधून्दिरुचितिलिपुलिकुलिक्षिपिक्षु-

पिक्षुभिलिखिभ्यः कित् । २९।

छिदिभिदिपिटेर्वा । ३०।

कृषेर्गुणवृद्धी च वा । ३१।

नञः पुंसेः । ३२।

कीचकपेचकमेनकार्भकधमकवधक-

लघकजहकैरकैडकाश्मकलमकक्षु-

ल्लकवटकवकाढकादयः । ३३।

शलिवलिपतिवृतिनभिपटितटित-

डिगडिभन्दिवन्दिमन्दिनमिकुदु-

पूमनिखजिभ्य आकः । ३४।

७० सू० । ३५ ।]

[३० सू० । ८१ ।

शुभिगृहिविदिपुलिगुभ्यः कित् । ३५ ।
 पिंषेः पिन्पिण्यौ च । ३६ ।
 मवाकश्यामाकवार्ताकवृन्ताकज्यो-
 न्ताकगूवाकभद्राकादयः । ३७ ।
 क्रीकल्यलिदलिस्फटिदूषिभ्य ईकः । ३८ ।
 आङः पणिपनिपदिपतिभ्यः । ३९ ।
 नसिवसिकसिभ्यो णित् । ४० ।
 पापुलिकृषिकुशित्रश्चिभ्यः कित् । ४१ ।
 प्राङः पणिपनिकषिभ्यः । ४२ ।
 सुषेर्दीर्घश्च । ४३ ।
 स्थमेः सीम् च । ४४ ।
 कुशिकहृदिकमक्षिकैतिकपिपीलि-
 कादयः । ४५ ।
 स्यमिकषिदूष्यनिमनिमलिवल्यलि-
 पालिकणिभ्य ईकः । ४६ ।
 जृपृदृशृवृमृभ्यो द्वेरश्चादौ । ४७ ।
 ऋचृजिहृषीषिहृशिमृडिशिलिनिली-
 भ्यः कित् । ४८ ।
 मृदेवोऽन्तश्च वा । ४९ ।
 सृणीकास्तीकप्रतीकपूतीकसमीकवा-
 हीकवाह्नीकवल्मीककल्मलीकतिन्ति-
 डीककङ्कणीककिङ्किणीकपुण्डरीक-
 चञ्चरीकफर्फरीकझर्झरीकघर्घरीका-
 दयः । ५० ।
 मिवमिकटिभल्लिकुहेरुकः । ५१ ।
 संविभ्यां कसेः । ५२ ।
 क्रमेः कृम् च वा । ५३ ।
 कमितिमेर्दोऽन्तश्च । ५४ ।
 मण्डेर्मड्ड् च । ५५ ।
 कण्यणेर्णित् । ५६ ।

कञ्चुकांशुकनंशुकपाकुक्कहिवुकचि-
 वुकजम्बुकचुलुकचूचुकोल्मुकभा-
 वुकपृथुकमधुकादयः । ५७ ।
 मृमन्यञ्जिजलिवलितलिमलिमल्लि-
 भालिमण्डिवन्धिभ्यः ऊकः । ५८ ।
 शल्यणेर्णित् । ५९ ।
 कणिभल्लेर्दीर्घश्च वा । ६० ।
 शम्बूकसाम्बूकवृधूकमधूकोलूकोरूवू-
 कवरुकादयः । ६१ ।
 किरोऽङ्को रो लश्च वा । ६२ ।
 रालापाकाभ्यः कित् । ६३ ।
 कुलिचिरिभ्यामिङ्कक् । ६४ ।
 कलेरविङ्कः । ६५ ।
 क्रमेरेलकः । ६६ ।
 जीवेरातृको जैव् च । ६७ ।
 हभूलाभ्य आणकः । ६८ ।
 प्रियः कित् । ६९ ।
 धालूशिङ्घिभ्यः । ७० ।
 शीभीराजेश्चानकः । ७१ ।
 अणेर्डित् । ७२ ।
 कनेरीनकः । ७३ ।
 गुड ईधुकैधुकौ । ७४ ।
 वृतेस्तिकः । ७५ ।
 कृतिपुतिलतिभिदिभ्यः कित् । ७६ ।
 इष्यशिमसिभ्यस्तकक् । ७७ ।
 भियो द्वे च । ७८ ।
 हरुहिपिण्डिभ्य ईतकः । ७९ ।
 कुषेः कित् । ८० ।
 बलिविलिशलिदमिभ्य आहकः । ८१ ।

७० सू० । ८२ ।]

चण्डिभल्लिभ्यामातकः । ८२ ।
 श्लेष्मातकाम्रातकामिलातकपिष्टा-
 तकादयः । ८३ ।
 शमिमनिभ्यां खः । ८४ ।
 श्यतेरिच वा । ८५ ।
 प्रसुहोः पुनमूरौ च । ८६ ।
 अशेडित् । ८७ ।
 उपेः किल्लुक् च । ८८ ।
 महेरुचास्य वा । ८९ ।
 न्युङ्गादयः । ९० ।
 मयेधिभ्यामूखेखौ । ९१ ।
 गम्यमिरम्यजिगद्यदिछागडिखडिगू-
 भृवृस्वृभ्यो गः । ९२ ।
 प्रसुदिभ्यां कित् । ९३ ।
 भृवृभ्यां नोऽन्तश्च । ९४ ।
 द्रमो णिद्वा । ९५ ।
 चृङ्गशार्ङ्गादयः । ९६ ।
 तडेरागः । ९७ ।
 पतितभितृपृकृशृल्वादेरङ्गः । ९८ ।
 सृवृभ्यो णित् । ९९ ।
 मनेर्मन्मातौ च । १०० ।
 विडिविलिकुरिमृदिपिशिभ्यः
 कित् । १०१ ।
 स्फुलिकलिपल्याद्भ्य इङ्गक् । १०२ ।
 भलेरिदुतौ चातः । १०३ ।
 अदर्णित् । १०४ ।
 उच्चिलिङ्गादयः । १०५ ।
 माडस्तुलेरुङ्गक् च । १०६ ।
 कमितमिशमिभ्यो डित् । १०७ ।

[७० सू० । १३४ ।

सर्तेः सुर्च । १०८ ।
 स्थार्तिजनिभ्यो घः । १०९ ।
 मघाघङ्घाघदीर्घादयः । ११० ।
 सार्तेरघः । १११ ।
 कूपूसमिण्भ्यश्चट् दीर्घश्च । ११२ ।
 कूर्चचूर्चादयः । ११३ ।
 कल्यविमदिमणिकुकणिकुटिक्-
 भ्योऽचः । ११४ ।
 क्रकचादयः । ११५ ।
 पिशेराचक् । ११६ ।
 मृत्रपिभ्यामिचः । ११७ ।
 त्रियतेरीचण् । ११८ ।
 लषेरुचः कश्च । ११९ ।
 गुडेरुचट् । १२० ।
 सिवेडित् । १२१ ।
 चिमेडोच्चडश्चो । १२२ ।
 कुटिकुलिकल्युदिभ्य इञ्चक् । १२३ ।
 तुदिमदिपद्यदि गुगमिकचिभ्य-
 ऋक् । १२४ ।
 पीपूडो ह्रस्वश्च । १२५ ।
 गुलुञ्छपिलि पिञ्छैधिच्छादयः । १२६ ।
 वियो जक् । १२७ ।
 पुवः पुन् च । १२८ ।
 कुवः कुक्कुनौ च । १२९ ।
 कुटेरजः । १३० ।
 भिषेभिषभिष्णौ च वा । १३१ ।
 सुर्वेर्मुर् च । १३२ ।
 बलेर्वोन्तश्च । १३३ ।
 उट्जादयः । १३४ ।

अ० पा० सू० । १३५ ।]

कुलेरिजक् । १३५।

कृगोऽञ्जः । १३६।

हमेर्झः । १३७।

लुपेष्टः । १३८।

नमितनिजनिवनिसनो लृक् च । १३९।

जनिपणिकिजुभ्यो दीर्घश्च । १४०।

घटघाटाघण्टादयः । १४१।

दिव्यविश्रुकुर्विशकिक्किक्किपिच-

पिचमिकम्येधिकर्किमर्किक्किक्कि-

तृकृसृभृवृभ्योऽटः । १४२।

कुलिविलिभ्यां कित् । १४३।

कपटकीकटादयः । १४४।

अनिशृपृवृललिभ्य आटः । १४५।

सृसृपेः कित् । १४६।

किरो लश्च वा । १४७।

कपाटविराटशृङ्गाटप्रपुत्राटादयः । १४८।

चिरेरिटो भ् च । १४९।

टिण्टश्चर् च वा । १५०।

तृकृकृपिकम्पिकृषिभ्यः कीटः । १५१।

खञ्जेररीटः । १५२।

गृजृदृवृभृभ्य उट उडश्च । १५३।

मङ्गेर्मकमुकौ च । १५४।

नर्कुटकुक्कुटोत्कुरुटमुकुरुटपुरुटादयः

। १५५।

दुरो द्रः कूटश्च दूर् च । १५६।

बन्धेः । १५७।

चपेरेटः । १५८।

ग्रो गित् । १५९।

कृशकृशाखेरोटः । १६०।

[अ० पा० सू० । १८५ ।

कपोटवकोटाक्षोटकर्कोटादयः । १६१।

वनिकणिकाश्रुयुषिभ्यश्च । १६२।

पीविशिकुणिपृषिभ्यः कित् । १६३।

कुपेर्वा । १६४।

शमेर्लृक् च वा । १६५।

पष्ठैधिठादयः । १६६।

मृजृशृकम्यमिरमिरपिभ्योऽठः । १६७।

पञ्चमात् ङः । १६८।

कण्यणिखनिभ्यो णिद्वा । १६९।

कुगुहृनीकुणितुणिपुणिसुणिशुन्या-

दिभ्यः कित् । १७०।

ऋसृतृव्यालिखविचमिवमियमिषु-

रिक्कुहेरडः । १७१।

विहडकहोडकुरडकेरडकोडादयः । १७२।

जृकृतृशृसृभृवृभ्योऽण्डः । १७३।

पूगो गादिः । १७४।

वनेस्त च । १७५।

पिचण्डैरण्डस्वरण्डादयः । १७६।

लगेरुडः । १७७।

कुशेरुण्डक् । १७८।

शमिषणिभ्यां ङः । १७९।

कुणेः कित् । १८०।

नजः सहेः षा च । १८१।

इणुर्विशावेणिपृक्वृत्तृजृदृसृपिपणि-

भ्यो णः । १८२।

घृवीहाशुष्युषितृषिकृष्यतिभ्यः कित् ।

। १८३।

द्रोर्वा । १८४।

स्थाश्रुतोरुच । १८५।

अ० पा० सू० । २७९ ।]

ऋज्जिरज्जिमन्दिसह्यर्हिभ्योऽसानः ।
॥ २७९ ॥

रुहियजेः कित् ॥ २८० ॥

वृधेर्वा ॥ २८१ ॥

श्याकठिखलिनल्भ्यविकुण्डिभ्य इनः ।
॥ २८२ ॥

वृजितुहिपुलिपुटिभ्यः कित् ॥ २८३ ॥

विपिनाजिनादयः ॥ २८४ ॥

महेर्णिद्वा ॥ २८५ ॥

खलिर्हिंसिभ्यामीनः ॥ २८६ ॥

पठेर्णित् ॥ २८७ ॥

यभ्यजिशक्यर्जिशीयजितृभ्य उनः ।
॥ २८८ ॥

लषेः श च ॥ २८९ ॥

पिशिमिथिक्षुधिभ्यः कित् ॥ २९० ॥

फलेर्गोऽन्तश्च ॥ २९१ ॥

वीपतिपटिभ्यस्तनः ॥ २९२ ॥

पृषूभ्यां कित् ॥ २९३ ॥

कृत्यशौभ्यां स्नक् ॥ २९४ ॥

अर्तेः शसानः ॥ २९५ ॥

भापाचणिचमिविषिसृष्टृशीतल्यलि-
शमिरमिवपिभ्यः पः ॥ २९६ ॥

युसुकुरुतुच्युस्त्वादेरुच्च ॥ २९७ ॥

कृशृसृभ्य ऊर् चान्तस्य ॥ २९८ ॥

शदिवाधिखनिहनेः ष च ॥ २९९ ॥

पम्पाशिल्पादयः ॥ ३०० ॥

क्षुचुपिषूभ्यः कित् ॥ ३०१ ॥

नियो वा ॥ ३०२ ॥

उभ्यवेर्लृक् च ॥ ३०३ ॥

[अ० पा० सू० । ३२८ ।

दलिवलितलिखजिध्वजिकचिभ्योऽपः
॥ ३०४ ॥

भुजिकुतिकुटिविटिकुणिकुष्युषिभ्यः
कित् ॥ ३०५ ॥

शंशेः श इच्चातः ॥ ३०६ ॥

विष्टपोलपवातपादयः ॥ ३०७ ॥

कलेरापः ॥ ३०८ ॥

विशेरिपक् ॥ ३०९ ॥

दलेरीपो दिल् च ॥ ३१० ॥

उडेरूपक् ॥ ३११ ॥

अश ऊपः पश्च ॥ ३१२ ॥

सर्तेः षपः ॥ ३१३ ॥

रीशीभ्यां फः ॥ ३१४ ॥

कलिगलेरस्योच्च ॥ ३१५ ॥

शफकफशिफाशोफादयः ॥ ३१६ ॥

वलिनितनिभ्यां वः ॥ ३१७ ॥

शम्यमेर्णिद्वा ॥ ३१८ ॥

शल्यलेरुच्चातः ॥ ३१९ ॥

तुम्बस्तम्बादयः ॥ ३२० ॥

कृकडिकटिवटेरम्बः ॥ ३२१ ॥

कदेर्णिद्वा ॥ ३२२ ॥

शिलविलादेः कित् ॥ ३२३ ॥

हिण्डिविलेः किम्बो न लृक् च ॥ ३२४ ॥

डीनीबन्धिश्चुधिचलिभ्यो डिम्बः ।

॥ ३२५ ॥

कुट्ट्युन्दिचुरितुरिपुरिसुरिकुरिभ्यः कुम्बः
॥ ३२६ ॥

गृदृरमिहनिजन्यर्तिदलिभ्यो भः ।

॥ ३२७ ॥

इणः कित् ॥ ३२८ ॥

अ० पा० सू० । ३२९ ।]

कृशृगृशलिकलिकडिगदिरासिरमिव-
डिवल्लेरभः । ३२९।

सनेडित् । ३३०।

कषिष्टृषिलुसिभ्यः कित् । ३३१।

सिटिकिभ्यामिभः सैरटिट्टौ च ।

। ३३२।

ककेरुभः । ३३३।

कुकेः कोऽन्तश्च । ३३४।

दसो दुण्ड् च । ३३५।

कुकलेरुभः । ३३६।

काकुसिभ्यां कुरुभः । ३३७।

अर्तीरिस्तुसुहुसृष्टृक्षयक्षिभावा-

व्याधापायावल्लिपदिनीभ्यो मः । ३३८।

ग्रसिहागृभ्यां ग्राजिहौ च । ३३९।

विलिभिलिसिधीन्धिधूसूशाध्यारुसि-

विशुषिमुषीषिसुहियुधिदसिभ्यः कित्

। ३४०।

क्षुहिभ्यां वा । ३४१।

अवैर्ह्रस्वश्च वा । ३४२।

सेरी च वा । ३४३।

भिभ्यः षोऽन्तश्च वा । ३४४।

तिजियुजेर्च् च । ३४५।

रुक्मग्रीष्मकूर्मसूर्मजाल्मगुल्मघ्नोमप-

रिस्तोमसूक्ष्मादयः । ३४६।

सृष्टृप्रथिचरिकडिकर्देरमः । ३४७।

अवैर्च् च वा । ३४८।

कुट्टिवेष्टिपूरिपिषिसिचिगण्यर्पिवृम-

हिभ्य इमः । ३४९।

वयिमखचिमादयः । ३५०।

[अ० पा० सू० । ३७४ ।

उद्वटिकुल्यलिकुधिकुरिकुटिकुडिकु-
सिभ्यः कुमः । ३५१।कुन्दुमलिन्दुमकुडकुमविद्रुमपट्टुमा-
दयः । ३५२।

कुधिगुधेरुमः । ३५३।

विहाविशापचिभिद्यादेः केलिमः ।

। ३५४।

दो डिमः । ३५५।

डिमेः कित् । ३५६।

स्थाछामासासूमयनिकनिषसिपलि-

कलिशलिशकीर्ण्यसहिषन्धिभ्यो

यः । ३५७।

नजो हलिपतेः । ३५८।

सञ्जेर्च् च । ३५९।

सृशीपसिवस्यनिभ्यस्तादिः । ३६०।

कषिजनिपुणिकृतिभ्यः कित् । ३६१।

कुलेर्च् च वा । ३६२।

अगपुलाभ्यां स्तम्भेर्डित् । ३६३।

शिक्यास्याह्यमध्यविन्ध्यधिष्ण्या-

धन्यहर्म्यसत्यनित्यादयः । ३६४।

कुगुवल्लिमलिकणितन्याम्यक्षेरयः । ३६५।

चायेः केक् च । ३६६।

लादिभ्यः कित् । ३६७।

कसेरलादिरिच्चास्य । ३६८।

वृडः शषौ चान्तौ । ३६९।

गयहृदयादयः । ३७०।

मुचेर्घयघुयौ । ३७१।

कुलिलुलिकलिकषिभ्यः कायः । ३७२।

श्रुदक्षिगृहिस्पृहिमहेराय्यः । ३७३।

दधिषाय्यदीधीषाय्यौ । ३७४।

अ० पा० सू० । ३७५ ।]

कौतेरियः । ३७५ ।

कृगः कित् । ३७६ ।

मृजेर्णालीयः । ३७७ ।

वेतेस्तादिः । ३७८ ।

ध्राग्राजिशूरमिथाज्यर्तेरन्यः । ३७९ ।

हिरण्यपर्जन्यादयः । ३८० ।

वदिसहिभ्यामान्यः । ३८१ ।

वृड एण्यः । ३८२ ।

मदेः स्यः । ३८३ ।

रुचिभुजिभ्यां किष्यः । ३८४ ।

वच्यर्थिभ्यामुष्यः । ३८५ ।

वचोऽथ्य उत् च । ३८६ ।

भीवृधिरुधिवज्यगिरमिवमिवपिज-
पिशकिस्फायिवन्दीन्दिपदिमदिम-
न्दिचन्दिदसिघसिनसिहस्यसिवा-
सिदहिसहिभ्यो रः । ३८७ ।

ऋज्यजितश्चिवश्चिरिपिसूपितृपिहपि-
चुपिक्षिपिष्पुपिष्पुदिमुदिरुदिछिदि-
भिदिखिद्युन्दिदम्भिभुभ्युम्भिभदंशि-
चिसिवहिविसिवसिशुचिसिधिगृ-
धिवीन्धिश्चितिवृतिनीशीसुसूभ्यः

कित् । ३८८ ।

इण्धाग्भ्यां वा । ३८९ ।

चुम्बिकुम्बितुम्बेर्नलुक् च । ३९० ।

भन्देर्वा । ३९१ ।

चिजिशुसिमितम्यम्यर्देर्दीर्घश्च । ३९२ ।

चकिरमिविकसेरुचास्य । ३९३ ।

शदेरुच्च । ३९४ ।

कृतेः कूकृच्छौ च । ३९५ ।

[अ० पा० सू० । ४१० ।]

खुरक्षुरदूरगौरविप्रकुप्रश्वभ्राभ्रधून्ना-
न्धरन्ध्रशिलिन्ध्रौडूपुण्डूतीव्रनीव्र-
शीव्रोग्रतुग्रभुग्रनिग्रातन्द्रासान्द्रगु-
न्द्रारिज्रादयः । ३९६ ।

ऋच्छिचटिवटिकुटिकठिवठिमठय-
डिशीकृशीभृकदिवदिकन्दिमन्दि-
सुन्दिमन्थिमज्जिपञ्चिपिञ्जिकमि-
समिचमिवमिभ्रम्यमिदेविवासिका-
स्यर्तिजीविवर्बिकुशुदोररः । ३९७ ।

अवेर्ध् च वा । ३९८ ।

मृद्युन्दिपिठिकुरिकुहिभ्यः कित् ।

। ३९९ ।

शाखेरिदेतौ चातः । ४०० ।

शपेः फ् च । ४०१ ।

दमेर्णिद्वा दश्च डः । ४०२ ।

जठरक्रकरमकरशंकरकर्पकूर्परतोमर-
पामरप्रामरप्राद्वरसगरनगरतगरो-
र्दरादरशदरहदरकृकरकुकुन्दरगोर्व-
राम्बरमुखरखरडहरकुञ्जराजगरा-

दयः । ४०३ ।

मुदिगूरिभ्यां टिद्गजौ चान्तौ । ४०४ ।

अग्यङ्गिमदिमन्दिदिकडिकसिकासिमृ-
जिकञ्जिकलिकलिकचिभ्य आरः ।

। ४०५ ।

त्रः कादिः । ४०६ ।

कृगो मादिश्च । ४०७ ।

तुषिकुठिभ्यां कित् । ४०८ ।

कमेरत उच्च । ४०९ ।

कनेः कोविदकर्बुदकाश्चनाश्च । ४१० ।

अ० पा० सू० । ४११ ।]

द्वारशृङ्गारभृङ्गारकह्लारकान्तारकेदा-
रखारडादयः । ४११ ।

मदिमन्दिचन्दिपदिखदिसहिवहि-
कृस्तभ्य इरः । ४१२ ।

शवशाशेरिचातः । ४१३ ।

अन्येः शिथ् च । ४१४ ।

अशेणित् । ४१५ ।

शुपीषिवन्धिरुधिरुचिमुचिमुहिमिहि-
तिमिमुदिखिदिच्छिदिभिदिस्थाभ्यः
कित् । ४१६ ।

स्थविरपिठिरस्फिराजिरादयः । ४१७ ।

कृशृपृगृमञ्जिकुटिकटिपटिकण्डिशौ-
ण्डिहिंसिभ्य ईरः । ४१८ ।

घसिवशिपुटिकुरिकुलिकाभ्यः कित् ।
। ४१९ ।

कशेर्मोऽन्तश्च । ४२० ।

वनिवपिभ्यां णित् । ४२१ ।

जम्बीराभीरगभीरगम्भीरकुम्भीरभ-
डीरभण्डीरडिण्डीरकिर्मीरादयः ।
। ४२२ ।

वाश्यसिवासिमसिमथ्युन्दिमन्दि-
चतिचङ्कयङ्किर्बिचकिबन्धिभ्य
उरः । ४२३ ।

मङ्केर्नलुक् वोच्चास्य । ४२४ ।

विधेः कित् । ४२५ ।

श्वशुरकुकुन्दुरदर्दुरनितुरप्रचुरचिकुर-
कुरकुरकुक्कुरकुर्कुरशर्कुरनूपुरनिष्ठुर-
विथुरमद्गुरवागुरादयः । ४२६ ।
मीमसिपशिखटिखडिखर्जिकर्जिसर्जि-
कृपिवल्लिमण्डिभ्य ऊरः । ४२७ ।

[अ० पा० सू० । ४५० ।]

महिकणिचण्यणिपत्यलिशलिभ्यो-
णित् । ४२८ ।

स्थाविडेः कित् । ४२९ ।

सिन्दूरकच्चूरपत्तूरधुत्तूरादयः । ४३० ।

कुगुपतिकथिकुधिकठिकुठिकुटिगडि-
गुडिमुदिमूलिदंशिभ्यः केरः । ४३१ ।

शतेरादयः । ४३२ ।

कठिचकिसहिभ्यः ओरः । ४३३ ।

कोरचोरमोरकिशोरघोरहोरादोरादयः ।
। ४३४ ।

किशृवृभ्यः करः । ४३५ ।

सूपूषिभ्यां कित् । ४३६ ।

अनिकाभ्यां तरः । ४३७ ।

इण्पूभ्यां कित् । ४३८ ।

मीड्यजिभामद्यशौवसिकिभ्यः सरः ।
। ४३९ ।

कृधूतन्युषिभ्यः कित् । ४४० ।

कृगृशृदृवृग्चतिखटिकटिनिषदिभ्यो-
वरट् । ४४१ ।

अश्रोतेरीच्चादेः । ४४२ ।

नीमीकुतुचेर्दीर्घश्च । ४४३ ।

तीवरधीवरपीवरछित्त्वरछत्त्वरगहरो-
पहरसंयद्दूरोदुम्बरादयः । ४४४ ।

कडेरेवराङ्गरौ । ४४५ ।

त्रट् । ४४६ ।

जिभृसृभ्रस्जिगमिनमिनश्यसिहनिवि-
षेवृद्धिश्च । ४४७ ।

दिवेद्यौ च । ४४८ ।

स्रसूखन्युषिभ्यः कित् । ४४९ ।

स्त्री । ४५० ।

[३० सू० । ४५१ ।]

हुयामाश्रुवसिभसिगुवीपचिवचिधृय-
 म्यमिमनितनिसदिछादिक्षिक्षदिलु-
 पिपतिधूभ्यस्त्रः । ४५१।
 श्वितेर्वश्च भो वा । ४५२।
 गमेरा च । ४५३।
 चिमिदिशंसिभ्यः कित् । ४५४।
 पुत्रादयः । ४५५।
 वृग्नक्षिपचिवच्यमिवमिवपिवधिय-
 जिपतिकडिभ्योऽत्रः । ४५६।
 सोर्विदः कित् । ४५७।
 कृतेः कृन्त् च । ४५८।
 बन्धिवहिकट्यश्यादिभ्य इत्रः । ४५९।
 भृगृवदिचरिभ्यो णित् । ४६०।
 तनितृलापात्रादिभ्य उत्रः । ४६१।
 शामाश्याशक्यम्भ्यमिभ्यो लः । ४६२।
 शुकशीमुभ्यः कित् । ४६३।
 भिल्लाच्छभल्लसौविदल्लादयः । ४६४।
 मृदिकन्दिकुण्डिमण्डिमङ्गिपटि-
 पाटिशकिकेवृदेवृकमियमि-
 शलिकलिपलिगुध्वश्चिचश्चि-
 चपिवहिदिहिकुहितृसृपि-
 शितुसिकुस्यनिद्रमेरलः । ४६५।
 नहि लङ्गेदीर्घश्च । ४६६।
 ऋजनेर्गोऽन्तश्च । ४६७।
 तृपिवपिकुपिकुशिकुटिवृषितुसिभ्यः
 कित् । ४६८।
 कोर्वा । ४६९।
 शमेर्व च वा । ४७०।
 छो ङगादिर्वा । ४७१।

[३० सू० । ४८७ ।]

मृजिखन्याहनिभ्यो डित् । ४७२।
 स्थोवा । ४७३।
 मुरलोरलविरलकेरलकपिञ्जल-
 कजलेज्जलकोमलभृमलसिंहल-
 काहलशूकलपाकलयुगलभगल-
 विदलकुन्तलोत्पलादयः । ४७४।
 ऋकृमृवृतनितमिचषिचपिकपिकी-
 लिपलिवलिपश्चिमङ्गिगण्डिमण्डि-
 चण्डितण्डिपिण्डिनन्दिनदिश-
 किभ्य आलः । ४७५।
 कूलिपिलिविशिविडिमृडिकुणि-
 पीप्रीभ्यः कित् । ४७६।
 भजेः कर्गौ च । ४७७।
 सर्तेर्गोऽन्तश्च । ४७८।
 पतिकूलूभ्यो णित् । ४७९।
 चात्वालकङ्कालहिन्तालवेताल-
 जम्बालशब्दालममाप्तालादयः । ४८०।
 कल्यनिमहिद्रमिजटिभटिकुटिच-
 ण्डिशण्डितुण्डिपिण्डिभूकुकि-
 भ्य इलः । ४८१।
 भण्डेर्नलुक् च वा । ४८२।
 गुपिमिथिधुभ्यः कित् । ४८३।
 स्थण्डिलकपिलविचकिलादयः । ४८४।
 हृषिवृतिचटिपटिशकिशङ्कित-
 ण्डिमङ्गयुत्कण्ठिभ्य उलः । ४८५।
 स्थावङ्किबंहिविन्दिभ्यः किल्ल-
 लुक् च । ४८६।
 कुमुलतुमुलनिचुलवञ्जुलमञ्जु-
 लपृथुलविशंस्थुलाङ्गुलमुकुलश-
 ण्कुलादयः । ४८७।

[७० सू० । ४८८ ।]

पिङ्गिमङ्गिकण्डिगण्डिवलिबधि-
वञ्चिभ्य ऊलः । ४८८ ।

तमेर्वोऽन्तो दीर्घस्तु वा । ४८९ ।

कुलिपुलिकुशिभ्यः कित् । ४९० ।

दुकूलकुलबबूललाङ्गुलशार्दूलादयः ।
। ४९१ ।

महेरैलः । ४९२ ।

कटिपटिकण्डिगण्डिशकिकपिचहि-
भ्य ओलः । ४९३ ।

ग्रह्याद्भ्यः कित् । ४९४ ।

पिञ्छोलकल्लोलकङ्गोलमङ्गोलादयः ।
। ४९५ ।

वलिपुषेः कलक् । ४९६ ।

मिगः खलश्चैव । ४९७ ।

ओ नोऽन्तो ह्रस्वश्च । ४९८ ।

शमिकभिपलिभ्यो बलः । ४९९ ।

तुल्वलेल्वलादयः । ५०० ।

शीडस्तलक्पालवालण्वलण्वलाः । ५०१ ।

रुचिकुटिकुषिकशिशालिद्रुभ्यो मलक् ।
। ५०२ ।

कुशिकभिभ्यां कुलकुमौ च । ५०३ ।

पतेः सलः । ५०४ ।

लटिखटिखलिनलिकण्यशौसृशृकुगृदृपृ
शपिद्याशालापदिहसीण्भ्यो वः ।

। ५०५ ।

शीडापो ह्रस्वश्च वा । ५०६ ।

उर्देर्ध च । ५०७ ।

गन्धेरर्चान्तः । ५०८ ।

लपेलिष् च वा । ५०९ ।

सलेर्णिद्धा । ५१० ।

[७० सू० । ५३४ ।]

निघृषीष्पृषिभ्रुपृषिकिणिविशिविल्य-
विपृभ्यः कित् । ५११ ।

नजो भुवो डित् । ५१२ ।

लिहेर्जिह च । ५१३ ।

प्रहाहायहास्वच्छेवाग्रीवामीवाव्वादयः ।
। ५१४ ।

वडिवटिपेलृचणिपणिपल्लिवल्लेरवः ।

। ५१५ ।

मणिवसेर्णित् । ५१६ ।

मलेर्वा । ५१७ ।

कितिकुडिकुरिमुनिस्थाभ्यः कित् ।
। ५१८ ।

कैरवभैरवमुतवकारण्डवादीनवादयः ।
। ५१९ ।

शृणातेरावः । ५२० ।

प्रथैरिवट् पृथ् च । ५२१ ।

पलिसचेरिवः । ५२२ ।

स्पृशेः श्वः पार् च । ५२३ ।

कुडितुड्यडेखः । ५२४ ।

नीहिण्ध्यैप्यापादामाभ्यस्त्वः । ५२५ ।

कृजन्येधिपाभ्यः इत्वः । ५२६ ।

पादावभ्यमिभ्यः शः । ५२७ ।

कृवृभृवनिभ्यः कित् । ५२८ ।

कोर्वा । ५२९ ।

क्लिशः के च । ५३० ।

उरेरशक् । ५३१ ।

कलेष्टित् । ५३२ ।

पलेराशः । ५३३ ।

कनेरीश्चातः । ५३४ ।

[७० सू० । ५३५ ।]

कुलिकनिकणिलिवडिभ्यः किशः ।

। ५३५।

बलेर्णिद्रा । ५३६।

तिनिशेतिशादयः । ५३७।

मस्ज्यक्लिभ्यामुशः । ५३८।

अर्तीणभ्यां पिशतशौ । ५३९।

वृकृतृमीड्माभ्यः षः । ५४०।

योरुच्च वा । ५४१।

स्तुपूस्म्वर्कलूभ्यः कित् । ५४२।

श्लिषेः शो च । ५४३।

कोरषः । ५४४।

युजलेराषः । ५४५।

अर्पेरिषः । ५४६।

मह्यविभ्यां टित् । ५४७।

रुहेवृद्धिश्च । ५४८।

अमिमृभ्यां णित् । ५४९।

तवेर्वा । ५५०।

कलेः किल्ब च । ५५१।

नजो व्यथेः । ५५२।

कृतृभ्यामीषः । ५५३।

ऋजिशृपृभ्यः कित् । ५५४।

अमेर्वरादिः । ५५५।

उषेर्णोऽन्तश्च । ५५६।

ऋपृनहिह्निकलिचलिचपिवपिकृपि-

हयिभ्य उषः । ५५७।

विदिपृभ्यां कित् । ५५८।

अपुषधनुषादयः । ५५९।

खलिफलिपृकृजूलम्बिमञ्जिपीविह-

न्यङ्गिमङ्गिगण्ड्यतिभ्य ऊषः । ५६०।

[७० सू० । ५८६ ।]

कोरदूषाटरूषकारूषशैलूषपिञ्जूषा-

दयः । ५६१।

कलेर्मषः । ५६२।

कुलेश्च माषक् । ५६३।

मावावद्यमिकमिहनिमानिकष्यशिप-

चिमुचियजिवृतृभ्यः सः । ५६४।

व्यवाभ्यां तनेरीच्च वै । ५६५।

प्लुषेः प्लष् च । ५६६।

ऋजिरिषिकृषिकृतित्र्युन्दिशृभ्यः

कित् । ५६७।

गुधिगृधेस्त च । ५६८।

तप्यणिपन्यल्यविरधिनभिनम्यमि-

चमितमिचल्यतिपतेरसः । ५६९।

सृवयिभ्यां णित् । ५७०।

वहियुभ्यां वा । ५७१।

दिवादिरभिलभ्ययुरिभ्यः कित् । ५७२।

फनसतामरसादयः । ५७३।

युबलिभ्यामासः । ५७४।

किलेः कित् । ५७५।

तलिकसिभ्यामीसण् । ५७६।

सेडित् । ५७७।

त्रपेरुसः । ५७८।

पटिवीभ्यां टिसडिसौ । ५७९।

तसः । ५८०।

इणः । ५८१।

पीडो नसक् । ५८२।

कृकुरिभ्यां पासः । ५८३।

कलिकुलिभ्यां मासक् । ५८४।

अलेरम्बुसः । ५८५।

लूणो हः । ५८६।

उ० सू० । ५८७ ।]

कितो मे च । ५८७ ।

हिंसेः सिम् च । ५८८ ।

कृष् कटिपटिमटिलटिललिपलिकल्प-
निरगिलगेरहः । ५८९ ।

पुलेः कित् । ५९० ।

वृकटिशमिभ्य आहः । ५९१ ।

विलेः कित् । ५९२ ।

निर इण ऊहश्च । ५९३ ।

दस्त्यूहः । ५९४ ।

अनेरोकहः । ५९५ ।

वल्लेरक्षः । ५९६ ।

लाक्षाद्राक्षामिक्षादयः । ५९७ ।

समिण्णिकषिभ्यामाः । ५९८ ।

दिविपुरिवृषिमृषिभ्यः कित् । ५९९ ।

वेः साहाभ्याम् । ६०० ।

वृमिथिदिशिभ्यस्थयद्याश्चान्ताः ।

। ६०१ ।

सुचिस्वदेर्ध च । ६०२ ।

सोर्ब्रूग आह च । ६०३ ।

सनिक्षमिदुषेः । ६०४ ।

डित् । ६०५ ।

स्वरेभ्य इः । ६०६ ।

पदिपठिपचिस्थलिहलिकलिवलिवलि-
वल्लिपल्लिकटिचटिवटिवधिगाध्य-
चिवन्दिनन्धविवशिवाशिका-
शिछर्दितत्रिमन्त्रिखण्डिमण्डिच-
ण्डियत्यञ्जिमस्यसिवनिध्वनिसनि-
गमितमिग्रन्थिअन्थिजनिमण्यादि-
भ्यः । ६०७ ।

[उ० सू० । ६२६ ।

किलिपिलिपिशिचिटिचुटिशुण्ठि
तुण्डिकुण्डिभण्डिहुण्डिहिण्डि-
पिण्डिचुल्लिबुधिमिथिरुहिदिवि-
कीर्त्यादिभ्यः । ६०८ ।

नाभ्युपान्त्यकृगृशृपृषूङ्भ्यः कित् ।
। ६०९ ।

विदिवृतेर्वा । ६१० ।

तृभ्रम्यद्यापिदमिभ्यस्तित्तिरभृमा-
धापदेभाश्च । ६११ ।

मनेरुदेतौ चास्य वा । ६१२ ।

क्रमितमिस्तम्भेरिच्च नमेस्तु वा । ६१३ ।

अमिभकुण्ठिकम्प्यंहिभ्यो न लृक् च ।
। ६१४ ।

उभेर्द्वत्रौ च । ६१५ ।

नीवीप्रहृभ्यो डित् । ६१६ ।

वौ रिचेः स्वराज्ञोऽन्तश्च । ६१७ ।

कमिवमिजमिघसिशलिफलितलि
तडिवजिब्रजिध्वजिराजिपणिबणि-
चदिसदिहदिहनिसहिवहितपिवपि
भटिकश्चिसंपतिभ्यो णित् । ६१८ ।

कृशृकुटिग्रहिखन्यणिकष्यलिपलि-
चरिवसिगण्डिभ्यो वा । ६१९ ।

पादाच्चात्यजिभ्याम् । ६२० ।

नहेर्भ् च । ६२१ ।

अशो रश्चादिः । ६२२ ।

कायः किरिच्च वा । ६२३ ।

वर्द्धेरकिः । ६२४ ।

सनेर्डस्विः । ६२५ ।

कोर्डिस्विः । ६२६ ।

उ० सू० । ६२७ ।]

मृश्विकण्यणिदध्यविभ्य ईचिः । ६२७।

वेगो डित् । ६२८।

वणेर्णित् । ६२९।

कृपिशकिभ्यामटिः । ६३०।

श्रेढिः । ६३१।

चमेरुच्चातः । ६३२।

मुषेरुण् चान्तः । ६३३।

कावावीक्रीश्रिश्चुक्षुज्वरितूरिपूरिभ्यो

णिः । ६३४।

ऋदूघृसृकुवृषिभ्यः कित् । ६३५।

पृषिहृषिभ्यां वृद्धिश्च । ६३६।

हूर्णिधूर्णिभूर्णिघूर्ण्यादयः । ६३७।

ऋहृसृमृधृभृकृतृग्रहेरणिः । ६३८।

कङ्केरिच्चास्य वा । ६३९।

ककेर्णित् । ६४०।

कृषेश्च चादेः । ६४१।

क्षिपेः कित् । ६४२।

आङः कृहृशुषेः सनः । ६४३।

वारिसत्यादैरिणिक् । ६४४।

अदेस्त्रीणिः । ६४५।

प्लुजायजिषपिपदिवसिवितसिभ्य-

स्तिः । ६४६।

प्रथेर्लृक् च वा । ६४७।

कोर्यषादिः । ६४८।

ग्रो गृष् च । ६४९।

सोरस्तेः शित् । ६५०।

हमुषिकृषिरिषिविषिशोशुच्यसिपूयी-

णप्रभृतिभ्यः कित् । ६५१।

कुच्योर्नोऽन्तश्च । ६५२।

[उ० सू० । ६८० ।

खल्यमिरमिवहिवस्यर्तेरतिः । ६५३।

हन्तेरंह च । ६५४।

वृगो व्रत् च । ६५५।

अञ्चेः क च वा । ६५६।

वातेर्णिद्वा । ६५७।

योः कित् । ६५८।

पातेर्वा । ६५९।

अगिविलिपुलिक्षिपेरस्तिक् । ६६०।

गृधेर्गम् च । ६६१।

वस्यर्तिभ्यामातिः । ६६२।

अभेर्यामाभ्याम् । ६६३।

यजो य च । ६६४।

वयविच्छदिभूभ्योऽन्तिः । ६६५।

शकेरन्तिः । ६६६।

नजो दागो डितिः । ६६७।

देङः । ६६८।

वीसञ्ज्यसिभ्यस्थिक् । ६६९।

सारेरथिः । ६७०।

निषञ्जेर्घित् । ६७१।

उदर्तेर्णिद्वा । ६७२।

अतेरिथिः । ६७३।

तनेर्डित् । ६७४।

उषेरधिः । ६७५।

विदो रधिक् । ६७६।

वीयुसुवह्यणिभ्यो निः । ६७७।

धूशाशीडो ह्रस्वश्च । ६७८।

लूधूप्रच्छिभ्यः कित् । ६७९।

सदिवृत्यमिधम्यश्यटिकट्यवेरनिः ।

६८०।

उ० सू० । ६८१ ।]

रञ्जैः कित् । ६८१ ।

अर्तेरत्निः । ६८२ ।

एधेरिनिः । ६८३ ।

शकैरुनिः । ६८४ ।

अदेर्मनिः । ६८५ ।

दमेर्दुभिर्दुम् च । ६८६ ।

नीसावृयुश्वलिदलिभ्यो मिः । ६८७ ।

अशो रश्चादिः । ६८८ ।

स्वर्तेरुच्चातः । ६८९ ।

कृभूभ्यां कित् । ६९० ।

क्वणेर्डयिः । ६९१ ।

तङ्गिवङ्गयङ्गिमङ्गयंहिशयदिसय-

शौवपिवशिभ्यो रिः । ६९२ ।

भूसूकुशिविशिशुभिभ्यः कित् । ६९३ ।

जृषो रश्च वः । ६९४ ।

कुब्द्रिकुद्यादयः । ६९५ ।

राशदिशकिकयदिभ्यस्त्रिः । ६९६ ।

पतेरन्निः । ६९७ ।

नदिवल्लयतिक्तेररिः । ६९८ ।

मस्यसिघसिजस्यङ्गिसहिभ्य उरिः ।
६९९ ।

मुहेः कित् । ७०० ।

धूमूभ्यां लिकलिणौ । ७०१ ।

पाट्यञ्जिभ्यामलिः । ७०२ ।

मासालिभ्यामोकुलिमली । ७०३ ।

दृपृवभ्यो विः । ७०४ ।

जृशृस्तृजागृकृनीघृषिभ्योङित् । ७०५ ।

छविछिविस्फविस्फविस्थविस्थविद-

विदीविकिकिविदिदिविदीदिविकि-

कीदिविकिकिदीविशिव्यटव्यादयः ।

७०६ ।

[उ० सू० । ७३० ।]

प्रुषिप्लुषिशुषिकुष्यसिभ्यः सिक् ।

७०७ ।

गोपादेरनेरसिः । ७०८ ।

वृधृपृवृसांभ्यो नसिः । ७०९ ।

त्रियो हिक् । ७१० ।

तृस्तृतन्द्रितन्ज्यविभ्य ईः । ७११ ।

नडेर्णित् । ७१२ ।

वातात् प्रमः कित् । ७१३ ।

यापाभ्यां द्वे च । ७१४ ।

लक्षेमोऽन्तश्च । ७१५ ।

भृमृतृत्सरितनिधन्यनिमनिमस्जि-

शीवटिकटिपटिगडिचञ्चयसिव-

सित्रपिशृस्वृस्निहिक्लिदिकन्दीन्दि-

विन्यन्धिवन्ध्यणिलोष्टिकुन्धिभ्य

उः । ७१६ ।

स्यन्दिस्तृजिभ्यां सिन्धूरज्जौ च । ७१७ ।

पंसेर्दीर्घश्च । ७१८ ।

अशोरान्नोऽन्तश्च । ७१९ ।

नमेर्नाक् च । ७२० ।

मनिजनिभ्यां धतौ च । ७२१ ।

अर्जेर्कृज् च । ७२२ ।

कृतेस्तर्क् च । ७२३ ।

नेरञ्चेः । ७२४ ।

किमः ओ णित् । ७२५ ।

मिवहिचरिचटिभ्यो वा । ७२६ ।

ऋतृशृभृभ्रादिभ्यो रो लश्च । ७२७ ।

कृकस्थूराद्वचः क् च । ७२८ ।

पृकाहृषिधृषीषिकुहिभिदिविदिमृदि-

व्यधिगृध्यादिभ्यः कित् । ७२९ ।

रभिप्रथिभ्यामृच्च रस्य । ७३० ।

[उ० सू० । ७३१ ।]

स्पशिभ्रस्जेः स्लुक् च । ७३१ ।
 दुःस्वपवनिभ्यः स्थः । ७३२ ।
 हनियाकृभृपृतृत्रो द्वे च । ७३३ ।
 कृग्र क्रत उर् च । ७३४ ।
 पचेरिचातः । ७३५ ।
 अर्तेरूर्च । ७३६ ।
 महत्युर्च । ७३७ ।
 उङ् च भे । ७३८ ।
 श्लिषेः क च । ७३९ ।
 रङ्घिलङ्घिलङ्घेर्नलुक् च । ७४० ।
 पीमृगमित्रदेवकुमारलोकधर्मविश्व-
 सुन्नाशमावेरयो युः । ७४१ ।
 पराङ्भ्यां शृखनिभ्यां डित् । ७४२ ।
 शुभेः स च वा । ७४३ ।
 द्युद्रुभ्याम् । ७४४ ।
 हरिपीतमितशतविक्रुंकद्भ्यो द्रुवः ।
 ७४५ ।
 केवयुसुरण्वध्वर्वादयः । ७४६ ।
 शोः सन्वच्च । ७४७ ।
 तनेर्डडः । ७४८ ।
 कैशीशमिरमिभ्यः कुः । ७४९ ।
 ह्रियः किद्रो लश्च वा । ७५० ।
 किरः ष च । ७५१ ।
 चटिकठिपदिभ्य आकुः । ७५२ ।
 सिविकुटिकुटिकुकुषिकृषिभ्यः कित् ।
 ७५३ ।
 उपसर्गच्चेडित् । ७५४ ।
 शलेरङ्कुः । ७५५ ।
 सृष्टभ्यां दाकुक् । ७५६ ।

[उ० सू० । ७८४ ।]

इषेः स्वाकुक् च । ७५७ ।
 फलिवल्यमेर्गुः । ७५८ ।
 दमेर्लुक् च । ७५९ ।
 हेर्हिन् च । ७६० ।
 प्रीकैपैनीलेरङ्गुक् । ७६१ ।
 अव्यर्तिगृभ्योऽदुः । ७६२ ।
 शलेरादुः । ७६३ ।
 अञ्ज्यवेरिष्णुः । ७६४ ।
 तमिमनिकणिरयो डुः । ७६५ ।
 पनेर्दीर्घश्च । ७६६ ।
 पलिसृभ्यामाण्डुकण्डुकौ । ७६७ ।
 अजिस्थावृरीभ्यो णुः । ७६८ ।
 विषेः कित् । ७६९ ।
 क्षिपेरणुक् । ७७० ।
 अञ्जेरिष्णुः । ७७१ ।
 कृहभूजीविगम्यादिभ्य एणुः । ७७२ ।
 कृसिकम्यमिगमितनिमनिजन्यसि-
 मसिसच्यविभाधागाग्लाम्लाह-
 निहायाहिकुशिपूरयस्तुन् । ७७३ ।
 वसेर्णिद्वा । ७७४ ।
 पः पीप्यौ च वा । ७७५ ।
 आपोऽप् च । ७७६ ।
 अञ्ज्यर्तेः कित् । ७७७ ।
 चायः के च । ७७८ ।
 वहिमहिगुह्येधिभ्योऽतुः । ७७९ ।
 कृलाभ्यां कित् । ७८० ।
 तनेर्यतुः । ७८१ ।
 जीवेरातुः । ७८२ ।
 यमेर्दुक् । ७८३ ।
 शीङो धुक् । ७८४ ।

उ० सू० । ७८५ ।]

धूगो धुन् च । ७८५ ।

दाभाभ्यां नुः । ७८६ ।

धेः शित् । ७८७ ।

सूङः कित् । ७८८ ।

हो जह् च । ७८९ ।

वचेः कगौ च । ७९० ।

कृहनेस्तुकुनिकौ । ७९१ ।

गमेः सन्वच्च । ७९२ ।

दाभूक्षण्युन्दिनदिवदिपत्यादेरनुङ् ।

। ७९३ ।

कृशेरानुक् । ७९४ ।

जीवेरदानुक् । ७९५ ।

वचेरक्नुः । ७९६ ।

हृषिपुषिघृषिगदिमदिनन्दिगडि-

मण्डिजनिस्तनिभ्यो णेरित्नुः । ७९७ ।

कस्यर्तिस्यामिपुक् । ७९८ ।

कम्यमिभ्यां नुः । ७९९ ।

अध्रेरमुः । ८०० ।

यजिशुन्धिदहिदसिनिमनिभ्यो युः ।

। ८०१ ।

भुजेः कित् । ८०२ ।

सर्तेरख्वन्यू । ८०३ ।

भूक्षिपिचरेरन्युक् । ८०४ ।

मुत्स्युक् । ८०५ ।

चिनीपीम्यशिभ्यो रुः । ८०६ ।

रूपभ्यां कित् । ८०७ ।

खनो लुक् च । ८०८ ।

जनिहनिशयर्तेस्त च । ८०९ ।

श्मनः शीङो डित् । ८१० ।

शियुगेरनमेर्बादयः । ८११ ।

[उ० सू० । ८३९ ।]

कटिकुव्यर्तेररुः । ८१२ ।

कर्केरारुः । ८१३ ।

उर्वेरारुदेतौ च । ८१४ ।

कृपि क्षुधिपीकुणिभ्यः कित् । ८१५ ।

श्यः शीत च । ८१६ ।

तुम्बेरुः । ८१७ ।

कन्देः कुन्द् च । ८१८ ।

चमेरुः । ८१९ ।

शीङो लुः । ८२० ।

पीङः कित् । ८२१ ।

लस्जीर्ष्यशलैरालुः । ८२२ ।

आपोऽप् च । ८२३ ।

गूहलुगुगुलुकमण्डलवः । ८२४ ।

प्रः शुः । ८२५ ।

मस्जीर्ष्यशिभ्यः सुक् । ८२६ ।

तृपलिमलेरक्षुः । ८२७ ।

उलेः कित् । ८२८ ।

कृषिचमितनिधन्यन्दि सर्जिखर्जिभ-

र्जिलस्जीर्ष्यभ्य ऊः । ८२९ ।

फलेः फेल् च । ८३० ।

कषेण्डच्छौ च षः । ८३१ ।

वहेर्घ् च । ८३२ ।

मृजेर्गुणश्च । ८३३ ।

अजेर्जोऽन्तश्च । ८३४ ।

कसिपद्यत्यादिभ्यो णित् । ८३५ ।

अणेर्जोऽन्तश्च । ८३६ ।

अडो ल् च वा । ८३७ ।

नगो लम्बेर्नलुक् च । ८३८ ।

कफादीरेर्ल च । ८३९ ।

उ० सू० । ८४० ।]

ऋतो रत् च । ८४० ।
 हभिचपेः स्वराज्ञोऽन्तश्च । ८४१ ।
 धृषेर्दिधिषदिधीषौ च । ८४२ ।
 अमिगमितनिभ्यो डित् । ८४३ ।
 नृतिशृधिरुषिकुहिभ्यः कित् । ८४४ ।
 तृखडिभ्यां डूः । ८४५ ।
 तृदुभ्यां दूः । ८४६ ।
 कमिजनिभ्यां वूः । ८४७ ।
 शकेरन्धूः । ८४८ ।
 कृगः कादिः । ८४९ ।
 योरागूः । ८५० ।
 काच्छीडो डेरूः । ८५१ ।
 दिव ऋः । ८५२ ।
 सोरसेः । ८५३ ।
 नियो डित् । ८५४ ।
 सव्यात् स्थः । ८५५ ।
 यतिननन्दिभ्यां दीर्घश्च । ८५६ ।
 शासिशंसिनीरुक्षुहृभृधृमन्यादिभ्य-
 स्तुः । ८५७ ।
 पातेरिच्च । ८५८ ।
 मानिभ्राजेल्लूक् च । ८५९ ।
 जाया मिगः । ८६० ।
 आपोऽप् च । ८६१ ।
 नमेः प च । ८६२ ।
 हुपूग्गोत्रीप्रस्तुप्रतिहप्रतिस्थाभ्य
 ऋत्विजि । ८६३ ।
 नियः षादिः । ८६४ ।
 त्पष्टृक्षत्तृदुहित्रादयः । ८६५ ।
 रातेडैः । ८६६ ।

द्युगमिभ्यां डोः । ८६७ ।
 ग्लानुदिभ्यां डौः । ८६८ ।
 तोः किक् । ८६९ ।
 द्रागादयः । ८७० ।
 स्रोश्चिक् । ८७१ ।
 तनेड्वच् । ८७२ ।
 पारेरज् । ८७३ ।
 ऋधिपृथिभिषिभ्यः कित् । ८७४ ।
 भृपणिभ्यामिज् भुरवणौ च । ८७५ ।
 वशेः कित् । ८७६ ।
 लङ्घेरद् नलुक् च । ८७७ ।
 सतैरङ् । ८७८ ।
 ईडेरविङ् ह्रस्वश्च । ८७९ ।
 क्विपि म्लेच्छश्च वा । ८८० ।
 तृपेः कत् । ८८१ ।
 संश्चद्वेहत्साक्षादादयः । ८८२ ।
 पटच्छपदादयोऽनुकरणाः । ८८३ ।
 द्रुहिदृहिमहिपृजिभ्यः कत् । ८८४ ।
 गमेर्दिद्वे च । ८८५ ।
 भातेर्डवतुः । ८८६ ।
 ह्रस्वरुहियुषितडिभ्य इत् । ८८७ ।
 उदकाच्छ्वेर्डित् । ८८८ ।
 अ उत् । ८८९ ।
 ग्रो मादिर्वा । ८९० ।
 शक्नेर्कत् । ८९१ ।
 यजेः क च । ८९२ ।
 पातेः कृथ् । ८९३ ।
 शृदृभसेरद् । ८९४ ।
 तनित्यजियजिभ्यो डद् । ८९५ ।

[उ० सू० । ८९६ ।]

[उ० सू० । ९४७ ।]

इणस्तद् । ८९६ ।

प्रः सद् । ८९७ ।

द्रो ह्रस्वश्च । ८९८ ।

युष्यसिभ्यां क्मद् । ८९९ ।

उक्षितक्ष्यक्षीशिराजिधन्विपञ्चिपू-
षिक्लिदिसिनिहिनुमस्जेरन् । ९०० ।लूपयुवृषिदंशिद्युदिविप्रतिदिविभ्यः
कित् । ९०१ ।श्वन्मातरिश्वन्मूर्धन्प्लीहन्नर्यमन्वि-
श्वप्सन्परिज्वन्महन्नहन्मघवन्न-
थर्वन्निति । ९०२ ।

षण्यशौभ्यां तन् । ९०३ ।

स्नामदिपद्यतिष्ठशकिभ्यो वन् । ९०४ ।

ग्रहेरा च । ९०५ ।

ऋशीकुशिरुहिजिह्विह्रस्वधृहभ्यः
कनिप् । ९०६ ।

सृजेः स्रज्स्रकौ च । ९०७ ।

ध्याण्धोर्ध्वा षी च । ९०८ ।

अतेर्ध च । ९०९ ।

प्रात्सदिरीरिणस्तोऽन्तश्च । ९१० ।

मन् । ९११ ।

कुप्युपिस्तुपिभ्यः कित् । ९१२ ।

वृहेर्नोऽञ्च । ९१३ ।

व्येग एदोतौ च वा । ९१४ ।

स्यतेरी च वा । ९१५ ।

सात्मनन्नात्मन्वेमन्त्रोमन्क्लोमन्लला-
मन्नामन्पाप्मन्पक्ष्मन्यक्ष्मन्निति ।
९१६ ।

हजनिभ्यामिमन् । ९१७ ।

स्रह्रन्धृस्त्वभ्य ईमन् । ९१८ ।

गमेरिन् । ९१९ ।

आडश्च णित् । ९२० ।

सुवः । ९२१ ।

भुवो वा । ९२२ ।

प्रप्रतेर्याबुधिभ्याम् । ९२३ ।

प्रात् स्थः । ९२४ ।

परमात् कित् । ९२५ ।

पथिमन्थिभ्याम् । ९२६ ।

होमिन् । ९२७ ।

अर्तेर्भुक्षिनक् । ९२८ ।

अदेस्त्रिन् । ९२९ ।

पतेरत्रिन् । ९३० ।

आपः क्विप् ह्रस्वश्च । ९३१ ।

ककुप्त्रिष्टुबनुष्टुभः । ९३२ ।

अवेर्मः । ९३३ ।

सोरेतेरम् । ९३४ ।

नशिनूभ्यां नक्तनूनौ च । ९३५ ।

स्यतेर्णित् । ९३६ ।

गभिजमिक्षमिकमिशमिसमिभ्यो
डित् । ९३७ ।

इणो दमक् । ९३८ ।

कोडिम् । ९३९ ।

तूषेरीम् णोऽन्तश्च । ९४० ।

ईडकमिशमिसमिभ्यो डित् । ९४१ ।

ऋमिगमिक्षमेस्तुमाच्चातः । ९४२ ।

गृपृदुर्विधुर्विभ्यः क्विप् । ९४३ ।

वाद्द्वारौ । ९४४ ।

प्रादतेरर् । ९४५ ।

सोरतेर्लृक् च । ९४६ ।

पूसन्यमिभ्यः पुनसनुतान्ताश्च । ९४७ ।

उ० सू० । ९४८ ।]

चतेरुर् १९४८।
 दिवेडिब् १९४९।
 विशिविपाशिभ्यां क्विप् १९५०।
 सहेः षप् च १९५१।
 अस् १९५२।
 पाहाक्भ्यां पयह्यौ च १९५३।
 छदिवहिभ्यां छन्दोधौ च १९५४।
 श्वेः शब् च वा १९५५।
 विश्वादिभिर्भुजिभ्याम् १९५६।
 घाघेर्नो ह्रस्वश्च वा १९५७।
 अशेर्यश्चादिः १९५८।
 उषेर्ज च १९५९।
 स्केन्देर्घ च १९६०।
 अवेर्वा १९६१।
 अमेर्भहौ चान्तौ १९६२।
 अदेरन्ध च वा १९६३।
 आपोऽपाप्ताप्सराब्जाश्च १९६४।
 उच्यञ्चैः क च १९६५।
 अञ्ज्यजियुजिभृजेर्ग च १९६६।
 अर्तेरुराशौ च १९६७।
 येन्धिभ्यां यादेधौ च १९६८।
 चक्षः शिद्धा १९६९।
 वस्त्यग्निभ्यां णित् १९७०।
 मिथिरञ्ज्युषितृष्टृभूवष्टिभ्यः कित् ।
 १९७१।
 विधेर्वा १९७२।
 नुवो धथादिः १९७३।
 वयःपयःपुरोरेतोभ्य धागः १९७४।
 नञ ईहेरेहेधौ च १९७५।
 विहायस्सुमनस्पुरुदंशस्सुपुरुवोऽङ्गि-
 रसः १९७६।
 पातेर्जस्थसौ १९७७।
 स्युरीभ्यां तस् १९७८।

[उ० सू० । १००६ ।

अर्तीण्भ्यां नस् १९७९।
 रिषेः क च १९८०।
 रीवृभ्यां पस् १९८१।
 शीङः फस् च १९८२।
 पचिवचिभ्यां सस् १९८३।
 इणस्तशस् १९८४।
 वष्टेः कनस् १९८५।
 चन्दो रमस् १९८६।
 दमेरुनसूनसौ १९८७।
 इण आस् ॥ ९८८ ॥
 रुच्यर्चिशुचिहुसृपिछादिहृदिभ्य
 इस् ॥ ९८९ ॥
 बंहिवृहेर्नकुक् च ॥ ९९० ॥
 द्युतेरादेश्च जः ॥ ९९१ ॥
 सहेर्घ च ॥ ९९२ ॥
 पस्थोऽन्तश्च ॥ ९९३ ॥
 नियो डित् ॥ ९९४ ॥
 अवेर्णित् ॥ ९९५ ॥
 तुभूस्तुभ्यः कित् ॥ ९९६ ॥
 रुच्यर्तिजनितनिधनिमनिग्रन्थिपृत-
 पित्रपिवपियजिप्रादिवेपिभ्य
 उस् ॥ ९९७ ॥
 इणो णित् ॥ ९९८ ॥
 दुषेडित् ॥ ९९९ ॥
 मुहिमिध्यादेः कित् ॥ १००० ॥
 चक्षेः शिद्धाः ॥ १००१ ॥
 पातेर्डुम्सुः ॥ १००२ ॥
 न्युद्भ्यामश्चैः ककाकैसष्टावच्च ॥ १००३ ॥
 शमो नियो डैस् गल्लुक् च ॥ १००४ ॥
 यमिदमिभ्यां डोस् ॥ १००५ ॥
 अनसो वहेः क्विप् सश्च डः ॥ १००६ ॥
 इति उणादिसूत्राणि ॥

॥ ३ परिशिष्टम् ॥

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यसूरीश्वरनिर्मित—

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-तत्त्वप्रकाशिकारहस्याद्यनेकतत्त्वविभू-
पितेऽवचूर्णिकारचिरचितावचूर्णिग्रन्थरत्नरत्नाकरे संज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-
पत्व-णत्वादिप्रकरणनवपादस्थितसूत्रसमन्वितेऽनुपस्थितसूत्राण्यत्र प्रदर्श्यन्ते ।

सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
शिर्षुट्	१	१	२८	२०	टः पुंसि ना	१	४	२४	५८
विभक्तिथमन्त-					नुर्वा	"	"	४८	६२
तसाद्याभाः	१	१	३३	२४	जरसो वा	"	"	६०	६४
अवर्णस्येवर्णा-					स्वराच्छौ	"	"	६५	६५
दिनैदोदरल्	१	२	६	२८	लोवा	"	"	६७	"
लल्याल् वा	१	२	११	२९	अचः	"	"	६९	"
ओमाडि	१	२	१८	३१	अपः	"	"	८८	६९
ओदौतोऽवास्	"	"	२४	३३	नि वा	"	"	८९	"
पाऽत्यसन्धिः	"	"	३१	३४	तुभ्यं मय्यं डया	२	१	१४	७४
घोपवति	१	३	२१	४४	अमा त्वा मा	२	१	२४	७५
न रात्स्वरे	"	"	३७	४८	दौस्यनः	"	"	३७	७९
सहिवहेरोचा-					दो मः स्यादौ	"	"	३९	८०
वर्णस्य	"	"	४३	५०	प्राणिनात्	"	"	४८	८१
व्यत्यये लुग्वा	"	"	५६	५२	कुरुच्छुरः	"	"	६६	८७
पि तवर्गस्य	"	"	६४	५३	युजश्चकुञ्चो नो डः	१	७१	८८	८८
एल्लुस्भोसि	१	४	४	५४	सो रुः	"	"	७२	"
केः स्मिन्	"	"	८	५६	ह्रीये वा	"	"	९३	९४
जस इः	"	"	९	"	उहन्वानब्धौ च	"	"	९७	"
तीपं लिङ्कार्गे	"	"	१४	५७	अनोऽस्य	"	"	१०८	९७
नयन्वः पूर्वभ्य-					इयश्चः	"	"	११६	९८
श्मात्त्रिमन्या	"	"	१६	"	उपसर्गादिवः	२	२	१७	१०५
जस्येदोत्	"	"	२२	५८					

सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
अधेः शीदस्थास					दाम्नः	२	४	१०	१५४
आधारः	२	२	२०	१०५	अनो वा	"	"	११	"
स्पृहेर्व्याप्यं वा	"	"	२६	१०७	नाम्नि	"	"	१२	"
नोपसर्गात्कुदू-					क्तः पलितासितात्	"	"	३७	१५९
हुहा	"	"	२८	"	पाणिगृहीतीति	"	"	५२	१६१
कृताद्यैः	"	"	४७	११७	असत्काण्डप्रान्त-				
चतुर्थी	"	"	५३	११८	शतैकाश्रः पुष्पात्	"	"	५६	"
पञ्चम्यपादाने	"	"	६९	१२२	अनञो मूलात्	"	"	५८	"
ऋणाद्वेतोः	"	"	७६	१२३	मातुलाचार्योपा-				
कर्माणि कृतः	"	"	८३	१२५	ध्यायाद्वा	"	"	६३	१६२
वा क्लीबे	"	"	९२	१२७	आर्यक्षत्रियाद्वा	"	"	६६	"
अकमेरुकस्य	"	"	९३	"	बाह्वन्तकद्रुकम-				
पृथग्गुनाना पञ्च-					ण्डलोर्नाम्नि	"	"	७४	१६३
मी च	"	"	११३	१३२	क्रौड्यादीनाम्	"	"	८०	१६५
तिरसो वा	२	३	१	१३६	बन्धौ बहुव्रीहौ	"	"	८४	"
नैकाध्यैऽक्रिये	"	"	१२	१३८	मातमातृमातृके				
स्नानस्य नाम्नि	"	"	२२	१४०	वा	"	"	८५	"
अडप्रतिस्तब्धानि-					सूर्यागस्त्ययोरीधे				
स्तब्धे स्तम्भः	"	"	४१	१४३	च	"	"	८९	१६६
व्यवात्स्वनोऽशने	"	"	४३	"	तिष्यपुष्पयोर्भाणि	"	"	९०	"
वेः स्कन्दोऽक्तयोः	"	"	५१	१४४	न राजन्यसनु-				
नसस्य	"	"	६५	१४६	ष्ययोरके	"	"	९४	१६७
चतुल्लेर्हायनस्य					त्वे	"	"	१००	१६८
वयसि	"	"	७४	१४८	नवापः	"	"	१०६	१६९
हनो धि	"	"	९४	१५१	वौ वर्तिका	"	"	११०	१७०
नृतेर्यङि	"	"	९५	"	नरिका मामिका	"	"	११२	"
उपसर्गस्यायौ	"	"	१००	१५२	भूषादरक्षेपेऽलं				
परेर्वाङ्कियोगे	"	"	१०३	"	सदसत्	३	१	४	१७२
वा पादः	२	४	६	१५४	तिराऽन्तर्धौ	"	"	९	"

सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
कृगो नवा	३	१	१०	१७२	क्तेनाऽसत्त्वे	"	"	७४	"
नित्यं हस्तेषाणा-					परः शतादि	"	"	७५	"
बुद्धाहे	"	"	१५	१७३	पत्तिरथौ गणकेन	"	"	७९	१८५
जीविकोपनिषदौ-					तृतीयायाम्	"	"	८४	"
पश्ये	"	"	१७	"	सिहाद्यैः पूजायाम्	"	"	८९	१८७
अव्ययम्	"	"	२१	१७५	किं क्षेपे	"	"	११०	१९२
समीपे	"	"	३५	१७८	अश्ववडवपूर्वा-				
कुर्निन्दाकृच्छे	"	"	४३	१८०	पराधरोत्तराः	"	"	१३१	२००
अतिरतिक्रमे च	"	"	४५	"	प्रथमोक्तं प्राक्	"	"	१४८	२०४
आडत्पे	"	"	४६	"	क्ताः	"	"	१५१	२०५
अतस्त्रार्द्धम्	३	१	६६	१८४	जातिकालसुखादे-				
न विंशत्यादिनै-					र्नवा	३	१	१५२	"
कोऽच्चान्तः	"	"	६९	"	गङ्वादिभ्यः	"	"	१५६	२०६
पञ्चमीभयाद्यैः	"	"	७३	"					

नाम	प्र. प्रथमपादे संज्ञा-प्रकरणे-	कुलसूत्रो	प्रकरणवार कुलसूत्रोनी अव.थई नथी
" द्वितीयपादे स्वरसन्धि-	"	सू० ४२	२
" तृतीयपादे व्यञ्जन-	"	सू० ४१	५
" चतुर्थपादे स्वरान्तनाम-	"	सू० ६५	५
द्वि. प्रथमपादे व्यञ्जनान्तनाम-	"	सू० ९३	१४
" द्वितीयपादे कारक-	"	सू० ११८	१२
" तृतीयपादे षत्वणत्व-	"	सू० १२४	१२
" चतुर्थपादे स्त्रीप्रत्यय-	"	सू० १०५	१२
तृ. प्रथमपादे समास-	"	सू० ११३	२१
३-१ कुल पाद ९		सू० १६३	२४
		८६४	१०७

। शुद्धिपत्रकम् ।

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१-१४	विध्न	विघ्न	१७-१९	शब्दः	शब्दाः
४-८	पादा	पादाः	१७-१९	सान्त	सान्ता
४-२३	निशे	निःशे	१७-२०	नरवा	नखा
५-३	इति	एतच्	१७-२१	नवभ	न भ
५-२५	देशोऽनु	देशोऽनु	१९-१	रुष	रुषः
५-२७	सिद्	सिदय्	१९-११	स्याऽति	स्याऽपि
७-१०	योक्तृ	योक्तृ	२०-१२	स्य वन	स्य वन्
७-१२	दौ	दो	२०-२५	पश्चात्	पूर्व
८-१४	हध	हधा	२१-१	ऽसा	सा
८-१५	ताव	तव	२१-२४	शता	सता
८-२९	वर्कृत	यर्कृत	२१-२५	विं	विंदि
९-३	वाऽचि	इति वाऽचि	२१-२५	इद्धा	इद्धा
९-१७	योक्त	योक्तु	२२-१	शब्दा	शब्दाः
१०-१७	एन्द्रे	ऐन्द्रे	२२-३	धिका	धिगा
१०-१९	खफ	खफ	२२-५	अन्तर्ध्य	अन्तर्ध्य
११-१५	कुप्	कलुप्	२२-१६	इत्य	इय
१२-१५	एका	अका	२२-१७	र्णिक	र्णिका
१२-१५	ओका	अका	२२-१९	कुम्भ	कुम्भं
१३-९	घुट	धुट	२४-९	रवोस्	खोस्
१४-३	सर्व	सर्व	२५-४	स्वारः	स्वार
१४-४	रेफ	रेफा	२५-१५	दित्वं	दितं
१४-१०	पयोव्य	पयोर्व्य	२५-२१	खणम्	खणम्
१४-१६	कौष्ठौ	कोष्ठौ	२५-२८	इतीक	इक
१४-१७	तालुः	तालु	२६-४	शब्द	शब्दः
१६-५	बन्ध	बन्धः	२६-६	खण्डि	खण्डित
१७-१९	इति	एते	२६-६	धातो	धातोः

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६-१२	खरे	खरे	३४-१६	एव	एवं
२६-१२	षष्ठ्या	षष्ठ्य	३४-१९	ई३	ई३
२७-१३	लूका	लूका	३५-१३	यै	यै
२७-१५	इति ति	इति	३५-१६	ध्वा	ध्वा
२७-१५	नेति	ने इति	३५-१८	कुवाँ	कुवाँ
२८- ७	इत्य	इत्ये	३७- ६	मन्त	मन्ता
२८-१०	लूका	लूका	३७- ६	प्यति	प्यते
२८-१०	लूका	लूका	३७- ७	द्वस्य	द्वस्य
२८-१२	झाव	झावत	३७-१९	राग	राग
२८-१५	ह्रस्व	ह्रस्व	३८-१७	श्रोत्त	श्रोत्त
२९- ९	त्वरो	त्वरो	३८-१८	र्थम	र्थः
३०- १	जनन्ता	जन्ता	३८-२१	वाग्धी	वाग्धी
३०- ७	इण्क	इण्क्	३८-२३	झध	झध
३०- ८	इङ्क	इङ्क्	३९- २	सुं	सुं शुं गतौ
३०-१०	त्युङ्कः	त्युङ्कः	३९- ३	श्लक्षः	श्लक्षः
३०-१५	स्वैर य	स्वैष्टो य	३९- ३	श्विताऽ	श्विताइ
३१- ८	औदौ	औदौ	३९- ४	डिति	डितिरौ
३१-१९	मौष्ठ	मोष्ठ	३९-१५	करो	कर्करो
३१-२२	नीवं	नीयं	३९-१९	से वा	सं वा
३१-२३	इणेत्	इणेध्	४०-२६	नावह	नाचर
३१-२३	निणेत्	निणेध्	४०-२६	श्वर	श्वर
३१-२५	पूर्व	पूर्वे	४०-२६	त्यादो	त्यादौ
३१-२७	पोरः	पोरुरः	४१- ६	टय	टय
३२-११	मर्थ	मित्यर्थ	४१-१०	पुंको	पुंस्को
३२-२३	नान्म्यै	नाम्नै	४१-१२	पान्त	पान्त्य
३२-२५	याव	याव्	४१-१८	चङ्क	चङ्क
३२-२५	येन	नेन	४२-२७	मक	मका
३३-१४	वापि	वपि	४३- ७	मक	मका
३३-१६	उङ् कुङ्	ऊङ् कुङ्	४३-१८	तर्हि	तर्हि
३३-२७	२३	२७	४४- १	इन	इनः

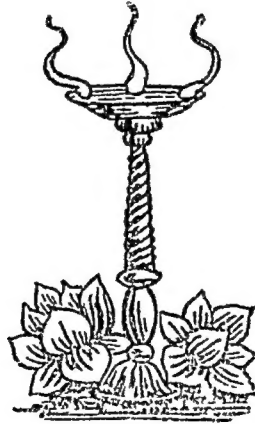
सूत्र	अ. पा. सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ. पा. सू.	पृष्ठाङ्कः
४४-१६	न शिञ्च	नः शिञ्च्	५६- ५	रस्य	स्य
४५-२३	सत्त्वऽ	सत्त्वा	५७-१६	डसि	डसि
४६- ५	णनो	णनो	५७-२२	र, स्यात्,	रस्य
४६- ७	हन्प	हन्प	५८- ६	पेक्ष	पेक्षत्वेनाऽन्तरङ्ग
४६-१२	नाङ्	नाङ्	५८- ६	याद्या	दायाद्या
४७-१०	क	कि	५८- ७	रिका	रिकारोका
४९-१४	चोकः	चोकः	५८-२३	खितिग्र	खिग्र
४९-१४	ननु	न तु	५८-२३	तो	तो. इति
४९-२२	न्यनि	नयनि	५८-२६	यां	या
५०-१३	इय	इत्य	५८-२६	त्यु	त्यु
५०-१५	शब्द	शब्दा	५९- ३	ब्दा	ब्दाद्
५०-२१	यन्	यन्	५९- ६	ब्दयं	ब्दयां
५०-२१	मिति	मिति	५९-२६	त्या	त्याद्याः
५०-२२	तत्स	तत्स	५९-२६	तात	ताद्
५०-२३	तत्त	तत्त	६०- ६	यया त्रि	यतस्त्रि
५१- २	हस्वा	हस्वा	६०-११	इति सा	सा
५१- ४	क्तेः	क्ते	६०-११	ण्यैः	ण्यैरिति
५१-१९	घव	घव्	६०-१५	लुग	लुग्
५१-२६	पूरो	पुरो	६०-१७	डुर	डुर
५२- १	थव	थव	६०-१७	लृ	लृ
५२- २	श्लै	श्लै	६०-१८	लृ	लृ
५२-१४	तुः	तुष्-	६०-१८	प्लृ	प्लृ
५२-१६	दि	दे	६०-१८	प्ल	पुल्ल
५३- ५	वा	गृहंवा	६०-२३	न्या	ना
५३-२३	षड्	षड्	६१-१४	चान्त्या	चेल्या
५३-२९	तत्त्व	तत्त्व	६१-१८	अक्	अक्
५४- ९	अप	अप्र	६१-२२	वयु	वैयु
५५-१४	र्याय	र्यायः	६२- ६	हि सत्यां	सत्यां
५५-२९	त्वे	त्वे	६२- ८	देवं	देव
			६२-१२	नस्ये	नस्यै

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
११८-२२	छ्य	छ्य	१३२-१०	न्धो	न्धो
११८-२७	मूत्ररू	मूत्ररू	१३२-१४	छ्ये	छ्ये
११९- ७	ह्रश्रु	ह्रः श्रु	१३२-१६	श	शं
१२१- ३	६४	६५	१३३-१४	थै	थै
१२१-१०	स्वा	त्वात्स्वा	१३३-२३	सत्त्वा	सत्त्वा
१२१-१९	स्वाधा	स्वधा	१३३-२३	ह्य	ह्य
१२२- ७	क्तिसत्	क्तिस्त	१३४-१६	धेना	धिर्ना
१२२- ८	पेक्ष	पेक्षि	१३४-१६	स्मि-	स्मि-
१२२-१७	वृते	वृत्ते	१३४-१९	चत्रै	चेत्त
१२३-१९	वर्या	वयवा	१३४-२४	फलगुनीप्रोष्ठपदफ	फ
१२४-११	स्यायाः	स्याः	१३५- २	तिक	तिकं
१२४-२०	तिं	तिं	१३६-१९	पि दीर्घत्वे च	पि
१२५- ५	याही	आही	१३६-१९	रि	रि दीर्घत्वे च
१२५-१५	कर्त्ता	कर्त्ता	१३७-२४	क्य	क्यं
१२६-१३	ऋँ	ऋँ	१३८- ७	इक	इतीक
१२७- ५	त्याः	प्तायाः	१३८- ८	ष्पा	ष्पा
१२७-१५	सती	सत्री	१३८-२०	फनो	फेनो
१२९- ५	डे	डेऽ	१३९- ५	द्यस्त्री	द्यःक्री
१२९-२०	र्वा	ऽर्वा	१३९-१३	त्सू	च्छू
१२९-२१	ब्	ब्	१३९-१५	वृ	वृ
१२९-२६	भावो	भावो	१३९-२०	तिः स्तो	तिः श्रो
१३०- ३	षष्ठ्य	षष्ठ्य	१४०- ६	वस्त्रः	वेः स्त्रः
१३०- ९	यो मा	यमा	१४०- ९	मिनि	मिनिः
१३०-१७	मिति	मपि	१४०-१५	त्रयह	ऋह
१३०-१८	कुता	कुत	१४०-२५	म्वा	म्वा
१३०-२८	न वा श	वाश	१४१- ४	कौशेकु	कौ शेकुः
१३१- ३	धा	र्धा	१४१- ९	दुष्पे	दुष्पे
१३१-२८	इदं त्वयुक्तमिदं	×	१४१- ९	शिऽन्त	शिडन्त
१३१-२९	मुदाहरणम्।	×	१४१-१५	ष्टृ	ष्टृ
१३२- ८	घनु	घनु	१४१-१८	षत्कः	षक्थः

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१४१-२४	क्ष	क्षा	१५१-२३	ड्य	ड्य
१४१-२४	त्यै	त्यै	१५२- ८	ण्ण	न्न
१४१-२६	व	र्व	१५२-१२	शेऽ	शोऽ
१४२-१२	इङ्क्	इङ्क्	१५२-१४	षत्वं	सत्वं
१४२-१५	नीड	नीड	१५२-१७	यत	यलू
१४२-२०	ट्या	ट्य	१५२-२३	हु	हु
१४२-२३	चू	क्	१५३-१९	ह	हू
१४२-२३	क्	चू	१५६- २	घर्ढ	घर्द्ध
१४३- ५	खल	खलू	१५६- ४	११	१९
१४३-२५	श्चि	श्चि	१५६- ५	ङ	ङ्
१४३-२६	सौ	सो	१५६- ८	त्वा	त्वात्
१४४-१०	योगा	योग	१५६-१०	द्व	द्व
१४४-११	व	वं	१५६-१०	चिद्	चि
१४४-२२	कभ्नो	कभ्नो	१५७- ५	इत	इति
१४४-२५	स्तिव	स्तिव्	१५७-१४	द्वण्	द्वान्
१४५- १	पूत	पूत	१५७-२३	ण्यौ	ण्यो
१४५-१६	सोऽस्य	सोस्य	१५७-२४	त्या	त्य
१४५-२२	त्या	त्पा	१५८- ६	त्रय	त्यत्र
१४६-२०	ड्य	ड्य	१५९- ३	ऊवा	ऊवा
१४६-२५	द्भव	द्भव	१५९- ५	।४।४।३३॥	।४।३४॥
१४७- ८	तू	तु	१५९- ७	रो	रोः
" "	"	"	१५९-११	द्वो	द्वो
१४८- १	ध्या	ध्य	१५९-१३	ड्य	ड्ये
१४८-२५	धा	दा	१५९-१३	भर	भरि
१४९- १	नष्ट	णष्ट	१५९-२१	यो	यौ
१५०- ५	न शेषः	नेति शेषः	१६०- ९	जां	जा
१५०-१३	घेऽ	घोऽ	१६०-१०	णः	ण-
१५०-२०	लू	लू	१६०-१७	धि	धि
१५१-१५	र्षि	र्षिः	१६२- १	वृत्त	वृत्त
१५१-१७	नत्व	न णत्व	१६३-२०	द्यू	द्यू

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१६४-२१	चिरां	तिग्मां	१८३- ६	सामि	सामी
१६५-१६	काण्ठये	काण्ठे	१८३-१९	त्री	त्री
१६७- ८	लुग	लुग्न	१८३-२०	यि	वि
१६७-२१	गौ	गो	१८३-२१	रव	ख
१६७-२४	ण्ड्ये	ण्डे	१८४- १	ल्य	ल
१६८-२६	त्त्रै	त्यत्रै	१८४- ४	इ	ई
१६९- ४	म्यै	म्ये	१८६-१९	न्ते	ते
१६९-१४	धाऽतु	धातु	१८६-२२	श्य	र्श
१६९-२०	तु अस्वि	तु अस्वा	१९१-१३	वदे	पदे
१७०- २	हिं	हिं	१९१-१४	सेट्	सेड्
१७०-२२	र्त	र्तमा	१९१-१४	क्ष	क्षण
१७१-२४	तत्तो	ततो	१९१-१७	कर्ष	कर्ष
१७१-२५	तश्च	तेश्च	१९२- २	ती	ति
१७२-१२	दा	शादा	१९२-१०	वष्का	वष्का
१७४-२३	भी	मी	१९२-११	ये व	डे व
१७५-२३	त्वात्वा	त्वा	१९२-१९	डे	डे
१७६- ४	न भवति तथा	भवति तथा न	१९२-२२	प्र	ग
१७६-२८	मि	मि	१९२-२७	ष्प	ष्य
१७७-२६	त्वं	त्वं	१९३-१३	सः	से
१७८-१४	मे	दे	१९३-२६	त्य	त्यय
१७८-२२	हि	हि	१९४-२२	नानाः	नाः
१७८-२३	पू	स	१९४-२४	व०	च०
१७९- ४	म्यै	म्यै	१९५-२३	द्वय	द्वय
१८०-१४	ब्द	ब्दे	१९५-३०	र्था	र्था
१८१-१०	दि	दि	१९६-२५	स्थैय	स्थैव
१८२-१६	षि	पि	१९७- ५	व शेषः	क शेषः
१८२-१८	कु	कु	१९७-१४	पा	त्पा
१८२-१९	दय	दयः	१९९-११	त्या	त्य
१८२-२१	बहु	बहु	१९९-२८	वम	वम
१८२-२२	ल	लो	२००- ७	ष्प	ष्य

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
२००-२८	समाहारः	एकार्थः	२०४- ४	दि	र्थादि
२०१- ३	स्वी	स्व	२०४- ५	वत्ति	वर्त्ति
२०१- ५	तु	तू	२०४-१२	दे	द
२०१-२५	ङ्ग	ङ्गा	२०४-१२	दे	द
२०२- ६	कं	कं	२०४-१३	रय	स्य
२०२-११	त्यादि	त्या	२०५- २	द्य	द्यद
२०२-१२	आमयं	अमयं	२०५-१८	स्वि	स्तिव
२०२-१९	सम	कम	२०५-२६	जा	जा
२०२-२६	वेर एवे	वैरस्ये	२०६- ८	जैम	जैमि
२०३- १	उध्ये	ऊध्ये	२०६-११	क्र	ऋ
२०३-२५	पिं	पिं	२०६-२५	सरवी	सखी

❧ સાહિત્ય-રસિકો માટે ❧

કલિકાલસર્વજ્ઞ-શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીની સર્વજ્ઞતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો, અને પદ્યાસ-પ્રવર-શ્રીચન્દ્રસાગરજીગણીકૃત-શ્રી આનન્દ વોધિનીથી ઓપતો સંજ્ઞા-સન્ધિ-નામ-કારક-પર્યન્તનો પ્રથમ ભાગ બહાર પડ્યો છે; તે “શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસનમ્” કિંમત રૂ. ૩૦) ત્રીશી મંગાવી લેવો.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

૧. જ્ઞવેરી જમનાદાસ મોનજી, ઠે. બુલીયન એક્સચેન્જ; મુંબઈ નં. ૨.
૨. જ્ઞવેરી પાનાચંદ રૂપચંદ, ઠે. ૨૫-૨૭ ધનજી સ્ટ્રીટ; મુંબઈ નં. ૩.
૩. ઋષભદેવજી છગનીરામજીની પેઠી, ઠે. खाराकुवा, देहरा-खिडकी; उज्जैन-(माळवा).
૪. શા. નેમચંદ તારાચંદ, ઠે. ૪૦૭ કોટન એક્સચેન્જ વીલ્ડીંગ, કાલવાદેવી-રોડ, મુંબઈ નં. ૨.
૫. શ્રીમેઘરાજ-જૈન-પુસ્તક મંડાર, ઠે. પાયધુની, ગોડીજીની ચાલ; મુંબઈ નં. ૩.
૬. શ્રી સરસ્વતી પુસ્તક મંડાર, ઠે. પં. ભૂરાલલ કે. શાહ, હાથીખાના, રતનપોલ, અમદાવાદ.
૬. શા. ગુણવંતલાલ જેચંદ ઠાર, ઠે. ચાંલાગલી-ગોપીપુરા, સુરત.

શ્રી આનન્દ-ચન્દ્ર કિરણાવલીના પ્રકાશનો.

કિરણ ૧ હું.	શ્રીઅક્ષયનિધિ તપો મહાત્મ્ય	મેટ X
„ ૨ હું.	શ્રીજિનચન્દ્ર-સુધાસ્યન્દિની	„ X
„ ૩ „	શ્રીબૃહદ્-યોગ-વિધિ	„
„ ૪ હું.	શ્રીવર્દ્ધમાન તપો મહાત્મ્ય	„
„ ૫ મું.	શ્રી જિનચન્દ્રકાન્ત-સુધાસ્યન્દિની	„

X આ નિશાનીવાળા ગ્રંથ હાલ સીલકમાં નથી.

